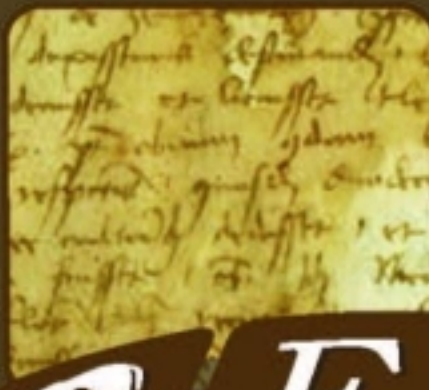

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

CERTAMEN IV.

NYELV-, IRODALOM-
NÉPRAJZTUDOMÁNY
MŰVÉSZETTÖRTÉNET, TÖRTÉNELEM

2017

CERTAMEN IV.
Előadások a Magyar Tudomány Napján
az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában

CERTAMEN IV.

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

Szerkesztette
EGYED EMESE, GÁLFI EMÓKE, WEISZ ATTILA

Kolozsvár, 2017

A kötet megjelenését támogatták:

Megvalósult
a Magyar Kormány
támogatásával

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKARSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

Szerkesztette: Egyed Emese, Gálfi Emőke, Weisz Attila

© Szerzők, 2017

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Felelős kiadó: Biró Annamária

A tanulmányok szövegét korrektúrázta: András Zselyke
Tördelőszerkesztő: Virág Péter
Borítóterv: Idea Plus

Nyomdai munkálatok: F&F Nyomda, Gyergyószentmiklós
Felelős vezető: Ambrus Enikő

TARTALOM

Bevezető szavak.....	9
Introduction	
Introducere	
I. NYELV-, IRODALOM-, SZÍNHÁZ-, NEVELÉSTUDOMÁNY ÉS SAJTÓTÖRTÉNET	
DEMETER VOLKÁN Júlia	
Egy elkötelezett tudós tanító – Szatmárnémeti Mihály (1638–1689) „írói programja”..	13
A Dedicated Scholar and Teacher – Mihály Szatmárnémeti’s (1638–1689) ‘Literary Program’	
Un dascăl convins – Programul scriitoricesc al lui Mihály Szatmárnémeti (1638–1689)	
PAPP Kinga	
„ <i>Jól meghalásnak mestersége</i> ”. Egy ismeretlen 17. századi halotti beszéd Tarpai Szilágyi	
Andrástól.....	29
András Tarpai Szilágyi’s Unknown Funeral Oration: ‘ <i>Jól meghalásnak mestersége</i> ’	
„ <i>Jól meghalásnak mestersége</i> ”. Un discurs funerar necunoscut al lui András Tarpai Szilágyi	
KERTI József	
„ <i>A Magyar Parnaszszus virágjai</i> ”. Aranka György kéziratos versgyűjteményének	
paratextusai.....	37
‘ <i>The Flowers of the Hungarian Parnassus</i> ’. The Paratexts of György Aranka’s Collection of Poetry	
„ <i>Florile Parnasului Maghiar</i> ”. Paratextele colecției de poezii a lui György Aranka	
SÓFALVI Emese	
Ruzitska György, egy kolozsvári „hangtanító” zenepedagógiai öröksége	51
The Pedagogical Legacy of a Music Teacher in Cluj (Kolozsvár/Klausenburg), Georg Ruzitska	
Moștenirea pedagogică a lui Georg Ruzitska, profesor clujean de muzică	
ILYÉS B. Hajnalka	
Szemelvények a Kolozsvári Lyceum Nyomda történetéből (1861–1864).....	71
Excerpts from the History of the Lyceum Printing House from Cluj (Kolozsvár) (1861–1864)	
Incursiune în istoria Tipografiei Lyceum din Cluj (1861–1864)	
MÉSZÁROS Zsolt	
<i>A Magyar Bazár</i> és a 19. századi magyar divatlapkutatás új perspektívái.....	81
The <i>Magyar Bazár</i> and the New Perspectives of the 19 th Century Hungarian Fashion Magazine	
Research	
Revista <i>Magyar Bazár</i> și noile perspective în cercetările referitoare la revistele de modă maghiare din secolul al XIX-lea	
VARGA P. Ildikó	
Minták, modellek, eredetiség. Egy magyar darab esete a Finn Nemzeti Színházzal	95
Patterns, Models, Originality. The Case of a Hungarian Drama at the Finnish National Theatre	
Șabloane, modele, originalitate. O piesă maghiară la Teatrul Național Finlandez	
BIRÓ Annamária	
Hatvany Lajos erdélyi útkeresései	115
Lajos Hatvany’s Transylvanian Quests	
Relațiile transilvănene ale lui Lajos Hatvany	

BALÁZS Imre József	
Déry Tibor Erdély-reprezentációiról	133
The Representations of Transylvania in the Works of Tibor Déry	
Reprezentările Transilvaniei în operele lui Tibor Déry	
MERCS István	
„ <i>A lábatlan ember például egyet se botlik...</i> ” Nagy Lajos <i>Képtelen természetrajz</i> című művéről.....	149
‘ <i>A Legless Man, for Instance, Stumbles Not at All...</i> ’ An Essay on Lajos Nagy’s Volume, Entitled <i>Nonsensical Natural History</i>	
„ <i>Omul fără picioare, de exemplu, nu se împiedică deloc...</i> ” Despre volumul lui Lajos Nagy <i>O istorie nonsens a naturii</i>	
SZÉMAN Emese Rózsa	
Egy elfeledett élet – kicsoda Adorjánné Weress Margit?	157
A Forgotten Life – Who Margit Adorjánné Weress Was?	
O viață uitată – cine a fost Margit Weress căs. Adorján?	
BERKI Tímea	
Kiadói tervek és román irodalmi export az 1970-es években	169
Editorial Plans and the Export of the Romanian Literature in the 1970s	
Planuri editoriale și exportul literaturii române în anii 1970	
PIELDNER Judit	
Sebald, az utazó – Sebald utazói	179
Sebald, the Traveller – Sebald’s Travellers	
Sebald, călătorul – călătorii lui Sebald	
MOLNÁR BODROGI Enikő	
Nyelvek, ideológiák és kisebbségek az írott médiában.....	185
Languages, Ideologies and Minorities in the Written Media	
Limbi, ideologii și minorități în mass-media scrisă	
TAPODI Zsuzsa	
Valós, virtuális-imaginárius, fiktív két 21. századi regényben	199
Real, Virtual-Imaginary and Fictitious in Two Novels from the 21 st Century	
Real, virtual-imaginar și de natură ficțională în două romane din secolul al XXI-lea	
II. TÖRTÉNELEM, RÉGÉSZET, MŰVÉSZETTÖRTÉNET	
History, Archaeology, Art History	
NYÁRÁDI Zsolt–GÁLL Erwin	
Észrevételek az Erdélyi-medence kora középkori „nyugatiasodása” kapcsán.....	211
Some Remarks on the ‘Westernisation’ of the Transylvanian Basin	
Observații privind „occidentalizarea” Bazinului Transilvaniei	
ZSOLDOS Attila	
Az erdélyi lázadó: Ákos nembéli Mojs.....	233
The Insurgent from Transylvania: Mojs of Ákos Kindred	
Rebelul transilvan: Mojs din neamul Ákos	
WEISZ Boglárka	
Az erdélyi sókamarak ispánjai a 14. század végéig	241
The <i>Comites Camerarum Salium</i> from Transylvania until the End of the 14 th Century	
Comiții cămărilor de sare din Transilvania până la sfârșitul secolului al XIV-lea	

HEGYI Géza

- Decima Volaborum. Az egyházi birtokokon lakó románok tizedfizetésének kérdése*257
Decima Volaborum. The Question of Tithing of Romanians Living on Church Properties
Decima Volaborum. Chestiunea dijmei plătite de românii de pe domeniile ecleziastice

W. Kovács András

- Vármegyei jegyzőkönyv és vármegyei pecsét a középkori Erdélyben?.....271
 Was there a County Seal and Protocol in Medieval Transylvania?
 A existat oare în Transilvania medievală protocol și sigiliu comitatens?

DÁNÉ Veronka

- Liber baronatus a fejedelemségkori Erdélyben (1541–1658)*.....287
 The *Liber Baronatus* in the Principality of Transylvania (1541–1658)
 Liber baronatul în Principatul Transilvaniei (1541–1658)

JENEY-TÓTH Annamária

- „... *Felette sok megbántódott emberek vadnak ...*” I. Rákóczi György és kolozsvári kereskedői.....297
 ‘... *There Are too Many Upset People ...*’ Prince György Rákóczi I and his Merchants from Cluj
 „... *Sunt prea mulți oameni supărați ...*” Principele Gheorghe Rákóczi I și negustorii lui din Cluj

PAPP Klára

- Jósika Antal báró írásai és közéleti szerepvállalása317
 The Writings and Public Activity of Baron Antal Jósika
 Scrierile și activitatea publică a baronului Antal Jósika

FODOR János

- Konspiratív karrierépítés? Bernády György szabadkőművessége.....333
 Careerist Conspirator? György Bernády and the Freemasonry
 Carierism sau conspirație? Relațiile francmasonice ale lui György Bernády

TOTH Szilárd

- Az Országos Magyar Párt és az erdélyi parasztság viszonya: sajtókampány és ennek eredményessége a két világháború közötti magyar falusi közösségekben.....349
 The Relation between the Hungarian Party and the Transylvanian Peasantry: Electoral Campaign and its Efficiency in the Interwar Hungarian Rural Communities
 Relația dintre Partidul Maghiar și țărănimea maghiară din Transilvania: Campanie electorală și eficiența acesteia în comunitățile rurale maghiare în perioada interbelică

MURÁDIN Jenő

- A szobrász Kolozsvári-Szeszák Ferenc.....363
 The Sculptor Ferenc Kolozsvári-Szeszák
 Sculptorul Ferenc Kolozsvári-Szeszák

Rövidítésjegyzék.....371

- Abbreviations
 Abrevieri

Névmutató.....372

- Indexes
 Indice

Képmelléklet.....397

- Illustrations
 Ilustrații

BEVEZETŐ SZAVAK

A IV. Certamen kötetünk alapjául szolgáló tudományos előadások az EME tudomány napi fórumán hangzottak el 2015 novemberében. (Az ott elhangzott előadások közül kilenc nem érkezett be szerkesztőségünkbe.)

Az első szakosztály irodalom, nyelv- és színháztudományi előadásait november 25-én tartottuk, németországi, magyarországi és romániai előadók mutatták be kutatási eredményeiket a nyelvészettől a színháztörténetig, az irodalomértelmezés változatos módjaiig, sőt a nyomdász- és kiadástörténet, a zenepedagógia történeti problémáitig.

Kolozsvár, Erdély, Románia és az euroatlanti övezet: ha az itt közreadott tanulmányok utalásait egyre nagyobb körökbe rendezzük. Ez a sokféleség a humántudományok jelenkori orientálódásának változataira is fényt vet, a helyi esemény története bizonyára a szélesebb összefüggésben nyer újabb jelentést.

Reményeink szerint a tudományterületek és a felvetett kérdések valóban dialógusba kerülnek egymással. A makrodialóguson belül maga a vita az egyes tanulmányok középpontjában is megjelenik, hol fordítói-szerzői jogi kérdésként (Varga P. Ildikó tanulmánya), hol az identitás mibenlétét érintő „kisebbségi”, „kisebbségi nyelvi” kérdésként (Molnár Bodrogi Enikőnél) vagy éppen a munkajogi ügyekben (ilyen a kolozsvári nyomdászlegény panaszja Ilyés B. Hajnalka írásában vagy az írástudó nők társadalmi helykeresése a 19. századi Budapesten – Mészáros Zsoltéban).

Hogyan olvasható össze a metropoliszból érkező Hatvany Lajos és Déry Tibor Erdélyképe az egykori erdélyi értelmiségiek szöveges hagyományával, olyan prédikátorokéval, mint Tarpai András vagy Szatmárnémeti Mihály; milyen belső események alakították a reformkori Kolozsvár művelődése intézményeit, mennyire számít a nyilvánosság a társadalmi és esztétikai kérdések megvitatásában (utazás, sajtóforumok, levelezés „intimitása”), hol a határ a nők szerzővé válásában a 20. század első felében (a Reményik-követő Weress Margit példája), milyen közvetettség jellemzi a kortárs regény társadalomkritikai diskurzusát? (Vö. Láng Zsolt *Bestiárium Transylvanicae. A tűz és víz állatai*, illetőleg Bodor Ádám *Verhovina madarai* című regényeinek értelmezését.) A színháztudományt a fordítás és szerzői jog, a kapcsolattörténet és a familiarizmus kérdéseit is felvető Vikár-esettanulmány képviseli ehelyt. A nyelvtudomány politikai kontextusát hozza előtérbe a meánkieli sajtóvizsgálati tanulmány, az irodalom stilisztikai kutatásának egy módszerét a Jókai-próza elemzése mutatja be, Nagy Lajos karcolatának nyelvi hatáselemeivel is foglalkozik tanulmány. E kötetben kisebb hangsúllyal, de szerepel a költészet vizsgálata: egy, a kiadásig el nem jutott Aranka György nevéhez köthető verseskötet (a *Magyar Parnasszus Virágjai*) problematikája révén.

A tudomány napi rendezvény és az abból születő kötet intézmények virtuális találkozásait is jelenti. Az EME-vel most Mercs István révén a nyíregyházi Móricz Zsigmond Társaság, Mészáros Zsolt és Sófalvi Emese révén az Eötvös Loránd Tudományegyetem, Tapodi Zsuzsa és Pieldner Judit révén a Sapientia EMTE vett részt a szakmai diskurzusban. Papp Kinga az EME kutatóintézetét, Bíró Annamária ugyanazt és a Partiumi Keresztény Egyetemet – a többiek a Babeş–Bolyai Tudományegyetem kolozsvári műhelyeit képviselték (az Irodalomtudományi Intézetet és a Hungarológiai Doktoriskolát). Az előadások elhangzása óta az otthonosság-idegenség, a nyelvi-kulturális sokféleség új helyzeteinek vagyunk tanúi a hírközlési

technikák által is globalizálódó világunkban. A tudományos előadásokkal a békés megoldások mellett érvelünk, magunk és a mai-egykori „többiek” jobb megértésén munkálkodunk.

A szakosztály régészet, történelem és művészettörténet tematikájú előadásai, amelyek ugyancsak 2015. november 25-én hagzottak el, hagyományosan a középkor, kora újkor/újkor és jelenkor történelmére vonatkozó legfrisebb kutatásokon és azok eredményeinek színvonalas bemutatásán alapultak. Az EME Kutatóintézetének Lakatos utcai műhelyében (Lőrinczház) dolgozó kollégái és a szakosztály történészrészlege 2015-ben párhuzamosan működő műhelyként a Debreceni Egyetemen oktató kora újkorász történészeket és az MTA BTK középkorász kutatóit hívta meg. Rajtuk kívül egyéni meghívottaként részt vettek a rendezvény keretében rendezett konferencián a BBTE, a Haáz Rezső Múzeum, a Vasile Párvan Régészeti Intézet munkatársai, és házigazdaként az EME Kutatóintézetének tudományos munkatársai is.

Az egyre nagyobb népszerűségnek örvendő rendezvényen előadások hangzottak el a középkor szekcióban a régészeti kutatás legújabb eredményiről Magyarország 12. századi nyugatisodására vonatkozóan, továbbá Ákos nembéli Mojs személyéről, és egy középkor végi lehetséges vármegyei jegyzőkönyvről. Gazdasági vonatkozásúak voltak ugyanitt a 14. század végi sókamarak ispánjairól, illetve az egyházi birtokokon élő románok tizedfizetésének problematikájáról értekező előadások. A kora újkorra és újkorra vonatkozó kutatási eredmények bemutatása során új és tágabb kontextusban ismerhettük meg az erdélyi liber baronatusság intézményének 16. és 17. századi fejlődését, választ kaptunk egy kolozsvári 17. századi módos kereskedőcsoport politikai gondolkodásmódjáról és hazaszeretetről, továbbá újabb információkat nyerhettünk a 18. század második felében tevékenykedő tehetséges arisztokrata, báró Jósika Antal közéleti szerepléséről. A jelenkor szekció-előadásai részben Bernády György egykori marosvásárhelyi polgármester szabadkőműves-tevékenységéről és kapcsolatairól, részben pedig az Országos Magyar Párt két világháború közötti megnyilvánulásáról és az erdélyi parasztságot érintő politikai diskurzusáról értekeztek. A művészettörténetet a kötetben a szobrász Kolozsvári-Szeszák Ferencről írott tanulmány képviseli.

A kötet szerkesztői végül köszönetet mondanak az EME kutatóintézetében tevékenykedő Pakó Lászlónak, aki a kötet tanulmányainak rendezése során mindig kész volt tanácsaival és az előző Certamen-kötetek szerkesztésében szerzett tapasztalatainak átadásával segíteni munkánkat, továbbá a kötet elkészülte után is időt szentelt annak átolvasására és a lehetséges hibák kiküszöbölésére.

A szerkesztők

I.
NYELV-, IRODALOM-, SZÍNHÁZ-,
NEVELÉSTUDOMÁNY
ÉS SAJTÓTÖRTÉNET

DEMETER VOLKÁN JÚLIA*

EGY ELKÖTELEZETT TUDÓS TANÍTÓ – SZATMÁRNÉMETI MIHÁLY (1638–1689) „ÍRÓI PROGRAMJA”

Kulcsszavak: *korai újkor, református vallásos irodalom, prédikátori szerepértelmezés*

Szatmárnémeti Mihály az irodalmi kanonizáció folyamán ugyan perifériára került szerző, mégis a kortárs irodalomban viszonylag sok alkalommal kerül neve említésre, akár a teológiai, akár az (irodalom)történeti szakmunkákat tekintjük. Kortársai, majd a 18–20. századi ismeretők jobbára úgy mutatták be őt, mint termékeny, tudós egyházi író.

Írásos hagyatékának szövegközeli vizsgálata arra utasított, hogy azokra a szerzőre és írásos hagyatékára¹ vonatkozó kérdésekre keressük a választ, amelyekből az derül ki, hogy kinek vallotta magát, milyen feladatot vállalt fel, mit tett ennek érdekében, hogyan valósította meg tervét.

Ahogy az életútjáról fennmaradt adatokból² is kiderült, Szatmárnémeti a korabeli elvárásoknak megfelelő módon igyekezett alapos műveltségre szert tenni, mielőtt írásait nagyobb olvasóközönség elé bocsátotta. Később is, mikor már nem elsőkötetes szerző volt, folyamatosan vigyázott arra, hogy írásai kifogástalanok legyenek, ami az egyszerűség, átláthatóság, pontosság elvárását illeti. Ez az elvárás illeszkedik szerzői programjához: a tiszta keresztény tanítást ért vívott harchoz és a kinyilatkoztatott dogma kitartó védelméhez. Az említett szerzői cél kapcsolja össze a különböző időszakokban, más-más műfajban (vitairat, grammatika, traktátus, katekizmus, prédikáció, imádság) készített írásait. Ez a szerzői program az, amely felvállalt szerepét is meghatározta: a lelkipásztor mint művelt, nemzetének, az igaz hitnek elkötelezett tanítója (terjesztője, védelmezője) jelenik meg.

A prédikátori szerep tanítókénti értelmezése a 17. század második felében nem számított kivételesnek a magyar protestáns lelkipásztorok körében.³

Ahhoz, hogy a felvállalt tanítói szerepet minél árnyaltabban bemutathassuk, annak háromféle reprezentációs módját különböztetjük meg:

* DEMETER VOLKÁN Júlia, doktorandusz, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár. E-mail: volkanjulia@yahoo.com.

- 1 Pontosabban a következő kötetekről van szó: *Igazság próbakövének nyert peri*. Sárospatak, 1669; *Az örökkévaló egy isteni állapotban lévő három személyeknek mutató tüköre*. Kvár, 1673; *Domínica catechetica*. 1677; *A négy evangélisták szerint való dominica*. Kvár, 1675; *Szent Dávid psalteriuma*. Kvár, 1679; *Lőcse, 1685; Mennyei tárház kulcsa*. Lőcse, 1679; Kvár, 1681; Debrecen, 1685; *Halotti centúria*. Kvár, 1683; *Dominicalis prédikációk toldalékja*, Kvár, 1686.
- 2 Pl. BOD Péter: *Magyar Athenas*. 1766. 190–192; *Magyar irodalmi lexikon*. Szerk. BENEDEK Marcell. Akadémiai, Bp., 1965. 155; *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. ZOVÁNYI Jenő. Bp., 1977. 2719.
- 3 Vö. CSORBA Dávid: *A 17. századi prédikáció homiletikai irányváltásai*. Könyv és Könyvtár XXX (2008). 115–134.

1. a szerző címlapi önmegjelölése: „Némethi Mihály Azon igaz Apostoli Hiten épült Római Eklézsiának egyik alázatos tanítója által”, *Igazság próbakövének nyert peri*, 1669, „Sz. Némethi Mihály, Ezelőtt gönczi, mostan az kolozsvári orth. ekl. egyik tanítója; de a Jézus Krisztus üldöztetésének társa”, *Mutató tükör*, 1673, „Szath. Némethi Mihály üldöztetése előtt Gönczi, most az Kolozsvári Orth. Eclésiának egyik méltatlan Tanítója, Krisztus üldöztetésének társa”, *A négy evangélisták szerint való Dominica*, 1675, „Némethi Mihály, a kolozsvári reformáta eklézsiának tanítója” *Mennyei Tárház Kulcsa*, 1685⁴,

2. a kötetekhez írt előszókban tett vallomások, továbbá

3. az írói magatartás megnyilvánulási formái: tudatos szerkesztés, reális-aktuális olvasói igényeknek megfelelés, világos, visszafogott nyelvhasználat – még a vitairatokban sem káromkodik,⁵ bibliai és egyháztörténeti források használata, saját és a vele szembenálló egyházi közösség hitvallásos, dogmatikai, vitaközzé irodalmának ismerete,⁶ a tanítás kommunikációs eljárásainak használata – dialóguselv, azaz a kérdve kifejtés módszerének alkalmazása, az olvasók közvetlen megszólítása, pontos életvezetési tanácsok, utasítások adása, az olvasói szólam jelenléte –, prófétai hangnem, magánéleti eseményekre, az írás keletkezési körülményeire történő utalások.

A lelki tanítás Szatmárnémeti-féle megvalósítása a „hit minden ágazatára” kiterjedő, minél több lelki igényt kielégítő hiteles magatartás, amelynek szerves része az igaz hiten alapuló „ortodoxa eklézsia” hitelességének védelme.

Az előszókban közvetlenül megnyilvánuló tanítói magatartásról a korábbiakban részletesen szóltunk,⁷ ezért a következőkben csak a szerzői magatartás módozatait sorra véve fogjuk alátámasztani Szatmárnémeti szerzői programjára és tanítói szerepvállalására vonatkozó megállapításainkat.

Tudatos szerkesztés jellemzi az általam tanulmányozott köteteket mind a teljes kötet szerkezet, mind az egyes részek tekintetében.

Köteteinek kiadását alapos előmunkálatok jellemzik a kézirat megírásától a hallgatóság (a fautorok) igényének figyelembevételén keresztül a nyomdai előkészítő munkáig. Ő maga is

4 A megnevezett kötetek közül a *Szent Dávid psalteriuma* és a *Dominicalis prédikációk toldaléka* című kötetek címlapján elmarad a tanítókénti önmegjelölés. A címlapi idézetekbeli vastagbetűs kiemelések tőlem, D. V. J.

5 „Én pedig mint az Apostoli Hiten épült római eklézsiának tagja (*Rom 12, 14, 17*) nem szitkozodom; hanem Sz. Péternél (*1 Pet. 3, 15*) az léleknek alázatosságával felelek.” SZATMÁRNÉMETI: *Igazság próbakövének nyert peri*. H. n., 1669. RMK I 1095, *Ajánlólevél*, A4 v.

6 Reprezentatív példák erre *Az Ótestamentum mellé vettett könyvek, melyek Apokrifusoknak neveztetnek* (Amsterdam, 1645) című apokrif Bibliájába tett saját kezű bejegyzései, ill. az a mód, ahogyan *Az igazság próbakövének nyert periben* érvel vitapartnerével szemben.

7 Vö. DEMETER VOLKÁN JÚLIA: *A fordítás műveletének formái és szerepe egy prédikációs kötet előjáró beszédében = A fordítás kultúrája - szövegek és gyakorlatok. II. A BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszékének bázikonferenciája, Kolozsvár, 2010. január 8–9.* Szerk. GÁBOR Csilla–KORONDI Ágnes. Verbum–Láthatatlan Kollégium, Kvár, 2010; Üő: *Közösség- és énreprezentáció mint kegyességi tett Szatmárnémeti Mihály Dominica... kötetiben = Certamen II. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában.* Szerk. EGYED Emese–BOGDÁNDI Zsolt–WEISZ Attila. EME, Kvár, 2015. 118–127.

valomást tesz mindezekről: több írásának⁸ előszavában felsorolja, mely kéziratok álltak abban a pillanatban készen, és hogy ezekből mi okból lett kiadott könyv. A nyomdai előmunkálatok fontosságát illetően arról tudósít, hogy beteg állapota és felesége elvesztése miatt nem tudta azokat elvégezni: „K. O. *ha mi hiba s fogyatkozás esett a nyomtatás közben, ne tulajdoníts vigyázatlanságnak s restségemnek; hanem a rajtam lévő kettős keserűségemnek: mert alig kezdték a munkának nyomtatásához, menten az én Istenem keserűséggel illete, elvévén szerelmes Feleségemet, a (sok ezereket Városunkban megölő) pestis által, 2. Septemb. anni praeteriti; ugyan akkor, 29. Aug. magamat is Isten, mérges dögnek nyiláival meglővén, (noha igen meg-kesergete s ostromozza az Úr, de meg nem öle) melynek mérgét ma-is sántikálva keservesen viselem; úgy cselekedjék az Úr mint Ő Felségének tetszik. Illy siralmas állapotomban, ennek revisioja, jó reménységű öcsémre, Némethi Samuelre kellett nagy részben bíznom; de Istené a dicsőség! Tudom, hogy kevés fogyatkozással ment világ eleiben*”⁹.

A paratextusokból erről a szerkesztői tudatosságról konkrétan (a címlapok,¹⁰ a *textusok lajstromai*, valamint az előszók, ajánlólevelek egyik visszatérő témája az, hogy miről, hogyan, miért, mely olvasóközönségnek írta az adott kötet szövegeit¹¹), magukból a főszövegekből pedig áttételesen szerzünk tudomást (például a prédikációk viszonylag állandó szerkezete, a köteteken belüli és a kötetek közötti intertextuális utalások jelzik a tudatos szerkesztést).

Írásmagyarázó módszerét a természetes, értelmes rend, az egyszerűsége, átláthatóságra való törekvés, a szerkesztettség, a megcélzott közönséghez való illeszkedés jellemzi: „Én, minthogy csecsemő vagyok, azokra nézve, kik a Soltároknak írtak, csecsemőknek kedvéért is írtam világos és értelmes rendet követtem a Soltárok magyarázatjában”¹²; „ez pedig oly együgyűképpen íratott, hogy csak az gyenge leányzók is megérthetik”¹³.

Ezek a kritériumok viszonylag könnyen teljesíthetők olyan szövegei esetében, amelyeket kimondottan az „együgyű” olvasók használatára szánt (*Mennyei tárház kulcsa, Szent Dávid psalteriuma*). A bonyolultabb gondolatmenetek – dogmák – kifejtésekor (*Igazság próbakövének nyert peri, Mutató tükör, Dominica... , Dominica toldalékja, Halotti centúriák*) azonban a pontokba szedés, a részekre bontás, a nyomtatási kép irányító szerepe kiemeltebb fontosságú.

Az egyéni, mindennapi kegyességgyakorlásra szánt kötetekben ritkábbak a bibliai helymegjelölések, különböző forrásokra való hivatkozások, latin nyelvű részlet nem is található, maguk a szövegrészek is rövidebb terjedelműek:

8 *Igazság próbakövének nyert peri*. H. n., 1669; *Ajánlólevél; A négy evangélisták szerint való dominica*. Kvár, 1675; *Ajánlólevél; Szent Dávid psalteriuma*. Lőcse, 1685; *A kegyes szívű olvasóhoz; Dominica toldalékja*. Kvár, 1686, *A kegyes olvasóhoz*, b sköv.

9 SZATMÁRNÉMETHI: *Szent Dávid psalteriuma*. Kvár, 1679. 8v–9r.

10 Pl. „Sz. Dávid Psalteriuma, avagy a CL. soltároknak rövid elosztása, magyarázatja s azokból származott 550. tudományok által való megvilágosítása” SZATMÁRNÉMETHI: *Szent Dávid psalteriuma*. Lőcse, 1685, címlap.

11 Az idézett bibliai részek (Igék, locusok), a tartalomjegyzék, valamint a kötetben esett hibák javítójegyzéke is – paratextusként – a tudatos szerkesztés tanúságtévői.

12 SZATMÁRNÉMETHI: *Szent Dávid psalteriuma*. Lőcse, 1685. 2v.

13 Uő: *Az örökkévaló egy isteni állapotban lévő három személyeknek mutató tüköre*. Kvár, 1673. Ajánlólevél.

„Reggeli prédikáció előtt való imádság

Örökkévaló szent Isten! Seregeknek Ura, kinek hajléki gyönyörűségesek s háznak tor-náci szerelmetesek. Jobb, Uram, egy nap lenni a te házában, hogynem egyébűtt ezer nap. Jól tudom, Uram, hogy boldogok azok, kik tisztelnék tégedet házában: kegyelmet és dicsőséget nyernek, kik tégedet szüntelen dicsirnek az hívek seregében: megáldod azokat, kik gyönyör-ködnek szent Igédnek hallgatásában és annak megtartásában. Én szegény bűnös szolgád (szolgálód) bėjöttem szent házában, hogy az én ajakimmal dicsirjem Felségedet s hallgassam szent Igédet: de jól tudom, Uram, hogy én igen gyarló ember, minden gonoszra hajlandó, az jóra pedig igen alkalmatlan vagyok: annak okáért esedezem Felségednek, bocsásd meg minden bűneimet, kik szent Igédnek hallgatására alkalmatlanná tehetnének engemet. Szenteld meg testemet, lelkemet, s foglalj el lakó templomul engemet. Világosíts meg, homályosodott elmémet, hadd érthessem szent Igédnek azt a részét, melyre ez órában akarsz szolgád által tanítani: nyisd meg, mint Lydiának szívemet, hadd essék bé életadó szent Igédnek magva szívemben. Uram, munkálkodjál lelked által lelkemben, hogy ne csak hallója, hanem cseleke-dője is lehessen szent Igédnek. Szenteld meg, Uram, a Te nevedben szóló szolgáltnak is elmé-jét, hogy tisztán s igazán hirdethesse szent Igédet, Uram, adjad, hogy a Te beszéded legyen Istennek hatalma az én idvességemre, mely által illesd meg szívemet, hogy életemet szent parancsolatod szerint rendelhessem és szent Igédnek engedelmeskedhessem. Vond el ez órá-ban szívemet minden híjában való elmélkedésektől, buja éktelen gondolatoktól és világi szorgalmatosságoktól. Függessed szívemet szent Igédnek figyelmetességgel való hallgatására s tanulására. Uram tölts bé szívemet mennyei örömmel s bocsáss engemet házamhoz megigaz-ulván, és vezérelj engemet életemnek napjaiban szent Lelked által szent utaidban, hogy a te Igédnek ösvényén juthassak Tehozzád az örök boldogságra. Ámen. *Mi Atyánk etc.*”¹⁴

Ezt az imádságot, melynek négyes felosztása¹⁵ a Medgyesi Pál *Doce nos orare quin et predicare*¹⁶ című retorikai tankönyvéből ismert számunkra, teljes terjedelmében idéztük, hogy fenti megállapításainkhoz illusztrációs anyagként használhassuk. Nem titkolt szándékunk emellett az is, hogy az olvasóknak megmutassuk, mennyire közel áll korunk fohászaihoz ez a 335 éves imádság.

A fohászba a Zsoltárok könyvéből származó bibliai részeket parafrázálva emel be Szat-márnémeti („Jobb, Uram, egy nap lenni a te házában, hogynem egyébűtt ezer nap”, Zsolt. 84, 11.), de nem jelöli meg a locusokat, hiszen ezek az utalások megtörnek az áhítatot, és valószí-nűleg érdektelen rövidítésekkel terhelték volna a „kegyes olvasót”. A parafrázálás gesztusáról már a címlapon hírt ad a szerző,¹⁷ és ezáltal megfelel a reformáció azon törekvésének, hogy az imádkozó emberek a Biblia szavaival fohászkoznak, zsoltárokat énekeljenek. Az imádko-

14 Uő: *Mennyei tárbáz kulcsa*. Kvár, 1681. A3 s köv.

15 A könyörgés részei: 1. Kezdődés 2. Vallástétel 3. Kérés 4. Bérekesztés, in MEDGYESI Pál: *Doce nos orare quin et predicare...*, Bártfa, 1650. A köv.

16 Uo.

17 SZATMÁRNÉMETI: *Mennyei tárbáz kulcsa, avagy oly idvesség együgyű elmékhez alkalmaztatott imádságok, melyekkel minden szükségben levő együgyű emberek az Isten kegyelmes TÁRHLÁZÁBAN bemebe-tnek. Melyet szedett a Szentírás szavaiból, s most megbővített imádságokkal s énekekkel és elmélkedésekkel. NEMETHI MIHÁLY, a Kolos. R. E. T. Kvár, 1681. Címlap.*

záshoz szükséges hiteles mintát a Bibliából az Úr imádságában, azaz a *Miatyánk*ban, és a Zsoltárok könyvében, amelyet a Biblia imádságoskönyveként tartanak számon, jelölték meg.

Ha azonban prédikációs szövegbe emelne be bibliai idézetet, nyomban jelölné is az Ige származási helyét, mint ahogy ezt az alábbi példákban látni fogjuk. Az „együgyű” olvasóknak szánt kötetekkel szemben a szolgatársak számára, ill. vitapartnerek ellen írott szövegek – de leginkább a prédikációk – hosszú terjedelműek és sűrűn teleszöttek az odaillő igerészekkel, bibliai és egyházatyáktól, zsinati határozatokból, történeti forrásokból származó idézetekkel, helyenként latin nyelvű szövegrészekkel, olyannyira, hogy lehetetlen lenne a leírtakat igehirdetésként változtatás nélkül elmondani.

A prédikációs szövegek esetében a különböző kötetekben hasonló felépítésű, de – a kötet céljától és a megcélzott közönségtől függően – különböző terjedelmű, nehézségű írásokkal találkozhatunk. Ezekben a prédikációs szövegekben belső¹⁸ és külső utalások találhatóak.¹⁹ A Szatmárnémetire jellemző prédikáció sajátos váza – mint ahogy maga is beszámol róla²⁰ – a következő részekből áll:

1. A prédikáció címe
- (2. Magyarázó alcím)
3. Bibliai igerész (elkezdett, nem teljes idézet, bibliai helymegjelöléssel)
4. Az idézett locus summája
5. Az Ige részei (általában kettő)
- 5.a. a részek alrészei
6. A részekből való tudomány,
6. a. annak oka vagy okai
6. (b. A tudományokból való) hasznok: oktató, feddő, intő (nem tér ki minden esetben mindegyik haszonra).²¹

Az olvasó figyelmét a kurzívan szedett (például a *mert* szócska, a mondottakat alátámasztó igerészek, az alrészek summái, személynevek, idézett források stb.) vagy nagyítással kiemelt betűk, a számozott részek, alrészek, tudományok, okok, hasznok, a K betűvel jelölt kérdések, az F. és Fel. rövidítésekkel jelölt feleletek irányítják. Ezen megállapításunkat példákkal is illusztráljuk:

„Az III. részből TUDOMÁNY.

Csak az szegénységben születettett (s már megdicsőítettett) Jézus Krisztusban kell minden idvezülendőknék idvességeket keresni, v. II. oda igazítja az Angyal a Pásztorokat, és Esa. 62. v. 11. 12. Okai.

18 „A *Csel.* 1. v. 9. így jelent meg *Danielnek, c. 713.* mely szék lészen az levegőégben hová vitetnek ő eleiben az hívek. 1 *Thess.* 4. v. 16, 17. (Erről láss bővebben *Dominica XXVI. post Trinitatem.*)” Uő: *Dominica III. adventus, in. A négy evangélisták szerint való dominica...*, 16.

19 A *Dominica toldalékjában* utal vissza *A négy evangélisták szerint való dominicára.*

20 „az egész K. Hitnek ágazatit magában foglalja, úgy, hogy ha valaki kíván véle élni, nincs oly hitnek ágazatja, s oly időalkalmatosság, melyekre (ideáliter) egész prédikációcskát benne nem talál. A Soltárnak pedig nehéz szavait rövideden úgy megvilágosítottam, hogy nagy commentek nélkül is megértethetnek. A summában pedig s az részeknek feltételében s azoknak cikkellyenként való magyarázatjában nem éltem szoros logikai methodussal; hanem a Soltárnak csak természeti folyását s rendit követtem.” Uő: *Szent Dávid Psalteriuma...*, Lőcse, 1685. 2. s. k.

21 Táblázatos összehasonlító szövegmintásor a tanulmány végén olvasható.

1. *Mert csak őbenne s ő általa engeszteltetett meg Isten a bűnösökhöz, v. 14. Dicsőség magasságban Istennek, és ez földön békesség és jó akarat az emberekhez, 2. Cor. 5. v. 19.*

2. *Mert nincsen másban bűnbocsánat s idvesség, Csel. 4. v. 12. ezért nevezetett Jézusnak is az Agyal által, Matth. 1. v. 21.*

3. *Mert azért születetett, hogy az választottak elvesztett idvességeket megszerzené, Esa. 61. v. 1. és 1. Cor. 1. v. 30.*

HASZNAI. I. *Oktató, 1. Nem idvezülhetnek tehát azok, kik a J. Krisztust nem ismerik őtet idvezítő Messiásnak nem hiszik, Eph. 2. 11. 21. minéműek a Sidók, Socinianusok, Arriánusok, Törökök s minden Pogányok. [...]*

II. *Fedd s cáfol [...]*

2. *Az új római pápistákat, kik a szegény községet az idvességért nem a született Jézushoz, mint az Agyalok a Pásztorokat, hanem a Jézust szülő Szűz Máriához igazítják, mikor idvességnek szerződésének: mennyország kapujának: idvességnek asszonyának, mondják. És így idvezlik: idvez légy, mert te általad szereztetett meg e világnak veszedelemre fordult állapotát.²²*

„III. Sóltár

Summája: *Dávid az ő ellenséginek sokasága felől Istennek panaszolkodván, erős bizodalommal könyörög Istennek a megszabadulásért.*

K. *Mikor írta ezt a Sóltárt? Fel.: Mikor Absolon az ő gonosz fia ellene pártot ütött volna, v. 1. mert ezzel akarta Isten a Dávid kettős vétkeit megítlni, 2 Sam. 12, 11, Lásd. 2 Sam. 15, 16, 17. részekben.*

Három részei vannak.

1. *Dávid panasza az ő ellenséginek sokasága ellen. v. 1–3.*

2. *Dávidnak Istenében való bizodalma ellenségi ellen. v. 4–7.*

3. *Könyörög maga s véle lévő népének szabadulásáért, v. 8. 9.*

Az 1. részben ezek vannak.

I. *A Dávid panaszolkodása, v. 2. Uram, mely sokan vadnak az én ellenségim, 1. Absolon, 2. Achitophel s az Izraelnek nagyobb része, ki Absolon hízelkedésével magához hajta, 2. Sam 15.2.*

II. *Az ő ellenséginek bosszontó szavai, v. 3. Sokan mondják: nincsen nékem szabadulásom az Úrtól, azért üldöznek halálra, mintha nem viselnél reám gondot, 2 Sam, 17. vers. 1,2.*

TUDOMÁNY

Mikor az Isten népe ellenségi megszaporodnak, s a hívek menten meg nem szabadulnak, akkor a hitetlenek nagy habotával azzal bosszontják a híveket, hogy az Úrtól nincsen s nem léssen nekik szabadulások, v. 1 – 3. Solt. 42. 11. Math. 7, 8 – 10, 2. Reg. 18. 25. Matt. 27. vers. 43.

OKA. 1. *Mert azt gondolják, hogy Isten az ő népéről elfeletkezhetik, mikor mások által sanyargatja, Esa. 10. 5 – 13. 2. m. azt vélik, hogy az ő hatalmokban áll üldözni az Isten népét, Solt. 125. és 94, 57, 2 Sam. 17, 1 – 3.*

HASZ: I. *Oktat. Nem újság, ha ma az híveknek sok ellenségi vannak. 1. m. eleitől fogva így volt dolgok a híveknek, Psal. 83. 6. és 137. 1, 2. 2. m. e világ utálja az híveket, Jan. 15. 18, 19.*

22 Uő: *Dominica nativitatis = A négy evangélisták szerint való dominica... 1675. 69–70.*

II. *Int.* Ha sokasodnak gyűlölőink s bosszontnak: hogy nincsen segítségünk az Úrtól. I. Ne essünk kétségben: mert amikor így bosszontnak minket, akkor vannak ők közelebb veszedelmekhez, mint *Achitophel*, 2 Sam. 17. 1.12. 23. *Senatherib*, Esa. 36. 18 és 37. 29. II. Folyamodjunk Istenhez, és 1. az ellenség káromlását terjesszük Isten eleiben, Dáviddal és Ezechiással, *Esa*, 37. 5 [...]2. bízzuk Istenre igyünket, *Solt.* 37. 5. 3. Az Isten segedelmét kérjük, *Solt.* 83. 1 – 3. 4. Várjuk az Isteni segedelmet. *Habak.* 2. 1,2. ezt mondván, *Mich.* 7, 810. Amen.”²³

„LXXII. PRAEDIKACIO.

Hosszas nyomorúságban kénklődő s abban megholt ember temetéséről.

Sidok. 12. v. 5.6. *Fiam ne vesd meg az Úrnak dorgálását, és el ne fáradj lelkedben, mikor őtőle dorgáltatol: mert akit szeret az Úr megdorgálja, valakit fiává fogad megostó...*

[...] Melly isten fiához való hasonlatosságok az idvezülendő híveknek áll ilyen dolgokban. 1. *Az Isten akarójának cselekedetiben*, [...] 2. *A mi felebarátunk szeretetiben*, [...] 3. *A szent élet*, [...] 4. *A tettetés nélkül való alázatosság*, [...] 5. *A nyomorúságoknak békességes tűrés való szenvedése* [...]”²⁴

A példából is nyilvánvalóvá vált, hogy szerzőnk nem szánta közvetlen felolvasásra prédikációs szövegeit – ezek inkább beszédvázlatok, amelyek kétféle célt szolgáltak:

1. hogy az Írásmagyarázatot olvasó (igehirdető, kegyes hívő, esetleg más felekezetű) világosan ismerje az adott kérdésben a református egyház („ortodoxa eklézsia”) állásfoglalását (s mivel e kérdések sokfélék, szerzteágazóak, nem részletezhette őket), és

2. hogy a vázlatok alapján az aktuális kontextusnak megfelelően építse fel előszóban elhangzó beszédét.

A domináns magyarázó módszer a kérdve kifejtés módszere, amely révén látszólag az olvasó is szóhoz jut – hiszen gyakran szólaltatja meg az olvasót: „Azt mondd. 1. *Tehát a szegény Sidók Krisztus Urunk születésétől fogva mind elkárhoztanak.* Fel. 1. Akik megvettettek voltak bizony elkárhoztak [...]”²⁵ „Itt lássuk. 1. *Micsoda a környülmetelkedés?* [...] Azt mondd: *Nem voltanak tehát az Asszonyok az Isten frigyében?*”²⁶ –, a valóság azonban az, hogy e kérdés-felelet sorozat által szigorúan irányítja a diskurzus menetirányát.

A summában általában összefoglalja az idézett bibliai hely jelentését (parafrazál), körülményeit: a mikor, hol, mi, ki kérdéseit teszi fel („Mikor írta ezt a Soltárt?”) – ez utóbbi a reformáció korára jellemző történetkritikai módszer egyik eszköze. A bibliai rész minél pontosabb kontextualizálása által is arra igyekeztek, hogy értelmezésük minél helyesebb, hitelesebb, érthetőbb legyen.

A részekben kettős-ötös rendszerbe foglalva azt magyarázza el, hogy mi foglaltatott a választott Igébe. Ez a felosztás is a megértés elősegítésére irányul: a pontokba szedés által az adott hosszabb terjedelmű Ige-részt értelmes egységekre bontotta – a prédikátorok pedig eldönthették az igehirdetés aktuális körülményeinek megfelelően, hogy ezekből a részekből hányat tárgyaltak.

23 Uő: *Szent Dávid psalteriuma* 1679. 14–19.

24 Uő: *LXXII. prédikáció = Dominica Toldalékja*. 1686. 403 skk.

25 Uő: *Dominica nativitatis = A négy evangélisták szerint való dominica...* 1675. 69.

26 Uő: *Dominica circumcissionis = A négy evangélisták szerint való dominica...* 1675. 73–74.

A tudományok kapcsán a dogmát, azaz az adott részből kiemelhető tanítást világosítja meg, míg a hasznokban a dogma jelentőségét, annak gyakorlatba ültetési lehetőségeit, a más tévtanításoktól való elhatárolását valósítja meg.

Szatmárnémeti írásaiban reális olvasói igényeknek próbál megfelelni. Alig olvasni olyan kötetét, amelyben ezt ne emelné ki az előszóban. Valószínűleg, ahogyan a *minutio auctoris*²⁷ klasszikus elvárását is, teljesítette a szükségesség, hasznosság elvárását is, hiszen a korabeli szerzők gyakran hivatkoztak arra, hogy írásuk kiadását valós igények hívták életre. Leggyakrabban a háborús állapotok miatt megsemmisült kötetekre, a hiányos „szakirodalomra”, a lelkipásztortársak unszolására és arra a „kötelességre”, hogy nem elég az *áérba* prédikálni, hivatkoznak a szerzők a kötetekhez írt előszavaikban.

A lelkipásztor-tanító a *Mutató tükör* dedikáló levelében arról számol be, hogy „ennek írására pedig micsodák indítottanak, Nägtokknak és mindeneknek megjelentem: 1. *Mert* itt úgy vöttem eszemben (öt holnapok alatt), hogy a Miéink sokszor *mezőben, hegyen, vendégségekben* s egyéb társalkodásokban az ellenkezőkkel efelől a *titok* felől beszélgetnek, s a gyengék megfogytokozván a Szent Írásnak citálásában elnyomattatnak. 2. *Mert* sok embereink s hallgatóink azoknak *kérdéseket s ellenvetéseket* sokszor hozzánk elhozzák, kérvén azokra való feleletet, kikre ha szóval felelünk, a gyengék könnyen elfelejtik. Én csak azokat a *kérdéseket s ellenvetéseket* töttem itt le, amelyeket hallottam s kiváltképpen fenn forganak. 3. *Mert* erről a *titokról* írott könyvek rész szerint nagyok s nagy elmékhez való; rész szerint pedig igen elfogytanak: ez pedig oly együgyüképpen íratott, hogy csak az gyenge leányzók is megérthetik. 4. *Mert* nemcsak szájjal, de írással is vallást kell az igazságról tenni, és írással is kell az hallgatókat tanítani, kiváltképpen az ilyen titkokban”.²⁸ Megtudjuk tehát, hogy bizonyos kérdések megválaszolásában, – amelyek a korban aktuálisnak számítottak, ti. a Szentháromságtanhoz kapcsolódó részkérdések feloldásában, – a hívek a lelkipásztorokhoz fordultak útmutatásért.

Ugyanebből a traktátusból²⁹ kiderül, hogy a közösség tagjai – akik Szatmárnémetihez mint a Biblia szerinti élet hiteles közvetítőjéhez fordultak – inkább engedtek a szokásoknak, mikor más vallású komát is hívtak a gyermekeik keresztelésekor: „De tudom, hogy ezt mond-

27 „Nem is nagy tudományú embereknek, hanem hozzám hasonló kicsiny *talentumú* atyámfiainak írtam én ezt.” „*Summa summarum*, én ezekkel nem gondolván (ti. hogy kifogásolni fogják életkorát, munkájának minőségét) én ezekkel nem gondolván, együgyű olvasó, ezt én Isten dicsőségére cselekedtem [...]” Uő: *A négy evangélisták szerint való dominica*. Kvár, 1675. *Előljáró beszéd*, (d) s köv.

28 Uő: *Az örökkévaló egy isteni állapotban lévő három személyeknek mutató tüköre*. Kvár, 1673. Ajánlólevél. Ehhez hasonló módon hivatkozik a *talentumok felhasználásának kötelességéről A négy evangélisták szerint való dominica*-ban: „Hasonló *talentum* a Krisztus eklézsiájában az Evangéliumnak prédikálására való hivatal [...] Ez ma is tiszték a Krisztus hűséges szolgálóinak az eklézsiában [...]” (Uő: *A négy evangélisták szerint való dominica*. Kvár, 1675, *Ajánlólevél*, (a)3 verso), a fautorok, lelkészársak igénylésére a *Szent Dávid psalterium*-ában: „Kegyes Olvasó! Ki az én együgyű [de az én Istenem dicsőségének Nemzetünkben való előmozdítására] írt munkácskáimat szereted s kívánod látni” (Uő: *Szent Dávid psalteriuma*. Lócse, 1685, 2).

29 Traktátusnak nevezzük, bár a szakirodalom vitairatként tartotta számon. A *Mutató tükör*-ben Szatmárnémeti a Szentháromságtan vonzáskörébe tartozó aktuális kérdések megválaszolásában nyújtott útmutatást az érdekelteknek, és ilyen értelemben a traktátus, a *conduct book* a káté műfaji határára helyezük. Traktátusnak, mert alaposan tárgyal egy adott témát, *conduct book*-nak, mert a vallási gyakorlatra nézve ad konkrét életvezetési tanácsokat, kátének, mert kérdés-felelet formájában tanít fontos vallási tételeket.

ják a miéink: eleitől fogva bévött szokás volt ez miközöttünk: mivelünk azt csak nem hagyathatják el a prédikátorok”.³⁰ A hithű református tanító szerint ennek a magatartásnak a helyesége is kérdésként „forgott fenn”: „Szabad-é azokat komájul híni, kik a Jézus Krisztus és Sz. Lélek Istennek igaz istenségét tagadják? Nem szabad”.³¹ Mivel ebben az esetben a Szentháromság-tagadók ellen fordult, a válasz magyarázatában az unitáriusokkal példálózik: „Immár ha *Unitárius* komádra marad gyermeked, elszakasztja Istentől és arra tanítja, hogy a Fiú és Sz. Lélek, akinek nevében megkeresztelkedett nem örökkévaló isteni személyek”.³² Ugyanehhez a kérdéskörhöz tartozik a Jézus és a Szentlélek istenségét tagadókkal kötendő házasság: „Szabad-é a Jézus Krisztus és a Szent Lélek igaz örökkévaló istenségét hívó s valló és imádó embernek feleségül elvenni a Jézus Krisztus és a Szent Lélek istenségét tagadó leányzót vagy asszonyi állatot; vagy a leányzónak s asszonyi állatnak olyan férfiúhoz menni? Fel. Nem szabad”.³³

A kegyes élet gyakorlására szánt kötetek szövegei mintaként használandóak: a prédikátorok a prédikációs szövegek alapján élelőszóban elhangzó igehirdetéseket szerkeszthettek, a kegyes hívek akár változatlanul, akár önmagukra alkalmazva használhatták az elmélkedések, imák, énekek szövegeit. Szatmárnémetiben ebben a helyzetben is tanítóként látjuk, hiszen utasításokat ad írásainak használatát illetően (1. hogyan szerkesszen prédikációt?), felvilágosítja olvasóit a tárgyalt témában (2. hogyan imádkozzon?) vagy éppen borzongató kontraszttal emeli ki a keresztyének és pogányok szokásai közti különbségeket (3. hogyan temetik el halottaikat?):

(1) „Ha ezekkel élni akarsz, tarts meg ezeket: 1. Ha hosszaknak látszanak, tulajdoníts a sok versekből álló *textusoknak*: mert úgy igyekeztem, hogy annak magyarázatjában el ne maradjon. 2. Nem szükség ebben mindeneket elmondani, hanem a részek szerént egyszer egy részt (másszor mást) abból feltölt *tudománnyal* vagy csak egy-két verset, cikkelyenként, kérdésekben foglalván megmagyarázni s azokból tudománt feltenni. 3. Az hasznokat nem is szükség mind traktálni, mindenütt, hanem csak alkalmatosság szerint: magam is úgy éltem”.³⁴

(2) „Az igazán és buzgóságosan könyörögni akaró emberhez való rövid oktatás. [...] ha kérdi valaki tőlem: *mint kell könyörögni jól, hogy mind buzgóságos lehessen, mind hogy Isten előtt kedves legyen?* Így felelek: könyörögj hívó ember. I. *Egyedül az Istennek* (részletezi), II. *Csak a Jézus nevében* (részletezi) III. *Minden lelki és testi ajándékokat Istentől kell kérni* (részletezi) IV. *A lelkieket [...]* minden *ha* (vagy tekintet) *nélkül kell kérni* (részletezi) V. *Hittel* (részletezi) VI. *Alázatosan kell könyörögni* (részletezi) VII. *Buzgóságosan kell könyörögni* (részletezi) VIII. *Megtért szívvel kell könyörögni* (részletezi) IX. *Szüntelen* (részletezi) X. *Eszesen* (részletezi) XI. *Ha könyörögöttél, várjad Istentől a kívánt jót [...]* XII. *Ha meg nem nyered* (részletezi)”³⁵

(3) „*Por vagy és porrá kell lenned*, Gen. 3. v. 19. Mely Istennek sententiája, hogy az halandó emberekben végben menjen, mind a pogányok s mind a keresztyének el szokták temetni halottjokat; de különböző *temetéssel*. A pogányok, minthogy Isten ismérői s idvesség reméssége nélkül éltenek, irtóztató temetésnek módját találtak: mert némelyek nem várhat-

30 Uő: *Mutató tükör* 83–84.

31 Uo. 84.

32 Uo.

33 Uo. 89.

34 Uő: *A négy evangélisták szerint való dominica*. Kvár, 1675. *Előljáró beszéd*, (d) verso

35 Uő: *Mennyei tárbáz kulcsa*. Debrecen, 1685.

ván a véneknek halálokat, valamely nagy magas kőszikláról a tengerben taszították, mint a *Hyperboreusok*. Némelyek az ő halottjokat (hogy az ellenség kezében ne esnék, vagy azoktól fel ne ásatnék) megégették, hamvokat cserépedényekben a földben tették, mint az *afrikai* nemzetek: minémű hamuval teli korsókat hazánkban találnak a pénzkeresők, melyeket e hazában lakó pogányok kincs gyanánt tötték volt el. Némelyek beteges atyjokfiat, minekelőtte meghalnának magok megötték, ezt mondván: jobb nekünk őket megennünk, mint a férgeknek, mint a *massagéták*. Némelyek az holt eleveneket kimúlások előtt madaraknak s ebeknek, halaknak hánták, mint az *hircanusok* és *capsziúsok*. Némelyek, kik az ő halottjoknak szerelme-tesek voltak, s azokon siránkoznak, elevenen az halottak mellé temették, mint a *scythiaiak*, &c. Mind ezekben is az Istennek fenyegető sentenciája ment végben. De az Isten ismeretire jutott keresztyének nem pogányi módon; hanem az ő Testámentombéli Atyáknak példájok szerint temetik halottjokat, kik pompázni nem akarnak”.³⁶

A kolozsvári tudós lelkipásztor hivatásának legfőbb feladatául a tanítást jelölte ki, és teljes működését ennek vetette alá. Az Isten helyes ismeretéhez vezető út járásának módját fiatal hívőknek (*Dominica catechetica*), az egyház közönséges „együgyű” (*Mennyei tárház kulcsa*) és „műveltebb” tagjainak (*A négy evangélisták szerint való dominica*), sőt az „eltévelyedetteknek” (unitárius, ariánus, socinianista, pópista, pogány) egyaránt tanította. A gyerekek (és a frissen megtért felnőttek) a vasárnaponkénti alkalmakon tanulhatták kátéjából a hit alaptételeit, a hívek pedig otthonaikban vagy a templomokban tanulhatták imádságos-, énekes- és elmélkedéskötetéből a „jól könyörgés” módját, a lelkipásztortársak prédikációs kötetit forgathatták haszonnal, mikor igehirdetésüket készítették elő, a többi felekezetek tagjai pedig önmagukat ismerhették meg „reformata ortodoxa” szempontból.

A megírás módját is a tanítani akarás határozta meg, így a „docere, delectare, movere” hármasából a *docere* a legfontosabb. A *delectare* és a *movere* főleg a tanítás-tanulás folyamatában teljesül – az istenismeret önmagában azt jelenti, hogy a hívőt a kegyes élet gyakorlására készíti.

36 Uő: *Halotti centúria*. Kvár, 1686. *Ajánlólevél*, (a)3 – (a)4

A prédikáció részei	Szöveg minta <i>A négy evangélisták szerint való dominica,</i> 1675	Szöveg minta <i>Szent Dávid psalteriuma,</i> 1679	Szöveg minta <i>Halotti centúria,</i> 1683	Szöveg minta <i>Dominica toldalékja,</i> 1686
cím	Dominica septuagesimae ³⁷	XIX. sóltár ³⁸	V. prédikáció ³⁹	A tékozló fiúról ⁴⁰
alcím	A szőlőművesekről s azoknak hivataljokról		Azon test támad fel, amely porrá lesz	I. prédikáció
Igerész	„Sz. Máté, 20. v. 1 – 16. 1. <i>Mert hasonlatos a mennyeinek országa a gazdához, ki jó reggel kimégyen műveseket fogadni az ő szőlőjében.</i> 2. [...] 4. <i>Monda, etc.</i> ” (részleges idézet)		„Jób. 19.25,26,27. <i>Én jól tudom, hogy az én megváltóm él...</i> ” (teljes idézet)	„Sz. Luk. 19. v. 11. 19: <i>Monda pedig [...]</i> ” (teljes idézet)
summa	„Idvezítőnk méltán mondja Sz. Atyját szőlősgazdának, Jan. 15. I. Mert olyan az eklézsiában, mint a jó szőlősgazda az ő szőlőjében. 1. <i>mert a szőlősgazda jó helyen plántálja szőlőjét: így isten gyönyörűséges helyen plántálta az ő eklézsiáját, Esa. 5. 1. [...]</i> ”	„ <i>Dávid e Söltárban arra tanít, hogy Istent kétképpen ismérhetni meg [...]</i> K. Mikor írta? F. Amaz ő kettős vétkeinek megismérése után [...]”	„Minden idvezülendő embernek e halandó életben hármat kell (<i>kiváltképpen</i>) hinni [...]”	„A szegény megtérendő bűnösökhöz minémű Atya könyörülő és szánakozó indulattal (emberi mód szerint szólván) legyen az Úr Isten az Ő szent Felsege testben megjelent egyetlen egyszülött Fia, a mi Urunk Jézus Krisztus [...]”

37 SZATMÁRNÉMETI: *A négy evangélisták szerint való dominica...* Kvár, 1675. 181–194.

38 Uő: *Szent Dávid psalteriuma.* Kvár, 1679. 89–95.

39 Uő: *Halotti centúria.* Kvár, 1683. 25–32.

40 Uő: *Dominica toldalékja.* Kvár, 1686. 237–257.

A prédi- káció részei	Szöveg minta <i>A négy evangélisták szerint való dominica, 1675</i>	Szöveg minta <i>Szent Dávid psalteriuma, 1679</i>	Szöveg minta <i>Halotti centúria, 1683</i>	Szöveg minta <i>Dominica toldalékja, 1686</i>
részei	<p>„Két részei vannak. I. Az embereknek Istentől való hivatalok az eklézsiában a szőlőművesek hivataljoknak hasonlóságában, vers. 1 – 7. [...] II. A különböző időben s állapotban elhívott embereknek Istentől legyén adattott egyenlő jutalmok, vers. 8 – 16. [...]”</p>	<p>„Három részei vannak. 1. Szól Dávid az Istennek munkáiból való természeti ismertetiről, v. 1 – 7. 2. Tanít az Istennek kijelentett szent akaratja szerint való idvezzés ismertetiről, v. 8 – 14. 3. Megismérvén romlottságát könnyörög bűnei bocsánatjáért, v. 13 – 15.”</p>	<p>„Két részei vannak: 1. A Jóbnak a Jézus Krisztus felől való hiti, vers 25. <i>én jól tudom etc.</i> 2. Az ő testének feltámadása és az ő feltámadása után az Isten színe látása felől való hiti, v. 26. 27. <i>Továbbá etc.</i>”</p>	<p>„Két részei vannak. 1. Az ő jó s kegyes Atyjától elfajult tékozló fiúnak Atyjától kikért javainak eltikozlása s a disznók moslékára való szorulása v. 11.16 [...] 2. A tikozló fiúnak maga nyomorult sorsának megismérése és az ő Atyja házához való megtérése s tülle megbántott édes Atyjának megkövetése, v. 17. 18. [...]”</p>

A pré- dikáció részei	Szöveg minta <i>A négy evangélisták szerint való dominica, 1675</i>	Szöveg minta <i>Szent Dávid psalteriuma, 1679</i>	Szöveg minta <i>Halotti centúria, 1683</i>	Szöveg minta <i>Dominica toldalékja, 1686</i>
részek alrészei	<p>„Az I. részben ezek vadnak I. Az Isten eklézsiájának hasonlatossága [...] II. Az emberek hivatalának ideje s azokkal való megszerződés [...] Az II. részben ezek vadnak I. A fizetésnek ideje [...] II. A fizetésnek módja [...] III. A fizetésnek egyenlősége [...] IV. Az elsőbb műveseknek zúgolódások [...] V. A gazdának feleleti a zúgolódókhoz VI. A példabeszédnek alkalmaztatása [...] VII. Okát adja ennek az alkalmaztatásnak [...]”</p>	<p>„Az I. részben ezek vannak. I. Az Isten nemes munkái, [...] II. Mődja, miképpen hirdetik ezek az Istennek dicsőségét [...]”</p>	<p>„Ilyen cikkelyek vannak a leckében. I. A jóbnak hiti az ő megváltója felől: Kettőt hitt az ő megváltója felől. 1. Hogy örökké való Isten, v. 26. Én jól tudom, hogy én megváltóm él. K. 1. Kicsoda a Jób megváltója? 2. Mit akar ezzel jelenteni: tudom, hogy az én megváltóm él? Az 1. F. A Jób megváltója a testben megjelent Istennek Fia [...] II. A Jóbnak feltámadása felől való hiti [...] III. Jóbnak az Isten színe látása [...]”</p>	<p>„Ilyen cikkelyek vannak az első részben. I. A példabeszédes Atya két fiaival [...] II. Az ifjabbik fiúnak Atyja javából való részének kikérése [...] III. Az tékozló fiúnak Atyjától való elmenetele idegen tartományban [...] IV. A tékozló fiúnak Atyjától kikért javainak eltikozlása [...]”</p>
tudo- mány	<p>„Az I. részből tudomány” „II-dik tudomány” „A II-dik részből tudomány”</p>	<p>„Minden embereket az ég azon lévő fényes nap egymás után következő napok s éca kák felindítanak az Istennek (természet szerint való) ismételire s dicséretire, v. 2,7”</p>	<p>„Az idvezülendő hűvek az ő testeknek megrothadása után a feltámadáskor nem más testben, hanem abban a testben (melyben hittének a Jézus Krisztusban) támadnak fel [...]”</p>	<p>„TUDOMÁNY. Valamiképpen a testi s világi kegyes Atyáknak fiai között (kik az ő fiokat kegyességben igyekeznek nevelni) vannak erkölcstelen házaktól elbujdosó s javokat kikérő s azt eltékozló fiai [...] Két ágai vannak e tudománnak [...]”</p>

A prédi- káció részei	Szöveg minta <i>A négy evangélisták szerint való dominica,</i> 1675	Szöveg minta <i>Szent Dávid psalteriuma,</i> 1679	Szöveg minta <i>Halotti centúria,</i> 1683	Szöveg minta <i>Dominica toldalékja,</i> 1686
okai	„Okai vészem a hasonlatosságból” „Okai az evangéliomi leckéből vétetnek”	„1. <i>Mert az Istennek láthatatlan istenségét örökkévalóságot hatalmát és bölcsességét azokban szemlélhetni, Róm. 1. 19. 20. lásd a VIII. sóltárt p. 43.</i> ”	<i>Oka. 1 [...]</i> 2. [...] 3. [...] 4. [...]	„Oka 1. <i>Mert az Isten ő szent Felsege az Ő örök végezése s tanácsában úgy rendelte, hogy némely (nem minden) Atyának legyenek jó s gonosz fiai [...]</i> Oka. 1. <i>Mert az Isten az ő bölcs íteletiből sokokat e világon külső hírral, névvel, tisztességgel s gazdagsággal megáldván ő Felsegétül elidegenülnek [...]</i> ”
hasznai	I. <i>Oktat</i> II. <i>Feddő</i> III. <i>Intő</i> (a II-dik tudomány után) I. <i>Oktat</i> II. <i>Feddő</i> III. <i>Intő</i> (a II-dik részből) <i>Oktató</i>	(2. részt követően:) „I. <i>Oktat [...]</i> , II. <i>Int</i> ”	„I. <i>Oktat [...]</i> II. (<i>Int</i>) [...]	„I. <i>Oktat [...]</i> , II. <i>Feddő [...]</i> , III. <i>Intő [...]</i> ”

PRIMÉR SZÖVEGEK

SZATMÁRNÉMETI Mihály

1669 *Igazság próbakövének nyert peri*, Sárospatak,1673 *Az örökkévaló egy isteni állatban lévő három személyeknek mutató tüköre*, Kolozsvár,1675 *A négy evangélisták szerint való dominica*, Kolozsvár,1677 *Dominica catechetica*,

- 1679 *Szent Dávid psalteriuma*, Kolozsvár,
 1685 *Szent Dávid psalteriuma* Lőcse,
 1679 *Mennyei tárház kulcsa*, Lőcse,
 1681 *Mennyei tárház kulcsa* Kolozsvár,
 1685 *Mennyei tárház kulcsa* Debrecen,
 1683 *Halotti centúria*, Kolozsvár,
 1686 *Dominicalis prédikációk toldalékja*, Kolozsvár.

A DEDICATED SCHOLAR AND TEACHER –
 MIHÁLY SZATMÁRNÉMETI'S (1638–1689) 'LITERARY PROGRAM'

Keywords: *early modern history, religious (Calvinist) literature, interpreting a preacher's role*

The study proposes the method of close-reading in order to define the core objective of the literary program formulated by Mihály Szatmárnémeti (1638–1689), a Reformed priest. As key elements in his activity, we could name the role of a prophet (he himself and his contemporaries identified him with this role, too) and his emphasis on promoting science. The method he chose for his objectives is presented using different examples from his oeuvre.

UN DASCĂL CONVINS – PROGRAMUL SCRITORICESC
 AL LUI MIHÁLY SZATMÁRNÉMETI (1638–1689)

Cuvinte-cheie: *epoca modernă timpurie, literatura religioasă reformată, interpretare de rol de predicator*

Printr-o formă de *close-reading*, studiul abordează definirea scopului primordial scriitoricesc al preotului reformat Mihály Szatmárnémeti (1638–1689). Autorul consideră că printre elementele cheie a activității sale activitatea lui de profet – interpretat atât de el, cât și de contemporanii săi ca un mod de a răspândi învățătura – a fost cea mai importantă. Modul cum și-a realizat scopul se poate urmări prin exemplele textuale citate din diferitele sale volume.

PAPP KINGA*

„JÓL MEGHALÁSNAK MESTERSÉGE”.
EGY ISMERETLEN 17. SZÁZADI HALOTTI BESZÉD
TARPAI SZILÁGYI ANDRÁSTÓL

Kulcsszavak: *puritanizmus, halotti beszéd, ars moriendi, ars in Deo vivere, Tarpai Szilágyi András*

Tanulmányom középpontjában egy olyan halotti beszéd áll, amelynek létezéséről, úgy tűnik, nem tud a szakirodalom, nem szerepel sem az RMK, sem az RMNY tételei között, más ismert példányáról mindezidáig nincs tudomásom.

A szöveg szerzője Tarpai Szilágyi András, 1623-ban vagy 1624-ben született Tarpán, református lelkész, tanár, író. Tarpai Debrecenben kezdte tanulmányait,¹ 1649-ben Utrechtben, majd 1651-ben Leidenben tanult, időközben pedig Franekerben² is megfordult.³ Pénzes Tiborc arról is beszámol, hogy Hentes Mihállyal és Enyedi Sámuellel lehetett kapcsolatban külföldi tanulmányútja során.⁴ Hazatérve 1653-ban a váradi kollégium logika tanára volt,⁵ 1654-ben bihari lelképásztor,⁶ majd 1655-től ismét Váradon tanárkodik.⁷ Ezt követően 1658-ban Sárospatakon, majd 1659–1668 között Ungváron lelkészkedett, ahol Komjáthy szerint „a megyei prot. hivatalnokokból erős prezsbitériumot szervezve, tekintélyt és közbecsülést vívott ki egyháza részére”,⁸ Ungváron esperes is lett. Pénzes szerint „itt kapcsolódott be az ellenreformáció elleni küzdelembe”,⁹ végül pedig élete végén 1669-től 1676-ig Fogarason volt pap.¹⁰ Erről az időszakról több adat maradt fenn Rétyi Péter naplójában.¹¹

* PAPP Kinga (1983), PhD, irodalomtörténész, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézetének tudományos munkatársa. E-mail: kinguspapp@yahoo.com.

- 1 BOROVSZKY Samu: *Tiszántúli ev. ref. papok. 1597–1697*. Athaeneum, Bp., 1898. 131; PÉNZES Tiborc Szabolcs: „*Valakik szikrának szárnya alatt vadnak...*” *Várad és a puritanizmus II. Rákóczi György fejedelemsége idején*. Partium, Nagyvárad, 2014. 117.
- 2 Itt Coccejusnál újszövetségi exegetikából disputált kétszer (RMK III. 1808, 1809). Vö. PÉNZES: *i. m.* 117.
- 3 BOZZAY Réka–LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken. 1595–1918*. ELTE Levéltára, Bp., 2007.
- 4 PÉNZES: *i. m.* 117.
- 5 Uo.
- 6 BOROVSZKY: *i. m.* 638.
- 7 Pénzes a tanárkodáshoz való visszatérését a bibliakiadással kapcsolja össze. Vö. PÉNZES: *i. m.* 118.
- 8 KOMJÁTHY Gábor: *Adalékok az ungvári ev. ref. egyház történetéhez*. Székely Illés Könyvnyomdája, Ungvár, 1902. 12.
- 9 PÉNZES: *i. m.* 119.
- 10 HERPEI János: *Tarpai Sz. András = Uő: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Apáczai és kortársai*. Bp.–Szegeed, 1966. 83–87; LUFFY Katalin: *Tarpai Szilágyi András = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. XI. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Balassi, Bp., 2011. 386–387.
- 11 *Rétyi Péter naplója*. Kiad. Maria URȘUȚIU. Kriterion, Buk.–Kvár, 1983.

Fennmaradt művei közül a *Pápasták kerengője* című 1661-ben megjelent hitvitázó írása,¹² a *Libellus repudiū et divortii christianii* c. 1667-es magyar nyelvű textusa a házasságról és válásról,¹³ valamint a Fogarason 1675-ben kiadott *Szegények prókátora*¹⁴ ismertek. Ezenkívül feltételezik róla, hogy váradi tanárkollégáival, Szatmári Baka Péterrel és Enyedi Sámuellel együtt meghatározó szerepe lehetett Petrus Ramus dialektikája 1653-as váradi kiadásában,¹⁵ melyhez csatolva Amesius öt rövidebb munkája is megjelent.¹⁶ Szintén Enyedi Sámuellel rendezte sajtó alá Pápai Borsati Ferenc *Metamorphosisát* Rákóczi Zsigmond haláláról.¹⁷

Tarpai Szilágyi András nemrég fedezte fel ismét a szakirodalom a puritán etika és kegyességgyakorlás képviselőjeként, két művét adták ki újra.¹⁸

A HALOTTI BESZÉD

A tanulmányban bemutatni kívánt mű címlapján ez áll: *Jól meg halásnak Mestersége, mely a néhai Nemzetes és vitézlő, a tiszta igaz vallásban és a kegyes életnek gyakorlásában buzgo már megélemedett idejű Moktsai Balas uramnak meg hidegedett testének el-temettetésének alkalmatosságával Prédikáltatt a Kis-Kaposi Templumban, 1659. esztendőben, az első holnapban Tarpaj Szilágyi András által. Mostan pedig azon boldog emlékezetű jámbornak haeresének jó akarattából ki bocsáttatott Cassan, nyomtatta Türsch David, 1668. Esztend.*

Egy 8 levél terjedelmű, nyolcadrétű nyomtatványról van szó, amelyet egy bőrkötésű kolligátumba kötöttek be kilenc 18. századi halotti beszéd után tizediknek, és a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium Teleki Domokos Dokumentációs Könyvtárában található.¹⁹

A beszéd a kolligátum többi részétől teljesen különálló, papírja is más. A kötet gerincére a halottak neve van bevésve (Udvarhelyi Mihály, Szatmári Mihály, Kenesei István, Moktsai Balas Urok Prédikáció), valamint a G.R.E. monogram. Amiből arra lehet következtetni, hogy a kolligátum Ráday Eszter tulajdonában volt, aki a könyvtár egyik alapító adományozójának, Teleki Domokosnak volt a dédanyja.

Ráday Eszter könyvtárát Csikós Júlia rekonstruálta egy, a Teleki Tékában található leltár alapján, melyet kiegészített a Székely Mikó Kollégiumban található kötetekkel is, köztük ezzel a kolligátummal is, azonban a Tarpai által írt tizedik halotti beszédet nem említi tanul-

12 RMK I. 981; RMNY 3006.

13 RMK I. 1062; RMNY 3388.

14 RMK I. 1079a.

15 RMK II 799; RMNY 2507.

16 BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Akadémiai, Bp., 1989. 89; HEREPEI: i. m. 84.

17 RMK I. 914.

18 TARPAI SZILÁGYI András: *Szegények prókátora, avagy Az adás, vévés, kölcsönözés és usora felől való igazgató, mely bizonyos kérdésekben és arra való feleletekben befoglaltatott, és az Isten népének épületire kibocsáttatott*. S.a.r. HORVÁTH Csaba Péter–PÉNZES Tiborc Szabolcs. KRE Puritanizmuskutató Intézet–Fekete Sas, Bp., 2010; TARPAI SZILÁGYI András: *Könyvecske a házasság és válás keresztényi módjáról*. KRE Puritanizmuskutató Intézet–Fekete Sas, Bp., 2012.

19 Jelzete 6282.

mányában.²⁰ Összeírásából kiderül, hogy ma a könyvtár tulajdonában nyolc olyan halotti beszédek tartalmazó kolligátum van, amelyek Ráday Eszter tulajdonában lehettek, ezekben főként 18. századi beszédek vannak, kivéve Tarpai szövegét.²¹ Arról, hogy miként került ez a halotti beszéd a kolligátumba vagy Ráday Eszter könyvtárába, egyelőre nem sikerült többet megtudnom, talán férje vagy a Teleki család által kerülhetett hozzá. Azt mindenképp meg kell említeni, hogy a szöveg címlapján, a dedikáció után és záróoldalon is az M.N.SZ. monogram olvasható, ez talán Szatmárnémeti Mihályra utalhat, de erről eddig nem sikerült többet kiderítenem.

A halotti beszéd címlapjáról már kiderül, hogy egy 1659-ben elhangzott beszéd 1668-as kiadásáról van szó. A szöveget a kassai városi nyomdában nyomtatták, ahol 1665–1668 között tevékenykedett Johann David Türsch nyomdász.²² A szövegben használt nyomdai díszek, iniciálék közül sok még Türsch elődje, Schulz idejéből van, és megegyeznek azokkal, amelyek a *Régi magyarországi nyomdák betűi és díszei*²³ c. kötet katalógusában található.²⁴

Tarpai, amint életrajzából is kiderül, a beszéd elhangzásának és megjelenésének időszakában volt Ungváron lelkész, ahol ekkor dúltak az ellenreformáció csatái.²⁵ A halott Mokcsay Balázs Ung vármegyei táblabíró. A Mokcsay famíliát Nagy Iván a vármegye törzsökös nemesi családjaként mutatja be.²⁶ A családról Komjáthy Gábortól megtudjuk, hogy a református egyház támasza a Horváth, Pongrácz, Ubrisi családokkal egyetemben, melynek tagjai megvédték az egyházat Esterházy Mária (Homonnai Drugeth János özvegye) túlkapásaival szemben.²⁷

A gyászbeszéd szövege ajánlással kezdődik, amelyből – ahogy azt már megszoktuk a korabeli szövegekben²⁸ – a mű megírásának körülményeiről, céljáról, támogatójáról tudhatunk meg adatokat. Tarpai művét a halott fiának, Mokcsay Jánosnak, Ung vármegye ülnökének címezte, (ez a Mokcsay János később Ung vármegye alispánja lett), akit az eklézsia dajkájának és az igaz religió fautorának titulál a szerző a megszólításban.²⁹ Ez talán azzal is magyarázható, hogy a Homonnai Drugethek rekatolizációja folytán a református eklézsia patrónus nélkül

20 CSIKÓS Júlia: *Adalékok Ráday Eszter könyvtárának rekonstrukciójához*. Acta Siculica 2012–2013. 470.

21 Uo. 469–470.

22 PAVERCSIK Ilona: *A Schultzs-nyomda és a városi nyomda Kassán (1623–1700)* = BÁNFI Szilvia–PAVERCSIK Ilona–PERGER Péter–V. ECSI JUDIT: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század. 2. Kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák. Lőcse, Kassa. Tanulmányok és katalógus*. Balassai-Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2014 (a továbbiakban BÁNFI–PAVERCSIK–PERGER–V. ECSI: *A régi magyarországi nyomdák betűi*). 45–51.

23 BÁNFI–PAVERCSIK–PERGER–V. ECSI: *A régi magyarországi nyomdák betűi*.

24 Uo. IV/8 (628), IV/19 (629), VI/2 (434), VI/12 (637) stb.

25 KOMJÁTHY: *i. m.* 12.

26 NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. VII. Ráth Mór, Pest, 1860. 538.

27 KOMJÁTHY: *i. m.* 12.

28 VÖ. BARTÓK: *i. m.* 254–270; GÁBOR Csilla: *Religió és retorika. Tanulmányok a középkori, reneszánsz és barokk irodalomról*. Komp-Press, Kvár, 2002. 189–205; LUFFY Katalin, „Romlás építőjének fognak neveztetni”. *Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*. Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2015. 161.

29 „Nemes Vngvármegyének edgyik Assessorának, az Isten Ecclesiájának hűséges Dajkájának az igaz Religionak erős Fautorának, nekem jó akaró Uramnak. It e’ világon hoszszan, kegyes és jó életet, a’

maradt, ezt a szerepet vették át többek között a Mokcsayak is, és ekkor hívták meg lelkésznek Tarpait, hogy erősítse soraikat.³⁰

A dedikációban Szent Ambrusnak a halálos ágya körül állókhoz szóló szavait idézi (Szent Ágoston nyomán): „*Non sic vixi ut me pudeat inter vos vivere: sed nec mori timeo, quia bonum Dominum habemus*”³¹ majd megismétli magyarul „nem úgy éltem hogy tovább élni szégyenleném, meg-halni sem félek, mert jó Urunk vagyok” ezzel mintegy előrevetíti az étellel és a halállal szembeni attitűdjét, megteremtve azt a erkölcsi, teológiai keretet, amelybe beszédét pozicionálja, mégpedig a puritán életvitel és kegyességgyakorlás előírásai közé.

A kilenc évvel korábban elhangzott prédikáció kinyomtatásának okát is fölfedi a szerző az ajánlásban, magyarázata egyrészt az ifjú apja iránti hálája, másrészt a halott példaként állítása az élők elé, melyet követve békességes meghalásban részesülnek.³² A dedikáció végén pedig arra kéri az ifjút, hogy apja példáját kövesse: „édes nemzetünkben való eklézsiánknak, és valásunknak elő mozdítására való azon szent igyekezettel s annak elkövetésével meg álgya, mellyel kegyelmed boldogult apja gerjedezet, hogy it jól élvén, jó meg-halást érjen ha minek utána a' jó vénségben napjaival meglegedik”.³³

Mint látható, szerzőnk már a dedikációban kifejti a címválasztást, miszerint a jó halál feltétele a jó élet, és kijelöli beszédének a célját is, azaz a közösséget és a patrónust kívánja tanítani szövegével, megmutatni nekik a jó halálhoz vezető utat. Tarpai ezzel mintegy utat mutat az élőknek, a puritán életvezetési könyvekhez hasonlóan meghatározza a helyes, a jó életvitelt, amely a jó halálnak a kulcsa, és amint az ajánlás végéből kiderül: a jó élethez hozzátartozik a vallás és az eklézsia támogatása is. Mindez összecseng William Perkins jó életről és jó halálról szóló tanításaival.³⁴

Szövege egy alkalmi beszéd, de akárcsak kortársai beszéde, nemcsak arra szolgál, hogy megemlékezzen egy személyről, eseményről, hanem tanítani kívánja a jelenlevőket, olvasókat.

Tarpai a beszéd elé a Teremtés könyvéből választott ígét „És a te Atyáidhoz mégy békeségben, el temettettel jóvenségben”³⁵ – melyek az Úrnak Ábrahámhoz címzett szavai. A tanításban ezeket magyarázza prédikátorunk, figyelve arra, hogy a Biblia tanításait a hétköznapiokba is bevezesse.

halálban minden békeséget, a' halál után boldogságot kívánok” TARPAI SZILÁGYI András: *Jól meghalásnak mestersége* Kassa, 1668. A1v.

30 *Magyar Református Egyház Javainak Tára. A Kárpátaljai Református Egyház. IV. Ungi Egyházmegye.* Szerk. V. KÜLLÖS Imre–P. SZALAY Emőke. Bp., 2001. 217.

31 TARPAI: *i. m.* A1v.

32 A jó halál átélése felekezeten és évszázadokon átívelő kérdés, a katolikusokat és protestáns felekezetűeket a középkortól kezdve egyaránt foglalkoztatta. Vö. Volker LEPPIN: *Preparing for Death. From the Late Medieval ars moriendi to the Lutheran Funeral Sermon = Preparing for Death, Remembering the Dead.* Eds. Tarald RASMUSSEN–JON ØYGARDEN FLÆTEN. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2015. 9–24.

33 TARPAI: *i. m.* A2r.

34 *The Workes of that Famous and Worthby Minister of Christ in the Universitie of Cambridge. Mr. William Perkins. The first Volume.* London, 1626. 475–486 (How to Live and that Well in all Estates and Times), 487–514 (A Salve for a Sicke Man or a Treatise Containing the Nature, Differences, and Kinds of Death – as also the Right Manner of Dying Well.)

35 TARPAI: *i. m.* A2v.

Először is azt tisztázza, hogy kik Ábrahám atyái, akikhez eljut halála után és hol is van az a hely. A kiválasztott ige utáni *tanuság*ban három dolgot magyaráz meg: „1. Mitsoda és mellyic a jo vénség. 2. Mit teszen békeségben meg-halni. 3. Miben tetszic főképpen meg hogy istennek nagy és kiváltképpen valo áldása legyen a jo vénségben valo bekességes meg-halás”.³⁶

A vénség fogalmát három kategóriára bontja: fizikai vénségre, melyben „ember nemcsak el erőtlenedik, hanem ugyan meg görbed, melyért ugyan görbet, töpörödet és komor vénségnek is hijják”³⁷; morális vénségre és lelki vénségre, amikor valaki ifjú, de szent életre és kegyesség gyakorlása szempontjából öreg. A jó vénség az, amikor e három találkozik.

Békességes állapotnak nevezi a békés lelkiismeretet, aki békességben hal meg, az, békességes napjaiban és időben, könnyen, fájdalom nélkül, valamint csendes lelkiismerettel, Istennel való békességben távozik. A békességben meghalás: a testnek és lelkiismeretnek békessége által érhető el, könnyű halál: „kinek lelke kívánkozik az testnek el oszlására, hogy amaz a Krisztussal lehessen, úgy esik le, mint megért alma, napjaival meg elégedvén”,³⁸ Istennel való békesség. Mindez csak a Krisztusban való hittel, az örök élet akarásával és Krisztus példájának követése által valósul meg.

A jó vénségben való békességes meghalást így jellemzi: a halálban a teljes élet cselekedetei tükröződnek, ezért készülni kell a halálra, mert csak Isten igaz híveinek adatik meg a békességes meghalás. Azonban mindezt nem elég a halál órájának eljövetelekor gyakorolni, hanem ahhoz, hogy valaki hitben haljon meg, hitben is kell, hogy éljen. Ehhez hasonló Perkins fel-fogása is, ő a hitet és az engedelmisséget emeli ki, mint a jó halálhoz szükséges tényezőket, ezek megléte nélkül nem fogadja el Isten a halálunkat, mivel akkor nem úgy jutunk el hozzá mint gyermek az atyjához, hanem mint szolga az urához.³⁹

Tarpai gyászbeszédében nem a haldoklás és a jól meghalás gesztusáról beszél, mint ahogy a cím alapján elvárnánk, hanem a jólélést, az Isten szerint valóélést (*ars in Deo vivendi*) előírásait, elvárásrendszerét magyarázza, közvetíti.

A halál nem úgy jelenik meg, mint egy elrettentő dolog, hanem a hívőket és a hitetleneket megkülönböztető tényező. Aki a jólélést megtanulja, az a jó meghalást is elsajátítja, a jóélést, a megjobbulást pedig nem kell halogatni, mert bizonytalan a halál órája.⁴⁰

Szerzőnk azt is kiemeli, hogy csak azok az évek számítanak, amelyeket Istennek élt az ember. Már ifjúkorban Istennek szentelt életet kell élni, mert a bűnöknek ifjúkorban való elhagyása dicséretesebb, mint vénkorban. „Mert tisztességesebb a’ Királynac adni a’ sengét, hogy nem a’ kigyó haraptát”, akik vénségükre kezdenek Istennek élni, azok „ifjúságuk szép virágát” az ördögnek adták, Istennek a „sepreje” jut, az ifjú még erős, a terheket helyesebb akkor rá rakni, a halálnak órája bizonytalan.⁴¹

A jó élet elkezdéséhez két tényezőt tart szükségesnek: a testi (a test fizikai valóságán való túllépést) meghalást, amit a Bölcsek könyvéből vett idézettel támaszt alá: „*Ha a’ mi külső emberünc romol, a’ belső mindennap épű*”,⁴² és a lelki meghalást. Mindez megegyezik azzal, amit

36 Uo. A3v.

37 Uo.

38 Uo. A4r.

39 PERKINS: *i. m.* 510.

40 Vö. uo. 512.

41 TARPAI: *i. m.* B2r.

42 Uo.

a praxis pietatisra szolgáló könyvek az istenes élet állandó gyakorlatáról tanítanak, amelynek egyik feltétele az „ó-ember megöklése a keresztyén egyéni élete gyakorlatában magában foglalta a test megzabolázását és naponkénti megsanyargatását”.⁴³

Természetes, hogy mindenki idősen szeretne meghalni, de az öregség nem feltétlenül jelent bölcsességet. A tisztességes vénséghez: „Az Isten törvényének ösvénye, melyen az ember járván, mind el-kerdi, s-mind el-végzi a' lelki életet. It e' világon el-kezdődic, a' jövendőn el-végződic. Ez lelki életnek meg-kell tanulni mind példa okát, mind mondyat.”⁴⁴

E lelki élet pedig két dologban valósul meg: Krisztusban való hitben és Krisztus követésében. „A Christus követése, az, mely szerint a' Christus tudományát, életet és halálát miinden nap előnkbe tesszuc mint a' mi gondolatinknac, beszédinknac és tselekedetinknek reguláját”.⁴⁵ Mindez a puritanizmusnak azt a jellegzetességét tükrözi, miszerint a vallást életformává tette, a hívők „rendszeres, elmélyedő, belső lelki életet élnek”.⁴⁶ Ezt folyamatosan gyakorolva teljesedik ki az Amesius által jó életnek, Isten tanításai szerint való életnek az eszménye.⁴⁷

A jól meghaláshoz előkészületek is szükségesek, melyek a halál okáról, természetéről és orvoslásáról való elmélkedésből áll. A halál okának a bűnt tartja, természetéről azt kell tudni, hogy rettenetes, megorvosolni pedig igaz hit és penitencia által lehet.⁴⁸ A puritánusoknál „a penitencia tartás a gyakorlatban szigorú lelkiismeret vizsgálódással egybekapcsolt törvényeskedést jelentett, Fontossá tették a hívő számára a törvény, az Írás állandó magára szabását”.⁴⁹ Az állandó bűnbánat és büntől való megtisztulás eredményeként valósul csak meg a puritán kegyesség lényege a „comunio cum Deo” és az „unio mystica cum Christo”.⁵⁰

Három dolgot sorol fel, amelyre figyelni kell a halálban: a Krisztusban való hit, az örök élet kívánása és Krisztus példáját követve, lelkünknek az Atya kezébe való ajánlása.

Tanításait Ábrahám példájával támasztja alá, mindez a kegyességgyakorlásnak a mindennapi életbe való átviteléről tanúskodik.⁵¹ Ábrahám mind gazdasági vagy házi dolgaiban, mind politikai és mind eklézsiái állapotjában megtartotta isten tanítását.⁵² Ebből a részből meg tudhatjuk az Isten szerint való élés szabályainak gyakorlatba ültetését: Ábrahám házi dolgaira a törvényes és szent házasság, hűség, a gazdaságára való gondviselés,⁵³ a háznép gondos nevelése és a vallás gyakorlása jellemző. A politikai dolgokban a szövetségesek megvédése, béketeremtés, igazságosság jellemző rá. Az egyházi dolgaiban az alábbi tetteket sorolja fel

43 BODONHELYI József: *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*. Debrecen, 1942. 161.

44 TARPAI: *i. m.* B2v.

45 Uo. B2v-B3r.

46 BODONHELYI: *i. m.* 10.

47 Uo.

48 Vö. TARPAI: *i. m.* B3r.

49 MOLNÁR Attila: *A „protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása*. Ethnica, Debrecen, 1994. 52.

50 MOLNÁR: *i. m.* 53.

51 BODONHELYI: *i. m.* 10.

52 Az ótestamentumi életberendezkedést a puritanizmus mintának használja. Vö. BODONHELYI: *i. m.* 9.

53 „Házi dolgaira való nagy gondviselés. Mely meg-tetszic az ő gazdagságából.” TARPAI: *i. m.* B3v. A gazdagságot a puritánok nem tekintették rossznak, csak a belőle fakadó gögtől, kapzsiságtól óvták. Vö. MOLNÁR: *i. m.* 73–78.

szerzőnk: oltárépítés, áldozás, engedelmesség, Isten követése mindenben. Mindezek olyan tényezők, amelyek az eüdzioia (jó élet) feltételei, melyben a perkinsi értelemben „háttérbe kell szorulnia az egyéni boldogságnak (beatitudo) a jósággal (bonitas) szemben, illetve ezzel azonosná kell válnia. A jó életet nem humanisztikus értelemben kell tekinteni, hanem a megigazult ember új életét értjük ezen, tehát nem a test, hanem a lelki ember hitben való lelki életét”.⁵⁴

Szerzőnk Ábrahám példájával megteremtette a keretet az applikációra. A beszéd utolsó része az applikációval egybekötött laudáció, melyben a prédikátor szerző az elmondott tanításokat a halottra applikálja. Tarpai ehhez a biblikus mitizáció eljárását használja fel: Mokcsay Balázst Ábrahámmal állítja párhuzamba. A korban nem ritka a bibliai párhuzamok találása bizonyos eseményekre vagy akár „bibliai szerep metaforikus, szimbolikus kiosztása”⁵⁵ személyekre, halotti prédikációkban pedig igen gyakran megjelenik.⁵⁶

Nem esik túlzásokba a halott dicséretében, azonban személyét összekapcsolja a korábbi tanításokkal: jó vénségben való meghalásban részesült, megtanulta a jól élést és jól élt, és a jó halást is, Ábrahám követője volt: ugyanabból a három szempontból vizsgálja életét akárcsak Ábrahám érényeit.

1. Economiai állapotjában: törvényes házasságban élt, és hű volt házastársához, háza népét Isteni félelemben tartotta.

2. A haza szolgálatára született, gyermekkorától fogva másokat szolgált, kegyesen és mértéketlenül.

3. Krisztus tanításait követte, és adakozott az egyháznak.⁵⁷

Mindezek az érényei párhuzamba állíthatók a puritán életvezetési könyvekben felsoroltakkal, a szerző a halott példájával kegyes életvitelt, a jó élést propagálja a puritán teológusok Perkins és Amesius útmutatásai szerint, a bűn elhagyásával, a helyes életvitellel. A jó élés megegyezik azzal, amit Molnár Attila evilági aszkézisnek nevez,⁵⁸ és úgy tartja, hogy valamilyik része jelen van majd minden puritán szerző művében:⁵⁹ ezek a mértékletesség (önfegyelem, önuralom) és a rendszeresség (rendszeres önvizsgálat és bűnbánat).

Végezetül az elhunyt családjához szól a szöveg, akiket csendesedésre, vigasztalásra int, ne békétlenkedjenek, mivel életét megélte, napjaival megelégedett és mivel Istennek élt, Istenhez költözött „szép csendes és békességes meghalás szerint”.

Tarpai gyászbeszédét egy retorikai szituációval, a halott szájába adott intéssel zárja, mely az elhunyt családjának, főleg a fiának szól: „Légy erős, bizzál az Úrban, szolgálj néki, légy én követőm, mint én is követője voltam az Úrnak, és a békeségnek Istene leszen veled”.⁶⁰

54 BODONHELYI: *i. m.* 4.

55 HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Balassi, Bp., 1994 (Humanizmus és reformáció 21). 156.

56 Vö. KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Universitas, Bp., 1998 (Historia litteraria 5). 198–209.

57 TARPAI: *i. m.* B4r.

58 MOLNÁR: *i. m.* 45–53.

59 Uo. 45.

60 TARPAI: *i. m.* B4v.

Szerzőnk a temetési szituációt felhasználja arra, hogy az ifjút megintse, felhívja a figyelmét a helyes útra, az *ars vivendire*. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy náció és eklézsia, náció és religió is összefonódik szövegében, a beszéd ezek erősítését is szolgálja.

Ha a halotti beszéd kiadásának céljait vizsgáljuk, akkor természetesen a halott emlékének a megőrzése és a család önreprezentációja is befolyásolhatta megjelenését.

ANDRÁS TARPAI SZILÁGYI'S UNKNOWN FUNERAL ORATION:
'*JÓL MEGHALÁSNAK MESTERSÉGE*'

Keywords: *puritanism, funeral oration, ars moriendi, ars in Deo vivere, Tarpai Szilágyi András*

The paper focuses on the puritan priest, András Tarpai Szilágyi's funeral oration: *Jól meg halásnak mestersége*, presented in 1659 at the funeral of Moktsai Balázs and printed (published) at Kassa in 1668. Until now, Tarpai's work was unknown. The oration presents the condition of dying well – based on the puritan ethics and pietism.

'*JÓL MEGHALÁSNAK MESTERSÉGE*'. UN DISCURS FUNERAR NECUNOSCUT
AL LUI ANDRÁS TARPAI SZILÁGYI

Cuvinte-cheie: *puritanism, discurs funerar, ars moriendi, ars in Deo vivere, Tarpai Szilágyi András*

Articolul prezintă discursul funerar *Jól meg halásnak mestersége* al preotului puritan András Tarpai Szilágyi, care a fost rostit în 1659 la înmormântarea lui Moktsai Balázs și publicat la Košice (Kassa) în 1668. Până acum această lucrare a lui Tarpai a fost necunoscută, există doar într-un exemplar unicat. Opera prezintă condiția morții bune, bazată pe etica și pietismul puritan.

KERTI JÓZSEF*

„A MAGYAR PARNASZSZUS VIRÁGJAI”.
ARANKA GYÖRGY KÉZIRATOS VERSGYŰJTEMÉNYÉNEK
PARATEXTUSAI**

Kulcsszavak: *paratextus, recepciótörténet, kéziratoss versgyűjtemény, forráskutatás, forráskritika*

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Az irodalomtudomány fogalomrendszere szerint *paratextus*nak nevezhető minden olyan segédszöveg, amely egy szöveg körül jelenik meg és segíti (irányt mutat, előír) az olvasót a szöveg megértésében. A fogalom a francia teoretikustól, Gérard Genette-től származik.¹ A fogalmat két részre bontotta: eszerint *peritextus*nak nevezhetjük azokat a szövegeket, melyek a mű (textus) közvetlen környezetében vannak. Ilyen lehet a cím, alcím, belső cím, mottó, előszó, utószó, borító, szerzői vagy olvasói (másolói) bejegyzés stb. *Epitextus*nak nevezhetünk pedig minden megnyilatkozást, mely „távolról” szól a szövegről, utal rá, róla szól. Ebbe a csoportba sorolhatók az interjúk, recenziók, kritikák, esszék, kommentárok, szerzői, olvasói megjegyzések stb.

Évekkel ezelőtt Onder Csaba hívta fel a figyelmet inspiratív tanulmánykötetében² a peritextualitás kínálta történeti (re)konstrukció lehetőségére, amelyet akkoriban még – úgy vélte – nem használt ki eléggé a magyar irodalomtörténet-írás. A paratextusok, referencialitásuknak és funkcionalitásuknak köszönhetően hozzásegítenek nem csak egy-egy szöveg jobb megértéséhez, hanem olyan (háttér)információkhoz is, amelyekhez pusztán a szöveg alapján nem tudnánk hozzáférni. Egyes szövegek paratextusok általi (re)kontextualizálása révén hasznos tanulságokkal gazdagodhatunk, nemcsak magát a szöveget illetően, hanem akár az egész gyűjteményt más megvilágításba helyezheti. Az Aranka György *Magyar Parnaszszus Virágjai* című versgyűjteménye körül szerveződő paratextusok (legyen szó akár életrajzából kiragadott részlet vagy kéziratoss versgyűjteményben lévő másolói bejegyzés) kínálta lehetőségekkel élve kísérlem meg árnyalni Aranka Györgyről mint költőről való tudásunkat, gyűjteményeinek feltételezett útját nyomon követni, recepciótörténeti adatainkat forráskritikai módszerekkel rekontextualizálni, pontosítani és új megvilágításba helyezni.

* KERTI József (1982), doktorandusz, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Hungarológiai Tanulmányok Doktori Iskola, Kolozsvár. E-mail: kertijozsef23@gmail.com.

** A dolgozat megírásához szükséges anyagi támogatást a Humánerőforrás-fejlesztési operatív program 2007–2013. és az Európai Szociális Alap biztosította a „Minőség, a kiválóság, a transznacionális mobilitás doktori kutatás” POSDRU/187/1.5/S/155383 projektből.

1 A fogalomról lásd Gérard GENETTE: *Transztextualitás*. Helikon XLII(1996). 1–2. sz. 82–90.

2 ONDER Csaba: *A klasszika virágjai (anthológia – praetexta – narrativa)*. Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2003 (Csokonai Universitas Könyvtár 28).

A RECEPCIÓ FORRÁSA – AZ EPITEXTUSOK

Arankának a „vers mezein” tett első próbáiról sokat megtudunk fennmaradt levelezéséből, valamint kéziratos bejegyzéseiből, azonban az Aranka-forráskutatás a mai napig sem tárta fel, hogy pontosan mikor és milyen intenzitással kezdett el verseléssel foglalkozni. Király Emőke szerint „érdekes módon keveset tudunk Arankának az 1780-as években kifejtett tevékenységéről, talán mert ebből a periódusból nagyon kevés Aranka-levél maradt ránk, pedig feltételezésem szerint életének egyik legfontosabb szakaszáról van szó. Itt elsősorban az 1783–1785 (?) közötti időszakra gondolok, amelyet hipotéziseim szerint Borgóprundon töltött”.³ A legkorábbi verse, amely datálva van (ha hihetünk a másolónak), 1780-ból van, idézzük a teljes peritextust: *Egy szép Aszónyi Személynek Fajj Ersébetnek valóságos Le írása mellyet versekben foglált Aranka Josef. Erdélyben Királyi Tablának hites Birája. A. 1780. A vers Keresztes Komlói Fejérvári Károly külömbféle Magyar Verseknék, – Enekeknek, – és Szirmay Antal Apophtegmainak Gyűjtemenyében található meg.*⁴ A peritextusban a név (Aranka József) hibásan szerepel. A név polgári státushoz (királyi tábla bírása), valamint földrajzi tájegységhez (Erdély) való kötése (identifikáció) egyértelműsíti, hogy Aranka Györgyről van szó. A verset *Gróf Telekő Joseffnek ezen Aranka Joseff verseirül tett itéleti* követi, ami megerősíti, hogy Aranka György szerzeményéről van szó. Mint tudjuk, Teleki József az Aranka-recepció szempontjából fontos, a korban populáris verses kritikája a Magyar Museumban jelent meg 1790-ben, azonban megjelenése előtt elképzelhetőnek tartom, hogy már az irodalmi nyilvánosság terébe került. Ennek a vizsgálatától most eltekintünk, azonban mindenképpen érdekes, hogy az Arankát némiképpen megbélyegző kritikát (epitextust) közvetlenül a vers (textus) után illesztették nemcsak ebben, hanem más gyűjteményben is.⁵ Ez és a lábjegyzetben feltüntetett vers egy képhasználatában merész, sőt, pajzán költőt mutatnak, aki távol áll a későbbiekben megmutatózó gáláns, udvarló költő stílusától. Bár az Aranka-szakirodalom a költő Aranka korabeli recepcióját vizsgálva előszeretettel idézte mintegy közhelyként Teleki József verses kritikájának záró sorait („Bezzeg, a’ melly szépen, ha olyan jól szóllnál,/ Akkor nem ARANKA, hanem ARANY volnál.”), mégsem argumentálta soha, hogy konkrétan mely versei miatt írta Teleki csípős „krízisét”.

Poézisének kezdeti időszakából eddigi kutatásaim alapján ezt a legkorábbi kézirátát ismerem, mely datálva van. Kéziratos források hiányában további támpontot a nyomtatott források adhatnak. Ha hihetünk Székely Márton⁶ pontos emlékezetének – aki nemcsak testközelből ismerte a marosvásárhelyi táblabírót és művelődésszervezőt, hanem közeli barátságban is volt vele –, Aranka „azt beszélte, hogy 40. esztendő korában kezdett leg-első szerkeket írni”.⁷

3 KIRÁLY Emőke: *Aranka György fordítói munkássága*. Erdélyi Múzeum LXVIII(2006). 3–4. sz. 120.

4 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban OSZK Kt.), Quart. Hung. 179. A gyűjtemény leírását lásd alább.

5 Lásd még: *Egy valaki szemmel tartott, és néha napján nagyra betsült, de már szinte el-felejtendő kedveséhez írott Satýrája Aranyka György*. A verset követi: *Ezen Aranyka Verseirül maga kérésére tett Ítélet-tétele Gróf Telekő Josef Úrnak*. Mindkét kézirát megtalálható itt: *Gyűjtemény (1789–1790)*. OSZK Kt., Quart. Hung. 1089. Az első vers Édes Gergely szerzeménye, a másoló hibásan tulajdonította Arankának.

6 Aranka első életrajzírója.

7 SZÉKELY Márton: *Méltóságos Aranka György Úrnak élete*. Tudományos Gyűjtemény Pest, 1818. XII. 78.

A visszaemlékezésnek van igazságtartalma, ugyanis első nyomtatott verséről (*Felséges Második József Császár Nagy-Erdélyi Ditsőséges Fejedelemségének, és Nagy-Erdély Arany idejének elkezdődött órái*)⁸ a pozsonyi Magyar Hírmondó 1781. évi 79. leveléből értesülünk,⁹ Aranka ekkor már 44 éves. A lap nem közli a verset (ahogyan számos helyen hibásan megjelent),¹⁰ csupán említi, hogy készült nyomtatvány belőle II. József esküvője alkalmából. A nyomtatványra még nem sikerült rátalálni, azonban az említett esemény fontosságát mutatja, hogy jó 25 évvel a nyomtatvány megjelenése után Aranka egyetlen nyomtatásban megjelent verseskötetében is helyet kapott némileg módosított címmel,¹¹ így joggal feltételezhetjük, hogy noha nem ez volt az első „vers-próba”-ja, de nyomtatásban mindenképpen ez láthatott napvilágot legelőször (más jellegű irodalmi tevékenységét is ideértve).

A horatiusi „nonum prematur in annum” tanítását követve a gondos csiszolgatásnak is szerepe volt abban, hogy Aranka legközelebbi (irodalmi) nyilvánosságra lépéséig 8 évet kellett várni, s ekkor is jószerével a kor vezető literátorainak – Kazinczy Ferenc, Ráday Gedeon – közbenjárására, biztatására merete verseit az irodalmi nyilvánosság elé bocsátani. A két színre lépés közötti időszakot nem töltötte tétlenül. Székely Mártontól tudjuk meg, hogy hivatása gyakorlásakor a bíróságon zajló perek közben „olykor láttatott is nem ügyelni a felvetett ügyre, hanem holmi apróság, versek’, s más dolgok’ írásával, és jegyezgetéssel foglalni elméjét s fi-gyelmét”.¹² Aranka az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság megalakulása előtt (1793) már tartotta a kapcsolatot az erdélyi és magyarországi értelmiségiekkel, írásai ismertek voltak bizonyos körökben, mint kiderül Szathmáry Pap Mihály¹³ Arankához írt leveléből: „Láttam, sőt ugyan örömmel-is olvastam a Méltóságos Úr’ nállam lévő minden szép magyarságú írásait”.¹⁴ Ráday Gedeonnal 1789-ben kerül kapcsolatba Kazinczyn keresztül, az akkoriban induló Magyar Museum Ráday Arankának dedikált mutatványpéldánya ürügyén. Aranka Rádaynak írt levelében tájékoztatja irodalmi munkásságának addigi állásáról, kész és félkész munkáiról, fordítási terveiről, illetve arról, hogy miképpen vált poétává. Ebben a levélben¹⁵ Aranka különböző munkáit ajánlja fel a Magyar Museumnak. 99 darab versről ír, amelyek „időtöltéscskéi” közül valók, „aprosag vers”-nek is nevezi őket, mintegy összekapcsolván a versek genézisét a mentegetőzés gesztusával. A 99 darab vers, mint az utólag kiderült,¹⁶ tulajdonképpen a *Magyar Parnaszszus Virágjai* kéziratos versgyűjtemény részét képezte. A gyűjteménynek három különböző másolatát ismerem (a másolatokról alább lesz szó), azon a máso-

8 A címleírásban a Magyar Hírmondó írásmódját követtem.

9 A Magyar Hírmondó második esztendeje. Az az 1781-benn költ tudósító Leveli. Pozsonbann. Patzko Ferentz Ágoston könyv-nyomtató műhelyében. 627.

10 Pl. *Révai nagy lexikona*.

11 *Arany idő. Felséges II-dik Józsefnek az 1781-benn lett meghódolás alkalmatosságával*. ARANKA György: *Elme játékjai*. Nyomtat: Szigethy Mihály’ betűivel, Nagy-Váradonn, 1806. 20–28.

12 SZÉKELY: *i. m.* 76.

13 SZATHMÁRY PÁP Mihály (1732–1812), a kolozsvári református teológia professzora.

14 Szathmáry Pap Mihály Arankának, Kolozsvár, 1788. aug. 15. A levél lelőhelye: OSZK Kt., Quart. Hung. 1994, 135.

15 A levelet közölte: LADÁNYI Sándor: *Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz (1789–1791)*. Acta Historiae Litterarum Hungaricum XIII(1973). 162–163.

16 Erről bővebben lásd KERTI József: *A Magyar Parnaszszus Virágjai: Aranka György kéziratos versgyűjteménye közkézben = Doromb: Közköltészeti tanulmányok*. 4. Szerk. Csörsz Rumén István. Reciti, Bp., 2016.

laton kívül, mely egyaránt járt Kazinczy és Ráday kezében. A Kassára, majd onnan Pestre továbbküldött másolat feltehetően vagy elveszett vagy lappang.¹⁷

Egyértelmű, hogy a nagy gonddal egy helyre összegyűjtött, számozott szövegegyüttes tudatos szerkesztésre utal. Mivel a korpusz meglehetősen letisztult, tisztázatlan, könnyen elképzelhető, hogy az alkotó egy leendő kötetbe szánta. Erre vonatkozóan árulkodó Szathmáry Pap Mihály Arankához, 1789. április 14-én kelt levele: „Tiszt. Zilahi Úr¹⁸ valyon ki nyomtatja-é a' magától öszve szedettetett Verseket? Ha ki-nyomtattatta volna igen kívánnék egyet látni belőlle. Ne kessék a' Méltóságos Úr. Is a' maga verseit már közönségessé tenni”.¹⁹

A gyűjteményt *Magyar Parnaszszus Virágjai* címen küldte el Aranka a magyarországi líratoroknak,²⁰ mégis, paradox módon, ilyen néven Aranka életrajzírói nem ismerték. Aranka eddig feltárt levelezésében sem találunk erre vonatkozó adatot. Székely Márton felsorolja Aranka nyomtatott műveit, majd említést tesz „Apróság dolgokról Versek darabonként nyomtatva. De vagynak még egyebek is, melyekre most nem emlékezem, hanem ez után, gondolom, elő fognak hozattatni”.²¹ A „versek darabonként nyomtatva” alatt minden bizonynyal a Magyar Museumban és az Orpheusban megjelent versekre gondolt, az „egyebek” között pedig a versgyűjteménynek is ott kellett lennie, azonban az „emlékezem” ige többféle értelmezési lehetőséget is implikál. Ha abban az értelemben használta, hogy „emlékszem”, azt jelenti, hogy vagy nem ismerte (bár ha szoros kapcsolatot ápoltak, ez nehezen hihető) vagy nem látta teljes egészében a gyűjteményt, csak bizonyos darabokat ismertetett vele Aranka, így a gyűjtemény megnevezését sem tudhatta, ebből kifolyólag pedig címhez sem tudta kötni. A másik értelmezési lehetőség, ha „nem említem meg” értelemben használta a szót. Ebben az esetben két dologra tudunk gondolni. Egyrészt arra, hogy nem tartotta érdemesnek „megemlékezni” a gyűjteményről, mivel nem jelent meg nyomtatásban, „nem hagyott mélyebb nyomot” az irodalom mezején. Másrészt – bár ez nehezen hihető, életrajzról lévén szó – egyszerűen nem tartotta elég értékesnek a verseket, hogy említésre méltónak találja. Azért tartottam érdemesnek hosszasan elidőzni e részlet fölött, mert jól mutatja azt a jelenséget, hogyan értékelődik alul egy, a maga idejében értékesnek (keresettnek) számító versgyűjtemény, és hogyan kerül még az alkotóról írt életrajzban is vagy irodalmi munkásságáról való diskurzusokban a peremre, „szóra sem érdemesnek”. Jakab Elek is reflektál az általunk idézett passzusra, ő „emlékszik”-ként értelmezi. Az „aproság dolgok”-ról neki sincs tudomása, úgy véli, hogy

17 A gyűjtemény útjáról lásd uo.

18 ZILAI Sámuel (1753–1800) Utrechtben és Heidelbergben folytatott tanulmányok után 1788-ban tér vissza Marosvásárhelyre, ahol 1792-ig segédtanár, majd a filológiai katedra rendes professzora a református kollégiumban. A folyóirat [Magyar Museum] mecénása, a péceli id. Ráday Gedeon még a megjelenés előtt elküldi a lap Batsányi által írt „Bé vezetését” Marosvásárhelyre Zilai Sámuel professzornak, aki Arankának is megmutatja. Vö. ENYEDI Sándor: *Id. Ráday Gedeon levelei Aranka Györgyhez*. Irodalomtörténet LXIII(1981). 3. sz. (a továbbiakban ENYEDI: *Id. Ráday Gedeon levelei*) 698.

19 OSZK Kt., Quart. Hung. 1994, 137. Közölte ENYEDI Sándor: *Levelek Aranka Györgyhez (1789–1790)*. Magyar Könyvszemle CX(1994). 3. sz. 322.

20 Vö. OSZK Kt., Ráday Gedeon levele Aranka Györgynek, 1791. április 20. Quart. Hung. 1994, 128. Közölte: ENYEDI: *Id. Ráday Gedeon levelei* 715.

21 SZÉKELY: *i. m.* 90.

a Marosvásárhely környékén élt írók s tudósok talán ismerik s közölni fogják.²² Aranka költészetét nem tartja sokra. „Bár Aranka költészete csak alkalmi s alárendelt értékű: az irodalomtörténetnek még is szolgálat lesz, ha ezen férfiak tudatják azok megjelenése évét, címét s lapszámát. Hihető, hogy az Elmejátékok-ba²³ sok van felvéve azok közül, a mit csak egyenkénti első kiadványokból lehetne megtudnunk. Ha tán jobb feledni feledtessenek”.²⁴ Jakab belátja, hogy irodalomtörténet-írásunk számára Aranka „apróság versei” értékes adalékokkal szolgálhatnak, ugyanakkor úgy gondolja, ha nem eléggé értékesek, akkor jobb, ha feledésbe merülnek. Érdeemes megjegyezni, hogy Jakab jól sejtette azt, amit ma már biztosan tudunk, hogy az *Elme játékjai* kötet sok olyan verset tartalmaz, ami megtalálható a *Magyar Parnaszszus Virágjai* versgyűjteményben; egészen pontosan 16 közös vers van, kisebb-nagyobb változtatásokkal. Végül Szinnye József említi ugyan Aranka kéziratban maradt munkáinak egy részét is, azonban kifejezetten a gyűjteményről vagy kéziratban maradt apró versekről nem tesz említést.²⁵

MIÉRT MAGYAR PARNASZSZUS VIRÁGJAI?

E kis recepciótörténeti exkurzus után vegyük szemügyre Aranka kéziratossá gyűjteményének választott címét. A választott metaforikus cím *Magyar Parnaszszus Virágjai* már önmagában is sokatmondó. Egyrészt utal arra, hogy konkrét gyűjteményről van szó, másrészt a szókapcsolatnak van egy önreklámozó funkciója is (bár abban a korban az ilyen jellegű cím egyáltalán nem volt szokatlan, lásd például Fáy András kötetcímeit: *Bokréta; Friss bokréta*), abban az értelemben, hogy nem akármilyen versek kaptak helyet a gyűjteményben, hanem csak amelyek egyenesen a Múza ihletett meg, és Pallasz vagy Minerva oltárán áldoz vele az alkotó.

A választott virágmetaforika a tudatos címválasztás műve. A görög *anthologia*²⁶ szó válogatott virágokat, virágfüzért jelent. Amit ez a szó jelöl, az a versgyűjtemény²⁷ – legyen szó egy szerző verseskötetéről vagy akár (mint mai használatában inkább) több szerzőéről. Az antik poézis felfogása szerint a poézis egy virágokkal teli kerthez vagy mezőhöz hasonlítható. A poéta, aki egyben a kertész is, gondoskodik a virágokról, kiválasztja őket (a verseket), összegyűjti, majd csokorba, füzérbe köti, fűzi, rendezi kiválasztott (legyen az még bimbó vagy már kinyílt) virágszárait (verseit), és mint bokrétát (versgyűjteményt) szerényen a Múzsák oltárára (olvasó, nemzet) helyezi.²⁸ A tudatos címválasztás mutatja szerzőjének azt a szándékát (stra-

22 JAKAB Elek: *Aranka György és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság*. Külön lenyomat a Figyelő márciusi füzetéből. Rudnyánszky A. Könyvnyomdájából, Bp., 1884. 16.

23 ARANKA György kötetére céloz: *Elme játékjai*.

24 JAKAB: *i. m.* 16.

25 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Online: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/a/a00412.htm> (2016. 01. 20.)

26 *Révai nagy lexikona*. I–XXI. Főszerk. RÉVAY Mór. Révai testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Bp., 1911. Hasonmás kiadás. Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, 1989. I. 705.

27 Az *Anthologia Graeca* címen ismert gyűjtemény a 16. században hódította meg először Európát. Kazinczy a többnyire epigrammákat és kisebb-nagyobb költeményeket tartalmazó kötetnek nagy rajongója volt, feltehetően Aranka is ismert belőle darabokat.

28 Vö. ONDER: *i. m.* 82.

tégiáját), hogy a kor poétikai ízlését követi gyűjteményével, használni akar vele hazájának, azonban a cím elvárásokat is támaszt szerzőjével szemben. A korabeli szerzők peritextusaiban gyakran bukkanunk olyan mentegetőző gesztusokra – mikor a mű keletkezéséről nyilatkoznak – mint „apróság versek”, „idő-töltés” vagy „idő-mulatás”. Ennek ellenére a címválasztással egy leendő, virtuális olvasóközönség ízlésbeli igényeinek meg kellett felelni, ugyanis a cím már azt sejteti, hogy a bokréta válogatott virágokból áll, tehát a versszerző rostáján átmentek, így a praktikumban (a versekben) is meg kellett (volna) valósulnia annak, amit a címben ígértek. Ebből következően a gyűjtemény szerkesztésmódja a címválasztással állt összhangban. Onder Csaba írja, hogy „a késő 18. és a kora 19. században, mivel egy szerző sohasem lehetett biztos abban, hogy mikor, hol és hogyan jelennek meg szövegei, általában olyan gyűjtemény kiadására, összeállítására törekedett, amely a lehető legteljesebb módon volt képes reprezentálni »egyéniiségét« és poézisének »természetét«”.²⁹ A peritextusok közül az előbeszédék fejtik ki azt, hogy mi is a célja, feladata a beszélőnek-szerzőnek, általában azt, ahogyan a poézis kérdéseiről gondolkodik, és helyezi el magát egy paradigmában. A *Magyar Parnaszus Virágjai* esetében „az elől-járó beszéd” hiánya a gyűjtemény és a versek címeire, valamint más paratextusokra ruházta át ezt a feladatot, mintegy nagyobb nyomatókat adva a paratextusoknak. A címeknek és alcímeknek kell egyszersmind a költői pozíciót kijelölni, a költői attitűdöt reprezentálni; a szerzői bejegyzéseknek kell ellátnia (gondolunk itt elsősorban az elől-járó beszédekben előforduló szerénység toposzára vagy az olyan jellegű mentegetőzésekre, mint: „első próba”, „ez csak próba”, „idő-mulatásból szerzett” stb.) azt a feladatot, ami az előszó funkciója lenne.

A SZERZŐ NEVE

A szerző neve nemcsak garancia lehet egy-egy irodalmi szöveg minőségére, milyenségére, hanem sokat elárulhat az irodalom mezején betöltött pozíciójáról, arról, hogy literátori körökben mennyire számított elismertnek, „beavatottnak” az illető alkotó. A versek és gyűjtemények szignálása, azaz a név vállalása a nyilvánosság előtt már önmagában egy tudatos reprezentációs eljárás. Az alkotó öntudatában már ott van a saját tetteiért felelősséget vállaló és szerzeményeiért helytálló felvilágosodott ember tudatossága. Arankára ez hatványozottan igaz, hiszen ő társadalmi pozíciójából és státuszából (mint táblabíró) tetteiért, ítéleteiért folyamatosan felelősséget kellett vállalnia, így értelemszerűen ez a gesztus irodalmi munkásságában is lecsapódott.

Onder Csaba úgy vélte, hogy „a szerző neve egyfajta szerződéses funkciót tölt be, a megjelenő információk funkciója és értelmezhetősége az onimián belül is változhat. Ezért a vizsgált korabeli névhasználat szempontjából két nagy csoportot különböztethetünk meg”.³⁰ Az egyik csoport az, ahol a szerzői név mellett különféle lokális, tematikus információk jelennek meg (pl. Aranka gyűjteményében: Éneklette = Peretsenyi Nagy László. I. ny. Arad Vármegye

²⁹ Uo. 86.

³⁰ Uo. 95.

szolgabírája).³¹ A szerzői név mellett megjelenő információk, amelyek a szerző (lokális értelemben vett) származására (Arad), polgári státusára (jog-közigazgatás) vonatkoznak, leginkább referenciális funkciót töltenek be – annak ellenére, hogy a versgyűjtemények nem tartanak számot dokumentativitásra vagy történeti hitelességre. A referencialitás egyrészt utal arra, hogy a szerző elsősorban (azaz „főállásban”) nem poéta (ez a kötelező szerénykedés implicit módja), másrészt (és ez így már kicsit ellentmondásos) bizonyos esetekben tekintélyrvként is szolgál. Mindezt annak bizonyosságaként, hogy nem dilettáns szerzőről van szó, és hogy nem közönséges, mindennapi verselésről.³² A másik csoportban a szerzői név önmagán kívül nem hordoz más információt (pl. Kazinczy Ferenc), ugyanis ebben az esetben a szerzői név már önmagában is informatív, a „Kazinczy Ferenc” vagy a „Batsányi János” név a referencialitás egyéb jegyei nélkül is hitelesíthetik a szövegeket, és informálisak az olvasók számára, erre mondtuk a fejezet elején, hogy garantálják a szöveg minőségét. Arankára sokszor úgy hivatkoznak mint „consiliarius Aranka”, erre jó példa az Orpheusban megjelent versek szignója.³³ Érdekes módon a később közölt versei alatt már csak a név szerepel, a polgári státus elmarad. Ez arra enged következtetni, hogy immár mint elismert poéta van jelen az Orpheus vagy Magyar Museum hasábjain, és ettől fogva ez az elsődleges státusa az irodalmárok körében, „beavatást nyert”, elfogadták, elismerték (még ha időlegesen is) mint poétát.

A GYŰJTEMÉNYEK PARATEXTUSAI BESZÉLNEK

A *Magyar Parnaszszus Virágjai* versfüzérnek, mint említettem, három másolatát ismerem. Két másolatát a budapesti Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi, egyet pedig a kolozsvári Román Nemzeti Levéltár. Vegyük leltárba a gyűjteményeket feltételezett keletkezésük sorrendjében, külön figyelve a paratextusok által kínált tanulságokra.

1) *Keresztes Komlói Fejérvári Károly külömbféle Magyar Verseknek, – Enekeknek, – és Szirmay Antal Apophtegmainak Gyűjtemennye*. 1782 (ceruzával bejegyezve). Összesen 88 levél. Lelőhely: OSZK Kézirattár, jelzete Quart. Hung. 179. Aranka versfüzére *Magyar Parnaszszus Virágjai* mellyeket öszve szedett Erdélyi Aranka György címmel a 43a–69b. leveleken. A versfüzér összeírója Szirmay Antal volt. Az évszám ceruzával való bejegyzése a gyűjtemény bekötése előtt kerülhetett rá, feltehetően tévesen, ugyanis a kéziratot kötet gerincén aranyozott betűkkel ez áll: *Fejérvári Vers Gyűjtemény 1789–1791*. A címlap hátulján a következő bejegyzés áll: „E’ kézirat Jankowich Miklós első gyűjteményéből köttetlenül jutott a’ magyar nemzeti Muzeum birtokába. Bekötetett 1852. Ho Februariusban. Mátray Gábor.” Az 5. levélen „Jankowich Miklós gyűjteménye 1830” fekete pecsét, valamint „Ex Museo Hungarico”, illetve „A.M.N. Muzeum Könyvtára” lila színű pecsét. Stoll Béla a Fejérvári Károly-féle gyűjte-

31 Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Fiókja [Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României], Kolozsvár (a továbbiakban RNLtKol), Aranka György gyűjteménye, fond 258, 26-os csomó, 56.

32 ONDER: *i. m.* 95.

33 *Első folyóirataink: Orpheus*. Szerk. DEBRECZENI Attila. KLTE Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet–Kossuth, Debrecen, 2001. 18, 20, 51–52.

ményt említi munkájában,³⁴ bár nem nevezi meg, hogy pontosan mi a benne foglalt Aranka-gyűjtemény címe.

Miről árulkodnak ezek az adatok? A gyűjtemény egyik tulajdonosa Fejérváry Károly volt (vagy legalábbis egy részének, hiszen könnyen megeshet – bár erre nincsenek adataim –, hogy Jankovich Miklós vagy az eredetileg szálás gyűjtemény bekötője, Mátray Gábor rendezte vagy helyezte egybe a különálló kéziratgyűjteményeket; mivel több kézírás is végigfut a gyűjteményen, ezt ma már nehéz megállapítani). Mint tudjuk, a gyűjtemény összeírója Szirmay Antal volt, leszámítva pár levelet. Komlóskeresztesi³⁵ Fejérváry Károly (1743–1794) földbirtokos, törvényszéki tag, könyv- és régiséggyűjtő; kollekciónak számos darabja Jankovich Miklóshoz került.³⁶ Szirmay Antal (Eperjes,³⁷ 1747–1812) Zemplén megyei főúr, táblai ülnök, helytörténész, mű- és könyvgyűjtő, aki versírással is foglalkozott.³⁸ A közös érdeklődésnek, célnak (könyvek és kéziratok gyűjtése, nemzeti hagyománymentő szándék),³⁹ a polgári státusnak, valamint a földrajzi közlésnek köszönhetően Fejérváry és Szirmay nemcsak ismerte egymást, hanem kéziratokat is csereberéltek. Nem tudjuk pontosan adatolni, hogy Szirmay mikor, kitől és hogyan másolta le Aranka versfüzérét. König György közlésében említi, hogy „nagy csomó manuscriptuma van a Nemzeti Múzeum gyűjteményében, melyben összeírogatta az ő korában élt néhány költő (Aranka, Faludi stb.) verseit”,⁴⁰ azonban nem árulja el, hogy Szirmay honnan másolta le Aranka verseit. Erre vonatkozó adatot nem találunk a Kazinczy *Levelezésekben* sem, mégis egy hipotetikus magyarázattal valamelyest közelebb kerülhetünk a megoldáshoz. Szirmay „kiről Kazinczy számos leveleiben emlékezik [...] mint Zemplén megyei jegyző ismerkedett meg Kazinczyval. Szirmay különféle hivatalokat viselt, de Kazinczyval való barátságát folyvást megtartá”.⁴¹ Aranka Rádayval való kapcsolatfelvételekor rögtön felajánlotta irodalmi munkáit a Magyar Museum számára, majd rövidesen utána el is küldte. Munkáinak, gyűjteményeinek egy részét Kazinczy kapta meg, a másikat pedig Ráday. A levelek tanúsága szerint a *Magyar Parnaszszus Virágjait* első kézből Kazinczy olvashatta, majd többszöri kérés után elküldte Rádaynak is.⁴² Könnyen elképzelhető, hogy Kazinczy, aki

34 *Fejérvári Károly versgyűjteménye. (1785–1790) – 88 lev. 23 cm. A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. Második javított, bővített kiadás. Összeáll. STOLL Béla. Balassi, Bp., 2002. 364. sz.

35 Komlóskeresztes, (szlovákul: Chmelov) község Szlovákiában, az Eperjesi kerület Eperjesi járásában.

36 TAKÁCS Gábor: *Műgyűjtők Magyarországon a 18. század végétől a 21. század elejéig*. Kieselbach Galéria, Bp., 2012. 350. Az életrajzi adatokat lásd: SZINNYEI: *i. m.* Online: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/f/f05283.htm> (2016. 01. 21.)

37 Eperjes (szlovákul Prešov) város Kelet-Szlovákiában. Az Eperjesi kerület és az Eperjesi járás székhelye.

38 Az életrajzi adatokat lásd: SZINNYEI: *i. m.* Online: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/sz/sz26745.htm> (2016. 01. 21.)

39 Erről bővebben lásd Csörsz Rumen István: *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere, 1700–1840*. Argumentum, Bp., 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek 165), valamint KÜLLŐS Imola: *Közkezen, közszájon, köztudatban. Folklorisztikai tanulmányok*. Akadémiai, Bp., 2012.

40 KÖNIG György: *Népdalok és egyéb versek gyűjteménye (1812)*. Irodalomtörténeti Közlemények XII(1902). 1. sz. 65.

41 KAZINCZY Ferenc *Levelezése*. Közzét. VÁCZY János. MTA, Bp., 1890–1911. (a továbbiakban KazLev) I. 546.

42 Erről lásd bővebben KERTI: *i. m.*

nemcsak levelezett Szirmayval (Fejérváry Károly is volt levelezőpartnere), hanem a levelezések szerint akkori hivatalukból kifolyólag többször is találkoztak, kölcsön adta Szirmaynak lemásolásra a versfüzért, és csak késve-kapta vissza, éppen ezért Rádaynak sem tudta időben elküldeni. Ha valóban így történt nem tudni, hogy miért nem fedte fel a késlekedés valódi okát, valószínűleg félt Aranka reakciójától, hogy engedélye nélkül másolásra bocsátotta. Hipotézisünknek ellentmondani látszik az a tény, hogy a Magyar Museumban megjelent Aranka-vers a *Thirsis Mikonhoz*, illetve az Orpheusban megjelent *Arma virumque cano* (Vergilius nyomán) és *Az igazság képére. Haschka után*⁴³ című szerzemények nincsenek meg a Fejérváry Károly-féle gyűjteményben. *Az igazság képére* című vers megtalálható a kolozsvári levéltári Aranka-gyűjteményben,⁴⁴ azonban nem képezi a *Magyar Parnaszszus Virágjai* versfüzér részét, külön szerepel a kéziratok között. Hipotézisünket azonban mégsem vetném el, ugyanis a versfüzérben belül a versek számozása esetleges, azaz több szám is hiányzik. Könnyen megeshet, hogy a gyűjtemény eredetileg nem 75 verset, hanem többet tartalmazott, amelyeket Szirmay valamilyen okból kifolyólag nem másolt le, s ezek között lehetettek az említett versek is. Egy másik lehetőség annak magyarázatára, miért nincsenek meg az említett versek ebben a versfüzérben az, hogy Aranka küldött Rádaynak egy olyan (receptuális,⁴⁵ befogadói) versgyűjteményt *Magyar Parnaszszus* néven, melyben más szerzők versei mellett saját szerzemények is voltak. A *Thirsis Mikonhoz* című verset Ráday választotta ki a Magyar Museum számára⁴⁶ így elképzelhetőnek tartom, hogy eredetileg a receptuális gyűjteményben volt.

Vizsgáljuk meg egy gondolat erejéig Szirmay által Aranka versfüzérének adott címet. A versfüzér eredetileg a *Magyar Parnaszszus Virágjai* címet viselte. Szirmay másolatában a mű eredeti paratextusa módosul (*Magyar Parnaszszus Virágjai melyeket össze szedett Erdélyi Aranka György*), s a szöveg ilyenképpen „rekontextualizálódik”. Ebben az esetben a másoló nemcsak pusztán a szerző nevét vélte fontosnak feljegyezni, hanem identifikálni is akarta azzal, hogy egy tájegységhez kötötte. A tudatos eljárás mögött az húzódnak meg, hogy Aranka nevét még nem ismerték annyira. Ekkor még nem jelentek meg versei az említett két irodalmi lapban, fordításai sem kerültek még nyilvánosság elé, valamint az általa alapított két Társaság sem állt még fenn, így önmagában a név még nem volt annyira beszédes. Ugyanakkor az is igaz, hogy Szirmaynak, mint a kéziratot versgyűjtemények gyűjtőjének fontos volt az adat gyűjteményének rendszerezése szempontjából. Pár évvel később – feltehetően Kazinczy keresztül – megismertek, sőt „Aranka György állítólag levélben hívta meg tudós társaságába, ám a különködő Szirmay így válaszolt: »Uram! Köszönöm becses vélekedésedet felőlem: hogy tudós társaságtokba méltónak állítottát; de én a’ miolta Jesus társaságának-is ezen a’ világon rosz ki menetelét láttam, fogadást tettem: hogy semmi társaságba bé nem állok”⁴⁷

43 Laurenz Leopold HASCHKA (1749–1827), osztrák költő.

44 RNLIKol, Aranka György gyűjteménye, fond 258, 26-os csomó, 92.

45 A fogalomról bővebben KÜLLŐS Imola: *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*. L’Harmattan, Bp., 2004 (Szó-hagyomány); CsÖRSZ: *i. m.*

46 Erről lásd KERTI: *i. m.*

47 A levelet közölte CsÖRSZ Rumen István: *A „Régi Magyar Közbeszéd Tára”. Szirmay Antal és a Hungaria in parabolis (1804, 1807) = Historia litteraria a XVIII. században*. Szerk. Uő–HEGEDŰS Béla–TÜSKÉS Gábor, munkatárs BRETZ Annamária. Universitas, Bp., 2006 (Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok). 531. Az 1795. június 1-re datált levelet Szirmay széljegyzeteként olvashatjuk

Szirmay által másoláskor adott új peritextus (cím) egy részlete („öszve szedett”) kissé megtévesztő lehet annak számára, aki nem ismeri Aranka verseit, illetve hasonmásgyűjteményeinek tartalmát, ugyanis arra tudna gondolni, hogy ez nem egy auktoriális (saját verseket tartalmazó), hanem egy receptuális gyűjtemény. Kazinczy *Levelezésében* találunk rá példát, hogy Szirmay saját, „öszve szedett” (és nem szerzett!) verseit ajánlja fel Kazinczynak: „Által küldöm némely elmés gondolatoknak általam lett öszve szedését, mellyekből ha valamit ki szedhet Nagy jó Uram Eöcsém, nyereségemnek tartani fogom, akár Orpheus nevezetű holnapos írásokban, akár Helikoni virágokba”.⁴⁸ A peritextuson (címen) belül ellentmondás is érzékelhető: virágok a magyar Parnasszusról összeszedve (és nem kiválogatva). Az „öszve szedni” szókapcsolat kissé pejoratív értelmű a mai olvasó számára. Úgy tűnhet, mintha sebtében, különösebb műgond nélkül gyűjtötték volna egybe a verseket. A szó akkori használatában azonban mint a szerénység egy gesztusa volt értelmezhető.

Jankovich Miklós, a gyűjtemény megvásárlója nem szorul különösebb bemutatásra, azonban Mátray Gábor, a Fejérváry Károly-féle gyűjtemény bekötője ismertetésre szorul, már csak azért is, mert a Széchényi Könyvtárban kifejtett tevékenysége a gyűjtemény felől nézve is értékes adalékokkal szolgál. Mátray Gábor (1797–1875) zenetörténész, zeneszerző, könyvtáros, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a XIX. század magyar művelődéstörténetének egyik megkerülhetetlen alakja, bár neve kevésbé ismert.⁴⁹ 1832-ben Jankovich Miklós anyagi nehézségei miatt eladta hatalmas könyvgyűjteményét József nádor közvetítésével a Nemzeti Múzeumnak.

A gyűjtemény feldolgozásában segédkezett Mátray Gábor is mint a bizottság jegyzője, s a bizottság munkájának befejeződése után ott ragadt a Múzeumnál írnoki munkakörben. A szabadságharc előtt az állomány holt állomány, alig feltárt, alig rendszerezett, ezáltal használhatatlan. Használhatóvá tételét Mátray Gábornak kellett megoldania egy átfogó, teljes rendezés által.⁵⁰ A szabadságharc bukása után nekilátott a szükséges munkáknak. Majdnem teljesen egyedül kellett dolgoznia, hiszen a segédóri állás betöltetlen volt (az is maradt 1860-ig), csupán egy írnok segítette. 1858-ig 12 000 kötetet és 13 000 kéziratot dolgozott fel és katalogizált. Mátray Gábor a bécsi udvari könyvtár szakrendszerét használta állomány-rendezése során. Ez a bécsi rendszer, az úgynevezett folyószámos rendszer volt ugyanis a legalkalmasabb arra, hogy ne bontson meg egy-egy gyűjteményt.⁵¹

2) *Zágoni Aranka György versei*. Keménykötés, összesen 71 levél, a kötet gerincén aranyozott betűkkel: *Aranka. Versei*. Lelőhely: OSZK Kézirattár, jelzete Oct. Hung. 37. A szennylap üres (ez bekötéskor a borítóval került a többi levélhez), az első levélen (innen kezdődik a számozás) a gyűjtemény címe *Zágoni Aranka György versei*, valamint vizsgálódásunk szempontjából egy nagyon fontos bejegyzés, feltehetően Jankovich Miklóstól: „[Aranka] Eredeti önnön írása, mellyet Grof. Haller Sigmond Gyűjteményéből megvásárolta ennek holta után

Collectio Ingeniosarum Cogitationum incholata c. kéziratában (OSZK Kt., Fol. Lat. 1699, 81b). A jegyzetet lásd: Uo.

48 Szirmay Antal Kazinczynak. Eperjes, 16. január 1790. KazLev II. 282. sz., 6.

49 Életrajzát lásd SZINNYEI: *i. m.* Online: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/m/m15508.htm> (2016. 01. 22.)

50 BENE Zoltán: *Az újságíró és könyvtáros Mátray Gábor*. Online: <http://mek.oszk.hu/03200/03237/html/#f5> (2016. 01. 22.)

51 Uo.

Ponori Thewrek. – Ezen Grof volt a MarosVásárhelyi Kir. Tábla Praesesse, [olvashatatlan szó] annak Assessora.” A második levélen a gyűjtemény anyagát képező versfüzér címe: *Magyar Parnaszszus virágjai*. Szintén ezen levél bal oldalán fekete pecsét: Ex Museo Hungarico, jobb oldalon szintén fekete pecsét: W. Jankovich Miklos gyűjteménye 1830, azaz kinek a gyűjteményében volt, és onnan melyik gyűjteménybe került át. Ez a gyűjtemény a Fejérváry Károly-féle gyűjteménnyel egy időben, 1832-ben kerülhetett a Széchényi Könyvtár kéziratos anyagába, azonban, mint látni az egykori tulajdonos bejegyzéséből, több gazdája is volt. A gyűjteményt feltehetően szintén Mátray Gábor kötötte be. A versfüzér 77 verset tartalmaz, kiegészült további két verssel (*Hat lábu Déák ugros vers, Az utolso napok utánra*) a Fejérváry Károly-féle gyűjteményhez képest. A versfüzér eredetileg Aranka tulajdonában volt. Több kézírás tartalmaz, található Aranka-kézírás is a versek között. Aranka maga másoltatta le (esetleg diktálta) ezt a változatát a versfüzérnek (az ismeretlen kézírás bizonyosan valamelyik írnokától származik), egyes versekbe utólag vagy belejavít (csiszolgatja), vagy a vers szempontjából fontos információkkal egészíti ki. Ilyen számos helyen a referenciális elemek megadása, azaz kinek írta az adott költeményt, milyen alkalmából, megfontolásból írta, esetleg fordította, ha fordításról van szó. A versfüzéren belül az egyes versek számozása a 11. vers (*Más*) után megszakad, mégis maga a tartalom (az utólag beírt két vers kivételével) és szerkezet a Fejérváry Károly-féle gyűjteménnyel egy az egyben megegyezik. A számozás megszakítására az lehet a magyarázat, hogy Arankának szándékában állt módosítani a versfüzér szerkezetén, egy kiadandó kötet reményében, így a tisztázatlan ellenére nem ezt a másolatot készíthette elő e célra. Erre jó példa a Kolozsvárt őrzött gyűjtemény, amely verseinek sorrendje egy idő után eléggé „elcsúszik” az első két gyűjtemény sorrendjéhez képest, annak is köszönhetően, hogy Aranka újabb szerzeményeit is hozzá, néhol közé toldotta, így a sorrendet megváltoztatta.

Jankovich bejegyzéséből kiderül, hogy Gróf Haller Zsigmondnak ajándékozta Aranka a gyűjteményt. Haller Zsigmond Marosvásárhelyen volt a királyi táblánál Aranka kollégája, tagja volt az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő társaságnak is. Közeli kapcsolatban lehetettek, hiszen Aranka verset is írt hozzá *Gróf Haller Sigmund Úrnak Levél* címmel. A vers helyet kapott Aranka nyomtatásban megjelent kötetében.⁵² Haller Zsigmond 1803-ban halt meg, halála után gyűjteményéből, mint kiderül a bejegyzésből, Aranka versfüzérét Ponori Thewrek (Török) József (1793–1870) író és műgyűjtő vásárolta meg. Ponori 1817-ben Marosvásárhelyre ment királyi táblai jegyzőnek, majd 1820-ban letette az ügyvédi vizsgálatot és katolizált, azután Erdélyből Pestre utazott, hol felesküdt királyi táblai jegyzőnek.⁵³ Feltehetően marosvásárhelyi tartózkodása idején vásárolhatta meg a gyűjteményt.⁵⁴ Arra sajnos nincs adatom, hogyan jutott a gyűjtemény Jankovich Miklóshoz, csak találgatni tudok. Színyeitől tudjuk meg, hogy pesti tartózkodása idején nagy értékű gyűjteményeit ellopták, ez pedig annyira elvette a kedvét, hogy Pozsonyba költözött, ahol aztán csaknem kizárólag az irodalomnak élt. Nehéz megmondani, hogy pesti tartózkodása idején cserélt-e gazdát a versfüzér, vagy az ello-

52 ARANKA: *i. m.* 78–79.

53 SZINNYEI: *i. m.* Online: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/t/t27710.htm> (2016. 01. 22.)

54 Izzalmas lenne annak kiderítése, hogy vajon más Aranka-kézirat került-e gyűjteményébe, már csak azért is, mert 1817-ben érkezett Marosvásárhelyre, abban az évben, amikor Aranka meghalt.

pott gyűjteményes darabok között volt, s úgy került Jankovich birtokába, mivel nem tudjuk, bekötés előtt hogyan nézett ki a versfüzér, tartozott-e hozzá más levél, ami ebben segítene.

3) „*Név napi köszöntő aprólékos versek; Apróság versek – Aranka György munkái – s másokéi is*”. Szálas gyűjtemény, összesen 242 levél. Lelőhely: Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Fiókjá [Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României], Kolozsvár, Aranka György gyűjteménye [Colecția Aranka György], fond 258, 26-os csomó. A versfüzér *Magyar Parnaszus Virágjai* címen a 100a–135b; 137b–141a; 145b–148a; 149a, 150a leveleken található. Bár a versfüzér versei számozottak, az esetleges sorrend azt mutatja, hogy a gyűjtemény folyamatosan bővült és módosult. Számos olyan verset találni, amely ugyan megvan a gyűjteményben („*Név napi köszöntő aprólékos versek*”) azonban utólag már nem képezte a *Magyar Parnaszus Virágjai* részét, holott az OSZK-beli gyűjteményekben még a versfüzér részét képezték. A gyűjtemény összképe alapján úgy tűnik, hogy ezt Aranka magáncélra másoltatta. Tudomásom szerint ezt a gyűjteményt (a kolozsvári levéltárban lévő többi Aranka-hagyatékkal együtt) gróf Mikó Imre vásárolta meg a Erdélyi Múzeum-Egyesület számára, majd az első világháborút követően a román állam a Múzeum gyűjteményeit állami tulajdonba vette.

A gyűjteményt sok betoldás, kihúzás, áthúzás, versek át- és újrászámozása jellemzi, ami arra enged következtetni, hogy az említett két gyűjteményhez képest meglehetősen rendezetlen kéziratgyűjtés valójában sosem nyerte el végső formáját, nem volt ultima manus. Azért is gondolom, hogy később keletkezhetett ez a másolat, mert referenciális elemekben szerényebb, mint az első kettő, illetve a peritextusok tekintetében sem mutatnak egy végső, stabil állapotot. Ez így kicsit ellentmondásosnak tűnhet, azonban ennek is megvan feltehetően az oka. Úgy vélem az szolgálhat magyarázatul, hogy ezeket a verseket folyamatosan rendezgette, így nemcsak a peritextusok (címek, címzettek) változtak (lévén a versfüzérben sok alkalmi jellegű vers), hanem – és itt elsősorban ismét az alkalmi versekre gondolok – a címzett társadalmi státusában is beállhattak változások, melyek közvetett vagy közvetlen módon befolyásolták a peritextusokat. Megfontolandó szempontnak tartom azt is ebből következően, hogy a vers már elvesztette aktualitását, nem volt fontos a címzett, netán megváltozott a viszonya a címzettel vagy utólag egyszerűen a vers merészebb képei, hangja miatt jobbnak látta mellőzni a nevet. Úgy vélem, hogy az itt ismertetett három másolaton kívül erről a versfüzérrel készültek más másolatok is, de ezek feltehetően vagy elvesztek, vagy lappanganak.

„UTOL-JÁRÓ BESZÉD”

Emlékezzünk arra, mit mondtunk kicsit előbb a paratextusok fontosságáról, hogy olyan információkhoz segítenek hozzáférni közvetlen vagy közvetett úton, melyekhez csupán a mű szövege alapján nem tudnánk hozzáférni. A címadás problematikája során rávilágítottunk arra, hogy milyen poétikai gyakorlatot követett Aranka, és a választott cím önmagában és „előjáró beszéd” hiányában mit implikált. Az epitextusok révén megtudhattuk, hogyan vélekedtek Aranka életrajzírói „apróság munkáiról”, milyen információk birtokában voltak (az általuk közölt információkat megpróbáltuk ellenőrizni), mennyire válték fontosnak kéziratban maradt munkásságának feltárását, ismertetését. A forráskritikai módszer segítségével az eddigi Aranka-recepciótörténethez szolgáltatunk adatokat. A peritextusok révén megtudtuk, hogy a gyűjtemény kinek a kezében járt/járhatott (ehhez a korabeli levelezéseket is bevontuk), ki és hogyan használta (használat alatt nemcsak az olvasást, hanem a másolást, az utólagos bejegy-

zéseket is értjük). Nemcsak a korabeli olvasóközönség összetételének egy részét tudtuk meg, hanem ebből kifolyólag azt is, hogy milyen társadalmi státussal rendelkeztek, mennyire voltak „tudós hazafiak”, valamint azt is, hogy Arankát hogyan identifikálták. A gyűjtemény által bejárt valós és feltételezett utat is megismerhettük sőt, ha akarnánk, hozzávetőlegesen még lokalizálni is tudnánk, hogy adott évben, (ha merészek akarunk lenni: hónapban), éppen hol járt gyűjteményünk, kinek a tulajdonában, kezében volt. Az elkövetkezendő időszak feladata lesz még közelebről szemügyre venni a versfűzért, hiszen a versfűzér(ek) paratextusai még bőven kínálnak vizsgálódási lehetőségeket, új megközelítési szempontokat.

‘THE FLOWERS OF THE HUNGARIAN PARNASSUS’.

THE PARATEXTS OF GYÖRGY ARANKA’S COLLECTION OF POETRY

Keywords: *paratexts, reception history, manuscript, collection of poetry, history of sources, source criticism*

One of the most active figures of the Hungarian and Transylvanian Enlightenment literary movement was the judge from the Royal Table of Târgu-Mureș, György Aranka. A large part of his poetic work lies in manuscripts in the archives of Cluj-Napoca (Kolozsvar) and Budapest. The dissertation, on the basis of reception history, history of sources and archival research analyses the paratexts of György Aranka’s collection of poetry entitled *The Flowers of the Hungarian Parnassus*.

‘FLORILE PARNASULUI MAGHIAR’.

PARATEXTELE COLECȚIEI DE POEZII A LUI GYÖRGY ARANKA

Cuvinte-cheie: *paratext, istoria receptării, colecții poetice, manuscrise, surse primare*

Judecătorul de la Tabla Regală din Târgu-Mureș, György Aranka a fost unul dintre cele mai active personaje ale vieții și mișcării literare în epoca iluminismului maghiar și transilvănean. O mare parte a operei sale poetice se află în manuscris în diferite colecții poetice în arhivele de la Cluj-Napoca și Budapesta. Bazându-se pe istoria receptării, a corespondențelor și a cercetărilor din arhive, lucrarea analizează paratextele colecției de versuri intitulată *Florile Parnasului Maghiar*.

SÓFALVI EMESE*

RUZITSKA GYÖRGY, EGY KOLOZSVÁRI „HANGTANÍTÓ” ZENEPEDAGÓGIAI ÖRÖKSÉGE

Kulcsszavak: *Ruzitska György, kolozsvári Muzsikai Conservatorium, zenepedagógia-történet, tananyag és módszer*

Ruzitska György¹ (1786. február 10., Bécs – 1869. december 2., Kolozsvár) a reformkori Kolozsvár zenei életének egyik kulcsfigurája volt. Hosszú élete, több évtizedes pályája során a cseh felmenőkkel rendelkező, Bécsben nevelkedett muzsikus majdnem hatvan évet „a zenei glóbusz egyik végvárában” és annak vonzaskörzetében töltött. Munkássága szorosan összefonódott a kolozsvári Muzsikai Conservatorium történetével, hiszen 1835-től – a szabadságharcot követő néhány évnyi kényszerű szünetet nem számítva – 1869-ig, haláláig volt az intézet igazgatója és tanára. Személyében a 18. század végének–a 19. század elejének tipikus, sokoldalú művésze a modern, szakképzett muzsikus és pedagógus alakjával ötvöződött. Pályáját az egyenletes fejlődés, elismert kompozíciók sora,² és nem utolsósorban több mint hat évtizednyi felelősségteljes, gyakorló pedagógusi munka fémjelzte. Társadalmi kötelességérzetét és nevelői koncepcióját híven tükrözte a kolozsvári zeneiskolában hosszú ideig vállalt igazgatói és tanári szerepe.

Ruzitska György portréját saját, töredékes „önéletréírása” mellett³ rövidebb tanulmányokban és egyéb, Kolozsvár zenei életét feltáró írásaiban eddig Lakatos István zenetörténész igyekezett a legalaposabban bemutatni, elsősorban zeneszerzői tevékenységére és a Ruzitska-család muzsikusi pályán működő tagjaira koncentrálni. Fancsali János a zeneszerző kottatárár-

* SÓFALVI Emese (1984), drd., muzikológus, tanár, a székelyudvarhelyi Dr. Palló Imre Művészeti Szakközépiskola munkatársa. E-mail: sofalvi.emese@yahoo.com.

- 1 Családnevét az évek során maga is többféleképpen jegyezte (Ružička, Ružitska, Ruziczka), akár csak keresztnévét (Georgio, Georg). 1836-tól következetesen a Ruzitska formát használja, gyakran a G. Ruzitska, majd a szabadságharcot követően keresztnévvel együtt szinte kivétel nélkül a magyaros Ruzitska György formában.
- 2 Ehelyt a teljes korpusz felsorolására természetesen csupán jelzésértékűen vállalkozhatunk. Ruzitska zeneszerzői életműve a késő klasszikus, kora romantikus repertoár között helyezkedik el, néhány műve a zenei biedermeier képviseli. A kamara- és zenekari kompozíciók mellett legnagyobb arányban a katolikus egyház ceremonális rendjébe illeszthető (hangszeres, vokális és vokálszimfonikus) alkotások regens chori szerzője azonban nem skatulyázható csupán ebbe a szerepkörbe. Az évszázados európai liturgikus hagyományokat folytató, valamint a bécsi klasszicizmusban gyökerező kompozíciók sorát tovább árnyalja Ruzitska egyetlen színpadi műve, *Alonso* című operája, a Theodor Körner *Zrínyi* című drámájához készült *Magyar nyitány*, valamint a szabadságharc apropóján Petőfi Sándor *Nemzeti dal* című versének szövegére keletkezett *Magyar dal* című alkotás.
- 3 *Egy erdélyi muzsikusi vallomása. Ruzitska György emlékezései 1856 évből*. Közr. LAKATOS István. Minerva, Kvár, 1940. (a továbbiakban LAKATOS: *Ruzitska György emlékezései*)

nak rekonstrukcióját és műveinek jegyzékét adta közre.⁴ A zeneszerző egyetlen operájáról írt rövid tanulmányában Németh G. István is utalt arra 2002-ben, hogy összeállította a zeneszerző műveinek jegyzékét⁵ (a hivatkozott lista azóta még nem jelent meg nyomtatásban). Tuduka Oszkár közíró is jelezte, összeállította *Ruzitska György zeneszerző és zenepedagógus pályája* című kéziratát.⁶ Potyó István doktori dolgozatában tárgyalta Ruzitska egyházzenei műveit, különös tekintettel a misékre,⁷ és ugyanő szerkesztette és adta közre a zeneszerző összes orgonaművét.

A cseh származású muzsikusként hatékony pedagógusi, intézményvezetői, valamint kultúra-szervező munkásságáról azonban eddig részletes leírás nem született.

A továbbiakban Ruzitska György a kolozsvári Muzsikai Conservatorium újjáalakításában nélkülözhetetlen vezetői szerepéhez, valamint módszeres oktatói munkájához kapcsolunk új forrásokat. A Ruzitska-hagyatékban fellelhető magyar és német nyelvű levelek, az igazgatótanár nyomtatott és kézírt pedagógiai művei és ezekhez fűzött megjegyzései, kiegészítései, valamint a Conservatorium irataiban és a korabeli sajtóban fellelhető adatok gazdagítják és árnyalják a kolozsvári muzsikusként sokirányú zenei tevékenységeiből kibontakozó portrét.

PÁLYAKÉP: BÉCS–SZILÁGYNAGYFALU–KOLOZSVÁR

A 19. század elejének muzsikusképét még a sokszínűség jellemezte. A korszak egyik társadalmi-kulturális vívmánya volt, hogy a művészet mintegy polgárjogot nyert. A „zseni-kultusszal” párhuzamosan a szakma megszilárdulása, polgári foglalkozásként való elfogadása az egyre magasabb szintű (intézményes) szakképzés és a szociális változásokkal együtt alakuló hivatás pozitív közösségi megítélésében is megnyilvánult. Ruzitska képzésének főbb állomásai meg-egyeznek a korszak sok átlagos európai művészeivel. Szülővárosa, Bécs, „a legnagyobb cseh város” ebben a periódusban egyik fő állomása volt a bohémiai muzsikusként egyre keletebbre tartó vándorlásának. Magyarországon a zenei élet újjászervezésének részeként értelmezhető az az általános, Európában a 18. században jellemző tendencia, melynek során a muzsikusként (zenei) centrumokból a perifériák felé orientálódtak. Ebben a periódusban a zenészek utazásai révén a nemzeti stílusok nemzetközi forgalma és a repertoár cseréje hirtelen nagyobb volumenűvé vált, a zenei kapcsolatok és kölcsönhatások pedig intenzívebbé.⁸ Erdélyben ez a folyamat a sajátos, részben elmaradott társadalmi-gazdasági viszonyok miatt lényegesen kito-

4 FANCSALI János: *Írások Erdély zenetörténelméhez*. I. Örmény Kisebbségi Önkormányzat, Budaörs, 2014 (Magyar-örmény könyvtár).

5 NÉMETH G. István: *A másik Ruzitska operája. Ruzitska György–Christian Heyser: Alonso oder die Wege des Verbaegnisses*. Magyar Zene XL(2002). 3. sz. (augusztus) 279–290.

6 *Romániai magyar irodalmi lexikon. Szépíradalom, köztírás, tudományos irodalom, művelődés*. V. (S–Zs). Főszerk. DÁVID Gyula. Kriterion–EME, Buk.–Kvár, 2010.

7 POTYÓ István-Béla: *Creția de mise romăno-catolică a compozitorilor Transilvaneni, secolele 18–19*. (Erdélyi szerzők római katolikus miséi, 18–19. század.) Doktori disszertáció, kézirat, Gheorghe Dima Zeneakadémia, Kvár, 2012; GEORG RUZITSKA: *Opere complete pentru orgă/Összes orgonaművek/Complete Organ Works*. Red. POTYÓ István. MediaMusica, Kvár, 2015.

8 FARKAS Zoltán: *Zeneszerzők bevándorlása a 18–19. századi Magyarországra*. Muzsika 44(2001). január. 3.

lódott, egészen a 19. század közepéig. A hazai művészeti viszonyok felzárkózásában fontos szerepet játszott annak az intézményes rendszernek a körvonalazódása, amely az európai modellt azonnal leképezve polgári keretet biztosított a zene művelésének és oktatásának.⁹

Az általános kelet-európai zenészképzés jellemző állomásai Ruzitska pályáján is nyomon követhetők. A családi indíttatás meghatározó volt: a kis György igen korán zenei környezetbe került, hiszen édesapja és bátyjai is hivatásos muzsikusként voltak.¹⁰ Gimnáziumi tanulmányait Bécsben végezte, arról azonban nincs adatunk, hogy növendéke volt-e valamelyik zenei iskolának, részt vett-e intézményes zenei oktatásban. (Ne feledjük, a Gesellschaft der Musikfreunde 1812-es alapításáig Bécsben nem működött állandó, nyilvános zeneiskola!) Visszaemlékezései szerint Ruzitska nyolcéves korától tanult énekelni, és természetesen közreműködött templomi kóristaként, majd elsajátította különböző hangszerek (zongora, orgona, hegedű) kezelését. Emlékiratában utólag tudatosan szemlélte tanárai pedagógiai módszereit, megállapításai saját későbbi tanítási rendszerét is jellemezhetnék. Második zongoratanárát, az Erdélyben is igen népszerű színpadi zeneszerzőt, Wenzel Müllert így jellemezte: »Müllernek mélyek és alaposak voltak az ismeretei úgy az elméleti, mint a gyakorlati zenében, de bizonyára nem volt nála szárazabb és ridegebb zenetanító. Tanítás közben ritkán lehetett tőle más hallani, mint azt, hogy „még egyszer” vagy „jól van, tovább”«. ¹¹

Hangszeres képzését illetően Ruzitska a legnagyobb fontosságot utólag az orgonálásnak és az ehhez kapcsolódó területeknek tulajdonította. Nem csodálkozhatunk ezen, hiszen a bécsi Piarista templom liturgiáin működhetett közre abban az időben, amikor Joseph Haydn, Franz Krommer és Joseph Preindl személyes vezetésével folytak a zenés misék.¹² Templomi szolgálatainak természetes folyománya volt, hogy számozott basszust tanult – amint maga is megjegyezte: képzése inkább gyakorlati, mint elméleti volt. A generálbasszus alapelveinek elsajátítását követően került sor a zeneszerzéstani órákra. Josef Gelinek vezetésével vasárnap délelőttöként, egy kávéházban jobbra ellenpontfeladatok elvégzéséből álltak ezek az alkalmak – az óra jutalma a fiatal Georgnak és tanulótársának is egy-egy feketekávé volt.

Az osztrák főváros gazdag kulturális élete a pályakezdő muzsikusként számára színházi- és kamarazenei művek, valamint jeles muzsikusegyenlőségek megismerését és szakmai-baráti kapcsolatokat tett lehetővé. Orgonistaként az egyházi zenei szolgálatot is lelkiismeretesen, magas szinten látta el Ruzitska, de állandó alkalmazásba nem került. A sokoldalú fiatal művész 1810 tavaszán hirtelen elhatározásból, alkalmi munkáit és bölcsészkar felsőfokú tanulmányait hátrahagyva követte testvérei, Wenzel és Franz példáját – már egy éve mindketten Bukarestben, Ypsilanti herceg zenekarában muzsikáltak –, és elszegődött Bánffy János egyik birtokára, Nagyfalura, a báró nevelt leányai, gróf Nemes Károly gyermekei mellé zenetanítóknak.

9 NÉMETH András–PUKÁNSZKY Béla: *A pedagógia problémáitörténete*. Gondolat Kiadói Kör, Bp., 2004. 440.

10 Ruzitska György apja, Wenzel Ruzitska senior angolkürtös volt Bécsben, és bátyjai is mind muzsikáltak: Carl műkedvelőként hegedült egy ideig, míg Franz Bukarest után Jászvásáron, Wenzel junior pedig Bukarestben működött mint zenetanító.

11 LAKATOS: *Ruzitska György emlékezései* 14.

12 Nem kételkedhetünk a memoáriró hitelességében, amikor Joseph Haydnra emlékezve, a világhírű zeneszerzőhöz kapcsolódó személyes élményei között egy közös produkció kapcsán a mesternek a fiatal orgonistát elismerő, vállveregető gesztusáról ír.

Ruzitska látszólag perifériára került, azonban még hosszú ideig különböző csatornákon kapcsolatban maradt zenei centrumokkal, szülővárosa, Bécs mellett Pest-Budával és Kolozsvárral is. Visszaemlékezése szerint a falusi magányt majdnem évente kolozsvári és bécsi látogatásokkal szakította meg az arisztokrata család és kísérete. Az ebben az időszakban komponált műveit is Pesten és Bécsben adatta ki a fiatal zeneszerző. A viszonylagos elszigeteltség azonban nem volt ellenére Ruzitskának, idejét észszerűen beosztva a Nagyfalun töltött éveket saját képzésére is kihasználta. Tökéletesítette zongoratudását, komponált, és 1814-ben egy új hangszer, a cselló kezelését is elsajátította. „El sem képzelhető, mily sokat tanulhat egy fiatal ember, ha tehetsége, ideje, alkalmá és feltett erős akarata van” – fűzte hozzá Visszaemlékezéseiben rátér a Nagyfalun töltött periódus eredményeire.¹³ A polgári körökben nevelkedett zenetanár itt az arisztokrata életformával is megismerkedett: díszbédeken, lovas vadászaton vett részt, emellett nyelveket sajátított el (magyart és franciát). Használhatta a könyv- és kottatárat, utóbbit a javaslatai szerint bővítették is alkalmazói. A rendszeresség és a helyes időbeosztás – „pontosan kidolgozott napirendet készítettem magamnak”¹⁴ – már a későbbi precíz muzsikusi és tervszerűen fejlesztő zeneiskolai igazgató alakját vetíti előre.

Ruzitskát Bánffy János házában a növendékek és a bárói házaspár egyaránt őszintén megbecsülték. Kilenc év múltán, 1819-ben, mikor már mindkét tanítványa férjhez ment, a zongoratanár beköltözött Kolozsvárra. Az év végén kötött házasságot Fuchs Antóniával, frigyükből két fiú, Adalbert és Eduard született (később a magyarított Béla és Ede nevet használták).

A zeneszerzőről szóló rövid biográfiák szerzője, Lakatos István megállapítása szerint¹⁵ 1819-től, a Muzsikai Egyesület alapításának évétől Ruzitska György már Kolozsváron élt, és megbecsült muzsikusi hírében állt. Tény, hogy az 1820-as években házat vásárolt a Belső-Magyar utcában, de lakása még 1869-ben is csak szerény földszintes, kéthelyiséges épület volt.¹⁶ A városba való beköltözése, családalapítása után Ruzitska nevét évekig hiába keressük a conservatoriumi tanárok, tagok névsorában, vagy a helyi sajtó zenés híradásaiban.¹⁷ Lakatos szerint ebben az időben is zenetanítással foglalkozott, emellett a helyi zenei megnyilvánulások (muzsikális akadémiák, Nemzeti Színház-beli előadások, operák) résztvevője, valószínűleg karmestere. Déryné is említi, mint a zenetanárt, aki az opera-előadásokra civilekből verbuvált zenekart vezetőjét.¹⁸

13 LAKATOS: *Ruzitska György emlékezései* 32.

14 Uo.

15 Uo. 7., valamint LAKATOS István: *A muzsikusi-Ruzitskák Erdélyben*. Minderva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., Kvár, 1939 (Erdélyi Tudományos Füzetek 111). (a továbbiakban LAKATOS: *A muzsikusi Ruzitskák*) 345.

16 GAAL György: *Magyarok utcája*. EME, Kvár, 1995 (Erdélyi Tudományos Füzetek 221). 48.

17 Ebből a periódusból, más források híján, a Ruzitska-művek datálásai szolgálhatnak fogódzóval – és ezek árnyalják Lakatos adatait. Ruzitska 1820-as kompozícióin ugyanis még a Nagyfalu, 1821-es művein a Karácsonyfalva helymegjelölés szerepel – bár lehetséges, hogy csak rövid ideig tartózkodott volt tanítványai birtokain. Kéziratain 1824-től már kizárólag a Clausenbourg, Kl., Kolozsvár megjelölés lelhető fel.

18 Ruzitska teátrumi affinitását az 1820-as évek második felében zeneszerzői termés: egyetlen operájának kolozsvári bemutatója, valamint a feltehetően Theodor Körner *Zrinyi* című drámájához komponált nyitány is bizonyítják. Vö. FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári színház és színház története*. A kolozsvári színház száz éves jubileumát rendező bizottság kiadása, Kvár, 1897. 304.

Csupán a zenei intézet újraszervezésekor, az 1820-as évek végén bukkan fel a Muzsikai Egyesület jegyzőkönyveiben Ruzitska György neve, akit közvetett források szerint már 1830-ban szakmai vezetővé, zenei igazgatónak választottak. Elismerését és a városban őt ekkor övező általános tiszteletet jelzi, hogy tagtársai 1832 őszén ismét jelölték a muzsikai direktor tisztségére, de ez csak később valósulhatott meg. Az addigra megosztott és kettévált zenetársaság újbóli összeforrásának egyik feltétele éppen Ruzitska zenei vezetése volt. Miután erre sor került 1835-ben, a nevével fémjelzett hosszú, 1869-ig tartó időszak alatt új korszak vette kezdetét az intézmény történetében.

A KOLOZSVÁRI MUZSIKAI CONSERVATORIUM SZAKMAI VEZETŐJE

Ruzitska György személyében külföldön képzett, tapasztalt és nem utolsó sorban sokoldalúan tehetséges zenész került a kolozsvári Muzsikai Conservatorium¹⁹ élére, akiben kortársai – szakmai kvalitásai, jó szervezőképessége révén – méltán láthatták a sikeres fennmaradás és fejlődés garanciáját. Az új igazgató felismerte, hogy az addigi intézményvezetési gyakorlattal ellentétben, rendszer és modellek hiányában a hosszú távú tervezés nem megvalósítható. S bár az intézményes zeneoktatás terén személyes tapasztalatokkal nem rendelkezett, igazgatói munkáját úgy kezdte el, hogy közzétette tanítási tervzetét, szilárd, évekig használható alapot adva a muzsikai oktatásnak és irányt mutatva a Conservatorium többi oktatójának is. *Az iskolák dolgainak jobb módú organizációjára nézve/A muzikai Egyesület organisationis Planuma* című szabálytervezetében meghatározta a zeneiskolai oktatás módját, kereteit, részletesen kitérve az iskolai év beosztására, a vizsgák számára, a növendékekkel való bánásmódra és a tanárok kötelességeire. Tervezete az immár újraalakult Muzsikai Conservatorium alapszabályával együtt 1837. első napjától lépett életbe, és általánosan még évtizedekig érvényben maradt.

A kolozsvári zenei intézet direktoraként Ruzitska az oktatás koordinálása mellett egyre szélesebb munkakörrel rendelkezett: a napi ügyek mellett felelt a rendfenntartásért a próbák és az előadások alkalmával, a közreműködő tagokat ő osztotta be a kórusba és a zenekarba, vállalta az előadandó darabok megválasztását és műsorba való rendezését. A Muzsikai Conservatorium és annak tagjai rendszeresen szerepeltek a zenés színházi előadásokon – a koprodukciók alkalmával nemcsak a megfelelően (át)hangszerelt zenei letétek kiírásáért, hanem a hangszkar összetételéért, a Conservatorium kiadott hangszereiért és hangjegyeiért is Ruzitska felelt. A hangversenyek teljes lebonyolítása mellett még kotta- és hangszeráros is volt.

19 Az 1819-ben alapított Muzsikai Egyesület és iskolája a régióban elsőként kínált ingyenes vagy igen jutányos zenei képzést a mindkét nembeli ifúságnak. Évszázados fennállása alatt az Egyesület, Muzsikai Conservatorium, zene-Conservatorium nevet is használó kolozsvári intézmény nemzeti hovatartozástól függetlenül fogadta különböző társadalmi osztályokból származó tanulóit, s „nemzetpallérozó” indíttatása mellett nagy szerepet játszott a város kulturális életében, valamint az intézményes szakoktatás erdélyi meghonosításában. Bővebben lásd SÓFALVI Emese: *Az intézményes zeneoktatás kezdetei Kolozsváron = Zenei művelődésünk a változó régióban. A VII. Hungarológiai Kongresszus Zenetudományi Szekciójának előadásai*. Szerk. ANGI István–CSÁKÁNY Csilla. EME, Kvár, 2013. (a továbbiakban SÓFALVI: *Zeneoktatás*) 166–185.

Az intézet 1837–1847 közötti, igen sikeres periódusában, vélhetően Ruzitska György kezdeményezése folytán, az igazgatói hivatalhoz pénzbeli juttatás²⁰ és évi egy hangverseny bevétele is járult – addig a zenei vezető, akárcsak az elnök, ingyen látta el feladatát. A Muzsikai Conservatorium az ún. munkáló tagjait – akik csak muzsikálásból (tanításból) tartották fenn magukat – időről időre bizonyos juttatással támogattott. Ruzitska több éven keresztül nem élt a lehetőséggel, hogy igényt tartson az intézet testülete által felajánlott koncertbevételekre.²¹

Igazgatósága idején a Muzsikai Conservatorium tevékenységében egyre nagyobb hangsúlyt fektetett az oktatásra. Helyesen ismerte fel, hogy a gyakran változó, az intézetben alkalmazott, csoportos képzésre megfelelő pedagógiai gyakorlattal alig vagy egyáltalán nem rendelkező tanerők eredményes működésének záloga az összefogó, alkalmas tanrend. Kollégáit ő maga látta el utasításokkal, és minden tőle telhetőt megtett, hogy megfelelő személyeket alkalmazzon.

Hogy a tanítás felügyeletén túlmenően tényleges oktatói feladatot mely évben és milyen formában látott el a Conservatoriumban, arra vonatkozóan egyelőre kevés adattal rendelkezünk. Az intézet hivatalos éves jelentésein kizárólag igazgatóként és helyettes (vagyis betanító) tanárként szerepelt az alkalmazott zenetanárok mellett. A Conservatorium virágzó korszakában feltételezhetően csak alkalmoszerűen tanított, és speciális esetekben vállalt föl egy-egy osztályt (így 1843-ban „magány-énekesnők”, vagyis szólisták képzését). 1860-tól a növendéki listákon néhány csellista növendék neve mellé az „igazgató tanítja” megjegyzés került. Noha a kolozsvári zenei intézetben évtizedekig vállalt vezető pozíciót, Ruzitska mégis fontosnak tartotta, hogy emellett a város nagyobb múltú intézményei, a Református Kollégium, majd 1851-től a Római Katolikus Királyi Líceum állandó tanára lehessen.

A művésztanár valószínűleg gazdasági megfontolásból, az intézet anyagi helyzetének ismeretében nem vállalt rendszeres státuszt a Conservatorium tanári karában, azonban minden más módon eredményesen bizonyította a zeneiskola iránti elkötelezettségét. Ruzitska pedagógiai műveinek nagy része ugyanis szorosan kapcsolódott a Conservatorium oktatási rendszeréhez.

RUZITSKA GYÖRGY PEDAGÓGIÁJA

Ruzitska tanári portréjának, nevelő attitűdjének rekonstruálására teszünk kísérletet a következőkben. A muzsikus teljes életútján meghatározó jelentőséggel bírt a zeneoktatás, legyen szó saját gyermekeiről, magántanítványokról, iskolai csoportokról vagy egy város közönségének esztétikai neveléséről.

Pályakezdként, templomi és zenés-színházi közreműködései mellett már az 1800-as évek elejétől magánórákat is tartott. Visszaemlékezéseiben első növendékeiként zongoratanítványokat említ, később kísérletet – gyakorlatilag énekesek korrepetíciója – is vállalt.²² A

20 Az igazgató pénzbeli járandósága ugyanannyi volt, mint az alkalmazott tanároké.

21 A Muzsikai Conservatorium választmánya a színházi gyakorlatban népszerű, a tagok bérezését kiegészítő ún. jutalomjáték lehetőségét kínálta fel az igazgatónak.

22 LAKATOS: *A muzsikus Ruzitskák* 19, 22–23.

Bánffy családnál való alkalmazását követően, az 1820-as évek derekától – konkrét források híján – feltételezhető, hogy Kolozsváron is főként zenetanárként működött. Tananyagként valószínűleg az általa ismert és használt szerzők megfelelően alkalmazható pedagógiai műveit alkalmazta, emellett rövidebb lélegzetű, saját kompozíciókkal ösztönözte tanítványait. Életművében az 1840-es évek elejétől, a kolozsvári Conservatorium irányításának átvételét követően jelentek meg hangsúlyozottan az oktatási célú, zeneelméleti ismereteket és speciális gyakorlatokat egyaránt tartalmazó, átfogó munkák. Ruzitska nem tartotta magát a neveléstudomány teoretikusának, azonban igazgatóként az intézetben zajló tanítás tartalmi és módszertani rendjéért egyaránt felelt – ismerte és átlátta tehát a szervezetet, intézményi oktatás feltételeit és lehetőségeit. A nagyobb létszámú osztályok, akárcsak az intézményes keret vagy a változó hangszer-preferenciák is új oktatási segédanyagok összeállítását tették szükségessé.

Ruzitska törekvései természetesen nem egyedülállóak a korszak vagy a régió zenepedagógiai irodalmában²³. A magyar és román zenetörténet-írást több Szébenben, Brassóban vagy Kolozsváron lejegyzett vagy litografált munkát tart számon. Martin Schneider brassói „diletáns” 1803-as kézírata még általános, több hangszerre is alkalmazható alapismereteket közölt, míg Philip Caudella 1823-as *Zongoraiskolájának* első füzeté már a korszak erdélyi zenepedagógiai törekvéseinek méltó képviselője.²⁴ (Bár nem erdélyi példa, érdemes megemlíteni, hogy Wentzel Ruzitska, György testvérbátyja nevéhez kapcsolható egy 1819-es, bukaresti kottanyag, amely zenei előismereteket és három, fortepianóra alkalmazott korabeli román táncot is tartalmaz.²⁵)

A kolozsvári zeneiskolában az alapítás évétől a szakmai vezető hatáskörébe tartozott a tanítás tartalmi és módszertani rendjének felügyelete. Ennek megfelelően, mintegy pályamunkaként már a Muzsikai Egyesület első igazgatója, Polz Antal is összeállított egy énekiskolai tananyagot intézete számára *Elementar Buch für die Siengkunst zum Lernen* címmel. Utódja, Ruzitska György pedagógiai művei nem csupán az intézetben tanuló növendékek képzését segítették, hanem a szélesebb közönség számára a Conservatoriumban folyó oktatási tevékenység népszerűsítéseként és kézzelfogható megnyilvánulásaiként is értelmezhetők.

ELMÉLET (OKTATÁSI SEGÉDANYAGOK)

Emlékiratában Ruzitska György több általa is ismert, tanulmányozott oktatási anyagot is említ, melyek között ének- és zongoragyakorlatok és elméleti művek (zeneszerzéstán és el-lenponttan) is találhatóak.²⁶ Intézménye, a Muzsikai Conservatorium kottatára már 1819-től

23 A téma összefoglalására lásd VESZPRÉMI Lili: *Zongoraoktatásunk története*. Zeneműkiadó, Bp., 1976; DOBSZAY László: *Magyar zenetörténet*. Planétás, Bp., 1998.

24 Vö. LÁSZLÓ Ferenc: *Adatok Philipp Caudella életrajzához = Zenetudományi írások*. Szerk. BENKŐ András. Kriterion, Buk., 1980. 145.

25 Vö. Octavian Lazăr COSMA: *Hronicul muzicii românești*. 2. (1784–1823). Editura Muzicală, Buk., 1974. 114–120.

26 A Ruzitska által említett szerzők és műveik: Johann Sebastian BACH (*Das Wohltemperierte Klavier I*, 1722), Johann Joseph FUX (*Gradus ad Parnassum*, 1725), Daniel Gottlob TÜRK (vsz. *Kurze Anweisung zum Generalbassspielen*, 1791), Johann Philipp KIRNBERGER (*Die Kunst des reinen Satzes in der Musik*, 1774). Ezek mellett hivatkozik még zongora- és belcanto-pedagógiai művek népsze-

szisztematikusan bővült a korszak irányadó metodikáival, például a rangidős párizsi Conservatoire tananyagával is.²⁷

Mindezek ismeretében a kolozsvári tanárt pedagógiai művek írására nem kimondottan a hiánypótlás, inkább a helyi igények kielégítése és egyéni koncepcióinak megfogalmazása ösztönözhetette. Ruzitska teljes pedagógiai korpusza mindeddig nem képezte önálló kutatás tárgyát. Eddigi eredményeink alapján azonban előrebocsátható a kijelentés, hogy – bár tudatosan nem törekedett átfogó pedagógiai rendszer kidolgozására – egyetlen, a 19. század közepén Erdélyben működő zenetanár hagyatéka sem olyan sokrétű, mint az övé. A célzottan iskolai használatra szánt művek mellett a kezdőknek: magántanítványainak, a Conservatorium diákjainak vagy a Római Katolikus Királyi Líceum növendékeinek ajánlott alkotások és az ún. könnyű faktúrájú szerzemények (pl. *Quartetti facili*, *Duetto brillante e non difficile* stb.) végig jelen vannak a zeneszerző életművében.

Legnagyobb arányban az énekiskolai anyagok képviselik az igazgató-tanár már 1836-ban kifejlesztett eszméit: az éneklés a mindenfajta muzsika alapvetése.²⁸

Előrebocsátjuk, hogy Ruzitska György énekiskolái nem a tulajdonképpeni művészi éneklés metódusai, azonban tartalmazzák a korabeli vezető hangképzési módszerek és tanok esszenciáját.²⁹

Ruzitska hagyatékában a többi kéziratos művével egy sorozatban szerepel a Kolozsváron, Tiltsch János műhelyében nyomtatott *Énekiskola*.³⁰ A könyvnyomda tevékenységére nem volt jellemző kották publikálása, s ne feledjük, a zeneszerző korábbi művei is Bécsben jelentek meg – a zenepedagógiai tankönyv erdélyi kiadása tehát mindkét fél részéről unikális intermezzónak tekinthető. A tananyag korabeli elismertségét és a kolozsvári zeneiskola számára még évtizedekkel a megjelenése után is reprezentatív voltát jelzi, hogy helyet kapott az 1896-os Millenniumi Kiállításra előkészített dokumentumok között.³¹

A belső címlap szövege szerint a művet a kolozsvári Zene-Conservatorium növendékei számára, négy regiszterben, két füzetbe elosztva – szoprán és alt, valamint tenor és basszus hangra – írta a szerző. Az *Énekiskola* tehát az intézet első nyomtatott, hivatalos tananyagának tekinthető. Igényes kivitelezése, szakmai színvonala azonban arra enged következtetni, hogy nem kizárólag a Ruzitska által „hazafi intézetnek” nevezett kolozsvári Conservatorium énekes növendékeit volt hivatott segíteni, hanem szélesebb körben, feltehetően az akkor már ország-szerte alakuló konzervatóriumok, és a kollégiumokban, líceumokban folyó énekképzés számára is példával kívánt szolgálni.

rú szerzőire, ú. m.: Muzio CLEMENTI, Johann Baptist CRAMER, Johann Nepomuk HUMMEL, Prinz Louis Ferdinand, Jan Ladislav DUSÍK, Niccolò JOMELLI, Leonardo LEO, vagy Benedetto MARCELLO. FUX művének Georg RUZITSKA 1809. szignóval ellátott példánya fenn is maradt a kolozsvári Conservatorium gyűjteményében, jelenleg a kolozsvári Gheorghe Dima Zeneakadémia könyvtárának dokumentumértékű példánya.

27 TALLIÁN Tibor: *Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátszás kezdetei*. Balassi, Bp., 2015. (a továbbiakban TALLIÁN: *Schodel*) 164–165.

28 SÓFALVI: *Zeneoktatás* 177.

29 TALLIÁN: *Schodel* 185.

30 RUZITSKA György: *Énekiskola*. é. n. (a továbbiakban RUZITSKA: *Énekiskola*)

31 *Kolozsvári Zene-Conservatorium VI*. Országos Széchényi Könyvtár.

Évszám ugyan nem szerepel a címlapon, azonban az ajánlásból következtethetünk a tankönyv nyomtatásának periódusára. Az Erdély kormányzójának, gróf Teleki Józsefnek³² dedikált *Énekiskola* kiadása így legkorábban 1842-re vagy 1843-ra tehető.³³ Feltételezésünket az *Énekiskola* egyik kéziratos előzményén/változatán³⁴ szereplő 1843-as dátum is megerősíti.

Az Előszóban a szerző közvetlenül szól az *Énekiskola* célközönségéhez, amatőrökhöz és a hozzáértőkhöz egyaránt. »Ismét haszontalan nyomtatás, papirosvesztegetés! Uj énekiskola! mellyet tán éppen oly kevésbé használhatnak a fiatal énektanulók mint az eddigieket.« – »Itéljen erről az olvasó és hozzá értő. – A szép művészethez mind inkább izlést találó honi fiatalság által érzett szükség indította a szerzőt oly czélszerű tanulókönyvnek magyar nyelvi kiadására, melly a növendék felfogótehetségét fokonként elővigye de igen hosszúra ne terjedjen. Ha az olvasó ittott valamit a helyesírás ellen 's e' mellett némely idegen műszavakra találna, ennek okát abban keresse, hogy Romában és Florenczben előbb énekeltek művészileg mint Csik-Szeredában, 's hogy az olasz műszók minden élőnyelven polgárjoggal bírnak és nálunk is használhatók, míg a *tartósabb* szokás helyettök más czélszerű kifejezéseket *állítand* meg. [...]» [Ruzitska saját kiemelései]³⁵

A mű elméleti bevezetője sűrűn utal a második részben található 62 gyakorlatra – valószínűleg tipográfiai oka volt, hogy nem kerültek egymás mellé a szöveges magyarázatok és a kottapéldák. Az *Énekiskola* ennek ellenére jól használható, átlátható, gondosan felépített tananyag. Elméleti része a korszak zenepedagógiai műveinek szerkezetét követi, az alapismerteket hangmagasság, hangérték, metrum, tempó, dinamika és díszítések szintjén rendszerezi. Bár külön mutatja be a diatonikus és a kromatikus skálát, a szerző a funkcionalitás jegyében háromnál több előjegyzéssel már nem illeszt be gyakorlatot, a további, alterált hangnemek másolását a növendék feladatául tűzve ki. Ruzitska a rendes és rendkívüli értékfelosztásokat is tárgyalja, és az ütemezésre kétféle módszert ajánl a növendékek számára: pálcáscskával, vagy a levegőben. Utóbbihoz leírást és ábrát szolgáltat, a világos értelmezéshez azonban sajnálatos módon – valószínűleg hibás nyomdai értelmezés miatt – helytelen grafikus megjelenítés kapcsolódik. A vonalrendszer elejéről néhol hiányzó kulcsokon kívül azonban egyéb elírás vagy téves értelmezés nem található a zenetanár pedantériájára jellemző módon gondosan előkészített és korrektúrázott tananyagban.

Az enciklopédikus jellegű bevezetőt követően *Énekiskolájába* Ruzitska nem csak zeneelméleti, hanem olyan korszerű technikai elemeket is bevon, melyek „mulhatatlanul megkiváncsoltak a jó énekestől”. A hangok betűjeles ejtése mellett szerepel a szolmizációs elnevezés, megjelennek vokalizációs gyakorlatok, megismertet a legato és a portamento („hanghúzás”) fogalmával és helyes előadásával, s utóbbiakhoz ellenpéldával is szolgál. „A portamento

32 Gróf TELEKI József, az Akadémiai Könyvtár alapítója, a Magyar Tudományos Akadémia társalapítója és első elnöke 1842 és 1848 között töltötte be Erdély kormányzói tisztségét.

33 Lakatos István, a Ruzitska-hagyaték első feldolgozója először 1838-ra datálta a művet (vö. LAKATOS: *A muzsikás Ruzitskák* 348; LAKATOS: *Ruzitska György* 8–9.). Később ugyanő 1844-re módosította az *Énekiskola* megjelenésének dátumát. (LAKATOS–RUZITSKA, é.n.: *Kolozsvár zenei élete 125 éven át*. Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár, MS 4743.) Lakatos 1838-as adatát vette át FANCSALI János is. (FANCSALI: *i. m.* 144.)

34 RUZITSKA György: *Ének-tanítás a kolozsvári Muzsikai Conservatorium Ének-Oskolája számára*. OSZK, Ms. Mus. 256.

35 RUZITSKA: *Énekiskola* 3.

két hangnak növekedő erővel sima egybehuzása, mellyet hangjellel nem szoktak kifejezni. [...] Disztelen a' portamento ha a' fel- vagy lehuzásban a' közötté lévő hangok homályosan hallatnak, mert akkor a' nyávogáshoz hasonló. Gyakori 's lassu *vocalisatio* [Ruzitska kiemelése] által legjobban tanultatik a' portamento. Végre még említendő, hogy a' legszükségesebb és leghasznosabb gyakorlás a' növekedő erőveli scála-énekés".³⁶ Bár alapszintű ismereteket közöl, a hangsorelvűség, a vokaliz felértékelt szerepe révén az *Énekiskola* követi és alkalmazza a korszak éneklelméleti és metodikai szakirodalmának német és francia irányait is.³⁷

A színvonalas és világos szerkezetű erdélyi tananyag a magyar zenei szaknyelv terminusainak bevezetése szempontjából is vizsgálható. Az *Énekiskola* szövegén belül ugyan egységes a notációk használata, azonban kéziratos előzményével már nem egyezik mindenütt a műszók fordítása. Ez a látszólagos következetlenség a korszak muzsikával foglalkozó hazai kiadványainak természetes velejárója, hiszen a magyar zenei „szakmai zsargon” csupán a 19. század végére kristályosodott ki.

A Ruzitska-hagyatékban *Gesanglehre* címmel egy jelzet alatt szerepel további öt kötet, különböző felépítésű kéziratos énekiskolai anyag.³⁸ A legteljesebb, elméleti és gyakorlati részt is tartalmazó első kötet a kolozsvári római katolikus gimnáziumbeli ifjúság számára a zenetanár alkalmazásának évében, 1851-ben magyar és német nyelven lejegyzett *Énektan*.³⁹ Az általános zeneelméleti és elemi összhangzattani ismeretek mellett technikai részletek, szövegejtési szabályok és egyéb előadási kérdések is helyet kapnak a kötetben. A kétnyelvű, bal oldalon magyar, jobb oldalt német szöveg mintegy zenei műszótárként is használható, s mivel didaktikai módszerekkel és az oktatás felépítésével is foglalkozik, akár tanári kézikönyvként is értelmezhető.

Az *Énektan* követő kéziratos kötet a Conservatorium tenor- és basszusosztálya számára 1843-ban lejegyzett *Ének-tanítás*,⁴⁰ melyről Ruzitska *Énekiskolája* kapcsán már volt szó. Egyik belső címlapja szerint 1846-ban a kolozsvári Katolikus (piarista) Gimnázium számára előkészített tananyagként is szerepelt. Az *Ének-tanítás* felépítése, ábrái és gyakorlatai azonosak a nyomtatott változatával. Jelentős különbséget csak a szerkezet képez, a kéziratban ugyanis a főszövegbe vannak beágyazva a példák és a szolfézsek.

Ruzitska György énekképzési módszereit szervesen egészítik ki a függelékekben található, kimondottan hangképzést célzó gyakorlatok (saját kompozíciók és korszak pedagógiai repertoárjának termékei).⁴¹

Az 1861-es hegedűiskola⁴² német nyelvű alapismeretek után, majd a hangközök sorrendjében halad, és az elemi vonásmeket is bevezeti (legato, staccato). A gyakorlati tananyag,

36 Uo. 15.

37 TALLIÁN: *i. m.* 185–201.

38 A feltételesen Ruzitskának tulajdonított *Az Éneklés Mesterségével Rövid meg ismerkedés* című nyomtatott énekiskolai tananyagot, valamint litografált kéziratos előzményét ezúttal nem tárgyaljuk.

39 RUZITSKA György: *Énektan a kolozsvári Római Katolikus Gimnáziumbeli ifjak számára*. OSZK, Ms. Mus. 254. I.

40 Uő: *Ének-tanítás a kolozsvári Muzsikai Conservatorium Ének-Oskolája számára*. OSZK, Ms. Mus. 254, II.

41 Uő: *Solfeggi facili für Anfaenger als 1ten Anhang zu meiner Gesangs Schule*. OSZK, Ms. Mus. 254, IV.; Uő *Gesang Schule...* OSZK, Ms. Mus. 256.

42 Uő: *Practische Violinschule*. OSZK, Ms. Mus. 255.

nevével összhangban a hangszer természetes felépítését követi, az észszerű, motorikus gyakorlatokat a G-húrról indítja, és jelzi a fél- ill. az egész hangtávolságokat. A skálákat és harmashangzatokat csupán két oktávon keresztül tanítja, azonban egészen a 4. fekvésig szolgál kisebb etűdökkel. A kezdeti monodikus, a hangközök növekvő sorrendjét követő feladatok mellé az intonáció fejlesztése és a harmóniai tájékozódás elősegítése végett duettek is beiktatja a szerző. A gyakorlatok rövid utasításai, magyarázatai német nyelvűek, a kötet végén pedig, enciklopédikus igényrel, a díszítések és az olasz szakkifejezések interpretálásai is helyet kapnak.

A *Hegedűiskola* mellé kötött, számozott basszusanyag (nagyreszt elméleti voltánál fogva) ennél már jóval rövidebb. A generálbasszus alapelveinek összegzésére a „leendő mesterek és organisták kiképzésére” meghirdetett conservatoriumi képzést követő évben, 1862-ben került sor, egyik előzménye pedig valószínűleg a *Bévezetés az orgona játszására* című, elemi ismereteket, főként egyszerű, modulációs megoldásokat jelölő kézirát lehetett.⁴³

A számozott basszusiskola német nyelvű zeneelméleti bevezetővel indít ugyan (hangok megnevezése, diatonikus skála, kromatikus skála, hangnemek, előjegyzések), de folytatása már magyar.⁴⁴ Bár egyike Ruzitska legkésőbb lejegyzett pedagógiai műveinek, feltételezhető, hogy a zeneszerző fiatalkori barátja, Philipp Caudella generálbasszus iskolája is példaként szolgált megírásakor.⁴⁵

Többi pedagógiai munkájához hasonlóan Ruzitska *Zongoraiskolája*⁴⁶ is alapfokú ismereteket ígér. Bevált használatáról s a szerző kiemelt figyelméről nemcsak az előszótervezetek, hanem a többszöri utólagos szöveggondozás (időpontjai: 1864 és 1867) is tanúskodnak. A zongoratanár fontosnak látta kiemelni, hogy 15 év sikeres használat után, 1860-ban tisztázta le az anyagot – zongoraoktatással azonban már jóval azelőtt, egészen fiatal korától foglalkozott. (A kottaanyagba egy régebbi, szintén kéziratos zongoraiskola is be van kötve, talán az első azok közül, amit Ruzitska Erdélyben használt.) A *Zongoraiskola* Ruzitska által megállapított legfőbb célja, hogy a helyes (természetes, kerek) kéztartást és a lapról olvasás készségét megteremtse, a többi tanítómesterek munkáit ezután kezdheti tanulni a növendék. A modern, 6,5 és 7,5 oktávós hangszerre alkalmazható gyakorlatok utasításai jórészt német nyelvűek, de vannak köztük magyar kifejezések, sőt francia szöveg is. Utólagos ujjrendbejegyzései alapján feltételezhető, hogy a növendékek maguk használták. A csoportos oktatás szellemében a *Zongoraiskola* sok négy-, sőt hatkezeset is tartalmaz (sopra-primo, primo, secundo).

Ruzitska pedagógiai műveit tárgyalva fontos legalább jelzésértékűen kitérni az azokban fellelhető, mára a notációtörténet körébe került „magyarító” zenei szakkifejezésekre. A német

43 Uő: *Bévezetés az orgona játszására*. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, jelzete P/126.

44 A Ruzitska művével való összehasonlítás végett említhető, hogy 1856-ban Kolozsváron Bothos Istvánnak (1832–1843 között énektanár a Református Kollégiumban) *Az orgonázás mesterségének gyakorlati megtanulására vezető népszerű utasítás* címmel orgonaiskolája jelent meg. Bothos műve „lúköta”, vagyis betűjelzéssel egyszerűsített primitív írásmódot alkalmaz – valószínűleg azok számára, akik nem olvastak kottát.

BARTHA DÉNES: *Erdély zenei története = A történeti Erdély*. Szerk. ASZTALOS Lajos. Erdélyi Férfiak Egyesülete, Bp., 1936. 612.

45 Vö. LÁSZLÓ: *i. m.* 23.

46 RUZITSKA György: *Practische Grundlinie für den ersten Unterricht im Pianoforte-Spiele*. OSZK, Ms. Mus. 257. (a továbbiakban RUZITSKA: *Pianoforte-Spiele*)

anyanyelvű tanár általában tükörfordítást alkalmazott, s gyakran egyedi, kötetről kötetre változó műszavakat használt. Így szerepel Ruzitskánál hanglajtorja és hanghágcsó (skála), grádicsonként fel- vagy levezető hangsor, benne természetes és műszerzett (mesterséges) félhang, érzékenyhang (vezérhang) és felváltó/helyreállító jegy (módosító jel) vagy a megállapítás, hogy „minden dúr hangnemnek egy atyafiságos/atyafias moll hangneme van” (minden dúr hangnemnek van egy rokon moll hangneme). A hangközöknél találkozunk kisebbített (szűkített) és szerfeletti/nagyobbított (bővített), valamint lépcsőnként fel- alá haladó hangköz (szekund) és szökő (szekundnál nagyobb) intervallum, tökéletes consonantia és tökéletlen vagy változó consonantia (utóbbi a tercre és a szextre vonatkoztatva) kifejezésekkel. A díszítések tanításakor az orzó (előke) elnevezésen kívül a német kifejezés tükörfordítását: előütet, utánütet, hosszú előütés, kurta utánütés, (előke, utóka) és a szabadakaratos ékítést ajánlja Ruzitska. Érzékeltes példaként említhető a szerző egyik invenciózusabb szakkifejezése: „a szoktató gyakorlások során a skálákat dagadó és apadó szózáttal is elő lehet adni”.

Az *Énektan* ritmikával foglalkozó fejezetében található az a szentencia is, amely a gyakorlott tanár nélkülözhetetlenségét fogalmazza meg: „Legjobb metronómnak marad tehát mindig egy tapasztalt mesternek helyes tappintatérzete [lúktetés], ki a műdarab jellemét a szerkesztő [zeneszerző] értelmében felfogni tudja”.⁴⁷ S bár elfogadta a „pausa” megfelelőjeként a szünet és a hallgatás szavakat, és maga is gyakran használta a két- vagy háromrésztű tappintatkonstrukciót (bináris vagy ternáris lúktetés), a helyes számolásra mégis egyedül a német eins, zwei, dreit tartotta alkalmasnak a Bécsben nevelkedett kolozsvári zenetanár.

GYAKORLAT: ZENEOKTATÁSI MÓDSZEREK

Nehéz megbecsülni, hogy a felsorolt pedagógiai munkák hány növendék zenei képzését segítették az évtizedek során, mint ahogy – megfelelő források, személyes visszaemlékezések híján – Ruzitska György tanári attitűdje is csak hozzávetőlegesen körvonalazható. Bár az évek során többgenerációnyi közvetlen tanítványa volt, Ruzitskának a kolozsvári iskolákban csupán néhány országos karriert befutó, kiemelkedő tehetségű növendéke volt. Azonban kétségtelen befolyása érzékelhető barátja, Brassai Sámuel hangszer-preferenciáin (cselló és zongora), Erkel Ferenc művészi attitűdjén (zeneszerzés és karnagy ambíciók), akárcsak református kollégiumbéli pártfogoltja, Bartalus István joghallgató későbbi pályaválasztásán.⁴⁸ Bartalus Istvánnak köszönhető az az 1864-es, hiteles portré, amely az idős zenész műveit is felsorolva a volt tanítvány szemszögéből összegzi a kolozsvári tanár munkásságát: „Igazgatói s orgonászi hivatalai mellett, 1851 óta a kath. Felgymnásiumban is énektanár, s e hármas foglalkozásán kívül szintoly erélyes és szorgalmas magántanító, mint hajdan”.⁴⁹

Hogyan taníthatott az erélyes és szorgalmas Ruzitska? Egyik, ma is korszerű koncepciójáról már az 1836-os évekből, akkor bemutatott zeneiskolai oktatási tervezete kapcsán érte-sülhettünk. Ebben leszögezte, hogy a zeneoktatást minden esetben a hang és a hallás műve-

47 Uő: *Énektan*. OSZK. Ms. Mus. 254.

48 Bartalus később a magyar zenetudomány prominens alakja lett, lásd bővebben Sz. FARKAS Márta: *Bartalus István*. Akadémiai, Bp., 1976.

49 BARTALUS István: *Ruzitska György*. Az ország tükre 1864. 3. sz. január 21. 26.

lésével kell kezdeni: „abból, ki énekelni nem tanult, soha tökéletes jó muzsikus nem válik.” Másik szentenciája, „a muzsikának fundamentoma egyedül csak az ének” pedig már a száz évvel későbbi kodályi pedagógia előfutára. Hasonlóan fogalmaz Ruzitska az *Énektan*, a kolozsvári Római Katolikus Gimnázium ifjúsága számára összeállított szillabusz Előszavában, mely az ének- (és zene)tanítás előnyeit és a kötet célkitűzéseit összegzi: „A rendszeres ének tanulása a felsőbbi Gymnastica [a felsőbb gimnáziumi tárgyak] körébe tartozik, mivel *egyszerre* [Ruzitska saját kiemelési] foglalkodtatja az ember *kül-* és *belérzék*i figyelmét. Ezen tanulás gyakorolja az értelmet *következetes* és *folytonos* gondolkodásban és összeillesztésben, tökéletesíti a *szabályszerűség* és a *rendérzetet*, nemes irányt ad a kedélynek, s fogékonytá teszi a finumabbra és szépre, szabályozza az itélő erőt a szépművészeti dolgokban; általjában előmozdítja az ember *aestheticai műveledését*.”

Itt tehát *inkább azon* munkálkodunk, hogy általános és helyes ismeretet szerezzen a tanuló az ének alapszabályaiban, melyek mindennemű zenére nézve érvényesek és alkalmazhatók, *mint azon*, hogy kivétel nélkül mindenből énekest képezzünk, amivé csak azok válhatnak, akik az arra szükségesség és nem minden emberben található természeti adománnyal és határozott hajlammal bírnak. Ezeknek itt alkalma lesz kimívelni hangjukat és hallásukat; az elméleti ének-tan pedig rendkívül könnyíteni fogja bármely zene-eszköz megtanulását.”

A tömeges zenetanítás és a szakképzés differenciálását Ruzitska évtizedes intézményes zeneoktatási tapasztalata is indokolta. Saját kiemeléseiben tanári habitusának ösztönös megnyilvánulását is láthatjuk: a zeneművészetet hangsúlyozottan a rendszeres, következetes, folytonos, szabályszerűség és rendérzet jelzőkkel és főnevekkel kapcsolja össze.

Ruzitska eredményes tanári módszereinek, oktatási gyakorlatának rekonstruálásában a muzsikus-tanár egyéb feljegyzései is segítségünkre lehetnek. Ilyen forrás az elemi zongoraoktatással foglalkozó kézirat⁵⁰ két német nyelvű előszava, amely egyaránt szól a növendékhez és a tanárhoz. A zongoratanításban járatlan férfi és női (!) oktatók számára megfogalmazott előszóvázlatok a forgalomban levő zongoraiskolák (pontosabban Johann Nepomuk Hummel, ill. Daniel Hünter műveinek) indokolatlanul hosszadalmas, a tanulók számára túl komplex gyakorlataival szemben a természetes, kerek, laza, helyes kéztartást, az ujjak függetlenítését és a helyes olvasást nevezik meg az előgyakorlatok céljaként. Ruzitska György saját *Zongoraiskoláj*át mintegy Carl Czerny munkájának előtanulmányául képzelte el. A magasabb zongorajáték előkészítése során felbukkanó zeneelméleti témákhoz a kérdve kifejtő módszer alkalmazását ajánlotta a kolozsvári zenetanár. A *Zongoraiskola* egyik gyakorlatánál jelenik meg az „Eile mit weile” – kb. lassan járj, tovább érsz – megjegyzés, mely Ruzitska György metódusának krédójaként is felfogható.

A Ruzitska által alkalmazott metódusok közül érdemes kitérnünk az ún. monitormódszerre, melyet a kolozsvári tanár úgy említ, mint „tanítás Bell-Loncaster (sic!) modorral”, s melynek segédeszközei felfedezhetők hagyatékában. A *Zongoraiskola* egyik címlapján szereplő, négy- és hatkezes, kölcsönös tanítást ígérő felirat (*Collectiven Unterricht 4 und 6 Haendig felirat*) vagy az az alapfokú zenei ismereteket tartalmazó nagyméretű karton pannó, melyen *Kollektiv tanítási pannó az ének- és zongorajáték alapismereteihez, kiváltképpen a hangjegyek el-*

50 RUZITSKA: *Pianoforte-Spiele*.

sajátításához⁵¹ felirat olvasható, a 3–5 példányban másolt gyakorlatok, valamint az ebben az időszakban fiának, Bélának címzett leveleinek utalásai szerint Ruzitska György tanulmányozta, előkészítette és valószínűleg ténylegesen alkalmazta is csoportos óráin a kölcsönös oktatás módszerét, melyet egyedi módon adaptált zenepedagógiájában.

Az említett Bell–Lancaster-módszer kialakulási helye, Anglia után az Amerikai Egyesült Államokban, Franciaországban, Svájcban, Belgiumban és Oroszországban is elterjedt, s Magyarországon is érezte hatását a 19. század elején.⁵² (Ruzitska feltehetően a kolozsvári Református Kollégiumban tanító Salamon József révén értesült a módszerről.⁵³) A szabadságharc leverése után, mikor a Conservatorium munkájának felfüggesztésével és a pangó színházi állapotok miatt minden addigi kereseti forrása megszűnt, 1850. január elsejétől nyilvános ének- és zeneiskola nyitását határozta el házánál: délelőtt ének, délután zongoraoktatással, s mindezt az ún. kollektív tanítás, vagyis a Bell–Lancaster-módszer szerint. Ugyanez év májusában házi iskolájáról írva már hét énekes és kilenc zongorán tanuló növendékről számol be, s joggal feltételezzük, hogy később csoportóráin (1851-től a Katolikus Gimnáziumban, majd a zeneiskolai oktatás újrakezdésekor) is alkalmazta a külföldi módszer egyes elemeit. Segédanyagai az 1840-es évektől Magyarországon is elterjedt monitormódszertől, zenei alkalmazásának eddig egyedülálló példái.

A Bell–Lancaster-módszert Ruzitska fiának, Bélának írt egyik levelében is említi. Kettejük levélváltása⁵⁴ több zenei vonatkozású adatot is tartalmaz, az apa tanári-muzsikusi munkái mellett a kolozsvári zenés színpad és a zenekar helyzetéről is írt, fia pedig minden zenei élményéről (hangverseny, színházi előadás, egyházzenei közreműködés, helyi zenei szokások) beszámolt.

A Ruzitska György szinte összes, felnőtt fiának címzett levelében fellelhető, muzsikálásra, gyakorlásra emlékeztető-ösztönző sorok a türelmes, kitartó, nevelő megnyilvánulásai. Az 1850. május 1-i levelében a zenetanár saját iskolájának tanulóiról való beszámolóját követően ezt írja „mondják, hogy a piaci kántor orgona-iskolát és Vajda Lojzi hegedű-iskolát akarnak felállítani. Édes Albertem, kérlek ne felejtse el a klavírozást, mikor módod és alkalom van, dehát a violoncellóval hogy állunk, ez már képzelem, hogy nehezebb lesz gyakorolni, de mégis, Theresienstadtban talán inkább kapni instrumentumot a templomban; ugyan ne mulassz el az alkalmat; ottan milyen énekek vannak? Nem írhatnám le neked néhányat vékony papírosra hogy némelykor orgonálhatnál is? Én szívesen megtenném, és elküldeném egy levélben. Tudom jól, kedves Albertem, hogy a fentebbi felszólításom szükségtelen volt, mert jól emlék-

51 *Tabellen für collectiven Unterricht in den Anfangsgründen des Gesanges und Fortepianospielles, insbesondere zur Kentiss der Tonzeichen.*

52 MÉSZÁROS István–NÉMETH András–PUKÁNSZKY Béla: *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe.* Osiris, Bp., 2005. 148.

53 Salamon József 1830-tól tanított a Református Kollégiumban, nem sokkal ezután kezdte alkalmazni a monitormódszert. 1845-ben két tanártársával együtt szélesebb közönségnek, mintegy húsz tanítónak tartott elméleti és gyakorlati bemutatót a Bell–Lancaster-módszerről. Lásd BENKŐ Samu: *Sorsformáló értelem.* Kriterion, Buk., 1971. 115.

54 Ruzitska György és Béla hagyatékában (OSZK, Kézirattár, Fond 40) található az 1849. febr. 19.–1851. nov. 30. között kelt német és magyar nyelvű levelek, melyekben a kolozsvári muzsikusi apa mindennapjai, az abszolutizmus első éveinek a kultúráját is érzékenyen érintő rendelkezései, illetve a kor oktatásmódszertani kérdései is felvetődnek.

szem igyekeztedre és minden szép és jóhoz hajlandóságodra, bárcsak Eduárd is valamennyiben igyekezne magát kimívelni; igaz, hogy rövid ittlétekor szorgalmatos volt az írásban és hegedülésben, de tudja Isten, azon gondos és folytonos belátása vagy bénezése nincs nála, s attól félek, hogy maholnap tiszt leszen, s csak olyan leszen ő is, mint az o...t...k [ostobák?] nagy része.” A június 18-i levél utóiratában is ott az enyhe utalás: „Ugyan örvendek, hogy francia nyelvben igyekezel, de hát a fortep.[fortepiano] és a violoncello hogy vannak?”

Az 1850. június 25–július 5.⁵⁵ között keltezett levében Ruzitska magántanítványairól ír: „nálam mind rosszabbul megy a dolog, kénytelen voltam 6 pfton leckét is felvállalni, a házi oskolám, melyben csak 2 pftot fizetnek, nagyon unalmas és fáradságos, hálátlan munka, mert minél alább való emberekkel van az embernek egybekötöttese, annyival tudatlanabb és gorbább emberekkel van baj, ami egyébképpen természetes is.”

A fenti, diákjairól rajzolt torzképet bizonyára csak pillanatnyi keserűség szülte, hiszen Ruzitska oktatói alapbeállítást sokkal inkább meghatározta erdélyi tanítványaival kötött, életre szóló barátsága, évtizedes, eredményes tanári működése és a zenei újdonságokra nyitott habitusa. Növendékei iránti ragaszkodását gyakran hangjegyekben fogalmazta meg: személyes ajánlások és az általánosan a (nem csupán conservatoriumi) tanulóifjúságnak dedikált művek vallanak erről.

„A MES ÉLÈVES CHÉRIES” (NÖVENDÉKEKNEK AJÁNLOTT KOMPOZÍCIÓK)

A kifejezetten pedagógiai tárgyú anyagok mellett a zeneszerző egész pályáját végigkísérték az egyszerű faktúrájú, rövid, oktatásra is alkalmas zenedarabok. Ilyen már a legkorábbi kéziratainak egyike, az 1810–21 között keletkezett miniatűröket tartalmazó *Herbier Musical*,⁵⁶ melybe – a kor zenepedagógiai gyakorlatának megfelelően – más szerzők művei mellett a növendékeinek, pártfogóinak ajánlott saját kompozícióit is beillesztette a fiatal tanár. Ruzitska György első arisztokrata tanítványainak, Nemes Károly gróf lányainak ajánlott op. 4-es *C-dúr* és *D-dúr triót* 1811-ben komponálta hegedű-zongora-cselló együttesre, és Lakatos István megállapítása szerint az meg is jelent Pesten.⁵⁷ A nagyfalui időszak zenei terméséhez tartozik az 1817-ben Nemes Anikónak dedikált *D-dúr Polonéz* és az 1821-ben Nemes Máriskónak egy Gluck-témára komponált *Rondó*.⁵⁸ Alexander Slaby számára 1842-ben készített négykezesátíratot zongoratanára.⁵⁹ Az együttműzsikálás, a pályájuk kezdetén és derekán álló művészek egyenrangúságának jegyében készülhetett a harmadik vonósnégyes technikailag is igényes átdolgozása. A művésztanár tehetséges diákja felé tett utolsó gesztusa a Ruzitska négy rezponzóriumának⁶⁰ kéziratos címlapján található bejegyzés szerint az Alexander Slaby

55 Ruzitska György több, fiához intézett levelét is naplószerűen, napokon-heteken keresztül jegyezte le, s egy idő után (mint ebben az esetben is) már nem datált pontosan.

56 RUZITSKA György: *Herbier musical*. OSZK, Ms. Mus. 245.

57 LAKATOS: *Ruzitska György* 47.

58 FANCSALI: *i. m.* 136–137.

59 RUZITSKA György: *Sonate pour le Pfa 4 mains* dédiée á Alexandre Slaby (1842). OSZK, Ms. Mus. 7247.

60 Uő: *Vier Responsorien...* OSZK, Ms. Mus. 222.

1843-as gyászmiséjén felcsendülő muzsika. A „felejthetetlen, szeretett növendéket” az I. Ferenc császár emlékére szerzett mű búcsúztatta.

A Luise Schellnek komponált harmonikus vázlatok,⁶¹ vagy a Schell nővéreknek ajánlott 1859-es átíratok⁶² is (zongoranégykezesek Ruzitska drámai szerzeményeiből) a játékos, baráti elköteleződés első jegyei. Akár gróf Nemes Anikó, a későbbi báró Huszár Károlyné, úgy Pichler Bódogné, született Luise Schell alakja is gyakran felbukkan Ruzitska György levelezésében.

A magántanítványoknak dedikált zeneművek mellett a kolozsvári Muzsikai Conservatoriumban folyó munkát is segítették az 1830-as évek végétől Ruzitska pedagógiai művei. A nyomtatásban is megjelent *Énekiskola* és kéziratos előzménye, az *Ének-tanítás* ki-mondottan a Conservatorium növendékei, míg az *Énektan* a római katolikus ifjúság használatára készült. Más, korai példa az a fortepiano-kíséretes szoprán-alt duett, amely szintén „a Kolozsvári Conserv. Ének Iskola számára” íródott.⁶³

Az 1857-es magyar és latin nyelvű egyházi énekgyűjteményt⁶⁴ a kolozsvári Római Katolikus Gimnázium fiatalága számára dolgozta át (egyszerűsítette le) és részint szerezte az akkor már az intézmény énektanáraként is működő Ruzitska. A zeneszerző gimnáziumbeli tevékenységéhez kapcsolhatók az ugyancsak 1857-ben, tenor és basszus énekhangra kidolgozott miniatűrök, a *Quartetti facili*-k.⁶⁵

Az éneknégyesekkel egy esztendőben, 1864-ben letisztázott *Duetto brillante e non difficile per due violoncelli*⁶⁶ feltételezhetően nem csupán Ruzitska rövid, a Conservatoriumban betöltött gordonkatanári munkájának emléke. A Fancsali János által közreadott zeneszerzői jegyzékben a *Duetto brillante* elődjeként hivatkozott szonáta ugyanis a komponista kézírása szerint „non difficile scritto per mio figlio Adalberto”, tehát a Ruzitska Albert csellótanulmányai alatt készült kompozíció.⁶⁷

A zeneszerző életművének gerincét képező, egyházi szertartásra komponált darabok között különleges színfoltot képez az ötödik, 1843-ban keletkezett *F-dúr mise*,⁶⁸ amely olasz nyelvű ajánlása szerint „nagyon egyszerű stílusban írt mű a kolozsvári Muzsikai Conservatorium növendékei számára.” Jelentőségteljes részlet, hogy a partitúra revíziójára 1859-ben, a Conservatorium oktatási tevékenységének újraindítása évében került sor. A miséhez kapcsolódó *Graduale* tétel⁶⁹ címlapján is szerepel, a kolozsvári Conservatorium énekiskolai növen-

61 Uő: *Plainte, Invocation et Contentement Esquisse harmonique pour le Piano*, A Mademoiselle Luise Schell. OSZK, Ms. Mus. 2649.

62 *A mes élèves chéries (J. et L. Schell), Ouverture de l'Opera Alonso, Ouverture pour le drame Zrinyi*. Idézi FANCSALI: *i. m.* 137.

63 *A Májusi kis virág*. OSZK, Ms. Mus. 251. Vö. FANCSALI: *i. m.* 144.

64 RUZITSKA György: *Templomi énekek a kolozsvári Róm. Kath. Teljes Gzmnásiumbeli ifjúság számára három- és négy hangokra alkalmazva Ruzitska György, a fentírt Gymnasium ének tanár által*. OSZK, Ms. Mus. 228.

65 Uő: *Quartetti facili per 2 Tenori e 2 Bassi*. OSZK, Ms. Mus. 252.

66 Uő: *Duetto brillante e non difficile per due violoncelli*. OSZK, Ms. Mus. 248.

67 FANCSALI: *i. m.* 155. A zeneszerző kottatárában fellelhető csellóiskola (Justus Johann Friedrich DOTZAUER: *Méthode de Violocelle/Violonzell-Schule*. cca 1825, Mainz.) is a nagyobbik Ruzitska-fiú hangszer tanulásához kapcsolható. Vö. FANCSALI: *i. m.* 119.

68 RUZITSKA György: *F-dúr mise*. OSZK, Ms. Mus. 211.

69 Uő: *Graduale*. OSZK, Ms. Mus. 216.

dékei számára készült. Ruzitska zeneszerzői, egyházzenei és tanári működésének sajátos kompendiuma a mindenkori tanítványoknak dedikált mise, amelyet valószínűleg maga tanított be és vezényelt. Fancsali János hivatkozik még egy – jelenleg ismeretlen lelőhelyű – hatodik misére is, amelyet címe szerint a legegyszerűbb stílusban, kezdők számára komponált a zeneszerző. A kézírással felvezetett alcím egyben ajánlás is, mely szerint a Piarista Gimnázium éneket tanuló növendékeinek készült a nagyon egyszerű stílusú, kilencszólamú (!), vonós- négyes- vagy orgona/zongorakísérettel ellátott egyházi mű.⁷⁰

Ruzitska sokoldalú tanári tevékenységének bizonyítékai a fentebb felsorolt, oktatói szándékkal készült, valamint egyszerű, az öncélú technikai nehézségek legyőzése helyett az együttműködés örömeit ígérő kompozíciók. Kolozsvári éve alatt is folyamatosan tájékozódott az újdonságok felől, erről a tananyagai között fellelhető, kortárs zeneszerzők műveinek másolatain kívül a hagyatékában fennmaradó ifjúsági – tehát a tanuló fiatalság számára alkalmazott, egyszerűsített – zeneirodalom prospektusai is tanúskodnak.) A saját daraboknak és más komponisták miniatűrjeinek vagy műrészleteinek alkalmazását követően, majd azzal párhuzamosan alakult ki zeneszerzői gyakorlatában a pedagógiai művek igénye. Fontos hangsúlyozni, hogy a kétféle képzési anyagot – didaktikai művek és könnyű faktúrájú darabok – egymást kiegészítve alkalmazta.

A kolozsvári Conservatorium igazgatóját fegyelme, rendszeressége, évtizedes tapasztalata mind alkalmassá tették a zeneelmélet és a különböző szaktárgyak (ének, hegedű, zongora, összhangzattan) elemi ismereteinek összegzésére. Oktató munkáiban célja minden esetben az alapok minél közérthetőbb, átláthatóbb rendszerbe foglalásának bemutatása volt, melyet konkrét példa, majd miniatűr követett, és szinte mindig kamarazenei résszel fejezett be – mintegy utat mutatva a „magasabb” műzene további gyakorlására.

A zeneszerző-pedagógus munkáinak érdemi besorolása, elhelyezésük a 19. század második harmadának magyarországi oktatási anyagai között, felhasznált külföldi mintáik és alkalmazott idegen példáik további, nagyobb volumenű kutatást tesznek szükségessé.

A MUZSIKAI CONSERVATORIUM MEGSZEMÉLYESÍTŐJE

A polgárosodó Kolozsvár zenei életének volt éveken át oszlopos tagja Ruzitska György. Tudását sok formában kamatoztatta, tanári munkásságának ismeretében azonban tevékenységei közül kétségtelenül a Conservatoriumban vállalt funkciói voltak a legnagyobb hatással a város zenei kultúrájára – kanyarodjunk tehát vissza a kolozsvári iskolában betöltött szerepéhez. A gyakorló pedagógus neve nem véletlenül forrt össze a Conservatorium tevékenységével, az esztendőik során az igazgató-tanár megszemélyesítette az intézményt, és azonosult annak célrendszerével, éthoszával.

Szülővárosában Ruzitska sokféle zenei közegben otthonosan mozgott: családi köre révén a kamarajáték terén, orgonistaként az egyházi muzsikában, zenekari hangszeresként a zenés színház világában. Bécsi ifjúságának pezsgő zeneéletét hiába is próbálta volna rekonstruálni több évtized múltán Kolozsváron, de sokoldalú tevékenységeiben és a növendékek ez irányú ösztönzésében felismerhetők képzésének, művészi koncepciójának főbb elemei. A kolozsvári

⁷⁰ FANCSALI: *i. m.* 161–162.

Conservatoriumban tanulókat pozitív módon, az ingyenes koncert-látogatási lehetőségekkel és az év végi (pénz)jutalmak kiosztásával ösztönözte, emellett megfelelő lehetőséget biztosított informális képzésükre és közönség előtti szereplésükre. Az 1860-as években, amikor a Conservatorium hangversenyszervező tevékenysége szünetelt, a tanulók nyilvános vizsgáit szervezte meg az addiginál magasabb színvonalon, koncertszerűen (nyomtatott meghívókkal, műsorral). A zenei képzés gyakorlati és elméleti részének harmonikus egyensúlya mellett pedagógiájának a kezdetektől fontos szegmensét képezték a nyilvános előadások – legyen szó egyházi ceremóniáról, színházi zenéről, kamara-hangversenyről vagy nagy előadó-apparátust igénylő vokálszimfonikus művekről.⁷¹

1835-től töltött be állandó vezető szerepet a kolozsvári Conservatoriumban. Zenei igazgatóvá választása korszakhatárként értékelhető, hiszen oktatási reformjai (curriculum bővítése, új módszerek bevonása, szillabuszok előkészítése) és precíz adminisztrációja révén 1837–1847 között nemcsak anyagiakban gyarapodott az intézet, hanem a képzési szint emelkedése is megvalósulhatott. Igazgatósága alatt Ruzitska több átutazó művészt (Liszt Ferenc, Karl és Joseph Filtsch, David Kohn, Singer Ödön, Seymour Schiff), helybéli muzsikust és tanárkolégát (Grosspeter József) részesített sajtónyilatkozat, jegyzőkönyvi elismerés vagy tiszteletbeli tagság révén nyilvános tiszteletadásban a kolozsvári zenei egyesület. (E gesztusok természetesen az intézet országos renoméját is növelték.)

A Conservatorium közössége ugyan évenkénti újraválasztásával, időközönkénti anyagi juttatásokkal honorálta zenei vezetője munkáját, s a hírlapok is gyakran kiemelték felkészültségét – saját intézménye hivatalos elismerésben azonban mégsem részesítette soha.⁷² (Erre az iskola 1850 utáni helyzete, valamint Ruzitska szakmai kérdésekben kérlelhetetlen természete is magyarázatul szolgálhat – akárcsak a tény, hogy az abszolutizmus pangó kulturális viszonyainak időszakában „egyszemélyes intézményként” önmagának nem szavazhatott jutalmat.) Egyetlen ún. jegyzőkönyvi elismerésről tudunk, az 1867. év végéről, amely az idős direktort méltatta: „Ruzitska Györgynek, a ki ezen zene-intézet körül már husz évet meghaladó időn át jó és mostoha időkbén, fáradságot nem kimélve, ernyedetlen kitartással működik, a sokszorosán kiérdemelt elismerés, szintén jegyzőkönyvben, annyival is inkább kimondassék, mivel-hogy – kétségtelen valóságul áll, miszerint az intézet folytonos sikereitől kisért fönmaradása, ha nem is kirekesztőleg – de mindenesetre kiválólag az igazgató műképzettséggel párosult buzgalmának közvetlen eredménye”.⁷³

A Conservatorium kései hivatalos tiszteletadása után két évvel a kolozsvári közvélemény már nem kapcsolta össze *Ruzitska* nevét az általa három évtizedig vezetett intézetével. „Tegnapelőtt kísérték ki a temetőbe Kolozsvár egyik legjelentősebb zenetanítóját s zeneszerzőt, Ruzicskát. Az agg művész phantasiája, mint mondják, utolsó perceiben is hangversenyt ren-

71 A diákok zenés-színházi közreműködéseiről lásd bővebben SÓFALVI Emese: „*Szolgáltatt a szintársulatoknak mindenféle segílyt, hogy operát tarthassanak...*” *Adatok a kolozsvári Nemzeti Színház és a helyi Muzsikai Conservatorium együttműködéséhez (1821–1849) = Képes beszéd. Színház- és film-művészeti tanulmányok 2.* Szerk. Egyed Emese. EM, Kvár, 2014. 60–79.

72 Ruzitska Györgyöt 1842-ig bécsi és pest-budai zenei egyesület, 1868 környékén a kolozsvári Dalkör választotta tiszteletbeli tagjává. (RUZITSKA: *Énekiskola*; LAKATOS István: *A kolozsvári Dalkör tiszteletbeli tagjai: Mosonyi, Erkel, Ábrányi* 79–80.)

73 Idézi ÜRMÖSSY Lajos: *A kolozsvári zene-conservatorium története 1819-től 1878-ig.* 1892. AK, MsR. 2833. (a továbbiakban ÜRMÖSSY: *Conservatorium*) 94–95.

dezett s taktust vert, s a képzelt hangok harmóniájával elégedetten, mosolyogva múlt ki. Béke poraira!”⁷⁴ Ürmössy Lajos, a Conservatorium első monográfiájának szerzője évtizedek távlatából viszont elismerte, sőt már-már szinte túlbecsülte az igazgató munkáját: „Ruzitska érdemei a conservatorium történetében meglesznek örökítve, s neve az erdélyi kultúrzene kifejtésében vezércsillagként fog ragyogni”.⁷⁵

A széles látókörű, fejlett gyakorlati érzéssel rendelkező vezető és tapasztalt, vérbeli muzsikus az intézet gyakori anyagi és belső katasztrófáit kivédve meg tudta őrizni és el tudta juttatni a Conservatoriumot addig, amíg azt a város szélesebb társadalmi rétege is méltányolta és támogatta⁷⁶. A szabadságharcot megelőző évtizedben az intézet arisztokrata elnökével sikeresen együttműködve jelölte ki és teremtette meg Kolozsváron a zenei alapképzés feltételeit és kereteit, az abszolutizmus időszakában pedig sikerült fenntartania a zeneiskolát. *Ruzitska* szerényen és átfogó módon így fogalmazott tevékenységéről: „Hosszú életem feladata és törekvése volt mindazt szeretni, örömmel üdvözölni és felkarolni, a mi az emberi társaság [társadalom, S. E.] mivelődésére, nemesítésére és a társadalmi élet kötelekei szorosabb egybefűzésére alkalmas”.⁷⁷

A kolozsvári Conservatorium igazgatója rövid biográfiájának vázolását a 19. század eleji tipikus művészportré idézésével kezdtük. A muzsikus Ruzitska életútja a társadalmi változások felismerésével és az új törvényszerűségek alkalmazásával járt. Pályáját tekinthetjük akár jellegzetes 19. századi közép-európai muzsikussorsnak is, hiszen Bécsben született, cseh muzsikusi családban, Erdélyben előbb arisztokrata családnál, majd polgári, később állami/intézményi alkalmazásban tevékenykedett. Bécs után Kolozsvárt mondhatta otthonának, és (zeneszerzői habitusában is) valódi lokálpatriótává vált. Életének majdnem öt évtizedét szentelte a város zenei élete fellendítésének, s több világi művének igyekezett (a kor szóhasználatával élve) „eredeti”, „nemzeti” – tehát magyar – jelleget adni. A zenei biedermeier erdélyi képviselője munkásságának érdemi méltatása várat magára, és az utókor mindeddig megelégedett Ruzitska esetében a (muzikológusok körében egyáltalán nem pejoratív felhanggal bíró) „kismester” jelzővel. A muzsikus is hasonlóan jellemezte önmagát: „mert soha semmiféle lázadásnak vezetője nem voltam, se nem akartam volna lenni; Sum homo unicus seddantur onli mille. [sic!]”⁷⁸

Komponista és kultúraszervező tevékenysége még feltárára vár. De tényként fogadható el: nagymértékben Ruzitska színvonalas, felelősségteljes és nem utolsó sorban stabil intézményvezetői munkájának köszönhető, hogy Kolozsváron évtizedekig fennmaradhatott, majd az intézményes önállóság konzervatóriumi fokozatáig fejlődhetett a legkorábbi alapítású magyar zeneiskola, a Muzsikai Conservatorium.

74 Kolozsvári Közlöny 1869. 144. sz. (december 7.) 619.

75 ÜRMÖSSY: *i. m.* 95.

76 SÓFALVI: *Zeneoktatás*.

77 Idézi LAKATOS: *i. m.* 80.

78 Ruzitska latinja kissé önkényes, szövegének fordítása: Egyedi vagyok mint sok ezer más (ember). Ruzitska György fiához, Alberthez írt 4. levele, 1850., május 1. (OSZK, Kézirattár, F40).

THE PEDAGOGICAL LEGACY OF A MUSIC TEACHER IN CLUJ
(KOLOZSVÁR/KLAUSENBURG), GEORG RUZITSKA

Keywords: *Georg Ruzitska, Musical Conservatory of Cluj, History of Musical Pedagogy, Curriculum and Method*

Director for more than thirty years of the local Conservatory, Georg Ruzitska (Vienna, 1786–Cluj, 1869) played a great role in the cultural and pedagogical life of the Transylvanian town Cluj. Initially a foreigner to the Hungarian national aspirations, his Viennese training, compositional skills and pedagogical abilities made the professor an acclaimed leader of the musical institution starting from 1835 until his death. Founded in 1819 with both Philanthropic and Utilitarian goals, the school of the Musical Society was among the first institutions in the region to provide children of both sex proper musical training. Ruzitska extended the curriculum and introduced new methods, thus linking Cluj to the circulation of the developing professional educational system in Europe. His pedagogical works (singing and instrumental methods, elementary notes on musical theory) along with the creations dedicated to disciples are subject to research for the first time.

MOȘTENIREA PEDAGOGICĂ A LUI GEORG RUZITSKA,
PROFESOR CLUJEAN DE MUZICĂ

Cuvinte-cheie: *Georg Ruzitska, Conservatorul de Muzică Cluj, istoria pedagogiei muzicale, curriculum și metodă*

Director timp de trei decenii al Conservatorului clujean, Georg Ruzitska (Viena, 1786–Cluj, 1869) a jucat un rol important în viața culturală și pedagogică a orașului transilvan. Inițial străin aspirațiilor naționale locale, pregătirea profesională din Viena precum și abilitățile componistice și reușitele pedagogice au contribuit la recunoașterea profesorului, lider al societății muzicale clujene din 1835 până în anul morții sale. Fondată în 1819 cu scop filantropic și utilitar, școala asociației muzicale din Cluj era printre primele din regiune care oferea educație muzicală ambelor sexe. Ruzitska a extins aria curriculară și a introdus noi metode, legând astfel Clujul de circulația sistemului profesional de învățământ din Europa. Manualele școlare (metodă de cânt și diferite instrumente, elemente de bază a teoriei muzicale) precum și creațiile sale dedicate discipolilor devin pentru prima dată subiecte ale cercetării.

ILYÉS B. HAJNALKA*

SZEMELVÉNYEK A KOLOZSVÁRI LYCEUM NYOMDA TÖRTÉNETÉBŐL (1861–1864)

Kulcsszavak: 19. század, római katolikus, nyomda, litográfia, Kolozsvár, Szentpéteri Imre

Kolozsvár katolikus nyomdája 1726-ban kezdett el dolgozni,¹ és a jezsuita szerzetesek kezére lett bízva, akik 1693-ban tértek vissza Kolozsvárra. A rend feloszlását követően Kollman József kapta meg a könyvnyomtatás jogát² az elkövetkező tíz esztendőre. Munkássága alatt hanyatlásnak indult a nyomda, amihez könnyen hozzájárulhatott az is, hogy a bécsi nyomdász és üzletember sajnos nem tudott magyarul. Végül a katolikus egyház elhatározta, hogy a felszerelés egy részét eladja. Hochmeister Martin³ is szerette volna megvásárolni és ajánlatot is tett, de a felszerelés Batthyány Ignác erdélyi püspök tulajdonába került, ő pedig székhelyére, Gyulafehérvárra szállította. A Kolozsvárt maradt betűkkel tovább dolgozó Püspöki Nyomda⁴ utolsó nyomtatványa 1794-ből ismeretes. Hochmeister neve 1809-ben újra előtűnik, amikor kolozsvári nyomdáját odaajándékozta a katolikus egyháznak, hogy újra beindíthassa a könyvnyomtatást. Ehhez adódik majd hozzá a Gyulafehérvárról visszakerült felszerelés, amit Bergai József kolozsvári katolikus akadémiai tanár vásárolt meg 1812-ben, majd 1829-ben eladott a katolikus nyomdának.⁵

A Római Katolikus Lyceum nyomda⁶ 19. századi történetéről Ferenczi Zoltán⁷ könyvében olvashatunk. Innen tudjuk meg, hogy 1815-ben kiváltságos jogot kapott, I. Ferenc osztrák császártól, egyszersmind az összes erdélyi római katolikus iskolában használatos tankönyv kizárólagos nyomtatási és árusítási engedélyét.⁸ A katolikus illetve a Hochmeister-féle nyomdák egyesítése, illetve a megnövekedett munkák következtében egy nagyobb helyiségre is szükség volt; először 1821-ben vásároltak telket, ezt kibővítették az 1827-ben vásárolt telekkel és egy nagyobb épület megépítésébe fogtak.⁹ Egy ehhez hasonlóan nagy befektetés volt az egykori Batthyány-féle nyomdának a megvásárlása 1829-ben,¹⁰ amit egy év alatt ki is tud-

* ILYÉS B. Hajnalka, PhD, bölcész, kutatási területe a magyar nyomdászati- és könyvtörténet. E-mail: ilyes.hajnalka@gmail.com.

1 Jezsuita Akadémiai Nyomda 1726–1773.

2 Universitas nyomda 1774–1783

3 1790-ben indította be a kolozsvári magánnyomdáját, a már régebb működő szebeni nyomda mellett.

4 1783–1794 között dolgozott e név alatt.

5 V. ECSÉDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában. 1473–1800*. Balassi, Bp., 1999. 184.

6 1809–1883 között működött.

7 FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászati története*. Kvár, 1896. 105–108.

8 1815. július 28-án.

9 1829–1832 között épült a Petőfi (Avram Iancu) utca 15 szám alatti épület.

10 Bergai Józseftől vásárolták 12 000 forinton.

tak fizetni, annyira jövedelmezően működött a nyomda.¹¹ 1832-ben pedig a Bécsből rendelt könyomdát is sikerült felállítani.¹²

A haszonbéri kezelést rendszeres igazgatás váltotta fel,¹³ és megszervezték a nyomdai személyzet létszámát, teendőit, illetve a fizetését. Elsőnek Gegő Adolf kegyesrendi apátot nevezték ki igazgatónak (1809–1812), őt követték Koros Imre (1813–1831), Buzna Lázár (1832–1834), Bonda Benedek (1835–1841), Lezó Ferenc (1842–1846 október 9.), Szentpéteri Imre (1846 október 10.–1868), Finály Henrik (1868–1871). 1872 január elejétől a nyomdát K. Papp Miklósnak¹⁴ bérelte, 1880-tól 1881. december 31-ig¹⁵ pedig Ajtai K. Albert vezette. A rákövetkező év május 1-től Békésy Károly vette bérbe hat évre, ám csak 1883. december 31-ig használta.¹⁶

A Lyceum Nyomda első világi igazgatója Szentpéteri Imre fő kormánybiztos írnok volt, őt a Lezó Ferenc október 9-én bekövetkezett halálát követő napon, vagyis október 10-én nevezték ki e funkcióba. Az Erdélyi Római Katolikus Státus Levéltárában őrzött levelek egy része bepillantást enged a nyomda igazgatói szerepkörébe és ezáltal megtudjuk, hogy mit is jelentett a katolikus Lyceum Nyomda vezetése, milyen sokszínű tevékenységet feltételezett ennek működtetése.¹⁷ A levelek nagyrészt adminisztratív jelleggel íródtak, ennek ellenére, még ha csak elvéve is, találunk köztük olyan információkat, amelyek érdekesek nyomdatörténeti szempontból is. Ezek segítségével próbáltam meg kirakni egy képzeletbeli mozaikképet a Lyceum Nyomdáról, és igyekeztem oly módon elhelyezni őket, hogy a hiányzó darabok ne csorbítsanak sokat az összképen. Nyomdát igazgatni nem lehetett könnyű feladat. Az általam megvizsgált 3–4 év dokumentumaiból¹⁸ több probléma is előbukkan, amiket a Lyceum Nyomda akkori igazgatója megpróbált megoldani: karbantartás, eladás, fizetések, kifizetések, beszerzések, adósságok behajtása, számadások elkészítése stb.

Egy nyomda működése feltételezi a megfelelő épületet, ahol a különböző gépek, felszerelések és egyéb anyagok mellett a papírt és az elkészült nyomtatványok elraktározására, megőrzésére is megfelelő körülményeket kellett fenntartani. A Lyceumi Nyomda épületének karbantartását – többek közt a már előbb említett okok miatt is – nem lett volna észszerű elhanyagolni, és nyilvánvalóan ez is az intézet igazgatójának feladatkörébe tartozott. Az ehhez szükséges pénz előteremtése, a munkálatok felügyelete és nem utolsósorban a munkák elvégzése után a felvett pénzzel való elszámolás mind Szentpéteri Imre feladata volt, mindezt pontosan véghez is vitte. Ráduly János¹⁹ püspökhelyettesnek a királyi Főkormánybiztoshoz 1861. július 30-án, Gyulafehérvárról küldött leveléből²⁰ tudomásunkra jut, hogy a Császári

11 FERENCZI: *i. m.* 105.

12 JAKAB Elek: *Az erdélyi nyomdák történetéhez*. Magyar Könyvszemle 6(1881). 1 sz. 26.

13 Uo. 25.

14 Meghalt 1880. február 22-én.

15 K. PAPP Miklós által kötött bérleti szerződés lejártának ideje vezette az egykori segédje-helyettese.

16 Békésy Károly eladta saját felszerelését Stein Jánosnak, aki egyúttal bérbe vette a katolikus nyomdát is.

17 A 19. századi kolozsvári nyomdatörténetről viszonylag keveset tudunk, ám a 19. század második felében történekről sem Jakab Elek cikkében, sem Ferenczi Zoltán könyvében nem találunk igazán számottevő információt.

18 Az idézeteket részben mai helyesírással közlöm, hogy ezek olvasását megkönnyítsem.

19 1798–1874 között élt.

20 Erdélyi Római Katolikus Státus Levéltára (a továbbiakban ERKSL) 3-as doboz, 4986/t 99, 1861.

Királyi Erdélyi Helytartótanács még 1860. szeptember 29-én 844 forint és 94 krajcárnyi összeget utalványozott a Lyceumi Könyv- és Könyomda épületének megjavítására. Az említett levelet megelőzte Szentpéteri Imre, 1861 július 27-én datált beszámolója a prépost úrnak címezve, amelyben az elvégzett javításokról (újracserpezés és csatornázás) tudósította, és egyben közbelépését kérte, hogy „*a végbe vitt munkának az erre fordított költségeknek meg vizsgálása után Kőműves Pallér Stampf Károlynak még ki nem fizetett Cautioja 84 az az Nyolcvan Négy forintokban ausztriai értékkel kifizettetni megrendeltethetsek*”.²¹

Nem tudhatjuk, hogy az 1832-ben befejezett épületet hányszor javíthatták 1861-ig, de 1863. október 8-án²² Szentpéteri Imre újra igényli bizonyos karbantartási munkálatok elvégzésére a pénz átutalását: „*A Római Kathol: Lyceum Könyv s Könyomó Intézetében az udvar felőli zsendellyel befedett épület fedele az idő viszontagsága, régiség és a Convictus felől tett építések által merőben elromolván, ezen fedélnek újabban való megfedése elkerülhetetlenné vált, mivel különben az eső és téli hőés miatt a szarufák könnyen elrothadnának, s több költségbe kerülne, nem különben az Intézetben mind a Könyv, mind a Könyomdában a szobák már több évektől kimeszelve nem lévén, ezen szobáknak kiigazítása és kimeszelése szükségessé vált*”. Folytatja a „*Cs: Királyi építészeti hivatal*” által készített felmérés bemutatásával és a tető javítására még azon év őszére kéri a jóváhagyást, hogy a szükséges pénzüsszeget felvehesse az intézet pénztárából.

Egy 1863. december 15-én készített kimutatás²³ segítségünkre van abban, hogy felmérjük mi mindent kellett beszereznie a nyomdának az akadálymentes napi tevékenységük lebonyolításához, illetve arra is, hogy miből tudta fedezni ezeket a kiadásokat:

Rendi szám	Bevétel	Ausztr: érték	
		for	kr
1	Könyv s Könyomdai hivatalos és privát munkákból	8816	60
2	Künn heverő Könyv s Könyomdai restanciákból	4540	6
3	Könyvek árából	100	
4	Házbér jövedelemből	210	
	összesen	13,666	66

Rendi szám	Kiadás	Ausztr: érték	
		for	kr
1	Igazgató fizetése	525	
2	Gondnok fizetése	420	
3	A Typographus és Lytographus legényeknek	4029	32
4	Mindennemű író és nyomtató papírosra, színes és visit bilét papírosokra	4818	74

21 Uo.

22 Uo. 11-es doboz, 32423 a345, 1863.

23 Uo. 15-ös doboz, 169 a5, 1864.

5	6 öl kurta tűzifára	552	
6	Faolaj, lámpaolaj, gyertya, festék, enyv, ap, spongyia, s más Könyv s Könyomdai requisitumokra	348	94
7	Könyvkötői munkákért	102	48
8	Különbféle kiadásokra úgymint: lakatos, asztalos, üveges, fazakas, kőműves, szíjgyártói munkákra, kéményseprés, mosás, favágás, szemét és hókihordás s más apróbb költségekre s igazításokra	642	98
	összesen	11439	46

Első látásra azt mondanánk, hogy a nyomda jövedelmezően működött, a táblázat végére fel is tünteti Szentpéteri Imre, hogy „*A bevételekből [...] a kiadást levonva [...] marad [...] 2227 for 20kr tiszta jövedelem*”. Viszont ha a bevételeknél feltüntetett végső összegből kivonjuk a „*restanciákat*”, akkor 9125 forint 4 krajcárral maradunk, és ez bizony jóval kevesebb, mint a kiadások nagysága. Hogy a különbséget miből fedezték, azt nem tudjuk, de abban biztosak lehetünk, hogy a nyomda anyagi gondokkal küzdött legalább 1861-től. Szentpéteri Imrét 1863 januárjában vonják kérdőre, amikor meg is ígéri a „*nehézségek*” orvoslását,²⁴ de amint az 1863 decemberében megírt kimutatásból meglátszik, év végéig sem igazán sikerült rendezni a gondokat. Egyelőre egyebet még nem tudunk mondani, mint azt, hogy az ok abban keresendő, hogy az intézménynek nem sikerült időben behajtani az eladott könyvek, tankönyvek árát.

Az 1863-as év augusztusában nyilatkozatot ír Szentpéteri Imre a Királyi Főkormányzéknek, amelyben megpróbál magyarázatokat adni a pénzügyi gondjaira és az emiatt ellene megfogalmazott vádakra.²⁵ A vádakat pontokba szedték (összesen nyolc pont lett); mindegyikre külön megfogalmazott feleletek olvashatók a nyilatkozatban. A negyedik pontra adott feleletből fény derül arra is, hogy mind magánszemélyek, mind hivatalok tartoznak a nyomdának. A magánszemélyek esetében azért nem tudja a könyvek árát behajtani, mert azok az emberek időközben meghaltak, és nem maradt annyi vagyonuk, amiből visszaigényelhetnék a nyomda iránti tartozást. A hivatalok esetében pedig Torda városát említi, hogy bár többszörös felszólítást is intézett ezekhez, még csak választ sem kapott. A hatodik pontra adott válasza arra tér ki, hogy szerinte nem lehetne jelentős pénzüsszegre szert tenni azzal, ha elárvereznék a nyomda által nem használt eszközöket. Ettől eltekintve tájékoztatja a Királyi Főkormányzékét arról, hogy minél hamarabb intézkedik egy leltári kimutatás összeállításáról, amelyből látni lehessen „*az éppen haszonvehetetlené vált és elromlott kellékeket*”.

A különböző hátralékok és adósságok ellenére Szentpéteri Imre külön kitér arra, hogy papírt nem egy, hanem három évre előre szeretne vásárolni. Közvetve ugyan, de mindenképpen azt sugallja ez a kérés, hogy bőven lehetett munkája a Lyceum Nyomdájának.

Javaslatát nem fogadták meg, erről tanúskodik egy 1864. szeptember 13-án kelt levél,²⁶ amelyben a következőket olvashatjuk: „*[...] alázatos vélekedésem a lenne, hogy különösen a papírra nézve a szerződés a vállalkozóval nem egy évre, hanem ha a Felső Fő Kormányzék*

24 Uo. 10-es doboz, 210 a4, 1863.

25 Uo. 11-es doboz, 28817/a 307, 1863.

26 Uo. 16-os doboz, 26709/a 308, 1864.

jóvá hagyni méltoztatik, három évre kötettnék a szerződvény, – mivel így a vállalkozó biztosabban láthatná el magát a papírnak különböző nemeivel– mert ha magát bőven ellátja mindennemű papír nemeivel s az egy évben el nem kél, biztosan remélheti, hogy a második és harmadik évben el fog kelni– S az Intézet is nem lesz kénytelen némely papír nemeinek megszerzéséért sokszor betekig is várakozni, a mind ez az idén is gyakran megtörtént.” Papír nélkül nem lehetett nyomtatni és a várakozás nem okozhatott örömet a megrendelőnek, aki csak azt látta ebből, hogy a megrendelését nem honorálták a megígért időpontra, s ez utóbbi nem igazán kedvezett a nyomda hírnevének.

A fentebb említett, 1861/62. évi pénzügyi gondok megoldása céljából többek közt összeírták a Lyceum Nyomdában levő eladható könyvvállományt.²⁷ Bármilyen szomorú helyzet szülte is ezt az intézkedést, nekünk ma ez nagyon fontos dokumentum, hiszen még nem sikerült összeírni a 19. századi kolozsvári nyomtatványokat és ebben is segítségünkre lehet majd bizonyos fokig.²⁸ A könyvlistát érdekesen állították össze, pontosabban két részre osztották, amelyből az első rész a „*Kimutatása azon könyveknek melyek továbbra is megtartandók*” a másik pedig a „*Kimutatása azon könyveknek melyek eladhatók*”. Mindkettőben négy oszlopba rendezték az adatokat, első a „rendi szám”, ezt követi az eladható vagy megtartható példányszám, aztán a könyvcím, míg az utolsó oszlop különböző megjegyzéseknek van fenntartva. Az első listán 60, a másodikon pedig 54 könyvcím van feltüntetve. Mai szemmel nézve kicsit furcsa, hogy bizonyos könyvcímek mindkét kimutatásban szerepelnek,²⁹ úgy, hogy az egyiknél feltüntetik, mennyit kell megtartani, a másikon pedig azt, hogy mennyi adható el belőle. Például Werbőczy István törvénykönyvéről először feltüntetik, hogy 182 darab megtartandó belőle, aztán meg azt látjuk, hogy 200 darab eladható. Mivel ez nem érvényes mindegyik könyvre, nem könnyű megértenünk, mi alapján szerepelt vagy sem két helyen is egyazon könyv; ám ott, ahol mindkét helyen megjelenik, ha összeadjuk a két számot, megtudjuk, hogy összesen hány példány létezett belőle az adott időben. Sajnos, azt már nem tudjuk kikövetkeztetni, hogy milyen példányszámban nyomtatták az adott könyvet.

A listákon magyar, német és latin nyelvű könyvek vegyesen szerepelnek. További nehézség az is, hogy nincs mindig feltüntetve a szerző neve is, ami főleg a tankönyvek esetében fordul elő. Ennek hiányában nehéz pontosan megállapítani, kinek a nyelvtan-, retorika vagy szám-tankönyvről van szó. A két listából összesen 90 könyvről szerzünk tudomást. Többek közt szerepel Székely Sándortól *Erdélyország története*,³⁰ amelyet először 1845-ben adtak ki Kolozsváron, vagy Campe J. H. átdolgozása, az *Iffabbik Robinzon*, amely Kolozsvárt először 1794-ben jelent meg,³¹ és ezek szerint még mindig nagyon népszerű olvasmány volt. Legnagyobb részét a listának a tankönyvek teszik ki, de találunk ókori szerzőket vagy ismeretterjesztő és vallásos könyveket is.

A megjegyzések rovatban az is megjelenik, milyen könyveket árulnak beköttetve. Ezt is összeköthetjük az 1863-as számadással, hiszen ott is megtaláljuk a kiadásoknál a könyvkötői munkákat, tehát a népszerű könyveket megérte inkább beköttetve árusítani. Ilyen megjegyzé-

27 Uo. 10-es doboz, 210 a4, 1863.

28 Kiadási év nincs feltüntetve, így inkább általános képet nyújt, mint konkrétumot.

29 Ezek a könyvek mindkét listán ugyanazzal a rendszámmal vannak feltüntetve, ami megkönnyíti a két kimutatás összevetését.

30 *Magyarország bibliographiája. 1712–1860.* III. Összeáll. PETRIK Géza. Bp., 1891. 512.

31 Uo. I. Bp., 1888. 376.

seket olvashatunk, hogy „Plato munkája kötve megtartható kötetlen eladható”,³² „Könnyező Szűz Históriaja kötve megtartható”,³³ vagy „Gál Domokos³⁴ munkája mind kötve van, megtartható”.³⁵ A könyvkötő neve után itt már nem szükséges kutakodni, mert Ferenczi könyvében olvashatjuk,³⁶ hogy ebben a periódusban Nagy-Ajtai Kovács Sándor³⁷ guberniális könyvkötővel állt kapcsolatban a Lyceum Nyomda.

Utolsónak hagytam egy 1862-ből származó levelet, amelyet a nyomda egyik alkalmazottjának panaszja indított el. Baricz József nyomdasegéd által benyújtott folyamodványa miatt 1862. február 22-én felkérlek a kolozsvári Katolikus Lyceumi Könyv- és Kőnyomda igazgatóját, döntse el, hogy a nyomdasegédnek szüksége-e állandó fizetést kapnia, és ha igen, akkor magyarázatot kérnek tőle arra nézve, hogy miből is állna ez a fizetés.³⁸ Szentpéteri Imre március 3-án megírta válaszáat,³⁹ ebből sok mindent megtudunk egy akkori nyomdasegéd állapotáról.

„Felséges Királyi Fő Kormányország!

Méltoztatott a Felséges Királyi Fő Kormány folyó év Február hó 22. kén 4173/a 19 1862 Szám alatt Nyomtato Segéd Baricz Jozseffnek kérését, melyben ő hetenként állandó fizetés meg adatását kéri, kimerítő tudósítás tétel végett vellem közölni, melyre is a közlött kérelem levélnek vissza zárása mellett, alázatos tudósításomat e következendőkben teszem:

Baricz Jozseffnek kérelmében fel hozott azon állítása hogy ő havanként csak 12 forinttal 16 forintra ruго összevetet kapna helytelen, ugyanis ő az 1860. évben November December 859 és Január: 1860 kapott három hora --. -- 79 for: 40 k.

Febrarius Martius Aprilis 1860 kapott 65 “ 95 kr

Maius, Junius, Julius 1860 kapott 53 “ 55 kr

Augustus, September, October 860 kapott 66 “ 70 kr

összesen 265 for 60 kr

mely összevetet ha 12 hora elosznok nem 16 forint jön neki egy havi bérre melyet ő legtöbbnek jelelt, hanem kapott havanként 22 forint: 5 kr.

1861-ben pedig

Novemb: December 1860 Január 1861 kapott három hora 60 for 85 kr

Februarius, Martius Aprilis 1861 kapott 59 for 95kr

Maius, Junius, Julius 1861 kapott 51 “ 15 kr

Augustus, September, October 1861 kapott 49 “ 15 kr

összesen 221 f 10 kr

32 195 bekötött és 300 kötetlen példány van megjelölve.

33 95 bekötött és 100 kötetlen példány van megjelölve.

34 A kolozsvári királyi lyceum igazgatója volt.

35 147 bekötött példány van feltüntetve.

36 FERENCZI: *i. m.* 106.

37 1834–1871 között dolgozott a nyomdának.

38 ERKSL 5-ös doboz, 4173/a49, 1862.

39 Uo. 5-ös doboz, 5064/a60, 1862.

melyet hasonlilag 12 hora elosztva nem 16 forintot mit leg többnek tett fel hanem havanként 18 forint 50 kr kapott. – Ezen évi első angáriában pedig ugymint November, December 1861 és januarius 1862 kapott 60 forint 90 kr három hora elosztva tehát kapott havanként 20 forint 30 kr- de továbbá azonállítása is Baricz. Joseffnek hogy jelenleg Nyomtato Segédek négyen vannak kik közül kettő hetenként 7 forintot kap valótlan, – mivel Nyomtato Legény csak ő egyedül van, segéd mellette csak egy gyakornok van kinek most pénzre hetenként 1 for 47 kr jár, rubázatra évenként 9 for 45 kr 3 pár csizmára évenként 6 for: 30 krs fejrénemüre évenként 3 forint 15 kr és szállás valamint a többi gyakornoknak is azon két egyén kik hetenként 7 forintot kapnak nem Nyomtato hanem Szedő Legények az egyik többmind 30 éve a másik pedig több min 25 éve hogy a Romai Kathol. Lyceum Nyomdájában működnek, – de közönségesen tudva van, hogy minden nyomdában a Szedő Legények jobb fizetéssel vannak ellátva mindt a Nyomtato Legények, kiváltképpen a miotta a Nyomatásnál a Gyors Gépek inkább működnek, – a mi a szabad szállást és a fa illettéket illeti, az sem ugy van a mint Baricz. Joseff kérelmében elő adja mert fa illettőség egy Működő Egyénnek sem jár, hanem a Gyakornokoknak az Intézetben kellettven lakniak a Szedő Legény is vélek lakik, mely az Intézetre nézve hasznos mivel ezen gyakornokokra mind Iffiakra mindegy felvigyazo is egyfelől, de másfelől hogy ezen két Szedő Legény az Intézetben lakik már több mind 25 éve, s hogy ott laktak leg főbbképpen azért volt, hogy gyakran meg történék hogy éjszaka is kell dolgozni, mind ez több versen megtörtént nevezetesen a Cholera időkben, Marha vész és más rendkívüli esetekben, ugymint ez az 1848–dik és 1849–dik évben gyakran előfordult, hogy éjszakai időkben nagyon sürgös munkák érkeztek, melyeknek elkészítésével különösen a Szedő Legények voltak elfoglalva– és ehhez igen hasznos volt ha egy vagy két Szedő Legény rögtön jelen volt.

Végtére mi azon állítását illeti Baricz. Joseffnek hogy 1854–től fogva el halálozott Nyomtato Legény Strompf Sámuel helyét potolta légyen ki merőben alaptalan, mivel a mind a Számadásokból kitezik csak November 8–kán 1856 szabadított fel a Gyakornoki esztendejéből és November 8–kán 1856 kapta ki az Inasi felszabadulására adattni szokott 30 Váltoforintot mely léssen Austriai értékben 12 forint 60 kr- tehát Strompf Samut csak mind Inas potolta ki 1854–ben 1855–ben és 1856–ban egész November 8–ig, mert csak azután lett Nyomtato Legény tudniüllik November 8–tol fogva 1856 mely időtől fogva mellette egy Segéd alkalmazodott, – valamint ő volt Strompf Samu mellett eszerént mindt Nyomtato Legény nem 1853–tol fogva mely időtől fogva egész 1856–dik év November 8–ig csak Inas volt,– hanem 1856–dik év November 8–ig napjától fogva mondhatja magát Nyomtato Legénynek, de nem is potolta ki Nyomatató Legény Strompf Samu teendőit, – ki mind a Gyors Gépnél, mind a Kézi Sajtonál a hogy a dolog és szükség kívánta a maga teendőit az Intézet javára, és előmentére halála orájáig pontosan megtette.

Ezekből kiindulva, minthogy mind az első, mind a második és harmadik, s több okoskodásai merőben alaptalanok mivel hogy általánoson felvéve havi bére nem hogy 16 forintnál felyebb nem menne, hanem havanként 20 forintnál is felyül megyen, és így egyre másra hetenként 5 forintra biztosan számíthat, mely heti bérrel egy Nyomtato Legény meg elégedhetik, – ennél fogva a hetenkénti bérnek /mely ugys 5 forintnál több nem lenne:/ megadatását felajánlani szükségtelennek látom, sőt az Intézetre nézve károsnak is mivel eszerént minden Egyén lassanként hetenként munkája után meg érdemlő, s taxa szerént kiszámított bérét havanként meg állitando állandó fizetésre kívánná átváltoztatni, – hogy ha pedig hetenként 5 forintnal munkája után többet meg szerezhetni remél, telyes Szabadságában ál Négy heti felmondás után az Intézetet el hagyni, s maga Sorsa jövőendőbeli jobb biztosításáról gondoskodni– telyes tisztelettel maradván a

Felséges Királyi Fő Kormányzéseknek

*Kolozsvárt Martius 3-kán
1862*

*Leg alázatosabb Szolgája
Szentpéteri Imre
a Romai Kath. Lyceum
Nyomda Igazgatója⁴⁰*

Baricz József levele híján bizonyos dolgokat csak feltételezni tudunk, mint például azt, hogy „elégedetlensége” igazából a nyomdászlegény próbálkozása, hogy nagyobb fizetést kapjon. Valószínű, hogy a dicsérő szavak kíséretében említett Stropf Samu „nyomatató legény” elhalálózása után Baricz József, aki addig a segédeként dolgozott, úgy érezhette, hogy az elhunyt személyének fontossága is átöröklődött rá, nem csupán a beosztása.⁴¹ Ezt viszont erősen megcáfolja a levél utolsó részének hangneme, mert csöppet sem tűnik úgy, hogy nehéz szívvel válnának meg tőle, ha mégsem tudná elfogadni, hogy továbbra is ugyanannyi fizetséget kapjon.

Ferenci pontos adatokat közöl arról, hogy 1834 és 1848 között hány szedő, illetve nyomtató dolgozott a Lyceum Nyomdában.⁴² A nyomtatóból legkevesebb kettő, legtöbb hat dolgozott évente, míg a szedők száma három és kilenc között variál. A fentebb idézett levélből megtudjuk, hogy 1862-ben még dolgozott két szedő, az egyik 1832-től, a másik pedig 1837-től, akik, mivel az intézetben is laktak, nem csupán mesterséget tanítottak a gyakornokoknak, hanem fel is vigyázták őket. Kár, hogy nem tudjuk meg e szedők neveit is, hiszen alapemberei lehettek a katolikus nyomdának.

A levelek által összesen négy év történéseiből (1861–1864) kaptunk egy kis ízelítőt, ami megkönnyíti, hogy elképzeljük a kolozsvári katolikus nyomda mindennapi tevékenységét, és kicsit másabb képet tudunk a segítségükkel kialakítani, mint ha csak a könyvtermelést magát elemeznénk. Természetesen ez utóbbinak a jelentőségét nem vitatjuk, de ha melléje állítjuk e dokumentumokat, azt az érzést keltik bennünk, hogy képesek vagyunk egy komplexebb képet nyújtani a Lyceum Nyomdáról. A kész könyvek a nyomda végtermékei, büszkeségei, de ahhoz, hogy megszülessenek, sok mindent elő kellett készíteni, gondoskodni kellett nyersanyag-ról és szakemberről, sok mindenben döntéseket kellett hozni, amiről sokszor csak az utókor ítélkezett.

40 Az eredeti levélben használt rövidítések egy részét feloldtam, hogy egyszerűbb legyen ezek olvasása.

41 Itt is elszámolja Baricz József az éveket, ugyanis Szentpéteri Imre bebizonyítja, hogy csak 1856. november 8-án szabadult fel.

42 FERENCZI Zoltán: *i. m.*106.

EXCERPTS FROM THE HISTORY OF THE LYCEUM PRINTING HOUSE
FROM CLUJ (KOLOZSVÁR) (1861–1864)

Keywords: *19th century, Roman Catholic, Printing House, Lithography, Cluj, Imre Szentpéteri*

The article's aim is to present the problems faced by the Roman Catholic printing house in Cluj in the second half of the nineteenth century. By working with the documents written or received by Imre Szentpéteri, the director of the institution from that period, we managed to reconstruct what meant his everyday job and how he managed to deal with the various issues that appeared during the administration of the printing house and the lithography. These documents not only helped us in gathering information related to printing, but they also facilitated an insight into the mentality of those years.

INCURSIUNE ÎN ISTORIA TIPOGRAFIEI LYCEUM DIN CLUJ (1861–1864)

Cuvinte-cheie: *secolul al XIX-lea, romano-catolic, tipografie, litografie, Cluj, Imre Szentpéteri*

Articolul își propune să prezinte problemele cu care s-a confruntat tipografia romano-catolică din Cluj în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Prin prelucrarea documentelor scrise sau primite de către Imre Szentpéteri, directorul instituției din perioada respectivă, am încercat să reconstituim în ce anume a constat munca lui de zi cu zi și cum a reușit să abordeze diferitele probleme ce s-au ivit pe parcursul administrării tipografiei și a litografiei. Aceste documente au ajutat nu doar în adunarea informațiilor legate de tipografie, ele au facilitat de asemenea o incursiune în mentalitatea acelor ani.

MÉSZÁROS ZSOLT*

A MAGYAR BAZÁR ÉS A 19. SZÁZADI MAGYAR DIVATLAPKUTATÁS ÚJ PERSPEKTÍVÁI

Kulcsszavak: *modernség, emancipáció, újságírás, divatlap, női munka*

Tanulmányomban a 19. század második felének divatlapjait a kor modern társadalmi és kulturális folyamataival összevetve vizsgálom. A korábban izolált sajtóműfajként értékelt lapcsoport lehetséges kapcsolódási pontjait, kölcsönhatásait, jelentőségét, új megközelítési módjait a *Magyar Bazáron* keresztül mutatom be, a Wohl nővérek szerkesztése idején (1873–1901). A divatlapokban rejlő kapcsolódási pontok feltárásában segítenek a feminista és a folyóirat-kutatások szakmai felvetései és belátásai, amelyek felhívják a figyelmet a 19. század második felének divatlapjai és a modern irodalom, művészetek, életmód, kereskedelem közötti sokrétű viszonyra. Nem elszigetelt, kis körben mozgó orgánumokról van szó a divatlapok esetében, hanem rajtuk keresztül a modernitás különböző arculatait pillanthatjuk meg.

Az utóbbi évtizedben Magyarországon is jelentkeztek a sajtókutatás megújítását célzó törekvések. Mindenki egyetért a hiányzó alapkutatásokban, a vizsgálódások kiszélesítésében a kiadók és nyomdák működésére, a piaci, politikai és kulturális összefüggésekre, a sajtófogyasztásra, az újságírásra, a regionális és nemzetközi kontextusra.¹ Ehhez az átfogó sajtószemlélethez érdemes illeszteni a divatlap műfajának újraértékelését. A magyar divatlap a 19. század elején alakult ki német mintákat követve. A sajtó- és irodalomtörténészek a lap típus fejlődés-történetének két szakaszát tüntették ki: a reformkort és a Bach-korszakot.² Mindkét periód-

* MÉSZÁROS Zsolt (1982), doktorandusz, irodalomtörténész, ELTE-BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Bp. E-mail: meszszso@gmail.com.

- 1 SZÉCHENYI Ágnes: *A huszadik század hiányzó magyar sajtótörténete – adósságlista és javaslat*. Magyar Tudomány XLIX(2004). 10. sz. 1150–1163; SZAJBÉLY Mihály: *A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról*. Médiakutató VI(2005). 1. sz. 71–79; GYÁNI Gábor: *Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából*. Médiakutató VII(2006). 1. sz. 57–64; LIPTÁK Dorottya: *A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról*. Magyar Tudomány CLXXII(2011). 9. sz. 1121–1131; Z. KARVALICS László: *Horizontokat tágitó és civilizáló erő. Az információ-történeti fordulat irányairól és esélyeiről a sajtótörténet-írásban*. Médiakutató XV(2014). 2. sz. 7–15; BAJOMI-LÁZÁR Péter: *Rendhagyó szerkesztői jegyzet. A kommunikáció- és médiatudomány magyarországi helyzetéről*. Médiakutató XVI(2015). 1. sz. 5–8.
- 2 Lásd MAHOTKA Jenő: *Szépirodalmi folyóirataink története az abszolutizmus korában*. Bp., 1934; TAMÁS Ernő: *A Hölgyfutár és a divatlapok a magyar irodalomban*. Légrády Testvérek Naptára, Bp., 1940; TURÁK János: *A divatlapok szerepe Magyarországon a XIX. század második felének irodalmi életében*. Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve, Szeged, 1961. 63–71; T. ERDÉLYI Ilona: *Irodalom és közönség a reformkorban*. Akadémiai, Bp., 1970; MIKLÓSSY János: *Irodalmi folyóirataink a Bach-korszakban (1849–1859)*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1973. 233–290; TAMÁS Anna: *Az Életképek*. Akadémiai, Bp., 1970; PINTÉR Györgyi: *Sajtókutatás – divatlapkutatás. A reformkori divatlap-történet-írás esélyei*. Médiakutató XIV(2013). 4. sz. 37–44; illetve a 19. századi női sajtóról született

dusban a divatlapot a korabeli társadalmi-politikai kontextusban, a nemzeti művelődés fórumaiként (magyar nyelv és irodalom terjesztése, magyar ipar és társasélet serkentése, nemzeti viselet) tárgyalták. Míg a reformkorban a forradalom előkészítésében, addig a Bach-korszakban a nemzeti ellenállásban jelölték szerepüket. A kiegyezést követően, a politikai nyomás megszűnésével a divatlap elvesztette maga iránt a szakirodalmi érdeklődést, és annyit jegyeztek meg vele kapcsolatban, hogy a divatszaklap irányába ment tovább, csökkent a hatóereje, elszigetelten működött a sajtóban és a társadalomban: nézeti, vitái szűk körben mozogtak. A műfajhoz könnyedség, alacsony szellemi színvonal és a nem közérdekű témák képzetei kapcsolódtak. Funkciójuk változott, de továbbra is számos szállal kötődtek társadalmi, kulturális és politikai folyamatokhoz. Ezek a kötődések kölcsönösek, és együtt a modernitás hálózatait rajzolják ki. Ezekből a hálózatokból mutatok be néhányat jelen tanulmányomban. Választott példám a *Magyar Bazár*, a német *Der Bazar* magyar verziója, amelynek az első szerkesztő, Szabó Richárd halálával megüresedett szerkesztői székét 1873-ban a Wohl-nővérek foglalták el. Vezetésükkel az újság fejlődésnek indult, bővült az előfizetők tábora, gazdagodott a tartalom, és a *Magyar Bazár* a kor vezető hazai divatlapjává nőtte ki magát.

VÁLLALATI KERET

Wolfner József, a Singer és Wolfner kiadóvállalat alapítója halálakor az általa felépített sajtóbirodalom (*Magyar Lányok, Új Idők, Az én újságom, Művészet, Magyar Figyelő*) belső működési elvéről jegyezték meg a *Nyugaton*: „mindegyik lap a másíknak nevelt közönséget”.³ Az idézet rávilágít arra, hogy nem csak egyesével érdemes vizsgálni a lapokat, mert azok bizonyos csoportokat lefedve, egy-egy vállalkozás égíse alatt lapcsaládokba álltak össze. Egyrészt lényeges szempont, hogy az egyes sajtótermékek megőrizték és növeljék előfizető-táborukat, másrészt, hogy az olvasók rendszeren (lapcsaládon) belül maradjanak. Ahogy Buzinkay Géza hívja fel a figyelmet a képes hetilapok kutatásával kapcsolatban: „a kiadók, a kiadó-tulajdonosok vállalkozásai, egyre tagolódó lapcsaládjai tehetnék világossá, áttekinthetővé és érthetővé ennek a sajtóműfajnak a belső mozgásait”.⁴ Így a vállalat történeti és üzleti aspektusok feltárása hozzájárul a különböző orgánumok és laptípusok, így a divatlap működésének a jobb megértéséhez.⁵

néhány átfogó jellegű tanulmány, lásd NAGYDIÓSI Gézáné: *Magyarországi női lapok a XIX. század végéig*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957. 193–227; MORVAI Zsuzsanna: *Női lapok indulása a 19. század elején és a nők olvasóvá érése*. Könyv, könyvtár, könyvtáros XI(2002). 9. sz. 34–39; KÉRI Katalin: *Női lapok a XIX. századi Magyarországon* = *Uő: Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*. Pro Pannónia, Pécs, 2008. 26–32.

3 *Magyar Írók Sátora*. Nyugat XXV(1932). 5. sz.

4 BUZINKAY György: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*. Magyar Könyvszemle CXIX(2003). 3. sz. 383–387.

5 Lásd BALOGH János Mátyás: *Napilapok és pénzintézetek kapcsolata a dualizmus korában*. Médiakutató VIII(2007). 2. sz. 73–92; *Uő: A Lloyd-mechanizmus. Krízis és árpolitika (1860-as 1870-es évek)*. Korall XIV(2013). 54. sz. 43–62; *A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv a legendás könyvkiadó*. Szerk. LIPTÁK Dorottya. Kossuth–Eszterházy Károly Főiskola, Bp.–Eger, 2012; LAKATOS Éva: *Sikersajtó a századfordulón*. Balassi, Bp., 2004.

1873 nyarán a Wohl nővérek az általuk egy éve szerkesztett *A Nők Munkaköre* című divatlap kiadását kínálták fel az Athenaeumnak. Az igazgatóság ebben komoly potenciált látott, és bizottságot küldött ki, hogy az egyesítésről minden irányban tanácskozzanak, esetleg egyezkedjenek a felekkel.⁶ Az ügymenet hirtelen felgyorsult Szabó Richárd váratlan halálával (1873. aug. 9.). Így a fúzió elől minden akadály elhárult, az egyesítést és a nővérekkel való szerződészkötést már az aug. 14-i ülésen hivatalosan bejelentették.⁷

A Wohl nővérekkel kötött megállapodásban mindent apróra rögzítettek. A Nők Munkaköre címet alcímként megtartották az előfizetők megnyugtatása végett: *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*. Ezt a kettős címet csak addig használhatja az Athenaeum, amíg a nővérek szerkesztik. A kiadó évenként a szerkesztőknek 3000 forintot fizet előleges havi részletekben, amely tartalmazza az írói tiszteletdíjakat, a lap teljes szellemi kiállítását (revízió, korrektúra). Ha az előfizetők száma 4000 fölé emelkedik, a 4001. előfizetőtől kezdve minden további előfizetőtől osztalék gyanánt 10 krajcárt kapnak a szerkesztők, havonként utólagosan kiszolgáltatva. Ezenkívül az Athenaeum a Wohl nővéreknek minden volt előfizetőjüktől, ki előfizetését legkésőbb 1874-i január végéig közvetlenül a Magyar Bazárnál megújítja, egyszer s mindenkorra 2 forintot fizet. A Wohl nővérek cserébe átadják az Athenaeumnak előfizetőik névsorát. Nyomdailag, technikailag az Athenaeum felel, minden lapból eredő bevétel a kiadót illeti, akkor is, ha a szerkesztői rovatban közzétett reklámokból és iparüzletek ismertetéséből származik. A Wohl nővérek a tartalomért tartoznak felelősséggel, és kötelesek az Athenaeumnak a szerkesztésre vonatkozó esetleges észrevételeit figyelembe venni. A felmondási idő fél év, ha azonban az előfizetők száma 2700-ig fogyna, azon esetben az Athenaeumnak jogában áll negyedévi határidőre felmondani.⁸ A fúzióval mindenki jól járt, a Wohl nővérek azért, mert önállóan, saját rizikójukra indított lapjukat sikerült megmenteni és beilleszteni egy biztos, üzleti háttérrel rendelkező sajtóvállalkozás keretei közé, az Athenaeum pedig azért, mert nem kellett megszüntetnie a divatlapját, sőt annak előfizető-táborát megduplázódott az egyesítésnek köszönhetően.

Az igazgatósági jegyzőkönyvek tanúsága szerint a vezetőség később sem bánta meg ezt a lépést, sőt annyira elégedettek voltak Wohl Janka szerkesztői munkájával, hogy felemelték a fizetését évi 800 forintra, mert „az előfizető közönség mindinkább emelkedő igényeinek megfelelőleg a lap tartalmilag javult és ehhez képest lendületet nyert”, illetve a külföldi lapoktól kölcsönzött klisék és egyéb nyomtatvány minták eddig fizetett díjából évi 600 forintot lealkudott.⁹

A vállalati keret többek között az újsághirdetésekből, a kombinált-kedvezményes lapelőfizetésekből, a cikkátvételekből, az Athenaeumhoz tartozó szerzők műveinek közléséből, illetve az ő műveik recenzióiban nyilvánult meg. A *Magyar Bazár* hirdetéseit így olyan más, Athenaeum által kiadott sajtótermékekben találjuk, mint a *Fővárosi Lapok*, a *Borsszem Jankó*,

6 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Z 723 Gazdasági Levéltár, Athenaeum, Igazgatósági jegyzőkönyvek, 98. i. sz. választmányi ülés jegyzőkönyve (1873. júl. 3.)

7 Uo., 99. i. sz. választmányi ülés jegyzőkönyve (1873. aug. 14.)

8 A Wohl nővérek szerkesztői szerződése az Athenaeummal, amely 1873. okt. 1-ével vette kezdetét. Uo. Athenaeum, Z1508, 153. i. sz. 1873–1901., 2. cs.

9 Uo, Z 723 Gazdasági Levéltár, Athenaeum Igazgatósági jegyzőkönyvek, 242/a. igazgatósági ülés jegyzőkönyve (1892. okt. 27.)

a *Pesti Napló*, *A Hét* vagy a *Magyar Iparművészet*, és az ő hirdetéseiket ugyanúgy megtaláljuk a *Magyar Bazár* hasábjain. Az Athenaeum a *Fővárosi Lapok* előfizetőinél tapasztalt csökkenést 1891. okt. 1-től kezdve minden vasárnap Adorján Sándor és Wohl Janka szerkesztésében *Salon és Sport* címmel képes melléklettel kívánta orvosolni, anélkül, hogy a lap előfizetési árát évenként az addigi 16 forintról feljebb emelné.¹⁰ A *Pesti Napló* esetében is ez történt, amikor 1884-ben úgy döntött az igazgatóság, hogy a *Pesti Napló* versenyképességének emelésére mellékletként a *Magyar Bazárt* adják úgy, hogy a napilap előfizetői féláron juthatnak a divatlaphoz.¹¹ 1894-től a *Fővárosi Lapokra* és a *Magyar Bazárra* együtt lehetett kedvezményesen előfizetni, hogy így megismertessék és megkedveltessék a megújult profilú, politikai résszel kibővített irodalmi napilapot. 1899-ben *A Hét* kooperált a *Magyar Bazár* francia divatlapjával, ami azt jelentette, hogy olvasóik a divatlapra évi három forintért fizethettek elő. Ezek az intézkedések az előfizetők visszaszerzését és növelését szolgálták. A kevésbé prosperáló orgánium iránt úgy próbálták felkelteni a lanyhuló vagy a megtorpanó érdeklődést, hogy a vállalat népszerű sajtótermékével kötötték össze. Szintén a közös vállalati háttérrel hozható összefüggésbe, hogy a Wohl nővérek munkatársakként bedolgoztak mind a *Fővárosi Lapokba*, mind a *Pesti Naplóba*: folytatásos elbeszéléseik, verseik, tárcáik, cikkeik láttak napvilágot. *A Hét* 1901/10. számának borítóján Wohl Janka portréfotóját közölte, amelyhez bemutatta az ő és korábban elhunyt húga szervezői munkásságát, Ambrus Zoltán cikke kapcsolódott. Az Athenaeum-lapok kritikai rovataiban foglalkoztak a Wohl nővérek új műveivel, például a *Fővárosi Lapok* főszerkesztője, Vadnay Károly írt elismerő recenziót Wohl Stefánia regekönyvéről. Továbbá a rövid művészeti és irodalmi hírekben folyamatosan beszámoltak pályájuk legújabb fejleményeiről. A *Magyar Bazár* pedig időnként a forrás megjelölésével átvett szövegeket a többi Athenaeumhoz tartozó újságból, gazdagítva ezzel a saját tartalmat, ugyanakkor a cikkátvétel gyakorlata a reklám egy nemeként is funkcionált.

VÁROSI INTÉZMÉNYEK

A folyóirat-kutatás hozadékait és irányait felvázoló tanulmányukban, Sean Latham és Robert Scholes arra mutatnak, hogy a periodikák élénk párbeszédben állva a különböző városi intézményekkel, összetett, egymással versenyző és egymással együttműködő kulturális hálózatokat hoznak létre.¹²

A divatlap műfajából adódóan a főváros divatiparának létesítményeivel ápolta szoros viszonyt.¹³ Ezek az üzleti kapcsolatok a hirdetésekben és kedvezményekben tükröződtek. A mögöttük húzódo megállapodásokra nyújt példát az Athenaeum irattárában fennmaradt két, 1875. jan. 21. keltezésű szerződés, amelyekben a Keller és Zsitvay női divatáru, valamint az Alter és Kiss cégek az Athenaeummal kötött korábbi szóbeli megállapodásaikra hivatkozva, arra kötelezték magukat, hogy havi részletekben fizetnek a divattudósításokban, és a divatké-

10 Uo., 237. i. sz. igazgatósági ülés jegyzőkönyve (1891. szept. 21.)

11 Uo., 192. i. sz. igazgatósági ülés jegyzőkönyve (1884. nov. 15.)

12 Sean LATHAM–Robert SCHOLEs: *The Rise of Periodical Studies*. PMLA CXXI(2006). 2. sz. 528.

13 F. DÓZSA Katalin: *Budapest – divatváros. A magyar divattervezés rövid története*. Budapesti Történeti Múzeum–Budapest Főváros Levéltára, Bp., 1997 (Tanulmányok Budapest Múltjából XXVI). 89–111.

pek alatti szövegekben való megjelenésért. Az előbbi cég az első fél évre 100 forint, a második felévre 150 forint, az utóbbi évenként 400 forint járulékot fizetett a kiadóvállalatnak.¹⁴

A *Magyar Bazár* olvasói előfizetői címszalagjuk bemutatásával olcsóbban vásárolhattak bizonyos boltokban. Továbbá a *Magyar Bazár* más divat- és családi laphoz hasonlóan vidéki olvasóik megbízásainak teljesítésére vállalkozott. Ez a roppant nagy népszerűségnek és egyébként hasznosságnak örvendő szolgáltatás a fővárosi ügyintézésről, az információszerzésen át az esküvői kelengyék beszerzéséig sok mindent felölelt. Az, hogy melyik üzletet ajánlotta a szerkesztőség, vagy, hogy hol intézte a rájuk bízott megrendeléseket, az egy a lap köré kialakuló kereskedelmi hálózatot feltételez, amely szóbeli és/vagy írásbeli megállapodásokon alapult. A dinamikusan fejlődő budapesti divat- és szabóipar képviselői szempontjából, a növekvő versenyhelyzetből adódóan, egyre nélkülözhetetlenebbé vált a sajtóhirdetés, illetve azon belül a divatlapokkal való partnerség, amely révén célirányosan és eredményesen juthattak újabb vevőkhöz. A divatlapoknak pedig azért bizonyulhattak előnyösnek a kereskedelmi kapcsolatok, mert a kedvezmények vonzeréjével további tagokkal gyarapíthatták előfizetői táborukat. Mindazonáltal a fenti szerződések arra engednek következtetni, hogy ezekből az együttműködésekkel, nem csekély bevételekhez jutva, közvetlenül a kiadóvállalatok profitáltak.

Az üzleteken kívül a divatlapok számos más városi (kulturális) intézménnyel is kapcsolatban álltak. A *Magyar Bazár* esetében a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagjai, eseményei jelennek meg sűrűn a rovatokban vagy a munkatársak között. Egyfelől a Wohl nővérek kapcsolatrendszeréből adódóan alakult így, másfelől ennek a két szervezetnek a hivatalos kiadója az Athenaeum volt.

NŐMOZGALOM

A női sajtót általában két csoportra bontják a kutatók: feminin/kereskedelmi és feminista/ideológiai.¹⁵ Az előbbihez rendelik a családi és divatlapokat, a patriarchális és fogyasztói szemléletet, a hagyományörzést, az otthoni kört, az utóbbihoz pedig a nőemancipáció iránt elkötelezett közlőnyöket, a kritikus hangvételt, a közéleti cselekvést, az egyenjogúsági küzdelmeket, az érdekérvényesítést, a társadalmi változást.

A feminista vizsgálódások nagy része a női magazinokban a szórakoztatás forrásait, a nemi egyenlőtlenség és megkülönböztetés újratermelőit és terjesztőit látják, amelyek a női olvasóikat a *nőiség* kultuszán (cult of femininity) keresztül illesztik a társadalomba.¹⁶ Más feminista megközelítések viszont a női lapok összetettségével számolnak. Janice Winship könyvé-

14 MNL OL, Athenaeum, Z1508, 5. i. sz. 1866–1872. 10 1. cs.

15 Evelyne SULLEROT: *La presse féminine*. Armand Colin, Paris, 1963; Eva KLINGENSTEIN: *Die Frau mit Eigenschaften. Literatur und Geschlecht in der Wiener Frauenpresse*. Böhlau, Wien, 1997; « *La vie des femmes* ». *La presse féminine aux XIXe et XXe siècles*. Dir. Hélène ECK–Claire BLANDIN. Éditions Panthéon–Assas, Paris, 2010.

16 Simone de BEAUVOIR: *Le deuxième sexe*. Paris, 1949; Betty FRIEDAN: *The Feminine Mystique*. W. W. Norton and Co, New York, 1963; Marjorie FERGUSON: *Forever Feminine. Women's Magazines and the Cult of Femininity*. Heinemann, London, 1983; Naomi WOLF: *A szépség kultusza*. Ford. FOLLÁRDT Natália. Csokonai, Debrecen, 1999. [1990]

ben kitér a női lapok és a nőmozgalmak viszonyára.¹⁷ A *Women's Worlds* (1991) című tanulmánykötet szerzői pedig abból indulnak ki, hogy a női magazinok heterogenitásukból adódóan nemcsak egy nőképet közvetítenek, és hoznak létre, hanem többértékű női szubjektivitást mozgatva, egyidejűleg több női szubjektumhoz szólnak. Nemcsak rögzítik a szerepeket, hanem változtatnak is rajtuk.¹⁸ Tracy Seneca egyfelől egyetért Ferguson azon megállapításával, miszerint a női lapok nemcsak közvetítik a nőiség kultuszát, hanem maguk is forrásai, másfelől felrója neki, hogy túlságosan is az egyirányú, befolyásoló hatást domborítja ki.¹⁹ Veleszemben történeti perspektívát alkalmazva a kölcsönhatás mellett érvel. Ugyanakkor nem mulasztja el leszögezni, hogy a 19. századi női magazinok profitorientált vállalkozások voltak, és nem képviselték maradéktalanul minden nő érdekét, de népszerűségükből adódóan, széles körben forogtak. Seneca az amerikai *Godey's Lady Book* (1830–1898) elemzésén keresztül a női magazinoknak a szórakoztatáson túlmenően három alapvető, egymással összefüggő funkciót tulajdonít: virtuális közösség, művelődés forrása, szaklap. Seneca szerint, bár hasábjaikon a választójogi mozgalom nagy ritkán kap csak teret, ám az általuk biztosított lehetőségek és eszközök (pl. jótékonyág) olvasóit a szervezkedésre, önálló kezdeményezésekre és szolidaritásra buzdította, anélkül, hogy az apolitikus és konzervatív nőket elidegenítette volna magától. Naomi Wolf *A szépség kultusza* (1990) című nagyhatású könyve egyfelől a női sajtó elnyomó szerepét hangsúlyozza, másfelől utal arra is, még, ha ez később, az elemzése során elsikkad, hogy a magazinok minden más médiumnál szélesebb körben terjesztették a feminizmus eszméjét, és valódi problémákkal és kérdésekkel is foglalkoztak. Továbbá elősegítették a szolidaritás, az érdekképviselet és -érvényesítés megerősödését.²⁰

A *Magyar Bazár* általában mérsékelt hangnemet ütött meg, nem kérdőjelezte meg a korban nőinek tekintett hivatásokat (család, házasság, jótékonyág), rendszerint elhatárolódott az egyenjogúsági mozgalmaktól, ugyanakkor az emancipáció több szintjéhez kapcsolódott. Szorgalmazta a művelődéshez, a neveléshez, a munkához való jogot, és mindig beszámolt a vonatkozó aktuális eseményekről. A lap a hazai emancipáció nagy alakjai előtt visszaemlékezésekben, nekrológokban (Brunszvik Teréz, Veres Pálné, Zirzen Janka) tiszteltgette. Az 1870-es évek második felében cikksorozatát szentelt nemcsak a fővárosi, hanem a vidéki nőegyletek elnöknőinek is. A *Magyar Bazár* ezen cikkeiből kirajzolódni látszó felfogás szerint a hazai nőemancipáció folyamatos építkezés eredménye.

A Wohl nővérek szerkesztői programjának középpontjában a női munka állt, amellyel következetesen és sokrétűen foglalkoztak. A Wohl nővérek nevezték meg elsőként a dolgozó/egyedülálló nőt, mint az újságolvasó-közönség egyik célcsoportját. Ez a kategória figyelemre méltó, mert szerepeltetése valós és széles körben létező társadalmi jelenségre mutat, és deklarálta a női egzisztencia- és életpályamodellekben bekövetkezett változásokat. Ugyanakkor magukat a szerkesztőket is személyesen érintette, hiszen egzisztenciájukat saját erőből teremtették meg. György Aladár, a Statisztikai Hivatal tisztviselője 1884-ben írott cikkében azt fejtegette, hogy a nők tanulási, illetve munkalehetőségeinek differenciálódása gyakorlati okra

17 Janice WINSHIP: *Inside Women's Magazines*. Pandora, New York, 1987.

18 Ros BALLASTER–Margaret BEETHAM–Elizabeth FRAZER–Sandra HEBRON: *Women's Worlds. Ideology, Femininity and Women's Magazines*. Palgrave Macmillan, London, 1991. 172.

19 Tracy SENECA: *The History of Women's Magazines. Magazines as Virtual Communities*. Graduate thesis. New York University, Fall 1993. 184–185.

20 WOLF: *i. m.* 90.

vezethető vissza, nevezetesen a megélhetésre. Az 1880-as népszámlás adatait hozza fel példának, miszerint a 25. életévüket betöltött nők között 188 834 hajadon, 776 014 özvegy és 5894 elvált, „összesen tehát csaknem egy millió olyan nő volt, kiknek bizonyára felénél több azontúl családot már nem alkothat s ha anyagi viszonyai nem engedik, maga kénytelen önfenntartásáról gondoskodni”.²¹

A *Magyar Bazár* az önállósodáshoz és pályaválasztáshoz kínált segítséget rovataival, tanácsadásával, cikkeivel, hirdetéseivel, illetve a nők munkavállalását övező negatív sztereotípiák leépítésére törekedett. 1895. szept. 24-i számtól nyitják meg a „Mihez fogjunk?” című középosztály nőtagjait megcélzó pályaválasztási tanácsadó rovatot. A beérkező kérdésekre adott válaszok a korabeli felfogáshoz képest előremutatók voltak, és önállóságra ösztönöztek, például helyeselték Vilma azon tervét, hogy kerékpár-tanfolyamot indít vidéken. 1899-ben jogi tanácsadó rovatot nyitottak nők részére, amely többek között a szerződéskötésekben ígért eligazítást. Itt meg kell említenünk, hogy más divatlap is igyekezett hasznos segítséget nyújtani, például 1893 végén a *Divat Szalon* „Pénzügyi útmutató” címmel új melléklettel, a *Wiener Börsen-Correspondenz* magyar kiadásával jelentkezett, amely tőzsdei híreket közölt.

Hentaller Elma 1874-es cikkében arról értekezett, hogy milyen szűk lehetőségek várják a munkára kész nőket. Sokan azért választják, hajlamuk ellenére a tanítói állást, mert más lehetőség nincs annak, aki művelt, és nem fizikai munkából akar megélni. Ebből adódóan túltelített a tanítói szakma. Emellett felhívta arra is a figyelmet, hogy a nők kevesebb pénzt kapnak ugyanazért a munkáért.²² A *Magyar Bazár* több írása a nők számára rendelkezésre álló munkakör kiszélesítése és a női keresetképeség előmozdítása mellett szállt síkra. A *Magyar Bazár* az 1880-as években kibontakozó női háziipar és nőiipar-mozgalmat felkarolva a női önállósodás egyik alternatívájaként mutatta fel, hangsúlyozva, hogy a nők nemcsak szellemi pályák közül választhatnak.

A fővárosi nők mellett külön figyelmet fordítottak a lapban a vidéken élő nőkre. Az 1892. jan. 1-i számban közzé tették a Magyar Tisztviselők Országos Egyesületének felhívását, amely „női munkát értékesítő egylet” alapítását kezdeményezte. Vidékről százával érkeztek megkeresések a *Magyar Bazár*hoz, hogy hogyan tudják értékesíteni munkájukat, tehetségüket. Ezért a lap azt javasolta az egyesületnek, hogy nyissanak a vidéki nők felé is.

A szerkesztők véleményét a nők munkaképességéről legszembetűnőbben Wohl Stefánia fogalmazta meg egyik írásában: „Előttem is csak kétféle munka létezik: a jó munka és a rossz munka. De, hogy ezt a munkát ki végezte, nő-e vagy férfi, az úgy hiszem, nem tartozik a dologhoz. Nem tartoznak a dologhoz a női munkakör fölötti vitatkozások sem. Minden embernek munkaköre ott van, ahova őt tehetségei, hajlamai és viszonyai utalják”.²³

Az önszegélyezés gondolatával függött össze a nevelés kérdése is. Az „Iskolai hírek” rovat gyakorlati tudnivalókat tartalmazott a különböző képzési lehetőségekről, technikai részletek-

21 György Aladár: *Nőnevelésünk*. Magyar Szalon 1884. 4. sz. 330. Lásd még a témában GYÁNI Gábor: *Női munka és család Magyarországon (1900–1930)*. Történelmi Szemle XXX(1987–1988). 3. sz. 366–374; CSOMA Zsigmond: *Az első női foglalkoztatási statisztika Magyarországon. A női emancipáció és az első részletes női népszámlálás = Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Szerk. GYÁNI Gábor–NAGY Beáta. Csokonai, Debrecen, 2006. 181–205.

22 HENTALLER Elma: *Nyitott pálya*. Magyar Bazár IX(1874). 4. sz. 29–30.

23 WOHL Stefánia: *A női munkásság külföldön, vonatkozással hazánkra = Wohl Stefánia hátrabagyott iratai*. Athenaeum, Bp., 1891. 179.

ról (jelentkezés, beiratkozás), valamint a női tanerő tagjainak változásairól (kinevezések). Wohl Janka több cikkében hangsúlyozta a lányok magas szintű, széles körű és alapos oktatásának fontosságát. Meggyőződése szerint, azért van erre szükség, hogy meg tudjanak állni a saját lábukon: „... minden nő, akár dúsgazdag, akár szegény, akár középsorsú hajlamához képest a művészet, tudomány vagy ipar terén úgy műveltesék ki, hogy szükség esetében, a választott pályán való működés őt önállóvá tegye”.²⁴

Harmath Lujza *Néhány észrevétel a komoly szóhoz* című írása a falusi gazdaságokról szól, amelyekkel falusi nők eltarthatják magukat, de a szerző, mint gyakorló gazdaasszony jól tudja, hogy mellékkereset lehet ez csupán, mert megfelelő jövedelem nem származik belőle. Cikkét a következő nem várt fordulattal zárja: „Egyetemet a nőknek!”. Ez a szüfrazettes hevült felkiáltás a korabeli hazai (divat)sajtóközegben szokatlanul frissnek és üdítőnek hat. Kétségtől eltekintve, a *Magyar Bazár* lelkesen üdvözölte a nők számára megnyitott egyetemi karokat (1895), majd a leánygimnáziumot (1896). A téma kapcsán cikkeket, olvasói hozzászólásokat tett közzé, sőt, az első érettségizők és diplomázók fényképeit is lehozta, rövid életrajzzal kísérve. Sebestyénne Stetina Ilona kiemelte Wohl Janka nekrológiájában a *Nemzeti Nőnevelés* hasábjain, hogy a *Magyar Bazár* mennyire támogatta közleményeivel a nők felsőoktatását.²⁵ Hentaller Elma a lap nevében a következő kommentárt fűzte a Nőképző Egyesület által felállított első leánygimnáziumhoz: „Mi a nőnevelés, a leányiskolák érdekének szempontjából mérlegelünk és ítélünk; ezt kísérjük figyelemmel, ezt dédelgetjük, igyekszünk támogatni, egy-egy homokszemmel járulva a nemzeti művelődés óriási munkájához. [...] A mi legelső és legfőbb hivatásunk minél tökéletesebb emberré lenni”.²⁶

A (nő)nevelés másik területével, a sporttal is foglalkozott a *Magyar Bazár*. 1885-től külön rovat (Nők a sport terén), reprodukciók, ismeretterjesztő írások népszerűsítették a testedzés olyan formáit, mint a gimnasztikát, a teniszt, a vívást vagy a biciklizést. A lap viszonylag hamar és a sajtóban szinte egyedülálló módon, az 1880-as évek végétől kezdve propagálta női olvasói számára a kerékpározást. Bár Wohl Janka, saját bevallása szerint, sosem próbálta ki, a szerkesztőségbe levélben érkező több száz hasonló kérdésre, miszerint illik-e biciklizni nőnek, habozás nélkül ezt válaszolta: „Illik, hát, felelem teljes meggyőződéssel...”.²⁷

A női kerékpározás összekapcsolódott az emancipált „Új Nő” alakjával, aki az élcsepok kedvelt figurájaként társadalmi szorongásokat jelenített meg.²⁸ *A Képes Családi Lapok Hölgyek lapja* című melléklapjának Pipifax álnevű munkatársa szerint a nők azért hanyagolják el a családjukat és a háztartást a bicikli miatt, mert reggel és alkonyatkor a legkellemebb kisebb túrákat tenni vele. Az egyik napszak a felkelést, reggelit, a gyerekek fürdetését, fésülését és iskolába küldését, a másik napszak a vacsorát, az ágyazást és a lefektetést érinti.²⁹ Wohl Janka is kapott *A kerékpárról* című népszerűsítő cikkére felháborodott levelet, amelyre így válaszolt

24 Uő: *Hogy neveljük lányainkat?* II. Divat VI(1871). 20. sz. 153.

25 SEBESTYÉNNÉ STETINA Ilona: *Wohl Janka*. Nemzeti Nőnevelés 1901. június. (a továbbiakban SEBESTYÉNNÉ STETINA: *Wohl Janka*) 242–245.

26 HENTALLER Elma: *Az első leánygimnázium*. Magyar Bazár XXXII(1897). július 8. 97.

27 WOHL Janka: *A kerékpározás Angliában*. Magyar Bazár XXXI(1896). 28. sz. 114.

28 LÁSD PATRICIA MARKS: *Bicycles, Bangs, and Bloomers: The New Woman in the Popular Press*. The University Press of Kentucky, 1990; JULIA MARIE BROCKS: *The Bicycle as Vehicle to Women's Emancipation as Reflected in Popular Culture, 1888–1900*. University of Houston, Clear Lake, 2004.

29 Pipifax: *Bicikli és- fűzőkanál!* Képes Családi Lapok, Hölgyek Lapja 1897. augusztus 1.

a feladó M. F. tanácsosnak: „Ma már nemcsak azt kérdi a nő: minek van szív és a szívben szerelem? Hanem azt is kérdi: minek van tudomány, művészet, a szellem végtelen birodalma, minek van lelkem és eszem, ha ezekből kizárva legyek és tisztán a kávétratschnak és rántásfőzeléknek szenteljem az életem?”.³⁰ Nyitottságot és utazást javasol a tanácsosnak, hogy ismerjen pozitív külföldi példákat.

OTTHON ÉS MŰIPAR

Lakatos Éva felhívja a figyelmet a sajtó képmellékletein, ajándékain, tanácsadó rovatain keresztül a polgári lakások tárgykultúrájára gyakorolt mindezidáig jórészt feltáratlan közvetett és közvetlen hatásra: „... az előfizetői akciók során családok ezreinek a könyvespolcaira került fel Tolnai Világtörténete, vagy az Új Idők lexikonsorozata, a különböző napilapok tartalmis naptárai, hogy előfizetők ezreinek a lakásában lehetett viszontlátni a Tündérujjak függőnyeit és egyéb ajándékait”.³¹

A divatlapok profiljukból adódóan kiemelt figyelmet szenteltek az otthonok díszítésére, berendezésére. A *Magyar Bazár* hasábjain ebben a témában Wohl Janka adott rendszeres iránymutatást, sőt 1882-ben kiadta *Az otthon* című kézikönyvét. Az ízlés emelése volt a lap jelszava, amely törekvéséhez olyan jeles szakembereket nyert meg, mint Pulszky Károly, aki 1882 és 1885 között vezette *A műterem* című rovatot. Tollából képzőművészettel és iparművészettel (majolika, fajansz, porcelán, üveg, ötvösmunka) kapcsolatos képekkel kísért rövid cikkek jelentek meg.

1900-ban a magyar ipar(művészet) pártolását vette fel programjába a *Magyar Bazár*. Hegedűs Sándorné, a kereskedelemügyi miniszter hitvese kezdeményezésére a kereskedelmi múzeum kiállítássorozatát rendezett a városligeti Iparcsarnokban házi, kézmű-, gyáripari cikkekkel. A politikus felesége védnöksége alatt kibontakozó magyar iparpártoló mozgalomhoz a *Magyar Bazár* szerkesztősége is csatlakozott: „A divat és az ipar szoros kapcsolatánál fogva lapunk egyik leghívatottabb orgánumává lesz a most megindult szép mozgalomnak, annyival inkább, mert már eddig is kiterjeszkedtünk a divaton kívül minden, a köznapi életben szükséges és a nők hatáskörébe vágó házberendezési ügyekre. Most, hogy alkalmunk nyílik ezzel kapcsolatban a magyar ipar termékeivel foglalkozhatni, olvasóink ezen az úton közvetlenül nyerhetnek tájékozást és útbaigazítást a – reméljük – állandó divattá érlelt hazai ipar pártolása körül”.³²

A magyar műipar kapcsán nem mulasztotta el bemutatni a női teljesítményeket sem, így 1900 márciusában közölt felvételeket Báró Huszár Ilona műterméről és Fadrusz Jánosnéról, ahogy a szövőszékén egy magyar rajzú, tarka virágú selyemszőnyeget készít. Szintén ezen a tavaszon *Magyar Bazár* a *Magyar Iparművészet* című szakfolyóiratból átvéve, magyar iparművészek alkotásaival ismertette meg olvasóit, azzal a nem titkolt céllal, hogy a vidéki közönség-

30 Egy sokat utazott nem biciklista nő [WOHL Janka]: *Válasz M.F. tanácsos levelére*. *Magyar Bazár* XXXII(1897). aug. 1. oldalszám nélkül.

31 LAKATOS: *i. m.* 50.

32 *A divat és az ipar*. *Magyar Bazár* XXXV(1900). március 16. 21.

güket megrendelésekre ösztönözzék.³³ A fényképsorozat részeit alkották: ebédlőasztal tölgyfából (Komor Marcell), női hálószoba (Huszár Ilona), úri dolgozószoba (Horti Pál), szecessziós ólomüvegablakokkal díszített zárt erkély (Forgó és tsa), Zsolnay-féle eozinmázás kerámiák. A magyar nők iparpártoló bizottságának (Országos Ipartestület Szakosztály) ülésén köszönetet mondtak Wohl Jankának a lelkes támogatásért a *Magyar Bazár*-ban, és arra kérték, folytassa.³⁴ Wohl Janka tevőlegesen is részt vett a szervezési munkában. Gelléri Mór terjesztette elő ugyanezen az ülésen Berkovits Ignácné indítványát, hogy a női ruházati cikkek iparának fejlesztése érdekében létesítsenek szakiskolát. A tüzetesebb javaslatlételre külön bizottságot hoztak létre, amelynek tagjai közé Berkovits Ignácnét, Szabóné Nogáll Jankát, Nendvitch Gusztávnét és Wohl Jankát választották be.

ÚJSÁGÍRÁS ÉS IRODALOM

Phegley tanulmányában az angol és az egyesült államokbeli családi irodalmi lapok és az irodalom intézményei közötti viszonyt tárgyalja. Bár a 19. század folyamán a kritikusi szakma és az irodalmi szcéna professzionalizálódásával ezek az orgánumok marginalizálódtak, mégis ezek váltak, Phegley érvelése szerint, a modernizmus kialakulásának színtereivé.³⁵ Latham lakonikus megfogalmazásában a modernizmus a magazinokból ered.³⁶ Nálunk is hasonló folyamatokkal találkozhatunk, ha például a *Nyugat* előfutárának tartott *A Hétre* gondolunk, amely típusát, felépítését tekintve képes hetilap.

Ha nem is tekinthető az irodalmi modernség zászlóshajójának a *Magyar Bazár* szépirodalmi melléklete, az nem tagadható, hogy azt Wohl Janka és Stefánia gondosan és az új tehetségekre odafigyelve szerkesztette. Az 1890-es években a *Magyar Bazár* szerzőválogatásában *A Hét* közelébe helyezhető el. Mindkét lapban publikáló munkatársak: Czóbel Minka, Endrődi Sándor, Gárdonyi Géza, Justh Zsigmond, Makai Emil, Malonyay Dezső, Pekár Gyula, Szalay Fruzina. Wohl Janka fennmaradt levelei tanúsága szerint Czóbel Minka és Justh Zsigmond mentoraként gondozta kézírataikat, illetve kiemelt megjelenést biztosított a számukra. Justhtól párizsi tudósításokat, indiai jegyzeteket, novellákat, regényrészleteket közölt. A lap magának tulajdonította Czóbel Minka felfedezését, és bemutatását az irodalmi közönségnek.³⁷ A klasszikusok esetében is előfordult, hogy a *Magyar Bazártól* vettek át művet más lapok, például Arany János *A lepke* című versét a *Pesti Napló* (1878. jan. 1.) és a Vasárnapi Újság (1878. jan. 6.), valamint a *Nem kell dér...* című versét a *Vasárnapi Újság* (1878. nov. 10.) hozta le a forrás megjelölésével. Ezek az adalékok azt jelzik, hogy a divatlapok, mint publikációs fórumok, tartalmazhatnak olyan értékes szövegeket, amelyek a korban csak ott láttak

33 *A lakásberendezés művészete*. Uo. 24.

34 *A magyar nők iparpártoló bizottsága*. Magyar Bazár XXXV(1900). május 16. 50.

35 Jennifer PHEGLEY: *Educating the Proper Woman Reader. Victorian Family Literary Magazines and the Cultural Health of the Nation*. The Ohio State University Press, Columbus, 2004.

36 Sean LATHAM: *The Mess and Muddle of Modernism. The Modernist Journals Project and Modern Periodical Studies XXX(2011)*. 2. sz. 407.

37 Czóbel Minka első verse valóban itt jelent meg először nyomtatásban (egyébként Justh közreműködésével). *Új könyvek, füzetek és hangjegyek*. Magyar Bazár XXVI(1891). 10. sz. 78.

napvilágot rangos szerzőktől, valamint feltárássra és további tanulmányozásra érdemesek a modern irodalmi törekvésekhez való kapcsolódásaik.

Liesbet van Zoonen rámutatott, hogy a nők kezdetektől fogva aktívan részt vettek az újságírásban, közreműködésüket mégsem minősítették professzionális értelemben újságírásnak, mivel a hír állt a sajtókutatás figyelmének középpontjában.³⁸ A vizsgálódások és a szempontok körének kibővítésében nagy szerepet játszott a feminista folyóirat-kutatás, amely a női szerzőség, szerkesztőség, kiadás történetét, illetve a széles értelemben vett nyomtatásban, nyomtatott termékekben, azok termelésében és fogyasztásában való női részvételt veszi górcső alá.³⁹

A hazai sajtótörténetben Sipos Balázs szintén a híralapú sajtófogalomból kiindulva, a múlt századelőtől számítja a magyar női újságírást, amelyet a napilapokhoz és a hivatáshoz (szakmai szervezetek) köt.⁴⁰ Így viszont láthatatlanná válnak a magyar sajtó 19. századi női teljesítményei. Ha a szerkesztői pozíciókat nézzük, ritka kivételektől eltekintve a nők jellemzően divat-, női és családi lapokat vezettek: pl. Kánya Emília (*Családi Kör*, 1860–1880), Majthényi Flóra (*Virágcsokor*, 1862), Vachott Sándorné (*Anyák hetilapja – Szünórák*, 1861–1862; *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja*, 1863–1865), Beniczky Irma (*Divatvilág*, 1867; *Magyar Háziasszony*, 1882–1883), Egloffstein Amália (*Nők Lapja*, 1871–1872), Pávics Ilona (*Divatcsarnok*, 1886–1888), Büttner Júlia (*Bars megyei Hírlap*, 1887), Faylné Hentaller Mariska (*Az évszak*, 1895–1899), Beksics Gusztávné (*Jókai Magyar Nők Lapja*, 1894–1896), Szabóné Nogáll Janka (*Divat Szalon*).

A Wohl nővérek az 1860-as évek elejétől tűntek fel különböző lapok szerzőiként, és 1870-től dolgoztak szerkesztőként (*Divat*, *A Nők Munkaköre*, *Magyar Bazár*). A *Magyar Bazárban* számos női kollégát foglalkoztattak. Hentaller Elma a Wohl nővérek régi, megbízható munkatársának számított, aki már a *Divat* és *A Nők Munkaköre* című lapokba is dolgozott, de Szabó Richárd szerkesztése alatt a *Magyar Bazár* kétheti tárcarovatát is vezette. A *Magyar Bazárban* a szerkesztőváltást követően továbbra is rovatvezető maradt, majd Stefánia halála után Janka mellé került főmunkatársként (segédszerkesztő), Janka halála után pedig a lap társszerkesztője lett Lónyay Sándornéval. Sebestyénne Stetina Ilona Wohl Jankát idézve, így jellemezte Hentaller Elmát: „Az én jobbkezem» - szokta volt mondani – »kire az utóbbi évek szenvedései között mind jobban-jobban rászorulok»”.⁴¹

Márai Sándor nagynénje, Hrabovszky Júlia a divatrészt szerkesztette, az 1900-as világkiállítás idején párizsi tudósítóként működött, továbbá visszaemlékezése szerint, szerkesztői üzeneteket, koncertkritikákat írt. Harmath Lujza büszkén nevezte magát Wohl Janka tanítványának, és hálásan megköszönte támogatását: „Mindig büszkén fogok visszaemlékezni, hogy tanítványod lehettem...”⁴² Kövér Ilma szintén Wohl Jankára mint mentorára tekintett.

38 LIESBET VAN ZOONEN: *One of the Girls? The Changing Gender of Journalism = News, Gender and Power*. Eds. C. CARTER–G. BRANSTON–S. ALLAN. Routledge, London–New York, 1998. 33–56.

39 TULSA STUDIES IN WOMEN'S LITERATURE XXX(2011). 2. sz. „Women and Anglo-American Periodicals” című különszáma.

40 SIPOS BALÁZS: „Időben élni”. *Hivatásos újságíró nők szerepei Magyarországon a XX. század első felében = Nők és férfiak..., avagy a nemek története*. Szerk. LÁCZAY Magdolna. Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza, 351.

41 SEBESTYÉNNÉ STETINA: *Wohl Janka* 245.

42 HARMATH Lujza: *Wohl Janka sírjánál*. *Magyar Bazár* XXXVI(1901). november 1. 1.

A *Magyar Bazár*ban először honorárium nélkül közölték írásait, majd, amikor Ilma édesanyja meghalt, rövid levelet kapott Wohl Jankától, amelyben 15–20 lapra kért beszélyt a következő számhoz, és huszonöt forintot mellékelte a borítékba. Attól fogva lett fizetett munkatársa a lapnak.⁴³

A *Magyar Bazár* hasábjain a fentiekén kívül a női szerzők széles köre publikált, többek között Beniczky-Bajza Lenke, De Gerando Antónia, Tutsek Anna, Gyarmathy Zsigáné, Lux Terka. Ahogy Hentaller Elma Wohl Janka nekrológiájában is hangsúlyozta: „Kezdő írók, kik sűrűn látogatták útbaigazítás céljából, jó tanácsért – nem győzik magasztalni jóságát, szíveségét, szeretetreméltóságát”.⁴⁴

THE *MAGYAR BAZÁR* AND THE NEW PERSPECTIVES OF THE 19TH CENTURY HUNGARIAN FASHION MAGAZINE RESEARCH

Keywords: *modernity, emancipation, journalism, fashion magazine, women's work.*

I examine in my study the fashion magazines of the second half of the 19th century compared with the modern social and cultural processes of the age. I show the previously valued as an isolated potential press genre company's possible join points, interactions, importance, new approach manners through the *Magyar Bazár* at the time of the Wohl sisters' editing (1873–1901).

In Hungary the endeavours concerning the reformation of the research about press began in the last decade. The lack of the basic researches in the field calls for an urgent widening of the investigations in topics related to the functioning of the publisher houses, of the presses, the relations between the market and the political and cultural life, to the press consumption, journalism or to the regional and international context. To this renewed view about press it is worthy to fit the re-evaluation the genre of the fashion magazines. The fashion magazines are connected with several other urban cultural institutions and shops, and – on a different level – are also related to the emancipation of the women, in the case of *Magyar Bazár* one might think about the women's jobs, education, sport and domestic industry. By their supplements, gifts, illustrations, columns and articles, the fashion magazines had a noteworthy effect on the visual and the design culture of the homes. The fashion magazines played an important role in the women's professional formation as writers or journalists, as well. The study of these journals point out the multiple and complex relations between the fashion magazines of the second half of the 19th century and the modern literature, art, lifestyle or commerce. The fashion magazines are not isolated journals, through them one can catch sight of the different networks of the modernity.

43 KÖVÉR Ilma: *Utóhangok. Emlékezés Wohl Jankára.* Magyar Bazár XXXVI(1901). június 8. 9.

44 S. HENTALLER Elma: *Wohl Janka mint szerkesztő.* Magyar Bazár XXXVI(1901). 21. sz. 2.

REVISTA *MAGYAR BAZÁR* ȘI NOILE PERSPECTIVE ÎN CERCETĂRILE REFERITOARE LA REVISTELE DE MODĂ MAGHIARE DIN SECOLUL AL XIX-LEA

Cuvinte-cheie: *modernitate, emancipație, jurnalism, revistă de modă, muncă de femei.*

În studiu analizez revistele de modă din a doua jumătate a sec. al XIX-lea în comparație cu procesele sociale și culturale moderne. Este vorba de prezentarea prin revista *Magyar Bazár* (în special perioada când a fost redactată de surorile Wohl) a punctelor de contact, a efectelor reciproce, a importanței abordărilor noi ale acestui grup de periodice apreciate înainte ca și un gen publicistic izolat. În Ungaria se remarcă în ultimul deceniu o tendință de înnoire a cercetărilor media. Se constată totodată lipsa cercetărilor fundamentale, și se dorește lărgirea analizelor în direcția funcționării caselor de editură, a tipografiilor, a relațiilor dintre piață, viața politică, jurnalism și contextual regional și internațional. E timpul să adăugăm la această viziune nouă reevaluarea genului jurnalistic reprezentat prin revistele de modă. Se dorește studierea mai multor reviste în mod simultan, fiindcă acestea aparțin aceleiași întreprinderi media. Revistele de modă se află în relație permanentă cu un număr considerabil de instituții culturale și de desfacere. Revistele de modă sunt legate la niveluri diferite de emanciparea femeilor, în ceea ce privește cazul revistei *Magyar Bazár* putem vorbi de munca feminină, de învățământ, sport, industrie la domiciliu. Nu se poate nega efectul exercitat de revistele de modă asupra culturii vizuale și de design a locuințelor, acest fapt datorându-se anexelor, cadourilor, ilustrațiilor, rubricilor și articolelor acestor reviste. În formarea profesională de scriitor și jurnalist a femeilor, revistele de modă au jucat un rol important. În identificarea eventualelor puncte de legătură între diferitele reviste de modă suntem ajutați de punctele de vedere și rezultatele cercetărilor de gen și studiul periodicelor care atrag atenția asupra relațiilor complexe dintre revistele de modă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și literatura modernă, arta, forma de viață, comerțul. Revistele de modă nu sunt niște reviste izolate, din contră, prin acestea avem ocazia să observăm rețelele diferite ale modernității.

VARGA P. ILDIKÓ*

MINTÁK, MODELLEK, EREDETISÉG.
EGY MAGYAR DARAB ESETE
A FINN NEMZETI SZÍNHÁZZAL¹

Kulcsszavak: *Vikár Béla, Hunyady Sándor, André Lefevere, manipuláció, újraírás*

Jelen tanulmányban Hunyady Sándor: *A feketeszárú cseresznye* finnre fordításának és finn bemutatójának körülményeivel foglalkozom. A darabot 1930-ban mutatták be Budapesten, és napjainkban is reneszánszát éli.

A témaválasztást leginkább egy (fordítói) szerzőségi vita indokolja, melyben a szerzőség kérdése körül felhozott érvek a fordítói, a forrás- és célnyelvi kompetenciákon túlmutató válasszal szolgálnak.

A darab egyik finnre fordítója Vikár Béla², akinek a levelezése révén betekinthetünk a fordításra kiválasztás folyamatába.³ A másik fordító a finn Jalo Kalima⁴ volt. Mindketten a magukénak érezték a fordítást, és az, hogy ki a darab finnre fordítója, komoly vita tárgyát képezte. Egy korábbi tanulmányban már foglalkoztam érintőlegesen ezzel a vitával. Akkor az 1930-as évek magyar–finn kapcsolatainak a feltérképezésére szolgált apropóul.⁵

Ebben a tanulmányban a következő kérdésekre keresem a választ:

1. Miért pont a Hunyady-darabot fordították le?
2. Játszottak-e magyar darabokat a finn színházak? Ha igen, minek tulajdonítható ez az érdeklődés?

3. Hogyan illeszkedik Hunyady műve a műsorra tűzött darabok sorába?

4. Milyen tanulságokkal szolgál a szerzőségi vita és a benne felhozott érvek?

A kérdések megválaszolásához André Lefevere-nek a fordítást mint újraírást, az újraírást pedig manipulációként meghatározó elméleti fejtegetése szolgál kiindulópontul.

* VARGA P. Ildikó (1977), PhD, adjunktus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár. E-mail: ildikovus@yahoo.com.

1 A tanulmány alapját képező levelezés kutatásakor a helsinki CIMO és a Domus Hungarica ösztöndíjasa voltam, a tanulmány megírását az EME-450/5/3/2014-es kutatási programjának ösztöndíja tette lehetővé.

2 Vikár Béla (1859–1945) gyorsíró, etnográfus, fordító, kultúraszervező. Etnográfusként Magyarországon elsőként gyűjtött fonográffal, műfordítóként több nyelvből is fordított. Legismertebb munkája a finn eposz, a *Kalevala* magyarra ültetése. Finnből fordított még kortárs novellákat, színdarabokat is, valamint a finn mellett franciából, németből, észtből, olaszból, hollandból, norvégból, törökből és grüzből is készített fordításokat.

3 A finn nyelvű levelek magyar fordításai a saját fordításaim, V. P. I.

4 Jalo Kalima (1884–1952) nyelvész, műfordító, a Kazani Egyetemen a finnugor nyelvek, majd később a Helsinki Egyetemen a szláv nyelvek tanára.

5 VARGA P. Ildikó: *Magyar–finn kulturális kapcsolatok egy vita apropóján az 1930-as években = Hattytáldal*. Szerk. Eliisa PITKÄSALO–PUSZTAY János. Szombathely, 2015 (Specimina fennica, Kaukovertailuja VII). 265–275.

A FORDÍTÁS MINT ÚJRAÍRÁS, AZ ÚJRAÍRÁS MINT MANIPULÁCIÓ

André Lefevere 1992-ben megjelent összegző munkájában két kulcsfogalommal dolgozik: az egyik az újraírás (angolul *rewriting*), a másik a manipuláció.⁶ Az előbbi alatt Lefevere egy mű különféle értelmezését érti, ugyanakkor egy mű antológiába kerülését vagy lefordítását is újraírásként határozza meg. Az értelmezésre, antológiába kerülésre vagy éppen lefordításra kiválasztás Lefevere szerint ideológiairányított, manipulált. Ahhoz, hogy egy mű kiválasztásra kerüljön, meg kell felelnie formailag és tartalmilag egy bizonyos ideológiának. Ritka az olyan eset, amikor a kiválasztást csupán esztétikai megfontolások irányítják. Az esztétikai mellett többnyire irodalom-, társadalom-, valláspolitikai stb. szempontok is hatnak. Sőt, ezek sokszor fölül is írják az előbbit. Lefevere felhívja a figyelmet arra, hogy az esztétikai érték hívószó is ideológiától átitatott, hiszen időben és térben változó, hogy éppen mit tekintünk esztétikailag „megfelelőnek”.

A manipuláció Lefevere munkájában nem negatív konnotációjú, hanem egy semleges fogalom, melynek segítségével arra tesz kísérletet, hogy az újraírás folyamatát, az ebben felmerülő szempontokat minél több oldalról és minél pontosabban leírhasssa.

Hogy miért éppen fordításokat használ példaként, arra a legkézenfekvőbb magyarázat az, hogy ő maga fordításokkal foglalkozott. Emellett pedig a fordítás a legnyilvánvalóbb formája az újraírásnak, és mint ilyennek a vizsgálata sokkal több tanulsággal szolgál, mint egy műnek a „saját” irodalmi rendszerében való vizsgálata. A fordítás ugyanis eleve két rendszert feltételez: a forrás- és a célkultúra rendszerét. A kettő között nagyobb valószínűséggel találhatók különbségek, mint egyetlen – akár sokszorososan rétegzett – rendszeren belül.

Ahhoz, hogy megértsük a fordításra való kiválasztás okait, szükség van a két rendszer ismeretére: a különbségek és hasonlóságok, a kettő közötti kapcsolatok és azok mozgatórugóinak megértésére. A fordított szöveg vizsgálatát nemcsak a fordító nyelvtudásáról, írói/költői kvalitásairól árulkodik, hanem arról is, milyen képet közvetít a célkultúra felé a forráskultúráról; mennyire igazítja fordítását a célkultúrához, a célolvasók elvárásaihoz vagy éppen mennyire megy szembe ezekkel az elvárásokkal? És egyáltalán, mire alapoznak ezek az elvárások, milyen tényezők befolyásolják ezeket?

A MAGYAR ÉS A FINN SZÍNHÁZ VISZONYA: TÖRTÉNETI KITEKINTÉS

A fordítói, szerzőségi vita és a benne felhozott érvek jobb megértése érdekében szükségesnek tartom a magyar és finn színház viszonyát áttekinteni a 19. század utolsó, a 20. század első évtizedeiben. Teszem ezt úgy, hogy végig szem előtt tartom a címben szereplő minta- és modellfogalmakat.

A magyar és a finn színház közötti kapcsolatok kezdetei egybeesnek a finn nyelvű színház létrejöttének idejével. A Finn Nemzeti Színház az 1872-ben alapított Finn Színház (jog)utódja. Ez volt az első finn nyelvű hivatásos színház a mai Finnországban, 1872-ig ugyanis a hivatásos színház nyelve a svéd volt. A Nemzeti Színház (Kansallisteatteri) elnevezést 1902-ben

6 Lásd André LEFEVERE: *Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame*. Routledge, London/New York, 1992.

vette fel, amikor beköltözött új épületébe Helsinkiben. A kezdetektől egészen 1905-ig a színház igazgatói tisztségét a fennomán Kaarlo Bergbom és nővére, Emilie Bergbom töltötte be.

FINNÜL BESZÉLŐ SZÍNHÁZ - ELSŐ MAGYAR KAPCSOLATOK

A 19. századi fennomán mozgalom legfőbb célkitűzéseinek egyike a finn nyelv emancipációja volt: a finn nyelv hivatalossá tétele a svéd mellett. Ezt az 1863-ban hozott nyelvtörvény garantálta. A törvény ugyanakkor leszögezte, hogy húsz év áll a közintézmények rendelkezésére, hogy bevezessék a finn nyelvet. A húszéves türelmi idő jól szemlélteti, mennyire problémás volt a „nyelvi légkör” például Helsinkiben. Mivel a helsinki lakosok csak kis része tudott finnül, a Finn Színház meglehetősen gyakran vendégszerepelt vidéken. Sőt, indulásakor az új színház először Poriban nyitotta meg kapuit, és csak két hónap elteltével költözött Helsinkibe.

Az 1860-as években a finn hivatalos nyelvvé nyilvánításával párhuzamosan a kultúrában is, különösen a Finn Irodalmi Társág (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura) ösztönző pályázatai révén, a finn nyelv használata egyre nagyobb teret nyert. Nem véletlen tehát, hogy a finn nyelvű színház megalapítója a fennomán Bergbom. A finn színház működtetéséhez a finnül írt darabok mellett azonban finre fordított darabokra is szükség volt. Működési modellként természetesen rendelkezésére állt a Helsinkiben működő svéd nyelvű színház. A darabválasztásban hagyatkozhatott a svéd fordításokra, de a kortárs európai darabok közvetlen finre fordításának szükségét is érezte, valamint saját arculat és kapcsolat kiépítését. Bergbom ezért az 1870-es évek végén színházi körútra indult Német- és Magyarországon, hogy tapasztalatot és kapcsolatokat szerezzen. Ami a magyarországi látogatást illeti, ennek egyik hozadékeként 1880-ban Budapesten vendégszerepelt a Finn Színház, korabeli legismertebb színésznője, Ida Aalberg pedig kétszer is járt Magyarországon.⁷ A színésznő budapesti vendégszerepléseinek megszervezésében Szinnyei József, az ural-altaji összehasonlító nyelvészet professzora is közreműködött. Szinnyei amellet, hogy jól beszélt a finn nyelvet, felesége révén is szorosan kötődött a finnekhez és a színházhoz. Felesége, Hilma Rosendahl, a Finn Színház színésznője volt, akivel történetesen egy magyar darab *A falu rossza* színházi próbáin ismerkedett meg 1876-ban Helsinkiben. Ugyancsak a magyar kapcsolatokat erősítette a Finn Színház igazgatótanácsának egyik tagja: Antti Jalava.⁸ Jalava jól tudott magyarul, nyelvtudását a Helsinki Egyetem magyar nyelvű lektoraként és magyar művek finre fordításában is kamatoztatta. Az ő tolla alól kerültek ki az első Jókai- és az első színdarabfordítások, melyeket a színház műsorra tűzött. Jalava emellet finre fordítóként a Szenátusban is dolgozott. Ő egyike azoknak, akik a finn hivatalos nyelvi státusának a megerősödésében aktív részt vállalt. A Finn Nemzeti Színház érdeklődését a magyar darabok iránt tehát két tényező határozta meg: egyfelől az igazgatónak voltak magyarországi tapasztalatai, járt budapesti színházakban, másfelől pedig a színház rendelkezésére állt legalább egy olyan személy – Antti Jalava (majd később a tanítványa is) – akinek a magyar és finn nyelvi kompetenciája elégséges volt ahhoz, hogy fordításokat hozzon létre a színház számára.

7 Ida Aalberg budapesti vendégszerepléseiről, különösen a másodikról érdekes információkkal szolgál a Szinnyei József–Antti Jalava levelezés. A színésznő az 1880-as évek közepén is szeretett volna Budapestre látogatni. Ez a terv azonban meghiúsult. Az okok között a finnek elégedetlensége is szerepelt, ami a népszerű színésznő svéd nyelvű darabokban való szereplésével is kapcsolatban állt.

8 Anton Almqvist = Antti Jalava (1846–1909). 1906-ban finnesítette a nevét Almqvist-ről Jalavara. Tanár, szerkesztő és író. Fordított a magyar irodalomból és magyar nyelvkönyvet is írt.

MAGYAR DARABOK FINNORSZÁGBAN

Aarne Laurila *A magyar színház és film Finnországban* című írásában három szakaszt különböztet meg: a kezdetektől az 1. világháború végéig, a két világháború közötti időszakot és a 2. világháború utánit.⁹ A következőben a második szakasszal, a két világháború közöttivel foglalkozom.

A korszakok és a darabválasztás viszonyáról elmondható, hogy az első időszakra a népszínművek és a daljátékok, zenés darabok színpadra állítása volt jellemző. Az egyik legnagyobb sikert a már említett Tóth Ede: *A falu rossza* című darabja aratta, melyben a női főszerepet Ida Aalberg játszotta. Ezzel a darabbal vendégszerepelt a Finn Színház 1880-ban Budapesten.

Az elsőhöz hasonló tendencia folytatódik a második szakaszban is, bár valamivel kevesebb a népszínmű és több a daljáték, operett, ugyanakkor a prózai darabok tekintetében szélesebb spektrumú a merítés.¹⁰

A magyar darabok bemutatásával a közönség szórakoztatása mellett a magyaroknak, a magyar nép életének megmutatására is törekedtek, ugyanakkor egy meglehetősen idealizált és egyoldalú képet közvetítettek a forráskultúráról. A nagy sikert aratott Tóth-darabról az egyik finn nyelvű vezető napilap, a *Suometar* kritikusa a következőképpen nyilatkozott: „A közönséget a magyar népelet kellős közepébe vezette el *A falu rossza*, megelevenítve annak jó és rossz oldalát egyaránt. Új és furcsa volt, soha nem láttunk még ilyent, s épp ezért volt érdekes”.¹¹

Vagyis a 19. század végén még csak szokta a finn közönség a magyarokat, a két világháború között már jócskán rendelkezett előzetes tudással arról, hogy „milyenek a magyarok”. Ezzel megalapozták azokat az elvárásokat, melyekkel a közönség a 20-as és 30-as években a magyar darabok felé fordult. Ez volt az időszak, amikor már több csatornán keresztül is információkat szerezhettek a magyarokról: a színház és a fordított irodalom mellett folyóiratokon és a finn-ugor kultúrkongresszusokon keresztül.

A FOLYÓIRATOK

A két világháború között és a második világháború alatt olyan háromnyelvű – magyar, finn és észt – folyóiratok, évkönyvek jelentek meg, mint a *Fenno-Ugria*¹², *Heimokansa*¹³ vagy *Heimotyö*¹⁴, melyek Finnországban adtak ugyan ki, de Magyarországra és Észtországra is

9 Aarne LAURILA: *A magyar színház és film Finnországban = Barátok, rokonok. Tanulmányok a finn-magyar kulturális kapcsolatok történetéből*. Szerk. KARIG Sára. Európa, Bp., 1985. 203–211.

10 Vö. uo.

11 Idézi uo. 204. (kiemelés tőlem, V. P. I.)

12 A *Fenno-Ugria* első száma 1925-ben jelent meg Helsinkiben, a Suomalaisuuden Liitto néprokon-sági osztályának kiadásában. Három nyelvű – finn, magyar, észt – lap. A szerkesztőbizottság magyar tagja Faragó József. Negyedévenként megjelenő folyóiratnak szánták, mely 32 oldal terjedelemben, lehetőség szerint illusztrálva jelenik meg.

13 A *Heimokansa* – Testvérnép 1941–1944 között jelent meg. Szerkeszti: Frans Akseli Heporauta és Túröczy Zoltán. A cikkek mellett magyar és észt nyelvleckéket is tartalmaz.

14 A *Heimotyö* a finnugor bizottság finn osztályának évkönyve.

eljutottak. A magyarok és finnek egymáshoz való viszonyulására, melyhez az észtek is csatlakoztak, az idealizált és sztereotipizált jellemvonások egymás mellé sorakoztatása volt jellemző. Jó példa erre Väinö Musikka írásából a következő részlet:

Finnek, észtek, magyarok, nagy finnugor törzsközösség! Csodálatos dolog arra gondolni, hogy egyediek vagyunk a népeknek ebben a színes csoportjában. A finnek kitartása és szívóssága, az észtek keménysége és érzékenysége, a magyarok lángolóan szilárd akarása – ezek mind olyan tulajdonságok, melyek előre viszik nemcsak népeinket, hanem ugyanakkor az egész emberiség törekvéseit. »Hiszünk a nemzeti feltámadásban«, ez a magyarok jövőre vonatkozó fogadalma az idők folyamán minden népek közös fogadalmává vált. Üdvözlünk hát titeket, hiszünk a törzsi szentháromságban és bízunk a fényes jövőnkben.¹⁵

A finnek a magyarokban a „hazaszeretet lánglelkű lovagjait” és a „daliás rokont” látták. Az elragadtatott nyelvhasználat és a csodálat hangja, valamint a magyarokkal való együttérzés és sorsközösségérzet – az első világháborút követő területvesztések okán – általános volt ezekben a folyóiratokban.

FINNUGOR KULTÚRKONGRESSZUSOK

A két világháború között a három ország között fellendülő kulturális és állami szintű kapcsolatok egyik terméke a finnugor kultúrkongresszusok. Egey Emese a kongresszusokról mint „a legnagyobb szabásúbb és leglátványosabb finnugor eseményekről” ír.¹⁶ A résztvevők szervezett utakon keresztül érkeztek a rendező országba és városba, ahol a szükséges szállás és ellátás mellett kulturális programok, szervezett városnézések, vidéki kirándulások vártak rájuk. A kulturális programok között irodalmi estek, színházlátogatások is szerepeltek. Összesen öt kongresszusra került sor 15 év alatt, időpontok és helyszínek szerint: 1921 – Helsinki, 1924 – Tallinn, 1928 – Budapest, 1931 – Helsinki, 1936 – Tallinn.

A finnugor kultúrkongresszusok anyaga a Fenno-Ugrica című kiadványban jelent meg. Ez is többnyelvű kiadvány volt, a kongresszuson elhangzott előadásokat, a köszöntőbeszédék rövid kivonatát, összefoglalását tartalmazta. Különösen ez utóbbiak nyelvhasználata mutat nagy hasonlóságot a korábban már tárgyalt háromnyelvű folyóiratok szövegeivel, valamint

15 [eredeti szöveg:], „suomalaiset, eestiläiset, magyarit, koko suomalais-ugrilainen suuri heimoyhteys! On ihanata ajatella, että olemme yksilöitä tästä monivivahteisesta kansojen erikoisryhmästä. Suomalaišten kestävyys ja sisu, eestiläisten sitkeys ja herkkyyt, unkarilaisten tulisen luja tahto – ne kaikki ovat ominaisuuksia, jotka vievät eteenpäin itsekutakin näistä kansoistamme ja samalla myöskin koko ihmiskunnan pyrkimyksiä. ... »Me uskomme kansalliseen ylönousemukseen«, tämä unkarilaisten tulevaisuudenvaiva on ollut aikojen kuluessa näille kaikille kansoille yhteinen. Tervehdimme teitä kaikkia, tätä heimolaisuutemme kolmiyhteyttä uskoen ja luottaen suureen tulevaisuuteemme.» Heimotyö 1938–1939. 73–74.

16 EGEY Emese: *A két világháború közötti magyar–finn–észt kapcsolatok*. Specimina Fennica, Savariae/Szombathely, 2010. 54.

ezeekben is megjelenik a magyarokkal való sorsközösségérzet az első világháborút lezáró békekötések során elvesztett területek okán. Nem véletlen tehát, hogy az 1931-es helsinki kongresszus terveiben szerepelt az általam vizsgált Hunyady-darab bemutatása finn színpadon.

HUNYADY DRÁMÁJA ÉS A FINNEK

Hunyady Sándor *Feketeszáru cseresznye* című drámáját 1930 novemberében mutatták be nagy sikerrel Budapesten. A cselekmény színhelye Bácska, mely a darab első jelenetében a Magyar Királyság része. A dráma egy mulatozással kezdődik: a világháborúba induló katonák utolsó estéjüket ünneplik a magyar főbíróval együtt; és egy mulatozással ér véget: egy szerb úr, Dusán házában Bácska Szerbiához kerülését ünneplik. Dusán felesége az utolsó jelenetben elhagyja férjét, és az egykori főbíróval Magyarországra költözik. A magyar főbíró pedig éppen Dusán menti meg az új szerb hatalom bosszújától.

A darab sikerében jelentős szerepe volt a feldolgozott témának is: egy szerelmi háromszögbe ágyazva a trianoni békeszerződésről szolt. A darab sikeréről a finnek elég gyorsan értesültek, ugyanis Vikár Béla már decemberben tudósított az *Uusi Suomi*¹⁷ című lapban a drámáról. A finnugor kultúrkongresszus szervezőbizottsága így szerzett tudomást Hunyadi drámájáról, és a rövid beszámoló alapján úgy ítélte meg, hogy a darab jól illik a kongresszus profiljába. Ezért egy levélben Vikárhoz fordult, hogy járjon közbe a darab finn bemutatása érdekében, és legyen segítségükre a finnre fordításban.

Rafael Engelberg → Vikár Béla¹⁸

Tisztelt Professzor Úr,

Az *Uusi Suomi*-lapban nemrég megjelent írása okán a Finn Színházak Szövetségének titkára és a mi színdarabokkal foglalkozó bizottságunk elnöke Jalmari Lahdensuo arra kért engem, hogy azzal a kéréssel forduljak Önhez, Professzor Úr, hogy az írásban említett Hunyady Sándor darabot ide

17 Az *Uusi Suomi* jobbközép lap 1919–1991 között jelent meg Finnországban.

18 Rafal Engelberg levele Vikár Bélához és Bán Aladárhoz, 1931. január 28., a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (a továbbiakban MTAK Kt.) Ms 5204/1 (38.)

[eredeti szöveg:] Helsinki, Kasarmink. 18 A 2

28. 1. 1931.

K. Hra Professori,

Uudessa Suomessa äsken julkaistun Unkarin kirjeenne johdosta on Suomen Näyttämöiden Liiton sihteeri ja meidän näyttelytoimikuntamme puheenjohtaja maist. Jalmari Lahdensuo pyytänyt minua kääntymään Teidän puoleenne, Hra Professori, pyynnöllä, että haluaisitte välittää kirjeessänne mainitun kirjaillijan Aleksanteri Hunyadyn näytelmän tänne oikeudella sen sopivaksi katsottuna suomentaa. Maist. Lahdensuo ajattelee, että näytelmä mahdollisesti voitaisiin saada esitetyksi kulttuurikongressin yhteydessä, mikä luonnollisesti olisi omiaan herättämään huomiota ja nostattamaan tunnelmaa.

Vastaanottakaa, Hra Professori, syvät kunnioitukseni tunteet.

Rafael Engelberg

Fil. Tohtori., kulttuurikongressin päätoimikunnan sihteeri

közvetítse, és ha úgy látja jónak, finnre fordítsa. Lahdensuo úr arra gondolt, hogy a kultúrkongresszus alkalmából bemutatásra kerülhetne a darab, mint ami arra született, hogy figyelemfelkeltő és hangulatemelő legyen.

Mély tisztelettel:

Rafael Engelberg

A Kultúrkongresszus szervező bizottságának titkára

A magyarokról a finnekben élő kép (lovagok, daliások) a darabban már az első jelenetben megjelenik, amikor harcba induló magyar katonák énekelnek egy ablak alatt az éjszaka kellős közepén. Ugyanakkor a mű nem tekinthető teljes egészében prózai színházi darabnak, hiszen több dal is elhangzik benne. Így nemcsak a kultúrkongresszus ideológiájához illeszkedett, hanem a finn színházakban játszott magyar zenés darabok sorába is.

A terv, hogy a darab minél gyorsabban finnre fordíttassék és színpadra kerüljön, megvalósulni látszott.

Rafael Engelberg → Vikár Béla¹⁹

Tisztelt főtanácsos úr

Megkaptam ma levelező lapját, amit nagyon köszönök.

Az a tény, hogy Főtanácsos úr maga vállalta el a szóban forgó darab finnre fordítását, mindenképpen rendkívüli dolog. Ha nyelvi simításokra lesz szükség, azt meg tudjuk itt oldani.

A Finn Nemzeti Színház igazgatója, Eino Kalima, említette, hogy megkapta az Ön levelét, és talán még ma válaszolni is fog rá. Bár a színház hivatalosan nyáron, június 1-je után nem dolgozik, meg lehet oldani a dolgot a színészek önkéntes munkájával. A Finn Színházak Egyesületének elnöke, Jalmari Lahdensuo, és Kalima javaslatomra felvette egymással a kapcsolatot. Lahdensuo feladatai közé tartozik többek között a szerzői jogok felügyelete a vidéki előadások tekintetében is.

19 Rafael Engelberg levele Vikár Bélához, 1931. február 6., MTAK Kt. Ms 5204/1 (39.)

[eredeti szöveg:] Kunnoitettava Herra Pääneuvos

Sain tänä aamuna kirjokortinne ja pyydän kohteliaimmin siitä kiittää.

Että olette itse, Herra Pääneuvos, ryhtynyt kysmyksessä olevaa näytelmää suomentamaan, on vain kaikin puolin mieluisaa. Mikäli kielellistä tasoittamista tarvitaan, on se aikanaan helposti täällä järjestettävissä.

Kansallisteatterin johtaja maist. Eino Kalima ilmoitti minulle saaneensa Herra Pääneuvoksen kirjeen ja vastaavansa siihen ehkä vielä tänään. Vaikkakaan teatteri ei virallisesti työskentelee kesäkuun 1 p:n jälkeen kesäaikana, järjestynee asia teatterin näyttelijäin vapaaehtoisesta toiminnasta. Suomen Näyttämöiden Liiton johtajan maist. Jalmari Lahdensuon, jonka tehtäviin kuuluu muun muassa(!) valvoa tekijäin oikeuksia maaseutunäyttämöihinkin nähden, olen ohjannut yhteyteen maist. Kaliman kanssa.

Jään odottamaan asian myönteistä kehitystä, iloiten siitä mahdollisuudesta, että unkarilainen näytelmä voidaan esittää kongressin yhteydessä.

Syvimällä kunnioituksella:

Rafael Engelberg

Maradok azzal a reménnyel, hogy a dolgok jól haladnak a maguk útján, örülve annak a lehetőségnek, hogy egy magyar darabot mutatunk be a kongresszus alkalmából.

A legmélyebb tisztelettel:

Rafael Engelberg

Az 1931. januári dátum elég késői időpontnak tűnik, ha arra gondolunk, hogy ugyanazon év őszén készültek bemutatni a darabot. Hiszen először le kellett fordítani finnre a szöveget, azt gondozni kellett, és majd csak azután kerülhetett sor a színházhoz kapcsolódó tevékenységekre. Mégis a levél írója és a színház igazgatója is bizakodó a bemutató időpontját illetően. A levélben említés történik Vikár Eino Kalimához írt levelére. Rendelkezésemre egy levél áll, azonban feltételezem, hogy több is szólhatott a színház igazgatójához.

Vikár → Eino Kalima²⁰

Tisztelt Igazgató úr

Mellékelem Hunyady darabjának második és harmadik felvonását finnül. Sokkal jobban is sikerülhetett volna, ha nem kellett volna ennyire sietnem. De azt gondolom: jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok. A rossz finnemben belátása szerint változtathat, akárcsak a darabon magán figyelembe véve a finn közönséget: rövidíthet, kiegészíthet szükség szerint. Szerin-

20 A levél a Finn Nemzeti Színház levéltárában található Vikár kézírata mellett.

[eredeti szöveg:] Budapest, 1931. III. 5. Kunnoitettu Herra Johtaja,

Täällä nyt on Hunyadyn näytelmän toinen ja kolmas näytös suomeksi. Olisi voinut laatia paljon paremman tekstin, jos ei kiire olisi ajanut käännöstyön menoa. Vaan minä ajattelen: parempi pyy kädessä kuin kaksi oksalla. Tehän voitte silittää meidän huonoa suomea mielen mukaan, vieläpä näytöksessäkin tehdä muutoksia Suomen yleisön aistiin katsoen, lyhentää tai täydentää tarpeen mukaan. Minusta myös Suomen yleisö löytää näytelmässämme viehättävinä samoja kohtia, jotka viehättävät meidän pääkaupunkimme yleisöä. Juuri tänään olen toista kertaa läsnä Lystiteatterissa, kuunnellen 75:tä esittämistä, joka mudostuu harvinaisen juhlalliseksi. 75 täysi huone! - aivan harvinainen ilmiö näytelmän kanssa, jossa ei ole mitään alhaista, nykyisen yleisön huonoon makuun soveltuva! Myös ministeri O. Talas tulee tänään looshiimme.

Minä pyydän Teitä hra johtaja, auttamaan myös näytelmän ilmestymistä painotuotteena. Kenties koituisi myös siitä joku aineellinen hyöty. Sangen toivottava asia kääntäjän näkökannalta!

Nuotit hankin heti kohta ja lähetän niitäkin ilman viipymättä. Ensím. näytöksen mainitsema „Lavotta'n serenaadi” on sävel, joka vaatii taiteilijoita. Kaksi kansanlaulua on sitä paitse samassa näytöksessä, joiden vapaa käännös läksi ensimmäisen näytöksen kanssa. Niiden esittäminen on helpompi, yksinkertaisempi; Teille, mainitun serenaadin yhteydessä, niidenkin nuotti lähtee.

Kolmas näytös on luullakseni - ei painossa, vaan näyttämöllä - kenties vielä lyhennettävä, vaikka muutoin kaikkein lyhyin. Mutta 1. ja toinen näytös on sitä pitempi!

Näytelmän 75:stä esitelmästä lähetän Suomen Telegraafi-Toimistolle lyhyen selonteon tänään.

Olisin Teille suuresti kiitollinen, jos onnistuisitte Somalaisen käännöksen kanssa täydellisesti! Pyydän ankaraa korrektureita tekstissä!

Kunnoittavimmin

B. Vikár

Ps. Pyydetään anteeksi huonosta käsikirjoituksesta. Vaan se lienee kuitenkin sopiva puhtaaksi kirjoittamiseen.

tem a finn közönség is szórakoztatónak találja azokat a részeket, melyeket a mi fővárosi közönségünk is kedvel. Pont ma másodszer láttam a színházban, a 75. előadáson voltam, mely különösen ünnepélyesre sikerült. 75 telt ház! – teljesen ritka egy olyan darab esetében, melyben semmi alpári nincs, hogy a mai közönség rossz ízlésének megfeleljen. Talas nagykövet úr is velünk tart ma.

Arra kérném még tisztelt igazgató úr, hogy segítsen nyomatásban is megjelentetni a darabot. Még valami anyagi haszna is lehetne. Nagyon is remélt dolog a fordító szempontjából!

A kottákat is megszerzem és késlekedés nélkül küldöm. Az első felvonásban szereplő Lavotta szerenádja egy olyan dal, mely művészt kíván. Két népdal is van ugyanebben a felvonásban, melyek szabad fordítása az első felvonással együtt elment. Ezeknek az előadása könnyebb, egyszerűbb; ezek kottája is megy Önnek a már említett szerenáddal együtt.

A harmadik felvonást, úgy vélem – nem nyomtatásban, hanem a színpadon –, le kell rövidíteni, de különben rendben van. De az első és a második felvonás még annál is hosszabb!

A darab 75. előadásáról a finn távirati irodának küldök egy rövid hírt ma.

Nagyon hálás lennék, ha a finn fordítással teljes sikert aratnának. Szigorú korrektúrát kérek!

A legnagyobb tisztelettel,

B. Vikár

ps. Bocsánat a csúnya kézírásért. Megérett egy letisztázásra.

A levél keltezése egyértelműen arra utal, hogy ez nem lehetett az a levél, melyre Engelberg a maga során utalt, hiszen ez egy későbbi időpontban, márciusban íródott. Vikár jelzi is, hogy a második és harmadik felvonást mellékelte e levélhez. Minden bizonnyal az Engelberg emlegette levél volt az első, melyet Vikár Eino Kalimának írt, és ennek lehetett melléklete az első felvonás. Mindenesetre a teljes kézirat ma egy borítékban található a fentebb idézett levéllel.

A darabot végül egy évvel később, 1932 májusában mutatta be a színház Eino Kalima rendezésében.

A KÉZIRAT ELKÜLDÉSÉTŐL A DARAB BEMUTATÓJÁIG

A következőkben azt vizsgálom, mi lehetett a késlekedés oka. A legtöbb információt Vikár Weöres Gyulához írott leveleiben találjuk. Weöres magyar lektorként dolgozott a Helsinkii Egyetemen, és az elsők között, már a fordításra készülődés fázisában értesült Vikár terveiről: „Legközelebb – ha Isten erőt ad – küldök egy cikket az U[usi]. S[uomi].-nak magyar dolgokról, köztük a szenzációs sikerű Hunyady-darabról (Feketeszarú cseresznye), melyet jó lenne

finnre lefordítani, s azt előadatni. Rendkívül érdekes, s a politikum (szerb megszállás) nem sértő benne. Sőt!²¹

A kézirat elküldése és a bemutató közötti időszakban Vikár kétszer is említi a Weöres Gyulának írt leveleiben, hogy bár felvette a kapcsolatot Eino Kalimával, a színház igazgatójával és a fordítást is elküldte, a színházról mégsem kapott érdemleges választ arra, szükség van-e pótlásokra és hogyan halad a nyomtatásban megjelenés ügye: „A Finn Nemzeti színházról nem kaptam újabb hírt. Szeretném tudni: nem kell-e még pótlás a színpadi részt illetően (sceneria sat.) Nem jöhet-e onnan valaki pl. a 100-ik előadásra ide?”²² és „szeretném, ha a *Feketeszáru cseresznye* nyomtatásban megjelenne finnül. Írtam eziránt Kalima-nak, de nem felelt”.²³

Vikár egy másik finnországi kapcsolatának, Larin-Kyöstinek²⁴ is ír a színház hallgatásáról és részletesen beszámol arról, hogy a finnre fordításnak anyagi vonzatai is voltak. Ugyanebben a levélben felkéri, hogy érdeklődjön a színháznál a darab színpadra kerülésének állásáról, kéziratának sorsáról.

Vikár Béla → Larin-Kyösti²⁵

Kedves Öcsém, megkaptam a levelező lapot és az újságokat. Köszönet mindenért! [...]

2) Ami az én helyzetemet illeti a Finn Nemzeti Színházzal, az nagyon szomorú. Elküldtem a fordításom kéziratát, javítva Faragó Józsefen keresztül, már vagy 14 hónapja. El is fogadták, de aztán bár érdeklődtem, semmi választ nem kaptam a színházról, és még csak nem is kaptam vissza a kéziratot sem, amelynek pedig a nyelvi ellenőrzése még pénzembe is került. Kérem, hozza el a színházról a kéziratot és tartsa magánál addig, amíg lépéseket teszek az ügyben. Szívvelyes üdvözlettel,

Vikár Béla

Vikár a bemutatóról sem a színházról, hanem Larin-Kyöstitől értesült. El lehet képzelni Vikár meglepettségét, amikor Kyösti levelében a következőket olvasta:

21 Vikár Béla levele Weöres Gyulához, 1930. szeptember 12., a Finn Nemzeti Könyvtár Kézíráttára (Kansalliskirjaston henkilöarkisto, Suomalais-unkarilainen kirjeenvaihto, Coll. 69.)

22 Uo. 1931. április 1.

23 Uo. 1931. május 27.

24 Larin-Kyösti (1873–1948) finn költő.

25 Vikár Béla levele Larin-Kyöstihez, 1932. április (?) 21., a Finn Nemzeti Könyvtár Kézíráttára (Kansalliskirjaston henkilöarkisto, Larin-Kyöstin kirjekoelma, Coll. 122.11.)

Részlet a levélből [eredeti szöveg:] „Velikulta, olen saanut kirjekortinne sekä sanomalehdet. Kiitos kaikesta! [...]

2) Minun asemäni Suomen Kansallisteatterin kanssa on hyvin ikävä. Olen lähettänyt käännöksen käsikirjoitukseni, korjattuna maist. J. Faragó'n kautta, jo noin 14 kuukautta sitten. Se otettiin vastaan, mutta sitten, vaikka kyselin, on saanut enää mitään sanomaa teatterista, enkä – mikä minun maksoi rahaakin, kieltäen korjaamisen johdosta – saanut takaisin käsikirjoitustani. Pyydän hankkimaan sen teatterista ja pitämään luonanne, siksi kun voin tehdä muita askeleita asiassa. Parhaat terveiset! B. Vikár“ (részlet a levélből)

Kedves bátyám!

Már éppen írni készültem Kalima igazgató úrnak, amikor nagy meglepetésemre ma az újságban a következő hírt olvastam, amit el is küldök Önnek. A Finn Színműírók Egyesülete, melynek tiszteletbeli tagja vagyok, felügyeli a fordítói jogdíjak kifizetését”.²⁶

Amellett, hogy jogainak érvényesítésére hívta fel Vikárt, a levélhez Kyösti mellékelte a hírt tartalmazó újságkivágást is. De mi állt ebben a hírben? Mivel a kéziratárban az újságkivágás nem szerepelt a levél mellett, ezért újabb levélre hagyatkozunk a hír kiderítésében.

Vikár Béla → Weöres Gyulához²⁷

Kedves Öcsém,

Larin Kyösti barátunk megküldte nekem a finn Nemzeti Színház most letelő évadának programját. Abból is látom, hogy a Színház nevem említése nélkül felhasználta magist. Faragó revíziójával a Színháznak megküldött fordításomat. A kéziratot is megtartotta. Írtam az ügyben a finn színműírók egyesületének és fölkértem jogaink (az én és a szerző) védelmére, meg arra is, hogy kéziratomat Larin Kyösti kezéhez szolgáltatassák ki. Jobbnak véltem, hogy finnországi ember párfogását biztosítsam részemre. Az írást is megkerestem az egyesületet, hogy hívja fel a színházat a bevételek kimutatására, megbízottam: dr. Marton Sándor ügyvéd (Bpest, V. Bécsi-u. 1.) úrhoz. Igen csodálkozom, hogy a Színház így járt el velem szemben, amivel nekem súlyos erkölcsi kárt is okozott, mert annakidején a Kalima igazgató úr nálam levő írásbeli nyilatkozata után az itteni lapok is leadták azt a hírt és most is megismételték, hogy a mű finn fordítója én vagyok.

A színháznak nem volt joga fordításomat visszatartani s megkérdésem nélkül a fordítást – az én munkám felhasználásával, mert nyilván ez történt – *családilag másra ruházni*. Kérem, szíveskedjék a legnagyobb barátsággal megmagyarázni az illetékes helynek, hogy ebbe az elbánásba semmiképp nem nyugszom bele. De kívánom, hogy a darabnak mennél nagyobb sikere legyen. Azért az Egyesületet is ily szellemben informáltam.

Köszönet a lapokért és minden egyébért. Sok üdvözléssel

V. B.

P. S. nevető rímekből semmi sincs meg finnül!

26 Larin-Kyösti levele Vikár Bélához, 1932. május 11., MTAK Kt. Ms. 5204/1 (24.) Részlet a levélből [eredeti szöveg:] „Hyvä veli! Aioin kirjoittaa johtaja Kalimalle näytelmästä, mutta yllätyksenä luin tänään lehdestä uutisen, jonka lähetän täten. Suomen Näytelmäkirjailijaliitto, jonka kunniajäsen olen, valvoo kääntäjille tulevista tuloista.”

27 Vikár Béla levele Weöres Gyulához, 1932. június 27. (a bélyegzőn: május), a Finn Nemzeti Könyvtár Kézirattára (Kansalliskirjaston henkilöarkisto, Suomalais-unkarilainen kirjeenvaihto, Coll. 69., kiem. tőlem, V. P. I.)

Vikár elégedetlen, és sértve, megbántottnak érzi magát. Emellett még két további tényről is tudomást szerzünk: Vikár hivatalosan és közvetlenül is felvette a kapcsolatot a Finn Színműírók Egyesületével, valamint hogy a fordítást *családilag* ruházták másra, és e másik fordító neve alatt fut a darab. Lássuk ezeket sorban.

Az egyesületnek írt levél ugyan nem, de a levél vázlata és az egyesület válaszelevele rendelkezésünkre áll:

Vikár Béla → Színműírók Egyesülete²⁸

Tisztelt Elnökség,

Lefordítottam finnre egy évvel ezelőtt Hunyady Sándor színdarabját, melyet a Finn Nemzeti Színház tűzött műsorára Tumma nainen címmel. A fordítást elküldtem Eino Kalima igazgató úrnak, és kaptam is választ, miszerint a kézirat megérkezett. Arra kértem az igazgató urat, javítsa ki a nyelvi hibákat, mint ahogy már korábban többször is előfordult a szövegeimmel. Faragó József szintén átnézte és kijavította. Minden budapesti és csonka-magyarországi lap közölte és közli jelenleg is, hogy a darabot én fordítottam finnre. A színháztól nem kaptam arra nézve értesítést hogy a darabot újrarendelték. Azzal a kéréssel fordulok tehát önökhöz, hogy járjanak utána ügyemnek a színháznál és képviseljék fordítói érdekeimet, vegyék rá a színházat, hogy szerzői jogdíjamat – ahogyan illik – kifizesse Hunyadi Sándor és magam ügyvédje dr. Marton A[lexander].-nak (Bécsi u. 1, V. Bp.), kéziratomat elküldje Larin Kyöstine (Oulunkylä) és mindennek a megtételét, amit szükségesnek látnak ebben az ügyben. A színház munkáját és sikerét én nem kívánom háborgatni. Amikor önöknek legjobban megfelel, járjanak el ügyemben.

28 Vikár Béla levélvázlata a Finn Színműírók Egyesületéhez (Suomen Näytelmäkirjailijaliitto), MTAK Kt. Ms 5204/1 (85.)

[eredeti szöveg:] Hki, Runebergink. 32 C.

Kunn. Esimiehistö,

Minä olen kääntänyt A . Hunyadin näytelmää, joka nyt näytellään Suomen Kans.-teatterissa Tumma nainen nimellä, suomeksi vuotta sitte; tarjosin sen hra johtaja Kalimalle, lähettäen käsikirjoitusta hänelle ja olenkin saanut ilmoitusta käsikirjoituksen saapumisesta. Pyysin hra johtajaa korjaamaan kirjoitukseni kieltä, niinkuin se usein jo tapahtui minulle. Myös on sen tarkastanut ja korjannut jo täällä maisteri J. Faragó. Kaikissa Budapestin Vähä-Unkarin sanomalehdissä olikin ilmoitettu, ja se uutinen toistuu nykyäänkin entisen sanoman muistona, että kääntäjänä olen minä työskennellyt. En koskaan ole saanut Kans.-teatterin puolesta mitään vastausta, joka olisi viittannut siihen, että toinen mies ryhtyy käännöstyöhön. Pyydän siis ottamaan kiinni asiastani S.K.-teatterilla; valvomaan minun etujani kääntäjänä; saada teatterin lähettämään tiliä – tavan mukaan – A. Hunyadin ja minun yhteisen asiamiehen tri A. Martonille (Bp, V, Bécsi u 1); saada lähetetyksi käsikirjoitus Larin Kyöstille (Oulunkylä) ja tekemään kaikkia, mitä Te katsotte tarpeellisiksi tässä asiassa. Teatterin työtä ja sen menestystä minä en tahdo häiritä. Niin ajattelen suorittaa koko asiata vasta silloin, kun se parhaiten sopii Teille ja asialle.

Suurimm. Kunn.

B.V.

Kalevalaseuran jäsen

Legnagyobb tisztelettel maradok,

V. B.

a Kalevala-Társaság tagja

Amellett, hogy Vikár összefoglalja a darab finnországi útját, két dolog miatt érdemel figyelmet e levél: a magyar lapok megírták, hogy ő fordítja finnre a darabot, valamint, hogy a finn Kalevala-Társaság tagjaként írja alá azt. Mindkettő a saját státusára vonatkozó információkat tartalmaz: egyfelől a magyar, vagyis a forráskultúrának eléggé centrális alakja ahhoz, hogy egy készülő fordításáról is hírt adjon a sajtó, másfelől pedig a finn, vagyis a célkultúrában is központi szerepet tölt be, hiszen a finn kultúrában fontosnak számító társaság meghívott tagja. Ez az önmeghatározás, Lefevere terminusával élve, az irodalmi hírnév manipulálásával egyenlő. A levelezésben ez az a pont, amikor Vikár részéről a (fordítói) szerzőségi kérdésből nem csupán személyes, hanem ezen túlmutatóan kulturális diplomáciai ügy válik.

VITA A (FORDÍTÓI) SZERZŐSÉGRŐL

E tanulmány főcímének hívószava a modellek és minták mellett az eredetiség. Mit jelent az, hogy eredeti fordítás? A nyersfordításból készült szöveg eredeti-e? Ki lehet egyáltalán fordító? Nyelvi kompetenciától függ csupán, vagy az illető személynek valamiféle státusszal is rendelkeznie kell? És ha igen, hol: a forrás- vagy a célkultúrában?

Térjünk vissza a Színműírók Egyesületével folytatott levelezésre. A válaszlevél valamivel részletesebb magyarázatot ad az újrafordítás miéértjére:

Színműírók Egyesülete → Vikár Béla²⁹

Vikár Béla főtanácsos

A levelezőlap kézhez vétele után érdeklődtem a fordításáról a színház igazgatójánál, Eino Kalimánál, aki megígérte, hogy közvetlenül Önnek fog magyarázattal szolgálni, valamint dr. Martonnak kifizeti a munkadíjat.

29 Suomen Näytelmäkirjailijaliitto leveys Vikár Bélához, MTAK Kt. Ms 5204/1 (61.)

[eredeti szöveg:] Heinola, 6.7.1932.

Pääneuvos Béla Vikár

Budapest

Kirjekorttine johdosta tiedostelin käännösasiaanne johtaja Eino Kalimalta, joka lupasi heti selittää asian suoraan Teille ja suorittaa tri Martonille sekaisen palkkion, että Tekin saatte korvausta työstänne. Johtaja Kalima selitti, että teatteri ei voinut käyttää Teidän käännöstänne, koska sen tyylliseen muokkaamiseen olisi mennyt paljon aikaa, ja että teatteri katsoi parhaaksi suomennuttaa sen uudelleen suoraan alkukielestä. Tällaisen menettelyn oikeudelliseen puoleen on vaikea saada selvitystä, mutta me ihmettelimme, ettei teatteri heti selittänyt asiaa Teille ja palauttanut käsikirjoitusta. Se johtunee siitä, että Bernin sopimus on ollut meillä voimassa vasta neljä vuotta, eivätkä teatterin johtajat vielä ole tottuneet täysin kunnioittamaan tekijän oikeutta.

Toivoen että asia jo aikoja sitten on selvitetty Teitä tydyttävällä tavalla, merkitsemme

Suurimmalla kunnioituksella

Suomen Näytelmäkirjailijaliitto

Kalima igazgató elmondta, hogy a színház nem használhatta fel az Ön fordítását, mivel annak stílusbeli átalakítása túl sok időt vett volna igénybe. Ezért a színház legjobbnak látta a forrásnyelvből újrarendelt darabot. Egy ilyen eljárás jogi oldalát nehéz tisztázni, ugyanakkor csodálkozásra ad okot, hogy a színház Önt erről nem értesítette rögtön és a kéziratot sem küldte vissza. Valószínűleg ez annak tulajdonítható, hogy nálunk a berni egyezmény még csak négy éve van érvényben, és a színházak igazgatói még nem szoktak hozzá teljes mértékben, hogy tiszteletben tartásuk a szerzők jogait.

Remélve, hogy az ügy már jó ideje az Ön melegezésére tisztázódott, maradunk

a legnagyobb tisztelettel,

a Finn Színműírók Egyesülete

A színház álláspontja szerint tehát a Vikár-szöveg stílusbeli hiányosságai miatt voltak kénytelenek a darabot újrarendeltetni. Azt a tényt azonban, hogy erről Vikárt nem értesítették, a Színműírók Egyesülete is furcsának találta. Az anyagi kárpótlás 1932 szeptemberében érkezett meg: 42 pengő 58 forintot vett át Vikár a fordításért Faragó Józseftől. Az ezt bizonyító elismervény a MTA Kézirattárában található Ms 5203/64 jelzet alatt. Egy másik elismervény ugyanott Ms 5203/62 jelzet alatt pedig azt bizonyítja, hogy Faragó átvett a színházától 1932. augusztus 27-én Vikár részére 1000 finn márkát a finn nyersfordításért, az eredeti magyar szövegért, valamint a dalok kottáiért. Ezenfelül erkölcsi jóvátételre is sor került: Vikárt mint a dráma fordítóját is feltüntették a plakátokon, szórólapokon, műsorfüzetben. (L. a mellékletet)

A már idézett, Weöres Gyulához és Larin Kyöstihez írt levelekből megtudhattuk, hogy a családilag átruházott újrarendeltetés ténye meglehetősen érzékenyen érintette Vikárt. A finn fordító ugyanis Jalo Kalima volt, a színház igazgatójának, Eino Kalimának a testvére.

A fordítói szerzőség kérdése természetesen Jalo Kalimát is foglalkoztatta, különösen, miután Vikár neve is felkerült fordítóként a plakátokra.

Lássuk Jalo Kalima levelét, melyet N. Sebestyén Irénnel³⁰ keresztül küldött Vikárnak:

Jalo Kalima → Vikár Béla³¹

30 N. Sebestyén Irén (1890–1978) nyelvész, műfordító.

31 Jalo Kalima levele Vikár Bélához, 1932. szeptember 6. (kiemelések az eredetiben Kalimától), MTAK Kt. Ms 5204/1 (15.)

[eredeti szöveg:] K. Herra Pääsihteeri, Tohtori Vikár!

Suomen Kansallisteatterissa esitetään paraikaa Hunyadin näytelmää „Tumma nainen”, johon teatteri tutustui siten, että Te toimititte sille sekä unkarilaisen alkutekstin että suorittamanne suomennoksen.

Näytelmä oli kuitenkin uudelleen suomennettava, jonka työn allekirjoittanut teatterin pyynnöstä teki. Suomensin tällöin näytelmän aivan itsenäisesti, teidän teksistänne riippumatta (kuten milloin tahansa on todistettavissa, ovathan molemmat suomennokset teatterin hallussa). Näytelmä merkittävin näin ollen luonnollisesti minun suomentamakseni.

Nyt syksyllä on kuitenkin jostain syystä, kuten olen kuullut, teatterissa myytävien ohjelmiin merkitty Teidät toiseksi suomentajaksi. Jollen ole ymmärtänyt väärin, on tämä tapahtunut Teidän toivomuksestanne. Teatteri tietää varsin hyvin, että Te ette ole sen tekstin suomentaja, jota teatteri

Tisztelt főtanácsos uram, dr. Vikár

A Finn Nemzeti Színházban javában műsoron van Hunyadi *Feketeszárú cseresznye* darabja, melynek létéről a színház úgy szerzett tudomást, hogy Ön elküldte a színháznak a magyar szöveget valamint a finn fordítást is.

A darabot azonban újra kellett fordítani, mely munkát alulírott végzett el a színház kérésére. Így aztán teljesen önállóan fordítottam finnre, függetlenül az Ön szövegétől (amit bármikor bizonyítani is tudok, hiszen mindkét finn szöveg a színház birtokában van). Ezért a darab fordítójaként az én nevem szerepel.

Most ősszel azonban valamilyen oknál fogva, amint hallottam, a színházban árusítandó műsorfüzeteken Önt is megjelölték második fordító-

on koko ajan käyttänyt ja käyttää, mutta välttääkseen selkkauksia ja riitaa Teidän kanssanne, jonka ansiosta Hunyadin näytelmä tänne joutui, se on täällä kertaa taipunut aivan kohtuuttomaan ja väärään vaatimukseen.

Kun nyt suomennos on varustettu myös Teidän nimellänne, (*että Te joudutte osaltanne* - kihúzva) täytyy minun todeta, että Te joudutte osaltanne vastaamaan tekstistä, jota Te ette ole koskaan nähnyt ja jonka vuorosanoja – siitä olen varma – Te ette suinkaan tuntisi omiksenne. Suomennoksen mahdolliset sekä ansiot että virheet tulevat yleisön käsityksessä myöskin Teidän tilillemme, vaikka Te ette suomennosta ollenkaan tunne. Voitteko hyvällä omallatunnolla sallia (tai vaatia!), että näin käy? Ainakaan minä en olisi halukas ilmoittamaan itseäni sellaisen työn tekijäksi, jota minä en ole suorittanut. Ja varmaa on, että se suomennoksen teksti, jota kansallisteatteri seuraa, on yksinomaan minun työtäni.

Minulla ei ole mitään muistuttamista sitä vastaan, että Kansallisteatteri on suorittanut eräänlaisen palkkion Teillekin hra Faragón välityksellä. Ilman Teitä ei näytelmä nuotteineen olisi tänne ollenkaan joutunut. Ei ole myöskään kohtuutonta, että paljon vaivaa vaatinut suomennoksenne, jonka avulla teatteri sai aluksi jonkinmoisen käsityksen näytelmästä, edes niukasti korvataan rahapalkkiolla. Mutta kun teatteri esityksissään on seurannut toista tekstiä, joka ei ole Teidän työtänne, on sen varustaminen Teidän nimellänne vääräys todellista kääntäjää kohtaan.

Miksi en sitten käyttänyt Teidän käännöstänne apuna, jolloin näytelmän merkitseminen kahden henkilön suomentamaksi olisi paikallaan? Te tiedätte itse – uskon Teidän terveeseen arvostelukykyynne –, ettei siitä suomennoksesta olisi helposti saanut nykyajan vaatimuksia vastaavaa näytelmän kieliasua. Meidän kieleemme kehittyi nopeasti; se, mikä viisi vuotta sitten kelpasi, tuoksahtaa nyt vanhalta, ja vain ani harvat osaavat suomentaa, aivan harvat – siinä olen täysin samaa mieltä kuin rakas opettajavainajani Yrjö Wichmann. Eihän silloin voi olla kysymystäkään siitä, että ulkomaalainen osaisi suomentaa – kaikkein vähimmin näytelmää! Korjaamalla ei olisi päästy siihen kieliasuun, joka käännökselläni nyt on, vieras käännös kun vaikuttaisi häiritsevästi parhaiden ilmaisumuotojen löytämiseen – tämän Te etevänä unkarintajana hyvin ymmärrätte.

Olisin kiitollinen, jos saisin tietää, millä oikeudella herra Faragó on täällä esittänyt vaatimuksen, että teidät on merkittävä toiseksi suomentajaksi. Oletteko ollut selvillä asian todellisesta laidasta? Ja annatteko sen vääryyden jatkua, joka Teidän merkitsemiseen nykyisen tekstin toiseksi suomentajaksi sisältyy?

Kunnioittaen

Jalo Kalima

p.s. Siltä varalta, että asia siirtyy julkisuuteen, mitä minä en halua, mutta en myöskään pelkää, on minulla jäljennös tästä kirjeestä. – Muuten Unkarissakin tiedetään, että näytelmä käännettiin uudestaan. Olin näet eräistä sanoista, ainakin főbíró sanan kääntämisestä, kirjeenvaihdossa professorinrouvan Irene Némethin kanssa. Samoin kysyin toht. Weöresiltä eräiden sanojen merkitystä, joita en sanakirjoista löytänyt.

ként. Hacsak nem értettem félre, akkor ez az Ön kérésére történt. A színház nagyon jól tudja, hogy Ön nem annak a szövegnek a fordítója, melyet a színház folyamatosan használ, de elkerülendő a konfliktust és vitát Önnel, akin keresztül a darab a színházhoz került, a színház úgy döntött, hogy aláveti magát az Ön méltánytalan és igaztalan követeléseinek.

Most, hogy finn fordítás alatt az Ön neve is szerepel, kénytelen vagyok megállapítani, hogy Ön is felel azért a szövegért, melyet még csak nem is látott, és amelynek szófordulatait/replikáit – és ebben biztos vagyok – semmiképp sem érezheti magáénak. A fordítás érdemei és hibái a közönség felfogásában az Ön nevére is írhatóak, bár a fordítást egyáltalán nem ismeri. Képes Ön tiszta lelkiismerettel megengedni (és követelni!), hogy ez valóban így legyen? Én a magam részéről nem kívánnám, hogy egy olyan munka szerzőjeként jelenjek meg, amit nem én végeztem. Az teljesen biztos, hogy az a fordított szöveg, melyet a színház követ, teljes egészében/csakis/egyedül az én munkám.

Semmi kifogásom nincs az ellen, hogy a Színház Önnek is fizetett Faragón keresztül. Ön nélkül a darab és a kották soha nem jutottak volna a színházhoz. Az sem méltánytalan, hogy Önnek fizettek a sok ráfordítást igénylő finn szövegért, melynek segítségével a színház valamilyen fogalmat alkothattott a darabról. De a színház az előadások során más szöveget használt, mely nem az Ön munkája, éppen ezért az Ön nevének megjelenítése fordítóként az igazi/valódi fordítóval szembeni igazságtalanság.

Miért is nem használtam a fordítás során az Ön szövegét, és akkor két fordító megjelenítése helytálló lenne. Ön nagyon jól tudja – bízom az Ön ítélőképességében –, hogy az Ön szövegéből nem lett volna könnyű napjaink elvárásainak nyelvileg megfelelő szöveget faragni. Nyelvünk oly gyorsan fejlődik, hogy ami öt évvel ezelőtt még megfelelt, az ma már elavultnak tűnik, és csak kevesen tudnak fordítani, nagyon kevesen – ebben teljes mértékben egyetérttek drága elhunyt tanárommal, Yrjö Wichmannal. Az nem is lehet kérdés tehát, hogy tud-e egy külföldi finnre fordítani – a legkevésbé színdarabot! Javításokkal nem értük volna el azt a nyelvi formát, mellyel most rendelkezik a szöveg, az idegen fordítás zavaróan hatott volna a legmegfelelőbb kifejezések megtalálására – ezt Ön elismert fordítóként biztosan megérti.

Hálás lennék, ha megtudhatnám, milyen joga követelte itt Faragó, hogy az Ön neve is fordítóként jelenjek meg. Tisztában van-e Ön a dolgok tulajdonképpeni állásával? És hagyja, hogy ez az igazságtalanság, mely az Ön nevének a végleges szöveg fordítójaként való feltüntetéséből áll, folytatódjék?

Tisztelettel,

Jalo Kalima

ps. Arra az esetre nézve, ha ez az ügy a nyilvánosság elé kerül, amit én nem szeretnék ugyan, de nem is tartok tőle, van egy másodpéldányom ebből a levélből. – De azt Magyarországon is tudják, hogy a darabot újra kellett

fordítani. Ugyanis egyes szavak fordítása érdekében, mint pl. a főbíró, levelezésben álltam Németh Irénnel. Valamint Weöres doktortól is megkérdeztem pár szót, mely a szótárban nem szerepelt.

Kalima úgy tekint a szövegre, mint egyedül a saját munkájára, melyet Vikár szövegétől függetlenül, önállóan hozott létre. Ezért nehezményezi, hogy Vikár kérte neve feltüntetését a darab fordítójaként a plakátokon. Emellett pedig a fordító célnyelvi kompetenciájával kapcsolatos érveket hoz a vitába: a célnyelv gyors változása és a műfaj támasztotta követelmények szerinte mind anyanyelvi fordítót kívánnak. Érvelésében azt hangsúlyozza, hogy a célnyelv fejlődését egy, a célnyelvi kultúrában benne élő érzi át és tudja igazán követni. Ez különösen igaz és szükséges egy színpadi mű esetében, ahol az élőbeszéd központi szerephez jut. Ez a fajta megközelítés azért is izgalmas, mert egyértelműen célkultúra-központú. Kalima mint gyakorlott fordító pontosan érezte, hogy a forráskultúra bemutatásánál fontosabb a célovasó – ebben az esetben néző és hallgató – idegenségérzetének áthidalása. Valójában a dráma magyar mivoltának nem a nyelvi megformáláson kell érződnie, hanem a látványvilágon (magyar, daliás katonák) és a feldozogott (történelmi) eseményen.

Jalo Kalima életrajzából azonban azt is tudjuk, hogy magyar nyelvtudása nem volt elégséges egy darab lefordításához. Mint olyan nyelvész, aki finnugor nyelvekkel is foglalkozott, rendelkezett bizonyos alapismeretekkel a magyar nyelvet illetően, de ezek főként a nyelv szerkezetére vonatkoztak. A forrásnyelvi fogalmak tisztázásában tehát mindenképpen szüksége volt segítségre. Kalima állítása szerint N. Sebestyén Irénhez és Weöres Gyulához fordult a problémás részek tisztázása érdekében.

De hogyan érvelt a másik fordító, Vikár Béla? Arról nincs tudomásom, hogy Vikár válaszolt volna Kalimának. Eddig egyetlen levelet vagy levélvázlatot sem találtam, mely neki szólna. Sőt, az egyik Larin-Kyöstinek írott levélben, melyben felkérte a címzettet a közvetítésre, kijelentette, hogy nem fog válaszolni Kalimának: „alázatosan kérem, magyarázza meg neki [Kalimának], hogy nem fogok sem a levelére, sem pedig a levelezőlapjára válaszolni”.³²

Az érvek, melyeket Vikár a maga védelmében felhoz, nem Kalimának szólnak, hanem finnországi levelezőtársain mint közvetítőkön keresztül (Vikár reményei szerint legalábbis) a nagyközönségnek. Mint ilyenek, teljességgel figyelmen kívül hagyják az anyanyelvi fordító fontosságát hangsúlyozó Kalima-érveket, nem a nyelvi kompetenciát érintő elméleti fejtegetéseken alapulnak, hanem – amint már korábban utaltam rá – saját státusára fókuszálnak. Lássuk ezeket a leveleket:

Vikár Béla → Larin-Kyösti³³

32 Vikár Béla levele Larin-Kyöstihez, 1932. október 21., a Finn Nemzeti Könyvtár Kézirattára (Kansalliskirjaston henkilöarkisto, Larin-Kyöstin kirjekokoelma Coll. 122.11.)

Részlet a levélből [eredeti szöveg:] „Pyydän nöyrästi selittämään hänelle, etten minä aio sanaakaan vastata kirjeesensä(!) ja postikorttiinsa.”

33 VIKÁR Béla levele LARIN-KYÖSTIHEZ, 1932. június 31. a Finn Nemzeti Könyvtár Kézirattára (Kansalliskirjaston henkilöarkisto, Larin-Kyöstin kirjekokoelma Coll. 122.11., kiem. tőlem, V. P. I.)

Részlet a levélből. [eredeti szöveg:] Velikulta, [...]

Lähetin pyynnön Näytelmäkirjailijain yhdistykselle asiastani Suomen Kansallisteatterin kanssa ja olen varma, että se hoitaa etujani, johon minä, Suomen hartaimpana diplomaattina täällä yli 50v.

Kedves Öcsém, [...]

Elküldtem a kérést a Színműírók Egyesületének a dolgomról a Finn Nemzeti Színházzal és biztos vagyok benne, hogy eljár az érdekemben, amiben teljes joggal bízom, mint Finnország egyik leglelkesebb diplomatája itt több mint 50 éven keresztül. Senki nem tett annyit ezen a területen a finn ügyért, mint én: újságíróként, íróként, lexikonok szerkesztőjeként és magánemberként, »Finnország barátja«. És tovább óhajtom folytatni ezt a munkát most is, amikor, Istennek hála, Finnországnak hivatalos képviselője is van itt.

Üdvözlettel,

Vikár Béla

Vikár Béla → Weöres Gyula³⁴

Kedves Öcsém,

Köszönet a kártyáért! Azonban nem vagyok megelégedve a Nemzeti Színház m[élyen].t[isztelt]. jeles igazgatójának kijelentésével. Ezt megírtam Larin Kyöstinek is, kérvén, hogy a Színműírók Egyesületében képviselje álláspontomat és vegye vissza kéziratomat, amely mindenesetre alapul szolgált az „új fordításnak”, másképp visszaküldték volna nekem. Ha nevem alatt jött volna létre az előadás, nem ért volna erkölcsi kár is anyagi mellett! A N[emzeti].SZ[ínház]. nagy sérelmet ejtett rajtam, s ezt én, aki legtöbbit tettem itt 50 évnél hosszabb idő óta a finn-magyar együtt működés terén, korántsem érdemeltem meg.

[...]

Öszinte híve,

Vikár B.

Kalimával ellentétben tehát Vikár számára a szerzőség kérdése kulturális diplomáciai ügy: a finn-magyar kapcsolatok fenntartása és fellendítése érdekében végzett munkája kap hangsúlyos szerepet. Egy olyan személyé, aki bár a forráskultúra rendszerének tagja, mégis a célkultúra diplomatájaként tekint önmagára. Ezzel mintegy jogot formálva arra is, hogy nem anyanyelviként fordítson a célnyelvre, finnre.

täydellä oikeudella rohkenen viittaa. Ei kukaan tehnyt niin paljon työtä tällä alalla kuin minä: sanomalehtimiehenä, kirjailijana, tietosanakirjojen avustajana Suomen asioissa ja yksityisenä miehenä, „Suomen ystävää”. Ja tahdon jatkaa tätä työtäni nytkin, kun Suomi, Jumalan kiitos, on täällä jo virallisestikin edustettuna.

Terveisiä paljon! Teidän B Vikár

34 VIKÁR Béla levele WEÖRES Gyulához, 1932. július 7., a Finn Nemzeti Könyvtár Kézirattára (Kansalliskirjaston henkilöarkisto, Suomalais-unkarilainen kirjeenvaihto, Coll. 69., kiem. tölem, V. P. I.)

ÖSSZEFOGLALÁS

E tanulmánynak nem célja a vitában való állásfoglalás. Amint azonban azt – a vitával is foglalkozó másik tanulmányban – megállapítottam, legalábbis valószínűsíthető, hogy Kalima felhasználta Vikár szövegét.³⁵ Ezt a feltevést erősíti a már említett elismervény is, melyet a színház Vikár számára kiállított. Azon ugyanis a *suomenluonnos* szó szerepel, melyben a *terv*, *tervezet*, *vázlat* jelentésű utótaggal *finn nyelvű vázlat*ként fordítható, vagyis egyértelműen nyersfordítás.

A kérdés tehát inkább az, hogy milyen tanulságokkal szolgál a szerzőségi vita és a benne felhozott érvek? A darab kiválasztását, amint láttuk, a téma mellett a közönség elvárásaihoz igazodó magyarsággépek való megfelelés indokolta, mely kimeríti a lefevere-i ideológiai manipuláció fogalmát. A magyarokkal való sorsközösségérzet kifejezésére jó választásnak tűnt a Helsinkiben tartandó finnugor kultúrkongresszus, és jól illeszkedett a finn színpadokon játszott magyar darabok sorába is.

A finn anyanyelvű fordító, Jalo Kalima egyértelműen kívülállóként került ebbe a rendszerbe: sem a kultúrkongresszus, sem pedig a finn–magyar baráti, kulturális kapcsolatokban nem játszott szerepet. Egyedül családi kapcsolata – a rendező testvére – és fordítói tapasztalata révén került kapcsolatba a darabbal. A vitában is fordítói tapasztalatait kamatoztatta, amikor a célnyelvi anyanyelvű fordító mellett érvelt.

Vikárról ugyanez nem mondható el, bár ő ekkor Magyarországon a finn irodalom elismert magyarra fordítója volt. Ő sokkal inkább megideologizált, a szövegen és a célnyelvi kompetencián kívül eső érveket sorakoztatott fel: saját központi szerepét, tekintélyét a két rendszerben. A fellelhető eszközök mindegyikét megragadta, hogy ezt a tekintélyt erősítse: hivatkozott a magyar lapokban megjelent hírre, miszerint ő a darab fordítója, a Kalevala-Társaságbeli tagságára vagy éppen a finn–magyar kapcsolatok érdekében végzett munkájára. Így hangsúlyozva központi szerepét a forrás- és a célkultúrában is.

35 Erre utal például a darabban szereplő főbíró szó és annak célnyelvi megfelelői. A Vikár-szövegben *ylituomari* szerepel, mely az igazságügyben betöltött szerepkörnek felel meg; a Kalima-szövegben pedig a *nimismies*, mely egy falu életében valamiféle vezető pozíciót betöltő egyént jelöl. A dráma főbírója inkább ez utóbbira vonatkozik. A két kéziratban azt látjuk, hogy a főbíró Kalima kéziratában is először *ylituomari* volt. A végleges változat *nimismies*-verziója később kerülhetett a kéziratba, mivel mindenhol az áthúzott *ylituomari* fölött szerepel. És arról sem feledkezhetünk el, hogy a darab címét (*Feketeszáru cseresznye*) mindketten egy olyan jelzős szó szerkezettel fordították, melyben szerepel a *nainen* (= nő) szó: *Musta nainen* (Vikár) és *Tumma nainen* (Kalima). Vikár Béla kézírata a Finn Nemzeti Színház kéziratárában (Kansallisteatterin arkisto), Helsinkiben található. Jalo Kalimáé pedig a helsinki Színházmúzeum kéziratárában (Teatterimuseon arkisto).

PATTERNS, MODELS, ORIGINALITY. THE CASE OF A HUNGARIAN DRAMA
AT THE FINNISH NATIONAL THEATRE

Keywords: *Béla Vikár, Sándor Hunyady, André Lefevere, manipulation, re-writing*

The study analyses the circumstances of translating into Finnish and presentation of Sándor Hunyady's *The Black Stemmed Cherry*. The subject is mainly justified by a debate over the (translator's) authorship, in which the arguments presented regarding the issue of authorship provide an answer that is exceeding the translation, as well as source and target language competences. The parties in dispute are Béla Vikár and Jalo Kalima. The Finnish translator Jalo Kalima got into this system as an outsider. He came into contact with the play only through his family relations and experiences as translator. He also used in the debate his experiences as translator, arguing in favor of a native target language speaker as translator. On the contrary, Vikár formulates ideologized arguments that are not related to the text and target language competence: his own central role and authority in the two systems.

ȘABLOANE, MODELE, ORIGINALITATE.
O PIESĂ MAGHIARĂ LA TEATRUL NAȚIONAL FINLANDEZ

Cuvinte-cheie: *Béla Vikár, Sándor Hunyady, André Lefevere, manipulare, jurnalism*

Studiul tratează circumstanțele traducerii în limba finlandeză și prezentării piesei lui Sándor Hunyady, *Cireșa cu codiță neagră*. Alegerea subiectului este justificată în special de o polemică legată de autorul traducerii, cu argumente privind persoana autorului, din care rezultă răspunsuri care depășesc competențele de traducere, precum și pe cele ale limbii sursă și limbii țintă. Părțile angajate în polemică au fost Béla Vikár și Jalo Kalima. Jalo Kalima, traducătorul finlandez, a ajuns în acest sistem din afară. A intrat în contact cu piesa numai datorită legăturii de familie și a experienței sale ca traducător. De asemenea, în cadrul dezbaterii utilizează experiența de traducător, argumentând în favoarea unui traducător vorbitor nativ al limbii țintă.

În schimb, Vikár formulează argumente ideologizate, care se situează în afara textului și a competențelor legate de limba țintă: propriul rol central și autoritatea sa în cele două sisteme.

BIRÓ ANNAMÁRIA*

HATVANY LAJOS ERDÉLYI ÚTKERESÉSEI

Kulcsszavak: *Hatvany Lajos, Gaál Gábor, emigráció, Korunk folyóirat, 20. század eleji ideológiák*

Hatvany Lajos életpályájának feldolgozása igen sok akadályba ütközik, mivel a magyar irodalom-, sajtó- és kultúrtörténet különleges figurájával van dolgunk, akinek alakja legtöbb esetben mecénásként és nem pedig alkotóként rögzült az utókor emlékezetében. Ehhez járul meglehetősen egyéni életpályája: a folytonos utazások, külföldi kapcsolathálók bonyolultsága, kétszeri emigrációja, lapok, folyóiratok támogatása vagy vezetése, magyar és német nyelvű publikációi, szépirodalmi szövegeinek ambivalens megítélése, sorozatos vitaszituációkban való részvétele az átláthatatlanság képzetét keltik a kutatóban.¹ Ráadásul ideológiailag is nehezen besorolható, hiszen olyan gondolkodóval, irodalomkritikussal van dolgunk, aki Gyulai Pál tanítványának vallja magát, de Berlinben a hagyományt elvető aktivisták lapjaiba dolgozik, Magyarországon pedig Adyt tekinti az új líra egyedüli legitim képviselőjének, politikailag Károlyi Mihály köréhez csatlakozik, ám az emigrációban csillapíthatatlan vágyat érez magyarsága otthoni megélésére, és aki a korszak nemzetfogalmaival csak nehezen leírható. Már csak a felsoroltak miatt sem meglepő, hogy alakja közbeszéd tárgya lett, és tetteiről sokkal több anekdotát, generációról generációra hagyományozódó, biztosnak tudott adatot őrzött meg az emlékezet, mintsem elmélyült elemzést vagy dokumentálható mecénási tevékenységet. Erdélyi tevékenységével kapcsolatosan is hasonló helyzet áll fenn. Legmakacsabbul az az állítás tartja magát, hogy Hatvany részt vett a *Korunk* című folyóirat megalapításában és nagymértékben támogatta annak megjelenését². Az erdélyi kapcsolatok kiépítésének és jelentőségük túlhangsúlyozásának egyik legfőbb oka Hatvany emigrációban töltött időszaka: annak ellenére, hogy viszonylag kényelmesen élhetett a Habsburgok nyaralójaként funkcionáló lainzi vadászkastélyban, a Hermes-villában és az emigráns értelmiségiek körében folytathatta mind mecénási, mind pedig lapkiadói tevékenységét, csillapíthatatlan vágyat érzett az országba való visszatérésre. Magyarországon körözték, nemsokára pedig Csehszlovákiából is kitil-

* BIRÓ Annamária (1980), dr., irodalomtörténész, az EME Kutatóintézetének tudományos munkatársa. E-mail: biro.annamaria@eme.ro.

- 1 Életrajzához lásd NAGY sz. Péter: *Hatvany Lajos*. Balassi, Bp., 1993; DERÉKY Pál: *Lajos Hatvany, ungarndeutscher Patriot, Mäzen und Literaturpolitiker = Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest: Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten*. Szerk. Wynfrid KRIGLEDER–Andrea SEIDLER–Jozef TANCER. Ed. Lumière, Bremen, 2012. 109–124.
- 2 Pomogáts Béla források feltüntetése nélkül említi ezt erdélyi irodalomtörténetében. POMOGÁTS Béla: *Magyar irodalom Erdélyben (1918–1944)*. Pallas Akadémia, Csíkszereda, 2008. 277. Ezt az állítást aztán átveszi a legújabb *Korunk*-monográfia szerzője, Botházi Mária is. BOTHÁZI Mária: *Átmenetek. A harmadik Korunk rendszerváltó tíz éve*. Komp-Press, Kvár, 2015. 61.

tották publikációs tevékenysége miatt, így menekülési útvonalként leginkább az erdélyi irány mutatkozott annak az illúzióknak a kiélésére, hogy szerves része lehet az irodalmi és kulturális életnek. Jelen tanulmány tehát azt vizsgálja, hogy milyen aspektusok vizsgálhatók és emelhetők ki ebből a viszonylag nehezen dokumentálható erdélyi munkálkodásból.³

A Hatvany-hagyaték feldolgozásának jelen állása szerint három szinten tanulmányozható a felvetett problémakör: 1. erdélyi kapcsolatrendszere a kiadott levelezés,⁴ illetve néhány kéziratban maradt levél segítségével; 2. erdélyi lapokban megjelent írásai, műveinek erdélyi recepciója; 3. az Ady-émlékezet ápolása és ennek partiumi/erdélyi szálai.

1. KAPCSOLATRENDSZER ÉS MECÉNÁSI TEVÉKENYSÉG

A kapcsolatrendszer vizsgálatának egyik legfőbb forrása a két kiadott levelezéskötet, viszont mindkettő igen szelektíven válogat a hatalmas gyűjteményből, mely jelenleg az MTA Kézirattárban található. Bár az anyag rendszerezett, csakis helyben vizsgálható, legalább egy címzett-katalógusra online is nagy szükség lenne. Jelen tanulmányhoz csupán a Dienes László által írott kéziratban maradt leveleket vizsgáltam, melyet kiegészítettem a kolozsvári Szabédi-házban található Gaál Gábor gyűjtemény anyagával, ahol a Hatvany által írott, ám igen szűkszavú levelek találhatók. Megállapításaimhoz tehát leginkább a kiadott anyag szolgáltatott forrásokat. Az mindenesetre már egy ilyen redukáltabb vizsgálatból is kiderül, hogy Hatvany legintenzívebb kapcsolatot egykori titkárával, Gaál Gáborral ápolt, aki Magyarországról való távozása után (feljelentés és körözés volt osztályrésze ott, Hatvanytól eltérően még 1928-ban sem mert hazamenni⁵) az ő javaslatára költözött rövid bécsi és berlini tartózkodás után Kolozsvárra. Hatvany anyagilag is támogatta Gaál Gábort, ám ez a havi apanázs nem volt elég sem egy konszolidált nyugat-európai életforma kialakítására, sem pedig egy dél-amerikai kivándorlásra, ezért javasolhatta Hatvany az anyagilag kevésbé megterhelő, ugyanakkor karrierlehetőségeket is kínáló romániai tartózkodást.⁶ Gaál számára nem problémamentes a beilleszkedés, hiszen nem ismeri azokat a viszonyokat, amelyekben az utódállamok kisebbségbe szorult magyarsága próbálja kialakítani a megváltozott körülményekhez igazodó irodalmát, kulturális és társasági életét.⁷ Úgy tűnik, hogy Hatvany segített szociális

3 Természetesen csupán az 1920 utáni periódust vizsgálom, és bár nem kizárt, hogy a második emigráció után is voltak erdélyi kapcsolatai, erre nem sok forrásunk van. A vizsgált periódus tehát egy kb. 20 évnyi intervallumot jelent, az 1920-as évektől 1940-ig.

4 *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Kiad. HATVANY Lajosné. Szépirodalmi, Bp., 1967; Hatvany Lajos *levelei*. Kiad. HATVANY Lajosné, ROZSICS István. Szépirodalmi, Bp., 1985.

5 Gaál Gábor életrajzához lásd TÖTH Sándor: *Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről*. Kriterion, Buk., 1971.

6 Lásd Gaál Gábor hálálkodó szavait: „Ez lett tehát egyelőre abból, hogy Ön Dél-Amerika helyett ide kormányzott. Egyelőre úgy látszik, hogy jobb.” Gaál Gábor Hatvany Lajosnak, Cluj-Kolozsvár, 1929. március 3. GAÁL Gábor *Levelek (1921–1945)*. Kiad. SUGÁR Erzsébet. Kriterion, Buk., 1975 (a továbbiakban GAÁL Gábor *Levelek*). 54.

7 Ugyanez a nehézkes viszonyulás jellemző Ignotus kolozsvári tartózkodására is, aki bár elveinek megfelelően cselekszik és ír, végül mégis polémiák sorába keveredik és távoznia kell Kolozsvárról. Lásd LENGYEL András: *A Keleti Újság élen. Ignotus Huba kolozsvári epizódjáról*. Kalligram XXIV(2015). 10. sz. 64–80.

életének kialakításában is, amit viszont távozása után Gaál nem tud fenntartani: „Barátainkkal semmi meglepő. Kuncz és Hunyadi a régiek. Kunczot napról napra jobban szeretem. Kádárral is barátkozom. A többiekkel is, mindenkivel, – de ne vegye rossz néven, mióta elmentek, határozottan sokkal rosszabb, nem kívül – belül – nekem!”⁸ Folyamatosan kívülálló szerepében látja és láttatja magát, akit sem emberileg, sem ideológiailag nem tudnak besorolni az erdélyi értelmiségiek, ezért tartózkodóan, már-már ellenségesen viselkednek vele, és megpróbálják beskatulyázni: „Az emberek itt, Uram, a legmesszemenőbben kétszínűek, s miután mást nem mondhatnak rólam, jobbra-balra azt bizonyítják, hogy nem vagyok erdélyi. Különbözik pedig kineveztek egy keresztény Karl Krausnak. Pont”.⁹ A mellőzöttségnek és elhagyatottságnak némileg ellentmond karrierjének alakulása: megérkezése után szinte rögtön számtalan publikációs lehetőséghez jut, hamarosan a *Korunk* társszerkesztője, majd Diénes távozása után fokozatosan egyedüli szerkesztője lesz, és vannak olyan hónapok, amelyekben több tíz írása is megjelenik különböző, főleg baloldali erdélyi lapokban.¹⁰ Szociális elszigeteltség és gyors szakmai sikerek elérése jellemzi tehát Gaál erdélyi pályafutását a korai években, amelyekről hosszú levelekben számol be mecénásának. Kérdéses persze, hogy a Hatvanyhoz fűződő viszonyt mennyire határozza meg az anyagi támogatás. Amíg Hatvany havi támogatást küld neki, karrierjének alakulásáról részletesen beszámol, ennek elmaradása után inkább munkatársi viszony alakul ki köztük – nem mellesleg többéves szünetekkel –, melyben a *Korunk*-szerkesztő Gaál szövegeket kér és jelentet meg az egyre kevesebbet író Hatvanytól. Kétségtelen, hogy ideológiailag rohamosan távolodnak egymástól, bár a fokozatosan balra tolodó Gaál már kezdetekben is igen konzervatívnak látja Hatvanyt. Hosszabban idézek egy Bécsben kelt leveléből, mert akkor közvetlen közletről tapasztalhatta Hatvany gondolkodásmódját, és az ellentétek belátása mellett is emocionálisan erősen kötődött mentorához:

„De ő idegesen pesszimista minden magyar ügyben. Nagyon szeretem őt. ... Neki van egy nagyon nagy betegsége: haza vágyik. Itt hontalan, direkt szerencsétlen, vigasztalni kell és lelket beszélni bele. ... Benne rengeteg törés van. Nem is tudom, miért szeretem. Belülről, kultúrája, szándékai, megértései, álláspontjai idegenek előttem. Csak egy közös, és ez ment mindent: a nagy magyar klasszikus generáció szeretete, és benne az a szándék, hogy itt-ott, kevésszer, késett módon, felületesen is – ennek a klasszikus generációnak új, változott, a Nyugat-generációhoz mért értelmet akart adni. Ő nem közülünk való. [...] Úgy képzelem, hogy a Nyugatnak ha van centruma, jobb- és balszárnya, ő a jobbszárnyon áll a legtöbb kérdésben és csak néha-néha a centrumban. Ha iskolázni lehetne ma a magyar írást: ő a magyar hagyomány iskolásaihoz tartozik, anélkül, hogy ezt a szót kiejtené. Felvilágosult konzervatív. [...] Ő engem nem tart írónak, sok véleményemre felugrik az asztaltól és belsőleg rázkódik meg”.¹¹

8 Gaál Gábor Hatvany Lajosnak, 1927. február. GAÁL Gábor *Levelek* 27.

9 Gaál Gábor Hatvany Lajosnak, 1927. ápr. 8. Uo. 32.

10 „Persze sokat dolgozom. Szinte éjjel-nappal. Gonddal. Minden hónapban 24-25 cikk. Itteniek szerint ez még nem volt, hogy itt valaki, szerkesztőségen kívül, ennyi cikket el tudjon helyezni...”. Gaál Gábor Hatvany Lajosnak, 1927. okt. 6. Uo. 38.

11 Komlós Aladárnak. Wien, 1922. márc. 31. Uo. 8–9.

Az 1930-as években felerősödő magyarországi antiszemitizmus és a nemzeti jelleg túlhangsúlyozása aztán egy rövid időre újra egymás közelébe tereli őket egy-egy a *Korunk*ban megjelenő szöveg erejéig, de a meleg baráti hang nem tér többé vissza. Gaál erélyesen megvédi az általa alkalmazott módszert, az orosz eszmék *Korunk*-beli megjelenését,¹² Hatvany pedig visszahúzódik, bár előfizetése révén támogatja a lap megjelenését (ez azonban korántsem nevezhető kimagasló mecénási tevékenységnek). Az induló Dienes-féle koncepció kétségtelenül közelebb állt Hatvanyhoz, nem véltetlen, hogy ezekben a korai lapszámokban jelenteti meg nagy szintéziseit, amelyekre a későbbiekben még visszatérek. Viszont a Dienes László által írt levelekből¹³ sem derül ki semmiféle utalás arra nézve, hogy anyagilag támogatta volna a lap indulását és megjelenését. Legtöbb esetben a Hatvany-szövegek korrektúrájáról, a tiszteletpéldányok elküldéséről van szó, személyesebbé csak akkor válik a viszony, amikor Dienesnek távoznia kell Kolozsvárról, és a bécsi munkavállaláshoz Hatvany segítségét kéri.¹⁴ Ekkor Dienes stabilizálni szeretné a lapot is, hiszen tisztában van vele, hogy más országból szerkesztve nem védheti meg azt az esetleges támadásoktól. Éppen ezért a Dienes-féle egy személyes vállalkozásból stabil főmunkatársi gárdával rendelkező lapot szeretne csinálni, a védőszervezetként működő szerzőlistát pedig a lap címlapján is közölné, ide szeretné bevenni Hatvanyt is: „Szeretném a lapot szélesebb alapokra helyezni és nagyobb lehetőségeket nyitni meg számára. Ennek első lépése volna, hogy elvegyem a lapnak személyemhez fűződő jellegét s a főmunkatársak neveinek kiírásával nagyobb súlyt kölcsönözsek neki. A főmunkatársakat azok közül választanám ki, az irodalmi koteriákra való tekintet nélkül, akik már eddig is dolgoztak a *Korunk*nak. Szeretném hinni, hogy a Báró urnak sem lesz kifogása hogy nevét a főmunkatársak közé felvegyem és megfogja ehhez adni beleegyezését”.¹⁵ Nem azt állítom,

12 Hatvany Lajosnak Cluj-Kolozsvár, 1929. április 19. „Ön Uram azt írja, hogy a lap »kis nagyon is kacérkodik az orosz eszmékkal«. Ez bevallom igaz. A lapban tényleg sűrűn szerepelnek az oroszok. Söt egy orosz regényt hozunk, ami magyarul meglehetősen felöltik. Ez azonban még nem kacérkodás. Nem kacérkodás azért, mert a lap – világnézeti s ezenkívül még az a speciális beállítódása van, hogy keresztmetszetét akarja adni a mai európai világ tény és eszmeálladékának. Ebben az európai világban pedig ezek az orosz eszmék feltűnően szerepelnek. A lapnak ezt a beállítódását még Dienes László tüzte ki s nekem mint a vállalat alkalmazottjának is ragaszkodnom kell ehhez a célkitűzéshez, eltekintve attól, hogy mint mai intellektuel, bennem is sok lelki kacér hajlandóság van ezekkel az eszmékkel szemben. Viszont észrevehette Ön azt is, hogy a lapban van szinte jobboldali és nagyon sok középpárti eszme is. A lapnak tehát, hogy úgy mondjam szerkezetébe tartozik az, hogy igazán baloldali eszméknek is teret ad.[...] Természetesen ez nem jelenti azt, hogy utirozom ezeknek az eszméknek a szerepeltetését, azt azonban feltétlenül jelenti, hogy a lapból egy olyan új, igazán liberális orgánomot szeretnék, amely az összes előforduló ma az időt joggal alakító eszmével szemben türelmes”. Uo. 60.

13 Ezek az MTA kéziratárában Ms 378/87-90 jelzet alatt találhatóak.

14 Dienes a távozás okaként a román fajvédők erőszakos fellépését nevezi meg, akik fizikailag is bántalmazták (lásd 1927. dec. 8-án kelt levelét): „Gaál leveléből már tudja, hogy a Román fajvédők mind fenyegetőbb és mind direktebb akciókat ígérő magatartása lehetetlenné tette maradásunkat és el kellett határoznunk magunkat arra, hogy elmenjünk innen.” Gaál Gábor viszont azt állítja, hogy felesége szigorú tanári módszerei voltak a fizikai erőszak kiváltó okai: „Dienest különben megverték. Valószínűleg olvasta Ön is, pesti lapok is hozták. – *A felesége miatt*, ki előadó és vizsgázató az egyetemen. Nem antiszemitizmus tehát és nem lapja miatt. Az asszony szigorú.” Hatvany Lajosnak, Cluj, 1927. jún. 8. GAÁL Gábor *Levelek* 33.

15 Dienes László Hatvany Lajosnak, Cluj, 1927. dec. 8., MTA kéziratárában Ms 378/87-90.

hogy Hatvany egyáltalán nem támogatta a lapot, hiszen előfizetése, kapcsolatai révén egészen biztosan sokat megoldott a kezdeti nehézségekből, de nincs bizonyítékunk arra, hogy a *Nyugathoz* hasonló vállalkozásként tekintett volna rá, azaz részvényesként vett volna részt a lapkiadásban. A kibontakozó erdélyi művészetet igyekezett anyagilag stabilizálni, ennek egyik jó példája (mely végül is a *Korunk* című lapot is érinti) 1927-es akciója, amely során az *Urak és emberek* első két kötetéért¹⁶ kapott 42 000 lejnyi honoráriumot a következőképpen osztja el: 20 000 lej jut a *Korunk*nak, 5000 lej Kibédi Sándor költőnek, 5000 lej Zuckermandel Ernőnek, Ady francia fordítójának, 10 000 lej annak, aki legtöbbet tett az erdélyi Ady-propagandáért, 2000 lej pedig a Magyar Színház egy tehetséges növendékének. A két utóbbi összeget a Kuncz Aladáról, Kádár Imréről és Ligeti Ernőből álló zsűri N. Tessitori Nóra szavalóművésznek és Kiss Manyi színinövendéknek ítélte.¹⁷

Hatvany Lajos kapcsolathálójának és kevésbé anyagi segítségének köszönhető Markovits Rodion sikerének megalapozása is. Nagyon érdekes történet bonatkozik ki az akkor Szatmárnémetiben élő Markovits felfedezése és felkutatása, majd pedig a vele való szakítás kapcsán, hiszen a forgatókönyv nagyon hasonlít ahhoz, ahogyan kezdetben nem ismeri fel Ady zsenialitását, félreteszi szövegeit, majd hirtelen rádöbben verseinek felforgató hatására. Egyrészt Markovits Rodionnak címzett 1927-es levelében írja le hasonló retorikával a *Szibériai garnizon* felfedezését: a szerző nevének idegensége miatt papírkosárba dobott, majd onnan a szolgáló által kimentett kéziratot Hatvany sokáig nem vette kézbe, majd mikor borotválkozás közben unalmában belepillantott, azonnal felismerte a tehetséget és a nélküle elkallódó világhírű író. A mecénás-támogatott viszonyt ezúttal Romain Rolland és a román szerző, Panait Istrati kapcsolatához¹⁸ hasonlítja, és ahogy Rolland bevezette Istratit a világirodalomba, úgy fogja Hatvany biztosítani Markovits Rodionnak a világhírnevet.¹⁹ Való igaz, hogy sokat tesz a *Szibériai garnizon* magyar kiadásának terjesztéséért,²⁰ majd pedig németre fordítja, és Berlinben megjelenteti a kötetet,²¹ miközben ő maga börtönben ül. 1928-ban a *Magyar Hírlap-*

16 Nagyon érdekes és további vizsgálat tárgya lehetne, hogy az 1920-ban alakult Genius Könyvkiadó hogyan tudott ekkora előleget fizetni, különösen a továbbiak fényében, hiszen végül Hatvany életében csak az első, *Zsiga a családban* című kötet jelent meg.

17 Az erről szóló hír a Keleti Újság 1927. február 25-i számában jelent meg.

18 Panait Istrati 1921-ben öngyilkossági kísérlet miatt került kórházba Nizzában. Iratai között egy Romain Rollandnak címzett levelet találtak, melyet nélkülözéseiről írt a román szerző. A történet szerint a levelet a kórházból elküldik Rollandnak, aki felfedezi Istrati tehetségét, publikációs lehetőséghez juttatja, 1923-ban pedig az ő előszavával jelenik meg *Kyra Kyralina* című novellája a *Le Livre Moderne Illustré* 148. számában.

19 Hatvany Lajos Markovits Rodionnak, Párizs, 1927. november 27., Hatvany Lajos *levelei*. Kiad. HATVANY Lajosné–ROZSICS István. Szépirodalmi, Bp., 1985 (a továbbiakban Hatvany Lajos *levelei*). 331.

20 A *Szibériai garnizon* 1928-ban jelent meg folytatásokban a *Keleti Újság*ban, majd önálló kiadásban is, de amíg Hatvany a kiadó nyakán marad 1800 példányt (a 2000-ból) el nem viteti Pestre, Erdélyen kívül visszhangtalan marad. Lásd HAMMERSTEIN Judit: *Egy elfelejtett magyar világirodalmi bestseller (MarkovitsRodion: Szibériai garnizon)*. Látó 2011. június. Online: <http://www.lato.ro/article.php/Egy-elfelejtett-magyar-vil%C3%A1girodalmi-bestseller-Markovits-Rodion-Szib%C3%A9riai-garnizon/2092/> (2016. 10. 01.)

21 Rodion MARKOVITS: *Sibirische Garnison. Roman unter Kriegsgefangenen*. Aus dem Ungarischen von Lajos HATVANY, bearbeitet von Ernst WEISS. Propyläen, Berlin, 1930.

ban név nélküli reklámszöveget jelentet meg *Új név a magyar irodalomban* címmel,²² melyben némileg a felfedezés történetét is átalakítja: Markovits kötete azért menekül meg a megsemmisítésről, mert Hatvany figyelmét magára vonja Pop Aurél metszete, így egyik műalkotás előkészíti egy másik diadalútját. A gyors és szédítő sikernek végül nem lett jó vége: Markovits képtelen volt bekapcsolódni a pesti irodalmi világba, örökké az esetlenül viselkedő vidéki úr maradt.²³ Hatvany később a nyilvánosság előtt is megtagadja korábbi mentoráltját, úgy véli, hogy későbbi kötetei agyonhallgatása jogosan történik.

A kapcsolatháló legvidámabb csomópontját képezi a Hunyady Sándor–Kuncz Aladár–Hatvany Lajos-viszony, amely teljesen más megvilágításba helyezi a korabeli kolozsvári életet, és minden bizonnyal ennek az akár bohémnak is nevezhető háromszögnek köszönhető a Hatvany erdélyi tevékenységéhez kötődő anekdoták nagy része. A Hunyady és Kuncz által írt négykezes levelek egészen más képet közvetítenek Kolozsvár szellemi életéről, amit Gaál levelei alapján Hatvany vagy akár a mai olvasó hajlamos lehet elmaradottnak, provinciálisan magába zárkózónak tekinteni.²⁴ Főleg Hunyady az, aki hajlamos a hallott információk alapján Hatvany erdélyi letelepedését terjeszteni, ami a társasági életet különösen kedvelő Hunyadynak egyáltalán nem lenne ellenére:

„Figyelmeztetem rá, hogy itt mindenféle mendemonda él a lejövetelével összefüggésben. Arról is beszélnek, mintha Ön esetleg hajlandó volna letelepedni Erdélyben. Kádár kollégám már egy bukaresti tanszék érdekében fáradozik [...] Sőt már azon is fúrunk-faragunk, hogyan volna lehetséges a kolozsvári egyetemen szerezni meg Önnek ugyanezt a helyet. Kérem, foglalkozzon ezzel a gondolattal. Mert ha kényelmetlen és civilizálatlan is Erdély, nagyon érdekes dolgok folynak itt. Egy egészen új kis ország, a romániai magyar nemzet egyéni léte van itt kialakulóban, a maga egyéni kultúrájával.”²⁵

Hatvany kolozsvári látogatása után a levelek hangja igen közvetlen, ironikus-viccelődő, évődő lesz, egészen biztosan megtalálták a közös hangot, hiszen Hunyady szinte minden további levelében Hatvany újabb látogatását kéri-reméli. Egy kialakuló polgári életforma öni-róniától sem mentes megjelenítését olvashatjuk: „Kérlek, semmi újság. Hízunk, butulunk. Járunk vacsorázgatni, mint régen. Összekötő kapocs vagyunk Kunczcal a két sarkcsillag kö-

22 Magyar Hírlap 1928. április 8. Később gyűjteményes kötetben is megjelent: HATVANY Lajos: *Irodalmi tanulmányok*. Szépirodalmi, Bp., 1960. 112–114.

23 Hatvany így kommentálja a fennebb idézett levelet: „A *Szibériai Garnizon*-t én fedeztem föl, fordítottam is németre a börtönben – keresett vagy 70–80 ezer pengőt, elkártyázta. Közbejött Remarque, és elütötte Markovitsot a sikertől.” Hatvany Lajos *levelei* 479.

24 Gaál időnként mintha még fel is jelentené Hatvanynál két erdélyi barátját. Pl. „Hunyady is és Kuncz is üdvözlésüket küldik. A körülöttük levő grófi ködtől alig láthatók. Egyik se dolgozik mint író.” Hatvany Lajosnak, Cluj, 1927. jún. 8. Gaál Gábor *Levelek* 33. Egy másik alkalommal még súlyosabb vádakkal illeti őket: „Kuncz és Hunyady megkönnyíthették volna itteni sorsom. Ők azonban nem segítettek semmiben. Ezt lélekben nem bocsátom meg nekik soha. *Ennyivel Önnek tartoztak volna.* – Azért szeretem őket. De tudom, hogy nem az embereim.” Hatvany Lajosnak, 1927. okt. 6. Uo. 39.

25 Hunyady Sándor Hatvany Lajosnak, Kolozsvár, 1925. 09. 07. Hatvany Lajos *levelei* 323.

zött”.²⁶ Kolozsvár fejlődéséről, a lakhatási viszonyok jobbra fordulásáról, az alakuló Helikonról, kirándulási lehetőségekről és a pezsgő sajtóéletéről adnak hírt ezek a levelek még akkor is, ha a nagyvilági Hatvany előtt mindig mentegetőznek az elmaradottság miatt. Nem tudjuk, hogy a Kolozsvárra költözésből, az esetleges katedra megszerzéséből mennyi igaz, volt-e bármiféle valóság alapja Hunyady Sándor felvetéseinek. Úgy tűnik, mintha a visszafogottabb Gaál Gábor mégis jobban ismerte volna Hatvany Lajost, hiszen Hunyady pont azzal nem érvel, ami a legfontosabb volt az emigrációt nehezen viselő báró számára: Kolozsváron magyar közegben, magyar témákról értekezve akár magyarnak is érezhette volna magát, mely sem az emigrációban, sem pedig otthon, a visszatérése utáni per következtében nem adatott meg neki.

2. ERDÉLYI LAPOKBAN MEGJELENT ÍRÁSAI, MŰVEINEK ERDÉLYI RECEPCIÓJA

Az intenzíven ápoltt erdélyi kapcsolatok ellenére Hatvanynak nem sok szövege jelent meg itteni lapokban. Kevés számú szövegről beszélhetünk tehát, de mindegyik szöveg nagy jelentőséggel bír a Hatvany-életműben. 1926 decemberében és 1927 januárjában jelenik meg a *Korunkban* Hatvany színtézise, mely később különnyomatként önálló kötetben is napvilágot lát *A polgár válaszáton* címmel.²⁷ Természetesen az ilyen jellegű számvetéseknek rengeteg irodalmi példája lehet, mégis azt gondolom, hogy ennek a szövegnek Heinrich Mann 1911-ben a *Pan* című lapban publikált *Szellem és tett* című írása volt a kiindulópontja. Heinrich Mann írása később az aktivisták egyik alapműve lett, struktúrájának alapja viszont a társadalmilag elkötelezett francia gondolkodók történetének felvázolása Rousseau-tól Zoláig. Heinrich Mann esszéje a francia kultúra iránti rajongásából táplálkozik, és a francia-német ellentétésre épül: míg a francia intellektuális viszonylag könnyen irányíthatják/irányíthatják népüket akár a fegyveres forradalom vállalására, a német értelmiségiek eleve elzárkóznak a társadalmi felelősségvállalástól, de a német nép sem érett az értelmiségiek vezető szerepének elfogadására. Hatvany természetesen más feladatot vállalt: ő a polgárság felemelkedését és bukását kívánja megírni szövegének első részében, míg a másodikban választ keres arra az égető kérdésre, hogy mit tehet a polgár a megváltozott viszonyok, egy világháború, egy megbukott forradalom és értékeinek devalválódása után. A szöveg struktúrája, a kérdések megfogalmazása azonban kétségtelenül Heinrich Mann-i ihletésűek, és a szövegben is előkerülnek a Mann fivérek referenciapontként. Kiindulópontja saját jelenének lefestése és a polgárság totális csődje:

„Délén az olasz polgárság hadsereget tart a maga védelmére s Mussolini száján keresztül üzen hadat a polgári forradalom 1789-es, másfél százéves hagyományának. Franciaországban a radikális polgárság hasztalan vergődik, hogy csak egy szemernyit is megvalósítsa a haladó, fejlődő, egyenlősítő polgárság nagyszerű programjából. Az angol polgárság előbb államse-

26 Hunyady Sándor és Kuncz Aladár Hatvany Lajosnak, Kolozsvár, 1926 tavasza. Uo. 340.

27 HATVANY Lajos: *A polgár válaszáton*. *Korunk* I(1926). december. 753–764; II(1927). január. 11–23.

géllyel, majd pedig a munkásság létminimumának megtagadásával igyekeznek tengetni a polgári termelésnek ideig-óráig tartó, mesterséges életét. A német Bürger megmételtyezi a hivatalt, a törvényhozást, utálja a köztársaságot s úgy fél a rászakadt demokratikus önkormányzattól, hogy legjobban szeretne visszamenekülni a császári gyámság alá. A megnyomorodott spanyol, bolgár, magyar, román, lengyel polgárság eladta lelkét a leghitványabb oligarchiának”.²⁸

A polgárság és értékei kialakulásának történetét a francia forradalom felvázolásával, az elért eredmények és az elkövetett hibák számbavételével kezdi, egyik legfontosabb megállapítása mégis az, hogy az így kialakult polgári társadalom „a politikai szabadság jogait, hanem egyszersmind a szabad bírálatnak és szabad kutatásnak jogát, szóval a lehető legteljesebb emberi szabadságot jelenti.” Elképzelésében a nemzeti és polgári jelleg nem állnak egymással szemben, hiszen a szabad polgár cselekvési területe a nemzet és a haza, amely többé nincs alávétve a hűbéri társadalom kaszt- és szabályrendszerének. Thierry²⁹ és Toqueville³⁰ az ideális polgári berendezkedésről szóló nézeteit vázolván jut el arra a következtetésre, hogy a 19. századi polgár ott követett el hibát, hogy saját vágyait egyenlőnek tekintette az emberiség vágyaival, és úgy gondolta, hogy a polgári demokrácia megteremtésével minden népréteg elégedett lesz. Amerikában nem voltak tekintettel a rabszolgákra, Közép-Kelet-Európában pedig nem akartak tudomást venni a paraszti és munkásréteg másféle vágyairól. Hatvány elképzelései szerint a 19. századi polgárság egyfajta politikai darwinizmust kezdett el vallani: mindenki előtt nyitva áll az érvényesülés útja, munkával vagyonhoz juthat bárki, az erős felemelkedik, a gyenge pedig alul marad a szabad versenyre alapuló társadalomban. Első megdöbbenés akkor éri ezt a polgárságot, amikor a világháború kitör. Ekkor a polgárok a túl sokáig megtűrt hűbéri rendszert hibáztatják miatta: „A magunkfajta polgári publicista azzal védekezett, hogy a középeurópai polgárság végzetes hibát követet el, midőn akár diplomáciai, akár politikai, akár katonai szerepében oly sokáig megtűrte a német junkert, a magyar gentryt s a német, magyar, de főleg Berchthold-féle osztrák mágnást.” A háború végén azzal szembe-sülnek, hogy a wilsoni elképzelések nem teljesültek, a polgári társadalom nem teljeseedik ki, az nem mindenkinek a vágya, ezért teljes zavar és tanácstalanság uralkodik:

„Ha Sieyes abbé ma kelne fel e tótágast álló, klerikalizmussal ölelkező, militarizmusba csimpaszkodó harmadik rend előtt, bizonyára ijedten csapná össze a kezét s így kiáltana fel: A polgárság, mely tegnap minden volt, úgy lehet, maholnap semmi sem lesz. Tolstói, Anatole France, Shaw, Barbusse, Romain Rolland, Wells, Ady, a polgárságból kikerült vezérek hátat fordítanak nekünk. Thomas és Heinrich Mann a polgári biztonságok

28 Korunk I(1926). december. Online: http://epa.oszk.hu/00400/00458/00238/korunk_EPA00458_1926_012_4210.html (2016. 10. 01.)

29 Augustin THIERRY francia történésről és a harmadik rendről írott könyvéről van szó: *Essai sur l'histoire de la formation et des progrès du tiers état, suivi de deux fragments du recueil des monuments inédits de cette histoire*. Meline, Cans et Cie, 1853.

30 Úgy tűnik mintha gondolatmenetében Hatvány két Alexis de Toqueville szövegre támaszkodna: *De la démocratie en Amérique* (1835/1840) valamint *L'Ancien Régime et la Révolution* (1856).

helyett csak a polgár tépelődéseit adják nekünk elő... Kialudtak a fények körülöttünk, sötétben tapogatózunk, előttünk a meredély, melybe zuzott fővel bukunk alá.”

Hatvany a legnagyobb veszélyt a proletárságban látja, úgy gondolja, hogy a polgári értékrend veszélyben van a proletárforradalom miatt, ezért a polgárság offenzív létből defenziába szorult, és így kell újrafogalmaznia magát. A szöveg második része különösen azokra az elmentmondásokra koncentrál, amelyek a kialakuló polgári értékrendben mutathatók ki a francia forradalom idején. A választójog, tulajdon és szabadság kérdéskörét járja körül ez a rész, hiszen Hatvany szerint ezek a tisztázatlan fogalmak vezettek a 20. századi polgári gondolkodás csődjéhez. A polgárság ugyanis bebetonozta magát saját jogaiba és kiváltságaiba, és mikor a negyedik rend ugyanezen jogokat kezdte követelni saját maga számára, fenyegetésként élte ezt meg.³¹ Hatvany saját jelenének tragédiáját abban látja, hogy nem létezik az egységes nép fogalma: parasztságra, munkásságra és polgárságra oszlik, és még a polgárságon belül is elkülönül a burzsoá. Szövege nem kínál választ semmire, utolsó soraiban a 20. század eleji polgár dilemmáit fogalmazza meg:

„Az engesztelhetetlen harcban, mint ez a nehéziparos, mint a jövő ellen szegülő osztálytudatos polgár álljak-e ki a proletár ellen? Avagy pedig érvényesítsem alapelvét annak az osztálynak, mely a magam osztályának nem csupán tőkéjét és hatalmát, hanem individualizmusra berendezett lényegét, valósággal életelvét igyekszik megsemmisíteni? Lehet-e kacérkodni a halállal? Szabad-e?

– Színt kell vallanod – mondja a filiszter –, ezek olyan idők, hogy fehérnek kell lenni vagy vörösnek.

Nem lehetek fehér. Nem lehetek vörös.

A polgárságomat megtagadni annyi, mint önmagamot megtagadni. A polgárság mellett kitartani annyi, mint a jövőt megtagadni. A polgár ama rémes dilemma előtt áll, hogy vagy önmagához vagy pedig a korához lesz hűtelen.”

A szöveg elsősorban a magyarországi olvasóknak szól, ezért választotta Hatvany megjelenési helyként a *Korunkat*. A bécsi lapok csak a legkritikább esetben jutottak el Magyarországra, de az induló kolozsvári lapnak olvasói voltak Budapesten, vidéken és a többi utódállamban is. Hatvany nem véletlenül fogalmazza meg saját tévedéseit is, szövegével azt próbálja bizonyítani, hogy a bécsi magyar emigránsok magyarországi üldözése jogtalan és felesleges.

31 Hatvany érzékletes hasonlatokat is felvillant szövegében, erre példa az alábbi: „Mintha csak azt mondaná a jólnevelt Janin, hogy a Marseillaise szép nóta, valahányszor a polgári jogokért való küzdelemben harsan fel, de csunya nóta, valahányszor a polgári jogokat és a polgári gyönyörűséget fenyegeti meg. Pedig a Marseillaise szövege és dallama mindig és mindenütt egyforma, de különböző helyeken és különböző alkalmakkor, mindig másképp verdesi a különböző dobhártyákat.”

Következő, 1927 májusában megjelenő témája már egy olyan kérdés körül csoportosul, amely az emigráció közben, de főleg utána meghatározza Hatvany gondolkodását. Az *Egy zsidó–magyar monológja* címmel közreadott szöveg³² a szerkesztői jegyzet szerint 1924-ben íródott, és a szerző elmondta a Kassán, Losoncon, Kolozsvárt, Nagyváradon és Pozsonyban tartott Ady-ünnepélyeken. Az Ady-tematika jelen esetben csupán elfedése annak, amiről a szöveg valójában szól: Hatvany küzdelme saját zsidóságával, magyarságával és az egyre kirekesztőbbé váló magyar kultúrával. Hatvany életútja, tevékenysége, írásai mind azt az elvet vallják, hogy a zsidóságnak asszimilálódnia kell a befogadó kultúrába. Ő maga kikeresztelkedik,³³ keresztény nőket vesz feleségül, megírja az asszimiláció regényét (*Zsiga a családban*), és publicisztikai írásait is ennek az elvnek rendeli alá. A magyar irodalom és kultúra szerves részeként tekint magára, olyan kritikust lát önmagában, aki az igazi magyar irodalmat minden körülmények között felismeri és méltányolja. Az ő lénye az, mely kapcsolatot létesít a magyar múlt és magyar jövő között, ilyen értelemben a magyar irodalom mártírként tekint magára, aki fizikai valóját áldozta küldetése teljesítéséért: „Ami pedig, tisztelt és képzelt gyülekezet, e képzelt Ady-seminárium előadóját illeti, lehet-e valaki más, mint magyar, aki Petőfin és Aranyon nőtt fel, Gyulaitól tanult és Ady mellett élt. Kezem azt a kezet szorongatta, mely »Kazinczy kezét« szorongatá s midőn kezem azután Adyéba kulcsolódott, az én érdemtelen lényemen keresztül, szinte testemen keresztül futott a magyar múlt a magyar jelenen át a magyar jövőndőbe».³⁴ Mindezek ellenére azt kell tapasztalnia, hogy az az ország, melynek ilyen mértékben szeretne fia lenni, nem tart ígényt rá, és egyre gyakrabban bélyegzi meg:

„jaj nekünk, százszorosan jaj, akik csak arra hivatkozhatunk, hogy magyar földön nőttünk fel, magyar levegőt szíttunk, magyar a beszédünk, a magyarságnak adtuk testünket-lelkünket, vérünket, velőnket, veritékünket s mégis, ha magyar voltunkban mellőzés, bántalom ér, nem szabad panaszsra kinyitni a szájunkat, mert a kurzus-elmésség ránkolvassa menten: Zsidó, zsidó! (És a zsidó is szemünkbe röhög: »A fajtádat üldözik s te felkinálkozol az üldözőknek! Jól teszik a fajmagyarok, ha kiközösítenek érte«).”

Szövege hitvallásnak tekintendő, ilyen értelemben szorosan kötődik a korábbi *Korunk*-beli szöveghez. Abban polgári mivoltának dilemmáit, ebben pedig zsidó–magyarságának tragédiáját fogalmazza meg. Ez a belső válság tovább mélyül Magyarországra való visszatérése után, amikor nem csupán másfél évi börtönre ítéli Töreky Géza kúriai bíró, hanem súlyosan meg is alázza következő mondatával: „Ön lehet állampolgára ennek a hazának, de nem lehet fia”.³⁵ A kirakatperben elhangzó vádak következtében Hatvany elveti annak illúzióját, hogy létezik asszimiláció, hiszen a magyar haza az, amelyik ezt az asszimilációt megakadályozza:

32 HATVANY Lajos: *Egy zsidó–magyar monológja*. Korunk II(1927) május. (a továbbiakban HATVANY: *Egy zsidó–magyar monológja*) Online: http://epa.oszk.hu/00400/00458/00212/korunk_EPA_00458_1927_05_4309.html (2016. 10. 01.)

33 A kikeresztelkedésről és Hatvany saját zsidóságához való viszonyáról részletesen ír KONRÁD Miklós: *Hatvany Lajos „zsidókérdése”*. Szombat. Online: <http://www.szombat.org/kultura-muveszetek/hatvany-lajos-zsidokerdese> (2016. 10. 01.)

34 HATVANY: *Egy zsidó–magyar monológja*.

35 H. NAGY Péter: *i. m.* 84.

„Tíz év óta tudom a vádat: Zsidó származású ember nem is lehet magyar, nincs asszimiláció, nincs igazi beolvadás a magyar fajba”.³⁶ Mindaz tehát, amit az *Egy zsidó–magyar monológia* című szövegében megfogalmaz, érvényét veszti, vagy olyan általánosabb síkra terelődik, amely az emberek közötti nemzeti különbségtételt elvből elutasítja. Az 1927-es szövegben fogalmazza meg azt a tendenciát, mely a későbbiekben is nyilvános megszólalásra készteti, pedig pere végén a politikai életből való teljes kivonulását írja elő saját magának. Az általános érvényű humanitás elvesztése művészek esetében szerinte a legrosszabb dolog, ami megtörténhet:

„Akik pedig élnek, akik velünk a magyarnak leggyászosabb világát élik, nemzetek közti megértés és a társadalmi igazság jó ügyének tegnapi hangosai-harcosai, hajdan való szövetséges társaink, vezető barátaink: poéták! ó, mind-mind önzésbe süppedtek, gyáván elnémultak mögöttünk, elpártoltak tőlünk s az erőszak tanítóihoz vagy pedig épenséggel gyakorlóihoz szegődtek”.³⁷

A *Korunkban* Hatvany a későbbiekben ritkán szólal meg, annak ellenére, hogy Gaál Gábor folyamatosan kéri tőle a szövegeket. 1936-ban *Ady körül* címmel közöl írást azok ellen, akik Adyt saját politikai céljaiknak szeretnék kisajátítani, és már ebben a szövegben is akkor válik erélyessé a hangja, amikor a magyarság mibenlétéről értekezik.³⁸ Következő írása Schöpflin Aladár ellen keletkezett,³⁹ de itt már érezhető a valódi probléma: korábbi nyugatos társai véleménye szerint megtagadják múltukat, a forradalmat, melyet korábban igaznak hittek, a fennálló politikai rendszerhez döngölöznek, és elvtelen módon kiszolgálják azt. Nagyon súlyos és bizonyos esetekben kétségtelenül túlzó vádakot fogalmaz meg:

„Babits a Kisfaludy Társasági tagságot Ignotus ellen irt regényéért s az Ady hagyomány őrzőivel való összekülömbözésért, főleg pedig és mindekelőtt azért nem alaptalan reményért kapta, hogy mint a Baumgarten-dij kurátora, a rendelkezésre álló pénzből juttat majd valamit a Kisfaludy Társaság tagjainak is. Szeretném hinni, hogy Kosztolányi édesen mélabús lírikus tehetségének vagy éppenséggel az Édes Annának köszönheti az egykor illusztris irodalmi társaság tagságát, melynek bizonyára elnöksége is megillette volna. Sajnos, a néhai költő ezt a tagságot a forradalom után, a hírhedt *Pardon* rovatban befutott ujságírói canossajárásának, Ady-ellenességének és opportunizmusának, szóval föltétlen gutgesinntsége kézzelfoghatóan nyilvánvaló jeleinek köszönhette. Ami pedig Szabó Lőrinczet illeti, neki ugyancsak kijár a Kisfaludy Társasági tagság, ha nem is éppen féltucat *versnyi* verséért, de nem is az olygarchák és nagykapitalisták szövetkezett hatalmaira mondott ritmikus átkaiért, még csak nem is műfordítói készségéért, hanem igenis váltig hangoztatott s még a *Népszava* körkérdésére

36 Uo. 88

37 HATVANY: *Egy zsidó–magyar monológia*.

38 Uő: *Ady körül*. *Korunk* XI(1936). november. 967–970.

39 Uő: *A Schöpflin eset*. *Korunk* XI(1937). szeptember. 800–805.

adott válaszában is kifejtett meggyőződéséért, hogy bizonyos állitologos reformok megvalósítása érdekében nem ragaszkodik a népképviselőhöz, -aminthogy Szabó azt sem titkolta el soha, hogy a nép védelmét tőle telhetőleg a vérség és a fajta védelmére szeretné szorítani”.⁴⁰

Itt Hatvany tragédiájának újabb szegmensét láthatjuk: ő, aki korábban a magyar kultúra testének tekintette saját fizikai valóját, azok ellen szólal fel vehemensen, akik magyarkodásukat túlzásba viszik. Végzetesen elszakadnak egymástól a korábbi nyugatos társak, és Gaál Gáborral egyetértésben úgy vélik, hogy Babits és a *Nyugat* egyre inkább jobbra tolódik. Hatvany nehezen tudja feldolgozni, hogy azok az ideológiák, melyeknek egykor ő is híve volt, egyre inkább radikalizálódnak, és így szinte minden térfélről kiszorul. A Gaál Gáborral zajló levelezésből az is kiderül, hogy negatív hangú cikket akart közölni a Márciusi Frontról, pedig a dunai népek örendelkezésén alapuló revízióknak korábban ő is híve volt, így egészen biztosan a nacionalista hangok és a népi írótól való mindenkor távolságtartás volt az, ami olyan mértékű negatív kritikára készítette, amelynek megjelentetését Gaál nem vállalta.⁴¹ A továbbiakban Hatvany csak álnévvel publikál a *Korunk*ban, 1939-ben yr szignóval elmarasztaló kritikát közöl a *Nyugat* legújabb számáról.⁴² Karinthy és Szerb Antal szövegét leszámítva mindenkiről negatívan szól ugyanannak az ideológiának a jegyében: nem lenne szabad, hogy a magyar írók a kozmopolitizmus helyett a túlzott magyarkodást válasszák. Ezért csalódik a korábban nagyra tartott Cs. Szabó Lászlóban is:

„A hazai határok közé zárkózó kulturával és honi-rög-aesthetikával szemben, eurapéer volt. Szóval, ha nem is az internacionalizmus, de mindenetre a kozmopolitizmus gyanujába esett, – s még némi liberális, demokratikus, urbánus és szociális árnyfoltok is estek Cs. Szabó Lászlónak cikornyás, babitsi klasszicizmusban szenvelgő és tetszelgő alakjára. Ezért kellett neki a háborús veszedelem napjait felhasználnia az öngazolásra, – azaz, hogy megtagadnia »fiatalkori idegenrajongását« s felhívnia figyelmünket, hogy benne a »magyar érze, a magyar reszket.« Ez az, amit Ády még a világháború éveiben sem cselekedett. Épp ellenkezőleg. A felébredt sovínizmussal szemben csak azért is kozmopolita hitet vallott”.⁴³

Úgy tűnik, leginkább Babits irritálja minden szinten Hatvanyt, ezért nem kíméli feleségét, Török Sophie-t sem, akit tehetségtelen, nívtlan szerzőnek titulál, és nem érti *Nyugat*-beli jelenlétét. Hatvanynak nem csupán azzal kell szembenéznie, hogy korábbi szerzőtársai ideológiailag mennyire eltávolodtak tőle, de ez a szembenézés alkotói módszerére is hatással van. Kritikusként ugyanis az irodalmi alkotást tekintette elsődlegesnek, az esztétikai érték mindig fontosabb volt számára, mint a szövegek szerzője. Az 1930-as években viszont nem tud eltekinteni a jobbra tolódó szerzők személyétől, és többé nem a műalkotások esztétikai nívojá

40 Uo. 803–804.

41 Hatvany Lajosnak, 1937. szept. 13. Gaál Gábor *Levelek* 402–403.

42 yr [HATVANY Lajos]: *Magyar holmi (A Nyugatról)*. *Korunk* XIII(1939). június. 559–561.

43 Uo. 559.

számít az ítéletalkotásban, hanem a szerző politikai irányultsága. 1939-ben még két szöveget publikál Kováts Ágoston név alatt, az egyik a Szekfű-féle történetírás földbe döngölése, a másik pedig egy nagyobb terv részlete: a Széchenyi-család bemutatása, melyből itt a nemzet-ségalapító Széchenyi Györgyről értekeznek.⁴⁴ A korábban elmondottak szerves folytatása a Szekfű Gyula történetírói módszere és ideológiája elleni kirohanás, hiszen abban a feudális viszonyok visszatérését és a nemzet fogalmának kisajátítását látja:

„Misem természetesebb, mint hogy a határaikon kívül egymásnak induló, határaikon belül feudális és kapitalista, rendi és faji privilegizáltak részére lefoglalt nemzeti közösségek, melyeknek oly kevés közül van az egyenjogú polgárok igazi nemzetéhez, a hazához, éppen nem arra rendezkedtek be, hogy a humanisztikum hordozójának a homo-nak életét kíméljék, hanem ellenkezőleg, hogy az emberrel együtt kiirtsák a humanizmust is”.⁴⁵

A megjelenés időpontjában Hatvany már második emigrációjában van Angliában, és ez a menekülés sokkal inkább megviseli, mint az első. Nem csodálkozhatunk ezeknek a szövegeknek a hangnemén, hiszen azokat az eszméket látja sorra megsemmisülni, amelyeknek az életét szentelte. Az erdélyi hagyományból leginkább Bölöni Farkas Sándor személyéhez kötődik, akinek kis könyvet is szentel,⁴⁶ és csodálja benne a hagyományos értékrenden felülemelkedő, a demokrácia alapelveit hirdető székely nemes figuráját. Ehhez képest hiába ad hangot erdélyi fórumokon is mélységes csalódásának, ugyanaz a tragédia éri, mint korábban mindig: sem a jobb, sem pedig a baloldalon nem fogadják el és be. Úgy tűnik, egyedül Ligeti Ernő érti ezt a meghasonlottságot, aki a *Zsiga a családban* című kötetéről írott kritikájában⁴⁷ rámutat arra, hogy nem a származás tesz valakit magyar íróvá, és az sem állja meg a helyét, hogy mindenki csak a saját körülményeiből adódó témákhoz nyúlhatna. Ő ekkor még hisz az asszimilációban, tragikus halála bizonyítja tévedését:

„Ha nincs asszimiláció, Herceg Ferencnek, az asszimilálódott svábnak nem lett volna szabad megírni a Gyurkovics lányokat és az Ocskay Brigádéroszt és a legjobb esetben is meg kellett volna maradnia a Hét svábnál. És a zsidó származású Sik Sándor sohasem írhatott volna keresztény verseket. Sőt Petőfit is meg lehetett volna akadályozni e címen, hogy magyarul írjon, mert a szerb ember írjon szerbeknek”.⁴⁸

44 Kováts Ágoston [HATVANY Lajos]: *Az új magyar történetírás szelleme*. Korunk XIII(1939). szeptember. 737–747 (a továbbiakban KOVÁTS [HATVANY]: *Az új magyar történetírás*); Uő: *A nemzetségalapító Széchenyi György*. Korunk XIII(1939). november. 913–927.

45 KOVÁTS [HATVANY]: *Az új magyar történetírás* 746.

46 Uő: *Egy székely nemes, aki felfedezte a demokráciát*. Káldor, Bp., 1934.

47 LIGETI Ernő: *A magyar–zsidó asszimiláció regénye (Hatvany Lajos: Zsiga a családban)*. Korunk II(1927). március. 229–232.

48 LIGETI: *i. m.* 230.

3. AZ ADY-EMLÉKEZET ÁPOLÁSA ÉS ENNEK PARTIUMI/ERDÉLYI SZÁLAI

Hatvany Ady halála után nem sokkal a hagyatékot, szerzői jogokat és bevételeket Csinszkára ruházta, nem mondott le azonban az Ady-emlékezet ápolásáról, és az Ady-kultusz megteremtése is neki köszönhető. Ebben a rövid alfejezetben nem térek ki ennek minden aspektusára, inkább azt szeretném bizonyítani, hogy Hatvany ebben az esetben is csapdába esett: végül pont azok nem értik meg elképzeléseit, akiket közelíteni szeretne egymáshoz. Hatvany meggyőződése volt, hogy Ady magyarsága nemesebb volt a nemzeti elfogultságnál, ezért költészete katalizátora lehet a közép-kelet-európai egymásra találásnak és barátságoknak. Még az 1927-es *Korunkban* megjelent szövegben is ezt vizionálja: „Ady magyarsága, aki süvöltő eszmebarrikádokon akart egy nagy ölelésben találkozni románnal, szlovákkal, szerbvel, svábbal, szászszal, Ady magyarsága a türelemnek és megértésnek ebből a nagyszerű hagyományából merítő magyarság volt”.⁴⁹ Ez az elképzelése tárgyalt időszakunknál korábbi ered.⁵⁰ Hatvany már az *Esztenő* 1918-as számaiban is a nemzetiségek megbékélését, a háború utáni együttélés lehetőségeit kutatta publicisztikai tárgyú írásaiban. Később, a háború után az emigrációban élő Hatvany boldogan csatlakozik azokhoz a törekvésekhez, amelyek Nagyváradról indulnak és különböző Ady-társaságok létrehozásán fáradoznak.⁵¹ A nagyváradi Ady-társaság története nagy vonalakban ismert, bár még mai napig is vannak tisztázatlan kérdések.⁵² Az első Ady-társaság már 1919. február 19-én létrejött, ennek vezetője az egykori holnapos Antal Sándor volt, tagjai között egykori holnaposok és már a nem Váradon élő tiszteletbeli tagok is helyet kaptak.⁵³ Ebben a társaságban Tabéry Géza is szerepet vállalt, az első ülést az ő elnöklétével nyitották meg, sőt rövid ideig a Tanácsköztársaság uralma alatt is működhettek, az ezt követő ostromállapot viszont megbénította a működést, és később sem kaptak működési engedélyt.

Tabéry szerepe jelentős lesz a későbbiekben, az 1922-es Ady-társaság tervénél, amelyben Hatvany Lajosnak is több szerep jut. 1922-ben ugyanis az egykori Szigligeti Társaság kíván Ady-ünnepséget szervezni, ugyanakkor viszont Fehér Dezső is szervezkedésbe kezd, az ellenünnepség meghívottai Ignotus és Octavian Goga lettek volna. Ennek kapcsán írja Tabéry

49 HATVANY: *Egy zsidó–magyar monológia*.

50 Egy korábbi tanulmányomban az Ady-kultusz ápolásának módját Hatvany aktivista cselekvésmin-táiból vezettem le. Akkor hosszabban írtam erről, most csak azokat a részeket emelem ki, amelyek fontosak a gondolatmenet megértéséhez. BIRÓ Annamária: *Az aktivizmus megjelenési formái a 20. század elején = Átmenetdiskurzusok. Irodalom- és kultúrtörténeti tanulmányok*. Szerk. BÁNYAI Éva. RHT–EME, Sepsiszentgyörgy–Kvár, 2015. 123–136.

51 Azért sem ismeretlen Hatvany számára az az eljárás, mely Adyt különböző ideológiai harcok fősze-replőjeként kezeli, mert a bécsi emigrációban szintén hasonlóképpen kezelik a halott költő szelle-mét: a polgári radikalizmus és a forradalmi hevület is Horthy Magyarországnak téves stratégiáit igazolják általa. Lásd pl. MARKOVITS Györgyi: *Az „emigráns”-Ady (Dokumentumok, mozaikok a ho-niak két háború közötti Ady-irodalmából)*. Irodalomtörténet 1977. 4. sz. 1013–1024.

52 A társaság történetének rekonstrukciójához az alábbi szövegeket használtam fel: BAKÓ Endre: *A nagyváradi Ady-társaság*. Alföld 1979 5. sz.; Uő: *Polémia az Ady-Társaság körül*. Várad 2013. 4. sz. Online: <http://www.varad.ro/node/745> (2016. 10. 01.)

53 A viták azonban már ekkor elkezdődtek, mivel Emőd Tamást csak szavazással választották be, polémia kezdődött közte és Zsolt Béla között a Nagyvárad hasábjain.

híressé vált *Tiltakozom! Üzlet Ady Endre sírja fölött* című írását. A nagyváradi eseményekről magát Hatvanyt is értesítik. A Hatvany-hagyatékban található egy szignálatlan levél, amely vázolja a két ünnepség célját és törekvéseit és figyelmezteti Hatvanyt, hogy amennyiben Fehér Dezsőék kezdeményezését támogatja, olyan nemzetiségi ellentétekbe ütközhet, amit Bécsből nincs lehetősége átlátni.⁵⁴ Fehér Dezső kezdeményezését nyíltan a román nacionalizmus tevékenységeként aposztrofálja, melyet a magyar–román közeledés köntösébe bújtatnak: „Tartok tőle, hogy H. L. nem ismeri eléggé a romániai viszonyokat és személyeket, s így anélkül, hogy ez akarná, – amikor azt hiszi, hogy csak önzetlenül Adyért, magyar irodalomért dolgozik, – tevékenysége itt oly beállásban szerepelhet, hogy magyar írók ellen és román politikai cél szolgálatában működik, ha ebben a második »ellenünnepélyben« bármi szerepet vállal”.⁵⁵ Különösen Octavian Goga kultuszminiszter jelenlétét kifogásolja a levélíró, akit minden jó szándéka ellenére a hivatalos román álláspont képviselőjének tart. Hatvany Lajos viszont nagyon is tisztában volt a vita szereplőivel, hiszen már a Bécsben kiadott *Jövő* című lap⁵⁶ 1921. november 27-i számában nyílt levelet fogalmazott Gogának, melyben az Ady-szellemiség autentikus letéteményeseit az emigrációban, valamint az utódállamokban élő magyarokban nevezi meg,⁵⁷ és felszólította Gogát a nemzetiségi közeledési kísérletek nyílt támogatására: „Ismét kellene egy nagy hálózatot fonni, amely a szomszéd államok magyarjait és az emigráns magyarságot összekapcsolja a három új nemzet népével, annak a költőnek nevében, aki először intett e nagy összefogásra”.⁵⁸ A továbbiakban is az ilyesfajta kezdeményezéseket támogatja, azért örömmel ad teret bécsi lapjaiban a Keresztury Sándor nevéhez köthető kezdeményezésnek, mely nemzetközi jellegű közművelődési egyesület formájában kísérelte meg újjászervezni a nagyváradi Ady Endre Társaságot. Ennek a kezdeményezésnek az alapját a Henri Barbusse és Romain Rolland által elindított Clarité-mozgalom képezte, amely az általános humanizmus szellemében volt hivatott a szomszédos népek értelmiségét baráti közösségbe tömöríteni. A társaság programja mind a nagyváradi *Cele trei Crișuri*,⁵⁹ mind pedig a bécsi *Jövő*⁶⁰ című lapban megjelent, Hatvany pedig boldogan üdvözölte azt a kört, mely tagjai közé számlálta a nagyváradi magyar újságírók egy részét, az ekkoriban felfedezett Gulácsy Irént és a román értelmiség nem elhanyagolható tagjait. Bár nincs konkrét forrásunk, valószínűnek tartom, hogy a társaság a magyar munkatársak távolmaradása miatt nem jött létre. Törekvéseit nem csupán az erdélyi magyar értelmiségiek, hanem a románok is elutasítják, és

54 Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára: MS 375/137. A nagyváradi Szigligeti Társaság Ady ünnepélyéről

55 Uo.

56 A lap történetéhez lásd KERÉKES Amália–PÉTER Zoltán: *Internationalität – Integration – Vermittlung. Die Wiener ungarischsprachige sozialdemokratische Presse in der Anfangsphase der Ersten Republik*. Kakanien, 2007. 1–25. Online: http://www.kakanien.ac.at/beitr/emerg/AKerekes_ZPeter1.pdf (2016. 10. 01.)

57 „A mai Budapesten, amelyet Bethlenek és Horthyak, Bánffyak és Héjjasok, Rádayak és Gömbösök tartanak a terror szőgyenletes börtönében, nem lehet Ady Endre kimerítő kultuszát üzni.” *Jövő* 1921. nov. 27.

58 Uo.

59 *Cele trei Crișuri*. 1922. 05. 15. Nem hanyagolható el az a tény sem, hogy ebben a szövegben újságíró-szövetségről van szó, és bár a program teljesen azonos a *Jövő*-ben megjelenttel, nem említi Ady Endre nevét, csupán demonstrálói idézetet hoz tőle a népek közeledésének szükségességére.

60 *Jövő*. 1922. július 28., 1922. november 7.

itt ismét Hatvany teljes kudarcának lehetünk szemtanúi. 1923-ban a *Gândirea* nevű lap az igen sokatmondó *Maghiarocentrism* címmel névtelenül jelenteti meg azt az írását,⁶¹ amely az Ady-társaságok totális elutasításával ér véget. Hatvanyt itt több oldalról is támadás éri, a felületesen tájékozott szerző szembeállítja őt Jászi Oszkárral, és ebből a szembeállításból Hatvany kerül ki vesztesként. Mindennek az oka az 1921-ben megjelent *Das verwundete Land* című könyve,⁶² melyet az ismeretlen szerző a magyar szupremácia propagandaanyagának tekint.⁶³ Ezzel Hatvanyt ki is iktatja a komolyan vehető magyar szerzők közül, és Jászi Oszkár pozitív lefestése (melynek fő eleme sovinizmusellenessége) is csak hatásvadász eszköz, ezzel bizonyítja, hogy a magyar felsőbbrendűségi tudat még a legkiválóbb elmékből sem hiányzik. A Duna menti népek értelmiségének kölcsönös közeledési szándékáról van szó, amiért kezdetben mindenki lelkesedik. A szerző szerint a nem magyar népek képviselői akkor csalódnak mélysegen, amikor ezt a ligát Ady Endréről kívánják elnevezni, hiszen ebben újra csak a magyar vezetői szándékot látják. A szerző ezek után Budapestet egy hatalmas pókként ábrázolja, mely sorra felfalja a körülötte levőket.

Hatvany lassan szinte mindenkitől eltávolodik: az emigráció magyarjai az utolsó nacionalistát látják benne,⁶⁴ aki mindig hazavágyódik, az erdélyi magyarok a romániai viszonyokat csak felületesen ismerő kívülállót, a románok a magyar szupremácia képviselőjét, a magyarországi magyarok pedig a zsidót, aki részt vett a Károlyi Mihály-féle kormányban. Miközben Hatvany egyáltalán nem változtatta meg pacifista elképzeléseit, célja mindvégig a polgári demokrácia megteremtése volt.

LAJOS HATVANY'S TRANSYLVANIAN QUESTS

Keywords: *Lajos Hatvany, Gábor Gaál, emigration, Korunk journal, early 20th century ideologies*

Lajos Hatvany emigrates to Vienna in 1920, where he continues to be engaged in publishing and studies the questions of Hungarian literature, but feels an unappeasable desire to return to Hungary. Because he has an arrest warrant there, in order to live in dominantly Hungarian environment he chooses Transylvania, where he repeatedly travels to. This study investigates the types of activities he pursues in the emerging minority culture. By the current state of the processing of Hatvany's legacy, the posed problem can be studied on three levels: 1. his Transylvanian relations, based on the correspondence published and on some of his letters remained in form of manuscripts; 2. his writings appeared in Transylvanian periodicals, the reception of his work in Transylvania; 3. nurturing of Ady's memory and the Partium/Transylvanian threads of this.

61 *Maghiarocentrism*. *Gândirea* III(1923). 7. sz. (a továbbiakban *Maghiarocentrism*) 166–167.

62 HATVANY Lajos: *Das verwundete Land*. Leipzig, 1921.

63 *Maghiarocentrism* 166.

64 „... neki egy sokkal-sokkal fontosabb ügye van: hazamenni. Ezt nem érti itt senki. Én látom. Látom, hogy ennek is van értelme. Ő az utolsó magyar nacionalista. Az utolsó – és ebben romantika van, és én ezért se tudnám bántani, mert ha valakinek, úgy őneki nincs igaza benne.” Gaál Gábor Komlós Aladárnak. Wien, 1922. márc. 31. GAÁL Gábor *Levelek* 9.

RELAȚIILE TRANSILVĂNENE ALE LUI LAJOS HATVANY

Cuvinte-cheie: *Lajos Hatvany, Gábor Gaál, emigrație, revista Korunk, ideologii de la începutul secolului XX.*

Hatvany Lajos a emigrat la Viena în 1920, unde și-a continuat activitatea prin editarea unor reviste și analiza problemelor literaturii maghiare, având însă o dorință insurmontabilă de a se întoarce în Ungaria. Acolo, aflându-se sub urmărire, a preferat Transilvania unde a efectuat călătorii în mai multe rânduri. Articolul analizează activitatea lui în cadrul culturii minoritare, care era în formare în acea perioadă. Pe baza situației actuale a patrimoniului lui Hatvany, problema se poate analiza pe 3 niveluri: 1. cercul său de relații din Transilvania pe baza corespondenței publicate și a unor scrisori rămase în manuscris, 2. scrierile sale în revistele transilvănene, recepția din Transilvania a operelor acestuia, 3. cultul memoriei lui Ady Endre și legăturile ale acestei preocupări cu Partium respectiv Transilvania.

BALÁZS IMRE JÓZSEF*

DÉRY TIBOR ERDÉLY-REPREZENTÁCIÓIRÓL**

Kulcsszavak: *autentikusság, Erdély, idegenség, interkulturalitás, turistatekintet*

A Déry Tibor-kutatás az utóbbi két évtizedben, Botka Ferenc munkájának köszönhetően, számos filológiai újdonsággal szolgált, a *Déry Archivum* sorozata forrásértékű kiadványokat jelentetett meg a levelezések és az irodalmi művek köréből egyaránt. A kutatás jelenlegi feladata egyrészt abban áll, hogy a filológiai feltáró munka eredményeinek értelmezésével funkcionálissá tegye az újonnan felszínre került adatokat, másrészt abban, hogy Déry Tibor irányzatok, irodalomszemléletek határvidékén körvonalazódó életművét újraintegrálja a 20. századi magyar irodalom történetébe. A kanonikus viszonyok tisztázása gyakran éppen a ritkábban elemzett, periférikusnak tartott művek felől valósítható meg – az erdélyi tárgyú művek Déry életművében épp ilyen pozícióval rendelkeznek. A kutatás a továbbiakban tehát a Déry-életmű (és a 20. századi magyar modernség) tágabb kontextusában való elhelyezés irányában valósítható meg.

Jelen tanulmány Déry Tibor munkásságának a szürrealista korszakot megelőző rétegével foglalkozik,¹ illetve azokat az irodalmi műveket, cikkeket, interjúkat, útinaplókat tekinti kiindulópontjának, amelyekben fontos szerepet játszanak az Erdélyben megtapasztalt élmények. Mint ismeretes, Déry 1913 elejétől közel egy évet élt a Maroshévíz közelében lévő Galócáson, a Galócási Gőzfűrészvállalat gyakornokaként. Később, a két világháború közötti évtizedekben számos erdélyi lapnak volt munkatársa – fontos írásokat közölt az aradi Periszkopban, a kolozsvári Napkeletben és Korunkban és egyéb folyóiratokban, a régióhoz szellemi és egzisztenciális értelemben, baráti viszonyok révén egyaránt kötődött.²

A tanulmány célja kontextuálisan értelmezni Déry Tibor életművének Erdélyhez kapcsolódó rétegét, összevetve a fikciós és az önéletrajzi jellegű művekből kirajzolódó képet. A Déry-életmű vizsgálatának távlatában a cél a korai művek pontosságra törekvő értelmezése, a magyar modernség és avantgárd kontextusában történő markánsabb elhelyezése. Ehhez fontos az író erdélyi tartózkodásaira vonatkozó közvetlen és közvetett források azonosítása – levelek, dokumentumok, korabeli híradások feltérképezése, illetve azoknak a Déry-műveknek a részletes vizsgálata, amelyek a szerző Erdélyben töltött időszakára (is) vonatkozhatnak. A kutatás

* BALÁZS Imre József (1976), irodalomtörténész, kritikus, költő, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem docense, a Korunk folyóirat szerkesztője. E-mail: balazsimrejozsef@gmail.com.

** A tanulmány a Domus Hungarica Scientiarum et Artium támogatásával készült.

1 Déry szürrealista korszakának írásait a szerző a következő tanulmányban vizsgálta: Balázs Imre József: *Laknak-e a homokórában madarak? Déry Tibor szürrealista korszakáról*. Alföld 2013. 12. sz. 57–74.

2 JORDÁKY Lajos: *Déry Tibor írásai erdélyi folyóiratokban*. Irodalomtörténet 1973. 3. sz. 613–625.

forrásanyagát a levelezés mellett a Botka Ferenc által publikált *Erdélyi útjegyzetek* jelentik,³ az elemzendő irodalmi művek között pedig, a visszaemlékezések mellett, *A Kriska*, *A próba*, *A két nővér*, illetve az *Áronból ember lesz* című prózai szövegek jönnek számításba. Ezek közül jelen írásban *A Kriska* című, 1924-ben önálló kötetként is megjelent művet vizsgálom, a művet a narrátor sajátos szituálása miatt kezelve kiemelten.

DÉRY TÁRSADALMI STÁTUSA GALÓCÁSI TARTÓZKODÁSA IDEJÉN, AZ ÖNÉLETRAJZI NARRATÍVÁK KONTEXTUSÁBAN

Déry Tibor számára ismeretlen környezetbe került Erdélyben, amikor 1913-tól kezdődően gyakornokoskodni kezdett a nagybátyja üzleti érdekeltségébe tartozó galócási fűrészáruüzemben. Több, erre az élményanyagra épülő történetében is felmerül a „kivülről jött”, az idegen pozíciójának értelmezése. Mivel az idegenség kérdése Déry néhány, Erdély-tapasztalatokat megjelenítő narratívájában kifejezetten a turista pozíciójával kapcsolódik össze, fontosnak tartom felvetni a turistatekintet érvényesülésének hipotézisét e korai Déry-szövegekkel kapcsolatban.

A turizmust általában az az átmeneti idő jellemzi (a 20. századi körülmények legáltalánosabb modellje szerint), amely a megszokott lakó- és munkahelytől távoli, ideiglenes tevékenységeknek szolgáltató keretet. Épp ezért, mutat rá John Urry, a turistaviszonyulás egyik alapvető elméletirója, a turistatekintet a tájaknak, településeknek olyan jellegzetességeire fókuszál, amelyek a mindennapi tapasztalatoktól való eltérést jelölhetik.⁴ Egy másik fontos jellemző ezzel összefüggésben az, hogy a turistatekintet jeleként olvassa azt, ami ideiglenes tartózkodási helyén történik vele, viszonyulása a környezetéhez „szemiotikai” jellegű. Mint Jonathan Culler fontos hivatkozási alappá vált tanulmánya mondja: „A turistákat minden a saját maga jeleként, egy tipikus kulturális gyakorlat eseteként érdekli: egy francia férfi a francia férfiak egy példája, egy Latin negyedbeli étterem a Latin negyedben található éttermek egy példája, ami a »Latin negyedbeli éttermiséget« jelöli. A turisták, a szemiotika koronázatlan királyai mindenhol jelen vannak a világon: a franciaság jegyeit keresik, rá akarnak bukkanni a tipikus olasz viselkedés jellemzőire, szeretnék megtekinteni a mintaszerű távol-keleti helyszíneket, tipikus amerikai autópályákon akarnak utazni, vagy tradicionális angol pubokba szeretnének betérni egy sörre”.⁵ Nem funkcionalitásukban, hétköznapiságukban viszonyulnak tehát a világhoz, amelyet éppen meg akarnak ismerni, hanem kulturális jeleket keresnek bennük.

A „turistatekintet” azonban, mint arra több értelmező rámutat, egy bonyolult hatalmi viszonyrendszer része, amely a turista és a vendéglátók között szövődik. Ebben a logikában a turista alapvetően hatalmi pozícióban van, a szubjektív megélést tekintve, illetve a nyílt, személyes interakciókat tekintve egyaránt. A vendéglátói pozíció legfeljebb annyiban „manipulálja” ezt a viszonyt, amennyiben saját vendéglátó-identitásának, életformájának bizonyos ré-

3 DÉRY Tibor: *A halál takarítónője a színpadon. Cikkek, nyilatkozatok, jegyzetek 1921–1939*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2004 (a továbbiakban DÉRY: *A halál takarítónője*). 319–345.

4 JOHN URRY: *A turistatekintet = Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. Szerk. BÓDI Jenő–PUSZTAI Bertalan. Gondolat–PTE–SZTE, Bp.–Pécs–Szeged, 2012 (a továbbiakban *Túl a turistatekinteten*). 44.

5 JONATHAN CULLER: *A turizmus szemiotikája = Túl a turistatekinteten* 25.

tegeit hozzáférhetetlenné teszi a vendég számára. Mintegy hatalmában áll megszabni azokat a határokat, amelyeken belül a turista (még) szabadnak érzi magát, de domináns pozíciója bizonyos értelemben korlátozott. Mivel a turista (önmagát utazónak tételezve, elutasítva az identifikációt a „felületes” turista típusával) újra és újra az autentikust keresi, valamiféle episztemológiai vágyakozás jegyében, a viszonyrendszerben (különösen az időben elhúzódó jelenlét esetében) potenciálisan felbukkanhat a megismerés határainak paradox jellegű, egyre messzebb történő eltolódása. Déry történetei gyakran épülnek erre a szituációra, a viszonyulást jellemző módon a szerelmi és erotikus viszonyokra is kivetítve.

Annak érdekében, hogy a Déry-szövegeket a turistapozícióhoz képest szituáljuk, minél pontosabban körül kell írunk azt a társadalmi státust, amely őt erdélyi tartózkodásai során jellemezte. A turizmus jellegzetesen szabadidős elfoglaltság, Déry maga viszont eredetileg dolgozni érkezett Galócásra. A munka fogalma ráadásul nála sajátos differenciálódást mutat már ebben az életszakaszban is, erre a továbbiakban részletesebben is kitérek. Előbb tehát az önéletrajzi paktum hatálya alá eső szövegek (memoárok, levelek, naplójegyzetek) alapján rekonstruálok/konstruálok meg azt a pozíciót, ahonnan Déry az erdélyi közeget szemlélte/szemlélhette. A fikciós művekben ehhez képest olyan tudatosan megkonstruált pozícióként tételezem a kívülálló (ebben az értelemben tehát Déry-alteregők) helyzetét, amely viszonyba állítható ugyan az önéletrajzi művek önértelmezéseivel, de éppen azoktól való eltéréseiben (és a választott nézőpontok pluralitásában) válik jelentéssé, az Erdélyre is vonatkozó reflexió releváns összetevőjévé. A társadalmi státus körülírása főként abban a tekintetben releváns, hogy eldöntsük: analógiát tételezhetünk-e a turista sajátos (időleges) hatalmi pozíciója, illetve a társadalmi hierarchiában stabilan elfoglalt státus között Déry esetében.

Déry 1911-ben érettségizik, a budapesti Kereskedelmi Akadémia végzettjeként, majd 1911–1912-ben a St. Gallen-i Schmidt-intézet bentlakó diákja. Ezt követően lép be alkalmazottként nagybátyja Nasici Rt. nevű vállalatának kötelékébe, olyan potenciális ifjú rokonként, aki, ha rátermettségét bizonyítja, távlatilag átveheti, megörökölheti az egész, több országra kiterjedő tevékenységet folytató fakitermelő és fafeldolgozó vállalat irányítását. A budapesti irodái munka, aztán pedig a galócasi megbízás Erdélyben voltaképpen próbatétel is tehát Déry számára. Ezen a próbatételen azonban valós motiváció hiányában lényegében megbukik. Helyzetét ambivalensnek, fizetését méltatlannak érzi, erről korabeli levelei ugyanúgy beszámolnak, mint kései, utólagosan írt visszaemlékezései.

Magát a helyzetet és ehhez fűződő érzéseit Déry leginkább letisztult formában az *Ítélet nincs* lapjain írta meg alighanem, a következőképpen: „Megvallom, kedvetlenül írok életemnek e magánhivatalnoki szakaszáról, bizonyára meg is látszik majd e fejezetem. [...] Talán nincs még egy társadalmi réteg, gondolom, melyben az erőszak, bár alattomosan, de olyan következetességgel érvényesítené a közlekedő edények törvényét: amennyi hatalom az egyik ágában, annyi megalázkodás a másikban. De a szolgaság fölfelé is fertőz, s ez a legnagyobb bűne. Nem a zsarnok neveli a talpnyalókat, ezek szülik őt. [...] Már kisgyakornok koromban, hatvan korona fizetéssel is tisztelték bennem, ha leplezetten is, a »vezér« onokaöccsét; bizonyára ez tette, gondolom, hogy egyik társammal sem kerültem meghittebb viszonyba, s tájékozatlanságomban ábrájuknak csak külszíni, visszautasító vonásain akadt meg a szemem”.⁶ Itt a hierarchiák „köztes” pozíciójának ambivalenciájaként, tehát épp társadalmilag determi-

6 DÉRY Tibor: *Ítélet nincs*. Madách, Pozsony, 1969. 500–504.

nált jellegzetességek felől írja le a hivatalnoki lét sajátosságait, önmagát is beillesztve a helyzet logikájába. A „külszíni vonások” említése ugyanakkor azt az értelmezést is megnyitja, hogy Déry képe a hivatalnokvilágról épp egy olyan időleges pozícióhoz köthető, amelyben Déry mondhatni a hivatalnokvilág „turistája”. Ebben az ismerkedési folyamatban az erdélyi tartózkodás is egy konkrét, visszaidézhető epizód. Az *Ítélet nincs* narratívájában a galócási gyakor-nokoskodás eseményei közül azok kerülnek előtérbe, amelyek utóbb többször is tipikus fordulópontokat képeznek majd Déry életútjában, egyfajta modellként működve: a szerencsejárték-szenvedély újra és újra felbukkanó kísértése, illetve a szerelmi ügyek, amelyekben Déry sokáig járatlanként, következtelenként írja le magát, ahogy itt is: „A cég galócási fűrésztelepén, hol majd egy évig dolgoztam Somló úr (meghalt) keze alatt a rönktéren, és Schachner úr (meghalt) még bölcsőbb irányításával a fűrészcsarnokban, egy ideig alsóztam, sőt ferbliztem is, de abbahagytam, mikor szüleimtől kellett pénzt kérnem, hogy kifizethessem többhónapos kantinszámlámat. Az állomásfőnök Tusi nevű, vörös hajú, elvált asszonyleányának udvaroltam ez időben, meglepően kevés eredménnyel. Egy csikóra emlékeztem, mely izmainak nyers boldogságában néha mind a két hátsó lábával a levegőbe rúg, maga sem tudja, miért”.⁷

Az *Ítélet nincs* egyik „nyersanyagaként” számon tartott szövegelőzmény Déry önéletrajzi feljegyzéseinek börtönben készült kézírata, amely kötetben utóbb *Börtönnapok hordaléka* címmel jelent meg. Ezek a jegyzetek az adatokat tekintve kevésbé megbízhatóak ugyan (Dérynek a börtönben nem állt módjában évszámokat ellenőrizni, emlékezetében esetleg felborult kronológiákat megnyugtatóan rendezni), a szubjektív megélést tekintve viszont fontos adalékokat szolgáltatnak a Galócáshoz fűződő viszony konkrétumaival kapcsolatban. Ennek az élet-szakasznak a felidézése itt jóval részletesebb, mint az *Ítélet nincs* lapjain:

„Tán egy fél évig dolgoztam itt [a vállalat budapesti részlegén], aztán leküldtek Erdélybe, a galócási fűrésztelepre, hogy valami gyakorlati tudást is szerezzek. Ez a telep a Lomási erdőipar r.t.-é volt, a Nasici egy leányvállalatáé, amely csak »puhafában« (fenyő) dolgozott, a Nasici maga csak keményfában. [...] Galócásról is vékony emlékeim vannak, pedig merőben új környezet volt számomra. Erdélynek tán legnagyobb s legmodernebb fűrésztelepe volt, síkságon, alacsony hegyek lábánál terült el, előtte futott a Pest–Bukarest (?) vonal vágánya, mögötte hegynek felfelé kanyarodott a kis hegyi vasút pályája, melyen a fát szállították le az erdőkből, a kis mozdony éktelen sípolásával. Ezt tudom, de a tájra nem emlékszem. Legélesebben a telepen belül az úgynevezett rönktérre, amelyen az erdőből leszállított szál-fát felmérték, osztályozták, az idő nagyobb részében itt dolgoztam. [...] Nehezemre esett a korai felkelés, azt hiszem, ötre kellett kinn lennem a rönktéren, s csak hétkor reggelizhettem a kintinban. Hogy hány óra volt a munkaidő, nem emlékszem. Az irodában is dolgoztam egy ideig, majd az anyagtéren (egy kis nikkell kluppóm volt), ahol a már kész, osztályozott deszkák máglyákban álltak, egész utcasorokat alkotva; itt alighanem a leltárkészítésnél segítettem. A munka nem érdekelt, kedv nélkül s valószínűleg lelkiismeretlenül dolgoztam, itt is, később Pesten is, nagybátyám lassan

7 Uo. 511.

fokozódó elégedetlensége indokolt volt. [...] Az állomásfőnököknek volt egy vörös hajú lánya, elvált asszony, néhány éves kislánnyal; nagyon tetszett nekem, szerettem is volna udvarolni neki, de hát hol voltam én még attól. Tusinak hívták. Éppily elérhetetlenek voltak számomra a többnyire román munkásnők, akiket pedig kollégáim szerint könnyűszerrel le lehetett venni a lábukról. Este gyakran kártyáztunk a kázinóban, megtanultam alsózni és ferblizni, de itt még nem keveredtem bajba. [...] A családos tisztviselők külön kis házakban laktak, a nőtlen fiatalok egy hosszúkás épületben, egy-egy szobában. Most utólag elcsodálkozom azon, hogy engem, a vezérigazgató unokaöccsét, egyik főtisztviselő sem vezetett be családjába körébe. Megéreztek rajtam, hogy nem vagyok közéjük való? Az bizonyos, hogy gőgös nem voltam, rokonsággal nem hengegtem. Még különösebb, hogy engem meg a munkások szemléletét nem érdekelték, pedig először kerültem huzamosabb ideig közvetlen érintkezésbe a szegénységgel. De semmi emlékem erről. Elfogadtam a meglévő társadalmi állapotokat. Írtam egy rossz novellát, melynek Galócás a színhelye, a Nyugat közölte tán 1917-ben, szerelmi történet (képzelt) tisztviselő alakokkal, azt hiszem, *A próba* a címe”.⁸

Ebben a változatban is felbukkan a helybeli munkatársakkal való viszony felszínességére történő utalás: noha kártyapartnerként számítanak a fiatal Déryre, családi körükbe nem vezetik be valamilyen okból kifolyólag: helyzetének köztességére itt is utal az elbeszélő. Egyrészt a vezérigazgató közeli rokona, másrészt viszont (ahogy a beszámoló itt nem idézett részeiből kiderül) adósságokat halmoz fel a kázinóban – nem képes jövedelméből az általa vágyott életvitel szerint élni.

Édesanyjának írott, fennmaradt leveleiből következtethetünk napi elfoglaltságaira és az őt foglalkoztató anyagi gondokra, bár olykor valószínűleg az elhallgatás, illetve a túlzás alakzatait is ott sejtethetjük a sorok mögött. Elfoglaltságainak jellege, időbeosztása, amennyire ez megítélhető, változik a galócási munka idején. 1913 márciusában napi két óra fizikai munkáról számol be édesanyjának, és (már lejárt periódusként) utal arra a korai kelésre, amit a *Börtönnapok hordaléka* is említ:

„Nagyon sok dolgom van, és még több tanulnivalóm. Néhány nap múlva küldök neked egy pár fényképet, amit Hertuka [helyesen valószínűleg: Hertzka] vett fel, akivel jól kijövök. Az egyik kép ezek közül ingujjban ábrázol mint deszkaszortírozót, ugyanis naponta két órányi fizikai munkát is végzek. Esténként olvasni szoktam, franciát is tanulok, vagy kalandot keresve és találva sétálunk egyet. A koszt jó, most az idő is, a vasárnapok pedig nagyon unalmasak. Többnyire 11 órakor lefekszem (néha még korábban), és 7 órakor ébresztő. Már nem kell fél 5-kor kelnem. (Hála Istennek!)”⁹

8 DÉRY Tibor: *Börtönnapok hordaléka*. Műzsák, [Bp., 1989.] 86–87.

9 „*Liebe Mamuskám!*”. *Déry Tibor levelezése édesanyjával*. S. a. r. БОТКА Ferenc. Balassi–Magyar Irodalmi Múzeum, Bp., 1998. 62–63.

1913 novemberében újra hajnali 6 órai kelésről számol be pluszmunkák miatt, illetve arról, hogy négy nap alatt százoldalnyi mérlegkimutatást kellett éppen gépirásos változatban előállítania.¹⁰

1913 októberében anyagi természetű nézeteltérésekről, függetlenségét korlátozó intézkedésekről ír szüleinek, és ez a téma novemberi levelében is előkerül. Fizetését kevesli, és a saját kedvtelésére való pénzköltés (például kutyatartás) felülvizsgálatát méltatlannak tartja. A háttérben bizonyára ott áll munkájához való szubjektív viszonyulásának a problémája is, amelyről utóbb az *Ítélet nincs* és a *Börtönnapok hordaléka* is beszámol: „Úgy terveztem, hogy márciusig-ápriliséig itt maradok, hogy eleget tanulhassak, és azután amúgy is kilépek a Lomásitól, mert 85 Kr-ból nem tudok megélni. Természetesen ha Papa nem teszi meg nekem ezt a szívességet, és nem engedi, hogy egyedül rendelkezem a pénzzel, ahogy kértem, hogy ezt Kohnnak megírja, akkor hazajövök”.¹¹ Egy bő hónap múltán részleteznie kell szüleinek havi költségeit (másfél hónapi mosás 16 Kr, kutyatartás havonta 6 Kr, 21 Kr-nyi tartozás a kantinósnál stb.), láthatólag nem tud beilleszkedni a saját, illetve a családi költségvetésbe, ruházatát pedig elhanyagoltnak, illetve a klímához nem megfelelőnek érzi.¹²

Vágyai, képzelgése a kártyajáték vezetői körei mellett leginkább alighanem az irodalmi ambíciók körül mozognak (egyik fennmaradt levele, amelyben egy mellékelten küldött, egészen pontosan nem azonosítható novelláról ír a Nyugat szerkesztőségének, a galócási címet adja meg postacímként, a levél tehát 1913/1914-re datálható),¹³ illetve természetesen a szerelem és a testi kapcsolatok körül. Déry kései regényes önéletrajza, a *Kyvagiokén az életútnak* ezt az állomását jól érzékelhetően a vágyak felől ragadja meg, hiszen a valószínűsíthető tényanyag a *Börtönnapok hordaléka* már idézett passzusában inkább kudarcok megélését jelentette. Déry sajátos öniróniájának jegyeit sejthetjük tehát ebben a leírásban is, ahol Polikárp a saját regénybeli alteregójának neve:

„Polikárp a Galócási Gőzfűrészfaterén, a nehéz vassublerrel kezében is csak röpködni tudott, saját, önellátó képzeiteit kergetve. [...] az ifjú költő hiába mérte meg és jegyezte föl gondosan raktárkönyvébe a keze alá befutó fenyőrönkök hosszát és átmérőjét, a feladat nem kötötte le sem szívét, sem elméjét. Éppily kevéssé a rönkök I., II., III. osztályokba való besorolása sem. A kiselejtezés, a bányafák minősítése sem. [...] Polikárp feje lehanyatlott. És csak olyankor szegte fel ismét, ha a fogarasi havasokról leszállt szép román lányok közül az egyik vagy a másik, csípőjét ringatva elfutott mellette, s egy perc múlva eltűnt a felszálló fűrészporgban. Derekek karcsú, bár kezük bőre érdes vala. Polikárp ilyenkor munkahelyéről átballaga a szomszédos kantinba, s mivel nem kedvelé a szeszt, egy zónapörköltet

10 Uo. 65.

11 Uo. 63–64.

12 Uo. 66.

13 *Déry Tibor levelezése 1901–1926*. Közread. БОТКА Ferenc. Balassi–Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2006 (a továbbiakban *Déry Tibor levelezése*). 76–77. A levelezéskötet összeállítója 1914. elejére datálja a levelet, amely korábbi, Osvát Ernővel történt kapcsolatfelvételt is említ, akkor még a Nyugatnak szánt versek kapcsán.

vagy egy kis adag sült csirkemájacskát fogyasztta el, vigaszul. Az eléje kerülő századik szép román lányt azonban megszólítja.

- Szép katrincád van – mondta pirulva.
- Kriska a nevem – felelte a megszólított.
- Hova valósi vagy?
- A Negoj erdős hegyhátáról szálltam alá – mondta Kriska románul.
- Helyes – mondta Polikárp.

S azzal mindketten – mivel már besötétedett – eltűntek a magasan felszálló fűrészpör függőnye mögött, mely eltűntük után néha-néha idegesen megrebbent.

Polikárp a Galócasi Gőzfűrész réme lett. Miután megbecstelenítette az ottani állomásfőnök feleségét, majd Tusi nevű róthajú lányát, sőt Kohn igazgató majdnem kiskorú lánygyermekét is, a fűrészpörba döntötte az expedíciós osztály Schachner nevű főnökének hitese nejét és megközelíthetetlennek vélt unokahúgát, Genovévát, továbbá ennek leánytestvéreit, Beátát, Beatrixet és Bernadettet, oly híre kelt Dáciában, hogy a katrincás szép román lányok a Negoj hegyhátáról, a Barcaságból, Háromszékről, Marostordából és Szolnokdobokából munkakeresés ürügyén csapatostól zárandokoltak el a fűrésztelepre, szüzességüket feláldozandó. Az ifjú költő fáradságtalan volt. Száz egymást követő napon mint Minotaurusz, naponta egy hölgyet fogyasztott el. Lassanként hozzászokott kezük bőrének érdességéhez is. A költészet szerelemmel helyettesíthető vagy fordítva”.¹⁴

A Kriska név itt külön figyelmet érdemel, hiszen Déry egyik első önálló könyvének címe, címszereplője is. A továbbiakban ezt a történetet azért is érdemes kiemelten kezelnünk, mert Déry a főszereplő fiatal férfi galócasi ott-tartózkodását vakációzásként, tehát szabadidős kapcsolódásként írja meg, elvileg a turista perspektíváját követve tehát.

A galócasi és általában az erdélyi élménykörhöz kapcsolódó fikciós történetek vizsgálata előtt azonban érdemes még egyszer összefoglalnunk Déry ekkori társadalmi státusára, énképére vonatkozó információinkat: pályakezdő hivatalnokként, illetve a nagyvállalat vezérigazgatójának unokaöccseként nehezen illeszkedik be a számára kijelölt szerepbe (már csak írói ambíciói miatt is), nem épít ki igazán tartalmas személyes kapcsolatokat Galócáson. Anyagi helyzetét méltatlannak érzi, személyes szabadságát korlátozottnak – vágyait a függetlenedés, illetve a nőkkel való kapcsolatteremtés lehetőségei uralják. Léthelyzetére az ideiglenesség jellemző: tapasztalatot szerezni, tanulni érkezik Galócásra, és tisztában van azzal, hogy legtöbb egyévnyi ott-tartózkodás után akkor is más telephelyre szólítja majd a munkája, ha megmarad a fakitermelő mamutcég kötelékében.

14 DÉRY Tibor: *Kyvaigiokén*. Szépirodalmi, Bp., 1976. 52–54.

„SZÉP EZ A HELY NAGYON S OLCSÓBB IS, MINT A TÁTRA”: A KRISKA KONFLIKTUSOS VAKÁCIÓJA

A Kriska című hosszabb elbeszélés Déry korai művei közül való, valószínűsíthetően 1919/1920-ban íródott.¹⁵ Heltai Jenőnek 1920. október 22-én írt levelében már kész, az Athenaeum Kiadónak leadott műként említi a szerző.¹⁶ Végül az írás folytatásokban jelenik meg a kassai *Szabadság* című lapban 1921. augusztus 3. és 18. között, utóbb önálló kötetként is Aradon, 1924-ben.¹⁷

A mű alaphelyzete: dr. Szikora Mátyás, a kezdő jogász Galócásra érkezik vakációzni, eredetileg csak két-három napra, és a tervek szerint a Tátrában folytatná a nyaralást, családjával. Végül egy cseléd lány, Kriska miatt több hétig marad a faluban, zilált szerelmi viszonyba keveredik a lánnyal, és totális konfliktusba gyakorlatilag a teljes faluval.

Déry-kismonográfiájában Pomogáts Béla stílusát és konfliktustípusait tekintve joggal emlegeti *A Kriskát* olyan más, ekkortájt írt művek társaságában, mint *A próba*, *Lia*, *Novella*. Egyfajta lázadó romantikát azonosít a szereplők attitűdjében: „Nem tudnak kiegyezni környezetükkel, nem tudják elfogadni a társadalom erkölceit és szokásait. [...] Egyéniség és környezet konfliktusa egy-egy drámai bosszúban robban ki. [...] A korai Déry-hősöket féktelen és tragikus szenvedély fűti: életüket nem képesek megoldani, szaggató ellentmondások között vergődnek, sorsuk a végső pusztulás felé rohan”.¹⁸ *A próba* esetében a „bosszú” egy színleges öngyilkosság, a *Lia* esetében az északi, tengerparti várost védő gátak átvágása. *A Kriska* zárójelenetében Mátyás a falut gyűjtja föl, amelynek életformájához, szabályaihoz és szabálytalanságaihoz képtelennek bizonyult megértéssel viszonyulni.

Noha *A Kriska* elsődlegesen szerelmi történet, és Galócás mint turisztikai célpont némi képp valószínűtlennek tűnhet közvetlenül a tátrai vakáció kontextusában, mégiscsak érdemes ezt a vonatkozást bővebben megvizsgálnunk, hiszen maga a szereplőket egymáshoz fűző viszony jól mutatja a turistapozíció korabeli sajátosságait. Egy három évtizeddel későbbi, 1942-es, természetjáróknak szóló ismertető a környékről említi például a Galócás–Fűrész állomást, ahonnan kiindul a Lomási Erdőipar rt. iparvasútja – az iparvasút járatait pedig engedéllyel vagy megegyezés révén kirándulók is igénybe vehetik, sőt, mint az írás megjegyzi, a vállalat révén akár erdei szállást is lehet/lehetett szerezni.¹⁹

Fontosabb talán, hogy magában a történet szövegében is megjelenik egy utalás a helybeliek hétvégi kirándulásaira: „A bikkesi erdőben sétálgattam. Vasárnap volt, az elébb kerültem el egy csapat kirándulót, teledi hivatalnokokat családostul, akik kiabálva, gyerekeikkel vesze-

15 Botka Ferenc ezt valószínűsíti, lásd *Déry Tibor levelezése* 140.

16 Uo. 147.

17 Bibliográfiai adatok a szöveg filológiai igényű újraközlésénél: DÉRY Tibor: *Kék üvegfigurák. Elbeszélések 1920–1929; Verseik 1916–1937*. S.a.r. BOTKA Ferenc. Magyar Irodalmi Múzeum, Bp., 1998. 15 (a továbbiakban DÉRY: *Kék üvegfigurák*); az aradi kiadás adatai: DÉRY Tibor: *A Kriska*. Regény. Agronomul Nyomda, Arad, 1924.

18 POMOGÁTS Béla: *Déry Tibor*. Akadémiai, Bp., 1974. 17.

19 LENGYEL László–BOTH Károly: *Turalehetőségek a Kelemen-havasokban*. Erdély (Honismertető folyóirat: Az Erdélyi Kárpát Egyesület hivatalos értesítője) 1942. 8. sz. 119.

kedve törtettek keresztül az erdőn”. (49.)²⁰ Az elbeszélésnek ezen a pontján az elbeszélő már nyílt konfliktusba keveredett a helybeliekkel, beleértve a telep hivatalkokat is: egyiküket, egy fiatal könyvelőt nem sokkal korábban ököllel le is ütötte. Ellenszenvének érzékeltetésére, mint a fentebbi idézetből is látható, az elbeszélő felhasználja az „igazi kiránduló” önmagát felsőbbrendűnek tételező attitűdjét a „tömegturistával” szemben: a telep hivatalkokat úgy írja le, mint akik nem adekvát módon „használják” a teret – kirándulás közben hangoskodnak, veszekednek, „törtetnek”, vagyis korántsem az elidőző szemlélődés viselkedésmintáját követik. Ehhez képest Mátyás viszonyulását a helyhez a csendesség, a szépség keresése határozza meg. Igyekszik beleolvadni a környezetbe, sőt el is alszik a helységen kívüli térben – ez is jelzi, hogy ő mintegy a közösségen kívül van otthon, ahogy a korábban publikált *Lia* című kisregény városból a tengerpartra kiköltöző hőse is. Az elbeszélő otthonosságát támasztják alá a megnevezés gesztusai – Mátyás néven nevezi a növényeket és a folyót, meghittséget és bizalmasságot tételezve hozzájuk fűződő viszonyában: „Szélesre tárt, forró mezőbe torkolt az út. Belegázoltam a térdig érő fűbe, dús virágszag terjengett a kábult vidék felett, sárga kutyatej nevetett a fényfehér napra, erika lila gyöngyei bologattak álmosan. Túl a Marosra meredek, erdőhátú hegyek zárták a határt. Az ég forró kék tükre vakított, leheveredtem a fűbe, hunyt szememen átsütött a nap tüze.” (19.) Ebből az álmából felébredve mondja frissen, újult erővel, hogy a helyszín maga épp annyira alkalmas a vakációzásra, mint a Tátra: „szép ez a hely nagyon s olcsóbb is, mint a Tátra... itt maradok, meg is írom mindjárt [levélben a hozzátartozóknak]”. (19.)

Egy másik alkalommal egyfajta erőpróbát biztosít számára a környék, amikor meztelenül fürdik a hideg patakban, s a hideg víz megnyugtatja. Az epizód azzal zárul, hogy Kriska ellopja Mátyás parton hagyott ruháit, megviccelve és ugyanakkor kellemetlen szituációba hozva őt a közelben járó helybeliekkel szemben. (21.)

A természethez fűződő, nyugodalmassá, elsősorban kontemplatív viszonyt tehát mintegy felkavarja a szerelmi ügy. Másrészt a munka, a hétköznapi zajai is zavaró tényezők: „A zsongó csendet csak a közeli telep fűrésze zavarta, bütüje egyenletesen csapott le a fára, sikoltó bugással metszette ketté. Ritka szellők fűrészpör keserű szagát hozták, néha guruló rönkök döngése, a szász munkások egyenletes »hó-rukk«, »hó-rukk« ordítása ijesztett.” (19.) Ebből a leírásból is világos, hogy Mátyás identitását hangsúlyosan úgy konstruálja meg az elbeszélés, hogy ő kívül áll a fűrésztelep rendjén, munkájának ritmusán. Szabadidejét tölti, míg a többiek a telepen dolgoznak, ráadásul a nyelvek, amelyeket a munkások használnak, idegenként tétéleződnek számára. Ugyanakkor a munka gépies, „ijesztő” zaja valamilyen szinten igyekszik betolakodni az ő világába, miközben ő pihenni szeretne, és kívül lenni rajta. Metaforikus szinten Mátyásnak ez a pozicionálása megfeleltethető annak a vágyott helyzetnek, amelyet Déry idézett kései visszaemlékezéseiben leír: a hivatalnoki munka nyűgéből való kilépésnek.

Mátyás helybeliekhez való viszonyát a cselekmény előrehaladtával egyre inkább átiszínezi a Kriskával való szerelmi kapcsolat – egyrészt a falubeli legényekkel történő rivalizálás epizódjai válnak egyre hangsúlyosabbá, másrészt pedig a közösség felháborodása a (társadalmilag egyenlőtlen) viszony nyílt felvállalása miatt. Még mielőtt ezeknek a kapcsolódásoknak néhány aspektusát áttekintenénk, fontos megvizsgálni Mátyás helyzetét a vendéglátó-vendég

20 Az alfejezet további részében a zárójelbe tett oldalszámok *A Kriska* ezen kiadására vonatkoznak: Déry Tibor: *A Kriska* = Uó: *Kék üvegfürők* 15–73.

relációban is, hiszen sajátos és ambivalens dominanciaharc zajlik a műnek ebben a rétegében is.

Mátyás szállása egy magánházban van, a helyi hivatalosság egyik fontos képviselőjénél: „Hűvös kis parasztszobában laktam, szemben a kantinnal, a falu végén. Házigazdám a jegyző, magyar ember volt ugyan, kurtnemes fajta, de román cserepekkel, katrincákkal aggatta tele a szobámat, a faszékek között a piros díványon sárgára hervadt, horgolt csipke feszült. Ágyam fölött kis szenteltvíztartó, kék-fehér porcelánból keresztre feszített Jézus.” (19.) A szomszéd szobát maga a házigazda és családja használja. Ahhoz, hogy Mátyás kijuthasson saját szobájából, át kell haladnia a házigazdáék által használt tereken és a tornácon. Ez korlátozza önállóságát/függetlenségét, illetve azt, hogy miként juthat be hozzá Kriska. Persze mindketten választhatják az ablakon át történő közlekedést is – ahogy ezt néhányszor meg is teszik.

Mátyás hangsúlyosan városi identitású ebben a közegben („pesti ember” – mondja rá a jegyző, 19.), a szoba berendezése mintegy a környezet egzotikumát, másságát jelöli. A munkások etnikuma (szász munkások, román munkáslányok) szintén jelzi Mátyás számára, hogy számára szokatlan közegben mozog. Kártyapartnerei, akikkel kezdetben egyáltalán érintkezik, jogászok: maga a házigazda-jegyző, illetve egy szomszéd falubeli jegyző. Nőügyekről folytatott közös beszélgetés riasztja Mátyást, ilyen irányú kísérletezését szeretné elkülöníteni az övékétől: ebben is „autentikus” élményre vágyik, mint ahogy a kirándulók zajos, inadekvátnak érzékelt vasárnapi rituáléjához is elutasítóan viszonyult. Ezek tehát attitűdjének olyan jellegzetességei, amelyeket összevethetünk a turizmuskutatók által is leírt sajátosságokkal:²¹ az ott-tartózkodás ideiglenesként való érzékelése és a vendégstátus mintegy előhív bizonyos viselkedésmintákat.

Az alábbiakban kitérek Mátyás hatalmi pozíciójának jelölőire az adott közegben. Gazdasági és kulturális centrumból érkezik, helyzetének értelmezésekor felvethető tehát az analógia a gyarmatosító/gyarmatosított viszonyrendszerrel. Ugyanakkor a szubjektív megélés szintjén nyilvánvalóvá válik e pozíció érzékelésének ambivalenciája is. Hogy ez mire vezethető vissza, azt a posztkolonialitás szakirodalmában egyes újabb értelmezések, amelyek nem egyoldalú és totális dominanciaviszonyokat tételeznek a felek között, már képesek árnyalni: „Finnström szerint a gyarmatosítás és a gyarmatosító hegemonia nem kizárólagos forrásai a hatalmi és kulturális konstrukcióknak. Szerinte a kultúraalkotók körét nem szabad az aktív gyarmatosítókra szűkíteni, ahogyan a helyi lakosságot sem redukálhatjuk a kultúraalakítás passzív tárgyává. [...] Ugyanakkor Finnström arra is rámutatott, hogy az ilyen elemzések elméleti keplecseit már Aschcroft és szerzőtársai is kiemelték, mikor azt írták, hogy »A gyarmati tér ezért agnosztikus tér. Az 'imitáció' és a 'mimikri' ellenére, amelyek segítségével a gyarmatosítottak megbirkóztak a birodalmi jelenléttel, a viszony az állandó, bár implicit megkérdőjelezés és ellenállás viszonya.«²² Ebből a szempontból talán nem is azok a jelenetei a legfontosabbak *A Kriskának*, amelyekben Mátyás szerelmi riválisai nyíltan szembeszállnak vele (hiszen ebben a vonatkozásban valóban a „vetélytárs” státus a döntő identitáselem), inkább azok, ahol Kriska és a többiek mintegy a kulisszák mögött szövetkezve, a gyarmatosító hatalmi attribútumaira

21 „a turista eredetileg az autentikus keresésére indul. [...] Az autentikus maga egy használat, amit e használat jeleként fogunk fel, és a turizmus nagymértékben ilyen jelek kereséséről szól.” CULLER: *i. m.* 29–30.

22 C. Michael HALL–Hazel TUCKER: *Turizmus és posztkolonializmus = Túl a turistatekinteten* 209.

épitve, a saját javukra – ha úgy tetszik, a helyi közösség javára – fordítják a viszonyt. Kriska pénzt kér Mátyástól, nem is keveset, aztán rögtön viszi is másik, helyi szeretőjéhez. Mátyás véletlenül hallgatja ki a következő párbeszédet: „– Miska, ihol a pénz... aztán el ne verd az éjjel! – Honnét van?... A zsidótul kaptad? – Mi közöd hozzá... ne törődj te avval... no de csokolj már meg, mert még elfelejtetted a módját.” (69.) A periféria tehát képes kialakítani olyan túlélési stratégiákat, amelyek nem az adott hatalmi struktúrákon kívül, azokkal szembehelyezkedve, hanem annak réseibe, vakfoltjaiba beépülve működnek.

Ehhez hasonlíthatóak Kriska kifejezetten „női” stratégiái is a történet kontextusában, ahol őt a helyi és a kívülről érkezett férfiak részéről egyaránt agresszió fenyegeti – a történetben többször bántalmazták fizikailag (gyerekkoráig visszamenőleg), szexuálisan is erőszakoskodnak vele. Hogy ez a vonatkozás nem választható le a tágabb társadalmi-politikai kontextusról, azt a posztkolonialitás elméletei ugyancsak megerősítik: „A reprezentáció posztkolonialis kérdései felölelik a gender és a nők ábrázolásának alapos vizsgálatát és az etnikai hovatartozás kérdését egyaránt. [...] Az ilyen jellegű metszéspontok kialakulásának egyik fő oka az, hogy a genderhez, az osztályhoz, az etnicitáshoz, vagy a fajhoz hasonló koncepciók a »belső gyarmatosítás« eszközévé váltak, és az identitásokra kényszerek és elnyomások nehezednek, illetve szelektíven reprezentálódnak”.²³ Kriska az ambivalens, színlelő viselkedés stratégiáit működteti az amúgy jól érzékelhetően bizonytalan és határozatlan Mátyással szemben, aki ezt hol a „femme fatale” pozíciójaként értelmezi, hol a „paraszt” státusához kapcsolja dühében és tehetlenségérzésében. Magát a női perspektívát persze ebből a narratívából szükségszerűen nem ismerhetjük meg, hiszen az annak uralására vágyó Mátyás kudarca épp ebben csúcsosodik ki.

Nyugtalanágát, amely Kriskával való viszonyának nehézkes kibontakozásához kapcsolódik, Mátyás többféleképpen igyekszik levezetni. Így kerül sor a vendéglátó-vendég viszonyt általában alakító konvenciók felrúgására is. Egy zaklatott napján például a vendég nem válaszol a szobája ajtaján felhangzó kopogásra, illetve az őt szólólgató házigazda kérdéseire, miközben értésére adja annak, hogy ébren van és bent, a szobában: hangosan ásít, székeket rugdos. A házigazdák erre nem reagálnak, mire a fiatal vendég mindenáron konfliktushelyzetet próbál teremteni: „Gyávasága teljesen kihozott a sodromból, nekirohantam az ajtónak s két olyat rúgtam rajta, hogy rengett belé a ház. Vártam: gyáva hallgatás a tornácon, csend, egy kukkot sem mernek szólani. – Buta parasztlak! – ordítottam hangosan s avval újból levágtam magam a díványra.” (37.) Egy fokkal célirányosabb Mátyás másnap reggeli, tüntető jellegű kivonulása Kriskával együtt a szobájából (Kriska éjjel az ablakon át mászik be hozzá). Itt a szerelmi-erkölcsi konvenciók figyelmen kívül hagyását demonstrálja Mátyás, ugyanúgy, ahogy ugyanaznap este a korzón, amikor Kriskával karon fogva sétál: „úriember” a cselédlánynyal. Ez az a nap, amikor voltaképpen a teljes faluval szembekerül, szövetséges nélkül marad: ettől a mozzanattól egyenes út vezet a végkifejletig, a falu felgyújtásáig.

Mátyás hatalmi pozícióját a továbbiakban egyetlen eszköz jelöli és alapozza meg: revolverre. A falubeli legényeknek is van fegyverük, amit használnak is – de az hagyományos fegyver: bicska. A revolver (amelyet a szerelmi vetélkedés során használ is majd Mátyás) pusztán szimbolikus üzenetek közvetítésére is alkalmas, mint az alábbi, vonaton történő jelenetben: „Egyszer Kriska valamit odasúgott a hosszú szókének, mire ez hangosan röhögve nézett rám. Nem

23 Uo. 202.

tudom, hogy mit súghatott Kriska. Kihúztam a nadrágzsebemből a revolvert és térdemre fektettem. Egyszerre csend lett.” (45.)

Egy másik helyzetben a pisztoly afféle unatkozó kedvtelés eszköze és kísérője: itt, a történet végkifejlete felé haladva még a tájhoz fűződő „romantikus” viszony is megbomlik, a pisztoly által nyújtott hatalom pedig mintegy előrejelzi a történet végkifejletét is, a tűz általi megsemmisülést: „Éjjel az erdőben tündértánc járta. A sötétzöld lombok között halkán világított le a hold, a vékony fehér sugarak levélről-levéltre peregve lengtek a hajlékony táncra. [...] Zsebemből kihúztam a revolvert, tréfából célbavettem az egyik csillagot s elsütöttem. Süket csapkodással szállt a hang, egy fehér éji pillangó szárnya-perzselten esett lábamhoz. A fák közé lőttem, recsegve tört le egy ág, suhanó madárszárny érte arcomat, ijedten hátraléptem. S a pokoli, hegyvísszaverte hang után lázas életre kelt az erdő.” (61.) Ebben az epizódban kétségtelen, hogy az elbeszélői helyzet szimbolikusan a természetet is uralni kívánó, egzotikus helyszíneken trófeákat gyűjtő vadász-utazó imázsához is kapcsolódik, ezzel a képzetkörrel próbálva önmagát legitimálni.

A pisztoly egy olyan jelenetben is előkerül, amelyben a „városi ember”, a vendég társadalmi/helyzeti előnyét, státusát próbálja demonstrálni. A teherhordási „szolgáltatást”, amely amúgy létező eleme a vendéglátóiparnak, itt társadalmilag kikényszerített helyzetként láthatjuk: „Körülbelül öt-hat meglehetősen terjedelmű csomagot hoztam magammal. Üres volt az állomás, mikor kiszálltam. [...] Megfogtam a gallérjánál. – Szűcs... fogja ezeket a csomagokat! Megindultunk hazafelé. Legelőül ment Kriska, utána a két legény, Szűcs a csomagokkal és leghátul én, revolverrel a kezemben. A jegyző háza elé érve, Szűcs dühös káromkodással földhözvágta a csomagokat és eliramodott. – Legyen szíves – szóltam a másik legényre – hozza be ezeket a csomagokat. Lerakodott a szobában, kezébe nyomtam neki öt forintot s elküldtem.” (45–46.) Mátyás a pisztollyal olyan szolgáltatást kényszerít ki, amit a helybeliek nem ajánlottak neki, és amit nem jószántukból végeznek. Ebben a jelenetben voltaképpen (a maga eltúlzottságában) sűrítődik a klasszikus, koloniális típusú turizmus-szituáció lényege, amely itt persze kiegészül a szerelmi feszültség hátterével is.

A Szűcs által cipelt csomagok egy másik szimbolikus játékra adhatnának alkalmat, amely játékra végül Mátyás hezitálása miatt nem kerül sor. A csomagokban ugyanis Kriskának vásárolt „városi” típusú ruhák vannak. Ha Kriska vele tartana a városba, ez lehetne az ottani beilleszkedésének az eszköze. Csakhogy Mátyásnak kételyei vannak: „– Ha ezeket a ruhákat felveszi, akkor feleségül kell vennem – ez a rögeszme fúródott agyamba, álmatlan éjjeleimen vihogva bukfecezett a sötétben. De más oka is volt a gyötrő habozásomnak... sőt! Talán ez volt az egyedüli... tán be se vallott, tisztán se tudott ok. Kétségbeesés fojtogatott, ha rágondoltam. – Milyen lesz Kriska... városi ruhában?” (46.) Kriska nyelvi kompetenciája, viselkedése mintha valóban nem állna összhangban azzal, ahogyan Mátyás a városi nőt elképzeli. Ugyanakkor Kriska szimbolikusan értelmezhető választ ad a fiatalember kételyeire: „Aztán most vetköztessen le meztelenre... itt a tükör előtt... hadd látom, milyen vagyok csupaszon – nevetett. [...] Nyújtózkodott, cirógatta testét. Átölelt. – Így csinálják a dámák is, ugye?” (48.) Kriska nem ruhában, hanem ruha nélkül próbál hasonulni egy másik társadalmi réteghez, és a răső tekintet függvénye csupán, hogy ez ebben a történetben nem válik teljesen sikeressé.

Mátyás másságának városiasságán és revolverén kívül van még egy jelölője az elbeszélésben: a ’zsidó’ címke. Mindjárt a történet első jelenetében felbukkan az ilyenként történő megnevezés: „hiszen elszakítja a szoknyámat, maga zsidó” (17.), mondja Kriska a vele erőszakos-

codó fiatalembernek. Utóbb a falubeli gyerekek is így nevezik meg („nem farkas a... csak zsidó” – nyugtatják az egyik kisebb társukat, 41.), de leggyakrabban épp a szerelmi vetélkedés kontextusában tér vissza a címke, a 'vigéc' szó társaságában. (pl. 50.) Értelmezésében Botka Ferenc ennek a motívumnak a hangsúlyosságát nem is annyira a történet cselekményének helyszínéhez, inkább a megírás valószínűsíthető idejéhez köti: említve a Déryt származása miatt is pocskondiázó 1919-es cikkeket, amelyek a *Gondolat* és az *Új Nemzedék* lapjain jelentek meg, így összegez: „Érthető, hogy ebben a légkörben nem érezte jól, sem igazán otthon magát, s ez az érzés beépült *A Kriska* cselekményébe is, amelyben a címadó parasztszépség naiv városi széptevőjét a falusiak antiszemita megjegyzésekkel és fenyegetéssel tették lehetetlenné”.²⁴ A motívum a történetben visszatérően jelenik meg a Kriskát ugyancsak magukénak követelő legények és a lány párbeszédeiben, de nyílt konfrontációkban, bálban énekelte gúnydalok formájában is. Ez a címke valamiféle konkrét indoklást és ugyanakkor szimbolikus dimenziót is ad Mátyás kitaszítottságának.

Mátyás mintha érezné, hogy nemcsak ő irányul kifelé a közösségből, maga a közösség sem szívesen fogadja őt be. Ehhez is kapcsolhatóak leselkedései, megfigyelő stratégiái, rejtékutakon történő közlekedése. Maga a leskelődés, a megismerés vágya voltaképpen Kriskára vetül ki: őt vágyik teljességében megérteni és birtokolni, miközben a közösség köznapjainak kulisszái mögött bolyong és rejtőzködik. Alapélménye: a háttérbe nem lehet belátni, az állandó leskelődések ellenére sem. Mátyást főként az érdekli, hogy mit csinál Kriska, amikor ő nincs jelen: uralni akarja mozgását, követni gondolatait, és gyakran épp a saját jelenlétének hiányát szimulálja, hogy ehhez a céljához minél közelebb kerülhessen, elutasítva az együttléte Kriskával. Egy idő után mintha jobban bízna a rejtőzködve megfigyelés autentikus jellegében, mint a közvetlen találkozásokban megnyilvánuló tapasztalatban. Ez annak a felismerése voltaképpen, hogy a falu valósága (ahogy a Kriskáé is) rétegzett. Bizonyos elemeket elfed a kívülről érkező elől. A közösség (és Kriska) önmagát is védi ezáltal, illetve bizonyos értelemben magát a vakációzó vendéget is, aki (úgy tűnik) nem képes elfogadni a helyi létforma bizonyos jellegzetességeit.

A találkozás a két világ között tragikus végkifejlet felé tart: a konfliktusfeloldás egyetlen lehetségesnek látott módja Mátyás számára végül is a falu felgyújtása. Hogy ez Mátyás kudarc vagy a közösség (és benne Kriska) züllöttségének bizonyítéka, az más és másképp látszhat a különböző szereplői és olvasói horizontok felől. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy a „városi” perspektíva itt nem illeszthető össze a fatelepnak és környékének saját perspektíváival.

A történetből Kriska etnikai identitása nem derül ki egyértelműen, csupán szülővárosának, Udvarhelynek a neve. (47.) Félárvaként, apja mellett nő fel, már a galócásai fűrésztelepen. *A Kyvagiokén* már idézett passzusaival összevetve a szöveget, Kriska akár román lány is lehetne, noha maga az elbeszélés ezt nem erősíti meg, és inkább a „helybeli legények”, a mindenkori betolakodó szerelmesek ellen fellépő attitűdjét hangsúlyozza (ezzel együtt tehát Kriska teljes jogú tagságát is a közösségben). Mátyás ezáltal olyan klasszikus történetek hőseivel keveredik rokonságba, mint amilyen Shakespeare *Rómeó és Júliája* vagy egy közelebbi helyszínnél maradván Tamási Áron (mintegy évtizeddel későbbi) *Erdélyi csillagokja*.

24 Déry Tibor levelezése 140–141.

ZÁRLAT

Ebben a tanulmányban egy olyan fikciós Déry-szöveg stratégiáit vettem egybe önéletrajzi narratíváinak Galócásra vonatkozó leírásaival, amelyben a narrátor önmagát turistaként, vakációzó jogászként tételezi. Ennek a vizsgálódásnak a távlatát a Déry-életmű további részeivel való egybevetés adhatja meg. *A Kriska* esetében ugyan egy fiktív módon megkonstruált turistapozícióról van szó (a történet megírása idején Déry elsősorban a galócási fűrésztelepen dolgozó alkalmazottként, nem szabadidős céllal odautazóként ismerte az elbeszélésben leírt környezetet), de mint Botka Ferenc kutatásaiból, szöveggözléseiből ismeretes, később valódi turistaként/túrázóként is visszatért fiatalkori munkahelyére és annak környékére. 1937-es erdélyi útjegyzeiteiben így jelöli majd a viszontlátás pillanatait: „jul. 15-én délután vonaton Galautasra (Miron Cristea). Ott este hivatalnok vár, menázsiba kísér vacsorázni. Kiroz szabadságon van. 24–25 évvel ezelőtt voltam itt, mindenre emlékszem. Esténként beszélgetés Charap igazgatóval”.²⁵ Mivel a közel két és fél hónapos 1937-es erdélyi tartózkodás a helyszíneket tekintve lényegesen tágasabb, mint Galócás közvetlen vonzaskörzete, annak nyoma-it érdemes külön értelmezés tárgyává tenni.

Ha csupán *A Kriska* alapján próbálnánk meg rekonstruálni Déry 1910-es években körvonalazódó Erdély-képét, akkor meglehetősen sztereotip és egyoldalú reprezentációként jellemezhetnénk azt. Épp ennek meggyőző kimutatásához segített bennünket hozzá a turizmus-kutatás posztstrukturalista és posztkoloniális elméleteinek bevonása az elemzésbe, hiszen lényegében a főszereplő önmagát a gyarmatosító szerepébe helyező narratívája körvonalazódott – ugyanakkor a főszereplő részleges (megértési) kudarca is, amely mintegy jelzi az elbeszélés világán belül is, hogy nem ez az egyetlen lehetséges narratíva a helyzetről. Az, hogy Déry további erdélyi, illetve Galócás-történeteinek hőseiként helyi szereplőket választott (*A próba*, *A két nővér*, *Áronból ember lesz*), jelzi, hogy érzékelt: a sztereotip megformálások meghaladása a másik nézőpontokba történő behelyezkedés révén valósulhat meg. Ezeknek a történeteknek az itt terjedelmi okokból nem megvalósuló elemzése mutathat rá arra, hogy Déry ténylegesen alkalmasnak bizonyult arra, hogy íróként kilépjen a „turistatekintet” nyújtotta szűk perspektívából, és a léthelyzetek több nézőpontú, modernségre jellemző megragadása már legkorábbi műveiben is foglalkoztatta.

THE REPRESENTATIONS OF TRANSYLVANIA IN THE WORKS OF TIBOR DÉRY

Keywords: *authenticity, Transylvania, alien, interculturality, tourist gaze*

For Tibor Déry, Transylvania meant an important life experience although it never became central in his books published during his lifetime. His representations of Transylvania can be discussed based on short stories or shorter novels that appeared only in literary magazines or peripheral publications and collections, and also in his posthumous works. Déry cannot be considered a naïve traveller in Transylvania, he was concerned with the multiple perspectives of the land's inhabitants. In his works Transylvania appears as a multicultural space (inhabited by a Hungarian, Romanian, German, Jewish etc. pop-

²⁵ DÉRY: *A halál takarítónője* 333.

ulation), but also as a place where class interaction takes place. The article focuses on the short novel A Kriska, discussing the specific perspective of the narrator, based on the tourist gaze theory.

REPREZENTĂRILE TRANSILVANIEI ÎN OPERELE LUI TIBOR DÉRY

Cuvinte-cheie: *autenticitate, Transilvania, străin, interculturalitate, perspectiva turistului*

Pentru Tibor Déry, Transilvania a însemnat o experiență de viață importantă în ciuda faptului că Ardealul nu a devenit o locație centrală în cărțile sale publicate de-a lungul vieții. Reprezentările acestei regiuni pot fi discutate prin urmare doar pe baza unor nuvele și microromane publicate în reviste și colecții obscure, periferice în timpul vieții, la acestea adăugându-se câteva texte autobiografice antume și postume. Déry nu poate fi considerat un călător naiv în Transilvania, fiind interesat de perspectivele multiple ale locuitorilor regiunii. În operele sale Ardealul apare ca spațiu multicultural (reprezentat prin maghiari, români, germani, evrei etc. în catalogul personajelor), dar și o locație unde au loc interacțiuni între diferite clase sociale. Articolul analizează mai pe larg romanul A Kriska, discutând perspectiva specifică a naratorului, pe baza teoriei „tourist gaze”.

MERCS ISTVÁN*

„A LÁBATLAN EMBER PÉLDÁUL EGYET SE BOTLIK...”
NAGY LAJOS KÉPTELEN TERMÉSZETRAJZ CÍMŰ MŰVÉRŐL

Kulcsszavak: *Nagy Lajos, Képtelen természetrajz, humor, karcolat, természetrajz, enciklopédia, bestiárium, közmondás*

I.

„Karinthy, Örkény, Nagy Lajos mind a mestereink” – fogalmaz a magyar abszurd humor képviselőjének, L'art pour l'art Társulatnak meghatározó tagja, Pandacsöki Boborján „magyar hangja”, Dolák-Saly Róbert.¹ Karinthytól a *Tanár úr kérem* vagy az *Így írtok ti* egészét avagy részleteit sokan olvasták. Azt is tudhatjuk, hogy Karinthy humorban nem ismert tréfát. Örkény groteszk világlátásáról is sokan szerezhettek élményeket a *Töték* – s annak méltán népszerű filmfeldolgozása, az *Isten hozta, Órnagy úr!* –, avagy az egyperces novellák kapcsán. De mennyire ismert az olvasók előtt a *Nyugathoz* kötődő Nagy Lajos írásművészete? S mennyi tapasztalatunk van Nagy Lajos fanyar ízű, nem ritkán provokatív humoráról?

A válasz nem túl kedvező: kevés, alig valamennyi, vagy annyit se...

Közelítsünk fordítva a kérdéshez. Ne a mester, Nagy Lajos, hanem a tanítványok, a L'art pour l'art Társulat tagjainak humora felől induljunk. Sokan emlékezhetnek, milyen elemi erővel robbant be az 1990-es évek elején a magyar humor történetébe ez a Társulat. A rádió és televízió által a széles közönséghez ért el az ún. abszurd humor. A Társulat elsősorban nem a helyzet- és/vagy jellemkomikumra épített – bár ennek lehetőségeit is jelentősen kiaknázza –, hanem nyelvi játékokkal „humorbombázta” a nézőket. Már a műsor címe is ilyen humorbomba volt: *Vastyúk is talál szeget*. Más példa: „*Táguljon innen, mert én keményköpésű vagyok!*” – mondja Besenyő Pista bácsi, s miután ráköpött a szekrényre, az összeomlott. Újabb példa: „*Fél lábbal a zsírban vagyok*” – vallotta be Anti bácsi, amikor belelépett zsíros bödönbe. És még: „*Káposztára tésztát se bízzál!*” avagy „*És mégis rozoga Föld!*” avagy „*Távozz tőlem sántán!*” – s idézhetnénk még példák sokaságát.

Nos, ilyen nyelvi poénon sokaságával találkozhat az olvasó, ha kinyitja Nagy Lajos *Képtelen természetrajz* című, vékonyka könyvét. Már maga a cím is nyelvi játék. A *képtelen* kettős jelentését használja ki. Egyrészt az ilyen típusú könyvek többsége illusztrált volt, Nagy Lajos műve viszont „kép nélkül való”. Másrészt a címben szereplő jelző arra is utal, hogy a könyvben képtelen, meghökkentő gondolatvezetéseket olvashatunk. A görbe tükör állítása, a valóság ábrázolásának érdekében a valóságtól való elrugaszkodás az egyik tipikus út a valóság művészi

* MERCS István (1977), PhD, irodalomtörténész, a nyíregyházi Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület elnöke, Nyíregyháza.

1 *A humor mint állandó lelkiállapot*. Magyar Nemzet 2003. szeptember 19. Online: <http://mno.hu/kulturpult/a-humor-mint-allando-lelkiallapot-700669>.

megragadására. Nagy Lajos fanyar humora Van Gogh ars poeticáját idézheti fel az olvasóban: „Legfőbb vágyam, [...] hogy megtanuljak hibásan festeni a valóságnak olyan átalakításával, hogy hazugság legyen belőle, amely hazugság igazabb a szó szerinti valóságnál”.² S az ábrázolásmód kapcsán akár Nagy Lajos is megfogalmazhatta volna, amit a posztimpreszionista festő vágott oda saját alkotása védelmében: „A jó urak persze azt mondják majd rá, hogy karikatúra, nem értik, miért túlzok. De bánom is én”.³ Az idézet a művészi út öntudatos vállalása mellett a művész félelmét is kifejezi. Van Gogh valójában rettegte a gondolatot, hogy műveit karikatúráként kezelik, s tudjuk, hogy Nagy Lajos sem humoristaként tekintett magára, még ha a humor az egyik fontos kifejező eszköze volt is.

A cím másik fogalma, a természetrajz első ránézésre könnyen értelmezhető. A téma- és egyben műfajjelölő természetrajz meghatározás utal a 18–19. század és a 20. század elejének iskolái stúdiumára. Ezt a penzumot kellett teljesítenie az írónak, s jól ismerte ezt a kortárs olvasó is. A 19. század végén, 20. század elején a természettudományok iránt megnőtt az érdeklődés. Az állatvilágot tárgyaló népszerűsítő munkák közül az Alfred Edmund Brehm nevével jelzett, gyönyörűen illusztrált *Az állatok világa* című enciklopédikus könyv volt a legismertebb és legerjedtebb. A többször kiegészített, időről időre átdolgozott, Brehm halála után is aktualizált sokkötetes mű meghatározó élmény volt generációkon keresztül.⁴ A legkülönbözőbb nyelveken történő kiadás során az adott nemzet kiváló tudósai nem csupán lefordították a művet, valójában a helyi megfelelőjét készítették el. Nagy Lajos rájátszik erre a mintára, s magát a köznyelvben családiasan csak „öreg Brehmként” emlegetett természettudós egyik magyarítójaként tünteti fel, amikor *A milliomos-állat a nagy „Brehm” kötetéből* című humoreszke címébe emeli a német szerzőt. A tudományos-ismeretterjesztő zoológiai munkában természetszerűleg a leíró jelleg dominál. A stílusparódiaként is felfogható *Képtelen természetrajzban* sem ritkák a tényszerű megállapítások, ám ezek csupán ürügyként, felvezetőként szolgálnak valamilyen allegorikus-moralizáló tanulság kimondásához.

Az etikai-morális tanulság megléte kitérít a természetrajz fogalmának értelmezési síkját. A természetrajz több mint kétezer évre visszatekintő nagy tradíciókkal rendelkező műfaj. Az állatok viselkedésének, közösségének leírása és az emberi magatartásformákra és az emberi társadalomra vonatkoztatása ősi kelleke az irodalom eszköztárának. Az ókori görögöknél Arisztotelész és Theophrasztosz munkássága említendő. A természetrajzok és az enciklopédikus igényrel írt áttekintések őseként Plinius 37 könyvből álló *Naturalis historia* című munkáját tekinthetjük. Plinius mai értelemben véve nem természettudós volt, „egészében nem a tudományos ismeretközlést tekinti elsődleges céljának, hanem azt a fajta *utilitast*, amely a műfaj, az *enkyklios paidéia* kezdeteire vezethető vissza: a nevelést. Példázattá, etikai *exemplum*má tenni az állatok világát, akként felmutatni, és mindezt alapvetően anekdoták sorozatával érthetővé tenni”.⁵

Végső soron Nagy Lajos gúnyos hangvételő, rövid terjedelmű természetrajza hasonló célokat követ. Azzal nem lehet vádolni a magyar író, hogy természettudósi babérokra tört. Azt

2 Idézi Sík Sándor: *Eszztétika*. Szent István Társulat, Bp., 1946. 122.

3 Henri PERRUCHOT: *Van Gogh élete*. Kossuth, Bp., 2012.

4 KORSÓS Zoltán–SZÉL György: „Nézd meg a Brehm-ben!” 125 éve született a legendás német természettudós, Alfred Edmund Brehm. *Természet Világa* 2004. 541–544.

5 DARAB Ágnes: *Az állatvilág példázatos élete. Idősebb Plinius Természetrajzának zoológiájáról*. Ókor 2014. 3. sz. 55.

viszont biztos mondhatjuk, hogy nevelni akar, s ezt „nem középiskolás fokon” teszi. Az *enkyklios paideia* eredeti értelemben az ókori görögök műveltségességmánya, olyan általános műveltség, amely birtokosát, tudóját a polisz számára hasznos polgárrá teszi.⁶ Ebben az értelemben Nagy Lajos enciklopédiája eligazít arra nézve, hogy mi mindennel kell tisztában lenni Magyarországon Kr. u. 1920 körül, Kr. u. 1920 után. Az író történelmünk egy újabb vészterhes korszakában, 1949-ben maga szerkesztette sajtó alá a *Képtelen természetrajz* és egyéb, e témakörben született karcolatait. A könyv előszavában – visszatekintve – azzal magyarázza humoreszkjei újraközlését, hogy „hasznos, ha minél többször, tehát ily karcolatokon át is, újra és újra átéljük és minél alaposabban megtanuljuk, milyen három évtizedet éltünk át”.⁷

Nagy Lajos *képtelenségei* nem csak nyomokban tartalmaznak enciklopédikus igényt. A szerzőt számos írói tulajdonsága tette alkalmassá erre. Ezek közé sorolandók a közérthetőségre törekvő stílus, a szórakoztató szertelenségében is rendszerező és rendszerető hajlam, a pontos megfogalmazásra, definíciók alkotására való törekvés. Az enciklopédikusság számára életprogram, s mint ilyen nem köthető egyetlen életszakaszhoz.

A *Képtelen természetrajz* humoreszkjei eredetileg különféle lapokban jelentek meg, könyv formában pedig először 1921-ben láttak napvilágot. Az ekkor közölt karcolatokat azonban a következő mintegy három évtizedben számos olyan kurta, szellemes írás követte, amelyek könnyen beilleszthetőek lennének ebbe a rövidre szabott kötetecskébe. Mindez azt eredményezte, hogy a karcolatgyűjtemény kiadástörténete szinte áttekinthetetlenül kusza. Az 1949-es kiadásban a szorosabban vett, 1921-es *Képtelen természetrajz* novellái mellett *ANAGY ÁLLATKERT* címmel több, ebbe a tematikába és műfaji keretbe illő írás szerepel. A fejezetcímét nagybetűs és kurzív írásmódja kétértelművé teszi. Egyrészt utal arra a közkeletű megfogalmazásra, hogy világunk egy nagy állatkert, ahogy a mondás tartja, nagy az Isten állatkertje. Másrészt a *NAGY* szerepelhet birtokos jelzőként is. Így azt jelentheti, hogy ezek a szövegek az író saját állatkertjének „lakóit” ábrázolják. A szándékosság nem kizárt.

De még a kibővített kötetben sem szerepel jó néhány olyan humoreszk, amelyek könnyen és zökkenőmentesen illeszkednének az eredeti, mintegy negyven karcolatot tartalmazó könyvecskébe. Az 1926-os *A jó polgár* című írás például ironikus hangú, általános útmutatást, oktatást (azaz „*enkyklios paideia*”-t) ad, hogy milyen az épp aktuális hatalom szemszögéből hasznos polgár. A jó polgár olyan, akinek jellemzője többek közt, hogy „kedvenc miniszterelnöke gróf Bethlen István. Kedvenc humoristája Kunapé, irodalmi eszményképe a kabaré; Adyról például ez a véleménye: »Én nem szeretem, de azt mondják, hogy egy jó költő legyen«”.⁸

Az enciklopédia fogalmára közvetve Nagy Lajos maga is reflektál. 1937-es *Természetrajzból: kitűnő* című írásában egy álombeli szellemjárás során az író felkereste egykori tanára, s egy napot adott, hogy felkészüljön egy túlvilági létét befolyásoló nagy vizsgára. A felkészülésre szánt napon eleinte elhessegeti a fenyegető jelenést, de aztán lázasan kutatni kezd könyvespolcán. Más nem lévén kéznél, egy, a karcolatban meg nem nevezett, 1653-as kiadványból

6 Vö. pl. HOFFMANN Zsuzsanna: *Az antik nevelés*. Gondolat, Bp., 2009. 72–73.

7 NAGY Lajos: *Képtelen természetrajz*. Előszó NAGY Lajos. Révai Könyvkiadó Nemzeti Vállalat, Bp., 1949. (a továbbiakban NAGY: *Képtelen természetrajz*) 6.

8 Uő: *Válogatott karcolatok*. Vál., s. a. r., jegyz. GORDON Etel. Szépirodalmi, [Bp.], 1957. (a továbbiakban NAGY: *Válogatott karcolatok*) 239. A Nagy Lajos műveiből vett idézeteknél ezt a kiadást használtam.

kezd lázasan jegyzetelni. Az évszám már sejteti, hogy melyik munka lehet ez. A szövegszerű összevetés pedig egyértelművé teszi, hogy a magyar írásbeliség első enciklopédiáját, Apáczai Csere János munkáját evokálta.⁹

Plinius és Apáczai Csere János zoológiájában közös, hogy mindketten a leírásra hagyatkoznak, esetleg analógiákat kínálnak fel, a moralizáló fejtegetéseket kerülik. Nagy Lajos karcolatai viszont nemcsak a társadalmi, politikai áthallásokban gazdagok, hanem bővelkednek az erkölcsi tanulságok megfogalmazásában is. A humoreszkek ezen sajátossága a két évezredes keresztény tradíció áttételes örökségét mutatja. A *Physiologus* (a megjelölés szerző és cím egyben) és különböző középkori bestiáriumok a természet jelenségeiben a titokzatos isteni világ rejtélyeinek feltárulkozását vélték meglátni.¹⁰ A németből átültetett első magyar nyelvű természetrajz fordítója, Miskolczi Gáspár 1702-ben posztumusz megjelent *Egy jeles vad-kert, avagy oktalan állatok históriája* című műve eszerint a tradíció szerint jár el. „Tudnunk kell pedig ezt is, hogy az Oktalan állatok nem ők magokban vizik véghez az Istennek dicséreteit, hanem az emberek azoknak szemléléséből vesznek alkalmatosságot, és azoknak példájok által, mintegy kézen fogva vezéreltetnek az Istennek dicsőítésére”.¹¹ Minden tárgyalt állat esetén leírja az élőlény természetét, jellemzését, táplálkozását, hasznát, majd moralizáló, teológiai jellegű tanulságokat állapít meg.¹²

Bár magyar bestiáriumunk Miskolczi németből átplántált művét megelőzően nincs, a természeti világot erkölcsi példatárként tekintő felfogásmód a tanító egyházi műfajoknak, leginkább prédikációknak köszönhetően évszázadok alatt mélyen beivódott a közgondolkodásba.¹³ Élég, ha csak azokra a soha nem látott, egzotikus élőlényekkel kapcsolatos szólásokra, hiedelmekre gondolunk, amelyek a századok alatt megjelentek a folklórban. A 20. századi író munkája mellőzi a természeti lények Istenre, vallásra vonatkozó értelmeinek fejtegetését. Nagy Lajos művében a szövegszerűség szintjén egy-két topikus állatleírási motívumot – pl. a sasról szóló leírás bizonyos motívumai¹⁴ vagy a fejét homokba dugó strucc – leszámítva nincs nyoma a középkori bestiáriumok hagyományának. Ugyanakkor az erkölcsi fejtegetéseket kibontó, allegorizáló tartalmat megfogalmazó felfogás és megközelítési mód elfogadottsága jelzi a közvetett hatást. Az író biztos kézzel kezeli, az olvasó biztos érzékkel értelmezi ezt a kifejezési formát.

-
- 9 APÁCZAI CSERE JÁNOS: *Magyar Encyclopaedia*. Utrecht, 1653. Nagy Lajos művében az egyes állatok abban a sorrendben követik egymást, mint a *Magyar Encyclopaediában*. Az állatok neve után az oldalszám szerepel, ahol Apáczai Csere János munkájában a leírásukat olvashatjuk: oroszlán 204–205, szarvas 205, krokodil 207, róka 207–208, egér 211, kígyó 212, sas 213, gólya 213, fönix 214, páva 214–215, tyúk 215, harcsa 219.
- 10 *Physiologus – a Zsámboki-kódex állatábrázolásaival*. Ford. MOHAY András; utószó, képmagy. KÁDÁR Zoltán. Helikon, Bp., 1986.
- 11 MISKOLCZI GÁSPÁR: *Egy jeles vad-kert, avagy oktalan állatok históriája*. Lőcse, 1702. 5.
- 12 LÁSD VERSÉNYI GYÖRGY: *Miskolczi Gáspár*. Irodalomtörténeti Közlemények 16(1906). 4. sz. 425–446.
- 13 Vö. LUKÁCSY SÁNDOR: *Magyar Bestiárium = Uő: Isten gyertyácskái*. Jelenkor, Pécs, 1994. 161–180.
- 14 SZALAY KÁROLY a sasról írt humoreszk kapcsán állítja egymás mellé Apáczai Csere János, Miskolczi Gáspár és Nagy Lajos szövegét, s az alapmotívumokban hasonlóságot talál. SZALAY KÁROLY: *Komikum, szatíra, humor*. Kossuth, Bp., 1983. 121. A módszeres összevetés valószínűleg kimutatna további egybeeséseket.

Nagy Lajos a tudományos-ismeretterjesztés didaktikus hanghordozását, ill. a régiség komoly és nehéz irodalmi műfajait a humor frissességével töltötte meg. A tankönyvek tudálékossága felkínálja Nagy Lajos számára a stílusparódia lehetőségét. Az évezredek irodalmi hagyományok ötvözte pedig markáns keretet biztosít. A Pliniustól a középkori kereszténységig keresztül felvezetett irodalmi műfaj továbbélését a modern tudomány szempontjából *képtelenek* tűnő, de nagyon is a valós moralizáló tanulságok megfogalmazása jelenti.

II.

Bár a *Képtelen természetrajz* számos izgalmas társadalmi és/vagy politikai kérdést vet fel, de ezúttal a művet az emberi viselkedés, az emberi gondolkodás természetrajzoként vizsgáljuk. Fordítsuk tekintetünk a humán etológus Nagy Lajosra.

Nagy Lajos humoreszkjeiben gyakran von párhuzamot állat és ember között. A karcolatok az állatábrázolások ürügyén az emberi természetet térképezik fel. „A disznó igen lusta állat, fekvésen és evésen kívül semmit nem csinál, legfeljebb egy kicsit turkálja az orrával a földet, s ezt a műveletet kedélyes rőfögéssel kíséri. Ezenkívül semmit sem csinál. Az úgynevezett disznóságokat nem ő, hanem az ember követi el. Megjegyezzük itt, hogy ez nemcsak a disznóságokkal van így, hanem a számságokkal és a marhaságokkal is”.¹⁵

De nemcsak az emberi mibenlét tekintetében tekinthető természetrajznak Nagy Lajos könyvecskéje. Az egyes művek minden sora könnyed asszociációs narrációjával és fölényes humorával szellemes kritikáját, gúnyolódó természetrajzát adja a sémákra és közhelyekre építő emberi gondolkodásnak. Megfigyelhetjük pl. a vicchez és annak értéséhez elengedhetetlenül szükséges gyors gondolattársításokat. „A gólya egy madár, két gólya két madár. Két gólya és három csirkefogó, az öt jómadár. A döglött gólya már nem madár, mert nem tud repülni. De azért a repülőgép még nem madár, ha tud is repülni”.¹⁶

Tarján Tamás kismonográfiájában azt írja, hogy Nagy Lajos szatírájának egyik meghatározó vonása, hogy egyszerre szólal meg nála a „dühödt indulat és a hideg logika”. Ennek legjellemzőbb példája „lankadatlan harca a *közhelyek ellen*, vagy tágabban: a tarthatatlanná állandósult, a hazug közléstípusok és műfajok ellen”.¹⁷ Tarján mindezt a banalitásokban rejlő hazugságokkal való szembenállásával, az igazság képviselőjének művészi maximájával együtt tekinti. Az életmű egésze és a visszaemlékezések alátámasztják, hogy ezt az erkölcsi elvárás Nagy Lajos magára kötelezőnek tartotta. Ugyanakkor a közmondások elferdítésénél, kiforgatásánál, a különböző típusú közhelyek kigúnyolásánál a tárgyilagos kommentár nem indulatos harcot feltételez, az író sokkal inkább élvezzi és szórakoztatónak tartja ezt a lehetőséget. Ezt látszik alátámasztani retrospektív kijelentése a humoreszkek keletkezésének alkotói-pszichikai környezetéről. „Elmém minden féket levette, szinte gyerekes pajkossággal kalandozott el számtalan jelenségen s ha itt-ott szerét tehettem, el-elhelyeztem egy-egy petárdát, s azt hi-

15 NAGY: *Válogatott karcolatok* 94.

16 Uo. 102.

17 TARJÁN Tamás: *Nagy Lajos*. Gondolat, Bp., 1980. 70.

szem, hogy ez a művelet, ennek a műveletnek az ellenállhatatlan szándéka volt karcolatíró tevékenységem motorja”.¹⁸

A közmondások, szólások mindig termékeny területét jelentették a nyelvi humornak. Baranyai Decsi János, Dugonics András, Szirmay Antal és mások gyűjteményei mutatják, hogy már a régiség élénk érdeklődéssel fordult ezen frazeológiai egységek felé. Ebben az élő hagyományba kapcsolódott be Nagy Lajos, s egyben – mint az „utód”, Dolák-Saly megállapításából is láthatjuk – tovább is lendítette azt. Az újabb nyelvészeti kutatások szerint napjainkban a humor egyik legkedveltebb területe a közmondásferdítés, az antiproverbium.¹⁹ Ennek számos formáját figyelhetjük meg Nagy Lajos kelléktárában.

A nyelvi humorra a szerző maga is reflektál: „A tyúk, ha tojásait megtojta, akkor kotlik, ami abban áll, hogy tojásait ki akarja kelteni, s ez óhajának különféle jelekkel ad kifejezést. Ez a *kotlik* igen szép szó, ezért egy népszerű közmondásban is szerepel, amely közmondás, annak a mintájára, hogy »a lónak négy lába van, mégis botlik«, így szól: »A tyúknak két lába van, mégis kotlik«”.²⁰ A szólásferdítésnek fonetikai hasonlóságon, hangcserén alapuló formája nem tipikus példája Nagy Lajos nyelvi humorának, bár mint az idézet is mutatja, találunk rá példát.

Sokkal gyakoribb az a forma, amit a fenti citátumban a hangcserén kívül megfigyelhetünk még, hogy a közmondáshoz, frazeológiai egységhez egy vagy többmondatos kommentárt fűz az író. Az előbbi közmondást egészen másképp forgatta ki a lóról értekezve. „A lóról van egy közmondás, amely így szól: »A lónak négy lába van, mégis botlik.« Hát ez a közmondás, mint a közmondások általában, nagy marhaság, mert nem lehet mondani azt, hogy *mégis* botlik, hiszen épp azért botlik az ember is, mert lába van, s ha már valaki, vagy valami a lábával botlik, akkor *annál inkább* botlik, minél több lába van; a lábatlan ember például egyet se botlik. Ezek szerint a legjobb dolga van a százlábúnak, mert attól senki sem veszi rossz néven, ha botlik egyet”.²¹

A ferdíthetőség nem csupán a közmondásoknál, hanem a többjelentésű szavak esetében is termékeny humorforrás. „A fiatal lúd neve liba, ami annál különösebb, mert a tizenhat eszendő falusi libákat, ha megöregszenek, nem lúdnak, hanem vén tyúknak nevezik.” Az azonos alakú szavak is rengeteg poént kínálnak fel az erre érzékeny nyelvűvűvészek, amit egy groteszkre jellemző nézőpontváltással is megtold Nagy Lajos. „A tyúk a jómadarak közé tartozik, mert tojást ad. Illetve nem adja a tojást, hanem elveszik tőle, ami azonban a rántotta szempontjából mindegy.” Az etimológiailag közös gyökerű, szótőegyezésen alapuló kommentár sem ritka: „A sas ragadozó madár, ami azt jelenti, hogy ha egy sast csirizzel bekenünk, és a falhoz vágjuk, hát odaragad”.

Nagy Lajos *Képtelen természetrajza* Karinthy *Tanár úr, kérem* című művéhez hasonlóan kiaknázza a helyzetkomikum nyújtotta lehetőségeket. Mintegy inverze Karinthy jól ismert alkotásának. Míg ott a halandzsa a tudatlanság takarására szolgál, addig Nagy Lajos művében

18 NAGY: *Képtelen természetrajz* 5.

19 VARGHA Katalin–T. LITOVKINA Anna: „*Viccében él a nemzet*”. *Magyar közmondás-paródiák*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2005; VARGHA Katalin–T. LITOVKINA Anna: „*Hallgatni Arany, beszélni Petőfi*”. *A magyar antiproverbiumok ferdítési módjai – formai változatok és nyelvi humor*. Magyar Nyelv 103(2007). 2. sz. 179–199.

20 NAGY: *Válogatott karcolatok* 119.

21 Uo. 106–107.

a körmönfont megfogalmazás a tudományosság látszatát keltve leplezi le az áltudományosságot. „A medve húsát nem eszik meg, de talpát, az elemi iskolai olvasókönyvek szerint a vadászok kitűnő csemegének tartják. Hogy a vadászok aztán mit tartanak az elemi iskolai olvasókönyvekről, ez más kérdés, ez nem tartozik a természettudományok körébe”.²² A tudóskodás helyzet- és jellemkomikumát a többszörös nézőpontváltás fokozza. Egyrészt az elemi iskolai tankönyvek tananyaga és a tudományosnak beállított megszólalás közti különbség hangsúlyozása jelenti ezt. Másrészt viszont groteszk hatást kelt az is, hogy Nagy Lajos műve részben épp az iskolai természetrajztankönyvek paródiája.

A sokszoros nézőpontváltás egyik bravúros példája a következő részlet: „A madarak e családjához tartozik még a griffmadár, amely található a mesekönyvekben, és amely táplálkozik a mesekedvelő emberek butaságából, tehát élettartama örök. Életük a törvények védelme alatt áll, amennyiben vadászásukat, azaz a buta emberek agyonütését mindenütt szigorúan tiltják.”

A felvett szerep és az alkalmazott narráció tekintetében a közvetlen hatást valószínűleg Karinthy 1911-es *Együgyű lexikonja* jelenti. Közvetlen példa lehet ez abban a tekintetben is, hogy a sémákra épülő gondolkodásmenetet pellengérezi ki. Itt Karinthy a tudós szerepét ölti fel. Annyira, hogy a közmondásra nyelvészetiileg is pontos definíciót ad. „Rövidre fogott tanácsok és életbölcsesek, melyek szimbolikusan vagy átvitt értelemben fejeznek ki egy tapasztalatokon alapuló igazságot, melyet kellő magyarázattal és értelmezéssel körülményekre és helyzetekre hasznosan alkalmazhatunk. Vigyáznunk kell azonban, hogy helyesen alkalmazzuk őket, és ne tévesszük össze a körülményeket, amelyekre alkalmaztuk”.²³ A meghatározás végén viszont már összekacsint az olvasóval, amikor a proverbiumok körülményekhez pásztírt használatra hívja fel a figyelmet. Aztán pedig példával is szemlélteti, hogy mire is gondolhatott. Ezek közül ragadjunk ki egy állattal kapcsolatos közmondást: „*Amelyik, kutya ugat, nem harap.* – Megnyugtató tapasztalat, mely szerint bátran lehet közeledni az ugató kutyához. Kezdőket azonban figyelmeztetünk, hogy a kutyák nem tudják ezt a közmondást. Megfordítva: amelyik kutya harap, nem ugat – ez még nincs bebizonyítva, lehet, hogy ugat, csak nem hallani, mert tele van a szája”.²⁴ A közhelyhez fűzött kommentár stílusa és hangneme, ill. a nézőpontváltás egyaránt megelőlegezi Nagy Lajos munkamódszerét. S persze a humorba ágyazott lexikonírói szerep sem áll messze a játékos enciklopédikusság igényétől.

Nagy Lajos képtelenségei valójában a velünk élő valóság nyilvánvaló feltárása. Kosztolányi jól ragadja meg Nagy Lajos humorának alapállását, mikor arról beszél, hogy „látszólagos léhasága mögött tartalmas lélek van, a torz finton mögött fájdalom és bölcsesség”.²⁵ S miközben őt olvasva jót derülünk, s a humor legkülönbözőbb formáival elszorakoztat, közhelyeket zúzó porrá, az asszociációk váratlanságával lenyűgöz, egy egész egyszerű tanulásra int: kerüljük az egyszerűsítő, sematikus gondolkodást. Van mit tanulnunk.

22 Uo. 76–77.

23 KARINTHY Frigyes: *Együgyű lexikon*. Szerk., szöveg. gond. UNGVÁRI Tamás. Szépirodalmi, Bp., 1978. 43.

24 Uo.

25 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Nagy Lajos. Képtelen természetrajz = Kopaszok és hajasok világgarca. In memoriam Nagy Lajos*. Vál., szerk. TARJÁN Tamás. Nap, Bp., 2001. 112.

'A LEGLESS MAN, FOR INSTANCE, STUMBLES NOT AT ALL...': AN ESSAY ON LAJOS NAGY'S VOLUME, ENTITLED *NONSENSICAL NATURAL HISTORY*

Keywords: *Lajos Nagy, Nagy Lajos, Képtelen természetrajz, Nonsensical Natural History, humour, sketches, natural history, encyclopaedia, bestiarium, proverb*

Lajos Nagy (1883–1954) is one of the most outstanding personalities of the 20th century Hungarian prose. He worked for the endurance, artistically significant not only in belle letter, but also in the genres of publicities. He came up with his brief, humoristic stories about animals in the beginning of the 1920s and in 1922 a collection of these short humoresques was published under the title *Nonsensical Natural History (Képtelen természetrajz)*. Even after the first publication he made a great number of these humorous sketches – which enchants the reader with their fresh ideas and witty jokes.

Not only the ingenious descriptions are making easier the reception of the reader, but also the fact that those typical texts he mocks are well known by both the reader of his age and that of the recent years. In the first part of my paper I examine the genres of Lajos Nagy's sketches – the connections between his texts and the genre of the text in the encyclopaedia and in the bestiaries. In the second part, I intend to highlight the method he makes this kind of thinking ridiculous by using these disguised fables as subterfuge to mock the human thinking and behaviour building on schemes and schematic thinking.

„OMUL FĂRĂ PICIOR, DE EXEMPLU, NU SE ÎMPIEDICĂ DELOC...”
DESPRE VOLUMUL LUI LAJOS NAGY *O ISTORIE NONSENS A NATURII*

Cuvinte-cheie: *Nagy Lajos, O istorie nonsens a naturii, umor, nuvelă, științe ale naturii, enciclopedie, bestiar, proverb*

Lajos Nagy (1883–1954) este un prozator eminent al literaturii maghiare din secolul al XX-lea. S-a distins ca scriitor dar și ca publicist în mai multe genuri. Scurtele sale prezentări umoristice despre animale au apărut prima dată în diferite jurnale. Le-a publicat mai târziu și în volum sub titlul *Képtelen természetrajz (O istorie nonsens a naturii)* în 1922. A continuat subiectul și după apariția volumului. Genul numit karcolat („zgârietură”) se impune datorită umorului inedit și plin de surprize. Aceste scrieri au un efect direct datorită stilului original al scriitorului și faptului că genurile de text vizate ironic sunt bine cunoscute și de cititorii zilelor noastre. În prima parte a lucrării analizez relația nuvelor lui Lajos Nagy cu genurile următoare: text de științe ale naturii, enciclopedie, bestiar. În a doua parte se dorește prezentarea metodei cu ajutorul căreia scriitorul ridiculizează sub pretextul descrierii animalelor gândirea și atitudinile umane șematice.

SZÉMAN EMESE RÓZSA*

EGY ELFELEDETT ÉLET – KICSODA ADORJÁNNÉ WERESS MARGIT?

Kulcsszavak: *a két világháború közötti időszak, szavalóművészet, Erdély, művelődéstörténet, irodalomtörténet*

1. BEVEZETŐ

Doktori kutatásom témája a két világháború közötti időszak erdélyi magyar szavalóművészeite. A téma ilyen megközelítésben egyáltalán nem kutatott, így megvan az esély a merőben új kutatási eredményekre, viszont rendkívül meg is nehezíti a kutatást, szakirodalom és korábbi kutatások által kijelölt követendő (vagy akár elvetendő) utak, csapások híján.

Az 1920-szal önállóságra ítélt erdélyi magyar művelődés egyszerre több téren kényszerült létjogosultságának bizonyítására. Az irodalomban addig is léteztek bizonyos eltérések és regionális sajátosságok, amíg a magyarság többségi nemzet volt Erdélyben, az első világháború után ezeket a sajátosságokat kellett felszínre hozni és kamatoztatni. A színjátszás ugyancsak nagy, kétszázados múltat mondhatott magáénak, esetében a gondot az állami támogatás hiánya, az állami magyar színészképzés betiltása jelentette. A szavalóművészetben ezzel szemben más a helyzet. Bár nem kétséges, hogy jelesebb előadóink azelőtt is felléptek egy-egy előadás erejéig Erdélyben is, a szavalás újfajta formája, az előadóstek rendszerességének kialakulása éppen ezekre az évekre tehető. Ekkor (1921-ben) írja Kosztolányi, hogy egymást érik a szavalóestek, ekkor (1920-ban) lép fel először N. Tessitori Nóra, a korszak egyik, vagy tán legismertebb szavalója Erdélyben, ekkor kezdődik a műfaj mai értelemben vett önállósulása, ekkor kezdődik Erdélyben a magyar kultúra talpra állítása. Az erdélyi magyar szavalóművészet tehát a magyarorszáigival párhuzamosan, de attól tulajdonképpen függetlenül jött létre. Éltre hívói Európa bármelyik dobogóján megállták (volna) a helyüket, közülük a legismertebbek Brassai Viktor, György Dénes és Tessitori Nóra. Jelen tanulmányban, mely diszsertációm szerves részét képezi majd, egy eddig ismeretlen erdélyi szavalóművész bemutatására teszek kísérletet.

2. EGY ELFELEDETT ÉLET

A kutatásnak mindig kegyelmi pillanata, amikor az ember valami teljesen újra, ismeretlenre bukkan. Kutatásaim során, a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárának a korszakra vonatkozó anyagait vizsgálva, feltűnt egy sokszor ismétlődő, ám teljesen ismeretlen név az Áprily Lajos és Reményik Sándor hagyatékában. Adorjánné Weress Margitról akkor még nem hallottam,

* SZÉMAN Emese Rózsa, kulturális referens, intézetvezető, EMKE – Közép-Erdélyi Magyar Művelődési Intézet. E-mail: szemanrozsa@gmail.com.

nem tudtam, hogy 2011-ben megjelent egy válogatás 900 oldalnyi önéletírásából¹, így értelemszerűen azt sem, hogy milyen szerepet töltött ő be a két költő, illetve a két világháború közötti periódus életében. Kutatni kezdtem utána, így jutottam el az említett cikkhez, egy 2014-es tanulmányhoz², az EMKE Reményik-hagyatékához³, illetve, nem utolsósorban Berényi Károlyhoz, aki a hagyaték kezelője.

a) Weress Margit, a magyar–német szakos tanárnő

Az 1894. július 3-án született Weress Margit Torda egyik régi nemesi családjának leszármazottja. Az ótordai Weress család nemességét II. Rákóczi György fejedelemtől kapta 1658-ban. Apja Weress Ferenc megyei főállatorvos, nagybátyja Weress Dénes, Torda–Aranyos vármegye alispánja⁴. A kis Margit végig kitűnő eredménnyel végzi iskoláit, majd 1918-ban fejezi be az egyetemet magyar–német szakon, Kolozsváron; a nyolc félévből az ötödiket Grazban, hatodikát Budapesten hallgatta⁵. A lehető legrosszabbkor végez, ugyanis az egyetem román állam általi átvétele miatt a pedagógiai vizsgája elmaradt, ezt majd csak később, 1922-ben tudja megszerezni Szegeden. Két, Reményikhez írott levele is utal erre, egyik még 1921-ből kelteztve⁶; a másik, 1922-es levelét⁷ Szegedről való hazatérése után írja, kezében tanári oklevéllel, végre, mégsem tud igazán örülni, a diploma megszerzésének öröme rátelepszene a határátlépéskori és magyarországi tapasztalatai, a Trianon okozta fájdalom, mely most, hogy az anyaországban járt, felerősödött.

Egyetemi végzése után egy évet tanított a kísérleti jelleggel megnyitott kolozsvári gyakorló reformgimnáziumban, majd a nagyenyedi kollégium mellett működő Református Tanítónőképző Intézet oktatója (Berényi cikke alapján) 1919-től 1927-ig. A „*túlságosan fárasztó*” enyedi állásáról csak egy évre mond le, az 1920/21-es tanévben, ekkor a kolozsvári Marianumban kap helyet, de látja, hogy itt, a katolikus intézményben unitáriusként nincsen jövője, vágyik is vissza Enyedre, s ott is várják, így 1921 ősze ismét ott találja, de már csak tanárként, internátusi feladatokat nem vállal⁸. Hiányzik neki Kolozsvár, a színház, az egyetemi könyvtár, de Enyeden otthon van, ott vannak a barátai, többek között tanártársa, Jékely Lajos és felesége, Schéfer Ida. Innen majd akkor távozik, amikor a tanítónőképzőt Székelyudvarhelyre helyezik, s nyugdíjazásáig (1950.) a székelyudvarhelyi Református Kollégium tanára, 1936–38 között igazgatója is⁹.

1 ADORJÁNNÉ WERESS Margit: *Magyar szó Erdélyben. Visszaemlékezések Áprily Lajosra*. (Részletek Berényi Károly válogatásában, előszavával). Szabadság 2011. július 25. – szept. 5.

2 KOLUMBÁN Szende–SOCACI Anita: *Ki volt Weress Margit?* Művelődés LXVII(2014). május. 25–28.

3 REMÉNYIK Sándor-hagyaték. Kvár, EMKE – Szabédi László-emlékház, 2. sz. doboz, sz. n. A három doboz tartalmának leírását lásd http://www.emke.ro/webfm_send/359 (2014. 11. 20.)

4 ADORJÁNNÉ WERESS: *i. m.* Berényi Károly bevezetője. Szabadság 2011. júl. 25.

5 A Petőfi Irodalmi Múzeum (a továbbiakban PIM) Adattára. Elektronikus adatbázis, lásd <http://opac.pim.hu/> (2014. 11. 07.)

6 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Ne., 1921. okt. 26. V. 4557/21/8.

7 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Ne., 1922. máj. 25. V. 4557/21/12.

8 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Ne., 1920. dec. 3. V. 4557/21/2.; Torda, 1921. aug. 14. V. 4557/21/7.

9 ADORJÁNNÉ WERESS: *i. m.* Berényi Károly bevezetője. Szabadság 2011. júl. 25.

Sem Berényi Károly, sem Kolumbán Szende és Socaci Anita cikkében¹⁰ nem említi, de a levelek tanúsága szerint az 1922/23-as tanév után Weress Margit nem tanított többet Nagyenyeden. Már '23 májusában azt írja Reményiknek, mennyire rosszul esik neki, hogy, mivel egészségi állapota miatt szabadságot kellett kivennie, máris találtak helyettest a képzőben. „Pedig... pedig nekem fáj, hogy olyan könnyen vagyok pótolható. Tudom, hogy amit most írok, az számárság, ésszel belátom, de rossz, hogy érzem, mennyire felesleges vagyok ezen a világon, hiszen a foglalkozásom volt az, amibe belekapaszkodtam, és most furcsa, lelki-szédülés fog el. Tudom, hogy mindenki pótolható – bár ismerek abszolút értékeket is pl. az Édesanyám jósága, a Maga költészete. Egy-két közelálló léleknek elpanaszoltam ezt, mindenki kinevetett; vajjon Maga is kinevet? Lehet, hogy hibás vagyok, túlságos fontosságot akarok tulajdonítani önmagamnak: hogy vagyok valaki ezen a földön, és fáj, hogy senkise' vagyok”.¹¹ Visszaemlékezéseiben azonban más okokat találunk. Igaz, hogy ez utóbbi helyen és a levelekben is hivatkozik gyenge egészségére, a tanítástól és szavalástól gyakran megfájdult a torka, az 1922/23-as tanév végi vizsgáktól mégsem emiatt kellett távol maradnia. „Legnagyobb meglepetésemre Fejes behívott az igazgatói irodába s kijelentette, hogy amit most négy szemközt mond, arról senkinek sem szabad tudni. Bizalmas felszólítást kapott, hogy a képesítő vizsgán, mint tanár, ne vegyek részt; az azonban érthetetlen lenne, ha az osztályvizsgákon mégis ott lennék, ezért azt tanácsolják neki, hogy egészségi okokból kérjek betegszabadságot és menjek haza Tordára. Ősszel majd egész nyugodtan újból taníthatok”.¹² A fiatal tanárnő elfogadja ezt a helyzetet, az eredeti okot a vizsgáktól való távolmaradásról még Jékelyéknek sem vallja be, hiszen ez az iskola érdeke, s a húszas évek Erdélyében, mint írja, az egyházi iskolák voltak a legföltettebb kincsei a magyarságnak, egyedül itt nyílt mód arra, hogy érték- és nyelvmentő munkáját az erdélyi értelmiség folytathassa. 1923 nyarán Weress Margitnak amúgy is más gondjai vannak: esküvőjét tervezeti Kozma László sztánai lelkésszel (az eljegyzésre decemberben sor is kerül¹³, de a februárra tervezett esküvő, ahova tanújaul Áprilyt kérte fel, végül elmarad¹⁴).

Július 10-én a tordai református lelkészgyűlés Petőfi-ünnepséget szervezett a költő születésének 100. évfordulója tiszteletére, melyre Weress Margitot is felkérték szavalni. Reményik Petőfihez c. versét mondta el, „[a] versnek roppant nagy hatása volt”¹⁵. Egy héttel később ajánlott levelet kap a nagyenyedi igazgatótól, melyben tudatja vele, a minisztérium nem engedélyezi, hogy őstől tovább tanítson Enyeden, de mivel nem akarják, hogy a tanárnőnek ebből gondjai adódjanak, jobb lesz, ha önként kéri felmentését, egészségügyi okokra hivatkozva. Fejes Áron ugyanakkor megnyugtatta, hogy legfeljebb egy-két évről lehet szó¹⁶. Ezt a levelek

10 KOLUMBÁN–SOCACI: *i. m.*

11 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Ne., 1923. máj. 3. V. 4557/21/20.

12 ADORJÁNNÉ WERESS Margit: *Magyar szó Erdélyben*. Kézirat. (a továbbiakban ADORJÁNNÉ WERESS: *Magyar Szó Erdélyben*) (Rendelkezésemre bocsátotta Berényi Károly.)

13 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Torda, 1923. dec. 22. V. 4557/21/26. Lásd még: *Ellenzék* (Kvár) 1923. nov. 30. számában: „Eljegyzés. Kozma László sztánai ref. lelkész eljegyezte Weress Margit tanárnőt, Weress Ferenc tordai főállatorvos leányát.”

14 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – ÁPRILY Lajos, Torda, 1924. febr. 5. V. 4566/18/4.; Torda, 1924. márc. 14. V. 4566/18/5. Lásd még: *Ellenzék* (Kvár) előbb idézett hirdetése.

15 ADORJÁNNÉ WERESS: *Magyar szó Erdélyben*.

16 A visszaemlékezések-beli sokk ellenére azonban valószínűleg nem érte teljesen váratlanul a hír, hiszen Reményik Sándornak már a június 23-i levelében írja, hogy a Brassói Lapok hirdetéséből

is tanúsítják, ugyanis az 1923/24-es tanévben Tordáról keltezi az összest. S bár azt nem tudjuk biztosan, hogy itt állásban volt-e tanárként, vagy esetleg óraadóként tanított-e, Áprilynak egy ízben arról ír, hogy Toldi és János vitéz üvegdiákat kért kölcsön, vetített képes előadáshoz,¹⁷ Reményiknek pedig nem sokkal előtte megemlíti, hogy a tordai ref. leányiskola felkérte igazgatónak.¹⁸ Ez év őszétől szintén nem tér még vissza Nagyenyedre, ugyanis időközben férjhez megy Adorján Jenő irodalomtörténészhez, akit Barládra (Bârlad, Vaslui megye) helyeznek, s így Margit vele tart. Nem érzi jól magát, hiányzik neki az otthoni, a magyar környezet (románul még mindig nem beszél jól, bár már vizsgáznia is kellett, különben nem taníthat többet Romániában). 1925-ben költöznek vissza Erdélybe, de ekkor sem Enyedre, hanem Tordára. Pontosabban Margit Tordára a szüleihez gyermekükkel (itt a ref. iskolában tanít mint óraadó heti 6 órában), férje Segesváron kap állást.¹⁹

1926 szeptemberében nem mindig Tordáról ír, de ezt a tanévet már Székelyudvarhelyen kezdi. Mire azonban szakmai élete helyreállna, magánélete omlik ismét össze, 1927-ben ugyanis férjével elválnak. Ekkortól talán még inkább a tanításnak és a versmondásnak él, bár ez utóbbitól olykor eltiltják torokfájása miatt.²⁰ Igazgatósága alatt nemcsak fellép, de a kulturális élet szervezésében is részt vesz. Nem egy Reményiknek írt levele tanúskodik róla, hogy kéri a költőt, látogasson el Székelyudvarhelyre, akár a Pásztortűz-estekkel,²¹ akár saját önálló körútjába iktassa bele a székelyföldi várost, és „minden külső ceremónia mellőzésével”²² olvasson fel néhány verset a növendékeknek.

Nyugdíjazása után négy évvel, 1954-ben települ át Magyarországra (ekkor családja java része már itt él), de repatriálását már a '20-as évek végén tervezgeti. 1929-ben ugyan véglegesítették Udvarhelyen, de hogy tovább taníthasson, pedagógiából is le kellett vizsgáznia román nyelven, s ez nemcsak hiányos nyelvtudása, de a majdhogynem teljesíthetetlen követelmények és a rendkívül rosszindulatú hozzáállás miatt is nagyon elkésérette. Több ízben is emlegette ezt Reményiknek, a költő egy november 30-i levélben utal rá Áprilynak: „A Te leveleddel egyidőben kaptam Weress Margitnak nagyon szomorú, vergődő, s mégis már elhatározott levelét. Ő is repatriálni akar. Véglegesítették Udvarhelyet (sic!), azonban két év alatt pedagógiából is le kell tennie [a] vizsgát. Ez többek között azt jelenti – mint írja –, hogy egy fél évig kell hallgatni a bukaresti egyetemet. Fáradt, nem bírja – nem csodálom”.²³ (kiem. eredetiben). Decemberi levelében aztán már azt írja, hogy Magyarországra költözése „annyira távol van, hogy talán nem is lesz belőle semmi”,²⁴ s valóban két és fél évtized múlva kerül rá csak sor. Emlékiratait Áprilyék biztatására kezdi el írni 1955-ben („Minden élet tele van különleges egyéni élményekkel, sajátos-

tudta meg, nem számítanak már rá Enyeden. (ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Topánfalva, 1923. jún. 23. V. 4557/21/23.

17 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – ÁPRILY Lajos, Torda, 1924. ápr. 12. V. 4566/18/6.

18 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Torda, 1924. márc. 8. V. 4557/21/28.

19 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Torda, 1925. dec. 31-én kezdi írni, de csak 1926. ápr. 14-én folytatja. V. 4557/21/30.

20 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Szudvh., 1935. jún. 29. V. 4557/21/49.

21 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Szudvh., 1936. márc. 17. V. 4557/21/51.

22 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Szudvh., 1937. márc. 3. V. 4557/21/52.

23 REMÉNYIK Sándor – ÁPRILY Lajos, Nv, 1929. nov. 30. = *Rokon álmok álmodója. Áprily Lajos és Reményik Sándor levelezése 1920–1941*. S.a.r. Liktor Katalin. Polis, Kvár, 2014. 190.

24 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Szudvh., 1929. dec. 27. V. 4557/21/36.

ságokkal, minden életrajz érdekes, ha őszinte” – mondta neki Áprily, mikor szabadkozott), az eredmény 900 gépelt oldalnyi kézirat.²⁵ Ez az óriási anyag még feldolgozás alatt, illetve kiadás előtt áll, de megjelenése esetén, és kéziratként is rendkívül fontos adatokkal szolgálhat az erdélyi magyarság, azon belül az értelmiség két világháború közti életére vonatkozóan.

b) Weress Margit, Jékelyék barátja

Weress Margit minden bizonnyal nagyenyedi tanárkodása idején ismerkedett össze a Jékely családdal, hiszen a kollégiumban, illetőleg a kollégiumhoz tartozó képzőben kollégája volt Jékely Lajosnak. Emlékiratainak eddig megjelent, illetve birtokomba került részleteiből az nem derül ki, hogy az ismeretségből hogyan alakult ki barátság, bár valószínűleg Áprily többször is kifejtett (ld. később) jó véleménye a fiatal tanárnőről alapozta azt meg. Az enyedi kollégium mindig híres volt színvonaláról és oktatóiról, de Enyed maga (főleg Kolozsvárhoz képest) akkor is kisváros volt, a hasonló gondolkodásúak óhatatlanul szorosabb kapcsolatba kerültek egymással. Azt már a későbbi levelekből tudjuk, hogy a kapcsolat mély barátsággá alakult, Weress Margit gyakran vendégeskedett Jékelyéknél, Jékely Lajosné Schéfer Idával olyannyira bizalmas kapcsolatba került, hogy már a lelegején megvallotta, mennyire tetszik neki Reményik. A PIM Kézirattárában őrzött Áprily-hagyatékban összesen ugyan csak 13 levél található, melyet A. Weress Margit a Jékely családnak írt, de ez kapcsolatukat nem minősíti, részint, mivel Enyeden (később Budapesten) a személyes találkozók válhatták ki a leveleket, részint, mivel a meglévő levelek és a visszaemlékezés hangneme igencsak bensőséges kapcsolatra enged következtetni (bár elképzelhetőnek tartom, hogy egyes levelek elvesztek vagy lappanganak még valahol). Baráti kapcsolatukat, a fent említett, Reményikhez fűződő vallomáson kívül jól bizonyítja az is, hogy 1924-ben tervezett esküvőjére Weress Margit Áprilyt kérte fel tanújául.

A havasok iránt rajongó költő több évben is szervezett intregáldi kirándulást tanártársai kis csapatának, melynek egyik évben Weress Margit is résztvevője volt. Visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy arra is Áprily biztatta, hogy megírja emlékiratait, mivel ő, szerény és visszahúzó-dó természetéből adódóan nem is gondolt rá, hogy az bárkit is érdekelhet.

c) Weress Margit, Reményik Sándor barátja

Weress Margit Reményikhez írott leveleit olvasva nem lehet nem észrevenni, hogy mennyi rajongás, ragaszkodás, szeretet árad belőlük. Egy erdélyi magyartanár rajongása ez a fiatal, tehetséges kor- és sorstárs költő iránt, egy húszas éve második felében járó nő ragaszkodása és egyre erősödő szeretete (szerelme) a néhány évvel idősebb, visszahúzó-dó és csendes férfi iránt. A visszaemlékezések tanúsága szerint Áprily Lajos felesége, Schéfer Ida ismertette meg a fiatal tanárnőt Reményik Sándor verseivel, és magával a költővel való ismeretségét is Iduskának köszönheti. Nem sokkal később már bevallja barátnőjének, hogy ő mennyire szerelmes Reményikbe (ezt később is, többször leírja), Ida még elnézést is kér, hogy ő hozta ebbe a voltaképpen kellemetlen helyzetbe, hiszen köztudott, hogy Reményik sosem nősül meg. Mindemellett őszinte barátságuk egy életen át tartott, és minden pletyka²⁶ vagy Weress Margit férjhezmenetele ellenére is egyre mélyült, levelezésük sosem szakadt meg, bár Reményik

25 ADORJÁNNÉ WERESS: *Magyar szó Erdélyben*.

26 L. ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Ne., 1923. máj. 8. V. 4557/21/21.

életének végefelé ritkult a levélváltás. De ugyanez elmondható a Reményik–Áprily-levelezés kapcsán is; a költőnek szembetegsége, általános rossz egészségi állapota, az ebből, valamint legközelebbi barátainak, társainak eltávolodása-elvesztése (testvére, legjobb barátja, lelki társa repatriált; meghaltak szülei, majd baráti közül is sokan) miatti fájdalomból fakadó rossz közérzete miatt egyre inkább nehezebbre esett az írás.

Nem tartom kizártnak, hogy a magányos költőt megdöbbenítették a fiatal tanárnő első levelének sorai. Azokból ugyanis annyi ószinte csodálat árad, emellett olyan titkokat is bevall, mint például, hogy ír (még édesanyjának sem beszélt róla, pedig, a levelek tanúsága szerint, szoros volt a kapcsolatuk), hogy írójuk maga is visszariad, s bár Reményik válaszolt neki, mentegetőzik, úgy érzi, a költő talán megnehezíthetett rá, amiért „*minden apropos, minden magyarázat nélkül*” írt neki; „*Talán Maga nem érti, hogy én hogy tárhattam ennyire fel magam egy idegen ember előtt és Magának ez visszatetsző*” – írja²⁷. Ez a motívum később is visszatér leveleiben: „*Most megint eszembe jutott az, amit Maga egyszer a »hallgatás«-ról írt. Szégyelem magam, hogy ennyit beszéltem, hogy magamról beszéltem. S szégyelem azért is, hogy ennyire megmutattam magam*”²⁸

A költő leveleit nem ismerjük²⁹, Weress Margit leveleiből és visszaemlékezéseiből, valamint Reményiknek az Áprilyhoz címzett leveleiből azonban következtetni tudunk arra, hogy ő is szeretettel gondolt a fiatal tanárnőre. És ez a *szeretettel* volt talán a legtöbb, amit Reményik adhatott. Arról, hogy mi zajlott le Reményik Sándor lelkében a húszas-harmincas években, hogy talán nem csak azon múltott, hogy Weress Margit szerelme nem lelt viszonzásra, hogy Reményik elhatározta, sosem nősül meg, valószínűleg a mindkettejüket jól ismerő, baráti kapcsolatban levő Iduska vagy Áprily is keveset tudott. Reményik ugyanis nemigen beszélt Szőcsné Szilágyi Piroskához fűződő érzéseiről s még kevésbé az Imre Ilonka irántiakról. A hozzájuk írott versei és levéltöredékei is 1990-ig vártak kiadásukra³⁰, és az Áprilyval folytatott levelezésben is csak ritkán jelenik meg a nevük, leginkább, mint ahogy közös jó ismerősöket emlegetni szokás; csupán haláluk után találunk olyan részleteket, amelyek Reményik érzéseit felfedik. Ugyanakkor szintén a levelekből tudjuk, hogy személyes találkozáskor többet is elárult a költő barátjának a két nő iránti érzéseiről (melyek közül szerelemnek, annak bármilyen formájában, akkor is csak az Ilonka iránt érzett vonzalmat lehet tekinteni). „*Szerelmi életről*» Reményik Sándorral kapcsolatban nem lehet beszélni, mert ez – a szó mindennapi értelmében – nem volt. – *Végtelen intelligencián, lelki finomságon, hatalmas felelősségérzeten átszűrte, átszublímált gazdag érzésvilág volt, amely ilyen formában egyéni hang. Valóban*» kevesebb is, több is a szerelemnél, de semmi esetre sem társhiány”³¹ – írja a Piroska- és Ilonka-verseket és

27 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Kv., 1920. dec. 3. V. 4557/21/2.

28 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Ne., 1921. nov. 9. V. 4557/21/9.

29 Mandulaműtétje előtt, 1926. okt. 14-i Reményikhez írott levelében Weress Margit biztosítja a költőt arról, hogy ha előbb halna meg, mint a férfi, leveleit visszajuttatják hozzá, ha később, ő maga fogja elégetni őket, egyúttal ígéri, hogy „*soha azokat olvasni nem fogja senki*” (V. 4557/21/33.). A levelek valóban elégttek, de nem Weress Margit akaratából, hanem a háború következtében (Berényi Károly e-mail üzenete Széman E. Rózsának, 2014. márc. 25.).

30 REMÉNYIK Sándor: *Erdélyi március*. Válogatott versek. *Álmodsz-e róla?* Kiadatlan versek és levélszemlévények. Összeáll., gond. IMRE László–IMRE Mária–SÖVÉNYHÁZYNÉ SÁNDOR Judit. Orpheus, Bp., 1990.

31 REMÉNYIK Sándor: *i. m.* 419–420.

levelek egy részét kötetbe rendező Sövényházyné Sándor Judit. Így tehát az a tény, hogy élete végéig fenntartotta a levelezést Weress Margittal – mialatt a nő a kislányos rajongástól az aggódó-féltő szeretetig végigjárta az érzelmek szinte teljes skáláját –, azt igazolja, hogy barátságuk kölcsönös volt.

A PIM irattárának Reményik-hagyatékában 65 Weress Margit-levelet találunk, egyet őriz még a már említett, EMKE-beli Reményik-hagyaték. Bár, mint fentebb jeleztem, a költő levelei nincsenek meg, a Weress Margitéiből követni lehet, hogy mikor és mennyit írt. Nem kis segítség e téren, hogy 1933 őszén maga Weress Margit összegzi Reményiknek hozzá küldött leveleit, eszerint:

1920. – 2 db

1921. – 8 db

1922. – 12 db

1923. – 10 db (egyet elégetett belőle – Reményik többször kérte levelezőpartnereit, hogy egy-egy levelét elolvasás után semmisítsék meg)

1924. – 3 d.

1925. – egyet sem

1926. – 5 db

1927. – egyet sem

1928. – 6 db

1929. – 10 db

1930. – 3 db

1931. – 2 db

1932. – 4 db

1933. – 4 db (okt.-ig)

– vagyis összesen 67 db, ami, figyelembe véve a Weress Margit által írott levelek számát, valamint, hogy Reményik 1941-ben hunyt el (vagyis addig még leveleztek, még ha már csak szórványosan is), nem elhanyagolandó szám. Weress Margit azt is megállapítja „leltárában”, hogy ő a fia születése körül (1925. aug. 16.), és válásakor (1927.) írt legkevesebbet, a költő pedig édesanyja halálakor (1930.) – nem számítva az 1925-ös és 1927-es évet.³²

d) Weress Margit, az íróember

A költő jelző mindenképp túlzó lenne, hiszen, bár sokkal többet írt, csupán két verse jelent meg nyomtatásban, bár találónak érezném, hiszen művészetét két jeles költőbarátja is elismerte. A *Leányom* és *Sóhaj* c. versek a *Pásztortűz* 1921/18., valamint 1923/11. számában jelentek meg, egyiket pár évvel később a Ruszinszkoí Magyar Hírlap is átvette. „Nagyon, nagyon meglepett és sehogyse tudom felfogni, hogy amikor annyi »igazán szép« vers jelenik meg a *Pásztortűz*ben, miért választották éppen ezt”.³³ Weress Margit nem tartotta magát költőnek, bár a húszas évek közepéig rövidebb-hosszabb szünetekkel ugyan, de mondhatni folyamatosan írt verseket, ezekről Reményiknek címzett leveleiben beszámol. (Novellákat is írt, erről legelső, 1920. nov. 10-i levelében ír, de a novellákról később nem esik szó.) Tehetségtelennek érzi magát, de nem tud felhagyni az írással, a költő kérésére azonban elküld néhány verset, sőt, Áprilynak is meg-

32 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Szudvh., 1933. okt. 22. V. 4557/21/43.

33 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Kvár, 1923. ápr. 19. V. 4557/21/19.

mutatja (aki, mint Weress Margit írja, nincsen meglegedve velük, ő ismeri a szerzőjüket, többet vár tőle; szerinte lelkében több van, mint verseiben, hogy ez nem jelenik meg, bátorsághiányra vall – Weress Margit szerint tehetséghiányra³⁴). Míg Áprily hisz benne, hogy ha olvas, képezi magát, előrehaladhat, ő maga tudja, hogy sose lesz belőle költő, „ami készség, hajlam ez irányban bennem megvan, az nem egyéb, mint az *Élet* »ultima ratio«-ja, melyhez a lelkem végső szükségben folyamodik”³⁵. Ez verseiből is kitűnik, erősen személyesek, legmélyebb érzéseit fejezi ki benne, épp emiatt húzódozik a publikálástól is. Arra is Reményik biztatja, hogy azt a két verset megjelentesse. S minden bizonnyal nem amiatt, hogy ekkor már kezdik felfedezni egymásban a rokonlelket. Részint, mivel Weress Margit levelezésük, így tehát ismeretségük lelegején már ír a verseiről, részint, mivel a későbbiekben találunk utalás arra, hogy egy verset sem Reményik, sem a másik költő-barát, Áprily nem tart megjelenésre alkalmasnak³⁶. 1925-ben Barládról aztán már arról ír, hogy felhagyott a versírással, bár férje örülne, ha szülnéne vers gyermekükről, nem tud már írni.³⁷

Szépirodalmon kívül ismertetőket, recenziókat ír még, nem nagy számban. Reményik *Vadvizek zúgása* c. kötetéről Jékely kérésére írt ismertetőt az enyedi újságba, majd pár év múltán Reményiknek küld egy kritikát a Pásztortűzbe a *Tizenegyek antológiájáról*, pontosabban az antológiában megjelent költőkről. Az Erdélyi Közművelődési Egyesület kolozsvári Szabédi-emlékházában őrzött Reményik-hagyaték³⁸ tanúsága alapján még két cikket írt Reményik Sándor költészetével kapcsolatosan, mindkettőt 1921-ben. Az első Kristóf György cikkére válaszolva, *Reményik Sándor költészete* címmel (Kolozsvár, 1921. ápr. 17.); a második szintén könyvismertető, *Gondolatok az Aranyabroncs olvasása közben* címmel 1921. június 26-án keletkezett. A kutatás jelen pillanatában arról nincsen tudomásom, hogy ez utóbbiak megjelentek volna valahol. Az viszont minden írásáról elmondható, hogy alapos munka, mégsem száraz, tanulmányjellegű (ez műfajából sem adódhatna), inkább esszészerű elemzés, értekezés. Irodalomtanárként megvan a kellő szakmai tudása, ugyanakkor az irodalomra nem tantárgyként, inkább valami egyetemes szépként tekint, s ezt tükrözik írásai. (Ez a szemlélete minden bizonnyal összefüggésben áll versmondói mivoltával.)

e) Weress Margit, a versmondó

„... az 1918 utáni erdélyi magyar – a nyelvéhez menekült, a bőrén érezte, hogy nyelvében él a nemzet. S ezt a helytállást segítették elő az írók, ezt sugározta a Pásztortűz, ezt a tüzet élesztette Reményik, Áprily” – írta visszaemlékezéseiben Weress Margit. Egyelőre nincs tudomásunk arról, hogy hogyan vált a fiatal lányból ismert és elismert szavaló, de valószínűleg ez az életérzés hívta elő a versek előadásának vágyát. Áprily Lajosnak írt (a PIM hagyatékában) első, 1920. november 13-i levelének fő témája, hogy az Erdélyi Szemle felkérte szavalni, és beleegyezését kéri, hogy ismét a *Halálmadarat* adhassa elő. „Most már több idő áll rendelkezésemre s

34 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Kvár, 1921. ápr. 20. V. 4557/21/5.

35 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Kvár, 1921. júl. 2. Szabédi László-emlékház, Reményik Sándor hagyaték, 2. sz. doboz, sz. n.

36 ÁPRILY Lajos REMÉNYIK Sándornak, Ne., 1921. X. 30. 88–89.; REMÉNYIK S. ÁPRILY L.-nak, Kvár, 1921. nov. 4. In: *Rokon álmok álmodója*. 90.

37 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – REMÉNYIK Sándor, Torda, 1925. dec. 31-én kezdi írni, de csak 1926. ápr. 14-én folytatja. V. 4557/21/30.

38 A három doboz tartalmának leírását lásd http://www.emke.ro/webfm_send/359 (2014. 11. 20.)

így remélem jobban áttanulmányozhatom a költeményt, jobban kidomboríthatom a szépségeit. Multkor – mint említettem – nem voltam meglepődve magammal”³⁹

Szintén tanártársához címzett leveléből tudjuk, hogy nem volt képzett versmondó – ezzel azonban nem volt egyedül. Képzett csak az lehetett, aki színművészeti főiskolát végzett, de az már színész, és nem versmondó, még ha szaval is. Weress Margit mindemellett igyekezett minden alkalmat megragadni, hogy tanulhasson. „Nagyon szeretek szavalni, de sajnos nem volt még alkalmam tanulni e téren; pedig őszinte ambícióval szeretném művészivé emelni mindazt, ami még csak hajlam és megérzés bennem. Talán, ha jobb időket érünk, rákerülhet az ilyen luxus dolgokra is a sor”.⁴⁰ Levelei alapján a „jobb idők” nemigen jöttek el, de a fiatal előadó nemcsak olvasással, folyamatos fellépésekkel képezte magát, hanem majd’ minden előadott versről konzultált a szerzővel is. Nem bevett szokás, de ismerve Weress Margit lelkületét, nem is lehetett volna másként. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy megvolt az a nagy előnye (vagy akár hátránya – de nála mindenképpen előnyről beszélhetünk) a legtöbb szavalóval szemben, hogy ismerte és jó barátságban volt a szerzőkkel. Azért merem ezt így kijelenteni, mert leveleiből és önéletrészleteiből az derül ki, hogy (szinte) kizárólag Áprily Lajos és Reményik Sándor verseit szavalta.

A korban különben nem volt annyira egyedülálló Weress Margit módszere. Igaz, hogy ennyire szoros barátságban talán nemigen voltak szavalók az általuk előadott versek szerzőivel, de ismerjük például Tessitori Nóra Babitshoz, Áprilyhez vagy Szabédi Lászlóhoz intézett leveleit. Babitscsal ugyan inkább csak előadóestjeinek rendezésével kapcsolatosan levelezett, illetve olyan találkozók szervezésével kapcsolatban, amelyen a költő (vagy több nyugatos költő) venne részt, akár Tessitori Nóra előadóestjével egybekötve. Szabédi Lászlónak azonban kifejezetten a versmondásával kapcsolatban írt, tanácsot kért, a levelek tanúsága szerint annyira rámenősen, hogy Szabédi egy idő után megkérte, oldja meg egyedül.

Minden bizonnyal jól, értő és értető előadásban, mivel egyre-másra kapta a felkéréseket, sőt, maguk a költők is szívesen hallgatták műveiket az ő tolmácsolásában. Levelezésüknek (s így barátságuknak) elején Áprily Lajos egyszer maga helyett ajánlotta a fiatal tanárnőt, akkor éppen volt tanártársát, amikor Reményik egy tordai Erdélyi Szemle-estre hívta felolvasni: „[...] az a gondolatom, hogy felkérem Veress (!) Margit tanárnőt 2-3 versem előadására. Tordai lány, tavaly itt volt, most a Marianum nőképzőjénél van. Igen szép szavalatot hallottam tőle Enyeden.”⁴¹ Arra, hogy a két költő valóban (többé-kevésbé) objektív bíráló lehetett Weress Margit előadó-művészetének, nemcsak abból következtethetünk, hogy örömmel vették a szavaló előadásait. Bár előfordulhatott volna, hogy érzékenyebben érinti őket, hogy hogyan nyúl valaki a verseikhez, jó néven vették, hogy valaki az ő versükkel foglalkozik. Kívülállóknak számára talán meglepő lehet, hiszen az ember azt hinné, hogy a szerzőnek olyan elképzelése van egy-egy szöveg előadásáról, hogy a versmondók megoldásait talán kifogásolhatónak találják. Ezzel szemben a legtöbb költő leginkább hálás az előadóknak, hogy hangot adnak a versnek, hogy van valaki, aki az ő alkotásaikkal foglalkozik⁴². Weress Margit emellett nyilván „jól” oldotta meg a feladatokat. Ugyanakkor az is az objektivitásra utal, hogy nem voltak elfogulatla-

39 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – ÁPRILY Lajos, Kvár, 1920. nov. 18. V. 4566/18/1.

40 ADORJÁNNÉ WERESS Margit – ÁPRILY Lajos, Kvár, 1920. dec. 6. V4566/18/2.

41 ÁPRILY Lajos REMÉNYIK Sándornak. Ne., 1920. szept. 26–27. In: *Rokon álmok álmódója*. 46–48.

42 Szentmártoni János szíves szóbeli közlése.

nok vele szemben, Áprily 1923 januárjában írja Reményiknek: „*Weress Margit a te versedet szépen szavalta. Petőfi-szavai középszerűek voltak*”.⁴³ De Áprily egyébként is jó véleménnyel volt enyedi tanártársáról: „*legtöbb tudomáson szerint a jövő esztendőre ismét idekerül a képzőintézethez tanárnőnek. Nagyon örvendek neki, mert irodalomhoz értő lelkének erősen szűkében vagyunk. Tervem is van vele: őt szemeltem ki főbősnőnek egy Antigone-előadásra, melyet helybeli szereplőkkel magam készítenék elő*” – írja egy helyen.⁴⁴ De Reményik is szívesen hallgatta nemcsak a saját,⁴⁵ hanem *poétatestvére* verseit is Weress előadásában. „*Weress Margit el akarta szavalni Rönk a Tiszán című versedet Enyeden. Úgy örültem neki és alig vártam. Aztán a rendezőség lebeszélte, sok kellemetlensége volt újabb időben az iskolának a román hatóságokkal. Féltek, hogy valaki irreverenta szimbólumokat magyaráz bele*”⁴⁶ – tudósít tanárkodása helyéről a már néhány éve Budapesten élő Áprilynak.

Természetesen a két világháború közti sajtó átnézése (a korszak verselőadóit feltárandó) közben is különös figyelmet szenteltem Weress Margit alakjának. Megjelenése a sajtóban igencsak rapszodikus, bár hozzá kell tennem, hogy jelenleg csupán néhány főbb napilapról referálhatok. A kolozsvári *Ellenzék*ben 20 év alatt csupán kétszer említik szavalóként. Első alkalommal az 1929. jan. 31-i 24. számban a tudósító a február 3-án szervezendő Orbán Balázs-ünnepség egyik számaként írja: „*Fülei Sz. Lajos Orbán Balázs című költeményét szavalja: Veres (!) Margit tanárnő*”.⁴⁷ 1933 májusában egy székelyudvarhelyi ref. egyházi ünnepélyről olvashatunk, ebben említik, hogy „*szavalt Weress Margit tanárnő és Réjk József*”.⁴⁸ A *Keleti Újság* évfolyamaiban egy alkalommal találkoztam Weress Margit nevével, az V. évf. 209. számában egy marosújvári Petőfi-ünnepen mondott verset⁴⁹. Viszont nem szerepel a neve abban a cikkben, amely a nagyenyedi Bethlen Kollégium 300. évfordulójáról szól, holott Weress Margit leveleiben jelentős eseményként ír róla, s a fellépésére is készült. A csekély számú sajtómegjelenés meglepő annak fényében, hogy a levelek tanúsága szerint hányszor lépett fel, ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy részint sokszor lépett fel olyan rendezvényeken, amelyekről egyáltalán nem írtak a sajtóban, részint pedig kisebb, helyi lapok áttanulmányozása a kutatás további részét képezi, amelyek még szolgálhatnak további adatokkal Weress Margitról. Jelenleg azonban feltevődik a kérdés, hogy valójában mennyire volt keresett és jó szavaló? Az adatok hiánya nem feltétlen arra utal, hogy ne lennének igazak, amikre a levelezésből és a visszaemlékezésekből következtethetünk, de ameddig nincsenek külső szempontú kritikák (a két költőnek az elismerő szavai Weress Margit művészetéről csak részben tarthatók annak), a kérdés nyitott marad.

43 ÁPRILY Lajos REMÉNYIK Sándornak. Ne., 1923. jan. 8. In: *Rokon álmok álmodója*. 116–117.

44 ÁPRILY Lajos REMÉNYIK Sándornak. Ne., 1921. aug. 17. In: *Rokon álmok álmodója*. 85–87.

45 Weress Margit egyik levelében utal rá, hogy Reményik említette, szívesen meghallgatná egyszer *Petőfi* című versét az ő előadásában. Vö. Adorjánné Weress Margit – Reményik Sándor, Torda, 1923. júl. 6. V. 4557/21/24.

46 REMÉNYIK Sándor ÁPRILY Lajosnak. Kvár, 1932. júl. 21. In: *Rokon álmok álmodója*. 252.

47 *Ellenzék* 50(1929). 24. sz. (jan. 31.)

48 Uo. 54(1933). 117. sz. (máj. 24.)

49 *Keleti Újság* V(1922). 209. sz. (szept. 19.)

3. WERESS MARGIT ÖRÖKSÉGÉNEK KULTÚRTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

A két világháború közötti periódus, bár napjainkba egyre több kutatás, tanulmány készül a témában, mégis még mindig fehér foltnak számít köztudatunkban, még inkább a huszonharmincéves korosztály esetében. Hatványozottan így van ez az erdélyi magyarság '20–30-as évekbeli életére vonatkozóan, hiszen ezt az 1945 után következő diktatorikus rendszer szándékosan elhallgatta. Pedig a korban számos olyan megoldást találtak a kisebbségi lét problémáira, melyek ma is megszívlelendőek lehetnének. Mindezen okokból azt gondolom, hogy minden, a korszakban, a korszakról szóló írás gazdagíthatja tudásunkat, és árnyalhatja a kirajzolódó képet. Hiszen ahogy Cseke Péter irodalom- és sajtótörténész mondja *Metaforától az Élet felé* c. kötetében:⁵⁰ „Meggyőződésem ugyanis, hogy nagyon sok hátramaradásunknak volt az az oka: nem ismerjük eléggé a két világháború közötti időszak kisebbségi életmodelljének kialakulását, szerkezetét, működési mechanizmusát, illetve funkcionális zavarait.”

Adorjánné Weress Margit 900 oldalas memoárja, levelei, elemző szövegei, úgy gondolom, nemcsak saját kutatásom számára érdekesek. A már eddig megismert levelek és visszaemlékezés-részletek is tartalmaznak olyan utalásokat (például a tanügyi rendszerre, cenzúrára, kisebbségi létre stb.), amelyek a két világháború közötti időszak társadalom- és kultúrtörténete számára értékes adatokat rejtenek. Az emlékiratok teljes anyaga minden bizonnyal sokkal részletesebben tárgyal bizonyos helyzeteket, a résztvevő szempontjából, ami ugyan lehet elfogult vagy pontatlan, de mégis a leghitelesebb. A mikrotörténeti kutatásnak éppen az a lényege, hogy az egyedi, mindennapi eseteken keresztül alkot képet az általánosról, hiszen, ahogyan Carlo Ginzburg fogalmaz: az átlagos mindennapiság éppen ezen sajátossága miatt tekinthető reprezentatívnak, „mivel mikrokozmoszként foglalja magában azokat a vonásokat, melyek egy meghatározott történelem valamely társadalmi rétegére jellemzőek”⁵¹. Ebből a nézőpontból tehát felbecsülhetetlen egy ilyen hatalmas anyag, amelyben a kor minden jellemző vonása tükröződik, és, mivel tudjuk, hogy utólagos értelmezésen átesett szövegről van szó, az elbeszél korszak legfontosabb elemeinek lecsapódását is nyomon követhetjük benne.

4. ÖSSZEGZÉS

Adorjánné Weress Margit olyan, mondhatni egyáltalán nem ismert szereplője a két világháború közötti időnek, akinek alakja egy részletes, a kor kultúr- és művelődéstörténetével foglalkozó kutatás számára megkerülhetetlen. Rendkívül érzékeny lévén a magyar kultúra és nyelv identitásmeztartó szerepe iránt – amely a kisebbségi sorba került erdélyi magyarság szempontjából hatványozottan fontos volt –, az irodalmat és szorosabban a verseket kulcsfontosságúnak tartotta olyan körülmények között, amelyek az anyanyelv használatát a mindennapi (magán)életben is rendkívüli módon korlátozni akarták. Nyilvánvalóan ez sarkallhatta pályaválasztás terén is, de majdnem bizonyos, hogy a versmondói pálya felé ez a gondolat

50 CSEKE Péter: *Az (ön)korlátozásmentes gondolkodás öröme = Metaforától az Élet felé*. 7.

51 CARLO GINZBURG: *A sajtó és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*. Bp., 1991. 20. Idézi GYÁNI Gábor: *A mindennapi élet mint kutatási probléma*. Online: http://www.epa.hu/00800/00861/00004/1997_t9.html (2015. 04. 18.)

terelte. Tanulmányomban az ő életét mutattam be, kitérve magán-, illetve szakmai pályafutása mellett életének arra a két nagyon fontos szereplőjére is, akik még jobban bekapcsolták korának szellemi életébe, jelesül Áprily Lajosra és Reményik Sándorra, akikkel életük végéig szoros baráti kapcsolatban állott. A két költőhöz írott leveleiből, visszaemlékezéseiből, illetve a Reményik és Áprily levelezéséből kiderül, hogy a fiatal előadóművész mindig figyelemmel, értelmező elemzéssel fordult a versek felé, sok esetben kikérve költőbarátai véleményét is. Az is kitérünk a forrásokból, hogy korának valóban elismert, tehetséges művésze volt, aki a magyar kultúra átadása és megtartása egyik legfontosabb szegmensének az élőszóbeli közlést, a versmondást tartotta. Ebben messzemenően támogatták azok a szerzők, akiknek verseit előadta, lévén olyan kivételes helyzetben, hogy mindkettejükkel szoros személyes kapcsolatban állott.

A FORGOTTEN LIFE – WHO MARGIT ADORJÁNNÉ WERESS WAS?

Keywords: *the interwar period, poetry recitation, Transylvania, history of culture, history of literature*

Although Margit Adorjänné Weress is an almost unknown personality of the interwar period, her figure is essential for any thorough research concerning the period's cultural history. This statement is increasingly accurate in my case, given that my research focuses on the history of poetry recitation in Transylvania in the 1920s and '30s, and, in addition to being a Hungarian-German teacher, Margit Weress was also a well-known and respected performer of poetry. In my study I present her life, touching upon, in addition to her private and professional career, two very important persons in her life, namely Lajos Áprily and Sándor Reményik, who involved her even more in the intellectual life of her time and with whom she maintained an intimate friendship throughout her life. Their previously unprocessed correspondence and the memoirs of Margit Weress, unpublished as yet, have (or may have) a high cultural historical significance, which not only render her figure and the mentioned sources essential for my own research, but, in my view, are unavoidable for other researches dealing with this time period as well.

O VIAȚĂ UITATĂ - CINE A FOST MARGIT WERESS CĂS. ADORJÁN?

Cuvinte-cheie: *perioada interbelică, arta recitării poeziei, Ardeal, istorie culturală, istoria literaturii*

Margit Adorjänné Weress este un personaj aproape necunoscut a perioadei interbelice, totuși caracterul ei este inevitabil cercetătorilor care se ocupă cu istoria culturală a perioadei. Acest lucru este valabil și în cazul cercetărilor mele, care se ocupă cu istoria artei recitării poeziei maghiare din Ardeal a anilor 1920–1930. Margit Weress, pe lângă faptul că a fost profesoară de limbă și literatură maghiară și germană, era și recitator cunoscut și recunoscut. În acest studiu prezint viața ei, incluzând lângă aspecte private și profesionale, prietenia ei cu cele două personaje determinante a perioadei, Lajos Áprily și Sándor Reményik. Corespondența lor literară și memoarele nepublicate ale lui Margit Weress au o semnificație istorico-culturală atât de importantă, încât persoana ei și sursele menționate sunt indispensabile nu numai în privința mea, ci și pentru alte cercetări a perioadei interbelice.

BERKI TÍMEA*

KIADÓI TERVEK ÉS ROMÁN IRODALMI EXPORT AZ 1970-ES ÉVEKBEN

Kulcsszavak: *kiadók és politikák, magyar és román irodalom, lektori vélemények, minőség, fordítás*

A nemrég lezárt, a 20. század hetvenes évei román irodalmának magyar recepcióját feltáró egyéni kutatás¹ az adatgyűjtés szintjén láthatóvá tette, miképp lehetetlenül el a magyar nyelvű könyvkiadás Romániában, és közvetve, miképp szűkülnek le a kisebbségi csoportok kulturális lehetőségei. Bibliográfiai kutatásról lévén szó, mégsem kerülhetők meg azok a mellékesnek számító kérdések, amelyek jelen tanulmány alapját is szolgálják, és amelyek további kutatások kiindulópontjai lehetnek.

Az 1970-es évek recepciótörténeti adatait feltárva és ellenőrizve kerestem rá olyan, a kutatás szempontjából másodlagos forrásokra, amelyek alapján az egyes kiadók politikája, megjelentetési tervei is nyomon követhetőek. A forrásértelmezés kezdeti szakaszában, illetve e tanulmányban csupán a magyarországi Európa Könyvkiadó 1970-es években kiadott Világ-irodalmi Tájékoztatói vizsgálatára szorítkozom, azzal a céllal, hogy a román–magyar irodalmi kapcsolatok működését jobban érthessük.

Az általam is kutatott évtized/korszak irodalmi, kulturális, társadalmi és politikai életét érintő szakirodalomban a gazdasági reform visszavonása, az 1973-as kőolajválság és papírkriszis, majd a papírfogyasztás észszerűsítésére vonatkozó Román Kommunista Párt Központi Bizottságának határozata², a cenzúra megszüntetése után is működő ellenőrzés, a művelődési minisztérium fennhatósága alá tartozó Kiadói Főigazgatóság viszonyulása az egyes kiadók megjelenési terveihez³ meghatározó jelenségekként szerepelnek. Olyanokként, amelyek a könyvkiadás fokozatos visszaszorításához vagy ellehetetlenüléséhez vezettek a későbbiekben.

* BERKI Tímea (1977), dr., irodalomtörténész, posztdoktori kutató, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár. E-mail: berkitimea@index.hu.

1 Egyéni kutatói projekt, amelynek hivatalos címe: *Titluri și date în focusul analizei. Contribuții la istoria recepției maghiare a literaturii române în anii 1970* (magyarul: Címek és évszámok az elemzés fókuszában. Hozzájárulás a román irodalom 1970-es évekbeli magyar recepciója történetéhez). A kutatás anyagi támogatását a Humánerőforrás-fejlesztési operatív program 2007–2013. és az Európai Szociális Alap biztosította a „Sikerés fiatal kutatók - szakmai fejlődés interdiszciplináris és nemzetközi összefügésben” POSDRU/159/1.5/S/132400 projektből.

2 GYÖRFFY GÁBOR: *Kommunista cenzúra a XX. században = Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*. I–II. Szerk. JANKOVICS József–NYERGES Judit. Nemzeti Magyarstudományi Társaság, Bp., 2004. 1120–1128.

3 A Kiadói Főigazgatóság az 1980-as években indoklás nélkül távolítja el azokat (pl. Gabriela Adameșteanu, Șt. Augustin Doinaș, Ion Caraion, Angela Marinescu, Ileana Mălăncioiu, Florin Mugur munkáit). Vö. DÁVID Gyula: *Erdélyi irodalom – magyar irodalom. Tanulmányok, cikkek, jegyzetek*. Pallas Akadémia, Csíkszereda, 2000. 245.

Mi több, olyan megfogalmazást is találunk, miszerint ezek a változások 1977-től szellemi etnocídiusként működtek volna.⁴ A Párizsban közölt szamizdat kiadványból idézett megfogalmazás a kisebbségi léthelyzet veszélyeztettségére kívánta felhívni a figyelmet.

A hetvenes évek kulturális életét tárgyazó másodlagos irodalomban a könyvkiadásra vonatkozó szövegek érdekesekek e tanulmány szempontjából. Nagyrészt kerüli a politikai frazeológiát, és írásai is tárgyyszerűek annak a kiadványnak⁵, amelyet Koppándi Sándor kommunista politikus szerkesztett, és amelyben Szász Béla jegyzi a könyvkiadással foglalkozó szöveget.⁶ *A romániai magyar könyv* című tanulmányban Szász statisztikai adatokat közöl a magyar nyelvű könyvkiadásról. Ezek azt mutatják, hogy 1974-ig felfelé ível a megjelent címek és példányszámok sora, ezután mindkét szempont csökkenő tendenciát mutat az egyes kiadók esetében. A legtöbb magyar nyelvű kiadványt legnagyobb példányszámban publikáló kiadók rangsorának első helyén a Kriterion áll, majd a Dacia, Ion Creangă és a Politikai Könyvkiadó következik. A Kriterion Kiadó jelentősége vitathatatlan ebben a korban – több szempontból is.⁷ Az 1974-ig felfelé ívelő könyvkiadási statisztika is alátámasztja azt az érvelést, miszerint az 1968–1972, 1972–1974 közé eső időszakot kulturális kisforradalomként lehet tekinteni⁸. Ez az az időszak, amikor a kiadói decentralizálás következtében 1969 után megélnékül a könyvtermelés, a nemzeti irodalmak román nyelven is megjelennek, nő a lektorok szerepe is.⁹

A kiadói megjelentetési tervek és az aktuális kultúrpolitikai kontextus egyaránt befolyásolta azt, hogy mi jelenhetett meg a könyvpiacra. 1971-ben elindulhatott a Biblioteca Kriterion-sorozat, amely a romániai magyar műfordítók tolmácsolásában publikálta románul a magyar irodalom mellett a romániai kisebbségek szellemi teljesítményeit is.¹⁰ A sorozatban 1989-ig 10–12 könyv jelent meg évente.

A Kriterion a hetvenes években több tíz kiadványt exportál a Magyar Népköztársaságba, köztük magyarra fordított román és német nyelvű irodalmat, ezáltal a nyugati magyarok számára is hozzáférhetővé téve a romániai irodalmakat.¹¹ Ez a közvetítői, exportáló tevékenység az, amely jelen tanulmány megírására késztetett abból a megfontolásból is, hogy a magyar nyelvre fordított román irodalmi alkotások közül, melyek azok, amelyek külföldön is olvashatóak, milyen irodalomképet fogalmaznak azok a kiadók, amelyek közvetítik a fordításokat,

4 TÓTH Sándor: *Jelentés Erdélyből II.* (1987). Magyar Füzetek, Párizs, 1989 (Magyar Füzetek könyvei 13). 90.

5 Erről bővebben lásd <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/3789/> (2016. 01. 09.)

6 Szász Béla: *A romániai magyar könyv = A romániai magyar nemzetiség.* Szerk. KOPPÁNDI Sándor. Kriterion, Buk., 1981. 403–422.

7 Ezt hangsúlyozták a kiadó alapításának 45. évfordulója kapcsán megjelent összefoglalók, cikkek, interjúk. De nem hagyható említés nélkül BARTHA Katalin Ágnes posztdoktori kutatói tevékenysége sem, amely alapvető kiadótörténeti kérdéseket vizsgál, vagy a 2014 decemberében Árkoson megszervezett Kriterion-konferencia.

8 NOVÁK Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceausescu-rendszer magyarságpolitikája.* I. Pro-Print, Csíkszereda, 2011 (Források a romániai magyarság történetéhez).

9 Vö. BEKE György: *Új kiadói láthatár = A Kriterion műhelyében. Beszélgetések Domokos Gézával a Kriterion Könyvkiadóról.* Kossuth, Bp., 1988 (a továbbiakban *A Kriterion műhelyében*). 10–17.

10 Lásd <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/2983/> (2016. 01. 09.)

11 BEKE György: *Józanság = A Kriterion műhelyében* 32–53.

kik vesznek részt ezekben a folyamatokban, és milyen kapcsolattörténeti következményei vannak mindennek.

A magyarul megjelenő román irodalom mint bibliográfiai tétel jelentette posztdoktori kutatásom tárgyát. Innen tekintve a fordítás kérdését, kiviláglik, hogy az 1950-es évektől megváltozik a fordítás gyakorlata. A hatvanas években még a fordítók ajánlották a kiadónak a megjelentetésre érdemes műveket, egy évtizeddel később, pl. 1973-tól már tízéves kiadói tervek készülnek a klasszikus román irodalom magyar nyelvű publikálását célzandó. A romániai magyar írók mind tolmácsolói lesznek a román irodalomnak – magyarországi közreműködőkkel együtt.¹² A hetvenes években változás következik be a kapcsolatok történetében is, illetve a fordítás esztétikai szerepe is egyre erőteljesebbé válik¹³. Jellemző lesz az, hogy egy kötetet egyetlen fordító fordít le, továbbá olyan fiatal fordítók jelentkeznek ebben az időszakban, mint Csiki László, Bogdán László vagy Szávai Géza. Dávid Gyula vonatkozó szövegében azt is hangsúlyozza, hogy a magyar anyanyelvű olvasók románul is olvasnak, hiszen a kétnyelvűség új körülményeket teremtett. 1984-től az erőszakos asszimiláció és a totalitarizmus eredményeként¹⁴ szorítják vissza a publikálandó kiadványok számát, csupán a klasszikusok újrakiadása lehetséges, de abból is alig néhány kötet.

Az irodalmi export szempontjából nagyon fontos tényező az 1950-es évektől létező közös könyvkiadási egyezmény. Ennek keretében a magyarországi Európai Könyvkiadóval közösen publikált, románból magyarra fordított munkák, azaz 756 mű 6,143,593 példányszámban került kivitelre, főként Magyarországra.¹⁵ Az eredményként elkönnyvelhető szám adatokkal párhuzamosan orvosolhatatlan gondok is felütik fejüket, például: „Nálunk (értsd: Romániában – B. T.) a nyomdai átfutás ideje átlagban 5–6 hó, de néha még rövidebb is, és úgy látszik, hogy a magyarországi partnereknek ezt nem mindig sikerül figyelembe venni. Mire egyik-másik könyv megrendelése eljut hozzánk, itt a könyv már régen megjelent, és a nyomda beolvastotta az ólmot, a rendelést tehát nem tudjuk teljesíteni.”¹⁶ Ez állt fent az alábbi művek esetében: László Ferenc munkája a Bartók-centenáriumról; Kántor Lajos, *A hiány értelmezése*; Huszár Sándor, Bodor Pál, Vári Attila, Mózes Huba regénye, Marin Sorescu, Balla Zsófia kötete. Érdekes aspektusa a folyamatnak az, hogy például *Az Elfújta a szél* vagy a *Réztábla a kapu alatt* c. kötetek megjelentetése mellett gazdasági érvek szóltak: ezek kiadása és árusítása, illetve keresletük a veszteséges vállalkozások kiadásának fedezését segítették elő. Nem egyértelmű azonban a romániai kiadók számára, hogy ezeket Magyarország miért nem vette át. Így történhetett meg, hogy a Kriterion e kiadványai Magyarországon, a feketepiacon kerültek forgalomba.

Az államközi könyvkiadási egyezmény segítségével a romániai Kriterion és a magyarországi Európa Könyvkiadó oroszlánszerepet vállalt abban a folyamatban, amit e tanulmány

12 Domokos János Panait Istrait, Szenczei László Mateiu Caragialét, Jékely Zoltán Victor Eftimiut, Gáldi László Rebreanut és Ionel Teodoreanut, Réz Pál George Călinescut, Belia György Beniuc-prózát, Kolozsvári Papp László Augustin Buzurát és Romulus Gugát, Áprily Lajos Tudor Argehezit, Lucian Blagát, Ion Pillatot és Macedonskit fordít.

13 Vö. DÁVID Gyula: *i. m.*

14 Az agresszív diktatúra jelenségeiről, a népirtásról, magyarellenes publikációkról, tankönyvpropagandáról részletes elemzést nyújt TÓTH: *i. m.*

15 SZERDAHELYI István–HAYNAL Kornél: *Hidépítés = A Kriterion műhelyében* 134–139.

16 Uo. 137.

irodalmi exportnak nevez, azaz a szellemi termékek közvetítésében, külföldi megismertetésében, terjesztésében és fogadtatásában. A román irodalom külföldi exportjának egyik legfontosabb útját tehát a műfordítások publikálása és terjesztése jelentette, és ebben a folyamatban a magyar nyelvű fordításoknak – számbeli fölényük révén – kulcsfontosságuk volt, mint ahogy a kiadóknak is. Magyarországon az Európa Könyvkiadó hatáskörébe tartozott ez a feladat, ezért is tartom fontosnak megvizsgálni a kiadó viszonyulását a kérdéshez. Forrásom az Európa Könyvkiadónak az 1970-es években publikált Világirodalmi Tájékoztatói. Ez a kiadvány 1964 és 1986 között jelent meg az Európa Könyvkiadónál. Előzményének tekinthető az 1950-es években, a Magyar Írók Szövetsége által kiadott azonos című sorozat.

A továbbiakban e forráscsoport 1970 és 1980 között kiadott darabjait vizsgálom, néhány a román–magyar irodalmi kapcsolatok működését érintő kérdést is felvetve. Egy olyan kiadványról van szó, tehát, amely recenziókiadványokat és lektori véleményeket közöl havi bontásban a Magyarországon megjelenésre ajánlott/elutasított világirodalmi alkotásokról. Szerkesztői megjegyzik, hogy a Világirodalmi Tájékoztatóban közölt recenziókiadványok a lektorok véleményét tükrözik, és nem fejezik ki szükségképpen a kiadó állásfoglalását. Mégis, ezek a vélemények befolyásolják azt, hogy az Európa Könyvkiadónál majd mit lehet vagy nem lehet megjelentetni, hogyan alakulnak a kiadói tervek. Itt pontosítanám a tanulmány címét, hiszen a kiadói tervek mögött álló érveket és politikákat csak részlegesen befolyásolják a lektori vélemények, nem lehet egyenlőségelet tenni köztük. E tanulmány tehát bizonyos szeletét mutatja meg e problémának.

A politikáknál maradva a világirodalomnak számító irodalmak között méltán kap helyet a román irodalom is a vizsgált időszakban. 1970 és 1973 között ilyen megfogalmazásban fordul elő, viszont 1980-ig párszor változik: 1973-tól román és erdélyi magyar irodalom, 1974-től – román és romániai magyar irodalom változatban szerepel. Jogosan kérdezzük rá arra, miért e változás. Valószínű a romániai helyzet és Magyarország viszonyulása a kisebbségben élő magyarság iránt befolyásolja a különbségtételt. Míg az elején nemzeti irodalom értelemben szerepel a román, 1973-tól már egy regionális irodalom-fogalmat használnak a tájékoztató szerkesztői: az erdélyi magyart. Ezt a változatot váltja a kanonikussá vált, először Kristóf György kolozsvári egyetemi tanár, irodalomtörténész által az 1920-as években használt romániai magyar irodalom fogalma, amely egyértelműen utal a kisebbségi létre.¹⁷ Ekként a romániai irodalom kéttényezősként szerepel: egyfelől van a világirodalomban is helyet kapó román irodalom, másfelől bekerül egy olyan magyar irodalom, amely nem egyenlő a magyarországgal. Valamiféleképpen egy viszonyrendszert is leír ez a megkülönböztető fogalmazás, miközben másfelől a román irodalommal sem egyenlő az ország területén élő, termelődő magyar nyelvű romániai irodalom. Mintha a mérleg nyelve billenne: Romániában a homogenizációs és asszimilációs politika következtében a nemzetiségi, kisebbségi kultúrák ellehetetlenítése a cél, addig a Világirodalmi Tájékoztatóban egyre hangsúlyosabb – szimbolikusan legalábbis – a magyar–román különállás.

Bár a román irodalom exportja érdekelt, megnéztem azt is, mi kerül át a romániai magyar irodalomból ebbe a kiadványba, és azokat hogyan értékeli a lektorok. A forráscsoport tanulmányozása közben vált egyértelművé, hogy egyetlen szöveget több lektor is véleményez, illet-

17 Lásd erről bővebben KRISTÓF György: *Kritikai szempontok a magyar irodalomtörténetben. Tanulmányok*. S. a. r. GAAL György. Kriterion, Kvár, 2013.

ve, hogy ezek a vélemények esetenként ellentmondásosak vagy nehezen összeegyeztethetők. Érdemes utánajárni annak, hogy milyen szempontok mentén kategorizálhatóak az esetleges ellenvetések, ezt viszont az nehezíti, hogy számos esetben csupán annyi szerepel a mű adatai mellett, hogy negatív/pozitív lektori vélemény vagy jelentős/nem jelentős az értékelt mű.

Mivel nincsenek pontos információink arra nézvést, hogy kik állnak a névtelenül publikált lektori vélemények mögött¹⁸, hogy milyen szakmai háttérrel rendelkeznek, a szövegekből próbálom rekonstruálni azt a szempontrendszert, amelyet érvényesítettek.

Az egyes vélemények mégis tájékozottságról árulkodnak, hiszen például Beke György, *Kagylók tengerzúgása* c. aforizmagyűjteményének fordítását Beke korábbi, *A kö bölcssége a keménység* c. hasonló kiadványa sikere felől olvasták és értékelték pozitívan. Szintén a jártasság és az előzményekre való odafigyelés példája az az észrevétel, miszerint Constantin Chiriță *Pescărușul alb* vagy Ion Dumitru Teodorescu *Strigățul de nuntă al păunului* c. regénye plágium-gyanús utánczat. A könnyedebb műfajok mint a krimi vagy a lektúr sem részeseülnek pozitív véleményezésben. Egyik legkonkrétabb ellenvetés a terjedelemlre vonatkozik, valószínű, ezt a kiadó is szabályozta, terjedelmi korlátokat megszabva¹⁹. A teljes elvetés mellett felmerül többször is annak lehetősége, hogy válogatás legyen, ne teljes kiadvány, illetve vagy a szerző egyéb műveivel összeválogatva vagy más szerzők hasonló műfajú, témájú szövegeinek társaságában jelenjen meg. A szelekció mint lektori javaslat a terjedelemtől eltekintve még egy esetben visszatér: a fiatal, pályakezdő szerzők esetében. Ilyenkor a lektorok a fiatalok műveit első körben válogatásokba, antológiákba illeszteni, majd utána következhet az önálló kötet kiadása. Ez a javaslatként megfogalmazódó stratégia az ismerős szerzői nevet tartja a befogadás kulcsának, az ismerősséget pedig fokozatosan érné el az átlagolvasók körében.

Egy fontos értékelési szempont a műfajiság. A lektori vélemények minél változatosabbá kívánják tenni a román könyvkiadatot. A líra, próza, dráma mellett az útleírás, emlékirat vagy kéziratként a kiadóhoz került munka is a lektorokhoz kerül.²⁰ Kötetét pozitívan értékeli.

A témaválasztást tartják szem előtt akkor, amikor elcsépeltnek neveznek egy témát, és ezért elutasítják az azt tárgyaló művet. A kevésbé érdekfeszítő téma miatt kerül elvetésre Ion Lăcrănjan *Ploaia de la miezul nopții* c. szövege, hiszen az a parasztság szemszögéből látatja a romániai kollektivizálást. A szöveg kérdésfelvetése a hetvenes évekre már elveszítette aktualitását, számtalan korábbi értelmezése, feldolgozása magyarul is olvasható. Marin Preda, *Imposibila intoarcere* c. regényéről ezt írják: „A lektor szerint a könyvben leírt nehézségek föltárása Románia belügye, s a kötet esztétikai szempontból sem egyenlő értékű, így a teljes kötet kiadásáról le kell mondanunk. Bőven akad a kötetben antológiába való írás. Váloga-

18 „Nem kellett egy irodalom szakértőjének lenni ahhoz, hogy valakitől lektori véleményeket kérjenek, de persze a nyelvet ismerni kellett. A lektorálás amolyan mellékkereset volt. Román szakértőnek számított Réz Pál, Belia György.” Horváth Andor szíves közlése. Hozzáteszem, hogy Belia György a magyar–román kapcsolatok története felől is kiemelkedő szereplő, például interjúalanyként van jelen abban a kötetben, amely a két kultúra közötti kapcsolatokra kérdez rá, és amelyet Beke György állított össze és publikált 1972-ben a *Kriterion*nal *Tolmács nélkül* címmel.

19 Pl. Zaharia STANCU: *Vântul și ploaia*. I–II. c. kötete mellett az a megjegyzés áll, hogy terjedelme nem teszi lehetővé kiadását. Lásd *Világirodalmi Tájékoztató* 1970/szeptember. 26.

20 Veronica PORUMBACU *Voce și val* c. kötetét például azért javasolják kiadásra, mert az a szerző magyarországi utazási élményeiről is számot ad. Lásd *Világirodalmi Tájékoztató* 1977/június. 15.

tás”.²¹ A szűkebb olvasóréteget megszólító, szakmai szempontból (pl. Kínáról) írt kötetek is kirostálódnak, a népszerűbbekhez vagy ismertebbekhez (pl. Amerikáról írtakhoz) hasonlóan. A mérleg másik oldalán az ismeretlenség szempontja áll. Onisifor Ghibu *Amintiri despre oamenii pe care i-am cunoscut* c. kötete olyan személyiségeket sorakoztat fel, amelyek közül a magyarországiak csak egy-kettőt ismernek. A fentebb vázoltak alapján kitűnik, hogy a téma-választás és kérdésfelvetés olyan szempontok, amelyek érvényesítésekor a véleményező a magyarországi olvasói befogadást elsődlegesnek tartják.

A román irodalom magyar recepciója felől fontos látni azt, hogy a lektori recenziók nem csak a szépirodalomra vonatkoznak, hanem a másodlagos irodalmat is figyelik, illetve annak viszonyát az elsődlegeshez. Az értelmező jellegű szövegek csak abban az esetben részesülnek pozitív elbírálásban, ha a magyarországi olvasó számára egyértelmű, hogy mire vonatkoznak. Camil Petrescu több szépirodalmi alkotása már korábban megjelent magyar fordításban²², viszont meg nem jelent filozófiai munkájáról írt naplója, jegyzetei, a *Note zilnice* kevésbé releváns a kiadó szempontjából, mert ezekkel a főljegyzésekkel az olvasó nem tud mit kezdeni.²³ Hiányzik tehát az az elsődleges szöveg vagy kontextus, amely segítené a befogadást. Ugyanez a kifogás merül fel az irodalmi monográfiák mentén is, a Caragiale-monográfia, Gerda Barbilian Ion Barburól, George Gana Lucian Blagáról írott kötete egyaránt elutasító véleményt kap.

Magyar nyelven publikált román irodalomról lévén szó, megkerülhetetlen szempont bármilyen értékelésnél a fordítás kérdése. A hetvenes években a fordítás már minőségi kérdés-ként kezelendő, mint ahogy erre a lektori vélemények is rávilágítanak. Anton Holban *Romanul lui Mirel. Parada dascăilor* kötetének magyar változata 1972-ben nem nyeri el a lektor tetszését, az más fordítást javasol. 1978-ban már pozitívré vált a vélemény.²⁴ Gabriela Adameşteanu *Drumul egal al ficăreii zile* fordítása terjedős, Paul Drumaru *Făptura* c. kötetének magyar tolmácsolása nem hoz létre egyértelmű regényvilágot – ezért kapnak negatív minősítést. Gheorghe Tomozei *Lovas mennyország* című verskötete kéziratként kerül a lektorhoz, aki így vélekedik: „Miután magyar nyelvű tolmácsolásban tartjuk kezünkben, nehéz eldönteni, hogy a hiányosságokat a költőnek, vagy a fordító Balogh Józsefnek rójuk-e fel. A jó átlagtól a mű csak néhány sorában emelkedik magasabbra. Ezért belső lektorunk eltekintene a versek hazai publikálásától”.²⁵ Ténnek ezt annak ellenére, hogy egy hónappal korábban még a kis példányszámú kiadást javasolták.²⁶ Hasonló történik Ion Brad *Febér vadászat* c. kötetével, egyik lektor jelentéktelen műnek tartja, a másik pozitívként minősíti, hiszen a romániai magyar mű-

21 Lásd *Világirodalmi Tájékoztató* 1972/november. 33.

22 Jelesül: BĂLCESCU: *Történelmi színmű* (1950, ford. Lajtha Géza), *Responsabilitate* (1961, ford. Vigh Károly), *Un om între oameni* (1961, ford. Vigh Károly), *Ultima noapte de dragoste, întâia noapte de război* (1969, ford. Szász Béla).

23 *Világirodalmi Tájékoztató* 1977/április. 17.

24 1978-ban Kántor Erzsébet fordításában jelenik meg a Kriterion Kiadónál Holban kötet, ezt veszi át az Európa Könyvkiadó is. Vö. *Világirodalmi Tájékoztató* 1978/szeptember. 14. és RÉTHY Andor–ÚJVÁRI Mária–VÁCZY Kálmánné: *Romániai magyar könyvkiadás 1960–1989*. Online: <http://rmk.datbank.transindex.ro/index.php?action=szerzo&sz=K%C3%A1ntor%20Erzs%C3%A9bet&k=3396>

(2015. 11.)

25 Lásd *Világirodalmi Tájékoztató* 1972/január. 13.

26 Lásd Uo. 1971/december. 16.

fordítók élgárdája fordította.²⁷ A lektori véleménykülönbségek a Világirodalmi Tájékoztatót olvasó számára nem oldódnak fel, viszont, ha a kiadó megjelentetési tervét vagy a már kiadott munkák listáját is kézhez vehetnénk, sokkal egyértelműbb volna a kép. Addig is kitűnik a havi kiadványokból, hogy a második, harmadik lektor ismeri az első véleményét, értékelésekor utalhat erre, viszonyítási pontként használhatja saját érveinek megfogalmazásakor.²⁸

Mint láttuk, a fordítás minősége, de a fordító személye is befolyásolhatja azt, hogy pozitív vagy negatív értékelést kap egy adott mű. Ebből a perspektívából egy, a szépirodalmon kívüli szereplő, a fordító válik egyenrangúvá a szerzővel, ugyanis fordítása által önálló életre kel egy, a kibocsátó nyelvben és kultúrában eredetinek tekintett mű. A fordításbeli hiányosságok pedig rávilágítanak a szerző és fordító különállására és a szövegek ekvivalenciájának problematikusságára. Ezzel pedig a kulturális antropológiai értelemben vett fordítás-értelmezés terepére jutnak a recenzensek, és a minőségi szempont korlátaival szembesülnek – kimondatlanul.

1972-ben Emil Giurgiuca verseiből *Távozások* címmel jelent meg egy válogatás a Kritérium Könyvkiadónál. 1973-ban az Európa Kiadó által felkért lektor a következőket írja: Giurgiuca nem kiugróan nagy költő²⁹, de érdeme, hogy magyarra fordítja a román irodalmat, és „a kis versgyűjteményt a legkiválóbb romániai magyar költők fordították kitűnő, gondos formában, pozitív”.³⁰ Esetében fordítói munkája, illetve alkotásai fordításainak minősége meg a fordítók kiléte döntő. Az érvek eltolódnak tehát az eredeti irodalomtól a fordítás felé, az válik fontosabbá, ami komparatistikai szempontból korántsem elvetendő. Mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül ezt a lektori véleményt, mert éppen az esztétikai érték és minőség fogalmak ellenében működik, és pontszerűen, mintegy alulnézetből érzékelteti a problémát: a román irodalom magyarításában – de más irodalmak esetében is – a fordítás válik elsődleges szemponttá, nem a műalkotás.

A kulturális közvetítés folyamatában történik meg a hangsúlyeltolódás, és ezért lehetséges az, hogy gyengének ítélt alkotások jó fordításban értékesebbnek tűnjenek, és a fordító hozzáértésének köszönhetően részévé válnak az irodalmi exportnak. A minőségi szempont más szinten érvényesítődik, és ez a szint a fordítás vagy fordítók szintje, és távol kerül az alkotó/alkotó/eredeti irodalom szintjétől.

Előfordul, hogy a minőségi fordításnak köszönhetően a recenzensek véleménye egyben értékítéletet is kifejez, mint amilyen a következő idézet: „a legjobb román regény az utóbbi években”. Ilyennek minősül Augustin Buzura *Absenții* c. regénye vagy Platon Pardău (Ore de dimineață) írásai. Dumitru Țepeneag *Așteptarea* (A várakozás) c. szövege olvastán jegyzi meg a lektor, hogy kirobbanó tehetségű író, és több művének megtekintését és önálló kötetben való megjelentetését javasolja.³¹

27 Lásd Uo.1972/május. 24., illetve június. 28.

28 Vö. a *Világirodalmi Tájékoztató* 1974-es februári, áprilisi, májusi számaiban közölt lektori véleményeket.

29 Emil Giurgiuca fordítói pályája akkor indul el, amikor a kommunizmus idején művei indexre kerülnek, és kényszerfoglalkozásként vállalja a román irodalom magyar tolmácsolását. Erdélyi költők csoportjához tartozik a negyvenes évektől, aki szerencsésen ötvözi a hagyományos és modern költészet jegyeit. Lásd erről bővebben Liviu GRĂȘOIU: *Emil Giurgiuca sub povara vremilor*. Vestala, Buc., 2006; Adriana TODORAN: *Emil Giurgiuca. Studiu monografic*. Altip, Alba Iulia, 2013.

30 *Világirodalmi Tájékoztató* 1973/február. 31.

31 Vö. *Világirodalmi Tájékoztató* 1973/augusztus. 41.

Egy újabb csoportként különíthetők el azok a vélemények, amelyek az újraközlésre vagy már magyarul megjelent szövegek újabb fordítására utalnak. Franyó Zoltán Román költők cím alatt olyan fordításokat publikálna, amelyek már megjelentek budapesti és bukaresti antológiákban, már olvashatóak. A lektornak feltételezhetően tudomása van erről vagy ellenőrizte a fordításokat, mielőtt negatívan ítélte volna meg a kezdeményezést. Ugyanígy történik Zaharia Stancu *Povestiri de dragoste* (Elbeszélések a szerelemből) kötetével, mely részben már olvasható magyarul. Az eredetiség vagy újdonság sokat nyom a latban a pozitív recenzióknál, ennek ellenére a jól bejáratott vagy már ismert szerzők munkáihoz képest – amelyek önálló kötetekben kerülnek kiadásra –, a fiatal szerzők csak válogatott kötetekbe kerülhetnek be, legalábbis ez derül ki, amint erre már fentebb utaltam, a hetvenes évek lektori véleményeiből.

A példányszámra vonatkozó megjegyzések is megfontolandóak. A gyengébbnek ítélt alkotások mellett az értelmező irodalmi műveket ajánlják kisebb példányszámú kiadásra. Gheorghe Tomozei már említett kötetén kívül Domokos Sámuel, *Octavian Goga a költő és műfordító*, valamint a *József Attila és a román költészet* c. munkák kiadását kis példányszámban javasolják. Az utóbbihoz fűződő véleményből idézek: „Haszonnal forgathatják román fordítóink is, ezért elérhetővé kell tenni kis példányszámban a könyvet Magyarországon is”.³² Az elérhetővé tevés, azaz az exportálás szótára a lektori véleményekben változó: a kiadásra ajánlás mellett néhol az átvételt vagy a fordítást szorgalmazzák.³³ A kiadásra ajánlás kéziratok vagy a közös megállapodás keretében közösen vállalt kiadói vállalkozások³⁴ esetében fordulhat elő, de sokkal érdekesebb a fordításra ajánlás gesztusa. Ez arra enged következtetni, hogy eredetiben, azaz román nyelven olvasta el az Európa Könyvkiadó lektora a véleményezett szöveget, és továbbgondolva, volt román nyelvet értő lektor is a kiadóban.³⁵ Nyilván ahhoz, hogy a feltételezést bizonyítani tudjuk, további kutatásokra lesz szükség. Nem elvetendő annak a lehetősége sem, hogy a budapesti ELTE román tanszékének munkatársai is részt vállaltak a lektorálásban – mellesleg saját kutatásaik is biztosították a magyarországi romanisztika fejlődését, és kiadványokként előfordultak a lektorált művek sorában³⁶.

Összefoglalva a lektori vélemények fentebb körvonalazott szempontrendszerét, állítható, hogy a lektorok, recenzensek a magyarországi olvasó igényeit, ismereteit és tájékozottságát tartották szem előtt, a befogadásra figyeltek, és ez így van rendjén, amennyiben – esetünkben – a román irodalom magyar recepciójáról van szó. Nem túl árnyalt ez a megállapítás, viszont az eddig rendelkezésre álló és átvizsgált források nem tartalmaznak olyan adatokat, amelyek felől a kiadás egyéb aspektusai is értelmezhetőek lennének. Mi több, 1979 júliusától változás

32 *Világirodalmi Tájékoztató* 1972/szeptember. 28.

33 Pl. George CĂLINESCU: *A dolgok dicsérete* c. kötete még kéziratként szerepel a Kriterionnál, tudjuk, hogy Deák Tamás fordította. A recenzens átvételét javasolja – azaz, ha majd a Kriterion megjeleneti, az Európa átvész belőle. Lásd *Világirodalmi Tájékoztató* 1974/július. 25.

34 Az érdekesség kedvéért megjegyzem, hogy az a romániai kiadvány, amely alapján sikerült a román irodalom magyar recepciójára vonatkozó adatokat összegyűjteni, a hetvenes évek legelején még rögzítette, ha bizonyos könyvek a közös könyvkiadási egyezmény keretében láttak napvilágot. Vö. *Bibliografia R.S.R. Articole din publicații periodice și seriale*. Biblioteca Centrală de Stat a R.S.R., Buc., 1970–1980.

35 Ha azonosítani kívánjuk ezeket a lektorokat, akkor Horváth Andor elmondására utalhatunk vissza, miszerint Réz Pál román szakértőnek számított, Belia Györgyhoz hasonlóan. Vö. 18.lj.

36 Pl. Domokos Sámuel Octavian Gogáról írt monográfiája.

állt be a Tájékoztató szerkesztésében, eltűntek a leíró vélemények, csak recenzió kivonat szerepelt az egyre kisebb számban publikált címek mellett, illetve a pozitív vagy negatív címke.

Nem a Kriterion az egyetlen kiadó, amelytől műveket vett át az Európa, hanem a Dacia és Albatros Kiadók munkái is érdekelték. Viszont a Kriterion volt a legmozgékonyabb Európa-szerte, erős hálózatot épített ki Románia határain túl is.

A bukaresti Irodalmi Könyvkiadó által 1965-ben indított, majd 1970-től a Kriterion által kiadott Horizont-sorozat világirodalmi művek magyar fordítását publikálta.³⁷

„A belföldi példányszámon kívül jelentős tételekben készültek a (sorozat – megj. általam – B. T.) kötetei exportra a Magyar Népköztársaságba s 1967-ben (Victor Hugo, H. G. Wells és R. Kipling műveiből) Jugoszláviába is”.³⁸ A sorozat magyarországi exportját az Európa Könyvkiadó fizette.³⁹ Bár a sorozat nem kimondottan a román irodalmi alkotások fordítására figyelt, hiszen azokat az 1964-ben indított *Román Írók* sorozat⁴⁰ közölte, mégis fontos abban a kulturális közvetítésben, amelyet a hetvenes években tovább folytat az Európa Könyvkiadó. A Kriterionnal közös könyvkiadás működéséről Dávid Gyula szolgált adatokkal: az Európa megmondja, mit szeretne és azt a Kriterion megcsinálja, a Kriterion válogatja a románokat, lefordíttatja.⁴¹ Az Európa Könyvkiadó idővel saját sorozatot hoz létre *Lira Mundi* címmel, amelybe román költőket is beválogat. A Kriterion vonalán szerveződött sorozat fordítóit már ők bízzák meg, és így jelenhetnek meg Eminescu- vagy Áprily-kötetek. Az irodalmi exportban tehát a magyarországi és romániai fél is részt vállal és eredményes együttműködésének köszönhetően újabb és újabb közös vagy egymás tevékenységéből inspirálódó vállalkozást hoz létre. Az Európa Könyvkiadó vállalása, miszerint fizeti a kiadott művek exportját, bizonyára nagyban függött a fölé rendelt intézmény, a Kiadói Főigazgatóság politikájától.⁴² A Szépirodalmi Könyvkiadó a közös könyvkiadási megállapodásról azt jelenti, hogy: „harmincöt művet lektoráltunk 1970 első felében a közös könyvkiadás keretében, ebből harmincat rendeltünk meg⁴³, illetve ami kevésbé érdekes e tanulmány szempontjából, de az érem másik oldalát tükrözi, hogy „az elmúlt félévben húsz romániai magyar író kéziratát lektoráltuk, s ebből 17-et rendeltünk meg”.⁴⁴ Azaz a román irodalom magyar nyelvű átvétele mellett a magyarországi kiadók a romániai magyar könyvtermést is terjesztik, egyforma arányban utasítva el negatívan véleményezett köteteket.

Innen visszapillantva, az Európa Könyvkiadó *Világirodalmi Tájékoztatójának* az 1974-es évi tartó besorolásán nem kell meglepődnünk, mert a „romániai irodalom” fogalom alá ter-

37 Lásd <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/1491/> (2016. 01. 11.)

38 Uo.

39 Dávid Gyula szíves közlése. Ezúttal is köszönöm segítőkészségét és érdeklődését kutatásaim iránt.

40 A *Román Írók* sorozat közös vállalkozás válogatáskötetet, antológiákat, főként verseket és novellákat publikált.

41 Dávid Gyula szíves közlése.

42 A főigazgatóság feladata a Magyar Szocialista Munkáspárt „művelődéspolitikájának megvalósítása a könyvkiadás és könyvterjesztés területén állami eszközökkel”. Lásd KÖPECZY Béla: *A Kiadói Főigazgatóság ideiglenes ügyrendje és munkarendje (október 30.) = Irányított irodalom. Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból. 1961–1970.* MTA ITI, Bp., 1992 (a továbbiakban *Irányított irodalom*). 21.

43 ILLÉS Endre: *A Szépirodalmi Könyvkiadó beszámolója, Budapest, 1970. augusztus 10.* = *Irányított irodalom* 480.

44 Uo. 481.

mésztesen sorolódott be mind a román, mind a magyar irodalom. Az azt követő években viszont a romániai román irodalomtól különválasztódik az erdélyi, majd a romániai magyar irodalom.

A magyar irodalomnak elsősorban önmagát, de fordítói által a magyar nyelvű román irodalmat is exportálnia kell. Az exportálás folyamatában a külföldiek megértését, befogadói viszonyulását elősegítő műfordítók valamennyien a romániai magyar irodalom élvonalába tartozó szerzők. Kettős minőségben is jelen vannak tehát Románia határain túl. Minőségi fordításaik pedig ahhoz járulnak hozzá, mint ahogy a fenti példák bizonyítják, hogy olyan román irodalmi alkotások is eljussanak a magyarországi közönséghez, amelyek másként kiesnének a lektori véleményezéskor. Annak ellenére, hogy a komparatiztika mint tudomány épp ebben az időszakban, a hetvenes években rehabilitálódik, és az irodalmi kapcsolatok is működhetnek, mégis egyéni szerzői vagy, mint láttuk, fordítói teljesítmények szintjén, valamint az azokat értékelő lektori vélemények felől is vizsgálható a kérdés; és az egyes példák segítségével egy újabb perspektívából, a kiadók stratégiája felől árnyalható a kapcsolattörténet e szakasza.

EDITORIAL PLANS AND THE EXPORT OF THE ROMANIAN LITERATURE IN THE 1970S

Keywords: *publishers and policies, Hungarian and Romanian literature, opinions of lecturers, quality, translation*

The present study is based on a bibliographic data collection, as a result of a postdoctoral grant. Taking into consideration the bibliography of Hungarian–Romanian literary contacts, and finding a monthly publication of the Európa Könyvkiadó in Budapest (Hungary), the study deals with the interpretation of lecturers on the Hungarian reception of Romanian literature. By categorizing these interpretations and opinions, the study builds a catalog of aspects that helps at the microscopic observation of the literary export. The study analyzes the possible results of the bilateral joint editing between Romania and Hungary during this period, as well as the related problems, namely the non-equivalency between the author and his opera, respectively the translator and his literary translations. It also indicates that the role of the translator and translation – secondary in the process of literary creation – in the literary selection process and export receives overtones that deserve to be analyzed from the aspect of comparative and cultural contacts.

PLANURI EDITORIALE ȘI EXPORTUL LITERATURII ROMÂNE ÎN ANII 1970

Cuvinte-cheie: *edituri și politici, literatura maghiară și română, opiniile lectorilor, calitate, traducere*

Studiul se bazează pe datele bibliografice colectate în urma unei cercetări postdoctorale. Pornind de la aceste date și găsind ca sursă documentară prospectul lunar al editurii Európa Könyvkiadó din Budapesta (Ungaria), studiul se ocupă cu interpretarea opiniilor lectorilor editurii referitoare la receptarea maghiară a literaturii române. Prin categorizarea opiniilor se construiește un catalog al aspectelor care ajută la observarea microscopică a exportului literar. Studiul analizează și funcționarea concretă a acordului bilateral de editare comună existent între România și Ungaria în această perioadă, respectiv asupra neconcordanțelor între autor, operă, respectiv traducător, traducere. Se arată și faptul, că rolul traducătorului și traducerii – secundar în procesul creației literare, în procesul selecției și exportului literare primește conotații ce merită a fi analizate și din aspectul contactelor culturale și ale comparatisticii.

PIELDNER JUDIT*

SEBALD, AZ UTAZÓ – SEBALD UTAZÓI**

Kulcsszavak: *utazás, reflexió, történelem, átmenet*

W. G. Sebald a német irodalom emigránsa, a vándorlás, kivándorlás, elvándorlás a nagy témája életének és műveinek egyaránt. A nagy íróelődökhöz, Joseph Conradhoz, James Joyce-hoz, Samuel Becketthez, Vladimir Nabokovhoz hasonlóan, örökös vándor, átmenetben nyelvek, kultúrák, térkoordináták, időzónák és irodalmi műfajok között. Winfried Georg Maximilian Sebald 1944-ben született Wertachban, a bajor Alpokban. Német és összehasonlító irodalmat tanult, majd középiskolai tanárként dolgozott Svájcban. 1969-ben a kelet-angliai Norwichba költözött, ahol egyetemi oktatóként tevékenykedett, német irodalomtörténetet tanított. 2001-ben halt meg szívroham miatt bekövetkezett autóbalesetben.

Szépirodalmi művei, amelyeket németül írt, a kilencvenes években, az ezredfordulót követően jelentek meg, és váltak ismertté. A *Szédület. Érzés*,¹ a *Kivándoroltak*,² *A Szaturnusz gyűrűi. Angliai zarándokút*,³ valamint az *Austerlitz*⁴ című (esszé)regényei, illetve irodalomkritikai tevékenysége, amelynek egyik publikált eredménye a *Légi háború és irodalom. A rombolás természetrajza*⁵ című könyve, egy befelé táguló életmű különös és önmagukban véve sajátosan hibrid komponensei, amelyek az elbeszélés, emlékirat, útirajz, esszé és történetírás műfaji jellegzetességeit ötvözik. A Sebald prózájában bejárt stilisztikai útvonalak térképének megrajzolásában Richard McCulloh megállapítása lehet segítségünkre: „Sebald többféle irodalmi hagyományból merít, miközben megalkotja új típusú dokumentáris fikció műfaját, mely sokat köszönhet Borges expanzív formabontásának, Kafka dikciójának és atmoszférájának, Bernhard átgondolt narratív sűrűségének, valamint Nabokov és Stendhal önéletrajz-arádatának”.⁶ Sebald írásmódjának alapvető jellegzetessége, hogy a narráció szövete véletlen

* PIELDNER Judit (1975), dr., a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Csíkszeredai Kara Humántudományok Tanszékének adjunktusa. E-mail: juditpieldner@gmail.com.

** A tanulmány a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kutatási Programok Intézete által támogatott, *Utazás és megismerés* című csoportos kutatási projekt keretében készült.

1 W. G. SEBALD: *Szédület. Érzés*. Ford. BLASCHTIK Éva. Európa, Bp., 2010. Eredeti megjelenés: Uő: *Schwümel. Gefühle*. Eichborn AG, Frankfurt am Main, 1990.

2 Uő: *Kivándoroltak*. Ford. SZIJJ Ferenc. Európa, Bp., 2006. Eredeti megjelenés: Uő: *Die Ausgewanderten*. Eichborn AG, Frankfurt am Main, 1992.

3 Uő: *A Szaturnusz gyűrűi. Angliai zarándokút*. Ford. BLASCHTIK Éva. Európa, Bp., 2011 (a továbbiakban SEBALD: *A Szaturnusz*). Eredeti megjelenés: Uő: *Die Ringe des Saturn. Eine englische Wallfahrt*. Eichborn AG, Frankfurt am Main, 1995.

4 Uő: *Austerlitz*. Ford. BLASCHTIK Éva. Európa, Bp., 2007 (a továbbiakban SEBALD: *Austerlitz*). Eredeti megjelenés: Uő: *Austerlitz*. Carl Hanser, München, 2001.

5 Uő: *Légi háború és irodalom. A rombolás természetrajza*. Ford. BLASCHTIK Éva. Európa, Bp., 2014. Eredeti megjelenés: Uő: *Luftkrieg und Literatur*. Carl Hanser, München, 1999.

6 Mark Richard McCULLOH: *Understanding W. G. Sebald*. University of South Carolina, Columbia, South Carolina, 2003. 25. Az idézet saját fordításom, P. J.

egybeesések, analógiák és egymással összefüggő események szisztematikus összeszővéséből jön létre, teljesen újszerű, szinguláris és összemérhetetlen prózastílus eredményezve, amelynek terében csendesen és hosszan kanyargó mondatösvények mentén az egyetemes emberi kultúrát és civilizációt érintő, szédítő összefüggésekre nyílik rálátás.

W. G. Sebald sajátos dokumentáris fikciót művel, amely az életműben a dokumentáris jelleg felől fokozatosan a fikció irányába mozdul el: míg a *Kivándoroltak* című műve még jobbára dokumentáris ihletésű, az *Austerlitz* már a regény műfajába sorolható fikciós mű. Az emlékirat és fikció viszonya válik egyre áttételesebbé, az út, az utazás metaforikája egyre összetettebbé az életmű során. Ugyancsak sebaldi sajátosság, hogy számos kapcsolat és átjárás, intratextuális utalás található az egyes művek, az életmű darabjai között. Mindenekelőtt a perszonális narráció jellege, a szövegekben megszólaló hang idioszinkráziája, amely mögött az empirikus szerző és a szövegben megalkotott „szerzői én, illetve „narrátor” között megképződő bonyolult összefüggések állnak. A szövegek beszélője saját empirikus tapasztalatokat közvetít, más, valós személyekkel való találkozásokról számol be (mint például a *Kivándoroltak* esetében), az empirikus tapasztalatok és az azok által mozgósított reflexiók között ingázik (mint például *A Szaturnusz gyűrűi* esetében), vagy éppenséggel egy másik beszélő, beékelte narrátor diskurzusának a befogadójává és közvetítőjévé válik, aki viszont további beágyazott szövegeket tolmácsol, így a közvetítés rituális eseményjellegre tesz szert, miközben az elbeszélte történet(ek)hez való közvetlen hozzáférést felülírja a megsokszorozott, rétegzett, több szöveget egymásra hajtó narrációnak az emlékezet működés módját modelláló medialitása (mint például az *Austerlitz* esetében).

Sebald esszéregényeinek további sajátossága, hogy nemcsak szöveget, hanem képeket is tartalmaznak, kép és szöveg együttesen szédületes örvények felé csalogatva az olvasót. Kép és szöveg Sebald prózájára jellemző viszonyát Bán Zsófia a következőképpen jellemzi: „Sebald köztudottan a talált, »kóbor« képek szenvedélyes gyűjtője volt, komoly gyűjteménnyel rendelkezett, s az is tudható, hogy regényeiben valóban szabadon keverte a talált képeket azokkal, amelyek valóban azt a létező személyt ábrázolják, akiről a regényben éppen szó esik, valamint a saját magát (Sebaldot) ábrázolókkal. Ily módon a valóság, a tények, valamint a képzelet és a fikció képileg (is) kibogozhatatlanul összekeverednek, és azok az olvasók, akiknek elszánt céljuk, hogy ezeket szétszálazzák, rossz nyomon járnak”.⁷ Sebald műveinek narratív-poétikai sajátosságai – az énelbeszélés, amelynek elsődleges narrátora tehát egy „Sebald-szerű” figurát sejtet, az emlékirat és fikció határátlépései, a memoár, az útleírás és az esszé műfaji sajátosságainak kever(ed)ése, a szövegbe szisztematikus beékelte illusztrációk, fotók, festmények, rajzok, térképek – felismerhetővé, modellálhatóvá teszik a szerző által teremtett világszerűséget.

A vándorlás, elvándorlás, kivándorlás mellett Sebald másik nagy témája a pusztulás természetrajza, az emberi, állati, növényi lét megsemmisülése, a tömegek megsemmisítésének végeérhetetlen, ismétlődő mintázataira épülő, valamint ezek emlékezetét kíméletlenül eltörölő nagy történelem és a pusztulás emlékét, mementóját hordozó terek és helyek – amelyeket Sebald *Austerlitz* című regényében fájdalomnyomoknak nevez: „Austerlitz aznap, miután elhagytuk sétateraszbeli kilátóhelyünket, hogy járjunk egyet a belvárosban, hosszasan beszélt

7 BÀN Zsófia: *Veverka, avagy az emlékezés fortélyai. W. G. Sebald „Kivándoroltak” és „Austerlitz” című regényeiről.* Holmi 19(2007). 1. sz. (január) 110–123. Online: <http://www.holmi.org/2007/01/veverka-avagyaz-emlekezéses-fortelyai> (2014. 12. 10.)

még a *fájdalomnyomokról*, melyek, amiként tudni vélte, számtalan finom vonalban húzódnak végig a történelmen”.⁸

„Sebald a XX. század irodalmának egyik nagy melankolikus szerzője”,⁹ írja Bán Zsófia. A műveiben bejárt terek az enyészet dokumentumaivá válnak, az élet pillanatai a pusztulás lenyomatai vagy annak „ígéretét” hordozzák, innen az egyszerűnek a lét enyészet-ritmusába íródó kísértetiessége, víziószerűsége. Sebaldnál mindez a mondatok ívébe foglalódik, a szavak lélegzetvételébe ivódik. Takács Ferenc Sebald prózájának igencsak összetett hangvételét így jellemzi: „Ennek az egyetemes katasztrofalizmusnak az érzületi kísérlete, egyben részleges el-lenpontja: a higgadt kétségbeesés, a reménytelenség csendes melankóliája (és halk ironiája, sőt humora) hatja át könyveit, így *A Szaturnusz gyűrűit is*”.¹⁰

W. G. Sebald *A Szaturnusz gyűrűi* című esszéregénye egyedülálló, ugyanakkor a kultúra, a művészetek, az irodalom történetébe mélyen beágyazódó világirodalmi teljesítmény, amely a leginkább a „melankólia rendje” felől fejthető fel. A könyvbeli Janine Rosalind Dakyns Flaubert-kutató íróasztalán a nyitott könyvekből megképződő archeológiai rétegekhez hasonlóan a dolgok „látszólagos rendtelensége valójában nem más, mint valamiféle beteljesedett vagy a teljességhez közelítő rend”.¹¹ Sebald műveinek prózapoétikai sajátossága, hogy felépül egy végtelen részletgazdagságú narratív rend, egy sajátos rendszer, miközben éppen a rend fogalma, a tudományos megismerhetőség, rendszerezhetőség eszménye kérdőjeleződik meg és íródik felül.

A Szaturnusz a melankólia bolygója, amelyről Walter Benjamin ezt írja: „A leglassúbb forgású csillag, a kitérések és késések bolygója – a Szaturnusz jegyében jöttem világra”.¹² W. G. Sebald prózapoétikájában a benjaminí indíttatás fedezhető fel, amely több mint pusztán létállapot: világérzékelés és írásmód is egyben, szakadatlan átmenet, bolyongás, megtorpanás, letérés az útról, eltévedés és visszatalálás. A könyv lapjain egy kelet-angliai, a Suffolk grófságban 1992 nyarán tett utazás, gyalogtúra apropóján járjuk be a Sebald-vándorral együtt nemcsak Kelet-Angliát, hanem egyben a történelmet és a történelem kereteit szétfeszítő egész emberi létezést. A könyv az utazás előzményeit feltáró állapotrajzzal indul: „*azt remélve, hogy elszökhetem az üresség elől, ami egyik nagyobb munkám lezárása után egyre jobban kezdett eltölteni*”.¹³ Azonban az elhagyott vidékeken való barangolás, úgy tűnik, még inkább elmélyíti a válságot, ugyanis a narrátor-főhős a mély depresszió állapotában kórházba kerül, és kórházi ágyán fekve csupán az ég egy apró szeletére nyílik rálátása a dróthálós ablakon keresztül, amelynek (?) fotóját láthatjuk a könyvben. Ebben az állapotban születik meg a könyv megírásának gondolata, és gyűrűzik úti beszámolóból belső utazássá, szellemi zárándokúttá, egyetemes történelmi reflexióvá és víziósorozattá, miközben a konkrét utazás állomásainak és színhelyeinek leírása mindvégig megőrződik, poétikai szervezőelvként és az eszme- és kultúrtörténeti kitérők, letérések, eltévelyedések apropójaként.

A zárándoklat útvonala, bár nagyon is konkrét, mégis lebegővé, viszonylagossá válik, a légi háború emlékét idéző *kelet-angliai terek* leírása az enyészet, a pusztulás helyrajzává minősül

8 SEBALD: *Austerlitz* 16, kiemelés tőlem, P. J.

9 BÁN Zsófia: *i. m.*

10 TAKÁCS Ferenc: *Emlékek a megsemmisülésről*. Mozgó Világ Online 2011 december. Online: <http://mozgovilag.com/?p=5045> (2014. 12. 10.)

11 SEBALD: *A Szaturnusz* 16.

12 Walter BENJAMIN, idézi Susan SONTAG: *A Szaturnusz jegyében*. Ford. Kovács Lajos. Nagyvilág 3(2001). Online: <http://www.inaplo.hu/nv/200103/21.html> (2014. 12. 10.)

13 SEBALD: *A Szaturnusz* 9.

át. A melankólia rendjének logikája felől tekintve, a terek fájdalomnyomjellege, terheltsége okán a helyeket nem konkrét térbeli koordinátáik, hanem viszonyaik és temporalitásuk, azaz a történelem felvonásaiban eljátszott szerepük határozza meg: „Olyannyira üres és elhagyott e vidék, hogy ha valakit kitennének ide, aligha tudná megmondani, vajon az Északi tenger partján vagy mégis inkább a Kaszpi-tenger mellett vagy éppenséggel a Lian-tung-öbölben áll-e”.¹⁴ Lényeges, hogy ezt az utat Kelet-Angliában teszi meg a Sebald-vándor. A „kelet” toposza a folyamatos leépülés, válság, elhagyatottság, feledés összetett metaforikáját hordozza. Kelet-Anglia, ahol a virágzó fürdőhelyek egyszer tele voltak látogatókkal, a monumentális szállodákban inasok és szobalányok százai sűrűtek-forogtak, hogy kiszolgálják a vendégeket, az utazás idejére már csupán szellemként felidézhető emlékét sejteti ennek a káprázatos múltnak. Az egész tér a múlt kísérteteként, „nyugtalanítóná vált hely”¹⁵-ként lebeg földrajzilag a Brit-szigetek és az európai kontinens, a kereskedelem, a gyarmatosítás története szempontjából pedig Európa és Afrika, Ázsia, Dél-Amerika között.

Kelet maga az átmenet, nemcsak térben, hanem időben is, távol-keleti és távoli múltbeli kapcsolatokat asszociálva. Egymásra rétegződnek, egymáson átütnek a különböző (idő)min-tázatok, átrajzolódnak a személyes és történelmi emlékezet, a civilizáció és barbárság határvo-nalai, miközben a részletek együttállásában a nagy történelem hamis perspektívája mutatódik fel. „Ilyen tehát [mint a waterloo-i csatát ábrázoló körkép], gondoljuk magunkban, lassan körbejárva, a történelem ábrázolásának művészete. A perspektíva meghamisításán alapul. Mi, túlélők mindent főnről nézve látunk, mindent egyszerre látunk, de mégsem tudjuk, hogyan is történt valójában”.¹⁶ A nagy történelem árnyékában hihetetlen mennyiségű elfeledett részlet, emlék, tárgy, fájdalom, kínszenvedés, pusztulás és halál gyülemlik fel, árad folyamatosan.

A konkrét térbeli utazásnak a reflexió terébe átszállító, „ambulatorikus”¹⁷ jellege ugyanak-or azt sejteti, hogy a nagyobb horizontok mindig a részletekben mutatkoznak meg, mint ahogyan a mű elején megidézett Flaubert egyetlen porszemcseben „az egész Szaharát benne látta, és minden szemcse akkora súllyal bír, mint az egész Atlasz hegység”.¹⁸ A konkrét térben zajló utazással párhuzamosan egy másik útvonal bontakozik ki a reflexió terében, amely átvezet az angol kultúrtörténeten, és amelynek során számos külön figurával találkozunk, akik közül sokan maguk is emigránsok, mint Sebald maga, köztük Sir Thomas Browne 17. századi orvossal, aki Sebaldhoz hasonlóan Norwichba költözött, és ott írta a Sebald prózájához hasonló hibrid – tudomány- és művészetközi – műveit, Sebald prózáját minden bizonnyal megtermékenyítő melankolikus barokk körmondatait, továbbá Edward FitzGeraldal, Joseph Conraddal, azaz József Teodor Konrad Nalecz Korzeniowskival, Charles Algernon Swinburne-nel, Chateaubriand vikomttal. Átutazunk a világtörténelem színhelyein, a középkori Kína zsarnokuralmától az afrikai gyarmatosításnak a civilizáció és a barbárság viszonyát ellenkező jellel átíró, a Joseph Conrad prózájában is dokumentált szegényletes epizódjain át, a 19. és 20. század szegényfoltjaiig, pusztításaig. A sötétség jelentése a conradi értelemben is mozgósítódik: „*The white patch had become a place of darkness*”.¹⁹ A kolonizációs múlt sötétje kísért a jelen tereiben.

14 Uo. 181.

15 Uo. 86.

16 Uo. 148.

17 J. J. LONG: *W. G. Sebald – Image, Archive, Modernity*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2007.

18 SEBALD: *A Szaturnusz* 15.

19 Uo. 139.

Terhelt helyeken járunk, romok és fájdalomnyomok között, ahol, Sebald mondja, „valami eljövendő katasztrófában elpusztult civilizációk maradványai között éreztem magam”.²⁰ Az esszéregény végtelenül részletgazdag narratív építménye folyamatos átjárást teremt a lokális és az egyetemes, az utazás konkrét tere és a világtörténelem helyszínei, az utazás konkrét ideje (kolonizációs) múlt, Kelet és Nyugat között. Ahogyan Thomas Browne mutatja ki ugyanazon nyolcszögű *quincunx*-mintázatot a természet és a művészet alakzataiban,²¹ úgy a történelem mintázatai is kísérteties módon íródnak egymásra, kerülnek fedésbe, át tereken és időkön. Ebben a totális (szöveg)térben egymásra rétegződik a heringek szenvedéstörténete és a selyemhernyó-tenyésztés, a cukornád és a művészet, Tulp doktor anatómiai leckéje Rembrandt festményén és az európai civilizáció karteziánus öröksége.

A szövegben létrejövő perspektíva is olyan, mint amelyről Thomas Browne ír: mintha egyszerre távcsővel és mikroszkóppal néznénk, és minél többet látunk, annál inkább felsejlik, hogy mennyire csak tapogatózunk „a tudatlanság szakadékanak fenekén, a világ mély árnyaktól belengett épületében”.²² A melankólia rendje ebben a másfajta, összetett, egyidejű látásban körvonalazódik. A szövegben feltáruló látvány mindig víziószerű, hiszen a látható mindig a nem láthatóval együtt, a jelenvaló pillanat a múlt és jövő horizontjában, egyidejűségében mutatkozik meg. Az érzékelés túlterjed a puszta dolgon, a látványon, a jelen pillanaton. A látvány az enyészet perspektívája felől tárul fel a melankolikus tekintete, Szaturnusz gyermeke számára. Egy hely, egy látvány, egy történés elmúlt nyomokat hordoz, ugyanakkor a jövő felől nézve minden a mulandóság dokumentuma. „A Schiphol repülőtér épületében másnap reggel oly csodálatos tompaság uralkodott, hogy az ember szinte úgy vélhette, egy lépéssel már túljutott az e világon. Mint akik nyugtató hatása alatt állnak, vagy mintha lassított felvételen mozognának, olyan komótosan vándoroltak az utasok a csarnokokon át vagy lebegtek némán, a mozgólépcsőkön állva, a rendeltetés helyük felé a magasságokba föl s a mélységekbe le. [...] A nyilvánvalóan testetlen, angyalok módjára üzeneteiket elzengő bemondónők olykor-olykor szólítottak valakit. *Passagiers Sandberg en Stromberg naar Copenhagen. Mr. Freeman to Lagos. La señora Rodrigo, por favor.* Előbb-utóbb bizonyára mindenki sorra kerül az egybegyűltekek közül”.²³ Múlt, jelen, jövő együtt gördül fel és le a mozgólépcsőkön, az utasok csomagjaiban, a kísérteties érzését keltve. Dunajcsik Mátyás szavaival, „nemcsak a múlt betörése a jelenbe, hanem a jövő jelenléte a múltban is az idő kizökkenését, visszahajlását jelenti, és mint ilyen, kísérteties hatást kelt”.²⁴

20 Uo. 275.

21 „Ezt a mintázatot Browne mindenféle élő és holt anyagon felfedezi, bizonyos kristályalakzatokban, tengerisillagokban és tengerisünökben, az emlősállatok csigolyáin, a madarak és halak gerincén, több kígyófajnak is a bőrén, a négy lábúak egymást keresztező nyomaiban, a hernyók, lepkék, selyemhernyók és szenderek testformáiban, a vízipáfrány gyökerén, a napraforgók és mandulafenyők magházain, a tölgyek zsenge hajtásainak belsejében vagy a zsurló szárában és az ember művészi alkotásaiban, az egyiptomi piramisokban és Augustus mauzóleumában éppúgy, mint Salamon király gránátalmafákkal és fehér liliomokkal zsinórmérték szerint beültetett kertjében” Uo. 28.

22 Uo. 27.

23 Uo. 107–108.

24 DUNAJCSIK Mátyás–NEMES Z. Márió: *Sebaldia. Megjegyzések a kísérteties urbanitásról W. G. Sebald műveiben*. I. rész. Műút 4(2010). Online: <http://www.muut.hu/korabbiilapszamok/020/seb.html> (2014. 12. 10.)

„A Szaturnusz gyűrűi jégkristályokból és feltehetően meteorikus eredetű porrészecskékből állnak, amelyek kör alakú pályán keringenek a bolygó egyenlítője fölött. Egykoron a Szaturnusz egyik holdját alkothatták, amely a bolygóhoz túl közel kerülve az árapályerők hatására darabokra hullott (→ Roché-határ)” – olvashatjuk a Brockhaus-enciklopédiából idézett passzust a könyv harmadik mottójaként. Takács Ferenc eme mottót az egyetemes pusztulás sebaldi esztétikájának értelmezési keretébe helyezi: „*A Szaturnusz gyűrűi*, ahogy haladunk előre az olvasásban, egyre inkább valamiféle pusztításenciklopédiává bővül: »Sebald« emlékezete, az emlékezet ez az enciklopédia, és az írás, mely egyetlen eszköz, hogy az egyetemes pusztulásnak nyoma és emléke maradjon. Más – sugallja a könyv – nemigen áll útjában ennek a valóban egyetemes folyamatnak, minden kíméletlenül alá van vetve, persze a *mutatis mutandis* ideértve, azaz metaforikusan, bár ettől nem kevésbé dermesztő szükségszerűséggel, annak az asztrofizikai törvényszerűségnek, amelynek a Brockhaus-enciklopédiából vett leírását a könyv élére illesztett mottóban (három mottó közül a harmadikban) olvashatjuk. Az ún. Roche-határ ez, az a kritikus távolság, amelyen belül a bolygó (esetünkben a Szaturnusz) gerjesztette árapályerők szétmorzsolják a körülötte keringő holdat, és a hold elpusztul: darabokra hull, és ezentúl tehetetlen jégkristály és porgyűrűként kering bolygója körül”.²⁵ A Szaturnusz-gyűrűk – pusztulás ígézetét hordó – lenyűgöző szépsége annak az esztétikai élvezetnek a jelölőjévé válhat, amelyet Sebald olvasója függőséget okozó szenvedélybetegségként, a szöveg ellenállhatatlan örömeiként tapasztalhat meg.

SEBALD, THE TRAVELLER – SEBALD’S TRAVELLERS

Keywords: *travel, reflection, history, transition*

W. G. Sebald’s works are preeminently related to the motif of travel, both concretely, spatially and in an abstract sense, as incessant rambling in the spaces of writing and reflection. Sebald’s „ambulatory” prose is characterised by manifold connections between the concrete, physical journey and the sphere of reflection. The study is aimed at presenting the traversed historical, geocultural and medial spaces and at exploring Sebald’s enigmatic routes.

SEBALD, CĂLĂTORUL – CĂLĂTORII LUI SEBALD

Cuvinte-cheie: *călătorie, reflexie, istorie, tranziție*

Operele lui W. G. Sebald se leagă în special de motivul călătoriei, atât în sens concret, fizic, cât și în sens abstract, ca pribegie neîncetată în spațiile scrierii și ale reflexiei. Proza „ambulatorică” a lui Sebald se caracterizează de conexiuni multiple dintre călătoria în spațiul concret și sfera reflexiei. Studiul își propune să prezinte spațiile istorice, geoculturale și mediale ale călătoriei, să dezvăluie itinerariile enigmatice ale lui Sebald.

²⁵ TAKÁCS Ferenc: *i. m.*

MOLNÁR BODROGI ENIKŐ*

NYELVEK, IDEOLÓGIÁK ÉS KISEBBSÉGEK
AZ ÍROTT MÉDIÁBAN

Kulcsszavak: *nyelvi ideológia, kisebbségi sajtó, nyelv és identitás kapcsolata, kisebbségi nyelvhasználat, pluralizmus*

FELVEZETÉS

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy milyen nyelvi ideológiák jelennek meg három finn-ugor kisebbség, a moldvai csángók, a norvégiai kvének és a svédországi meänkieli beszélők négy sajtótermékében, a Moldvai Magyarság, a Ruijan Kaiku, a Met és a Meänmaa lapban.¹

Elsősorban arra összpontosítok, hogy milyen nyelvi ideológiák mutathatók ki a vizsgált korpuszban a kisebbségek nyelvi identitását, saját nyelvükhöz és országuk többségi nyelvéhez valamint a két- és többnyelvűséghez való viszonyukat illetően. Az említett lapok tanulmányozása arra a következtetésre vezetett, hogy anyanyelvük nagyon erős érzelmeket ébreszt mindazokban, akik hosszú ideig tartó asszimilációnak voltak alávetve.

Induljunk ki abból a tényből, hogy mind az egyéneknek, mind a közösségeknek vannak ismeretei arról a nyelvről, amelyet beszélnek (két- vagy többnyelvűség esetében azokról a nyelvekről, amelyeket beszélnek). Tanulmányom szempontjából az anyanyelvvel kapcsolatos diszkurzusokat emelem ki, amelyeknek részben spontán, részben intézményes közegei vannak.

A diszkurzus fogalmát sokféleképpen határozták meg és használták a különböző humán és társadalomtudományi területeken.² Saját diszkurzusfelfogásom a Jaworsky és a Coupland értelmezéséhez áll közel, amely szerint a diszkurzus nem más, mint társadalmi, politikai és kulturális kontextusban történő nyelvhasználat.³ Egyszerűen fogalmazva diszkurzuson azt a módot értem, ahogy a nyelvekről és azok közösségi funkcióiról beszélni szoktak.

Kutatásaimban tudatosan összpontosítok a három fent említett kisebbség ama tagjaira, akik még használják anyanyelvüket, illetve olyan kisebbségi lapokra, amelyekben a közösség saját nyelvén (is) közölnek cikkeket.

* M. BODROGI ENIKŐ (1967), dr., bölcsező, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Intézetének docense. E-mail: mbeniko@gmail.com.

- 1 Erről a témáról hosszabb tanulmányom is megjelent meänkieli nyelven. MOLNÁR BODROGI ENIKŐ: *Kieli-iteolokioita vähemistöavisissa*. Virittäjä CXIX(2015). 4. sz. 525–558.
- 2 SARI PIETIKÄINEN–ANNE MÄNTYNEN: *Kurssi kohti diskurssia*. Vastapaino, Tampere, 2009. 22–28; VESA HEIKKINEN: *Diskurssi = Genre-analyysi – tekstilajitukimuksen käsikirja*. Toim. Vesa HEIKKINEN–Eero VUOTILAINEN–Petri LAUERMA–Ulla TIILILÄ–Mikko LOUNELA. Gaudeamus Helsinki University Press, Helsinki, 2012. 94–99.
- 3 ADAM JAWORSKI–NICOLAS COUPLAND: *Introduction: Perspectives on Discourse Analysis = The Discourse Reader*. Eds. ADAM JAWORSKI–NICOLAS COUPLAND. Routledge, Abingdon, New York, 2006. 3.

Tanulmányom primér anyagát egy négy nyelvű korpusz alkotja (magyar, meänkieli, kvén és finn), amelyet négy kisebbségi lap cikkeiből gyűjtöttem össze. Ezek a következők: a magyar és román nyelvű Moldvai Magyarság, a finn, kvén és norvég nyelvű Ruijan Kaiku ('Norvégia Visszhangja'), a meänkieli és svéd Met ('Mi') valamint a meänkieli Meänmaa ('A mi földünk'), amely néhány finn nyelvű cikket is publikál. Az első három lap esetében a 2009-es évfolyam számaiból gyűjtöttem össze vizsgálándó anyagomat, míg a Meänmaa lapnak két évfolyamát, a 2009–2010-est használtam fel, ugyanis a lap csak évente négyszer jelenik meg anyagi támogatás híján.

A Moldvai Magyarság lapból 54 cikket, a Ruijan Kaikuból 32, a Met újságból 21, a Meänmaa lapból pedig 30 cikket használtam fel az anyaggyűjtéshez. A téma kutatásához valójában kevesebb anyag is elegendő lett volna, ugyanis tíz-tizenöt cikk után a korpuszból kinyerhető nyelvi ideológiák ismétlődni kezdtek.

Az 'újságíró' szót nem hivatásos újságíró értelemben használom, hanem olyan személyt értek rajta, aki az általam vizsgált négy sajtótermékben kisebb-nagyobb rendszerességgel publikál. Ennek az az oka, hogy alig találunk a lapok írói között olyant, akinek újságírói képzettsége van, és aki saját anyanyelvét (a csángó esetében saját nyelvjárását) használja. Általános probléma e kisebbségek esetében, hogy nagyon kevés anyanyelvű értelmiségijük van, ugyanis a saját nyelvükön nem működik iskolai oktatás sem Svédországban, sem Norvégiában. A csángók esetében más a helyzet, ők román nyelven sajátítják el az írni és olvasni tudást, és a csángó oktatási programnak köszönhetően magyar nyelvet is tanulhatnak, fakultatív órák keretében.

NYELVI IDEOLÓGIÁK

Tolcsvai Nagy egyik tanulmányában olvashatjuk, hogy a megismerés a hétköznapi tapasztalatokra épül, s az így létrejövő ismeretek „a közösségi kultúra keretében kapják meg az általánosabb értelmezésüket”.⁴ Ez a fajta tudás tehát konvencionális, történeti koronként változik, és gyakran ideologikus formában mutatkozik meg. Az ideológiát úgy határozza meg Tolcsvai Nagy, mint olyan eszmerendszert, „amellyel egy társadalmi csoport, réteg, osztály, párt az érdekeit és a viselkedését kívánja irányítani, igazolni”.⁵

Lanstyák megkülönbözteti a nyelvi ideológiáknak egy szűkebb és egy tágabb felfogását. Az első értelemben a nyelvi ideológiák „olyan gondolatok, gondolatrendszerek, amelyek a nyelvi rendszerrel, a nyelvhasználattal, a nyelvi közösségek helyzetével, a nyelvek egymáshoz való viszonyával stb. kapcsolatos tények magyarázatára és igazolására szolgálnak”.⁶ A második szerint „a nyelvi ideológiák magukban foglalják a beszélők által meg nem fogalmazott –

4 TOLCSVAI NAGY GÁBOR: *Ideologikus nyelvészeti sztereotípiák a magyar nyelvről = Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Szerk. BORBÉLY Anna–VANČONÉ KREMMER Ildikó–HATTYÁR Helga. MTA Nyelvtudományi Intézet–Gamma Nyelvi Iroda–Konstantin Filozófus Egyetem Közép-Európai Tanulmányok Kar–Tinta Könyvkiadó, Bp.–Dunaszerdahely–Nyitra, 2009 (15. Élőnyelvi Konferencia. Párkány [Szlovákia]). 76.

5 Uo.

6 LANSTYÁK István: *Nyelvi ideológiák és filozófiák*. Társadalomtudományi Szemle XI(2009). 1. sz. 28. Online: http://web.unideb.hu/~tkis/li_nyviideolesfil.pdf (2016. 01. 20.)

sőt nem is tudatosult – nyelvvel kapcsolatos meggyőződéseket is, melyek meglétére a beszélők nyelvi viselkedéséből lehet következtetni”.⁷

Saját kutatásomban fontosnak tartottam figyelembe venni, hogy milyen tágabb, szocio-kulturális attitűdök jutnak kifejezésre az általam vizsgált diszkurzusokban. A nyelvi ideológiák kultúrafüggőek, s olyan kérdésekre keresnek választ, mint például mi a nyelv, milyen funkciói lehetnek, mit árulnak el az egyes nyelvi kifejezésformák azok használóiról. A nyelvi ideológia kultúrafüggősége rendkívül fontos, ugyanis a különböző népek és népcsoportok kultúrájától függően a nyelvhasználók más és más módon vélekedhetnek saját nyelvükről vagy nyelvváltozatukról.

A KUTATÁS TÉMÁJA, MÓDSZEREI, HIPOTÉZISEK

Témámat kvalitatív módszerrel kutattam, mivel ez bizonyult a legcélravezetőbbnek egy empirikus jelenség, a nyelvi ideológiák kisebbségi lapokban való reprezentációjának elemzéséhez. Az érdekelt, hogy a vizsgált célcsoportjaim (három kisebbséghez tartozó újságírók) miként vélekednek az anyanyelvvel, a kétnyelvűséggel, a nyelvek egymás közötti viszonyával kapcsolatos kérdésekről. A vizsgált nyelvi korpusz nyomtatott szövegekből áll, amelyek a közéleti kontextus részei. Egyfelől a szövegtörzsekben konstruálódó jelentések, másfelől azok kontextusa és a társadalmi cselekvés⁸ közötti viszonyt elemzem ebben a tanulmányomban. Ily módon a nyelvhasználat mikroszintjét összekapcsolom a kontextus makroszintjével. Kutatásom kontextusán mindenekelőtt a kisebbségi nyelveket beszélők helyzetét és azokat a kisebbségi lapokat értem, amelyekből összegyűjtöttem primér anyagomat. Saját ismereteim a kontextusról egyrészt személyesek, másrészt a szakirodalom által megismerkedtem a szóban forgó kisebbségek történetével és társadalmi-politikai helyzetével.

Két hipotézis alapján kezdtem hozzá a téma kutatásához: 1. a különböző nyelvű kisebbségi lapokban ugyanazoknak az ideológiáknak a reprezentációit is meg lehet találni, mivel a kisebbségben élők hasonló problémákkal konfrontálódnak a többségekkel való viszonyukban; 2. A második hipotézisem az volt, hogy mivel a csángók történelmi háttere olyan nagy mértékben eltér a Fennoskandiában élő meänkieli és kvén beszélőkéitől, ennek hatásaként több eltérést kell találnunk egyfelől a csángó, másfelől a meänkieli és kvén kisebbségi lapok nyelvi ideológiái között, mint a meänkieli és kvén sajtótermékek között.

Az összegyűjtött szövegtörzsek elemzését tematizálással⁹ indítottam. Anyagom csoportosítása témák szerint nem volt könnyű, egyfelől amiatt, jóval több anyag összegyűlt, mint amennyire a kutatás elején számítottam, másfelől meg elég sok idézetet több témához is be lehet sorolni. Az anyag elemzésében a tipizálás módszerét is használtam¹⁰, és a tipikustól eltérő esetek kiemelésére fektettem nagyobb hangsúlyt.

7 Uo.

8 A fogalmat weberi értelemben használom. Lásd Max WEBER: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. I. *Szociológiai kategóriáiban*. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1987. 37–80.

9 JARI ESKOLA–JUHA SUORANTA: *Johdatus laadulliseen tutkimukseen*. VASTAPAINO, TAMPERE, 1998. 174–180.

10 Uo. 181–184.

A következőkben elemzendő anyag mindenekelőtt értelmiségiek diszkurzusaiból áll. Érdemes szem előtt tartani azt a tényt, hogy még akkor is, amikor a lapokban kevésbé iskolázott embereket idéznek, mindig az újságíró választásán múlik, mit emel ki a hétköznapi emberek nyelvi ideológiai közül.

A VIZSGÁLT LAPOK

A Moldvai Magyarság kétnyelvű (magyar és román) csángó lap, amely a legtöbb cikket mindkét nyelven közli. Néhány csángó nyelvjárásban írott szöveg is olvasható a lapban. Megszületését a Sepsiszentgyörgyön élő, moldvai származású, csángó közösség kezdeményezte. 1990-ben indult útjára, 1992-ig Csángó Újság – Gazeta Ceangăilor néven publikálták. 1992-től, a 22. számától Moldvai Magyarság címmel jelent meg. 1998–2000 között anyagi támogatás híján szünetelt a lap. A csíkszeredai székhelyű Székelyföld Alapítvány, a Székelyföld folyóirat szerkesztőgárdája, Ferenczes István főszerkesztővel az élen 2000 óta újra megjelenteti, havonta 800 példányban. Kezdetben 16 oldalas volt, majd 22–24 oldalnyira bővült a tartalma. Főszerkesztője Ferenczes István és felelős szerkesztője Mirk Szidónia-Kata.

A Met kétnyelvű (meänkieli és svéd) lap, amely 1983 óta jelenik meg. A Svédországi Tornio-völgyiek Országos Szervezetének (STR-T: Svenska Tornedalingars Riksförbund – Tornionlaaksoalaiset) lapja. 2009-ig évente négyszer jelent meg, 31 oldalnyi terjedelemben. 2009-től négyoldalnyi változatban publikálják, évente hatszor, a Haparandabladet–Haaparannanlehti kétnyelvű (svéd és finn) napilapban. A Haparandabladet számonként 5313 példányban jelenik meg, amint a szerkesztőségtől értesültem. A Met az interneten is olvasható (<http://www.str-t.com/metavisi.php>), és 2015-ben digitális lappá vált. Felelős szerkesztője Tore Hjort.

A Meänmaa a világ egyetlen szinte egészében meänkieli nyelvű lapja. Mindössze néhány cikket közölt finnül. 2009 óta évi négy száma jelent meg 1000 példányban, és évente egyszer 8000 példányban. Svédországban és Finnországban, a Tornio-völgy két oldalán terjesztik, néha a Haparandabladet–Haaparannanlehti mellékletként. Főszerkesztője Bengt Pohjanen, aki a svédországi Haparandában szerkeszti a lapot. 2015 óta a lap fő céljának tekinti a meänkieli nyelvű szépirodalom terjesztését. Digitális változatban is megjelenik 2015 óta (<http://liipetti.net/aviisi/>), Meänmaan tiuku (Meänmaa csengője) néven. Az új változatban több nyelven jelennek meg cikkek a meänkieli szépirodalomról, illetve meänkieli művek különböző nyelvekre lefordítva.

A Ruijan Kaiku a kvének és norvégiai finnek lapja, amelyet a norvégiai Tromssöben (Liisa Koivulehto) és Altában (Heidi Nilima Monsen) szerkesztenek. Háromnyelvű lap, legnagyobb részt norvég, s mellette kvén és finn nyelvű. Olykor meänkieli, svéd és más nyelveken is közöl cikkeket. 1995-ben indult, évente tíz száma jelenik meg, és 28 oldalnyi terjedelmű. Főszerkesztője Heidi Nilima Monsen. Legtöbb megrendelője norvégiai, de Finnországban és Svédországban is olvassák. Az interneten a www.ruijan-kaiku.no oldalon érhető el, illetve a Facebookon (RuijanKaiku), a Twitteren (@RuijanKaiku) és az Instagramon @RuijanKaiku.

NYELVI IDEOLÓGIÁK A VIZSGÁLT KISEBBSÉGI LAPOKBAN

Tanulmányom következő részében közelebbről megvizsgálom a azt a korpuszt, amelyet a lapokból összegyűjtöttem. A korpusz tematizálása során olyan nyelvi ideológiák is kerültek a felszínre, amelyek közösek valamennyi lapban. Ezek közül csak háromra összpontosítok, olyanokra, amelyeket más-más módon értelmezhetnek a különböző kisebbségek vagy ugyanazon kisebbség különböző csoportjai és tagjai. Az alábbiakban a kisebbségi ideológiájának, a nyelvi liberalizmus vagy pluralizmus ideológiájának és a nyelvet az identitás alapkövének tartó ideológiájának a lapokbeli nyelvi reprezentációit elemzem.

Nem teszek különbséget a hétköznapi emberek (a nép) és az értelmiségiek köréből származó ideológiák között. Azt viszont fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy mindkét esetben szem előtt kell tartanunk azt a történelmi és társadalmi makrokontextust, amelyben ezek az ideológiák létrejöttek.

A KISEBBRENDŰSÉG IDEOLÓGIÁJA

Kisebbségi ideológiájának nevezem azt a nyelvi ideológiát, amelynek értelmében a saját kisebbségi anyanyelv alacsonyabb értékű, mint a többségi nyelv, és beszélője másodrendűnek, stigmatizáltnak érzi önmagát miatta.

A szégyenérzetről gyakran írnak az általam vizsgált kisebbségi lapokban. Érdekes megfigyelni, milyen különbségek mutatkoznak abban, ki miért érez szégyent, hol keresendők az érzés okai. A magyar nyelvvel azonosuló csángók például szégyent érezhetnek amiatt, hogy a román nyelvű kultúrában szocializálódtak, s nem volt alkalmuk elsajátítani saját nyelvüket és kultúrájukat, amint ez az alábbi példában is látható:

„Bevallom, szégyelltem magam tudatlanságom miatt és nagyon bántott, hogy nem a magyar kultúrában nőttünk fel”.¹¹

A következő idézetből az derül ki, hogy a kettős félnyelvűség szintén lehet a szégyenérzet oka: mikor valaki mind a kisebbségi, mind a többségi nyelvnek (a magyarnak és a románnak) csak egy-egy helyi változatát ismeri.

„Az én esetemben a probléma vagy a nehézség az volt, hogy nem kétnyelvű, hanem kétszeresen félnyelvű voltam, hiszen mind a magyar, mind pedig a román nyelv egy alrendszerét ismertem”.¹²

Az alábbi idézet arról tanúskodik, hogy saját nyelvüket „rozogá”-nak és „korcsos”-nak tartják, s szégyent éreznek miatta. Az írást és olvasást többségi nyelven tanulják az iskolában, s emiatt saját nyelvük presztízsértéke még jobban csökken a szemükben.

„Aztán az iskolabajlás megkezdésével szinte kötelesség elfeledni ezt a *rozoga* nyelvet, amit *korcsosan* beszélnek itt ebben a semilyen-semolyan faluban, meg kell tanulni az igazi nyelvet, meg kell tanulni írni-olvasni”.¹³ (kiemelés tőlem – M. B. E.)

11 DEÁKY ANDRÁS: *Nyisztor Ilona laudációja*. Moldvai Magyarság XIX(2009). 2. sz. 4.

12 HEVESI MÓNÁR JÓZSEF: *Beszédes bizonyosságok*. Moldvai Magyarság XIX(2009). 6. sz. 10.

13 SZÁVA CSANÁD: *Két év Moldvában*. Moldvai Magyarság XIX(2009). 2. sz. 22.

A meänkieliek szintén szégyent éreznek amiatt, hogy nem tudják eléggé saját nyelvüket. Mind a környezet, mind a beszélő maga kritikusan viszonyulhat a kisebbségi nyelvhasználat-hoz. A Met újságban bőven találni ezt alátámasztó idézeteket. Nézzünk meg néhányat közülük.

„Kislányként szégyelltem a finn nyelvjárást, amelyet észrevettek bizonyos szavakban”.¹⁴

„Várj csak, megmagyarázom: nem írok meänkieliül és rosszul is beszélem”.¹⁵

A szégyen miatt nem merik használni a meänkielit nyilvános helyeken, csak otthon, amint az alábbi idézetből is kiderül. A „csendes” melléknév itt arra utal, hogy a beszélő nem meri máshol használni anyanyelvét, mint egy szűk, biztonságos közegben, ahol nem érheti megszégyenítés: a családban. S amikor tapasztalatáról vall, akkor valójában egy nemzedék képviselőjeként szólal meg.

„Alighanem annak a csendes nemzedéknek a képviselője vagyok, aki nem beszél meänkieliül, csak biztonságos környezetben (azaz a családban)”.¹⁶

A hiányos nyelvtudás kisebbségi érzést szül, amelynek okait nem a többségi nyelv dominanciájában keresik, hanem például a kisebbségi nyelv grammatikájának bonyolultságában. Kétségtelen, hogy egy indoeurópai nyelven (például svédül) szocializált egyén számára egy finnugor nyelv idegennek, s mint ilyen, nyelvtana nehéznek tűnik.

„Értem a mindennapi meänkielit a konyhában és a faluban, de szégyellem, amikor én magam próbálok beszélni, és érzékelem, milyen nehéz az a sok furcsa [névszóragozási] eset. Akkor inkább elhallgatok”.¹⁷

A Meänmaa lap cikkeinek egészen más a hozzáállása a nyelvtudáshoz. Ezekből teljességgel hiányzik a kisebbségi ideológiája. Nyilvánvaló az írott szövegekből, hogy szerzőik jól ismerik, és bátran használják szóban és írásban egyaránt mind saját kisebbségi nyelvüket, mind a többségi nyelvet, ezért szégyenkezésre nincs okuk.

A Ruijan Kaiku lapban viszont, bár ritkán, megjelenik a kisebbségi ideológia. Az alábbi idézet szerzője például erős érzelmi töltetű szavakkal fejezi ki a saját nyelvhez való viszonyulást, a következőképpen:

„Természetesen meg kellett tanulni norvégul – csak norvégul! – és nem követelni a saját nyelven történő oktatást az iskolában. A finn nyelv csak *teher* volt és a kvén akcentus nagy *szégyen*”.¹⁸ (kiemelés tőlem – M. B. E.)

Ezt viszont olyan kontextusban olvashatjuk, amelyben a kisebbségi érzés a büszkeség érzésével kereszteződik.¹⁹ Az alábbi idézet szerzője például ragaszkodik szülei és felmenői nyelvéhez, és el akarja sajátítani azt. Szégyent amiatt érez, hogy nem tud kvénül, de norvégul igen.

14 EVA KVIST: *Olen syntynyt pienessä kylässä, yhessä mailmaan loukoista*. Met avisi 2009. 7. sz. 23.

15 JESSICA SÖRMLING: *Se hiljanen toimituksessa*. Met avisi 2009. 6. sz. 26.

16 Uo.

17 Uo.

18 *Tietysti riidellään*. Ruijan Kaiku XVI(2010). 1. sz. 2.

19 Az ideológiák kereszteződésének jelenségéről lásd SARI PIETIKÄINEN: *Kieli-ideologiaa arjessa. Nekusanalyysi monikielisen inarinsaamenpubujan kielielämäkerrasta*. Virittäjä CXVI(2012). 3. sz. 410–442.

„Kvén vagyok. Apám kvénül beszél és anyám is egy keveset, s én is meg akarom tanulni. Az idősebb bátyám már jól megtanulta. Azt akarom mondani, szégyen, hogy én, aki kvén vagyok, nem tudom a kvén nyelvet, a norvégot viszont beszélem!”²⁰

Tanulmányom eme fejezetéből kiderül, hogy a kisebbség ideológiája gyakran tetten érhető a vizsgált kisebbségi lapokban. Ez a tény összefügg azzal, hogy a kisebbségeket gyakran másodrangúaknak tekintik a többségi nyelvű társadalomban, és ők maguk is gyermekkoruktól kezdve megtanulják lenézni saját nyelvüket (vagy nyelvjárásukat, a csángó esetében). A kutató számára nyilvánvaló, hogy a kisebbség ideológiája a Met lapban és a Moldvai Magyarországon erőteljesebben van jelen, mint a Ruijan Kaiku újságban, a Meänmaa lapból pedig teljesen hiányzik. Ennek okait főként abban kell keresnünk, hogy az újságírók miként értékelik saját kisebbségi nyelvtudásukat, és hogyan viszonyulnak többségi nyelvismeretükhöz.

A NYELVI PLURALIZMUS VAGY LIBERALIZMUS IDEOLÓGIÁJA

A nyelvi pluralizmus²¹ vagy nyelvi liberalizmus²² ideológiája szerint a nyelvhasználat az ember személyes ügye, és nem szükséges kívülről irányítani vagy szabályozni. Általában a nyelvi sokféleség elismerését értik rajta. Tánchos felhívja a figyelmet arra, hogy ha a liberalizmus elvét doktrínászerűen alkalmazzák, akkor egy nyelv halálát „természetes” jelenségként fogadják el, amely szükségszerű és a modernizáció szemszögéből célszerű. Ez az ideológia megtagadja a nyelvnek tulajdonított szimbolikus értéket és a nyelvi asszimiláció jelenségéhez való érzelmi viszonyulást.²³

A nyelvi liberalizmus ideológiáját sokféleképpen értelmezik a különböző kisebbségi lapok. Az általam vizsgált sajtótermékek közül a Met lapban van legerőteljesebben jelen, s azt értik rajta, hogy bármilyen meänkieli nyelvváltozaton írott szöveg elfogadható, nincs szükség nyelvi normákra, egységesítésre semmilyen szinten.

Valamennyi lapszámában olvasható az a szerkesztői alapelv, amelynek értelmében a meänkieli minden nyelvváltozatán írott szöveg közlésre alkalmas.

„Az STR-T előmozdítja és fejleszti a meänkielit mind beszélt mind írott formájában. Megértéssel viseltetünk a használatban levő helyi változatok iránt”²⁴

20 *Kolme kielikursilaista: Miksi sie tulit kursile?* Ruijan Kaiku XV(2009). 7. sz. 9.

21 MARIA WINGSTEDT: *Language Ideologies and Minority Language Policies in Sweden: Historical and Contemporary Perspectives*. Centre for research on bilingualism, Stockholm University, Stockholm, 1998. 166.

22 LANSTYÁK ISTVÁN: *Nyelvi problémák és nyelvi ideológiák = Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban*. Szerk. HIRES-LÁSZLÓ Kornélia-KARMACSI Zoltán-MÁRKU Anita. Tinta-II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete, Bp.–Beregszász, 2011 (A 16. Élőnyelvi Konferencia anyagai) (a továbbiakban *Nyelvi mítoszok*), 55.

23 TÁNCHOS VILMOS: *Csángó nyelvideológiák = Nyelvi mítoszok* 42–43.

24 PUHHEENJOHTAJA: *Pääkirjotus*. Met avisi 2009. 1. sz. 24.

„Minden nyelvhasználónak joga van szabadon használni azt a változatot, amelyhez hozzászokott, és azt alkalmazni írott formában”.²⁵

A Met lapban a nyelvi pluralizmus abban a nézetben is megmutatkozik, hogy a meänkieli csak egy a Tornio-völgyi kisebbség²⁶ megkülönböztető vonásai közül. Az alábbi idézet szerint a Tornio-völgyi kisebbségre az is jellemző, ahogyan önmagáról vélekedik, és ahogyan földrajzi környezetéhez viszonyul.

„Azt akarom mondani, hogy nem csak a meänkieli önmagában fontos kisebbségi helyzetünk meghatározásában, hanem az is, ahogyan önmagunkat látjuk és ahogy a Tornio-völgyhöz viszonyulunk kisebbségi területként”.²⁷

Ha alaposabban megvizsgáljuk a nyelvi liberalizmus ideológiáját, alapgondolata, amelynek értelmében mindenik nyelvváltozat megfelel mind szóbeli, mind írásbeli használatra, sokféle kérdést felvet. Ha minden nyelvváltozatot elfogadunk, és egyenrangúnak tekintünk, hogyan lehet ezeket például az oktatásban alkalmazni? S honnan lehet tudni, melyik változat helyi variáns (például nyelvjárás) és melyik idiolektus?

Egyik érdekes tanulmányában Mantila a nyelvváltozatok és a standardizálás közötti kapcsolatot vizsgálja a nyelvi norma megteremtésének folyamatában.²⁸ Megállapítja, hogy egy nyelv standardizálása az első írott szövegekkel kezdődik abban az értelemben, hogy e szövegek példát mutatnak az elkövetkező íróknak. Ez a kijelentés abban az esetben is igaz, ha az íróknak nem áll szándékában nyelvi normákat teremteni, csak saját kisebbségi csoportjának tagjait biztatja anyanyelvük írásbeli használatára.²⁹ Felmerül tehát az a kérdés, hogy ha valamely lap mindenféle nyelvváltozaton írott szöveget közöl, milyen példát mutat ez az íróknak és az olvasóknak? A nyelvi sokszínűség tény, az viszont komoly problémát jelent, hogy egy veszélyeztetett kisebbségi nyelv fiatal íróinak igenis szükségük van szabályokra és példákra, s ezeket nem kapják meg.

A nyelvi pluralizmus másfajta problémákat is felvet, legalábbis a kutató szemszögéből. A Ruijan Kaiku lapban például egy színarabíró és rendező úgy nyilatkozott, hogy teljesen mindegy, milyen nyelvet használnak a színpadon:

„[...] mindegy, hogy milyen nyelvűek a produkcióim. A kommunikáció maga a fontos”.³⁰

Az ilyen darabokban a többségi nyelv a domináns, s mellette valamilyen mértékben kisebbségi nyelveket is használnak, néhány mondat vagy dal erejéig. Ugyanez a helyzet a meänkieli kulturális eseményeken is, s mindkét kisebbségi nyelv hétköznapi használatának színterein.

25 Uo.

26 Itt fontosnak tartom megjegyezni, hogy a „Tornio-völgyi kisebbség” félrevezető kifejezés, mivel a Tornio-völgy egy földrajzi tájegység megnevezése, illetve a Tornio-völgyi az ott élő népességé, amelyet legfeljebb regionális közösségnek tekinthetünk, de kisebbségnek aligha. A Tornio-völgyi lakosságnak viszont az a része, amely meänkieliül beszél, értelemszerűen nyelvi kisebbséget alkot. A svéd állam 2000 óta kisebbségi nyelvnek ismeri el a meänkielit.

27 TAPIO KOSTET: *Pääkirjotus*. Met avisi 2009. 8. sz. 20.

28 HARRI MANTILA: *The Relationship Between Variation and Standardisation in the Creation of a New Standard Language = Planning a New Standard Language. Finnic Minority Languages Meet the New Millennium*. Eds. Helena SULKALA–Harri MANTILA. SKS, Helsinki, 2010 (Studia Fennica Linguistica 15). 54–73.

29 Uo. 54.

30 Liisa KOIVULEHTO: *Uusi teatteri sekottaa leikin ja toelisuuen*. Ruijan Kaiku XV(2009). 8. sz. 15.

Az alábbi idézet írója öröndetesnek tartja, hogy a gyermekek keverik a különböző nyelveket:

„Észrevettem azt is, hogy a fiatalok elkezdtek [kisebbségi] nyelven játszani, és keverik a számi meg az angol nyelvet. Talán nemsokára a kvént és a finnt is. Örülünk, hogy nem kell választanunk a számi és a finn között, hanem minden nyelvet használhatunk!”³¹

A Moldvai Magyarság lapban a nyelvi liberalizmus ideológiája főleg a magyar értelmiségiek diszkurzusaként mutatkozik meg, pontosabban abban, hogy a magyar nyelv fontosságának kiemelésével a román nyelvi asszimilációval próbálnak szembeszállni.

„[...] Nagyon erős asszimilációs folyamat tapasztalható, ennek kell valahogy gátat szabni azzal, hogy a lehető legszélesebb körben kiterjesztik a magyar nyelvű oktatást”³²

Az újságírók tisztában vannak azzal, hogy a csángók nyelvválasztása attól függ, milyen társadalmi kontextusban használják a nyelvet.

„A település nyelve a helyi magyar dialektus. A kétnyelvűség, a két nyelv együttes használata csak az iskoláskorúakra jellemző, és a nyolcadik osztályig tart. Aki városra kerül, az általában nyelvet választ, attól függően, hogy milyen nyelvű közösségbe kerül. Aki otthon marad, az biztosan a magyar nyelvet választja, mert a felnőttek nyelve magyar”³³

A Meänmaa lapban a nyelvi pluralizmus ideológiája a határon átvélő együttműködés fontosságának kiemelésében érhető tetten. Eszerint a meänkieli továbbfejlesztéséhez szükség van a svédországi beszélők támogatása mellett a finnországi Tornio-völgyi nyelvjárások beszélőinek nyelv- és identitáserősítő befolyására is.

„A meänkieli hosszú ideje írott nyelv, s most kellene olyan támogató erők, akik folytatják ezt a munkát. Sok emberre van szükség Meänmaából, a folyó mindkét oldaláról”³⁴

A nyelvi pluralizmus vagy liberalizmus ideológiáján sok mindent értenek a vizsgált sajtótermékekben. Jelentheti azt, hogy egyazon nyelv több vagy valamennyi változatának használatát elfogadják és támogatják a lap szerkesztői, mint például a Met esetében. Azt is érthetik rajta, hogy különböző nyelveket beszélnek a kulturális rendezvényeken. Ilyenkor a többségi nyelv mellett kisebbségi nyelveket is használnak, általában ugyanolyan arányban, mint a hétköznapi életben. A Ruijan Kaiku lapban találtam erre példát. A Meänmaa lapban a nyelvi liberalizmus szorosan összekapcsolódik a nyelvápolás ideológiájával, és a határon átvélő együttműködés fontosságát hangsúlyozza a meänkieli fejlesztése érdekében. A Moldvai Magyarság esetében a pluralizmus annak elfogadását jelenti, hogy a csángók nyelvválasztása ama a társadalmi kontextus függvénye, amelyben a nyelvet éppen használják.

A NYELV MINT AZ IDENTITÁS ALAPKÖVE

Az az ideológia, amely szerint az anyanyelv az identitás legfontosabb meghatározója, szoros kapcsolatban áll a nyelvről vallott nemzeti romantikus nézetekkel. Ezekkel gyakran találkozunk a csángókról szóló szakirodalomban. Tánczos megemlíti például a nyelv eszményítését

31 Uő: *Skjelnes–Mattila Isovuonon kielikeskuksbeen*. Ruijan Kaiku XV(2009). 7. sz. 3.

32 PAP ISTVÁN: *Csángó ügyben Marshall-tervre van szükség*. Moldvai Magyarság XIX(2009). 3. sz. 4.

33 HEVESI MÓNÁR: *i. m.* 8.

34 *Meänmaan aatospaja. Protokolla*. 18. 7. 2008. Meänmaan Aviisi 2009. 1. sz. 3.

(az ősiség keresését a nyelvben és annak mitologizálását), a nyelv esztetizálását (ami szép, az ősi, és fordítva, ami ősi, az szép), az egzotikum keresését (mesés elemek, keleti eredet) és a csángó nyelvjárások halálának a magyarság sorsszimbólumaként való értelmezését.³⁵

Az általam vizsgált anyagban is megragadható az a nyelvi ideológia, amely szerint a saját kisebbségi nyelv vagy az a nyelv, amelynek a kisebbségi nyelvváltozat nyelvjárása, mind az egyén, mind a közösség szempontjából központi szerepű. Ez az ideológia leginkább a Moldvai Magyarság lapban van jelen.

Ennek az ideológiának a nyelvi reprezentációja általában érzelmileg átfűtött, és gyakran metaforikus kifejezésekben jelenik meg.

„Nem pénzért, nem dicsőség vagy hírnév vezette fáradhatatlan munkájában, hanem az ősi magyar szó és ének, amit a csángók szájából és ajkáról hallott”.³⁶

Az anyanyelv központi szerepének tapasztalata már gyermekkorban is meghatározó lehet a csángó közösségben, amint az alábbi idézet is tanúskodik róla:

„Voltak szabályok, amelyekben az ember – akarta nem akarta – benne élt, s az után kellett mennie. Például amikor kicsike voltam, nem es gondoltam, hogy más nyelven es lehet beszélni a világon, mint magyarul”.³⁷

A Moldvai Magyarság cikkeiben a metaforikus kifejezésmóddhoz gyakran társul lázadó szellem és harci retorika: a nyelvi asszimiláció és stigmatizáció ellen lép fel. Megjegyzendő, hogy a harci retorika valójában nem a csángókra jellemző, hanem kívülről érkező hatás, mivel ők maguk pragmatikusan viszonyulnak a nyelvhasználathoz.

Az alábbi példákban az anyanyelvtől való megfosztást „vértelen népirtás”-nak és „lelki genocídium”-nak nevezik, mivel a nyelv elvesztésével együtt a kultúra is elpusztul, illetve a nép maga eredeti mivoltában.

„Moldvában a csángók *vértelen népirtásnak* vannak alávetve, jelentette ki Tőkés László, aki a csángó sorsban benne látja a magyar sorsot is”.³⁸ (kiemelés tőlem – M. B. E.)

„A földön a legnagyobb gyilkosok azok, akik *lelki genocídiummal* foglalkoznak. A megfélemlítés csak ide vezet, sőt a tudatlanság nem csak gyávákat nevel, hanem lélekgyilkosokat”.³⁹

Azokat tekintik a legveszélyesebb gyilkosoknak, akik „lelki genocídiumot” követnek el azért, hogy eltitkolják az emberektől nyelvi és etnikai gyökereiket, és gyáva lélekgyilkosokat nevelnek belőlük. A következő idézetben a janicsár történelmi szimbólumát használja az író, s azokat érti ezen, akik megtagadják magyar eredetüket és anyanyelvüket. A tágabb szövegkontextusból kiderül, hogy az ilyen emberek asszimilációjuk révén jutottak előnyök-höz, például jó munkahelyhez.

„[...] Rengeteg janicsár van egyes intézményekben”.⁴⁰ (Duma 2009c)

35 TÁNCZOS: *i. m.* 31–33.

36 HARAI PÁL: *Jáki Sándor Teodóz atya Julianus-díjas*. Moldvai Magyarság XIX(2009). 1 sz. 5.

37 HALÁSZ Péter: *„Nem irtam helyesen, csak úgy hallás után, de magyarul.” Beszélgetés Duma-István Andrással*. Moldvai Magyarság XIX(2009). 8. sz. 10.

38 PAP: *i. m.*

39 DUMA István András: *Gyászünnepe*. Moldvai Magyarság XIX(2009). 4. sz. 5.

40 Úó: *Aki szívtén viseli a csángók sorsát*. Moldvai Magyarság XIX(2009). 10. sz. 6.

A csángók helyzetét úgy értelmezik, mint ami valamennyi olyan nép jövőjét jelképezi, amely nem tart össze, és nem képes saját etnikai és nyelvi önazonosságát építeni, amint az alábbi idézetben is megfogalmazódik:

„Ha nem tudunk összefogni és nemzetben gondolkodni, ha hagyjuk, hogy idegenekként bánjanak velünk saját szülőföldünkön, ha gyökereink tovább szakadoznak, és mi némán nézünk, hogyan pusztulunk és fogyatkozunk, akkor vessünk egy pillantást Csángóföldre és meg fogjuk látni, mi lesz a jövőnk!”⁴¹

A nyelvi és vallási identitás szoros összefüggése szintén jellemző a csángókra. A Moldvai Magyarság lapban gyakran olvashatunk arra vonatkozó idézeteket, hogy a csángók senkinek nem akarnak ártani, csak megtanulni őseik nyelvét, hogy azon imádkozzanak.

„[...] semmi rosszat nem akarnak, hanem csak azt, hogy atyáik nyelvét megtanulják, s ezen a nyelven dicsérik az Istent”⁴²

A nyelv amiatt központi szerepű ebben az ideológiában, hogy mind diakronikusan, mind szinkronikusan egyesíti a népet, amelynek kultúráját nem lehet más nyelven megérteni.

A Meänmaa lapban szintén elsőrendű fontosságot tulajdonítanak az anyanyelvnek, viszont itt teljességgel hiányzik a harci retorika. Az anyanyelv itt is, akárcsak a Moldvai Magyarságban, mind személyes, mind közösségi lelki táplálék. A nyelv és vallás egymást erősítő kapcsolata a Meänmaa lapban is megfogalmazódik.

„A meänkieli a mi kenyérünk. A mi földjeinken sarjadt, a mi esőink öntözték, a mi nyári napsugarunk érlelte, a mi sarlóink és kaszáink aratták le ... a mi kályhánkban sütötték meg, s bár az idegen keménynek érezheti a szájában, nekünk ízlik és táplál bennünket”⁴³

Az anyanyelv és a kultúra között a meänkieli újságíró is olyan lényegi kapcsolatot lát, hogy a nyelv nélkül nem lehet megérteni a kultúra alapjait.

„Aki mélyebbről meg akarja ismerni Meänmaat, annak tudnia kell meänkieliül”⁴⁴

Az alábbi idézetben a veszélyeztetett kisebbségi nyelvet a fönixmadárhoz hasonlítja az író, amely saját hamvából feltámad, és új életre kel. Ugyanabban az idézetben a nyelvhez kapcsolódó mély érzések olyan költői képekben nyernek megfogalmazást, mint „a nép biológiai emlékezetének jege” és „a szabadság napsugara”.

„A nyelv, amelyet elnyomtak, nem halt ám meg, hanem a nép biológiai emlékezetének jege alatt pihent, s azonnal, ahogy a szabadság napsugara melegíteni kezdi, feltámad, mint a Fönixmadár, s régi dalokat zeng, amelyekre nemrég még senki nem emlékezett”⁴⁵ (kiemelés tőlem – M. B. E.)

A Ruijan Kaiku lapban is találtam egy olyan kijelentést, amelyet ehhez az ideológiához tartozóként értelmezhetünk. A következő idézetben a nyelvet olyan ritka múzeumi tárgynak, kuriózumnak tekintik, amelynek nincs eleven nyelvi értéke, de egy letűnt kisebbségi identitás értékes részeként tartják számon.

41 DEÁKY: *i. m.*

42 Tőkés László levele Petru Gherghel jászvásári megyéspüspökhöz. Moldvai Magyarság XIX(2009). 3. sz. 4.

43 Bengt POHJANEN: *Sanan rieskaa*. Meänmaan Aviisi 2009. 3. sz. 2.

44 Uő: *Leetari*. Meänmaan Aviisi 2009. 4. sz. 2.

45 Pänktti OTON: *Leetari. Meänmaan filosofi*. Meänmaa 2010. 1. sz. 2. A cikk szerzője Bengt Pohjanen, írói álnéven.

„Abban a nehéz helyzetben, amelyben a finn nyelv van most Norvégiában, sokan azok közül, akik kvének és finnek utódai, de elhagyták nyelvüket, azt az utat választották, hogy meg akarják őrizni a finn és a kvén nyelvet antikváriumi kuriózumként”.⁴⁶

Ebben a szövegben rejtett jelentésként benne van, hogy a nyelv ilyen körülmények között nem képes már betölteni a kollektív nyelvi identitás megőrzőjének és erősítőjének szerepét, még ha próbálják is feléleszteni.

A következő idézetben megfogalmazódik az a gondolat, hogy a nyelv mind szinkronikusan, mind diakronikusan egyesíti a mostani és az egykori beszélőket.

„Meg akarom tanulni a nyelvet, *hogy tudjam másokkal beszélni*, mint például *itt az egyesületünkben és talán külföldön is*. Jó, hogy megtanulhatom a *nagyszüleim nyelvét*”.⁴⁷ (kiemelés tőlem – M. B. E.)

Az a nyelvi ideológia, amelynek értelmében az anyanyelv az identitás alapköve, a Moldvai Magyarországon és a Meänmaa lapban van legerőteljesebben jelen. Nyelvi reprezentációjára gyakran metaforikus kifejezésmód jellemző. A két lap között leginkább abban mutatkozik különbség, hogy míg az előbbiben a metaforikus kifejezésmódhoz gyakran társul harci retorika, az utóbbiból ez teljesen hiányzik. Nyelv és vallás egymást erősítő kapcsolata szintén megfogalmazódik mindkét lapban, a Moldvai Magyarországon jóval gyakrabban. A Ruijan Kaiku szövegeiben is található néhány példa, bár jóval kevesebb, az anyanyelv meghatározó szerepével kapcsolatban. A Met lapban viszont egyáltalán nem találtam példát erre az ideológiára, ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük a szerkesztők liberális ideológiáját, amelyhez az is hozzátartozik, hogy a nyelvet nem tartják a kisebbség legfontosabb megkülönböztető jegyének.

A KUTATÁS EREDMÉNYEI

Az a két hipotézis, amely alapján anyagot kezdtem gyűjteni majd elemezni, részben beigazolódott. Egyfelől találtam a vizsgált anyagban hasonló nyelvi ideológiákat (a kisebbsérendűség ideológiája és a nyelvi liberalizmus vagy pluralizmus ideológiája), viszont ezek megnyilvánulási módja eltérő (pluralizmuson például a Met lapban valamennyi meänkieli nyelvváltozat elfogadását értik, a Meänmaa lapban a svéd–finn határon átívelő együttműködést a meänkieli fejlesztése és gazdagítása érdekében, a Moldvai Magyarországon pedig a magyar nyelv használatát a román mellett).

A második hipotézisem is részben beigazolódott: a vizsgált lapok közül egyben, a csángók lapjában találtam egy olyan nyelvi ideológiát, amely csak itt van nagyon erőteljesen jelen: ez a nyelvet az identitás alapkövének tartó ideológia. Ennek történelmi okai vannak, ugyanis a magyarul beszélő csángók a magyar nyelvi standarddal azonosulnak, az számukra a nyelvi norma, amelyet szeretnének elsajátítani. Ezzel szemben sem a meänkieli, sem a kvén beszélők nem a finn nyelvi standarddal azonosulnak, hanem saját nyelvváltozatukkal, amelynek önálló

46 Björnar SEPPOLA: *Uudenvuoden tervehys Kveeninmaayhistrykseltä*. Ruijan Kaiku XVI(2010). 1. sz. 20.

47 *Kolme kielikursilaista: Miksi sie tulit kursile?* Ruijan Kaiku XV(2009). 7. sz. 9.

nyelvi státusa van saját országukban. A Meänmaa lapban szintén tetten érhető a nyelvet az identitás alapkövének tartó ideológia, és itt a nyelv a saját kisebbségi nyelvet jelenti.

Mind a négy általam vizsgált lap azt bizonyítja, hogy a nyelv erős érzelmeket vált ki íróiban és olvasóiban egyaránt. Bár az újságírók objektívnek és semlegesnek vallják magukat, írásaikból általában világosan kiolvasható (még ha implicit módon is) állásfoglalásuk a kisebbségi nyelvekkel és azok beszélőinek helyzetével, a kisebbségi és többségi nyelvek egymáshoz való viszonyával és azok presztízsértékbeli különbségeivel kapcsolatban.

A vizsgált korpuszra vonatkozó következtetéseim óhatatlanul leegyszerűsítik azt a sokszintű valóságot, amelyet a kisebbségi médiában reprezentált nyelvi ideológiák alkotnak.

Fontosnak tartom ugyanakkor megjegyezni, hogy bármiként is viszonyul a kisebbségi nyelvhez, ha egy médiatermék felvállalja az illető nyelv használatát, hozzájárul annak felélesztéséhez és megerősítéséhez.

LANGUAGES, IDEOLOGIES AND MINORITIES IN THE WRITTEN MEDIA

Keywords: *language ideology, minority language journal, relationship between language and identity, inferiority, pluralism*

The topic of this study is language ideologies in minority language journals. It analyses the language ideologies expressed in four journals of three minorities: speakers of Csángó, Meänkieli and Kven. I am mainly interested in what language ideologies are reflected in the relation of minorities to their own language, the majority language, bi- and multilingualism; what they think about the importance of language standardization and about the relationship between language and identity.

The journals researched are the Moldvai Magyarság, written in Hungarian and Romanian; the Ruijan Kaiku, written in Finnish, Kven and Norwegian; the Met, which publishes articles in Meänkieli and Swedish, as well as Meänmaa, publishing in Meänkieli. The text corpus shows the following ideologies: the ideology of inferiority, of pluralism or liberalism and the ideology which considers language the basis of identity.

A difference can be made among the journals as the ideologies the texts represent are concerned. In the case of the Csángó journal, for example, the emphasis is laid on the unity with the Hungarian language standard; at the same time, in the Meänkieli and the Kven journals this kind of ideology is totally absent, as Meänkieli and Kven speakers do not identify with the Finnish language standard.

LIMBI, IDEOLOGII ȘI MINORITĂȚI ÎN MASS-MEDIA SCRISĂ

Cuvinte-cheie: *ideologie lingvistică, presă minoritară, relația limbă-identitate, inferioritate, pluralism*

Obiectul acestui studiu sunt ideologiile lingvistice în presa minoritară. Analizează ideologiile lingvistice exprimate în patru jurnale, publicate de trei minorități: de către vorbitorii de dialecte ceangăești, de limba meänkieli și limba kvenă. Accentul este pe ideologiile lingvistice reflectate de relația minorităților cu propria lor limbă maternă, cu limba majoritară, precum și bi-, respectiv multiculturalism; pe de altă parte, pe ceea ce gândesc ei despre importanța standardizării limbii, precum și despre relația dintre limbă și identitate.

Jurnalele cercetate sunt *Moldvai Magyarság*, publicat în limba maghiară și română; *Ruijan Kaiku*, publicat în limba finlandeză, kvenă și norvegiană; *Met*, jurnal care publică articole în limba meänkieli și suedeză, precum și *Meänmaa*, publicat în limba meänkieli.

Corpusul textual arată spre următoarele ideologii: ideologia de inferioritate, de pluralism sau liberalism, precum și ideologia care consideră limba maternă ca fiind baza identității.

Se poate face o diferență între jurnale, în baza ideologiilor reprezentate de texte. În cazul jurnalului *Moldvai Magyarság*, spre exemplu, accentul se pune pe unitatea dialectelor ceangăești cu limba maghiară standardizată; în același timp, în jurnalele de limbă meänkieli și kvenă, acest fel de ideologie lipsește cu desăvârșire, pentru că vorbitorii acestor limbi nu se identifică cu limba finlandeză standardizată.

TAPODI ZSUZSA*

VALÓS, VIRTUÁLIS-IMAGINÁRIUS, FIKTÍV KÉT 21. SZÁZADI REGÉNYBEN**

Kulcsszavak: *valós, fiktív és imaginárius, mágikus realizmus, Láng Zsolt, Bodor Ádám regényei*

A nyelvfilozófiák szerint a megértés és értelmezés nyelvhez, történetiséghez és észhez kötött. Hogyan viszonyulnak egymáshoz olyan fogalmak/fogalompárok, mint a Wolfgang Iser által elkülönített *valós, fiktív* és *imaginárius*; a hetvenes évektől virágzó *mágikus realizmus* szintagma összetevői és a számítástechnika fejlődésével a természettudományból mindennapivá vált *virtuális*? A kérdésre adandó válaszlehetőségeket a kortárs irodalom két alkotásában, Láng Zsolt *Bestiárium Transylvaniae. A tűz és víz állatai* (2003) és Bodor Ádám *Verhovina madarai* (2011) című regényei kapcsán szeretném végiggondolni. Mindkét műben megképződik egy valóságosnak tűnő, jelenkori, kelet-európai társadalom, ám a posztmodern regény-poétikához tartozó írásmód, a posztkolonialista beszédstílus olyan poétikai, retorikai elemeket mozgósít, amelyek ezt az imaginárius valóságot a fiktívbe, virtuálisba lendítik át.

AZ IRODALMI SZÖVEG VALÓSÁG ÉS FIKCIÓ KEVEREDÉSE, AZ ADOTT ÉS ELKÉPZELT ÖSSZJÁTÉKA

Annak a gondolkodástörténeti folyamatnak, ami a természet jelenségeinek antikvitásbeli tudományos vizsgálatával, illetve a skolasztikusok logikai rendszerezéseivel elindult, akár a kezdeményező szándéka ellenére is, a valóság és a képzelet szétválasztásában kellett csúcspontot elérnie. „A valóság fokozatosan a tapasztalhatóval és a logikusan végiggondolhatóval, azaz az ellentmondásmentessel vált azonossá. Mindaz, ami nem mérhető és koherens, megfosztott a létezés attribútumától. A reneszánsz bölcsélet a fikcióban leküzdendő ellenséget látott, amely becsapja az emberi tudatot. A tudomány a tapasztalatilag ellenőrizhető és logikailag ellentmondásmentes, azaz bizonyosnak tekintett ismeretek rendszerévé alakult. A 19. század fizikája, kémiája és biológiája elvileg befejezett tudományágaknak minősültek. Ami hátra van, vélték a kor fizikusai, kémikusai, biológusai, az már csak a részletekkel való bíbelődés, forradalmian új felfedezések többé nem várhatók. A tudományosságnak ebben a bizonyosságokra alapozott légkörében a valóság és a képzelet világa között éles és áthághatatlan határ emelkedik. Mindazt, ami tapasztalatilag nem ellenőrizhető, a képzelet világát, legyen szó művészetről, vallásról, embertudományról, a természettudósok egy jelentős része szép illúzióknak

* TAPODI Zsuzsa (1961), dr., tanszékvezető docens, Sapientia EMTE, Csíkszeredai Kar, Humán-tudományok Tanszék. E-mail: tapodizsu@yahoo.com.

** A tanulmány a Sapientia Alapítvány Kutatási Programok Intézete által finanszírozott, *Utazás és megismerés* című csoportos kutatás keretében készült.

vagy éppenséggel öncsalásnak, és végső fokon a szabad vizsgálódást tévutakra vezető hiábavalóságnak nyilvánítja”.¹

A 19. századi, pozitivista alapú festészeti és regénypoétikai realizmus „fausti kísérlete” szintén teljes valóságfeltárást hirdetett, és paradox eredményhez vezetett. „Bizonyos idő elteltével a realista fénykép a halált juttatja eszünkbe, a realista regény és a realista film történelmi regénnyé illetve filmmé válik”² – állapítja meg Kibédi Varga Áron.

A világ lehet független a tudatunktól, bár ebben a tételben a nyelvfilozófusok – például Heidegger – kételkednek, de az elme nem lehet független a világtól. Ahhoz azonban, hogy a két világ, az objektívnek tekintett külső, és az emberi tudat érintkezési pontjai rendszerre (azaz kultúrává) szerveződjenek, a valóságot az elmének kell megkonstruálnia. Az objektívnek tételezett valóság és a fiktívnek tételezett fantázia egyaránt valósággerővel bír. Sőt, a kézzelfogható valóság mára virtuálissá válik. „A pozitivisták realizmus-eszményét, mely oly sok problémát okozott a művészeteknek, napjainkban <a multimédia realizmusa> váltja fel”.³ Abból a felismerésből kiindulva, hogy a média által kialakított és állandóan formált „valóság az egész Földön egyszerre látott és hallott globális jelenvalóság”,⁴ az is következik, hogy ez a valóság mimetikusan megragadhatatlan.

Wolfgang Iser megállapítja,⁵ hogy az irodalmat mindig „valamiről szóló” tanúbizonysággént tartották számon, ide értve a költő életének példázását vagy a társadalom visszatükrözését. Alapvetően két felfogás fejlődött ki az irodalom és a valóság viszonyát illetően: az egyik irodalom irodalmisága – a l’art pour l’art, az autonóm irodalom koncepciója, a másik a társadalom megjelenítése, ebből fejlődött tovább a marxisták értelmezésében az a gondolat, hogy az irodalomnak a társadalmat alakító funkciója van. Az irodalom hagyományos szerepeit a szórakoztatástól a tanításig, hírközlésig vagy dokumentálásig mára átvették más médiumok vagy intézmények, melyekkel szemben az irodalom lemarad. Iser szerint ugyanakkor „az írás jelenlévővé teszi mindazt, ami elérhetetlen, vagyis az emberi képlékenység, változékonyság tükrékként jelenik meg akkor, amikor számos korábbi feladatát átvette a többi médium”.⁶ Ha pedig az irodalom teret biztosít az emberi képlékenység, változékonyság megmintázására, akkor „egyszersmind jelzi is az ember makacs igényét arra, hogy jelen legyen önmaga számára. [...] Az irodalom mint médium a meghatározottságot csakis ábrándként mutathatja föl”.⁷

Iser gondolatát folytatva, a hétköznapi tapasztalatból ismert fiktív (akaratlagos hazugság, megtévesztés) és imaginárius (álmainkban, ábrándozásainkban megjelenő képzelet) együtteséből jön létre az irodalom paradigmatiszta összjátéka. A fiktív, mint a tudat egy működési módja, határátlépő aktussá válik: egyidejűleg széttördeli és megkettőzi a referenciális világot. (Azok, akik álarcokkal elfedik kilétüket, eljátsszák azt, ami nem adatik meg nekik a saját társa-

1 BÍRÓ Béla: *A spatial turn és a kölcsönösség = Új média-terek*. Szerk. GAGYI József–IMRE Attila. Scientia, Kvár, 2014. 143.

2 KIBÉDI VARGA ÁRON: *A realizmus alakzatai (Zeuxisztól Warholig) = Az irodalom elméletei*. IV. Szerk. THOMKA Beáta. Jelenkor, Pécs, 1997. 131–149.

3 Uo.

4 Uo.

5 WOLFGANG ISER: *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*. Ford. MOLNÁR Gábor Tamás. Osiris, Bp., 2001.

6 Uo. 11.

7 Uo.

dalmi-történelmi világukban – a viszonyrendszer a két világ közötti átlépést modellálja, amit az álom is tartalmaz: az egyén egyszerre van önmagában és önmagán kívül.)

MÁGIKUS REALIZMUS, AZ IMAGINÁRIUS ÉS FIKTÍV ÖSSZJÁTÉKA

Láng Zsolt *Bestiárium Transylvaniae. A tűz és víz állatai* című regényében a mágikus világértelmezés nem csupán a fejezetcímeket adó mitikus állatok révén van jelen, hanem a retorikai-nyelvi eszköztár elemeiben is tetten érhető. A narrátor, Eremie álmokból, emlékekből és látomásokból szövődő elbeszélésében például a regény nyelv metaforikus- metonimikus alakzatai emberek, állatok és növények között teremtenek hasonlósági viszonyokat: egy-egy szereplő vonásaiban állatok körvonalai derengenek fel, egyfajta belső rokonságról is árulkodva. Nem nehéz észlelni a cselekmény bizonyos mintázatainak folyamatos ismétlődését, és azt sem, hogy a hős környezetében minduntalan felbukkannak olyan figurák, akik valamilyen szempontból az alakmásának tekinthetőek. Ilyen alakmás Vazul Hieronimus Bazilidész Heraklidész – a későbbi Despotés, Moldva akadémiaalapító fejedelme.

A cselekmény két időselete a jelen és a 16. század, tere pedig Moldva és Erdély, illetve – a múltbeli történések esetében – Samos szigetétől Montpellier egyetemén és Rómán át Moldváig nyúlik. A narrátor külső, térbeli utazása – a beszédes nevű Noroieni kolostorából Kolozsvárra – belső útjának, önkeresésének foglalata. Eremie, akit árva gyerekként ortodox szerzetesek neveltek fel, egyrészt azért kel útra, hogy felkutassa gyermekkorában eltűnt, néma anyját, mert a bolondokházában élő nővére a porba írja egy erdélyi város nevét: „Kolosvar”. Másrészt azért kel át a Kárpátokon, hogy megtalálja azt a lányt, aki a kolostorban a sírköveket tanulmányozta. Ám egyfajta neoplatonista küldetése is van: a való világot kell megismernie. A könyvtárban a porfelhőből kirajzolódó Dariosz atya indítja útjára a metafizikai és misztikus keresést: „A való világ létezik, csak hogy a földi halandók hamis képét látják. Te ne törődj velük, bármelyik minutumban megláthatják az igazit. Csak következzenek be az a minutum, gyermekem! Segítsd! Meg kell találnod az érintések láncolatát, az majd elvezet a forrásig”.⁸

A regény egyharmadát kitevő történelmi részek az elbeszélő Eremie atya varázslatos látomásaként, a tűz angyalának segítségével jelennek meg. Vazul Hieronimus Bazilidész Heraklidész – a későbbi Despotés sorsát visszafelé, halála pillanatától követjük. A történetmondás felkínálja egy lélektani olvasat lehetőségét is mely „mágikusságának” minden aspektusát az elbeszélői szubjektum vágyainak kivetüléseként értelmezhetjük. A mágikus elemeket Borges *Bestiárium*ának mintájára a megidézett fantasztikus lények hordozzák (naphal, éneklő férgek, lángmadár, selyemszövő Tamaril, unikornis stb.). Ők lendítik át az elbeszélést egyik síkról a másikba. Ugyanakkor a regény varázslatos jellegét a magyar olvasó számára ismeretlen, ortodox kolostori élet éppúgy megerősíti,⁹ mint a 16. századi Moldvai Fejedelemség

8 LÁNG Zsolt: *Bestiárium Transylvaniae. A tűz és víz állatai*. Jelenkor, Pécs, 2003. 21.

9 „Lázár testvérem szemináriumú padtársam volt. Soha, senkivel sem ellenkezett. [...] Doroftej atyától megtudtam, hogy Lázár testvérünk legnagyobb öröksége ez az állapot, ugyanis ősei között számolt egy Krisztusért balgató szerzetes, a nevezetes Gligor atyát, akit elűztek a kijeveiek, úgy vetődött el Moldvába, de ott is folyton beleakadt mindenki, félrelökdösték, ha leült valahová, azonnal menesztették. Cantemir herceg udvarába fogadta, ám azután ő is ránt, és térítő útra küldte a Dnyeszter-menti tatárok közé, ahonnan soha nem tért vissza. Egy napon Lázárnak is nyoma veszett, senki

kevésé ismert története: Despot Vodă uralkodásának, akadémiaalapításának és halálának krónikája.

ÁLOM A TÖRTÉNELEMRŐL

Tipikus mágikus-realista jelenettel kezdődik a múlt megidézése, amely Despotés kivégzésének és feldarabolásának pillanatát idézi fel: a tűz angyala által lehetővé tett látomásként megjelenő eseménysorba az elbeszélő rögtön beiktat két apokrif – „mesés” – elemet, a Despotés testét elhagyó tűzféreg motívumát és az évek óta a kőfalon üldögélő szerzetes alakját, valamint önmagát, „aki ott lihegtem a féreg nyomában, magam is valamiféle tekintetként”.¹⁰

„A történelem mint probléma jelink meg a regényben”¹¹ – állapítja meg Bényei Tamás. Eremie sokszor történetfilozófiai fejtegetésekbe bocsátkozik, megkülönböztetve saját – apokrif – változatát Despotés fejedelem életének hivatalos változatától, Pasqua Venedi, más néven Peppe mester „szép, olajozott, hideg és gondtalan”¹² krónikájától, amely Eremie számára az „elbizakodottságát és fölünyét”¹³ képviseli. „Az elbizakodottság elsősorban episztemológiai természetű” – folytatja Bényei. A hagyományos történetírás „hideg leltára” ugyanis – véli Eremie – ésszerűséget és rendet feltételez az események láncolatában, s beszámolóját alárendeli e rendképzetnek. A narrátor tanulmányai során legalább háromféle, egymásnak gyökeresen ellentmondó szöveget talált Despot fejedelemről. „Nos, kinek higgyünk?”¹⁴ – teszi fel a kérdést. „A tekintetként jelen lévő elbeszélő motívuma a hitelesség kritériumát iktatja be a hagyományos és az Eremie-féle történelemszemlélet megkülönböztetésébe: amennyiben a történetírás tárgya az elmúlt korok embereinek élete, úgy hitelességre csak akkor tarthat számot, ha belülről képes látni tárgyát, vagyis ha eleve van valami közös benne és krónikája tárgyában”.¹⁵ Despotés vajda Eremie alteregójaként egy küldetéstudattal megvert, de saját küldetésének természetével tisztába jönni képtelen, önmaga testiségének tényével örökösen birkózó, a női természettől egyszerre viszolygó és az után vágyódó figura, akinek történelmi ténykedése teljesen háttérbe szorul lelki vívódásai és látomásai mögött.

„Mindez azt is jelenti, hogy a regény tanúsága szerint nem csak a történelem mozgatórugói mögé helyeződik a mágikus mellett egy lélektani indítékrendszer is”.¹⁶ A Moldvai Fejedelemség protestantizálására, a török elleni európai összefogásra tett kísérletek, valamint a dákoromán elmélet kiötlése mögött Despot lelki-szexuális traumái sejtethők. A történet felidézésének aktusa mögött is hasonló lélektani okok rejlenek. „Vagyis ami egyik oldalról lehetlenné teszi a történelmi folyamatok pontos leírását – a szereplők belső világának előtérbe

sem sejtette, hogy mi lett vele, hova ment, nem is keresték. Azarie atya soha nem emlegette: nem tudta elviselni, ha valakinek nem lát be a gondolatai közé.” Uo. 59.

10 Uo. 144.

11 BÉNYEI Tamás: *A másik kép*. Holmi 16(2004). 7. sz. (július) 885–892. Online: <http://www.holmi.org/2004/07/benyei-tamas-a-masik-kep-lang-zsolt-a-tuz-es-a-viz-allatai> (2015. 10. 22.)

12 LÁNG: *i. m.*

13 Uo. 230.

14 Uo. 339.

15 BÉNYEI: *i. m.*

16 Uo.

helyezése –, az a másik oldalról váratlanul visszaállítja a hitelesség lehetőségét [...].Vagyis csak azt vagyunk képesek látni, csak arról tudunk hitelesen számot adni, ami mi magunk vagyunk”¹⁷ – állapítja meg Béneyi Tamás. „És itt, ezen a ponton végleg búcsút kell vennem az életrajzírók munkáitól. Peppe Venedi, ugyan mennyit ismerhetél te abból az emberből, akinek igazi tartalmaiból semmit nem hordtál magadban?” (229)

Eremie idegen Erdélyben, ám az elbeszélését egy magyar hallgatónak, magyar nyelven adja elő, Despot pedig – homályos küldetéstudattól vezérelve – szintén idegenként érkezik Moldvába, és idegenként hal meg, anélkül, hogy modernizálási kísérlete beváltaná a hozzá fűzött reményt.

A narrátor jelenbeli imaginárius története mögött ott rejtőzik az elhallgatott kerettörténet: kinek, mi okból és hol mesél? Eremie jelenre vonatkozó információinak valóságosságát ugyanúgy kétségbe vonja a rendőri hatalom,¹⁸ ahogy a Despotról szóló krónikák is ellentmondanak egymásnak. Noha Eremie talál magának egy nővért és egy anyát, és megtalálja a lányt is, akit keresett, sőt, saját testét is megismeri az út végére, az utazás értelmét a végpont kizárólag az elbeszélésben nyilvánítja megtaláltnak: „Ám találtam egy országot, óh, egy új országot, ahol otthon lettem. Az elbeszélés országát, mert miközben mesélhettem neked, megszületett ez az ország”.¹⁹ (372.)

BODOR ÁDÁM VILÁGA – A REFERENCIALITÁS ÉS FIKCIONALITÁS HATÁRÁN

„Ahogyan nincs határozott iránya a regény fő- és mellékfiguráit mozgató belső logikának, úgy Bodor szépírói pályáján sem lehet igazán nagy fordulatról vagy kiteljesedésről beszélni. Lényegében ugyanazt a művet (életművet) írja folyamatosan”²⁰ – állapítja meg Bazsányi Sándor a *Verhovina madarai* című regényről írott kritikájában. Bodor Ádám regényei többszörösen is jellemezhetőek a határ fogalmával. Cselekményük határovezetben játszódik, az etnikailag kevert térben és a torz társadalmi viszonyok között megszűnik a szereplők jól körvonalazható identitása. A cselekmény az ismétlődő szerkezetek révén minduntalan kimozdul, kisiklik az értelmezés rendszerező hálójából, a művek regénypoétikailag is határesetnek számítanak.

Az első komoly sikert hozó könyvében, az 1992-es *Sinistra körzetben* az író úgy jelöl be már a kötetcímmel is érzékeltetve egy teret, hogy minduntalan el is bizonytalanítja az olvasót: létező, földrajzilag behatárolható helyen, vagy az orwelli utópia senkiföldjén, egy bárhol elképzelhető diktatúrában játszódik-e cselekménye. A küldetés megghiúsulásának motívuma, a fragmentált szerkezet, a groteszk világlátás, a – főképp kellemetlen – szagok, ízek sokasága visszatér *Az érsek látogatása* című 1999-es Bodor regényben is, amelynek színterét, a hirtelen irányt váltott határfolyón túli várost fokozatosan elborítja a szemét. (A határ mellett ez lesz a második regény kulcsmetaforája). A regény első passzusából Gabriel Ventuza tábori lelkészről

17 Uo.

18 Ez a mozzanat emlékeztet Mihail Bulgakov *A Mester és Margarita* című regényének befejezésére.

19 LÁNG: *i. m.* 372.

20 BAZSÁNYI Sándor: *Madártalanul*. Holmi 24(2012). 2. sz. (február) 245–249. Online: <http://www.holmi.org/2012/02/bazsanyi-sandor-madartalanul-bodor-adam-verhovina-madarai> (2015. 10. 22.)

megtudjuk, hogy az elkülönítőbből megszökött Senkowitz nővéreket sikeresen elfogta „bőrpórázón vezette vissza a telepre, ahol egy tyúkketrecbe zárva mindjárt ki is állították őket közszemlére”.²¹ Bányai Éva az „újtranszszilvanista alapú előíró kánon”²² tudatos kifordítását látja a Bodor-próza legnagyobb újításának. A regények helyszíne az erdélyi magyar irodalomban értékszimbólumként szereplő *tető*, a humanizmus és tolerancia helye Bodor Ádám műveiben a szenvedés és kirekesztés terepe. A vizek, bűvópatakok által mozgalmassá tett táj nem a szépségével bűvöli el a benne élőket, a rezervátumlét a maga abszurdításával elfedi a természet harmóniát árasztó erejét.

A 2011-es regény *Verhovina madarai. Változatok végnapokra* főcímében egy térképen megkereshető helyszínt nevez meg, ám az Északi-Kárpátokban, a mai Ukrajnában található terület, mely az Osztrák–Magyar Monarchia végvidékének számított, ugyanolyan beazonosíthatatlan, irreális helyszínné változik, mint a korábbi regények cselekményének terei. Itt is bűzlengi be a tájat, a termálforrások kellemetlen szaga fogadja Daniel Vangyelukot. A regény az ő érkezésével kezdődik, és távozások, eltűnések sorozatából áll. Már a legelső oldalon kiderül, hogy a javítóból érkező Vangyeluk hajnali vonata, amely jórészt tehervagonokból áll, olyan állomásra fut be, ahol a menetrendet „nemrég eltörölték”,²³ és nem sokkal később még a síneket is felszedik. Az alcímben jelzett világvége tehát nem csak időben, hanem térben is megképződik. A városban és környékén, Verhovinán az Anatol Korkodus brigadéros által vezetett, egyre fogyatkozó létszámú brigád valamiféle „vízfelügyeleti” munkát végez, részben a helyi erők, részben a Monor Gledinből, a javítóintézetből érkező fiatalok részvételével.

Elhurcolások, megszököések, a hatalom képviselőinek, kémeinek a látogatásai (Karabiberi rendésző és az általa küldött pópa, Kotzofan) mozdítják ki a cselekményt. A vízügyi brigadéros kis termetű ágyasa, a süketnéma Roswitha és a hatalmat képviselő Vaneliza alprefektusnő például groteszk szerelmespárként, hónuk alatt egy-egy vizespalackkal megszökönek Verhovinából Norvégiába, a gyilkossággal vádolt Augusztinék öngyilkosok lesznek, mielőtt ügyük kivizsgálása céljából elszállítanák őket. Ismeretlenek erőszakkal elviszik Januszkyt vagy Anatol Korkodust.

DISZTÓPIÁK ÉS HETEROTÓPIÁK: REZERVÁTUM, JAVÍTÓINTÉZET, KETREC

Azok a terek, amelyek összekötődnek, mégis ellentmondásban állnak az összes többivel: az utópiák, melyek fordított analógiás viszonyban állnak a társadalom reális terével és a heterotópiák, melyek külsőek minden helyhez képest, mégis lokalizálhatók. A modern korra a heterotópiáknak jól kialakult rendszerük van: a deviáció heterotópiái (pszichiátria, börtön, aggmenház, temető) – írja Michel Foucault.²⁴ Bodor regényeinek színhelyei ilyen heterotópiáknak tekinthetők, hiszen nyitások és zárások rendszerét feltételezik, a szereplők csak

21 BODOR ÁDÁM: *Az érsék látogatása*. Magvető, Bp., 1999. 5.

22 BÁNYAI ÉVA: *A Másik megjelenése, képe, néhány kortárs magyar irodalmi műben = Tükörben. Imagológiai tanulmányok*. Szerk. TAPODI ZSUZSA–PAP LEVENTE. Scientia, Kvár, 2011. 251.

23 BODOR ÁDÁM: *Verhovina madarai*. Magvető, Bp., 2011. 5.

24 MICHEL FOUCAULT: *Eltérő terek = Uő: Nyelvo a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen, [1980]/2000. 152.

akkor léphetnek be, és ki, ha engedélyt kapnak rá. A heterotópiák ugyanakkor tükörként működnek, bennük „az idő szakadatlanul önnön csúcsaira tornyosul”.²⁵

Michel Foucault a fegyelmzés legfőbb technikáját a felosztásban látja. A Bodor-regények színhelyeül szolgáló, határon fekvő, zárt körzeteknek még külön is elzárt területeik vannak: hegyivadász-laktanya, medvezervátum a *Sinistra körzetben*, *Az érsék látogatása* Bogdanski Dolináján szemináriummal átvedlő kaszárnya, a renitensek pedig a mészégetőbe kerülnek, vagy – jobbik esetben – a tüdőbetegek elkülönítőjébe. A *Verhovina madarai*ban Monor Gledinből, a javítóintézetből érkeznek az árva fiatalok a Jablonka vidékére, és a pápa által működtetett titkos női átnevelő működik a hegyen. Büntetésképpen azonban a teret még inkább beszűkítik: a *Sinistra körzetben* elevenen befalazzák Aron Wargotzkit, és Coca Mavrodin ezredes hatalmas patkányfogóval várja a bűvópatak kijáratánál, ha esetleg mégis egéruat tudna nyerni. *Az érsék látogatása* azzal kezdődik, hogy a szőkní próbáló Senkovicz nővéreket ketrecre zárják, és ugyancsak ketrecre, sintérek viszik el a harmadik regényben Januszkyt. Bodor sajátos panoptikumot vonultat fel. (A felügyelet érzékeltetésére használt panoptikusság foucault-i fogalma annyit tesz, hogy az ember bármikor látható, miközben nem tudja, hogy éppen figyelik-e vagy sem. A hatalom nem feltétlenül van mindig jelen, de bármikor előbukkanhat.) A panoptikumnak ez a tulajdonsága ahhoz vezet, hogy az egyén önmaga felett alkalmaz valamiféle kontrollt, internalizálja a szabályokat – ezt látjuk Bodor kiszolgáltatott hősei és narrátorai esetében is.

A harmadik regény technikai szempontból a 21. században játszódik, ám a szereplők mentálisan mintha 20. század közepén ragadtak volna. Ha a halál neve Nikita, Hruscovot asszociálja a referenciakényszernek ellenállni nem tudó olvasóban. Bár sejtjük, hogy Danczura szerelmének, a feldarabolt Steliánnak az emlékét őrzik az STLN feliratú keresztcskek, mint-ha Sztálin szelleme feldarabolódva tovább hatna a vidéken. A feldaraboltság a posztmodern fragmentáltság motivikus kifejezése. Ugyanakkor, Bengi László megállapítása az utolsó regényre is érvényes „*A Sinistra körzet terét/ valóságát megteremtő, a történet síkjait egymásra vetítő, a motivikus szerkesztéssel is összefüggő repetíció (mint poétikai jellegzetesség) rokonságba hozható a mitikus szövegek narrációs technikájával*”.²⁶

„Verhovina maga nyomszerű – írja Pioldner Judit. – Csendjében is a hallható hiány erősödik fel, például a madárécsivitelés hiánya: elmentek a madarak, hiszen valakik, ismeretlenek, idegenek, nem tudni mi okból, karókkal, vízi fecskendőkkel levették a fészkeket és elűzték őket, így a hely megszűnt számukra otthonosnak lenni. Nemcsak a madarak hiányoznak Verhovináról [...], hanem mindazok, akik kihaltak (Jablonska Poljanáról kihaltak az evangélikusok’(138), akik elmentek (a javítóból érkező jövevények, Anatol Korkodus Roswithája, a Czervenskyek, akiknek elhagyott házában a vízügyi brigád berendezkedett, Olga Kapusztin, a Jablonska Poljanáról megszökött korábbi gondozónő, a Klara Burszen kisasszony után vágyakozó, de a madarakkal együtt szintén eltűnő Dominik 'Madarász' Mordwin kapitány, de még Tatjana, Adam macskája is”.²⁷

25 Uo.

26 BENGI László: *A szövegszegmentumok iterációja mint az epikai világ megalkotása = Tapasztalatsere. Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról*. Szerk. SCHEIBNER Tamás–VADERNA Gábor. L'Harmattan, Bp., 2005. 122.

27 PIELDNER Judit: *A víz szaga, a vég szaga = Uő: Az értelmezés ideje*. Egyetemi Műhely–Bolyai Társaság, Kvár, 2013. 145.

IDENTITÁSOK – GROTESZK ÁTMENETEK

A Sinistra körzetbe érve mindenki kap egy „dögcédulát”, rajta egy új nevet. Egyedül Béla Bundasian viseli saját nevét, az ő integritása nem is sérül, de nem is tud alkalmazkodni a világhoz, ezért halálával tiltakozva lép ki belőle. Roncsemberek lakják be Verhovina jellegzetes, Bodor által teremtett hegyvidéki terét is, és az identitáshiány, a feledés, a nevek kérdéses, esetleges volta ebben a műben is megjelenik. „A Bodor Ádám prózáját benépesítő szereplők változatos nevei és a szövegek terét behatároló helynevek vizsgálata különböző értelmezési stratégiákat mozgósít [...] a megnevezés, a nevek megjelenési formája tágítja és ugyanakkor behatárolja a szövegteret, a magyar nevek mellett sűrűn előforduló román, ukrán, német, örmény, török, zsidó, lengyel stb. nevek lehetőséget adnak arra, hogy a Bodor-prózát a geopoétika felől is értelmezzük. Ez a soknyelvűség azt a látszatot keltheti, hogy térben távoli helyek kapcsolódnak össze, és ennek a prózának az a meghatározó sajátossága, hogy mindez egy kulturális térben helyezkedik el”.²⁸ Ugyanakkor ez a változatosság a rögzíthető identitás elmozdítására tereli a figyelmet mindegyik Bodor-regényben.

„A különböző kultúrák, mentalitások és nyelvek határvonalán, érintkezési pontjain megtörik az azonosság, a köztük lévő különbözőségek és hasonlóságok, sajátosságok és eltérések határmezsgyéjén, a közöttiség terében elbizonytalanodik, relativizálódik az identitás rögzíthetősége. [...] Ez válik értelmezhetővé az identitások vizsgálata során is, amelyek a közöttiségben határidentitássá válnak”.²⁹ Beszélő, a magyar olvasók számára egzotikus nevek találhatóak a *Verhovina madaraiban* is, például Delfina (delfin), Kotzofan (románul szarka), Duhovnik (románul szerzetes), Korkodus (románul leánykaszilva), Karabiberi (törökül fekete bors) stb. A groteszk ironia nem csupán a szereplők párbeszédeinek szintjén mutatkozik meg, de teljesen átszővi a cselekményt. Adam, a narrátor eljár Klara Burszen kisasszonyhoz, hogy a könyvtárban talált magyar nyelvű könyvekből felolvasson neki. A szöveget egyikük sem érti, de a nő ragaszkodik a magyar szavakhoz, mert azt a jóslatot kapta, hogy a hegyen túlról eljön érte lóháton egy magyar katonatiszt. A regény végén valóban megjelenik a név nélküli katonatiszt, jéggé fagyva, ló nélkül, csak egy nyereggel, hogy – egy újabb romantikus motívum kifordításaként – minden ok nélkül megölhessék a kisasszony sírja mellett.

A tetteknek nem ismerjük az okát, és nincs közösség, ember, aki kiállna a társáért, vagy megbélyegezné a gonosztevőt. A narrátor szenttelen hangja, ahogyan nem fűz semmilyen érzelmi kommentárt az elmesélt rémületes vagy érthetetlen történetekhez Franz Kafka technikájára emlékeztet. Az elidegenedtség jele, hogy mind a *Sinistra körzetben*, mind *Az érsek látogatásában* hangsúlyos szerepet kapnak a szervesen emberi közösségek, ál-rokonságok: az első regény narrátora nevelőapja, a másodikban nevelőanya szerepel. A *Verhovina madaraiban* ugyanígy van szó nevelőapáról, vagy a narrátor által „Danczura unokahúgom”-nak nevezett lányról, akihez a beszélőnek tulajdonképpen nincs semmi köze, és nem is segíti semmiben az árva lányt.

²⁸ BÁNYAI: *i. m.* 20.

²⁹ Uo. 38.

GROTESZK TEST A MÁGIKUS REALISTA ÍRÁSOKBAN

Bényei úgy ír a groteszk testiség tapasztalatáról a mágikus realista regényekben mint a figuralizáció egyik kiindulópontjáról. „A groteszk test annyiban nevetséges, amennyiben nem esik egybe önnön határaival”³⁰ – állapítja meg S. Horváth Géza. Az emberalatti létre kárhoz-tatott hősök mintha állattá változnának, lefelé stilizálva jelennek meg Verhovina lakói is: a gátőr Duhovnik felesége, „a medve Delfina” úgy érkezik le a telepre, hogy Hanku láncon hozza. (Róla kiderül, hogy télen a férjét felakasztotta.) A besúgó Balwinder pikkelyes krokodilnak hat: „A halott hátramoszdító szürke alsóteste teljesen meztelen, tele szikkadt pettyekkel, pikkelyekkel”.³¹ Danczura lepkékre vadászó sárga hasú gyík: „Ruhát tereget, de néha leomlik, átadja magát a napsütésnek. Sárga blúza van rajta, néha leszed róla egy-egy pillangót, bekapja, elszopogatja”.³² Az alprefektusnő lánya „aszott, koravén, borzképű”³³. A süketnéma Roswitha állandó jelzője: „Anatol Korkodus állatkája”. Nika Karinika madárnak látszik, Januszky pedig, elfogásakor, kutyának. „Úgy látszik, közeledésüket álmában is megérezte, de azt is, hogy már későn, és hogy már annyi ideje sem lesz, hogy az ablakot kinyissa. Nekifutásból, a csukott ablakon át ugrott ki. [...] betuszolták a furgonba, amely a vezetőfülke mögött a platóra szerelt, kutyanyáltól ragacsos, pamacsoktól szőrös, szutykos ketrecből állt, azon a nem létező nyelven ordibált, amelyen egyszer már elámultunk [...]”.³⁴

A mágikus elemek minden Bodor-regényben ötvözik az alantast az emelkedettel. „A groteszkben előbukkanó határátlépés: *kategoriális áthágás*, a test és a szó, a szubjektum és az objektum, a külső és belső határainak áthágása”.³⁵ A rituális káromkodás tartalma az emberi test földarabolása és regenerációjának elősegítése. Verhovinán, amikor az ellenőr megjelenik, mindenkit elkap a hasmenés, és ürülékkel írják fel a falra a fordított N-t, ami Nikitának, azaz a halálnak a neve Jablana Poljanán. A kívülről jövő, érthetetlen indítékú hatalom ténykedése ebben a regényben is félelmetes. „[...] Az a valaki, akinek a jövetelére számított, az rendszerint éjszaka érkezik. Amikor az átlátszatlan sötétségből, a legnagyobb csend mélyéről, úgyszólván a semmiből egyszer csak előlép és kopog. Vagy nem is kopog, csak bejön. Egyszer csak ott van. Azért, hogy magával vigye”.³⁶

Ez a regény is megbízhatatlan, (most a szerző keresztnevét viselő) intradiegetikus narrátort alkalmaz, in medias res kezdéssel. „Két héttel azelőtt, hogy nevelőapámat, Anatol Korkodus brigáderost letartóztatták, megajándékozott egy vadonatúj Stihl motoros láncfűrészszel”.³⁷ A korábbi regényekre jellemző titokmotívum, a kiismerhetetlenség, a foucault-i hálóként működő hatalom rejtett, erőszakos jelenléte ebben a műben is meghatározó szerepet bír. Az egyes szám első személyű narrátor nagyobb betekintést nyújt az indítékaiiba, az olvasót a belső nézőpont nagyobb elfogadásra sarkallja, azaz a folytonos vonzás-taszítás el-

30 S. HORVÁTH Géza: *Testiség és nyelvi tapasztalat Mihail Bahtyin irodalomelméletében. A megtestesüléstől a groteszk testig*. Gondolat, Bp., 2013. 84.

31 BODOR: *i. m.* 182.

32 Uo. 227.

33 Uo. 143.

34 Uo. 134.

35 S. HORVÁTH: *i. m.* 110.

36 BODOR: *i. m.* 143.

37 Uo. 5.

mozdulásra készíti. Bodor mindegyik regényének narrátora szenvtelen hangon számol be arról, hogy gyilkolt, de az indítékait nem magyarázza meg.

Nemcsak egyes szereplők (Danczura és a csodagyerek Nikita, vagy a csodás gyógyítást végrehajtó Nika Karinika) emlékeztetnek a mágikus realista regények figuráira, a metalepszisz is García Márquez *Száz év magány* című művét idézi. A narrátor által tanulmányozott Eronim Mox szakácskönyve jóslatokat tartalmaz, és mintha a belőle kiragadott részletek lennének a regény fejezetei. A szakácskönyv egyfajta forgatókönyv: nem magyarázatot ad a jelenségekre, hanem recepteket tartalmaz, melyek akkor kelnek életre, ha valaki elkészíti a benne leírt ételeket. Azért tekinthető jósló erejűnek, mert a belőle kiolvasottak hamarosan bekövetkeznek. Bodor történetei önmagukba térnek vissza. „Ha a regény világa a jelenlétebe behatolt írás világa, az elérhetetlen teljes jelenlé, most világa, akkor vajon az írás, amely ennek a világnak a kulcsát tartalmazza, nem önmaga-e a kulcs mint feltárulkozó írás?”³⁸ – teszi fel a kérdést a mágikus realista művek értelmezője.

Bényei könyvének egyik legfontosabb gondolata az, hogy „mágikus” és „valós” retorikai effektus, azaz az elbeszélő szöveg által jön létre. Láng Zsolt és Bodor Ádám regényei ezt a megállapítást látszanak alátámasztani.

REAL, VIRTUAL-IMAGINARY AND FICTITIOUS IN TWO NOVELS FROM THE 21ST CENTURY

Keywords: *real, fiction, imaginary, magic realism, Láng Zsolt, Bodor Ádám, novel*

According to the philosophy of language, understanding and interpretation are bound to language, historicity and reason. How do such terms as *real, imaginary and fictitious* defined by Wolfgang Iser, or the components of the syntagm magic realism booming from the seventies and the concept of natural sciences, the *virtual*, becoming part of daily life due to the development of the computer technology, relate to each other? I have tried to provide an answer to these questions in connection with two contemporary novels, Zsolt Láng's *Bestiarium Transylvaniae. The Animals of Fire and Water* (2003) and Ádám Bodor's *The Birds of Verhovina* (2011). In both novels we have to do with an apparently real image of the contemporary Eastern European society, but the postmodern poetics and the postcolonial discourse activate such poetic and rhetorical elements that turn the imaginary reality into a fictitious, virtual one.

REAL, VIRTUAL-IMAGINAR ȘI DE NATURĂ FICTIONALĂ ÎN DOUĂ ROMANE DIN SECOLUL AL XXI-LEA

Cuvinte-cheie: *real, fictiv și imaginar, realism magic, Láng Zsolt, Bodor Ádám, roman*

Comprehensiunea și capacitatea de a găsi sens – conform filozofiei contemporane – este legată de limbă, istorie și rațiune. Ce relații se află între concepte iseriene ca *real, imaginar, fictiv, realism magic* și *virtual*, noțiune cunoscută din mediul informatic? Răspunsul este căutat cu ajutorul a două romane contemporane: *Bestiarium Transylvaniae. Animalele focului și apei* (2003) de Zsolt Láng și *Păsările Verhovinei* (2011) de Ádám Bodor. În ambele opere întâlnim o realitate est-europeană, dar elementele retorice specifice unei poezii postcoloniale, ale realismului magic transpune această realitate imaginară în sfera ficțiunii, în cea a virtualului.

38 BÉNYEI Tamás: *Apokrif iratok. Mágikus realista regényekről*. Debreceni Egyetemi, Debrecen, 1997. 208.

II.
TÖRTÉNELEM, RÉGÉSZET,
MŰVÉSZETTÖRTÉNET

NYÁRÁDI ZSOLT* – GÁLL ERWIN**

ÉSZREVÉTELEK AZ ERDÉLYI-MEDENCE KORA KÖZÉPKORI „NYUGATIASODÁSA” KAPCSÁN

Kulcsszavak: *nyugatiasodás, akkulturációs jelenségek, migrációs jelenségek, női viselet, hajviselet*

1. AKKULTURÁCIÓS JELENSÉGEK A MAGYAR KIRÁLYSÁG TERÜLETÉN

Közhely, hogy a 10. század második felében, pontosabban Géza nagyfejedelem hatalomra jutásával, majd I. István királlyá szentelésével elkezdődött a Kárpát-medence intézményes „nyugatiasodása”, illetve nyugatosítása. De mit is értünk ezen a kifejezésen?

A Nagy Károly frank uralkodó (768–814) nevével fémjelzett Karoling-rendszer volt az első, amely a kontinens nyugati felében kialakult politikai, gazdasági és katonai hatalom határait Európa¹ keleti részé felé kezdte kitolni, és amely a 8. század végére és a 9. század elejére elérte az Avar Kaganátus határait. Ezzel szorosan együttvéve beszélhetünk a Karoling-kori reneszánszról, ami egyet jelentett az egyház által működtetett iskolarendszer kialakulásával, illetve a Karoling-kultúra kiterjedésével. A nyugati, keresztény Európa – Szent Ágoston filozófiáján alapuló, keresztény szellemben burkolt értékrend, a hit, illetve a kereszténység zászlaja alatt – kezdte el politikai, kulturális, egyházi és gazdasági kiterjesztését. Más kérdés, hogy a 9. századi Kárpát-medence politikai megosztottságát tekintve a Karoling-kezdeményezés sikertelen maradt.²

* NYÁRÁDI ZSOLT (1982), doktorandusz, régész, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely. E-mail: nyaradi_zsolt@yahoo.com.

** GÁLL ERWIN (1977), PhD, régész, Vasile Pârvan Régészeti Intézet, Bukarest. E-mail: ardarichus9@gmail.com.

1 E fogalom használata azonban nagyon ambivalens. A kora középkor szintjén először az „Európa” fogalom az arab ellenség kapcsán került használatba, aztán később a Karolingok birodalmát hívták „Európának” a kortárs krónikások. Hillaire BELLOC: *Europe and the Faith*. Black House Publishing Ltd., London, 2012. 7. Ez viszont azt is jelentette, hogy a jelenlegi Európa(i Unió) a kora középkorban távolról sem felel meg az akkoriban a geopolitikai szemléletben inkább nem létező fogalomnak. Ha a Karolingok birodalmát tartjuk „Európának”, ebben az esetben a Kárpát-medence, a 9. századi Nyugat-Dunántúl bekebelezését leszámítva, a 11. századig nem tartozott ezen Európához, illetve mélyebb integrációjára csak a 11. század végétől beszélhetünk.

2 A Kárpát-medencei „nyugatiasodás” bevezető akkordja az Avar Kaganátus szétesése utáni időszak. E kérdéshez megkerülhetetlen Szőke Béla Miklós munkássága, lásd SZŐKE Béla Miklós: *A Kárpát-medence a honfoglalás korában (Politikai, kulturális és etnikai előfeltételek) = Európa közepe 1000 körül*. Szerk. Alfried WIECZOREK–Hans Martin HINZ. Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart, 2000. 133–135; Uő: *Die Donau und die letzten Tage des awarischen Khaganats = Ten Thousand Years along The Middle Danube Life and Early Communities from Prehistory to History*. Eds. Gyöngyi Kovács–Gabriella KULCSÁR. Archaeolingua, Bp., 2011 (Varia Archaeologica Hungarica 26). 265–294; Uő: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében*. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2014.

Ez a Nyugatról Kelet felé terjeszkedés nagy szerepet játszott egyebek között a Magyar Királyság kialakulásában. A keresztény magyar állam létrejötté a római pápa és a német-római császár műve is, az *imperium christianum*, azaz a nyugati intézményrendszerek kiterjesztésének eredménye – nem lebecsülve természetesen a belső előzményeket.³ Ezt a folyamatot politikai strukturális integrációnak nevezhetjük, amelynek célja az egymáshoz illesztés, illetve a közösség(ek), intézmények (politikai, strukturális) kölcsönkapcsolatainak megszervezése. Az integrációhoz egy adaptációs kényszer, illetve kapacitás is szükséges, amely viszont az illető entitás kulturális jellegét is módosítja.⁴ Meglátásunk szerint azonban ez kéz a kézben jár az akkulturációval.

E kapcsolatot magát az aszimmetrikus függőség jelensége keretében értelmezhetjük, amelynek fő jellemzője a kiszolgáltatottság, melyet a szenvedő közösség (elsősorban annak elitje) sokszor nem tud egyenlőtlen hatalmi szerkezetben felszámolni. Az aszimmetrikus függőség egyik jellegzetessége a fenyegetés, eredménye pedig az engedelmeskedés, de ennek az eredménynek egyértelműen negatív hatása van a közösség „mi” képeire nézve.

A 10. század második felének európai politikai fejleményei következtében a nyugati keresztény világ a Magyar Nagyfejedelemség vezetőit folyamatosan abba a helyzetbe kényszerítette, hogy kénytelenek voltak a nyugati – a császári és a pápai – hatalomhoz közeledni. Ez a Kárpát-medence sorsát meghatározó folyamat teljesedett ki 997 után.

A „nyugatiasodás” egyirányú átalakítás volt: egyirányú, mert a Nyugatról jövő politikai és kulturális hatást nem kísérte Keletről érkező ellenhatás, átalakítás, mert e folyamat eredményeként eltűnt az a keleti eredetű steppe-birodalmi intézményrendszer, amelyet a Magyar Nagyfejedelemség hozott magával és amelyet csekély 100 évre a Kárpát-medencében meghonosított.⁵

A „nyugatiasodás” első szakasza elsősorban az intézményrendszereket érintette, vagyis a keleti, ázsiai típusú struktúrákról való áttérést, erőszakos áttérítést jelentett. A hatalmi szerkezet nyugatiasodásának legfontosabb kül- és belpolitikai aspektusa a régi (nagy)fejedelmi címmel ellentétben a királyi cím felvétele, amely Vajk/István legnagyobb diplomáciai fegyverténye volt.⁶ Ezek a változások – és ezt jól tükrözik I. (Szent) István, majd I. (Szent) László és

3 A kérdés hatalmas szakirodalmára való szakirodalmat lásd SZABADOS György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2011 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26); HAVAS László: *Hungaria (re)nata – a keresztény királyság nyugati kapcsolatai Európa „keresztútjai”-nak metszéspontjában = Francia-magyar kapcsolatok a középkorban*. Szerk. GYÖRKÖS Attila–KISS Gergely. Dupress, Debrecen, 2013. 9–46.

4 *Antropológiai-etnológiai-kultúratudományi kislexikon*. Szerk. A. GERGELY András–PAPP Richárd–SZÁSZ Antónia–Hajdú Gabriella–VARGA Andrea. Nyitott Könyv, Bp., 2010. 182.

5 Walter Pohl sorolta a Kárpát-medencei steppe-birodalmak közé a hun, az avar és a 10. századi magyar hatalmi struktúrákat. Walter POHL: *A Non-Roman empire in Central Europe: the Avars = Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World. The Transformation of the Roman World*. 13. Eds. Hans-Werner GOETZ–Jörg JARNUT–Walter POHL. Brill, Leiden–Boston, 2003. 572–573.

6 A római főpap Krisztus földi helytartójaként jelent meg a kor felfogásában (*vicarius Christi*), ezért a pápai koronaküldés eredményeképpen a királyi hatalom isteni eredetüként jelenhetett meg az első törvénykönyvben. Lásd pl. SZÉKELY György: *Korona küldések és királykreálások a 10–11. században*. Századok 118(1984). 5. sz. 908.

Könyves Kálmán törvényei⁷ – már a kezdetek kezdetén lényegesen érintették a helyzetüket megőrző elit értékrendjét, viseletmódját.

A nyugati politikai intézményrendszer Kárpát-medencei kiterjesztése természetesen nem történhetett volna meg egyszerűen nyugati humán erőforrás (a keresztény érdekeket hirdető egyházi személyzet, valamint az ezt védő hadsereg),⁸ másrészt a nyugati politikai filozófia importálása nélkül.⁹

A nyugati humán erőforrás kapcsán migrációs jelenségek egész sorozatát ismerjük a Szent Istváni Magyar Királyság területéről a 11. században folyamatosan mind a hadseregben, mind az egyházban,¹⁰ ahogyan az első magyar államelméleti értekezésből is ismert. Ezek azonban a 10. század végén és a 11. század elején nem csoport-, és főleg nem nagycsoportjellegű migrációk, hanem többnyire személyek, családok letelepedése az új keresztény királyságban. Következésképpen a folyamat, amelyet akkulturációnak, kultúraváltásnak nevezhetünk, olyan kulturális kölcsönhatások együttese, amelyek keretében két vagy több nevezemény találkozik; azok hasonulásakor vagy keveredésekor lép érvénybe, és eredményeként egy újabb realitás jön létre. Ez vonatkoztatható a 11., majd kiteljesedettebb formában a 12. századi Magyar Királyságra is. Vagyis a nyugati (és nemcsak) idegenek sokféle változást eredményeztek, új kultúrát hoztak az országba, de ugyanakkor az István által kialakított új rendszer sikeresen integrálta ezen elemeket.

Fontos, hogy ez az integráció szuverén uralkodói akaratban nyilvánult meg, a királyi törvény előszava szerint.¹¹ A külföldiek integrálásának istváni kulcs gondolata az *Intelmekek* VI. pontjában áll.¹²

Természetesen a nagy pogány mozgalmak (1046, 1060) arról is tanúskodnak, hogy az elsősorban nyugati személyek, kisebb-nagyobb csoportok társadalmi integrációja, elfogadottsága egyszerűen nem következett be, másrészt az ország „nyugatiasodása” elsősorban a 11. század első felében csak az elitet és annak is csak egy részét érinthette. A Vata-féle felkelés egyes vélemények szerint a főpapság és az alsó papság jelentős részét elpusztíthatta, amelyet I. András hasonlóképpen nyugati egyházi személyzettel – elsősorban a vallon területekről, tekintettel a nagyon rossz magyar–német viszonyra – töltött fel.¹³ Az idegen csoportok betelepülése tovább folytatódott a 11. század második felében, illetve a 12. században.

A „nyugatiasodás” ugyanakkor akkulturációval is járt. Nemcsak a királyság politikai intézményrendszerét, hanem a mindennapokat, a mentalitást, a szokásokat – pl. a régészetiileg

7 ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. (Függelék: a törvények szövege.) A Szent István-Társulat Tud. és Irod. Osztálya, Bp., 1904.

8 Géza fejedelem erőszakos uralmáról és a keresztény jövevények iránti kedvezéséről kortárs külhoni és későbbi hazai kútfők egybevágó tudósításokat közölnek, lásd *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szerk. KRISTÓ Gyula. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15) (a továbbiakban AKÍF). 112–113, 271–275, 362.

9 *Sancti Stephani Regis Primi Hungariae Libellus de institutione morum – Szent István Intelmekek*. Gond., ford. HAVAS László. Debreceni, 2004 (Agatha – Series Latina II). (a továbbiakban *Intelmekek*)

10 SZÉKELY: *i. m.* 905–949.

11 ÁKÍF 48.

12 *Intelmekek* 37.

13 MAKK Ferenc: *Szent István és utódai = Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk. KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc. Csongrád Megye Önkormányzata, Szeged, 2000. 343.

megfogható temetkezési szokásokat –, illetve a viseletmódot változtatta meg. Ennek szemléletes példája a templom körüli temetkezés elterjedése.

Szent László (1077–1095) és Könyves Kálmán (1095–1116) hozott törvényeket arról, hogy az emberek keresztény, vagyis a pap által ellenőrzött és végrehajtott módon temessék el halottaikat.¹⁴ A régészeti kutatás a pénzletek alapján arra jutott, hogy a templom körüli temetkezés a 12. század elejére háttérbe szorította a pogány módra elvégzett végtisztességadást. Valójában ez a jelenség az, amely alapjaiban változtatta meg az egész királyságot, s tette „nyugativá”.

Ezen akkulturációs jelenségek „importőrei” a politikai-egyházi centrumok, az egyházi személyzet és az egyházi infrastruktúra volt, amelyek megjelenését a társadalom alsóbb rétegeiben idővel utánozták, ezáltal pedig megtörtént ezen értékek át- és továbbadása. Ez vonatkozatható a földrajzi szempontra is; a különféle divatjelenségek a politikai centrumokból terjedtek a politikai és a földrajzi perifériák felé. Már Gabriel Tarde észrevette, hogy a divat mindig a társadalom centrumából halad annak perifériájára (szociális és földrajzi szempontból egyaránt) felé,¹⁵ tehát ez történhetett ezen akkulturációs jelenség keretében is. Mindazonáltal temetőrégészeti szempontból, a 11. század esetében, aligha beszélhetünk a társadalom különféle rétegei esetében mély „nyugatiasodásról” – ezt a különféle regionális elemzések kiválóan bizonyítják.

Dolgozatunkban e problémakör egy nagyon kis szegmensét próbáljuk vizsgálni, egy olyan divatelemet, amely eléggé egyértelműen a nyugati kultúrkörből származik. Véleményünk szerint azonban az anyagi kultúra elemeinek elterjedését tévedés lenne makro, azaz Kárpát-medencei méretben vizsgálni, ezért dolgozatunkban csak a királyság keleti feléhez tartozó Erdélyi-medence leletanyagát vizsgáljuk. A temetők leletanyaga alapján feltehetjük a kérdéseket, miszerint a mindennapok szintjén beszélhetünk-e „nyugatiasodásról” a Magyar Királyság keleti területein, illetve, ha igen, mikortól és milyen társadalmi mélységig? Amit régészeti tudunk dokumentálni, a viseletnek a nyugati divathoz való igazodása, nemcsak a társadalmi elit esetében, hanem a hatalmi központoktól távoli területeken is végbement? Mindezt egy jól definiált földrajzi és kultúrtérben próbáljuk megvizsgálni, amelyet az Erdélyi-medence jelent.

Először is lényeges megállapítani, hogy a korai Magyar Királyság kiterjedése inkább hatalmi, semmint településtörténeti-népiségi szinten feleltethető meg a Kárpát-medencének. Ahogyan ezt más dolgozatban is jeleztük,¹⁶ a 11. század első felében a Magyar Királyság keleti, erdélyi határa – legalábbis amit relatívan megállapíthatunk régészeti szempontból (temetők és várak) – nem sokkal követhető keletebbre a Marosnál és a Kis-Szamos völgyeinél; vagyis az Erdélyi-medence keleti részeinek „nyugatiasodása” még intézményes szinten sem keltezhető előbb a 11. század közepénél, illetve a második felénél.¹⁷

14 *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről.* Előszó, vál., szerk. MAKK Ferenc–THOROCZKAY Gábor. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2004 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22). 155, 189, 220.

15 Gabriel TARDE: *Psychologie économique.* Félix Alcan, Paris, 1902. 13–15.

16 GÁLL Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői.* MTA–Magyar Nemzeti Múzeum–Szegedi Tudományegyetem, Bp.–Szeged, 2013 (Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 6). 826–837.

17 GÁLL Erwin–NYÁRÁDI Zsolt: *'Drang nach Osten'. Terjeszkedés kelet felé. A 12. századi Magyar Királyság és a Csíki-medence kérdése = Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy*

Másodsorban szükségesnek tartjuk megvizsgálni az akkulturációs kérdéskör és a nyugati, a Magyar Királyság területére történő migrációk kapcsolatát, ugyanis a romániai régészetben (és nemcsak ott) többnyire minden nyugati szokást (fejfülkés épített vagy földbe ástott sírgödörök) vagy divatot elsősorban migrációhoz, jelesül a német ajkú (?) népesség – mint a későbbi százság ősei – beköltözéséhez kapcsolnak, holott számos társadalmi jelenség nem feltétlenül köthető konkrét migrációs nagycsoportbeli hullámhoz.¹⁸ Ezzel távolról sem azt akarjuk állítani, hogy ilyen jellegű migrációk nem voltak, azonban véleményünk szerint a régészeti forrásokhoz kritikusabban kell közeledni és főleg nem mechanikusan értelmezve azokat (pl. fejfülkés sír = germán ajkú egyén).

A hajtűviselet kapcsán egyik célunk éppen az volt, hogy kitérjünk e furcsa jellegű interpretációs problémára, azonban előbb a hajtűk nyugat-európai divatjáról kívánunk egy rövid bevezetést nyújtani.

2. NYUGAT-EURÓPAI HAJVISELET

A nyugat- és délnyugat-európai női viseletet a középkor hajnalán jelentős mértékben meghatározta a román kor szelleme, amelyen érződnek még az antik világ nyomai, de nagyrészt a transzcendenciát hangsúlyozó egyházi világképnek volt alárendelve. A női testet ezekben az időkben hosszú ruha borította, a hosszú bő ing a kézfejeket eltakarta, a ruházat fölött viselt köntös pedig a lábfejeket is teljesen elfedte (1. tábla).¹⁹ Ebbe a szellembe illeszkedett bele a haj viselése is. A hajviseletre ezekben az időkben az egyházi szellemiség is jelentős hatással volt. Meghatározó e tekintetben Szent Pálnak a korinthusiakhoz írott levele,²⁰ amely megtiltja a nőknek fedetlen fővel a templomba járást és az imádkozást.²¹ Így már a korai keresztény asszonyok is fedett fővel jártak, legalábbis ezt örökítik meg a Kr. u. 100 és 300 között készített falfestmények a római katakombákban.²²

Károly tisztelőtére. Főszerk. KOVÁCS László–RÉVÉSZ László, szerk. SZENTHE Gergely–BOLLÓK Ádám–GERGELY Katalin–KOLOZSI Barbara–PETŐ Zsuzsa. Magyar Nemzeti Múzeum–Déri Múzeum–MTA BTK Régészeti Intézet–Szegedi Tudományegyetem, Bp.–Debrecen–Szeged, 2016. 717–735.

- 18 Erről hasonlóképpen kritikusan BENKŐ Elek: *A középkori Székelyföld*. MTA BTK Régészeti Intézet, Bp., 2012. 63.
- 19 Janet E. SNEYDER: *From Content to Form. Court Clothing in Mid-Twelfth-Century Northern French Sculpture = Encountering Medieval Textiles and Dress: Objects, Texts, and Images*. Eds. Désirée KOSLIN–Janet E. SNEYDER. Palgrave/Macmillan, New York, 2002. 85–101.
- 20 Thomas Charles EDWARDS: *A Commentary on the First Epistle to the Corinthians*. Klock & Klock, Minneapolis, 1956. 272; William BARCLAY: *The Letter to the Corinthians*. Westminster John Knox Press, Philadelphia, 1956. 108.
- 21 „Minden asszony pedig, aki befedetlen fővel imádkozik, avagy prófétál, megcsúfolja az ő fejét, mert egy és ugyanaz, mintha megnyíratott volna. Mert ha az asszony nem fedi be fejét, nyíratkozzék is meg, hogy ha pedig éktelen dolog asszonynak megnyíratkozni, vagy megberetváltatni, fedezze be az ő fejét. Mert a férfiúnak nem kell befednie az ő fejét, mivel ő az Istennek képe és dicsősége; de az asszony a férfiú dicsősége.” Szent Pál: A korinthusiakhoz írt első levél 11.5–11.7.
- 22 Philip SCHAFF: *History of the Christian Church*. II. *Second period. Ante-Nicene Christianity*. d. 100–311. Grand Rapids, Christian Classics Ethereal Library, New York, 1885. 132.

A 10–11. századra Angliában kialakult egy sajátos fejkötőtípus, amelyet *wimpenek* neveztek. A jellegzetesen angol viseleti darab a 12. századra az egész keresztény Európában elterjedt, divatja egészen a 14. századig élt.²³ Ez a fejkötő egy lenből vagy kendervászonból készített ruhadarab volt, amit a fejen körbetekertek. Eltakarta a nyakat is, és a fátyol alatt rögzítették.²⁴

A nők többféle módon viselték a fátylat, amely könnyű anyagokból készült, mint a selyem, batiszt vagy finom lenvászon. Ezek rendszerint hosszúkás, négyszögletes alakúak voltak, középen egy lyukkal, amelyen keresztül a fejet csúsztatták át.²⁵ A 11. században a kerek fátyol volt elterjedtebb, ennek a közepén az arcnak egy lyukat vágtak ki, a felső részén pedig a fejformára kivágott textilhez egy négyszögű, a hátsó részen behajtott fátylat rögzítettek. Egy másik stílus szerint egy négyszögű fátyolt kötöttek a fej bal oldalára, amelyet lazán leengedtek az állig.

A hajviseletben jelentős különbség volt a fiatal serdülő lányok és a férjezett nők között, ami egyben megkülönböztető jelként is szolgált. Amíg a fiatal lányok hosszú, vállig érő hajukat fedetlen viselhették, addig az asszonyok csak fedett fővel mutakozhattak. A fiatal lányok hajviselete egyben házasságra való érettségüket is jelezte.²⁶ A női hajviselet a különböző életkori eseményekre, sajátosságokra is utalt. A keresztény Európában tehát csak a leányok járhattak hajadonfővel, az asszonyok betakart fejükkel ismerték el férjüknek való alárendeltségüket, illetve hirdették férjes voltukat.

A 11. századi fejkötő a későbbiekben több elemmel bővült. Ilyen a *barbette*, amelyet Aquitániai Eleonor (1122–1204) angol királyné hozott divatba. Ez két részből állt: a keményített vászon homlokpántból és egy vászonszalagból, amelyet az áll alá tekertek, és a fej tetejéhez rögzítve viseltek (1. tábla 4).²⁷ Ennek tetejére jött egy ovális vagy kerek fátyol, amelyet egy hozzátvetőleg 60 cm magasságú, kör alakú szövetburkolat fedett: ez a fejet takarta, mint egy kalap. Eleinte csak a királyi hölgyek viselték egy fejformára kivágott textillel vagy fejjéssel együtt, de ez végül minden társadalmi rétegben elterjedté vált.

Egy másik kiegészítő hajviseleti ruhadarab volt a *fillet*, amely egy merevített vászon- vagy selyemszalag volt, amelyet a fej körül, a *barbette* tetejére rögzítettek. A 13. században mindkettőt viselhették egy kerek alakú fátyollal lefedve, amelyet kettétűrték, és a szélein rögzítették a *fillet* elejéhez.

A *barbette* viseletének divatjából alakult ki később a vászon fejfedő. Ez abban különbözött az előző viselettől, hogy megnövelték a homlokszalag magasságát, amelyet úgy merevítettek, hogy a fej fölé emelkedjen. A fejkendőt belülről rávarrták, nem pedig lelógatták.

Később a fejfedőt ráncos mintával varrták.

23 Mary G. HOUSTON: *Medieval Costume in England and France: the 13th, 14th and 15th Centuries*. Dover Publications, New York, 1996 (Dover Fashion and Costumes). 40, 226.

24 Blanche PAYNE: *History of Costume from the Ancient Egyptians to the Twentieth Century*. Harper & Row, New York, 1965. 168, 175.

25 James LAVER: *The Concise History of Costume and Fashion*. Abrams, New York, 1969. 52–67.

26 Roberta GILCHRIST: *Medieval Life. Archaeology and the Life Course*. Boydell, New York, 2012. 124–134.

27 Alwin SCHULTZ: *Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger*. Otto Zeller, Osnabrück, 1965. 237–240.

A *barbette*-et meg a *fillet*-t a fiatal lányok kiengedett hajjal is viselték, de legtöbbször a hajjuk be volt fonva. Idővel a *barbette* és a *fillet* keskenyebbé vált. Mindkettő a 14. századig volt divatban.²⁸

A gazdagabb, nemesi származású hölgyek a 13. századtól használták a hajhálót, amelyet a *barbette*-hez és a *fillet*-hez rögzítve viseltek, ezt *crispine*-nek vagy *crispinette*-nek nevezték. Ezt sok esetben selyemből és ékszerekből álló fejdíszekkel gazdagították. Ebben a korszakban a nő haját a fejkötő felhelyezését megelőzően előkészítették. Ez a haj kifésülésével kezdődött, miután azt kettéválasztották, befonták, áttekérték a fej teteje körül, és a homlok fölött rögzítették. Ezután a haját eligazították, hogy a homlok tisztán látszódjék, majd a vászonszalagot behajtották az áll alá, amelyet áthozva a fej tetején rögzítettek. Ezt követően egy másik szalagot helyeztek a fej köré, amelyet hátul rögzítettek.

A fejkötőszalag egy fehér vászondarab volt, amelyet a torok köré rögzítettek. Végeit felhajtották, hogy elférjen egy-egy hajtincs a fülek fölött, és azokba voltak rögzítve, ily módon keretezve az arcot.²⁹ Ennek a tetejére egy finom vászonkendőt helyeztek oly módon, hogy fedje a homlokot és leereszkedjék a vállakra. Ezt az utolsó darab vásznat tűk segítségével rögzítették az áll- és a homlokszalagokhoz.³⁰

A nők által használt hajviseleti ékszerek története több évezredre nyúlik vissza, különböző típusait már az ókori Egyiptomból ismerjük; a hajtű viseletét megtaláljuk az etruszok, a görögök és a rómaiak körében is. A 12. században a haj megtűzéséhez rövid csont- vagy bronztüket használtak, míg a hosszabbak a textil és a fátyol rögzítését szolgálták.³¹ Hasonló rövid tüket Anglia földjén Londonban, Norwichban, Winchesterben és Yorkban találtak.³²

A fátylak rögzítésére sokszor lemezgömbös, bronzból készült példányokat használtak, amelyeknek egyes változatai már a korábbi századokban feltűntek. Ezeket adott esetben aranyból és ezüsből is készítették. Hasonlókat a franciaországi Arégonde 49. nagyon gazdag női (pontosan 584-re keltezve),³³ illetve Brécláv-Pohánsko 131., 9. századra keltezett sírjában regisztráltak.³⁴ Egy másik példány szintén a 9. századra keltezve ismeretes a British Museum gyűjteményéből, amelyet a Temze folyóban találtak.³⁵

28 C. Willet CUNNINGTON–Phillis CUNNINGTON: *Handbook of English Medieval Costume*. Faber and Faber, London, 1973. 40, 74.

29 Millia DAVENPORT: *The Book of Costume. Feudal Lords and Kings XIII. c.* Crown Publishers, New York, 1948. 151.

30 GILCHRIST: *i. m.* 84–85.

31 Aby Sue MARGESON: *Norwich Households: Medieval and Post-Medieval Finds from Norwich Survey Excavations 1971–1978*. Norfolk Museums Service, Center for East Anglian Studies, Norwich, 1993 (East Anglian Archaeology Report 58. Norwich Survey). 9–10.

32 GILCHRIST: *i. m.* 85.

33 Patrick PÉRIN–Thomas CALIGARO: *La tombe d'Arégonde. Nouvelles analyses en laboratoire du mobilier métallique et des restes organiques de la défunte du sarcophage 49 de la basilique de Saint-Denis, dans Antiquités nationales*. Antiquités Nationales. Saint-Germain-en-Laye 37(2005). 190. (Fig. 17.)

34 František KALOUSEK: *Pohansko: archeologické prameny z pobřežistě. Velkomoravské pobřežistě u kostela*. Universita J.E. Purkyně, Brno, 1971. 87, 133. (Tab. 1.)

35 Lásd http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=750388&objectId=85083&partId=1 (2016. 04. 06.)

Angliában a középkori temetők sírjainak 2–3%-a tartalmaz ruházatra utaló adatot,³⁶ így igen kevés régészeti lelet áll rendelkezésre a hajviselet pontosabb megismerésére. Szinte minden esetben csak a rögzítésre szolgáló tűk maradtak meg. Ezek gyakran kerek végűek, néha gömbösek, csak nagyon ritka a díszített példány, főként a 14. századból.³⁷ Egyiknek, amelyet a British Museum gyűjteménye őriz, a gömbös része zöld üvegből készült. Keltezését a 940–1070 közötti időszakra helyezték.³⁸

A sírokból az esetek többségében egy-két hajtű került elő. Kuriózumként említjük a Chichesterben feltárt Szent Jakab- és Mária Magdolna-leprakórházat, ahol a 12. századra keltezett kórkriptában egy idősebb nő maradványait tárták fel. Ennek koponyája körül 8 hajtűt találtak. A nő feltehetően a kórház patrónusa volt.³⁹ Bristolban, a Szent Bertalan-ispotály egyik sírjában egy női temetkezés mellől 5 felcsavart végű hajtű került elő.⁴⁰

Franciaország területéről is kerültek elő gömbös fejű hajtűk, így a Saint-Romain, valamint a Saint-Denis templomok feltárásakor.⁴¹ Ezen kívül ismeretesek hasonló hajtűk Lot-et-Garonne térségéből is.⁴²

A nyugati hajviselet minden bizonnyal a Német-Római Birodalom közvetítésével jutott el a Magyar Királyságba, hiszen a 12. században már itt is virágkorát élte ez a viseleti forma.⁴³ Egy 1152-ben kibocsátott hazai oklevélben, egy Margit nevezetű nő végrendeletében fejkötőről emlékezett meg.⁴⁴ 1231-ben Bors ispán felesége már két díszes fejkötőről is végrendekezett.⁴⁵ Bezter fia Demeter (1236–1269) feleségének végrendelete pedig az aranyozott gyöngyös fejkötő mellett aranyozott gyöngyös pártáról is beszámolt.⁴⁶

Néhány foszlányos töredék régészeti ásatásokból is ismeretes:

36 GILCHRIST: *i. m.* 70.

37 Uo. 85.

38 Lásd http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=3139522&partId=1&searchText=glass+pin&sortBy=imageName&page=2 (2016. 04. 06.)

39 John MAGILTON–Frances LEE–Anthea BOYLSTON: *Lepers Outside the Gate: Excavations at the Cemetery of the Hospital of St. James and St. Mary Magdalene*. Council for British Archaeology, York, 2008 (Chichester Excavations 10, CBA Research Report 158). 128, 264.

40 GILCHRIST: *i. m.* 85.

41 Olivier MEYER–Laurent BOURGEOU–David John COXALL: *Archéologie urbaine à Saint-Denis. Présentation d'une expérience en cours*. Archéologie médiévale 10(1980). 271–308.

42 Brieuc FAGES: *Le Lot-et-Garonne*. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Ministère de la Culture et de la Francophonie, Paris, 1995 (Carte archéologique de la Gaule 47). 263.

43 Karl WEINHOLD: *Die Deutschen Frauen in dem Mittelalter*. Geroldsson, Wien, 1897. 295–300. Szükséges megemlítenünk, hogy elsősorban a francia eredet jöhet szóba, mert II. Géza király (1141–1162) idején, 1146 óta ellenséges volt a magyar–német viszony, míg 1147-ben a Szentföld felé Magyarországon áthaladó VII. Lajos francia király (1131–1180) jó viszonyba került II. Gézával, aki később is jórészt németellenes politikát folytatott. Ám tekintettel arra, hogy a 12. század közepén német keresztetek – így például Ottó, freisingi püspök, I. (Barbarossa) Frigyes császár (1152–1190) nagybátyja – is átvonultak Magyarországon, a német kulturális hatás feltételezése is teljesen helyénvaló.

44 *Árpád-kori új okmánytár – Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. 1001–1235*. Közzéteszi WENZEL Gusztáv. Pest, 1860. 62–63.

45 KORMOS Eszter: *Nők jogai az Árpád-korban*. Studia Iuvenum Iurisperitorum 5(2010). 19.

46 NEMES Mihály–NAGY Géza: *A magyar viseletek története*. Franklin Társulat, Bp., 1900. 219.

1. Kunkerekégyházán és Bócsán aranyszálakból szőtt főkötők 12–13. századi temetkezésekből.⁴⁷

2. Antiochiai Châtillon Anna sírja: három keskeny hullámos szegély a királynő fátylának maradványait rejtette; a paszományszegéllyel ellátott és csomózott darabkák feltehetően egy hajháló részei lehettek, amelynek egyben ez a legkorábbi magyarországi példája.⁴⁸

A 13. századra a magyar viselet teljesen elnyugatiasodott, de egyes esetekben megtalálhatjuk a bizánci divat lenyomatát is. Ez a hajviseletben is jelentős különbséget jelent. Érdekes példa merániai Gertrúd hajviselete, akinek a fejét ékkövekkel díszített, széles abroncsú diadém ékesítette, amelyről zsinorra fűzött gyöngysor csüngött le, haja pedig hálószerű vörös kelméből készült, könnyű főkötőbe volt fogva.⁴⁹

A 14. századtól kezdve a súlyos főkötőket könnyed vékonyabb fátylak váltották fel, amelyek szélét beszőtt vagy rávarrt fodorral díszítették. Ez egyben egy új korszak kezdetét is jelezte.⁵⁰

3. A NYUGATI HAJVISELET ELEMEI ERDÉLYBEN

A két félgömbből összeillesztett hajtű erdélyi megjelenése egyértelművé teszi számunkra a nyugati divat fokozatos meghonosodását. Mint említettük, Európa nyugati részében ekkortájt a kettéválasztott haját a nők felcsavarták és egy fejkötőszalaggal tekerték körül, amelyet a hátsó részen rögzítettek. Ezt követően egy finom vászonkendőt helyeztek rá oly módon, hogy fedje a homlokot és leereszkedjék a vállakra. Ennek a vászonnak az áll- és a homlokszalaghoz való rögzítésére használtak hajtűket. A vizsgált erdélyi temetőkből és sírokból nem találtunk olyan esetet, amikor kisméretű, rövid tüket használtak volna a haj előzetes rögzítésére.

A 14 lelőhelyről összegyűjtött 28 hajtűs temetkezés (1. kép)⁵¹ leletei alapján azt leszögezhetjük, hogy a hajtűk elsősorban felnőttek temetkezéseiben fordulnak elő, ám megtalálhatjuk az *infans* és a *juvenis* korú elhunytak mellett is. A kormegoszlás pontosításához szükséges lenne antropológiai elemzéseket végezni.

A vizsgált erdélyi példák közül egyetlen esetben másodlagos felhasználási funkcióval találkozhatunk, a Doboka IV. vártérség 172. sírjában, amelyet majdnem 90°-ban meggömböztettek, tehát elképzelhető, hogy felsőruhát vagy szőtt inget díszített. A 322. sírból, majdnem a temető széléről előkerült sima hajtű funkciója nem kérdéses: a koponya bal oldaláról egy S-végű karika ismert, pontosan a másik feléről pedig a sima bronz hajtű. Ebben az esetben biztosan a hajba vagy pedig inkább egy a fejét körülvevő textilanyagba szúrták.

47 SZABÓ Károly: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emléke. (Kecskemét város múzeumának ásatásai)/Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene.* Országos Magyar Történeti Múzeum, Bp., 1938 (Bibliotheca Humanitatis Historica 3). 35.

48 SIPOS Enikő: *Textiltöredékek Antiochiai Anna sírjából = 150 éve történt. III. Béla és Antiochiai Anna sírjának fellelése.* Szerk. CSERMÉNYI Vajk. Székesfehérvár, 1999 (A Szent István Király Múzeum közleményei B. sorozat 49). 64.

49 NEMES-ŃAGY: *i. m.* 75.

50 Stella Mary NEWTON–Mary M. GIZA: *Friiled Edges.* Textile History 14(1983). 2. sz. 141–152.

51 Ha beleszámoljuk a malomfalvi temetőből származó szórványleleteket, akkor nagy valószínűség szerint 28+3, vagyis 31 temetkezéstről beszélhetünk.

A fenyédi temető⁵² négy sírjából ismert hajtúk mind mennyiségük, mind viseleti funkciójuk szempontjából nagyméretű változatosságot mutatnak, amely arra utal, hogy használatukat nem szabályozta kötött szokás. A 4. és 37. sírból talán egy-egy (2. tábla 3–4.), az 5. sírből 6 került elő (2. tábla 2; 3. tábla 3–4.; 4. tábla 1–11.), míg az S-40. sírből 20 példány ismert (2. tábla 1; 3. tábla 1–2.; 4. tábla 12–32.). Az 5. sírből – melyben *juvenis* életkorú egyén feküdt – származó darabokon laza szövésű lenvászon nyomait találtuk meg, amelynek kisebb töredékeit sikerült restaurálni is.

A fenyédi 40. sírban lévő daraboknál több készítés technikai jegye is megfigyelhető volt. A félgömbök illeszkedési felületén, több helyen is megfigyelhető egyfajta ragasztóanyag maradványa, amely gyűrűszerűen fut körbe a félgömbök illesztési felületének belső élén, a korrózióba ágyazódva. A tüt az alsó félgömbbe a tű végének lapításával rögzítették.

A hajviselet színesebbé tétele érdekében egyes esetekben a tük szárára kis színes üvegyöngyöt húztak. Erdélyből egyetlen ilyen példány ismeretes; Kányádán a 43. sírban egy sötétkék, 0,5 cm átmérőjű üvegyöngy volt az egyik tűre felhúzva (4. tábla 51).⁵³

A malomfalvi Fläche 31/B13. sírjában a koponyát mintegy körbevették a hajtúk, azonban sajnálatos, hogy a Kurt Horedt által közölt többi sírlelet előkerüléséről, a temetkezésben lévő helyzetükről teljességgel hiányoznak az adatok. A 18. sírban a bronz hajtúk mellett egy vasból készített tű is szerepel, sajnálatos módon a paramétereire vonatkozóan nem rendelkezőnk pontosabb adatokkal.

A szentábrahámi sírban az egyetlen hajtú a homlokról került elő. Semmilyen információink nincsen a gyulaféhevári, nagyszebeni, kolozsvári, marosszentgyörgyi, nyárádszentlászlói leletek sírbeli helyzetéről.

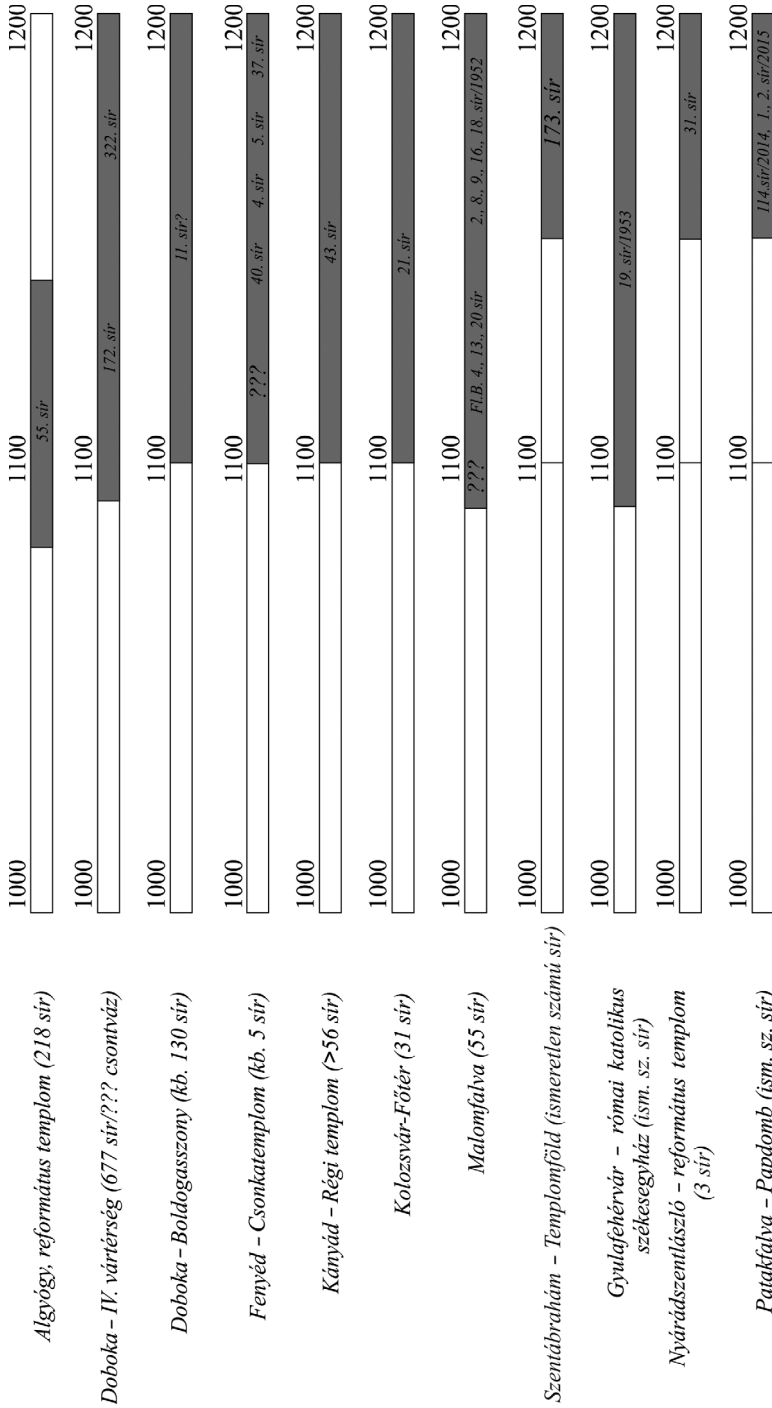
4. REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLETEK AZ ERDÉLYI 12. SZÁZADI HAJVISELETHEZ

A nyugati hajviselet erdélyi átvételének számos változata lehetett. A kevés és töredékes régészeti leletanyag csupán egy általános rekonstrukciót eredményezhet egyelőre.

A hajtúk és különösen a gombos végű hajtúk funkciója nagyon változatos. A temetkezésekben található hajtúk száma, amely lehetett egy, de akár 18–20 darab is, a kendők rögzítésének szokását vagy divatját jelzik. Hajtúkat használhattak már a fejkötő szalagjának rögzítéskor: ekkor nemcsak a szalag két végét tűzték össze, hanem az előkészített, felcsavart hajjat is hozzárögzíthették a homlokszalaghoz (5. tábla 1). További hajtúkat helyezhettek fel, amikor a homlokszalagra egy második, finom vászonkendőt rögzítettek (5. tábla 2). A vállig leereszkedő harmadik kendő rögzítése a homlokszalaghoz ugyancsak tűkkel történhetett. Ebben az

52 2010, 2011, 2013-ban Sófalvi András által vezetett, közlés alatt levő ásatás.

53 Párhuzamuk Kaposvár 99. sírjából ismert. A 12 bronz hajtú szárát kék üvegyöngyökkel díszítették. Előkerült még két ólmgömb-díztetésű tű is. BARDOS Edit: *Középkori templom és temető Kaposvár határában (Előzetes jelentés a leletmentő ásatásról)*. Somogy Megyei Múzeumok Közleményei 3(1978). 195. Ezek analógiái a kaszaperi temető 407. sírjának gömbös díszéről ismertek. BÁLINT Alajos: *A kaszaperi középkori templom és temető*. Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiség-tudományi Intézetéből 14(1938). 139–184.

2. kép. Hajtűket tartalmazó templom körüli temetők kronológiai evolúciója
 Fig. 2. Chronological Evolution of the Churchyards which Contain Hairpins

esetben dekorációs céllal több hajtűt is tűzhetek bele, amely a 0,95–1 cm átmérőjű gömbös végének köszönhetően pártaszerű megjelenést eredményezett (5. tábla 3).

A hajtűk gömbös végének átmérője egyben a hajviseletben betöltött helyét is jelezhetette. A kányádi Régi templom 43. sírja esetében a kisebb méretű (0,75–0,8 cm) tűk mellett nagyobb átmérőjű (0,95–1 cm) hajtűket tártunk fel (4. tábla 33–51). A kisebbeket a homlokszalag rögzítésére is használhatták, hiszen ez a hajviseletben teljesen fedve volt. Az esetek zömében azonban nincs jelentős méretbeli eltérés egy síron belül a hajtűk gömbös végét tekintve.

5. AZ ERDÉLYI HAJTŰK TÉRBELI ÉS IDŐBELI ELTERJEDÉSE

A hajtűk leletösszefüggés szerinti első és fontos ismérve, hogy az általunk összegyűjtött 14 lelőhelyről származó mintegy 28 sírlelet mindegyike templom körüli temetőből származott, de egyetlen példányuk sem ismert az úgynevezett sírcsoportos vagy éppen soros temetőből. Ennél többet nem tudunk elmondani az egyetlen jelentős méretű ásatás, a Doboka IV. vártérség temetőtérrképeinek elemzése után sem. Mivel más helyen széleskörűen áttekintettük a problémát,⁵⁴ itt a következő időrendi táblázatba rendszereztük az ismereteinket:

Mindezen adatok fényében kijelenthetjük, hogy egyrészt nem ismerünk az Erdélyi-medencéből egyetlen példányt sem, amelyet biztosan a korábbi évszázadra, netán évszázadokra keltezhetnénk, másrészt megerősíthetjük azt a tényt, hogy e tárgy típus erdélyi megjelenése a 12. századhoz köthető. E hajtűtípust Bóna István a 12. századi Magyar Királyság anyagi kultúrájának jellegzetességei közé sorolta (5. térkép, 7. tábla),⁵⁵ ami kapcsolatban állt a hajviselet megváltozásával. A 12. században azonban távolról sem ismert minden temető esetében, amely azt is mutat(hat)ja, hogy viseletük nem terjedt el, vagy pedig e tárgyak nem kerültek a sírba, pl. annak következtében, hogy a textiltáartát nem hagyták a fejen.

6. MIGRÁCIÓS ÉS AKKULTURIZÁCIÓS FOLYAMATOK

A divatjelenségek, temetkezési szokások dinamikáját, változását a klasszikus, 19. századi alapokon álló régészet a történeti források adataihoz igazította, illetve azzal magyarázta. Ezek általában a kulturális változásokat új népességek, népmozgások, migrációk régészeti jelzőiként vizsgálták, amely már gyakorlatilag a Sebastian Brather által felállított eseménytörténeti, „historikus” 3. szintnek felel meg.⁵⁶

Ahogy láthatjuk az elterjedési térképeinken (1–4. térkép), e hajtűk az egész Erdélyi-medencében viszonylag kis mennyiségben ismertek a 12. századi sírokból. Ugyanakkor azok a lelőhelyek, ahonnan jelentős mennyiségben kerülnek elő, mintegy szigetszerűen a Küküllő és

54 Zsolt NYÁRÁDI–Erwin GÁLL: *The ‘Westernisation’ of the Transylvanian Basin: Migration and/or Acculturation?: Wearing Hairpins in the 12th Century Transylvanian Basin*. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu/Journal of the Zagreb Archaeological Museum*-3 48(2015). 1. sz. 95–98.

55 István BÓNA: *Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaujváros*. *Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis* 16(1978). 140–141.

56 Sebastian BRATHER: „*Etnikai értelmezés és struktúra-történeti magyarázat a régészetben*”. *Korall. Tár-sadalomtörténeti folyóirat* 24–25(2006). 27. (1. ábra)

a Maros menti dombvidék és az elő-kárpáti övezet találkozásánál fekszenek, gyakorlatilag e két mikrorégióban (3. térkép). Fontos tény, hogy Kányád, ahonnan jelentős mennyiségű hajkarika került elő a 43. sírból, a Nagy-Küküllő egyik mellékvölgyében fekszik, amely pedig azt jelenti, hogy a 12. századi településterület a nagyobb folyóvölgyek mellett a mellékfolyók területére is kiterjedt.

Feltehető a kérdés, hogyan értelmezhető ez a leletkoncentráció Kelet-Közép-Erdélyben (az erdélyi leletanyag 94,53%-a innen került elő, lásd 1. kép; 1–3. térkép)? Ugyanis a nagy, erdélyi központok területén feltárt, óriási sírszámú templom körüli temetőkből mindaddig elhanyagolható hajtűmennyiség került elő (mindössze 6).

Hogyan értékelhetjük ezen tárgytypus elterjedését egy adott terület vagy mikrorégió esetében, ugyanis a 12. századi erdélyi anyagi kultúrán belül ez a viseleti elem „idegennek” tűnik?

A régebbi régészeti magyarázatok ezt általában csoport- vagy személyes migrációk eredményeként értékelték, azonban a helyzet meglátásunk szerint igencsak bonyolult.

A Kelet-Erdély elő-kárpáti lelőhelyein feltárt 12. századi hajtűket tartalmazó leletek kronológiai szempontból nem állíthatók párhuzamba, tehát esetükben nem lehet beszélni a 12. század egy adott időszakában bevándorló csoport tagjairól, ugyanis a rendelkezésre álló leletanyag általánosan a 12. század egész ideje alatt történő használatát valószínűsíti. Következésképpen mivel e leletek keltezése csak szélesebb kronológiai sávban képzelhető el, véleményünk szerint csoportmigráció jeleként ezen ékszer típusok egyszerűen nem jöhetnek számításba.

Másodsorban módszertani kérdés, hogy mit tekintünk idegennek egy adott, ebben az esetben egy temető régészeti leletanyagán belül? Ezen ékszer sírbeli elhelyezkedése kapcsán feltehető a kérdések: idegen személyek vagy idegen tárgyak, vándorlás vagy csereviszony eredményeiről van e szó?

Eltekintve attól a ténytől, hogy ezt az ékszert az egész Erdélyi-medence területéről csakis szigetszerűen mutathatjuk ki, az elő-kárpáti temetőkben e hajtűk egyáltalán nem számítanak „idegennek”, hiszen például körülbelül olyan mennyiségben ismertek a malomfalvi temetőben (ha azt is ideszámítjuk), mint az S-végű hajkarikák (a sírok 14,81%-ban, és még idesorolható négy helyen előkerült szórványlelet is, melyek valószínűleg szintén sírből származnak), illetve majdnem mindegyik sírből ismertek a fenyédi és patakfalvi temetőből is (a fenyédi 12. században keltezett öt sír közül összesen négy sírből ismerünk hajtűt, illetve a patakfalvi temetőből a későbbi temetkezések által megbolygatott három sírből).

Következésképpen e pillanatban semmilyen adat nem utal arra, hogy ezen ékszer típus csoportmigráció⁵⁷ révén került volna Erdélybe, és attól végképp eltekinthetünk, hogy ez az ékszer mindenhol ugyanazon kronológiai horizonthoz tartozik: a Fenyéd-S 40. sírját 1040–1160, míg Nyárádszentlászló 31. sírját a ¹⁴C elemzések a 12. század második felére helyezik, a patakfalvi sírt egy H139-típusú érme pedig hasonlóképpen a 12. század második felére keltezi.

Akkor hogyan értékelhetjük ezt a jelenséget? Azt már leszögeztük, hogy az Erdélyi-medencében elsősorban két mikrorégióban koncentrálódik a leletanyag, máshol – az Erdélyi-medence nyugati központjaiban – csak elvétve fordul elő. Az egyik mikrorégió Malomfalva-

57 Ebből a szempontból lásd Stefan BURMEISTER: *Archaeology and Migration. Approaches to an Archaeological Proof of Migration*. *Current Anthropology* 41(2000). 4. sz. 539–553.

Marosvásárhely környéke, ahol a földvár/favár megléte alapján hatalmi központtal számolhatunk, véleményünk szerint a 11. század második felétől – a század végétől. E mikrorégió földrajzi-topográfiai kapcsolata a Nagy-Küküllők felső folyásának vidékével eléggé kézenfekvő (3. térkép). Tehát ezen ékszer elterjedésében e vidéken Malomfalva–Marosvásárhely környékének lehetett köze.

Általánosságban egy nyugati műhelyagyomány elterjedését gyaníthatjuk Kelet-Erdélyben. Ennek hátterében pedig számos ok állhatott; a leglogikusabbnak ebben a térségben egyszerűen a nyugati divat elterjedése tűnik.

7. A „NYUGATIASODÁS” NYOMAI AZ ERDÉLYI-MEDENCÉBEN

A 12. századra keltezhetően egy sor olyan régészeti jelenség mutatható ki az Erdélyi-medence területéről – az anyagi kultúrától kezdve egészen a temetkezési szokásokig – (4. térkép), amelynek egyáltalán nem volt előzménye a 11. században. A hajtűviselet mellett elterjedt a *cotte*, egy ingszerű, hosszú, egyenes szabású ruha viselete is, amelynek a nyakkivágásához kapcsolódó függőleges hasítékát egy fémcsat fogta össze (Zabola 130. sír, Homoróddaróc).⁵⁸ Székelykeresztúron Benkő Elek olyan földbe ásott, *Fachwerk*-szerű gerendaházas lakóház maradványait tárta fel, amelynek mellékletei között egy nyugati import bronzedény is előkerült.⁵⁹

Mindezek mellett a 12. század Erdélyi-medencéjében regisztrálható egy, a korábbi korszak temetőiből hasonlóképpen ismeretlen temetkezési divat is,⁶⁰ amelyet elsősorban a román szakirodalom egy része a „germán” migrációval hozott kapcsolatba. Ezt már Benkő Elek is elutasította idézve a nemzetközi szakirodalmat,⁶¹ anélkül azonban, hogy konkrétan kidolgozta volna elmélete alapjait.

Nem utasít(hat)juk egyáltalán a román régészetben megjelenő migrációs vonalat, mint az egyik, de nem kizárólagos értelmezési lehetőséget e sírok kapcsán, azonban néhány módszertani és értelmezési problémára fel szeretnénk hívni a figyelmet:

1.1. A migrációs elmélet módszertanilag azért kérdéses, mert egyértelműen az úgynevezett retrospektív és a vegyes érvelés határozza meg.⁶² Maga az elmélet abból a koncepcióból indul ki, hogy az egyén eredete, a mellékletek vagy éppen a temetkezési szokások a „kulturális folyamatoknak” a visszatükröződése a sírban.⁶³ Az sem mellékes, hogy az elmélet kidolgozói nagy mértékben a történeti forrásokhoz (az írott forrásokból ismert nyugati migráció) igazították a régészeti anyagot, illetve ezen források alapján látták bizonyíthatónak e teóriát, vagyis a tipikus vegyes érvelést követték.

58 BENKŐ: *i. m.* 121–122. (28. kép)

59 Uo. 93.

60 Az Erdélyi-medence 10–11. századi temetkezési szokásainak elemzését lásd GÁLL: *i. m.* 593–640, 869–881.

61 BENKŐ: *i. m.* 63.

62 Ahogyan figyelmeztet például Sebastian Brather is, a kutatás hiányosságai sokszor prekonceptuális eredményekhez vezetnek. BRATHER: *i. m.* 42–43.

63 Lewis BINNFORD: *Archaeology as Anthropology*. American Antiquity. Society for American Archaeology 28(1962). 2. sz. 222.

1.2. Triviális kultúraszociológiai tény, hogy a kulturális jelenségek, ebben az esetben pl. a temetkezési szokások egy aspektusa, nemcsak hogy nem statikus, hanem az emberi egyedek és (mikro)közösségek tudatában folyamatosan változásnak van kitéve⁶⁴ annak ellenére, hogy maga a régészeti forrás, amivel találkozunk (ebben az esetben antropomorf alakú épített sír vagy sírgödör), már statikus (és amely, gyaníthatóan, meghatározza a régészek statikus szemléletmódját).

1.3. Egy másik lényeges módszertani kérdés az, hogy a horizontális⁶⁵ csoport-önértelmezés és így a másokkal szembeni viselkedés nem következtethető ki a saját halottakkal való bánásmódból.⁶⁶ Lényeges elem, hogy az egyéni és közösségi identitások, illetve a szokások/divatok is, akárcsak az anyagi kultúra, változékonyak; illetve a kultúrtérsegek soha nem esnek egybe identitás csoportokkal, tehát ezek soha nem egy identitásmezőt fednek le.⁶⁷ Egy kultúrtérsegen nagyon sokféle identitásmező található. A kultúrterek ugyanakkor a legkevésbé sem homogének, és meghatározásuk elsősorban a kiválasztott régészeti jegyeiktől függ, vagyis az emberi szubjektivizmus lényeges szerepet játszik a klasszifikáció során. Másik nagyon lényeges aspektus az a tény, hogy az egymással szomszédos közösségek a legtöbb esetben nem különböznek egymástól radikálisan, hiszen sokrétű és bonyolult kapcsolatok hálózata fűzi össze őket (eszmei és anyagi), vagyis ha földrajzilag minél közelebb van két közösség egymáshoz, annál nagyobb az esélye az egymásra hatásnak. A szomszédság akkulturációs folyamatokat tesz lehetővé és segít elő. Eléggé logikus, hogy a kulturális kapcsolatok éppen a közvetlen szomszédok között a legintenzívebbek.

1.4. A temetkezési „divatok” – akár kontinensméretűek, mint pl. a lovastemetkezések – elterjedése nem jelenthetett mélyreható változást; megjelenésük és eltűnésük adott, újabb hatások elterjedésének következménye volt; következtetésképpen átvételük nagyon gyorsan történhetett. A temetkezési divatok vagy szokások elterjedése nagy csoportok között csak akkor történhetett nehezebben, ha ezen csoportok hite, szokásjoga között nagyon mély szakadék létezett (pl. keresztények és zsidók vagy muszlimok).

1.5. Ha egy adott szokás, divat elszigetelt maradt, az azt jelenti, hogy az adott társadalomban csekély volt a hatása.⁶⁸ A fejfülkés sírok európai elterjedése alapján azonban ez nem állítható, hanem éppen az ellenkezője. Tehát az antropomorf alakú sírgödörök esetében is értelmetlen vélt etnikai különbségeket kutatni, inkább azon lehetőségeket – gazdasági, társadalmi, kulturális, mentális hátteret – kellene tanulmányozni, amelyek ezen temetkezési divatot Liszabontól Lundig, óriási földrajzi térségben elterjesztették.

64 MANNHEIM Károly: *A gondolkodás struktúrái. Kultúraszociológiai tanulmányok*. Atlantisz, Bp., 1995. 35–36.

65 Az már más kérdés, hogy a tradicionális társadalmakban mennyire beszélhetünk a „horizontális” csoportok, mint erősebb identitás forma jelenlétéről. Lawrence M. Friedman szerint a tradicionális társadalmakban a társadalmi kapcsolatok és az identitások erősen rétegzettek voltak, következtetésképpen a „horizontális” identitások rettentően cseppfolyósak lehettek. Lawrence M. FRIEDMANN: *The Horizontal Society*. Yale University Press, New Haven, 1999. 11–12.

66 BRATHER: *i. m.* 38.

67 A „kultúrtér” mint magyarázat a „törzsi terület” helyett csak akkor jelent módszertani előnyt, ha a „kultúrteret” nem tekintjük homogénnek és élesen elkülöníthetőnek. Uo. 38–39.

68 Uo. 62.

1.6. Sok esetben – erre figyelmeztet Takács Miklós is – a természeti, térbeli és gazdasági tényezők olyan településközösségek elhatárolódását eredményezik, amelyeket „etnikai közösségként” értelmeztek a szakemberek.⁶⁹ Nem kérdéses, hogy mindennek elsődleges oka a 18–19. századi felvilágosodásra, a jakobinizmusra és evolucionizmusra visszavezethető nacionalizmus.

1.7. Társadalmi szempontból semmilyen információnk nincsen arra nézve, hogy a *hospes* közösségek az endogámia szabályai szerint éltek volna a 12. század második felében, vagyis hogy e temetkezési szokás amolyan „germán” maradt volna, ahogyan feltételezték az elmélet megalapozói.

2. Módszertanilag azért is kérdéses ez a leegyszerűsítő elmélet, mert a régészeti adatbázis nagyon hiányos, ugyanis egyetlen temetőt sem tártak fel teljesen: tehát annak eldöntése, hogy e temetőkből mikortól temetkeztek, illetve kronológiai szempontból mikor jelent meg az antropomorf alakú téglasír alkalmazása az Erdélyi-medencében, egyelőre megválaszolatlan. A kolozsmonostori temető antropomorf alakú téglasírja a 12. század első felére keltezhető (mellette a 86. sír sodrott gyűrűs mellékletű csontváza került elő), amely alapján az kijelenthető, hogy a szokás már ismert volt az Erdélyi-medencében a nyugati, német és más neolatin, vallon és francia nyelvűek tömeges bevándorlása előtt is.⁷⁰

3.1. Ha tekintetbe vesszük a rendelkezésünkre álló írott forrásokat, amelyeket kiválóan elemzett Kristó Gyula, akkor nem szabad elfelednünk azt a tényt, hogy a 12. század második felében mintegy 6 írott forrás emlékezik meg székely csoportokról Dél-Erdélyben.⁷¹ Illetve a német nyelvbe került toponímia alapján laktak itt szlávok, magyarok, besenyők,⁷² tehát egyszerűen nem lehet szó e térségben még véletlenül sem olyan kulturális homogenitásról, amely alapján e temetkezési szokást mindegyik esetben „germánként” értékelhetnénk. Ahogyan fentebb említettük, éppen a közvetlen szomszédok között legintenzívebb ez a jelenség, tehát ha egy adott szokás, divat elszigetelt maradt, el is tűnt. Azonban e szokásról éppen az ellenkezőjét lehet elmondani.

3.2. A Kárpát-medence más térségeiben is telepedtek meg *hospes* közösségek, mint például a Dunántúlon vagy a Szepességben. Ennek ellenére nem ismerünk például egyetlen antropomorf jellegű sírformát sem például Székesfehérvárról, pedig a város német neve már a 11. században is ismeretes volt.⁷³ Nagyon érdekes lenne megvizsgálni ebből a szempontból a Szepességet/Zips/Spišskážupa (*comitatus Scepusiensis*), ahol az erdélyi telepésekhez hasonlóan elsősorban német nyelvű, de heterogén közösségek telepedtek meg.⁷⁴

69 Lásd http://www.btk.mta.hu/images/05_Tak%C3%A1cs_Mikl%C3%B3s.pdf (2015. 04. 06.) Takács Miklóssal mindenféleképpen egyetértünk, azonban azt megjegyeznénk, hogy a malomfalvi telep inkább 11–12. századi keltezésű.

70 Kristó Gyula mutatott rá, hogy Nyugat-Európából már a 11. században, illetve a 12. század első felében jöttek elszórtan külföldi telepések Erdély területére. Erre a legjobb példa éppen a Beszterce megyei Bayersdorf. KRISTÓ Gyula: *A korai Erdély (895–1324)*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2002 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18). 157.

71 Uo. 180–182.

72 Uo. 163–164, 195.

73 Erre hívta fel a figyelmet Benkő Elek is. BENKŐ: *i. m.* 63.

74 FÜGEDI Erik: *A befogadó: a középkori magyar királyság = Úó: Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Magvető, Bp., 1981. 401–403, 413, 417–418.

Ezen módszertani észrevételek alapján a következőket tudjuk rögzíteni:

A. Az írott kútfők szerint Dél-Erdélyben megjelentek a nyugati *hospesek*, ez azonban nem jelentheti azt, hogy minden antropomorf alakú sírgödört „germánként” kell azonosítanunk az egész Kárpát-, illetve Erdélyi-medencében, ugyanis e temetkezési divat a kereszténység identifikációs temetkezési elemeként tartható számon (5. térkép.). Ezzel nem azt szeretnénk mondani, hogy az antropomorf alakú sírgödörök nem köthetők a beköltöző *hospesek*hez is, hanem azt, hogy maga mint egyetlen régészeti definíciós elem (más fel sem merült) a nyugati, nagyon vegyes kulturális eredetű *hospesek* régészeti igazolására módszertanilag nem alkalmas. Ugyanis mind történetileg, mind a toponímiák alapján igazolt, hogy más népeiségek csoportjai is laktak a 12. századi Dél-Erdélyben: nemcsak német nyelvűek, hanem *latinusok*, vagyis olaszok is megtelepedtek.⁷⁵ Ha tehát csak a régészeti anyag egyetlen eleme alapján migrációt akarunk azonosítani, akkor alighanem ragaszkodnunk kell a kulturális homogenitás előfeltevésehez. Mivel arra semmilyen jel nem utal, hogy a 12. századi közösségek elszigetelten éltek volna egymástól, ezért 21. századi perspektívából az Erdélyi-medencei kulturális, politikai, gazdasági hálózatoknak eléggé megalapozatlan etnikai, vagyis „horizontális” típusú közösségek színezetét kölcsönözni.

B. E temetkezési „divat” összeurópai elterjedése ugyanakkor nem a migrációkat, hanem inkább a (keresztény jellegű) kultúrtranszfereket és akkulturációkat támasztja alá. Példaként idézhetjük azt, hogy a Nagy-Britanniában (9/10–12. század)⁷⁶ és a Skandináviában (Dániában,⁷⁷ Svédországban⁷⁸), de időrendben elsősorban Algériában (San Alexandre, Santa Salsa Székesegyház),⁷⁹ illetve a Mediterráneumban, az Ibériai-félszigeten⁸⁰ sokkal korábban kel-

75 BENKŐ: *i. m.* 63.

76 Simon ROFFEY–Katie TUCKER: A Contextual Study of the Medieval Hospital and Cemetery of St Mary Magdalen, Winchester, England. *International Journal of Paleopathology* 2(2012). 4. sz. 170–180; Jo BUCKBERRY: *On Sacred Ground: Social Identity and Churchyard Burial in Lincolnshire and Yorkshire, C. 700–1100 AD*. Oxford University School of Archaeology, Institute of Archaeology, Oxford, 2007 (Anglo-Saxon studies in archaeology and history 14: early medieval mortuary practices); C. M. HEIGHWAY–M. HARMAN–L. VINER–D. J. WILKINSON: *Burials = Cirencester. Anglo-Saxon Church and Medieval Abbey*. Eds. D.J. WILKINSON–A.D. McWHIRR. Cirencester, 1998 (Cirencester Excavations IV). 163–168; Julian D. RICHARDS: *Viking Age England*. Batsford Ltd, London, 1991; Annia Kristina CHERRYSON: *In the Shadow of the Church. Burial Practices in the Wessex Heartlands c. 600–1100 AD*. PhD Thesis. Department of Archaeology, University of Sheffield, Sheffield, 2005. A skóciai kolostorokban is számos épített antropomorf alakú sírgödört lehet látni. Közönettel tartozunk Berend Norának, a Cambridge-i Egyetem professzor asszonyának ezen információikért.

77 Jakob KIEFFER–OLSEN: *Christianity and Christian Burial. The Religious Background, and the Transition from Paganism to Christianity, from the Perspective of a Churchyard Archaeologist = Burial and Society*. Eds. Claus Kjeld JENSEN–Karen Høilund NIELSEN. Aarhus University Press, Aarhus, 1997. 185–189.

78 Maria CINTHIO: *De första stadsborna. Medeltida gravar och människor i Lund*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm–Stehag, 2002.

79 Roberto Rodríguez VIOLAT: *Las sepulturas antropomorfas*. *Revista de Claseshistoria*. Publicación digital de Historia y Ciencias Sociales 2013. 7. sz. 9 (további irodalommal).

80 Iñaki MARTÍN VISO: *Enterramientos, memoria social y paisaje en la Alta Edad Media: propuestas para un análisis de las tumbas excavadas en roca en el centro-oeste de la península Ibérica*. *Zephyrus* 69(2012). 165–187; Uó: *Espacios funerarios e iglesias en el centro peninsular: una relación compleja = Arqueología medieval. Els espais sagrats*. Eds. Flocel SABATÉ–Jesús BRUFAL. Pagès editors, Lleida, 2015. 81–114.

tezve,⁸¹ de általában mészkőbe vájva (Olaszország [a 6–7. századtól, pl. Santa Cecilia y Corviano, Vasanelo–Morticeli⁸²], Spanyolország [pl. San Andrés, Canapost, Geria–Mosquilla, Olérdola, San Pelayo, Tózar (ld. 6. tábla 2)] [hasonlóképpen a 6–7. századtól],⁸³ Portugália [hasonlóképpen a 6–7. századtól, pl. Alto Paiva, Midões, Monsanto, Riba Cóa, S. Miguel, Santa Maria do Castelo, Tomar stb.],⁸⁴ Korfu szigete [Angelokastro]⁸⁵) elterjedt temetkezési „divatot” eddig még senkinek nem jutott eszébe migrációként magyarázni, tehát ez is arra utal, hogy az antropomorf alakú temetkezések erdélyi elterjedésének megítélését mennyire meghatározták az írott források. Ugyanakkor ezen adatok alapján a szokás „germán” eredete elvethető, ugyanis egy nagyon régi, antik, mediterrán eredetű szokásról van szó, amelynek gyökerei az egyiptomi és a pun korig vezetnek vissza. Ebből a szempontból *Jijel* (Algéria), vagyis az antik *Djidjeli*, pun kori temető antropomorf sírjai több mint evidensen bizonyítják e szokás ókori eredetét (6. tábla 1).⁸⁶ Ebben a pillanatban viszont egyelőre nem kérdőjelezhető meg, hogy e temetkezési divat nyugati közvetítéssel a 12. század elején kerül Erdélybe.

- 81 „Las fechas de uso de los espacios funerarios definidos a partir de las tumbas excavadas en la roca deben situarse en terminos generales entre los siglos VI al XI”. Iñaki MARTÍN VISO: *¿Datar tumbas o datar procesos? A vueltas con la cronología de las tumbas excavadas en roca en la Península Ibérica*. *Debates de Arqueología Medieval* 4(2014). 29–65.
- 82 Serra Joselita RASPI: *Rinvenimento di necropoli barbariche nei pressi di Bomarzo e di Norchia*. *Bollettino d'arte* 5(1974). 1–2. sz. 70–88; Giancarlo PASTURA: *La necropoli dei „Morticelli”*. *Storia degli studi e metodologie*. *Cronos* II(2009). 4. sz. 23–26.
- 83 Christoph GRÜTZNER–Klaus REICHERTER–Tomás M. FERNÁNDEZ–STEEGER–Daniel MÜLLER–Stephan VERHOEVEN–Pablo G. SILVA BARROSO: *Orientation of Visigothic Tombs as Indicators of Recent Soil Movements and Slides: a Case Study from Southern Spain (Betis and Baelo Claudia) = Pleistocene Foragers: Their Culture and Environment. Festschrift in Honour of Gerd-Christian Weniger for his Sixtieth Birthday*. Eds. Andreas PASTOORS–Gerd-Christian WENIGER. Neanderthal-Museum, Mettmann, 2013 (*Wissenschaftliches Schriften des Neanderthal Museums* 6). 199–212; VIOLAT: *i. m.* 5–7; Iñaki MARTÍN VISO: *Paisajes sagrados, paisajes eclesiásticos: de la necrópolis a la parroquia en el centro de la península ibérica*. *Reti Medievali Rivista* 13(2012). 2. sz. 3–42; *Comunidades locales, lugares centrales y espacios funerarios en la Extremadura del Duero altomedieval: las necrópolis de tumbas excavadas en la Roca Alineadas*. *Anuario de Estudios Medievales* 46(2016). 2. sz. 859–898; Miguel Angel MARCOS MILLÁN–Angel Luis PALOMINO LÁZARO: *La necropolis medieval de La Mosquilla (Geria, Valladolid)*. *Numantia* 4(1989–1990). 219–228; Luca MATTEI–Marcos GARCÍA GARCÍA–Cristina MARTÍNEZ ÁLVAREZ–Manuel Jesús LINARES LOSA: *Iluminando sepulturas rupestres. Primeros datos arqueológicos sobre la necrópolis y el poblado altomedieval de Tózar (Granada)*. *Revista del CEHGR* 26(2014). 3–32.
- 84 Catarina TENTE–Sandra LOURENÇO: *Sepulturas medievais escavadas na rocha dos concelhos de Carregal do Sal e Gouveia: estudo comparativo*. *Revista Portuguesa de Arqueologia* 1(1998). 2. sz. 191–218; Mário Jorge BARROCA: *Sepulturas escavadas na rocha de entre douro e minho*. *Portugalia Nova Série* 31–32(2010–2011). 115–182; Iñaki MARTÍN VISO: *Elementos para el análisis de las necrópolis de tumbas excavadas en la roca: el caso de Riba Cóa*. *CuPAUAM* 31–32(2005–2006). 83–102; Marina AFONSO VIEIRA: *Alto Paiva. Povoamento nas épocas romana e alto-medieval*. Instituto Portugues de Arqueologia, Lisboa, 2004 (*Trabalhos de Arqueologia* 36).
- 85 *There is a cemetery on the western side with seven graves carved out of the rock in the shape of the human body as in a sarcophagus.* Lásd [https://en.wikipedia.org/wiki/Angelokastro_\(Corfu\)#/media/File:Anthropomorphic_graves_at_Angelokastro_in_Corfu.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Angelokastro_(Corfu)#/media/File:Anthropomorphic_graves_at_Angelokastro_in_Corfu.jpg) (2016. 04. 08.)
- 86 *En Jijel, antigua Djidjelli, podemos encontrar sepulturas antropomorfas escavadas en roca en varias necrópolis de época púnica.* VIOLAT: *i. m.* 10. (Fig. 12.)

C. Meglátásunk szerint a jövőben nem azt kellene kutatni, hogy melyik antropomorf alakú sírgödör köthető *hospesek*hez és melyik nem, hanem azt, hogy a szokás elterjedését milyen feltételek, körülmények segítették elő, hiszen a (temetkezési) szokások (általában) nem horizontális csoporttermészetűek és -jellegűek.

A 12. századi Erdélyben jelentős mennyiségben – az élet különféle területén – megjelentek a „nyugatisodásra” utaló régészeti jelek. Ez egyetlen konkrét tényt jelent(het): az írott kútfőkkel is adatolt migrációk mellett a Magyar Királyság (beleértve ennek keleti felét is) integrációját a nyugati kultúrkörbe (5. *térkép*).

SOME REMARKS ON THE ‘WESTERNISATION’ OF THE TRANSYLVANIAN BASIN

Keywords: *westernisation, acculturation phenomenon, migration, female wear, female headdress*

Our research tries to reconstruct the hairdress of the Arpadian Age based on archaeological artefacts found in the Arpadian age churchyards in the Transylvanian Basin. The hairpins used throughout the 5–9th centuries in Western-Europe in the Anglo-Saxon speech-area were part of a hairdress fashion formation which later, in the 12th century, spread in the whole Christian Europe. Looking at the Transylvanian artefacts and their context we can notice that the copper alloy hairpins with gilded globular heads often appear with S ending lock rings. Their appearance is in strong relation with the Christian mentality and the western fashion of this age, which are obviously connected with the ‘westernisation’ of the Hungarian state institutions. Going into the most detailed analysis of the archaeological artefacts the results rise a lot of questions, some of which were answered only after other (especially anthropological) researches. It looks sure that these type of artefacts are not the heritage of any foreign people. The expanding of this study and the excavation of the earliest cemeteries in the future should complete our knowledge on this topic. In the 12th century the archaeological signs of ‘westernisation’ appear in all segments of life in the Transylvanian Basin. This can only mean one fact: besides the migrations mentioned by the written sources, the Hungarian Kingdom – including its Eastern half – was integrated into the Western culture.

OBSERVAȚII PRIVIND „OCCIDENTALIZAREA” BAZINULUI TRANSILVANIEI

Cuvinte-cheie: *occidentalizare, fenomene de aculturație, fenomene migraționiste, portul feminin, coafura feminină*

Bazat pe materialul arheologic descoperit în cimitirele aflate în împrejurimea bisericilor arpadiene din Bazinul Transilvan, studiul de față își propune să reconstituie coafura feminină specifică epocii menționate. În cazul acelor de păr studiate constatăm că piese specifice arealului vestic din secolele V–IX s-au răspândit în întreaga Europă creștină în secolele XI–XII. Luând în considerare artefactele transilvane și contextul lor putem remarca că acele de păr din aliaj de cupru cu capete aurite globulare apar mai cu seamă alături de inele de buclă cu capătul în formă de S. Apariția acelor de păr este legată de răspândirea portului vestimentar occidental și corelată direct, inclusiv la nivel cronologic, cu mentalitatea creștină, cu occidentalizarea instituțiilor Regatului Maghiar. În acești termeni putem vorbi de „occidentalizare” ca fenomen sociologic pe cuprinsul regatului. Analiza inventarelor arheologice prin metode specifice ridică și semne de întrebare, unele dintre acestea rezolvate prin analize antropologice adiacen-

te. Acestea indică faptul că artefactele respective nu sunt rodul unei migrații de scurtă durată, portul lor se încadrează în cuprinsul întregului interval al secolelor XII–XIII. În cursul secolului XII semnele procesului de aculturație – denumită de către noi „occidentalizare” – sunt vizibile în toate segmentele vieții și în Bazinul Transilvaniei, fapt ce indică cu claritate un singur lucru, și anume integrarea profundă a regatului în universul (*orbi*) culturii occidentale contemporane acestuia.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR

TÁBLÁK/PLATES/TABLE

1. tábla. Nyugat-európai hajviselet. 1: Női alakok 11. századi ábrázolása (Elizabeth COATSWORTH–Michael PINDER: *The Art of the Anglo-Saxon Goldsmith*. Boydell Press, Woodbridge, 2002); 2: Róbert püspök felszentelése, 10. század vége (*The Golden Age of Anglo-Saxon Art. 966–1066*. Eds. Janet BACKHOUSE–D. H. TURNER–Leslie WEBSTER. Indiana University Press, Bloomington, 1984. 60 nyomán); 3: Hunterian zsoltároskönyvrészlete, 12. század, (Glasgow University Library 229, U.3.2); 4: Aquitaine-i Eleanor síremléke, 13. század eleje (Fontevrault apátság, Franciaország, http://www.midi-france.info/190202_fontevraud.htm [2016. 04. 07.]); 5: Maciejowski bibliaminiatúrái, 13. század közepe (Párizs, Franciaország, http://www.medievaltymes.com/courtyard/maciejowski_images.htm [2016. 04. 07.]

Plate 1. Western European Hairstyles. 1: Female Figures, 11th century (after COATSWORTH: *op.cit.*); 2: The Anointing of bishop Robert, the End of the 10th Century (after *The Golden Age of Anglo-Saxon Art. 966–1066*. Eds. Janet BACKHOUSE–D. H. TURNER–Leslie WEBSTER. Indiana University Press, Bloomington, 1984. 60); 3: Hunterian Psalter, 12th century, (Glasgow University Library 229, U.3.2.); 4: The Grave of Eleanor of Aquitaine, Beginning of the 13th Century (Fontevrault Abbey, France, http://www.midi-france.info/190202_fontevraud.htm [2016.04.07.]); 5: Maciejowski's Bible miniatures, Middle of the 13th Century (Paris, France, http://www.medievaltymes.com/courtyard/maciejowski_images.htm [2016. 04. 07.]

2. tábla. 1–4.: Fenyéd–Csonkatemplom. 1.: 40. sír; 2.: 5. sír; 3.: 37. sír; 4.: 4. sír. 5. Kányád – Régi templom 43. sír (Sófalvi András rajzai)

Plate 2. 1–4.: Brădești – Csonkatemplom. 1.: Grave 40; 2.: Grave 5; 3.: Grave 37; 4.: Grave 4. 5: Ulieș – Régi templom Grave 43 (drawings by András Sófalvi)

3. tábla. Hajtűs sírok bontás közben. 1–4.: Fenyéd – Csonkatemplom. 1–2.: 40. sír; 3–4.: 5. sír; 5–6.: Kányád – Régi templom 43. sír.

Plate 3. Graves Containing Hairpins during Excavation. 1–4.: Brădești – Csonkatemplom. 1–2.: Grave 40; 3–4.: Grave 5; 5.: Ulieș – Régi templom, Grave 43.

4. tábla. 1–32.: Fenyéd – Csonkatemplom. 1–11.: 5. sír; 12–32.: 40. sír; 33–51.: Kányád – Régi templom. Plate 4. 1–32.: Brădești – Csonkatemplom. 1–11.: Grave 5; 12–32.: Grave 40; 33–51.: Ulieș – Régi templom.

5. tábla. Az erdélyi hajviselet rekonstrukciója. 1: A haj eltakarása és homlokszalaggal való rögzítése hajtűkkel; 2: A vászonkendő rögzítése a homlokszalaghoz; 3: A vállig érő kendő rögzítése és gömbös fejű tűkkel való díszítése; 4: A hajkarikák felillesztése

Plate 5. Reconstruction of a Transylvanian Hairstyle. 1: Covering the Hair and Fastening It Using a Headband and Hairpins; 2: Fastening the Canvas Kerchief to the Headband; 3: Placing the Shoulder Length Kerchief and Decorating it with Ball-End Hairpins; 4: Fitting the Lock Rings

6. tábla. 1. *Jijel* (Algéria), vagyis az antik *Djidjeli* (VIOLAT: *i. m.* Fig. 12 nyomán); 2. Tózar, Granada (MATTEI–GARCÍA GARCÍA–MARTÍNEZ ÁLVAREZ–JESÚS LINARES LOSA: *op.cit.* Gráf. 3 nyomán).
 Plate 6. 1. *Jijel* (Algéria), Namely the Ancient *Djidjeli* (after VIOLAT: *op. cit.* Fig. 12); 2. Tózar, Granada, Spain, 9th–10th centuries (after MATTEI–GARCÍA GARCÍA–MARTÍNEZ ÁLVAREZ–JESÚS LINARES LOSA: *op. cit.* Gráf. 3)

TÉRKÉPEK/MAPS/HÁRTI

1. térkép. Hajtűk mennyiségének változása lelőhelyenként az Erdélyi-medence területén

Map 1. The Changes of the Quantitative Variables of the Hairpins per Site of the Transylvanian Basin

2. térkép. Hajtűk mennyiségének változása a sírokban az Erdélyi-medence területén

Map 2. The Changes of the Quantity of Hairpins in the Graves of the Transylvanian Basin

3. térkép. Hajtűk lelőhelyei az Erdélyi-medence keleti felében

Map 3. Sites which Yielded Hairpins in the Eastern Half of the Transylvanian Basin

4. térkép. Nyugati divatjelenségek a 12–13. századi Erdélyi-medence anyagi kultúrájában és a temetkezési szokásokban

Map 4. The Spread of Western Fashion Styles among Material Finds and in the Burial Traditions in the Transylvanian Basin during the 12th–13th Centuries

5. térkép. Nyugati divatjelenségek a 12–13. századi Kárpát-medence anyagi kultúrájában és a temetkezési szokásokban

Map 5. The Spread of Western Fashion Styles among Material Finds and in the Burial Traditions in the Carpathian Basin during the 12th–13th Centuries

1. Álgógy (Geoagiu de Jos) – *Református templom*; 2. Alsórajk – *Kastélydomb*; 3. Babócsa – Nárciszkert; 4. Barcaföldvár (Feldioara, Marienburg) – Evangélikus templom/Főtér; 5. Báta; 6. Békés – *Povádi Tangazdaság*; 7. Biharszentjános (Sântion) – *Kolostordomb (Dealul Mănăstirii)*; 8. Bizere/Frumușeni; 9. Budapest – *XVI. kerület*; 10. Budapest – *Kána*; 11. Cikádor; 12. Csíkszentlélek (Lelicieni); 13. Csíkszentmiklós (Nicolaești) – *Templom*; 14. Csongrád – Ellésmonostor; 15. Doboka (Dăbâca, Dobschdorf) – *IV. vartérség (Incinta IV, Area IV)*; 16. Doboka – *Boldogasszony (Boldăgă)*; 17. Eger; 18. Esztergom – *Zsidó*; 19. Fenyéd (Bădești, jud. Harghita) – *Csonka templom*; 20. Gyulafehérvár (Alba-Iulia, Weißenburg, Carlsburg) – *Római Katolikus Székesegyház (Catedrala Romano-Catolică)*; 21. Homoróddaróc (Drăușeni); 22. Kaposvár; 23. Kányád (Ülies) – *Régi templom*; 24. Kisnána – *Vártemető*; 25. Kolozsvár (Cluj-Napoca, Klausenburg) – *Mănăstur-Calvaria (Monostor-Kálvária)*; 26. Kolozsvár – *Főtér (Piața Unirii)*; 27. Mačvanska Mitrovica; 28. Malomfalva (Morești) – *Csittfalva (Cîțfalău)*; 29. Marosszentgyörgy (Sângeorgiu de Mureș) – *Római katolikus temető*; 30. Marosvásárhely (Târgu Mureș, Neumarkt am Mieresch) – *Vár (Cetate)*; 31. Medgyes (Mediaș); 32. Muzsna (Moșna, Meschen); 33. Nagyszeben (Sibiu, Hermannstadt) – *Huet tér (Piața Huet)*; 34. Nyárádszentlászló (Sânvășii) – *Református templom*; 35. Ópusztaszer-Monostor; 36. Patakfalva (Văleni) – *Temető*; 37. Požega/Slavonska Požega; 38. Rakovac; 39. Segesvár (Sighișoara, Schässburg) – *Szőlős (Dealul Viilor)*; 40. Segesvár-Kolostortemplom (*Biserica Mănăstirii, Klosterkirche*); 41. Segesvár-Hegytemplom (*Biserica din Deal, Bergkirche*); 42. Somogyvár; 43. Szászalmás (Almen, Alma Vii); 44. Szászváros (Orăștie) – *Rotonda (Rotundă)*; 45. Szentábrahám (Avrămești) – *Templomföldék*; 46. Szentés – Kaján; 47. Székely; 48. Szombathely – Kisfaludy utca; 49. Tóti (Tăuți); 50. Vámosgyörk – *MHAT-telep*; 51. Vokány.

ZSOLDOS ATTILA*

AZ ERDÉLYI LÁZADÓ: ÁKOS NEMBÉLI MOJS

Kulcsszavak: *tartományúr, politikai karrier, családi kapcsolatok, lázadó*

Nehéz szabadulni attól a gondolattól, hogy mennyivel árnyaltabb lenne tudásunk a magyar középkorról, ha forrásaink túlnyomó része nem a királyi udvar írásbeliségéhez kötődne. Különösen fontos lenne, hogy ismereteink több forrásból származzanak azon esetekben, amikor nyilvánvaló: a királyi udvar írásbeliségének ránk maradt emlékei csupán az érem egyik oldalát tárják elénk, számunkra viszont fontos lenne a másikat is szemügyre venni. Ez azonban többnyire jámbor óhaj marad, így bele kell törődnünk, hogy hiányos és egyoldalú képet rajzolhatunk csupán a királyi hatalom ellenfeleiről.

Az Erdély történetében a 14. század első évtizedeiben jelentős szerephez jutó Ákos nembéli Mojsról például azt tudjuk, hogy ki volt, azt azonban, hogy mi, jóval kevésbé. Személyének megbízható azonosítása sem túlságosan régi keletű mindazonáltal: a 19. század végén még különféle elképzelések éltek ezzel kapcsolatban. Mivel apja neve is bizonyosan Mojs volt, kézenfekvőnek tűnt az 1280-ban meghalt Mojs nádor¹ fiának tekinteni – miként azt többen meg is tették² –, jóllehet már akkor sem volt ismeretlen a tény, hogy az említett Mojs nádor minden ismert gyermeke leány, fiai nem is születtek.³ Az erdélyi lázadó apjára és nagyapjára vonatkozó adatokat már Wertner Mór összekapcsolta egymással,⁴ ám anélkül, hogy a tágabb rokonságot jelentő Ákos nemzetségig eljutott volna. Ezt a lépést Makkai László tette meg,⁵ megoldási javaslata azonban Karácsonyi János személyében – méltán élvezett tekintélyére hivatkozva – visszautasításra talált,⁶ pedig az Ákos nemzetség címerének beha-

* ZSOLDOS ATTILA (1962), akadémikus, történész, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója, témacsoport-vezető, Budapest. E-mail: zsoldos.attila@btk.mta.hu.

- 1 SZEMÉLYÉRE lásd WERTNER Mór: *II. Moys nádor és családja*. Századok XXV(1891). (a továbbiakban WERTNER: *II. Moys nádor*) 392–405; SZOVÁK Kornél: *Mojs = Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ Gyula, szerk. ENGEL Pál–MAKK Ferenc. Akadémiai, Bp., 1994. 462. (további irodalommal).
- 2 BUNYITAY Vince: *Kopasz nádor. Életrajz a XIII–XIV. századból*. Századok XXII(1888). 141; KOMÁROMY András: *Dózsa nádor és a Debreczeni család*. Turul IX(1891). 6.
- 3 WERTNER: *II. Moys nádor* 403–405.
- 4 WERTNER Mór: *Az Árpád-kori megyei tisztviselők. Okirati kútfők nyomán* (harmadik és befejező közlemény). Történelmi Tár 1898. 116; Uő: *Az Árpád-kori bánok. Meghatározások és helyreigazítások* (második közlemény). Századok XLIII(1909). 481.
- 5 MAKKAI László: *Belső-Szolnok és Doboka megye a középkorban = Solnok-Doboka magyarsága*. Szerk. SZABÓ T. Attila. Dész–Kvár, 1944. 63.
- 6 MÁLYUSZ Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. MTA TTI, Bp., 1988 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 2). 88. (64. jegyz.) (A mű 1947-ben készült.)

tó vizsgálata utóbb egyértelműen igazolta álláspontját.⁷ Ma már általánosan elfogadott,⁸ hogy az erdélyi lázadó az Ákos nemzetségből származott: nagyapja V. István lovászmestere, Albert volt, apja pedig az a Mojs, aki az 1290-es években székelyispánként, majd királynéi tárnokmesterként kerül elének, ezt megelőzően – 1287–1288 táján – pedig talán erdélyi vajda is volt. Ez utóbbi adat bizonytalanságát az okozza, hogy idősebb Mojs kizárólag egy hamis oklevélben tűnik fel Erdély vajdájaként, a körülmények azonban nem teszik teljesen valószínűtlenné, hogy legalább e vonatkozásban a szöveg az egykor volt valóságot tükrözi.⁹ Az idősebb Mojs két fivérééről tudunk, Jánosról és Ákosról.¹⁰

A következő generáció családi viszonyait illetően – a lehetőségekhez mérten – szintén viszonylag tájékozottnak mondhatjuk magunkat. Az idősebb Mojs három gyermekét ismerjük: egyikük Mojs, az erdélyi lázadó, másikuk ennek fivére, Ellős – azaz nyilván Achilles –, s a fivéreknél volt egy leánytestvérük is, aki bizonyos Sárpataki Andráshoz ment férjhez. A házasságból, mely legkésőbb 1307 táján jöhetett létre, két fiú született. Sárpataki András 1318-ban már nem élt, fiai gyámjaiként ifjabb Mojs-t és Ellőst említik, akik ekkor sógoruk birtokai közül a Doboka megyei Simontelkét egy beszercei polgárnak adták át arra hivatkozva, hogy azt András még életében neki ígérte szolgálatai fejében.¹¹ Sárpataki András birtokai egyébiránt széles sávban nyúltak el Doboka, Kolozs és Torda megyéken keresztül, néhány év múlva 22 birtokot sorolnak fel az uradalom részeiként. A birtoknevek azonos voltából ítélve Sárpataki András minden bizonnyal azonos személy volt azzal az Ipochnak fia Andrással, akinek birtokait – mivel László volt vajda oldalán hűtlenségbe esett – 1319-ben I. Károly Szécsényi Tamásnak, akkor még szerémi, bácsi és aradi ispánnak adományozta.¹²

Az apai név birtokában lehetségesnek tűnik az egyébként ismeretlen Sárpataki András eredetének meghatározása. 1268-ban ugyanis a Torda megyei Toldalag egyik szomszédjaként bizonyos Ypoch bán fia Ypona nevű személyt említenek¹³ – márpedig Sárpatok Toldalaggal délről szomszédos –, Sárpataki András említett Simontelke nevű birtokának tartozékaként viszont egy Ipona nevű erdő szerepel 1318-ban,¹⁴ végezetül pedig a 13. század elejének bárói

7 RÁCZ György: *Az Ákos nemzetség címere*. Turul LXVII(1995). 11–34.

8 ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia*. (Magyar Középkori Adattár) CD-ROM. Bp., 2001. (Ákos nem 3. Erne ága)

9 ZSOLDOS Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. História–MTA TTI, Bp., 2011 (História könyvtár – Kronológiák, adattárak 11) (a továbbiakban ZSOLDOS: *Archontológia*). 282, 338. Az idősebb Mojs erdélyi vajdaságára lásd még uo. 40. (284. jegyz.)

10 1278. s. d.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Diplomati-
kai Levéltár (a továbbiakban DL) 29 659.

11 1318. jún. 3.: DL 29 421., kiadását lásd GYÖRFFY György: *Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma*. Századok CXVII(1983). 1130–1131.

12 1319. júl. 28.: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Bearb. von Franz ZIMMERMANN–Carl WERNER et al. Hermanstadt–Köln–Wien–Buc., 1892–1991. (a továbbiakban UGDS) I. 340–341.

13 1268. s. d.: *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. I–II. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi JAKÓ Zsigmond. Akadémiai–MOL, Bp., 1997–2004; III. Regesztákban jegyzetekkel közléteszi HEGYI Géza és W. KOVÁCS András közreműködésével JAKÓ Zsigmond. MOL, Bp., 2008; IV. Jakó Zsigmond kéziratát szerkesztette és kiegészítette HEGYI Géza–W. KOVÁCS András. MNL MOL–MTA BTK, Bp., 2014. (a továbbiakban EO) I. 272. sz.

14 1318. jún. 3.: DL 29 421., GYÖRFFY: *i. m.* 1130.

között ismerünk egy IPOCH nevű szlavóniai bánt, majd erdélyi vajdát, aki minden valószínűség szerint azonosítható a Bogátradvány nemzetség egyik tagjával.¹⁵ Egyáltalán nem lenne meglepő tehát, ha Ákos nembéli Mojs sógora, Sárpataki András valójában Bogátradvány nembéli IPOCH fia Ipona fia IPOCH fiaként lenne azonosítható, ami mindenesetre magyarázatot kínálna jelentős vagyonának eredetére. Kétségtelen azonban, hogy ennek a meghatározásnak vannak gyenge pontjai: IPOCH bán Bogátradvány nembéli volta nem áll sziklaszilárd alapon, miként az IPOCH fia Iponát említő 1268. évi oklevél hitele sem.¹⁶

Akármi is a helyzet Sárpataki András származásával, az bizonyos, hogy az Ákosok jól adták férjhez idősebb Mojs leányát. Ismert erdélyi birtokaik ugyanis jóval szerényebb méretűek voltak, mint a sárpataki uradalom. A rendelkezésünkre álló adatok szerint a Doboka megyei Buza, Noszoly és Lak, valamint a Kolozs megyei Budatelke az idősebb Mojs fiának, Mojsnak és Ellősnek az örökölteni birtokai voltak, míg el nem kobozták azokat,¹⁷ a Kolozs megyei Földvárról, Cégről és Katonáról pedig azt tudjuk, hogy a fivérével, Mojszal megejtett osztály után kerültek Ellős kezére, hogy aztán utóbb Losonci Dénes fia Tamás birtokaiként kerüljenek elének, nyilván azt követően, hogy a király azokat is elkobozta, és Tamásnak adományozta.¹⁸ A Földvárra, Cégre és Katonára vonatkozó megjegyzés alapján megkockáztatható talán az a feltevés, hogy az említett osztály során Buza, Noszoly, Lak és Budatelke jutott Mojsnak. A fivérek közös birtoka lehetett a Bihar megyei Mojspályi, mely elkobzása után Debreceni Dózsáé lett királyi adományból.¹⁹ Ismerünk azonban olyan birtokokat is, melyeket a testvérek egyike a másiktól függetlenül birtokolt: így kapta adományul Mojs valamikor 1313–1314 táján Petresfalvát,²⁰ egy 1319. évi oklevél szerint pedig a Küküllő megyei Bonyha birtok viszont Ellős kezén volt, bár azt az említett Losonci Dénes fia Tamás székelyispán a maga birtokának tudta, s tiltotta Ellöst attól, hogy a birtokot bármi módon bevonja abba az egyezkedésbe, amelyet Erdős fia Miklós kecskési várnaggyal folytat éppen.²¹ Arról, hogy mi volt az egyezkedés tárgya, éppúgy nem tudunk semmit, mint arról, hogy Bonyha mi módon kerülhetett Ellős kezére, mindenesetre apja, Albert fia Mojs 1278-ig a környéken birtokolta vásárlás címén Dicsőszentmártont, akkor azonban átengedte egy szervienseknek annak szolgálatait és némi pénz fejében.²²

A Sárpataki Andrással létesített házassági kapcsolat tehát a birtokvagyon szempontjából ítéltető jól sikerült lépésnek, az országos politika kapuját pedig házassága nyitotta meg az ifjabb Mojs előtt. Valamikor 1318 előtt vette feleségül Borsa nembéli Tamás fia „Kopasz” Jakab leányát.²³ Kopasz 1306 és 1314 között I. Károly nádora volt, s mivel Mojszal 1313–1314

15 ZSOLDOS: *Archontológia* 309.

16 Vö. EO I. 272. sz.

17 1318. aug. 9.: MNL OL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 254 779.

18 1327. máj. 31.: *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez*. I–II. Szerk. VARGA Elemér–IVÁNYI Béla. Bp., 1908–1928. 59–60.

19 1322. aug. 24.: *Anjou-kori okmánytár* I–VII. Szerk. NAGY Imre–NAGY Gyula. Bp., 1878–1920. (a továbbiakban AO) II. 45–46.

20 (1313–1314 k.): UGDS I. 300. (Keltére lásd még EO II. 218. sz.)

21 1319. márc. 8.: UGDS I. 338.

22 1278. s. d.: DL 29 659.

23 1318. aug. 9.: DF 254 779.

táján királyi pohárnokmesterként és beszercei ispánként²⁴ találkozunk – ekkor kapta a már említett Petresfalvát is –, ésszerű feltevésnek tűnik, hogy a házasságra valamikor ezen időpont, azaz 1314 előtt kerülhetett sor, a pohárnokmesteri kinevezés pedig a befolyásos após pártfogásának eredménye lehetett. Megerősíti ezt a következtetést, hogy egyfelől az 1314 és 1318 közötti évek a közismert politikatörténeti fejlemények miatt jóval kevesebb valószínűséggel vehetők számításba a házasságkötés időpontjaként, másfelől pedig egy 1318. évi adat szerint Mojs már akkor Kopasz veje volt, amikor 1316-ban legyőzte Miklós erdélyi vajdát, és a tőle zsákmányolt zászlókat elküldte apósának.²⁵

Ezen a ponton el is érkeztünk az ifjabb Mojs lázadóként viselt dolgainak tárgyalásáig, amitől azonban ez alkalommal eltekintek, mégpedig két okból. Egyfelől az események főbb vonalai jól ismertek: Mojs több alkalommal harcolt I. Károly seregzvezérei ellen, részint Biharban apósa, Borsa Kopasz oldalán vagy érdekében,²⁶ részint Erdélyben, ahol legalább öt fegyveres összecsapást tudunk kapcsolatba hozni személyével: Miklós vajda legyőzése és kiszorítása Erdélyből,²⁷ két ütközet János beszercei és kolozsi ispán ellen először Csicsó vára alatt, másodszer pedig egy hol Gyaluval, hol Gyekével azonosított helység mellett,²⁸ csata Debreceni Dózsa vajda ellen Topánál,²⁹ és végül csata Losonci Dénes fia István ellen Bonchidánál.³⁰ Másfelől azonban mindezen események részleteivel kapcsolatos ismereteink szerfelett szegényesek, így többnyire vitatottak a közelmúlt és napjaink történeti irodalmában.³¹ E viták érdemi tárgyalása önálló tanulmányba való,³² így ehelyütt inkább Mojs alakjának azon vonásait kísérel meg felvázolni a következőkben, melyek az eseménytörténet apró, de korántsem jelentéktelen részleteinek tisztázása nélkül is értelmezhetőek (vagy legalább annak tűnnek).

24 ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. História–MTA TTI, Bp., 1996 (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 5). (a továbbiakban ENGEL: *Archontológia*) I. 2, 43, 111.

25 1318. aug. 9.: DF 254 779.

26 1329. máj. 1.: AO II. 404. és 1325. okt. 12.: AO II. 217–218.

27 1318. aug. 9.: DF 254 779.

28 1324. ápr. 7.: AO II. 124–126., melynek hiányos szövegét Jakó Zsigmond egészítette ki (EO II. 185., 482. sz.). – A kérdéses helynév értelmezéséhez lásd KRISTÓ Gyula: *A korai Erdély 895–1324*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2002 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18). 318; Uő: *I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323)*. Századok CXXXVII(2003). (a továbbiakban KRISTÓ: *I. Károly király harcai*) 336 (Gyalu); ill. EO II. 185., 482. sz. (Gyalu vagy Gyeké); vö. még BÁRÁNY Attila: *Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchákkal = Debrecen városa 650 éves. Városi történeti tanulmányok*. Szerk. BÁRÁNY Attila–PAPP Klára–SZALKAI Tamás. Debrecen, 2011 (Speculum Historiae Debreceniense 7). 96. (209. jegyz.)

29 1324. dec. 21.: DL 40 487., kiadását lásd HÓMAN Bálint: *A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Bp., 1921. (reprint: Bp., 2003.) 255; vö. még 1318. aug. 9.: DF 254 779., 1319. okt. 2.: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára*. I–XII. Szerk. NAGY Iván–NAGY Imre–VÉGHÉLYI Dezső–KAMMERER Ernő–LÜKCSICS Pál. Bp., 1871–1931. I. 173., 1325. máj. 30.: DL 1045.

30 1320. márc. 25.: DF 257 787.

31 Vö. ENGEL Pál: *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*. Századok CXXII(1988). (a továbbiakban ENGEL: *Az ország újraegyesítése*) 89–146 (passim); KRISTÓ: *I. Károly király harcai* 297–347 (passim).

32 ZSOLDOS Attila: *Erdélyi háborúk a 14. század elején = Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Szerk. PÓSÁN László–VESZPRÉMY László. Zrínyi, Bp., 2016. 198–231.

Ezek közé sorolható Mojs említett harcainak két szembevető jellemzője. Ezek egyike talán úgy foglalható össze a legrövidebben: Mojs nem volt magányos harcos. Ennek jele, hogy a Borsák hozzá csatlakoztak azt követően, hogy a Királyhágótól nyugatra már vereséget szenvedtek a királytól.³³ Mivel Borsa Kopaszt családi szálak fűzték Mojsához, nincs ebben semmi feltűnő, legfeljebb azt érdemes megjegyezni, hogy a zempléni várait elvesztett Petenye fia Péterrel is ez a helyzet.³⁴ Hiba lenne azonban a jelenség magyarázatoként arra következtetni, hogy az oligarchák valamiféle egymást segítő koalíciója állt össze az 1310-es évek végén Erdélyben.³⁵ Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a király már legyőzött kelet-magyarországi ellenfelei utolsó reménységükként tekintettek Mojsra.

Mojs követőinek másik része az erdélyi nemességéből került ki. 1319. évi adat teszi bizonyossá, hogy az oldalán harcoltak Zsombor nembéli Lőrinc fia István és fiai, a szintén Zsombor nembéli Cene Mihály fiai, továbbá a Borsa nembéli iklódi Csonka László fiai.³⁶ A felsoroltak tehetős birtokosoknak számítottak, elsősorban Doboka és Kolozs megyékben, ahová, mint láthattuk, Mojs és fivére, Ellős erdélyi birtokainak a súlypontja is esett. Arra vonatkozóan azonban, hogy az említettek Mojs familiárisai lettek volna, nem rendelkezünk adattal.

A Mojs személyével kapcsolatos erdélyi hadiesemények másik figyelemre méltó vonása, hogy azok kivétel nélkül csaták. Ez annál inkább feltűnő, mert egyébként a királyi hatalom helyreállítása érdekében az oligarchák ellenében vívott harcok legjellemzőbb eseményének, amint az köztudomású, a várak ostroma tekinthető,³⁷ ami értelemszerűen következik abból, hogy a várak birtoklása volt az oligarchák hatalmának egyik tartópillére. Nincs azonban egyetlen olyan adat sem a birtokunkban, mely Mojs várát vagy várait említene, amiből aligha vonhatunk le más következtetést, mint azt: ennek az az oka, hogy nem is volt vára. Ez a körülmény kétségkívül megfosztotta Mojsot attól a lehetőségtől, hogy szilárd ellenőrzése alá vonjon valamely régiót, mint tették azt a kor oligarchái a váraik környékén fekvő területekkel, másfelől ugyanakkor egyfajta rugalmasságot biztosított számára. Egy oligarcha ugyanis arra kényszerült, hogy mindenáron megvédelmezze várát (vagy várait), mert ha ez nem sikerült, hatalma összeomlott, amint azt jónéhány példa mutatja, Mojs ellenben hiába szenvedett vereséget Topánál Debreceni Dózsa vajdától, ellenállásának megtöréséhez a bonchidai kudarc is kellett, s talán nem teljesen indokolatlan a gyanú, hogy ez utóbbi csatát is csak az a véletlen körülmény tette döntő ütközetté, hogy a harc során Mojs elesett. Mojsot nem a várából kellett kiostromolni, hanem nyílt ütközetben kellett megverni, mégpedig ott, ahol a csata vállalására rá lehetett kényszeríteni.

Ha mindezek után kísérletet teszünk arra, hogy Mojs alakját felhelyezzük a kor jellegzetes szereplőinek tablójára, könnyebbnek tűnik bizonyos lehetőségek kizárása, semmint a megnyugtató megoldás fellelése.

33 1320. (nov. 8.): DF 251 725. (arra, hogy az oklevélben elbeszélte esemény 1318-ra vonatkozik lásd Zsoldos Attila: *A Borsák és I. Károly első összecsapása* [sajtó alatt]), 1325. máj. 30.: DL 1045., 1326. máj. 14.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Stud. et op. Georgii FEJÉR. Buda, 1829–1844. (a továbbiakban CD) VIII/5. 159.

34 1321. febr. 10.: CD VIII/2. 293.

35 Vö. ellenben KRISTÓ: *I. Károly király harcai* 328–329, 332, 336.

36 1319. jún. 21.: AO I. 520–523., 1323. júl. 29.: DL 1970.

37 A legalaposabban feldolgozott 1310 és 1323 közötti időszakban 80 várostromról és 14 ütközetről van tudomásunk, vö. ENGEL: *Az ország újraegyesítése* (passim).

Önmagában az, hogy fegyveres konfliktusba keveredett a királyi hatalommal, még senkit sem tett oligarchává sem a 13–14. század fordulója körüli évtizedekben, sem máskor. Mojs esetében ráadásul a vár birtoklásának hiánya is megerősíti, hogy aligha a kor egyik oligarchájával van dolgunk. Azok a kísérletek, melyek olyan – a 14. század első évtizedeit illetően ismeretlen történetűnek számító – várral próbálják meg kapcsolatba hozni Mojs személyét, mint amilyen például Görgény,³⁸ érthetőek ugyan, ha Mojsban is a kor egyik oligarcháját véljük felismerni, de attól még nem lesznek meggyőzőek. Nem sokban különbözik ettől az a megoldás, mely Mojsban egy feltörekvő, az oligarchikus magánhatalom kiépítésének csupán a kezdeti fázisában járó előkelőt lát, aki a Kán László halála utáni politikai helyzetben kívánta kiterjeszteni a maga hatalmát Észak-Erdélyre,³⁹ hiszen számos példáját ismerjük az efféle kísérleteknek, de a vár birtoklása – mégpedig már a kezdet kezdetén – mindegyik esetben megfigyelhető, az egyetlen kivételt pedig már csirájában eltaposta két szomszédos oligarcha alkalmi összefogása, s nem volt szükség a királyi hatalom ismételt katonai akcióira, mint Mojs esetében.⁴⁰

Mojs története a 14. század elején, Erdélyben játszódik, így szükségképpen felmerül az a kérdés, hogy milyen kapcsolatban volt Kán Lászlóval, aki 1314 közepéig bizonyosan a tartomány ura volt. A kérdés indokolt voltát alátámasztani látszik, hogy a Mojssal kapcsolatban lévő személyek némelyike esetében kézenfekvőnek tűnik arra gondolni, hogy eredetileg Kán László familiárisai lehettek. Mojs sógoráról, Sárpataki Andrásról feljegyezték, hogy Kán László volt vajdával együtt a király ellen lázadt, és így hűtlenségbe esett,⁴¹ Zsombor nembéli Lőrinc fia Istvánról pedig azt, hogy a Szil nembéliek bizonyos birtokait jogtalanul foglalta el Kán László idején.⁴² Magáról, Mojsról hasonló adattal nem rendelkezünk, de nem is volna hihető, hogy Borsa Kopasz alkalmas vőnek tartotta volna Kán László egyik familiárisát, legyen az bár mégoly előkelő születésű. Mojs és Kán László kapcsolatáról ily módon az az egyetlen forrásunk ad közvetett módon némi tájékoztatást, mely szerint bizonyos Mojs mester 1313. március 7-én Gyulafehérvárott fogott bíróként tevékenykedett.⁴³ Ha az említett „Mojs mester” azonos személy Ákos nembéli Mojssal – ami bizonyíték híján is szerfelett valószínűnek ítéltető –, akkor is csupán arra következtethetünk az esetből: nem volt akadály annak, hogy Mojs személyesen megjelenjék a Kán Lászlót uraló tartomány legjelentősebb városában, s ott az előkelő és tekintélyes nemesek rendkívülinek semmiképpen sem nevezhető tevékenységével foglalja el magát.

Ha mármost ezt a szegényes információmorzsát összevetjük mindazzal, amit Mojs és a Borsák közötti kapcsolatokról tudunk, az eddig homályos kép tisztulni kezd. Mojs semmiféle nehézséget nem támasztott akkor, amikor a vajdává kinevezett Meggyesi Miklós a Meszeskapun keresztül Erdélybe érkezett, s ott egy bő éven át gyakorolta teendőit. Ennek a jelenségnek az értelmezésekor hiba lenne elfeledni, hogy 1315 augusztusában, Meggyesi Miklós kinevezésekor éppen békés volt I. Károly és a Borsák viszonya, amit Kopasz fivérének, Bekének

38 ENGEL: *Archontológia* I. 321; BÁRÁNY: *i. m.* 81.

39 KRISTÓ: *I. Károly király barcai* 324–325.

40 Vö. ZSOLDOS Attila: *IV. László és a Kállaiak ősei*. A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve XLII(2000). 77–87.

41 1319. júl. 28.: UGDS I. 340–341.

42 1319. jún. 21.: AO I. 523.

43 1313. márc. 8.: DL 31 064.

az éppen ez idő tájt említett királyi tárnokmestersége bizonyít.⁴⁴ Amikor azonban a király és a Borsák viszonyában változás állott be, s a bihari oligarchák az uralkodó elleni felkelés terveit szőtték, Mojs egyszeriben „csalárdul” (*fraudulenter*) Miklós vajda ellen fordult, s kiüldözte Erdélyből. Az uralkodói hatalommal szembeszálló Kánoknak – az öreg László vajdának, majd utóbb fiainak – Mojs semmiféle segítséget nem nyújtott. A Borsák érdekében – ellentétben a Kánokkal – Mojs több ízben fegyvert fogott. Ott harcolt 1317 februárjában a debreceni csatában, azt követően elfoglalta a Kraszna megyei Valkó várát – mivel azonban utóbb Elefánti Dezső, I. Károly egyik seregevezére Kopasz fiának, Bekcsnek a váraként foglalta azt vissza királyának, világos, hogy Mojs nem a maga számára foglalta el Valkót, ami pedig egy feltörekvő oligarchajelölttől joggal elvárható lenne, kiváltképp, ha nincs még vára –,⁴⁵ kísérletet tett a Solyomkő várában ostromolt Kopasz felmentésére szorult helyzetéből,⁴⁶ majd menedéket adott a Biharból kiszorult Borsáknak és követőiknek.

Mindezek alapján aligha állhat távol az igazságtól, ha Mojsban mindenekelőtt Borsa Kopasz vejét látjuk. Ez a megközelítés magyarázatot kínál két, egyébként nehezen érthető jelenségre. A Borsák hatalmával a háta mögött Mojs könnyedén megőrizhette függetlenségét Kán László tartományának közepén, jelenléte Erdélyben ugyanakkor lehetőséget teremtett a Borsák számára ahhoz, hogy befolyásuk egy részét a Királyhágótól keletre évtizedekkel azt követően is megőrizték, hogy le kellett mondaniuk az erdélyi vajdaságról, s tehették mindezt anélkül, hogy nyílt konfliktust kellett volna vállalniuk Kán Lászlóval. A Borsák hatalma tehát az 1310-es években jelen volt Erdélyben, egészen Ákos nembéli Mojs bukásáig.

THE INSURGENT FROM TRANSYLVANIA: MOJS OF ÁKOS KINDRED

Keywords: *oligarch, political career, genealogy, insurgent*

The paper presents the political career of Mojs of Ákos kindred, who was an important actor of the political life of Transylvania in the second half of the first decade of the 14th century. After clarifying his genealogy the author identifies his estates in Kolozs and Doboka counties. As a characteristic of his struggle against king Charles I the author notices the fact that Mojs always faced the king's armies in open battle, because he didn't own any castles. This fact made for him impossible to strictly control a region, as the oligarchs did around their castles, but on the other hand it provided him a kind of flexibility in action. Another characteristic is the fact that he always faced Charles together with his father-in-law Kopasz of Borsa kindred. From these characteristics the author deduces that although Mojs of Ákos kindred can't be considered an oligarch, based on the support of Borsa kindred he was able to keep his independence in the province of László Kán. His presence in Transylvania also meant that the Borsa kindred succeeded to keep a part of his influence in this region even after they had to resign from the office of the Transylvanian voivode.

44 ENGEL: *Archontológia* I. 11. és 36.

45 1329. máj. 1.: AO II. 404.

46 1325. okt. 12.: AO II. 217–218.

REBELUL TRANSILVAN: MOJS DIN NEAMUL ÁKOS

Cuvinte-cheie: *oligarh, carieră politică, relații familiale, rebel*

Studiul schițează portretul politic al lui Mojs din neamul Ákos, personaj care a avut un rol însemnat în istoria politică a Transilvaniei începând cu a doua jumătate anilor 1310. După analiza relațiilor familiale a lui Mojs, autorul identifică posesiile obținute de acesta, marea lor majoritate fiind situate în comitatele Cluj și Dăbâca. Deoarece Mojs nu posedea nici o cetate, caracteristica luptelor lui cu oștirile regelui Carol I. de Anjou a fost acela a bătăliilor deschise. Această circumstanță a fost principala piedică în achiziția și dominarea unor largi teritorii sau regiuni în jurul unei cetăți, procedeu de altfel larg răspândit printre ceilalți oligarhi ai vremii, care posedau una sau mai multe cetăți. Însă datorită acestui fapt Mojs a avut un spațiu mai liber de mișcare. O altă caracteristică a fost aceea de a înfrunta regele întotdeauna în compania socrului său: Kopasz din neamul Borsa. Din cele două observații se ivește următoarea concluzie: Mojs nu reunește întru totul caracteristicile oligarhilor epocii, în același timp oferă explicații la două fenomene greu de perceput. Sprijinit de puterea Borseștilor, Mojs putea să păstreze cu ușurință independența lui în mijlocul regiunii lui Ladislau Kán, totodată prezența lui în Transilvania a oferit posibilitatea Borseștilor să păstreze puterea lor în regiune și după ce un membru al familiei a fost privat de funcția de voievod al Transilvaniei (1294), fără a intra însă în conflict deschis cu actualul voievod: Ladislau Kán. Puterea Borseștilor așadar a fost prezentă în Transilvania anilor 1310 până la înăbușirea rebeliunii lui Mojs.

WEISZ BOGLÁRKA*

AZ ERDÉLYI SÓKAMARÁK ISPÁNJAI A 14. SZÁZAD VÉGÉIG

Kulcsszavak: *sóbányászat, sókamaraispán, sólerakat, sókereskedelem*

Az erdélyi sóbányászat a kezdetektől igen fontos jövedelemforrást jelentett az uralkodó számára. Az innen elszállított só raktározására az Árpád-korban sólerakatokat hoztak létre, az legjelentősebb szalacsi mellett¹ Szegeden,² Pozsonyban,³ Sopronban,⁴ Vasváron.⁵ Ezek mindegyikében sótiszték (*salinarius*) kezelték a felhalmozott sót.⁶ Az erdélyi sóaknákat az

* WEISZ Boglárka (1975), PhD, történész, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, az MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-4/2015) vezetője, Budapest. E-mail: weisz.boglarka@btk.mta.hu.

- 1 1222: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I. Ad edendum praeparavit Richard MARSINA. Bratislaviae 1971. (a továbbiakban CDES I.) 201 ; 1233. okt. 1.: *A pannonbalmi Szent-Benedek-rend története*. I–XII/B. Szerk. ERDÉLYI László–Sörös Pongrác. Bp., 1902–1916. (a továbbiakban PRT) X. 519. (*Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II. Szerk. SZENTPÉTERY Imre–BORSA Iván. Bp., 1923–1987. [a továbbiakban RA] 508. sz.); 1233. okt. 1.: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner*. I. Romae, 1859. 143 (RA 509. sz.); 1264 k.: ZOLNAY László: *István ifjabb király számadása 1264-ből*. Budapest Régiségei XXI(1964). 82.
- 2 1217: *Árpád-kori új okmánytár*. I–XI. Közzé teszi WENZEL Gusztáv. Pest–Bp., 1860–1874. (a továbbiakban ÁÜO) XI. 149. (RA 324. sz.); 1222.: CDES I. 201.
- 3 +1212.: *Budapest történetének okleveles emlékei*. I–III. Közreadja a Budapesti Történeti Múzeum, Bp., 1936–1987. (a továbbiakban BTOE) 8. (RA 280. sz.); 1217: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 83. (RA 316. sz.); 1229. júl. 6: PRT I. 696.
- 4 1217: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. I–IV. Bearbeitet von Hans WAGNER, Irmtraut Lindeck-Pozza, Wien–Graz–Köln, 1955–1985. (a továbbiakban UB) I. 69. (RA 332. sz.); +1217: UB I. 71. (RA 333. sz.); 1224: UB I. 94. (RA 408. sz.); 1225: UB I. 107. (RA 420. sz.); +1230 k.: UB I. 127. (RA 469. sz.); +1230 k.: UB I. 128. (RA 594. sz.); +1230 k.: UB I. 132 (RA 607. sz.); 1233. okt. 1.: UB I. 144. (RA 507. sz.) A soproni sólerakat létezésére utal Fügedi Erik szerint az is, hogy az ispáni székhellyel ellentétes, déli oldalon kialakult vásártért sóvásárnak nevezték. FÜGEDI Erik: *Városok kialakulása Magyarországon = Uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Magvető, Bp., 1981. 329.
- 5 1233. okt. 1.: ÁÜO VI. 517. (RA 504. sz.); 1233. okt. 1.: RA I. 161. (505. sz.) Paulinyi Oszkár Zala megye területén is feltételez egy lerakatot, amelyre azonban az általa említett forrás nem elégséges bizonyíték. PAULINYI Oszkár: *A sőregálé kialakulása Magyarországon*. Századok 57(1924). 637; Vö. *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis anno 1550 illustratum*. Ed. Joannis KARÁCSONYI–Samuelis BOROVSKY. Bp., 1903. 277. §.
- 6 A sótiszték a 13. század első felében az illetékes ispán vagy az alispán alá tartoztak. Vö. 1225: UB I. 107. (RA 420. sz.); +1230 k.: UB I. 127. (RA 469. sz.); 1233. okt. 1.: ÁÜO VI. 517. (RA 504. sz.); 1233. okt. 1.: RA I. 161. (RA 505. sz.)

erdélyi vajda és a kamaraispánok felügyelték,⁷ munkájukat a királyi officiálisok, illetőleg a kamaraispánok officiálisai segítették. Legalábbis erre utal V. István 1271. május 1-jén kelt oklevele, melyben a gyulafehérvári káptalannak adományozta újjól a tordai sóaknát, és azt kivette a királyi officiálisai, valamint a vajda és annak officiálisai joghatósága alól.⁸ Az említett joghatóság nemcsak a sóbányászat felügyeletét jelentette, hanem a sószállítás- és árusítás ellenőrzését is. A désváriak az 1322 táján hamisított 1236. és 1261. évi oklevelük⁹ szerint a sószállítás során csak fél vámot kötelesek fizetni az erdélyi vajdának és a kamaraispánnak.¹⁰ 1290-ben III. András megerősíti a désvári *hospesek* azon kiváltságát, hogy a téli időszakban vágott só mentes az erdélyi vajda és a királyi kamaraispánjai officiálisainak joghatósága és hatalma alól, így szabadon szállíthatják és árulhatják.¹¹ 1293. október 6-án az erdélyi vajda — aki ekkor Borsa nembeli Roland volt¹² — megerősítette a désvári ágostonosoknak a Désaknáról szállított só után Désvárbán szekerenként két sót adott, valamint engedélyezte, hogy a bárhonnan megszerzett sójukat vámfizetés nélkül árusíthassák Désaknán, Désvárbán és Szatmárban. A só eladása során pedig a királyi kamaraispánok vagy azok officiálisai vámot (*tributum*) vagy *debitumot* nem követelhettek tőlük.¹⁴ Az oklevél külön kiemelte Szatmárt, amelyet Szamos menti elhelyezkedése is alkalmassá tett arra, hogy sószállítás és -árusítás terén jelentős szerepet töltsön be. A kamaraispán joghatósága az erdélyi bányák és a sószállítás és -kereskedelem terén a 13. század második felétől mutatható tehát ki. Ekkor azonban még nem beszélhetünk sókamaraispánokról, e feladatot elsősorban az erdélyi és a szatmári kamaraispán látta el.¹⁵ Az Árpád-kor végén kialakult rendszeren I. Károly nem változtatott.

- 7 Vö. 1291: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Bearb. Von Franz ZIMMERMANN–Carl WERNER–Gustav GÜNDISCH. Hermannstadt–Köln–Wien–Buc., 1892–1991. (a továbbiakban UGDS) I. 170.
- 8 UGDS I. 104. (RA 2084. sz.); A tordai sóakna adományozására vonatkozó későbbi oklevelekben is szerepel a királyi officiálisok alóli mentesség, vö. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Studio et opera Georgii FEJÉR. Budae, 1829–1844. (a továbbiakban CD) VII/4. 169. (RA 2744. sz.); UGDS I. 134. (RA 2857. sz.).
- 9 Vö. JAKÓ Zsigmond: *Újabb adatok Dés város legrégebbi kiváltságleveleinek kritikájához* = Uő: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. MÉTEM, Bp., 1997. 9–26.
- 10 +1236: UGDS I. 66. (RA 618. sz.); +1261: UGDS I. 85. (RA 1784. sz.); +1310: UGDS I. 298. (*Anjou-kori oklevéltár*. I–XXXVIII. Szerk. ALMÁSI Tibor–BLAZOVICH László–GÉCZI Lajos–B. HALÁSZ Éva–KRISTÓ Gyula–PITI Ferenc–RÁBAI Krisztina–SEBŐK Ferenc–TEISZLER Éva–TÓTH Ildikó. Bp.–Szeged, 1990–2015. [a továbbiakban Anjou-oklt.] II. 1003. sz.)
- 11 UGDS I. 166. (RA 3555. sz.)
- 12 Vö. ZSOLDOS Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. MTA TTI, Bp., 2011. 40.
- 13 UGDS I. 194.
- 14 UGDS I. 298. (Anjou-oklt. II. 1004. sz.)
- 15 Vö. WEISZ Boglárka: *A szatmári kamara története a 14. század közepéig* = *Az ecsedi Báthoriak a XV–XVI. században*. Szerk. SZABÓ Sarolta–C. TÓTH Norbert. Nyírbátor, 2012 (Báthori István Múzeum Kiadványai 34). 73–92.

A sóügy terén az első reformra az 1350-es években került sor. Ekkor az erdélyi sóbányákat és sóraktárakat az erdélyi sókamarák ispánja irányítása alá helyezték,¹⁶ azaz a sóbányászat ki-került az erdélyi kamaraispán felügyelete alól. Az erdélyi sókamaraispánságot pedig összekapcsolták a lippai kamaraispánsággal, így a két hivatal egy vezetőt kapott. Az Arad megyei Lippa a Maros mellett helyezkedik el, azaz az egyik legfontosabb sószállító útvonal mentén, ezzel magyarázható a két tisztség egy kézbe kerülése. E kamarák ispánja egyúttal hosszú ideig az országos harmincadosi tisztelet is betöltötte, így könnyebben felügyelhetette, hogy külföldi só ne kerüljön be az országba.¹⁷

Az erdélyi sókamaraispán tevékenységét alkamarások segítették, mégpedig az adatok alapján Pozsonyban,¹⁸ Sopronban¹⁹ és Désaknán,²⁰ míg officialátus működött Désaknán, Désváron²¹ és Széken.²² A már Árpád-korban is létező sóraktárak (Szeged, Pozsony, Sopron, Vasvár, Fehérvár) minden bizonnyal továbbra is működtek, ezt igazolja Pozsony és Sopron esete. Officialisok pedig minden sóbányánál folytatták tevékenységüket, még ha ezt adatokkal alátámasztani nem is tudjuk.²³

Újabb változás következett be Zsigmond uralkodása elején. Erre utal, hogy Zsigmond 1397-ben a régi kamarák mellett újak felállítása mellett döntött, az új kamarák székhelyeit pedig fel is sorolta. Ezek szerint Kassán, Trencsénben, Nagyszombatban, Pozsonyban, Sopronban, Győrött, Vasváron, Zágrábban, Körösön, Fehérváron, Budán, Pesten, Kevén, valamint Zala megyében kellett új kamarákat kialakítani. A rendelkezés a régi kamarákat is felsorolta akkor, amikor az uralkodó a só eladási árát is rögzítette, mégpedig Vízakna, Máramaros, Lippa, Szalárd,²⁴ Szatmár, Szeged és Várkony kamarákat említve.²⁵ Az Árpád-, majd Anjou-

16 Az erdélyi sókamarák ispánja egyben lippai kamaraispán volt, 1354: *Sopron szabad királyi város története*. I/1–II/6. Közli HÁZI Jenő. Sopron, 1921–1943. (a továbbiakban *Sopr. Tört.*) I/1. 102; 1357: *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I–VII. Szerk.: NAGY Imre–NAGY Gyula. Bp., 1878–1920. (a továbbiakban *AO*) VI. 535, 580.

17 DRASKÓCZY István: *A sóigazgatás 1397. esztendei reformjáról = Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk. ERDEI Gyöngyi–NAGY Balázs. Budapesti Történeti Múzeum, Bp., 2004. (a továbbiakban *DRASKÓCZY: A sóigazgatás*) 289.

18 1381. dec. 14.: *Fideli nostro magistro Andreae Parvo Gallico comiti camararum salium nostrorum Regalium, vel vicecomiti camerae eiusdem in civitate nostra Poseniensi constituto praesentes inspectur* — *CD IX/7*. 433.; *Vö. 1362. jún. 30.*: *MNL OL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban *DF*) 238 803.*

19 1354. ápr. 7.: *Sopr. Tört.* I/1. 102.

20 1366: *magister Andreas vicecomes salifodinarum de Deesakna* — *UGDS II*. 247.

21 1366: *magister Andreas vicecomes salifodinarum de Deesakna ac officialis magistri Saracheni comiti camerarum in dicta Deesakna et Deesuara* — *UGDS II*. 247.

22 1354. máj. 31.: *Benedictus textor officialis magistri Michaelis camerarii domini nostri regis de Zeek* — *UGDS II*. 103.

23 *Vö. IVÁNYI Béla: Két középkori sóbánya-státutum. Századok 45(1911). 1. sz. 21.*

24 Wenzel Gusztáv az oklevél kiadásakor tévesen Zalach (Szalacs)-nak olvasta, az eredeti oklevélen azonban egyértelműen Zalard (Szalárd) szerepel. *DL 8861, vö. WENZEL Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története*. Bp., 1880. (a továbbiakban *WENZEL: Bányászat-történet. Okmányi függelék*) 438.

25 *Uo.*

korban kimutatható sóraktárak azonban²⁶ csak az 1397. évi reformot követően váltak kamarai központtá. 1397 előtt kamarát csak sóbányáknál, de ott sem az összesnél, illetőleg a sószállító útvonalak mentén állítottak fel, így a Tiszától nyugatra nem működtek kamarák, ami az ország sóellátását nehezíthette, még akkor is, ha feltételezzük, hogy a korábbi sóraktárak ekkor is rendelkezésre álltak. Az 1397. évi reformot többek között ez tette szükségessé: azaz sót biztosítani az ország határvidékén is, megakadályozni a külföldi só behozatalát. A só árát sem rögzítette egyetlen korábbi rendelkezés sem, ahogy a máramarosi só ellátási körzetét is ez a reform határozta meg elsőként, a Tisza és a Zagyva vonalát adva meg határként.²⁷ Az mindenesetre jól látszik, hogy az ország nyugati vidékén valamennyi megyében legalább egy sókamara felállítására sor került, minden bizonnyal az Ausztria felől érkező sóval szemben.²⁸ Délen Körös, Zágráb és Keve látta el a vidéket, így védekezve a tengeremléki só behozatala ellen, melyet csak a Száváig lehetett forgalomba hozni, az ország közepén Fehérváron, Budán és Pesten, északon pedig Kassán állítottak fel kamarát, ez utóbbi a lengyel só behozatala ellen védett. A rendszer még így is nagyon hézagossá volt, amit rövid időn belül újabb kamarák kialakításával oldottak meg. A 15. század elején ugyanis sorra tűnnek fel újabb és újabb kamarák, mint például a poroszlói, a tokaji²⁹ vagy a tordai.³⁰

Kérdés persze, hogy a rendelkezésben említett „régteől fogva működő” sókamarak mióta működtek. A 16–17. századi pálos rendtörténetekben szerepel egy Lajos-kori sóadomány. Gyöngyössi Gergely munkájában I. Lajos nevéhez kötötte azt a pálosoknak szóló adományt, mely a nagykáptalan tartására 300 aranyforint értékű sót rendelt a máramarosi sóbányákból,³¹ míg Andreas Eggerer olyan 1353. évi adományról írt, mely 100 aranyforint értékű máramarosi sóról szólt.³² A történészek egy része nem vonja kétségbe ezen adomány létét,³³ illetőleg a máramarosi sókamarából származó jövedelemnek vélik,³⁴ mely utóbbi esetben a máramarosi sókamara felállítását I. Lajos korára kellene helyeznünk. Az adomány azonban jelenlegi ismereteink szerint Zsigmondhoz kötődik, mely vélhetően máramarosi sóból, de

26 Draskóczy István lehetségesnek tekinti, hogy a pozsonyi és soproni kamarák korábban is fennálltak, majd megszűntek, és csak 1397-től működtek újra. DRASKÓCZY: *A sóigazgatás* 292–293; DRASKÓCZY István: *Sóbányászat és -kereskedelem Magyarországon a középkorban*. Valóság 54(2014). 4. sz. 58.

27 A rendelkezés ellenére a máramarosi só az ország más területein is felbukkant. Erre lásd részletesen DRASKÓCZY István: *Belkereskedelem és sókamarak a 15. század második felében = Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a középkorról*. Szerk. WEISZ Boglárka. MTA BTK TTI, Bp., 2016. 201–216.

28 Lásd részletesen DRASKÓCZY: *A sóigazgatás* 292–293.

29 1407. március 2.: DL 64 123; ezek a kamarák már korábban is működhetek, hiszen 1406. augusztus 14-én Ozorai Pipo a dési sószállítókkal a Szatmárba, Tokajba és Poroszlóba szállított sóról köt egyezséget. UGDS III. 414.

30 1407. január 12.: UGDS III. 425.

31 Gregorius GYÖNGYÖSSY: *Vitae fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*. Ed. Franciscus L. HERVAY. Bp., 1988. c. 26. 68. 220.

32 Andreas EGGERER: *Fragmen panis corvi protoeremitici*. Wien, 1663. 133. Wenzel Gusztáv Eggerer információját hitelesnek fogadta el. WENZEL Gusztáv: *Kritikai fejtegetések Máramaros történetéhez*. Magyar Akadémiai Értesítő 1857. 395.

33 Lásd pl. BENCE Zoltán–SZEKÉR György: *A budaszentlőrinci pálos kolostor*. Budapesti Történeti Múzeum, Bp., 1993 (Monumenta Historica Budapestinensia VIII). 9; DRASKÓCZY: *A sóigazgatás* 289.

34 F. ROMHÁNYI Beatrix: *Pálos gazdálkodás a 15–16. században*. Századok 141(2007). 2. sz. 341.

nem a máramarosi sókamara jövedelméből származott. Zsigmond ugyanis 1391-ben 300 forintot rendelt a pálos nagykáptalan tartására, mégpedig a budaiak Szent György-napi *collectájából*.³⁵ A későbbiekben ugyan az összeg megmaradt, ám Zsigmond azt a szolnoki sókamarából sóban rendelte el kiadni.³⁶ Az utódok rendre megerősítik Zsigmond 1391. évi rendelkezését, vagy csak utalnak Zsigmond adományára, ugyanakkor a továbbiakban a módosított rendelkezés értelmében sóban rendelik el azt kiadni a váradi, a debreceni, a szolnoki, a szalárdi, a poroszlói, a pesti vagy az abádi sókamarából.³⁷ Azaz ez a kései adat a rendtörténetben semmiképpen sem utal arra, hogy a máramarosi sókamara már I. Lajos uralkodása alatt fennállt volna.³⁸ A probléma megoldásában vélhetően segítségünkre lehet, ha a sókamaraispánok felől közelítjük meg a kérdést.

Jelenlegi ismereteink szerint Mihály volt az, aki elsőként betöltötte az erdélyi sókamara-ispáni tisztséget.³⁹ Mihály 1354. április 7-én bukkan fel a forrásokban mint az erdélyi sókamarák ispánja és lippai kamaraispán, aki egyúttal harmincadosként is tevékenykedett.⁴⁰ Ez a Mihály vélhetően azonos azzal a György fia Mihállyal, aki 1357-től szerepelt lippai kamaraispánként és az erdélyi részek sókamaraispánjaként.⁴¹ Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy Mihály 1354-ben a király speciális nótáriusa volt, 1357-ben pedig György fia Mihály a király speciális nótáriusaként a királyi gyűrűspeccét kancelláriájának főnökeként szerepelt.⁴² További adatok is rendelkezésre állnak azonban személyére, hivatali idejére és a későbbi működésére vonatkozóan, hiszen azonosnak kell őt tekintenünk az 1360-as évek végén a lippai kamara élén felbukkanó Beuldre Mihállyal. 1363. március 29-én ugyanis I. Lajos Szamosszeg birtokot, melyet korábban Beuldre Mihálynak, a sókamarák ispánjának (*comes camere salium nostrorum*) adott, annak sikkasztása és külföldre menekülése miatt Cudar Péternek adományozta.⁴³ 1357-ben I. Lajos Szamosszeget nem másnak, mint György fia Mihálynak, a király

35 DL 7684; 1406: DL 8835.

36 1433: DL 12 519.

37 1438: DL 13 158; 1456: DL 8833; 1439: DL 13 288; 1440: DL 13 563; 1456: DL 15 059; 1505: DL 21 516.

38 A román szakirodalom a kamara létrehozását Zsigmondhoz köti, lásd Radu POPA–Adrian IONIȚĂ: *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*. Enciclopedică, Buc., 1997. 125–126.

39 Személyére lásd DRASKÓCZY: *A sóigazgatás* 287.

40 Sopr. Tört. I/1. 102.; 1354. május 31: ÜGDS II. 103–104. (*Codex diplomaticus Transsylvaniae. Erdélyi okmánytár*. I–IV. Ad edendum in regestis praeparavit notisque illustravit Sigismundus JAKÓ. Adiuvantibus Geysa HEGYI, Andrea W. Kovács. Archivum Nationale Hungariae. Budapestini, 1997–2014. [a továbbiakban CDT] III. 756. sz.).

41 1357. jan. 29.: AO VI. 535. (CDT II. 885. sz.); 1357. febr. 16.: DL 51 728 (CDT II. 886. sz.); 1357. márc. 16.: DL 51 731; 1357. márc. 19.: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára*. III. Szerk. NAGY Imre–NAGY Iván–VÉGHELY Dezső–KAMMERER Ernő–DÖRY Ferenc. Pest, 1874. (a továbbiakban Zichy III.) 54. (CDT II. 894. sz.); 1357. máj. 8.: AO VI. 580. (CDT II. 913. sz.); 1357. nov. 8.: *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania*. Întocmit de Sabin BELU–Ioan DANI–Aurel RĂDUȚIU–Viorica PERVAİN–Konrad G. GÜNDISCH–Marionela WOLF–Adrian RUSU–Susana ANDEA–Lidia GROSS–Adinel DINCĂ. X–XVI. Academiei, Buc., 1977–2014. XI. 187. (CDT II. 960. sz.); 1357. dec. 7.: DL 51 778.

42 *A specialis notarius*-hoz lásd KUMOROVITZ L. Bernát: *Osztályok, címek, rangok és hatáskörök alakulása I. Lajos király kancelláriájában = Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. SZÉKELY György. Akadémiai, Bp., 1984 (Memoria Saeculorum Hungariae 4). 298–299.

43 DL 87 382.

gyűrűspecstjét őrző különleges jegyzőjének, az erdélyi részek sókamarái ispánjának (*magistro Michaeli filio Georgii speciali notario nostro sigilli annularis et comiti camararum salium partium Transilvanarum*) adta.⁴⁴ Mivel az uralkodó már 1362. március 29-én utasította az egri káptalant, hogy iktassa be Cudar Pétert Szamosszeg birtokába,⁴⁵ Mihály sókamarai és egyben lippai kamarai működésének mindenképpen ez idő előtt kellett véget érnie, amit megerősít az is, hogy I. Lajos 1362. augusztus 8. előtt kiállított parancslevelében már Beuldre Mihályról mint egykori só- és lippai kamaraispánról emlékezik meg.⁴⁶ Mivel az okleveles adatok szerint 1362 és 1366 között az erdélyi sókamarák ispánja Szerecsen Jakab volt, aki egyúttal harmincadosként is tevékenykedett,⁴⁷ Mihály kamaraispáni tevékenységét mind az erdélyi só, mind a lippai kamarában legfeljebb 1362. február–márciusáig, azaz a pénzügyi év fordulójáig végezhette.⁴⁸ Valószínűbb azonban, hogy pénzügyi karrierje már az előző évben – legalább is egy időre – befejeződött, mivel 1362. február 20-án I. Lajos Szerecsen Jakabra újólag (*anno in praesenti iterato*) bízta a harmincadok felügyeletét,⁴⁹ ami arra utal, hogy már az előző évben is betöltötte ezt a pozíciót, vélhetően a hozzá szorosan kapcsolódó két másik hivatallal együtt. Így György fia Miklós (első) sóispáni, harmincadosi és lippai kamaraispáni működését inkább 1361-ig képzelhetjük el, azt feltételezve, hogy sikkasztását követően elveszített birtokát Cudar Péter rövid időn belül szerezhette meg.

Mint említettem 1362. februárjában újólag kapta meg Szerecsen Jakab az országban lévő harmincadokat,⁵⁰ így 1361-től minden bizonnyal ezeket kezelte.⁵¹ A harmincadok élén 1367 februárjáig tevékenykedhetett, ha figyelembe vesszük a pénzügyi évkezdetet, mivel az utolsó adatunk 1366. augusztus 29-ről származik.⁵² Semmi sem utal arra, hogy Szerecsen harmincadispánsága alatt a Beuldre Mihály idejében tapasztalt rendszer megváltozott volna, az adatok is annak továbbélését igazolják. 1362. június 30. és 1366 között bizonyosan Szerecsen

44 Zichy III. 54. (CDT III. 894. sz.)

45 DL 87 382.

46 DL 62 715. (CDT IV. 171. sz.)

47 Az adatokat lásd később.

48 A pénzügyi év kezdete február–március hónapokra esett, elsősorban Gyertyaszentelő ünnepéhez (február 2.) kötődött, amit I. Károly korából a kamarabérleti szerződések, a Zsigmond-korból a kamara haszna kirovásával és beszédésével kapcsolatos megbízások mutatnak. Vö. HÓMAN Bálint: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Budapesti Tudományos Társaság, Bp., 1921. [Reprint: Nap, Bp., 2003.] 204.; DRASKÓCZY István: *Kapy András. Egy budai polgár pályája a XV. század elején*. Levéltári Közlemények 54(1983). 165.

49 *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Ed. T. SMIČIKLAS–M. KOSTRENCIĆ. I–XVII. Zagrabiae, 1904–1981. (a továbbiakban CDCr) XIII. 203.

50 Szerecsen Jakab személyére lásd DRASKÓCZY: *A sóigazgatás* 287; WEISZ Boglárka: *A szerémi és pécsi kamarák története a kezdetektől a XIV. század második feléig*. Acta Historica 130(2009). (a továbbiakban WEISZ: *A szerémi és pécsi kamarák*) 39–51.

51 1362. febr. 20.: CDCr XIII. 203.; 1363. dec. 29.: DL 69 248.; 1365. ápr. 26.: DF 238 827 (CDT IV. 370. sz.); 1366. aug. 29.: CDCr XIII. 566. Vö. PACH Zsigmond Pál: *A harmincad az Anjou-korban és a 14–15. század fordulóján*. Történelmi Szemle 41(1999). 262–264.

52 CDCr XIII. 566.

Jakab volt a sókamaraispán,⁵³ és jöllehet csak 1362-ben említették lippai kamaraispánként,⁵⁴ vélhetően ez utóbbi tisztséget, a fentebb már említett és a későbbi időszakokban is jellemző összefonódás miatt, szintén 1367 elejéig töltötte be.

1367-ben már mindkét kamara élén ismét Beuldre Mihály állt,⁵⁵ aki aztán 1369. január 17-én is erdélyi sókamarák ispánjaként és harmincadosként tűnik fel.⁵⁶ Nem tudjuk, hogyan sikerült újra a király bizalmába férkőznie korábbi pénzügyi sikkasztása után, az azonban bizonyos, hogy megint csak nem hazudtolta meg önmagát, és újfent adósa maradt az erdélyi sókamara bérletéből I. Lajosnak, így Buda városában lévő birtokai a király kezére háramlottak.⁵⁷ Ezek közül 1383. március 8-án Mária királynő a domonkosok Szent Miklós kolostora mellett, attól délre levő háztelkét Szécsi Miklós országbírónak adományozta.⁵⁸

Mihályt 1369-ben Henrik budai polgár váltotta a harmincadosok élén,⁵⁹ azt azonban, hogy egyúttal az erdélyi sókamarák és a lippai kamara élén is állt volna, forrásokkal alátámasztani nem tudjuk.

Az 1370-es években ismételten Szerecsen Jakab a sókamaraispán, amire csak közvetett adattal rendelkezünk. 1373. március 16-án I. Lajos király elrendelte: a hegyeken túli só Magyar Királyságba történő szállításának megakadályozására Himfi Benedek felesége és testvérei, Péter és Miklós⁶⁰ engedjék meg, hogy Szerecsen mesternek embere legyen Orsován, és ha Szerecsennel meg tudnak egyezni, akkor az orsovai vámot adják neki bérbe.⁶¹ A rendelkezés csak akkor értelmezhető, ha Szerecsen sókamaraispán volt, azaz legkésőbb 1373 elejétől állhatott Szerecsen az erdélyi sókamara-ispánság élén. Valószínűbb azonban, hogy már korábban is betöltötte ezt a pozíciót. Amikor I. Lajos 1371. február 24-én főharmincadosához és pozsonyi alharmincadosaihoz (*summo tricesimatori suo vel eius vicetricesimatoribus in Posonio*) intézte oklevelét,⁶² nem nevezte meg a főharmincadosot. Pach Zsigmond Pál szerint ez nem

53 1362. jún. 30.: DF 238 803 (CDT IV. 161. sz.); 1362. jún. 30.: DF 200 958 (CDT IV. 162. sz.); 1365. ápr. 26.: DF 238 827 (CDT IV. 370. sz.); 1365. ápr. 26.: DF 240 822; 1366. máj. 27u.: UGDS II. 247. (CDT IV. 473. sz.); Azon év nélkül kelt oklevél, melyben Mátyás mint Szerecsen mester szatmári *officialisa* jelenik meg, melyben arra kéri Kállai Ubult, Mihályt és Lőköst, hogy a Vetési Pálnak és fiainak eladott királyi sót, melyet Kállóban feltartóztattak, engedjék tovább, mert azok nem tartoznak vámot fizetni, nem kelhetett a szakirodalomban elterjedt 1350 körüli időpontban, csak az 1360-as években, amikor Szerecsen Jakab a sókamarák élén állt. Vö. DL 56 663.; *A Nagykállói Kállay-család levéltára. (Oklevelek és egyéb iratok kivonatai)*. I. 1224–1350. Bp., 1943. 1044. sz.; István HERMANN: *Finanzadministration in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts in Ungarn*. ELTE Régészeti Intézet, Bp., 1987. 16.

54 1362. jún. 30.: DF 200 958 (CDT IV. 162. sz.).

55 Vö. UGDS II. 304.

56 Zichy III. 371.

57 DL 100 189.

58 Uo.

59 1369. okt. 29: CD IX/4. 177.

60 Vö. ENGEL Pál: *Középkori magyar genealógia* = DVD Könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret. Him rokonsága 2. tábla: Himfi

61 PESTY Frigyes: *A szörényi bánzás és Szörény vármegye története*. III. MTA Könyvkiadó Hivatala, Bp., 1878. 6.

62 *Archív hlavného mesta SR Bratislavy* (a továbbiakban SK AMB) 281. (<http://monasterium.net:8181/augias/viewer.xql?lang=hun&imagedata=/mom/service/augiasviewer&archive-id=SK-AMB&fond-id=362&charter-id=281>).

lehetett Szerecsen Jakab, hiszen őt ugyanezen évben I. Lajos csak pécsi és szerémi kamaraispánnak nevezte,⁶³ vagyis Szerecsen legkorábban 1372 februárjától lehetett harmincados. Kérdés azonban, hogy Pach érve megállja-e a helyét, hiszen az 1360-as évekből is rendelkezünk olyan oklevelekkel, melyekben nem szerepel Jakab minden egyes hivatali pozíciója, hanem vagy csak a legfontosabbak vagy az adott ügyhöz kötődőek. Bizonytalanságunkat az is erősíti, hogy 1370-ben, amikor Szerecsent pécsi kamaraispánnak nevezték, ezt *inter cetera* bírt hivatali címként említették, így, s mivel a harmincadosokra vonatkozó adataink ennek nem mondanak ellent, akár 1370-től is számolhatunk újra Szerecsen Jakabbal mint harmincadossal, és egyben az erdélyi sókamarák, valamint a lippai kamara ispánjával.

Kérdés azonban, hogy e három hivatal szétválása mikor indult meg. Szerecsen mester még 1379-ben is az egész ország harmincadosa (*tricesimatori per regnum nostrum Hungarie*) volt.⁶⁴ Felmerült, hogy ez a Szerecsen mester nem Jakab, hanem testvére János. Könnyű helyzetben lennének, ha elfogadnánk, hogy Szerecsen Jakab 1375-ben meghalt,⁶⁵ mely feltevés vélhetően abból adódott, hogy 1375. április 9-én Szerecsen, mint Cherso és Ossero *comese* végrendeletet tett Chersóban, *in Cancellaria Communis*.⁶⁶ Azonban Jakab az 1380-as években még bizonyosan élt, hiszen 1382-ben egy birtokrészt Százdón Százdi Szerecsen mester (*Sarachenus de Zazd*), és testvérei, Ferenc és János kaptak meg.⁶⁷ 1389. január 14-én apósa, Libercsei János tiltotta attól, hogy Szirák birtokot elidegenítse.⁶⁸ 1393. július 11-én azonban már valóban nem lehetett az élők sorában, hiszen ekkor László nápolyi király Cherso és Ossero szigeteket Gritti Györgynek adományozta, megjegyezve, hogy azok egykor Szerecsen mester tulajdonában voltak, majd őutána testvére, a hűtlen János birtokába kerültek.⁶⁹ Ezek alapján Szerecsen Jakab halálát 1389. január 15. és 1393. július 10-e közé tehetjük. De akkor ki volt az 1379. évi „Szerecsen mester”, Jakab vagy János? Valószínűleg Jakab, mert testvére, János a pénzügyigazgatásban vezetői szerepet önállóan csak I. Lajos halálát követően töltött be.

Az 1370-es évektől az egymást addig világos rendszerben kiegészítő adataink között, úgy tűnik, ellentmondások támadnak. Szerecsen Jakab szerepel harmincadosként még 1379-ben is, a sókamarák ispánja azonban valamikor 1376 és 1378 között már Gergely fia Tamás lett,⁷⁰

63 CDCr XIV. 361.; Vö. PACH: *i. m.* 264.

64 CDCr XVI. 45.

65 A szakirodalomban halála dátumaként felbukkan az 1375. év. Vö. PACH: *i. m.* 264; Artur POHL: *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540*. Akademische Druck- und Verlagsanstalt–Akadémiai, Graz–Bp., 1982. 82.

66 CD IX/7. 376.

67 DL 69 258; Szerecsen János 1389. április 17-én Százdról nevezi magát. *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XII. Szerk.: MÁLYUSZ Elemér–BORSA Iván–C. TÓTH Norbert–NEUMANN Tibor–LAKATOS Bálint. Bp., 1951–2013. (a továbbiakban ZsO) I. 987. sz.

68 ZsO I. 880. sz.; 1405-ben Margit már Libercsei András felesége, vö. ZsO II. 3909. sz.

69 Vö. CDCr XVII. 525–526.

70 1392. március 12-én Zsigmond király felszólította Baranya megye ispánját vagy alispánját és a szolgabírákat, hogy tartsanak vizsgálatot Miklós diák pécsi polgár panasza ügyében, mely szerint Zámbo Miklós és néhai Gallicus Bertalan két kamarai sót, amit Surdis János esztergomi érsek és testvére, Rafael Lippán utalt ki neki, erőszakkal elvettek tőle. Amikor pedig Zámboval és Bertalannal megegyeztek, hiába kérte, hogy a sót adják vissza, mert Gallicus kijelentette, hogy azt néhai György főesperes és Gergely fia Tamás *tunc comes camararum salium nostrorum regalium* vették el. DL 91 987 (ZsO I. 2429. sz.); Az esetre 1376 és 1378 között kerülhetett sor, hiszen e két időpont

1380-ban pedig Zámbó Miklós kincstartó,⁷¹ aki korábban kassai és körmöci kamaraispán is volt,⁷² miközben 1381. december 14-én Andreas Parvus Gallicus a sókamaraispán.⁷³ 1387-ben Thalentus de Talentis⁷⁴ bukkan fel sókamaraispánként.⁷⁵ Thalentus a lippai kamara élén állt az 1390-es évek elején. 1396-ben ugyanis Zaránd megye igazolta, hogy Pankota lakói kifizették a kamarahasznát, amelyet három, illetve négy évvel ezelőtt Thalentus de Talentis rótt ki rájuk.⁷⁶ Mivel Zaránd megye a lippai kamara hatásköre alá tartozott, így Thalentus de Talentis bizonyosan – figyelembe véve, hogy pénzügyi évekről van szó – 1392-ben és 1393-ban a lippai kamara élén állt, vélhetően ekkor az erdélyi sókamaraispáni tisztséget is betöltötte. 1395-ben Bélai Sebestyén a sókamaraispán.⁷⁷ Mindeközben 1382-ben I. Lajos a Magyar Királyság és Szlavónia harmincadispánságait korábbi szolgálataikért Franciscus Bernardire és Szerescen Jánosra bízta,⁷⁸ akik kisebb kihagyást követően⁷⁹ 1389-ben is harmincadiskerék működtek.⁸⁰ Franciscus Bernardit és Szerescen Jánost nem tudjuk sem az erdélyi sókamarákhoz, sem a lippai kamarához kötni, Gergely fia Tamás, Zámbó Miklós, Andreas Parvus Gallicus és Thalentus de Talentis esetében ellenben a harmincadispánsággal való kapcsolat nem mutatható ki. Úgy tűnik tehát, hogy az 1370-es években a korábban összefonódó tisztségeket, azaz az erdélyi sókamaraispánságot és a lippai kamaraispánságot, valamint a harmincadosi tisztséget már nem egy ember viselte.

Thalentus de Talentis személye, aki mind sókamaraispánként, mind lippai kamarásként felbukkan, feltételezi, hogy csak a harmincadosi hivatal vált le a korábbi tisztségcsoportról. Gergely fia Tamás tisztségviselésétől kezdődően változást tapasztalunk a megnevezésben is, míg korábban rendre a *comes salifodinarum Transilvanarum*, avagy a *comes camerarum salium parcium Transsilvanarum* megnevezést alkalmazzák, 1380-tól, Zámbó Miklós tisztségviselése

között volt Surdis János esztergomi érsek. Vö. ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. MTA TTI, Bp., 1996. I. 64.

71 1380. márc. 18.: DL 27 281.

72 Kassai kamara élén 1367–1372 között, vö. 1367. nov. 5.: Zichy III. 340. 1371. ápr. 3.: DL 39 133.; A körmöci kamara élén 1371 és 1372 között, vö. 1371. ápr. 3.: DL 39 133.; Kincstartó 1377 és 1382 között, vö. 1377. júl. 17.: 1382. febr. 24.: DL 64 096. CD IX/5. 567. Később tárnokmester, elsőként 1382 és 1384, majd 1385 és 1388 között. Vö. 1382. máj. 2.: CD IX/5. 571., 1384. okt. 13.: DF 239 088; 1385. okt. 2.: DL 7086, 1388. aug. 5.: DF 263 716.

73 CD IX/7. 433.

74 Személyére lásd DRASKÓCZY: *A sóigazgatás* 287; Arany Krisztina lehetségesnek tartja, hogy talán azonos Giovanni Talentivel. ARANY Krisztina: *Firenzei kereskedők, bankárok és hivatalviselők Magyarországon 1370–1450*. Protopográfiai adattár. Fons 14(2007). 536.

75 ZsO I. 126.

76 ZsO I. 4225. sz.

77 1395. aug. 10.: ZsO I. 4058. sz.; 1411-ben egykori sókamaraispánnak nevezik, BTOE III. 302/586. sz.; Bélai Sebestyén litteratus nem azonos Bélai Sebestyén esztergomi, majd veszprémi clericusszal. Vö. DRASKÓCZY: *A sóigazgatás* 287.

78 CD IX/7. 451–452.; Bernárd személyére lásd TEKE Zsuzsa: *Firenzei üzletemberek Magyarországon*. Történelmi Szemle 37(1995). (a továbbiakban TEKE: *Firenzei üzletemberek*) 131, 135, 139, 144, 147–148; ARANY: *i. m.* 493–494.

79 Mária uralkodása alatt Nambuculi de Florentia viselte e hivatalt. Vö. PACH: *i. m.* 265–266.

80 Sopr. Tört. I/1. 222.

sétől a *comes camararum salium nostrorum regalium* kifejezéssel találkozunk,⁸¹ és csak Verébi Péter 1397. évi kinevezésekor bukkan fel újra a *comes uniuersarum camararum salium nostrorum parcium Transilvanarum*, de a későbbiekben megnevezésekor újra „csak” a *comes camararum salium nostrorum regalium* megnevezést találjuk. Mindez természetesen lehet a véletlen műve is, hajlamosak vagyunk azonban emögött a sóigazgatásban történő változást feltételezni. Nem tartjuk lehetetlennek, hogy az 1370-es évek második felében megkezdődött azon sókamaráknak a felállítása, amelyeket Zsigmond 1397. évi rendelkezésében „régől fogva működők”-nek tekint, így azok nem Zsigmond, hanem I. Lajos uralkodásakor alakultak meg, közelebről annak utolsó évtizedében. Talán az átmenettel magyarázható, hogy Zámbo Miklós kincstartóként töltötte be ezt a pozíciót, ami sem korábban, sem később nem volt gyakorlat. 1397-ben Zsigmond e rendszert fejlesztette tovább újabb kamarák felállításával, melynek elsődleges célja, ahogy fentebb említettem, a külföldi só behozatalának megakadályozása volt.

Eppen ez utóbbi miatt Zsigmond nem csak az erdélyi sókamarákat és a lippai kamarát bízta Verébire – tetszése tartamára –,⁸² de a harmincadosi tisztséget is újra e hivatalokhoz szándékozott kötni, mégpedig 1398. Gyertyaszentelő Boldogasszony napjának nyolcadától, azaz február 9-től nevezte ki Verébit harmincadosnak.⁸³ Verébi Péter a sókamara igazgatását 1399-ig bizonyosan ellátta,⁸⁴ harmincadosi tevékenységének azonban nincs nyoma a forrásokban. A szakirodalom álláspontja szerint Verébi azért nem vette át a harmincadosi hivatalt, mert azt még 1398-ban is a már 1397-ben annak élén álló Kamerer Ulrik töltötte be, akit Nürnbergi Márk követett, így a délnémet üzleti körök érdekeit sértette volna Verébi harmincadosi tevékenysége.⁸⁵

A szakirodalom álláspontja Mályusz Elemér két regesztájára alapozva alakult ki. Az egyik szerint 1397. december 3-án a krakkói kereskedők Krakkó városa előtt panasszal éltek Kamerer Ulrik harmincadossal szemben, aki megakadályozta az ezüst és a réz kivitelét a Magyar Királyságból,⁸⁶ a másik szerint 1398. január 5-én Krakkó a régi rend visszaállítását kérte.⁸⁷ A forrásra és annak helyes datálására legutóbb Skorka Renáta hívta fel a figyelmet, aki Verébi harmincadispánságának létét a korábbi álláspontokkal szemben nem vonta kétségbe.⁸⁸ A krakkói tanács városkönyvébe valóban 1398. január 5-én vezettek be két feljegyzést, melyek közül az egyik részletesebben meséli el az eseményeket. Ezek szerint a kereskedők 1396. október 9-én fordultak Kamerer Ulrik magyar harmincadossal és urburaispánnal szemben a

81 Jóllehet a Gergely fia Tamásra utaló Zsigmond-kori forrás is *tunc comes camararum salium nostrorum regalium*nak nevezi Tamást, egy 1378. március 10-én kelt oklevelében I. Lajos még *comes camararum nostrorum salium parcium Transilvanarum*ként jelöli meg a tisztséget, DL 31 108, DL 22 482.

82 WENZEL: *Bányásztörténet. Okmányi függelék* 436–439; vö. DRASKÓCZY: *A sóigazgatás* passim.

83 WENZEL: *Bányásztörténet. Okmányi függelék* 437.

84 1399. január 22.: DL 68 310 (ZsO I. 5678. sz.); Mályusz Elemér feltételezi, hogy Verébi Péter sókamara-ispánságát 1397. november 1. és 1400. november 1. közé lehet helyezni, bár elismeri, hogy csak 1399-ig bizonyítható működése. MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Gondolat, Bp., 1984. 33.

85 TEKE Zsuzsa: *Kassa külkereskedelme az 1393–1405. évi kassai bírói könyv bejegyzései alapján*. Századok 137(2003). 2. sz. 392; DRASKÓCZY: *A sóigazgatás* 288.

86 ZsO I. 5096. sz.

87 Uo. I. 5145. sz.

88 Az eset részletes ismertetését is lásd SKORKA Renáta: *A krakkói kereskedők esete az urburaispánnal*. Kuny Domokos Múzeum Közleményei 20(2014). 177–183.

krakkói tanácshoz.⁸⁹ A tanács előtt Kamerer is megjelent, és kötelezettséget vállalt arra, hogy Gyertyaszentelő Boldogasszony napjáig (1397. február 2.) helyreáll a rend, a krakkói kereskedők pedig ígéretet tettek arra, hogy ha Kamerer tartja a szavát, akkor közöttük és Kamerer között rendeződik a kereskedelmi kapcsolat.⁹⁰ Talán nem lehetett véletlen a Kamerer ígéretében elhangzott időpont. A pénzügyi év kezdete harmincad esetén szintén február–március hónapokra esett, elsősorban Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepéhez (február 2.) kötődött, hiszen Szerecsen Jakabot 1362. február 20-án bízta meg a harmincadok kezelésével I. Lajos,⁹¹ Szerecsen Jánost és Franciscust Bernardit pedig 1382. február 5-én.⁹² Kamerer tehát tisztában volt azzal, hogy mandátuma akkor lejár, így a krakkóiakkal vélhetően már nem neki, hanem utódjának kell zöldágra vergődnie. A helyzet rendezése annyiban állt érdekében, hogy a krakkóiak mint kereskedőt megfenyegették, nem csak azzal, hogy nem kötnek vele kereskedelmi üzleteket, hanem azzal is, hogy ezt a nürnbergieknek és a velenceieknek is elárulják, akikkel Kamerer kapcsolatban állt.⁹³ Bárhogy is történt, az bizonyos, hogy Kamerer állta a szavát, ugyanis egy 1398. március 8-i bejegyzésben a krakkói kereskedők azért emelték fel hangjukat Petrus Gerhardsdorf krakkói polgárral szemben, mert az figyelmen kívül hagyta a Kamerer Ulrikkal kötött megállapodást, amikor az új magyar pénzt kivitte, majd a nehezebbeket beolvasztotta, a silányabbakat a lengyel kereskedőknek adta, akiket azzal vádoltak meg a Magyar Királyságban, hogy ők maguk válogatták ki a pénzeket.⁹⁴ Kamerer akár 1398 februárjáig is betölthette a harmincadosi tisztséget, de lehetett a harmincados más személy is – akit a források hallgatása miatt nem tudunk azonosítani –, ezért nem nevezhette ki Zsigmond Verébit már 1397-ben harmincadosnak. Nürnbergi Márk harmincadosi tevékenysége csak 1399-től adatható,⁹⁵ így Verébi a források alapján ezt a hivatalt is betölthette 1398 februárja és 1399 februárja között.

Az Anjou-korban a sókamaraispánok feladatai közé tartozott a sóbányák felügyelete, amit az officiálisok segítségével láttak el; biztosítaniuk kellett az országlakosok ellátását sóval,⁹⁶ meg kellett akadályozniuk a külföldről származó só behozatalát.⁹⁷ Az uralkodó természetesen engedélyezhette a külföldről származó só behozatalát, ahogy az történt 1354-ben, amikor I. Lajos azért járult hozzá, hogy a soproniaknak a külföldi sót behozhassák, mert Beuldre Mihály kamaraispán nem tudta hazai sóval ellátni a várost.⁹⁸ 1362-ben pedig a király azért

89 *Monumenta Medii Aevi Historica res gestas Poloniae illustrantia*. IV. Eds.: WYDAŁI Piekosiński, F.-SZUJSKI, J. Cracoviae, 1878. (a továbbiakban Mon. Pol. IV.) 167–169.

90 Mon. Pol. IV. 169.; vö. SKORKA: *i. m.* 178.

91 CDCr XIII. 203.

92 CD IX/7. 451–452.

93 Mon. Pol. IV. 169.; vö. SKORKA: *i. m.* 178.

94 Mon. Pol. IV. 178.; Gerhardsdorf ugyan esküt tett, hogy nem cselekedett így, esküjét végül hamisnak találták, és megfosztották krakkói polgárjogától, egy évet adtak neki arra, hogy hitelezőit kifizesse, követeléseit behajtsa, javait eladja, ezt követően azonban vissza kellett térnie Magyarországra, és Krakkóban soha többé nem lehetett boltja (gescheft). Mon. Pol. IV. 219–220.

95 1399. június 27: BTOE III. 139/282. sz.

96 Vö. 1362. június 30.: DF 238 803; 1381. dec. 14.: CD IX/7. 433.

97 Vö. 1362. június 30.: DF 238 803; 1381. dec. 14.: CD IX/7. 433.

98 Sopr. Tört. I/1. 102.

engedi a pozsonyi polgároknak, hogy a Kufnak mondott⁹⁹ ausztriai sót behozzák az országba, mert Szerecsen Jakab Pozsony és környéke erdélyi sóval történő ellátását nem tudta biztosítani.¹⁰⁰ Az alkamarások és az officiálisok a kamaraispán alkalmazottai, familiárisai voltak.¹⁰¹ Vélhetően a többi, nem sóhoz kapcsolódó kamarához hasonlóan¹⁰² a sókamarában tevékenykedők (officiálisok, sóvágók, sószállítók) felett is a kamaraispán ítélkezhetett, akinek hanyagsága esetén a tárnokmesterhez lehetett fordulni, és minden valószínűség szerint a sókamaraispánokat szintén a tárnokmester felügyelte. Ezt támasztja alá, hogy amikor 1354-ben a király megtiltotta Mihály erdélyi sókamaraispánnak, hogy a soproniak sóbehozatalát akadályozza, az oklevél relatora Cikó tárnokmester volt.¹⁰³ Az Anjou-korban a sókamaraispánok bére vették a kamarát az uralkodótól,¹⁰⁴ bérleti szerződés azonban nem maradt fenn. Minden bizonnyal a sókamaraispán kezelte a sóvágók munkabérét és egyéb, elsősorban élelmiszerben adott juttatásait,¹⁰⁵ illetőleg felügyelte előjogaikat is, azaz a meghatározott ideig tartó szabad sóvágást.¹⁰⁶ Ezeken felül, ha a király úgy rendelkezett, akkor sót, avagy meghatározott jövedelmet kellett kiutalniuk a sókamara sójából, avagy jövedelméből az uralkodó által meghatározott személy(ek)nek.¹⁰⁷

99 Osztrák tengeri főtt só, vö. BOGDÁN István: *Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Akadémiai, Bp., 1991. 411.

100 1362. június 30.: DF 238 803; Hasonlóképpen megkapja-e a jogot Pozsony 1381-ben is. CD IX/7. 433.

101 HÓMAN: *i. m.* 239.

102 Vö. 1335: *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Ed. Franciscus DÖRY–Georgius BÓNIS–Vera BÁCSKAI. Akadémiai, Bp., 1976. (a továbbiakban DRH 1301–1457) 88; 1336: DRH 1301–1457. 91, 92; 1338: DRH 1301–1457. 99; 1342: DRH 1301–1457. 113; 1342: DRH 1301–1457. 117; 1343. április 20.: SZEKFŰ Gyula: *Oklevelek I. Károly pénzverési reformjához*. Történelmi Tár 12(1911). 36; 1345. március 25.: DRH 1301–1457. 122 (Anjou-okt. XXIX. 203. sz.).

103 Sopr. Tört. I/1. 102.

104 Vö. 1383. március 8.: DL 100 189.

105 1291: UGDS I. 170., vö. IVÁNYI: *i. m.* 14.

106 Vö. WEISZ Boglárka: *Megjegyzések az Árpád-kori sóvámolás és -kereskedelem történetéhez*. Acta Historica CXXV(2007). 45.

107 1378. március 10-én I. Lajos a most és a jövőben működő erdélyi sókamaraispánokon keresztül utal ki pénzt Gerendi Mikósnak, mert az Aranyoson lévő malmai tönkrementek a királyi sóval megrakott hajók átkelése miatt, DL 31 108, DL 22 482; 1403. április 22-én Marcali Miklós erdélyi vajda Vízaknán utal ki ezer forint értékű sót, ZsO II/1. 2378. sz.

FÜGGELÉK¹⁰⁸**Erdélyi sókamaraispán, lippai kamaraispán**

1354 ¹⁰⁹ –(1361) ¹¹⁰	Beuldre Mihály ¹¹¹
1354. ¹¹²	Benedek széki officialis ¹¹³
(1361) ¹¹⁴ –(1367) ¹¹⁵	Szerecsen Jakab ¹¹⁶
1366. ¹¹⁷	András désaknai vicecomes, désaknai és désvári officialis ¹¹⁸
1367 ¹¹⁹ –1369. (febr.) ¹²⁰	György fia [Beuldre] Mihály ¹²¹
1369 ¹²² –(1370)	Henrik
(1370) ¹²³ –(1374) ¹²⁴	Szerecsen Jakab
(1376–1378) ¹²⁵	Gergely fia Tamás ¹²⁶
1380 ¹²⁷ –(1381)	Zámbó Miklós ¹²⁸
1381 ¹²⁹ –(1382)	Andreas Parvus Gallicus ¹³⁰
1387 ¹³¹ –1393 ¹³²	Thalentus de Talentis

108 A sókamaraispánokra és a harmincadosokra vonatkozó korábbi archontológiai táblákat lásd HÓMAN: *i. m.* 277–279; HERMANN: *i. m.* 87–88; DRASKÓCZY István: *Életpályák a magyar pénzügyigazgatásban a XV. század első felében. (A sóigazgatás vezetői)*. Kandidátusi disszertáció. ELTE, Bp., 1994. 45–48; GYÖNGYÖSSY Márton: *Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon*. Gondolat, Bp., 2003; GYÖNGYÖSSY Márton: *Magyar pénztörténet 1000–1540*. Martin Opitz, Bp., 2012. 215; SOÓS Ferenc: *A középkori Magyarország gazdasági- és pénzügyigazgatási tisztségviselői*. Numizmatikai Közöny 112–113(2013–2014). 104, 112, 113, 115, 116–117.

109 1354. ápr. 7.: Sopr. Tört. I/1. 102.

110 1357. dec. 7: DL 51 778, vö. 1362. ápr. 8.: DL 62 715.

111 Tisztségnév: comes monetarum de Lippa; comes salifodinarum Transilvanarum; comes camerarum salium parcium Transsilvanarum; comes salifodinarum regalium.

112 UGDS II. 103.

113 Tisztségnév: officialis ... de Zeek.

114 1362. jún. 30.: DF 238 803.

115 1366. máj. 27u.: UGDS II. 247.

116 Tisztségnév: comes camerarum nostrarum salium Transsiluanarum.

117 1366. máj. 27.: UGDS II. 247.

118 Tisztségnév: vicecomes salifodinarum de Deesakna et officialis... in Deesakna et Deesvara.

119 Vö. UGDS II. 304.

120 1369. jan. 17.: Zichy III. 371.

121 Tisztségnév: comes camerarum regalium salifodinarum partis Transilvaniae.

122 1369. okt. 29: CD IX/4. 177.

123 Vö. 1371. febr. 24.: SK AMB 281.

124 Vö. 1373. márc. 16.: PESTY: *i. m.* 6.

125 Vö. 1392. márc. 12.: DL 91 987 (ZsO I. 2429. sz.).

126 Tisztségnév: comes camararum salium nostrorum regalium.

127 1380. március 18: DL 27 281.

128 Tisztségnév: comes salium.

129 CD IX/7. 433.

130 Tisztségnév: comes camararum salium regalium.

131 1387. jún. 23.: ZsO I. 126.

132 Vö. 1396: ZsO I. 4225. sz.

1395¹³³ Sebestyén¹³⁴
 1397. nov. 1.¹³⁵–1399. jan. 22.¹³⁶ Verébi Péter¹³⁷

Harmincados

1323. máj. 22. ¹³⁸	András ¹³⁹
1346. aug. 26. ¹⁴⁰	Miklós budai harmincados ¹⁴¹
1354 ¹⁴² –(1361) ¹⁴³	Beuldre Mihály ¹⁴⁴
(1361) ¹⁴⁵ –(1367) ¹⁴⁶	Szerecsen Jakab ¹⁴⁷
1365 ¹⁴⁸	Simon győri alharmincados ¹⁴⁹
1367 előtt ¹⁵⁰	János pozsonyi harmincados ¹⁵¹
1367 ¹⁵² –1369. (febr.) ¹⁵³	György fia [Beuldre] Mihály ¹⁵⁴
1369 ¹⁵⁵ –(1370)	Henrik ¹⁵⁶
(1370) ¹⁵⁷ –(1380) ¹⁵⁸	Szerecsen Jakab ¹⁵⁹
1372. ¹⁶⁰	Pál fia János esztergomi harmincados ¹⁶¹

133 1395. aug. 10.: ZsO I. 4058. sz.

134 Tisztségnév: comes camararum salium.

135 WENZEL: *Bányászattörténet. Okmányi függelék* 436.

136 DL 68 310 (*ZsO I. 5678. sz.*); Mályusz Elemér Verébi Péter sókamara-ispánságát 1397. november 1. és 1400. november 1. közé helyezte. MÁLYUSZ: *i. m.* 33.

137 Tisztségnév: comes universarum camararum salium nostrorum partium Transilvanarum — WENZEL: *Bányászattörténet. Okmányi függelék* 436. Eltérő tisztségnévek: comes camararum salium nostrorum (DL 8316), comes camararum salium nostrorum regalium (DF 280 448.). Személyéhez lásd DRASKÓCZY: *A sóigazgatás* 285–286.

138 DL 30 611. (Anjou-oklt. VII. 219. sz.).

139 Tisztségnév: tricesimarius per Hungarie.

140 DL 100 032.

141 Tisztségnév: tricesimator.

142 1354. ápr. 7.: *Sopr. Tört. I/1.* 102.

143 1357. dec. 7.: DL 51 778.

144 Tisztségnév: tricesimator.

145 1362. febr. 20.: CDCr XIII. 203.

146 1366. aug. 29.: CDCr XIII. 566.

147 Tisztségnév: tricesimator regni; tricesimator per totum regnum

148 1365. ápr. 26.: DF 238 827.

149 Tisztségnév: viceticesimator in Iaurino.

150 1367. jún. 14.: MZSO I. 73.

151 Tisztségnév: tricesimator.

152 Vö. UGDS II. 304.

153 1369. jan. 17.: Zichy III. 371.

154 Tisztségnév: tricesimator.

155 1369. okt. 29.: CD IX/4. 177.

156 Tisztségnév: tricesimator.

157 1371. febr. 24.: SK AMB 281.

158 1379: CDCr XVI. 45.

159 Tisztségnév: summus tricesimator; tricesimator per regnum nostrum Hungarie.

160 1372. márc. 4.: DF 236 306.

161 Tisztségnév: tricesimator.

1382–(1383)	Szerecsen János és Bernardi Ferenc ¹⁶²
1383. febr. ¹⁶³ –1385. (febr.) ¹⁶⁴	Nanni Boscoli de Florentia ¹⁶⁵
(1388) ¹⁶⁶ –(1390)	Szerecsen János és Bernardi Ferenc ¹⁶⁷
1391 ¹⁶⁸ –1392	Bernardi Ferenc ¹⁶⁹
1392 ¹⁷⁰ –(1393)	Ventur Jakab ¹⁷¹
(1395)–1396 ¹⁷²	Bernardi Ferenc ¹⁷³
1396 ¹⁷⁴ –(1397)	Kamerer Ulrik ¹⁷⁵
1398. febr. 9. ¹⁷⁶	Verébi Péter ¹⁷⁷
1399 ¹⁷⁸ – 1406 ¹⁷⁹	Nürnbergi Márk ¹⁸⁰

162 Tisztségnév: comitis tricesimarum nostrarum intra climata regnorum nostrorum Hungariae et Sclauonia.

163 1383. április 11.: DF 201 879 (Sopr. Tört. I/1. 197.).

164 1384. június 9: DF 239 044 (BTOE III. 9/21. sz.).

165 Tisztségnév: comes tricesimarum regni [Hungariae]; Házi Jenő kiadása (Sopr. Tört. I/1. 197.) nyomán a szakirodalomban 1383-ban Nanni Kustelli di Florentia, Fejér György (CD X=1. 151.) kiadására alapozva 1384-ben Rambuscus de Florentia (TEKE: *Firenzei üzletemberek* 139; HERMANN: *i. m.* 88.), avagy 1383 és 1384-ben elsősorban Kumorovitz L. Bernát kiadása után (BTOE III. 9/21. sz.) Nambuscus de Florentia szerepelt harmicadispánként. PACH: *i. m.* 265–266; WEISZ: *A szerémi és pécsi kamarák* 46. Prajda Katalin szerint e személy azonosítható a firenzei Nanni Boscolival. Katalin PRAJDA: *Justice in the Florentine Trading Community of Late Medieval Buda*. Mélanges de l'École française de Rome 127(2015). 10. (<https://mefrm.revues.org/2716>). Ha megnézzük az eredeti okleveleket, akkor 1383-ban Nany Busculi de Florentia (DF 201 879), 1384-ben Nanibusculi de Florentia szerepel (DF 239 044), így mindenképpen nem két, hanem egy személyről van szó, akit a Magyarországon keletkezett források alapján Nanni Busculi de Florentiának kell tekintenünk, aki vélhetően azonos a firenzei Nanni Boscolival.

166 BTOE III. 28/65. sz. (ZsO I. 872. sz.).

167 Tisztségnév: comes tricesimarum.

168 Teodor LAMOŠ: *Výsady Kremnických minciarov v stredoveku*. Historické Štúdie 9(1964). 219. (ZsO XII. 953. sz.).

169 Tisztségnév: comes tricesimarum.

170 1392. október 25: DF 239 114 (ZsO I. 2655. sz.).

171 Tisztségnév: tricesimator. Személyére lásd TEKE: *Firenzei üzletemberek* 141.

172 1396. január 18: BTOE III. 98/199. sz.

173 Tisztségnév: comes tricesimarum.

174 (1396) április 30: BTOE III. 84/168. sz. (ZsO I. 3398. sz.). Az évszám nélküli oklevelet Mályusz, majd útána Kumorovitz L. Bernát 1394-re keltezte. Skorka Renáta felvetette, hogy az oklevél elképzelhető, hogy 1396-ban kelt (SKORKA: *i. m.* 179. [25. jegyz.]), Skorka érvelését elfogadva Kamerer harmincadosi és így urbairispáni működését 1396-ra helyeztem. Vö. 1396. október 9.: *Libros antiquissimos civitatis Cracoviensis 1300–1400*. Mon. Pol. IV. 167–169. (ZsO I. 5096. sz., 1397. december 3-i dátummal).

175 Tisztségnév: tricesimator regie, dreisigsten. Kamerer Ulrik személyéhez és tevékenységéhez lásd MÁLYUSZ: *i. m.* 163; KUBINYI András: *A budai német patrícátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig*. Levéltári Közlemények 42(1971). 247–248; SKORKA: *i. m.* 177–183.

176 1397. november 1: WENZEL: *Bányászattörténet. Okmányi függelék* 437.

177 Zsigmond Verébi Péterre bízta a harmincadokat, de úgy tűnik, ez végül megghiúsult.

178 1399. június 27: BTOE III. 139/282. sz.

179 1405. július 2: BTOE III. 218/430. sz.

180 Tisztségnév: comes tricesimarum.

THE *COMITES CAMERARUM SALIUM* FROM TRANSYLVANIA
UNTILL THE END OF THE 14TH CENTURY

Keywords: *salt mining, comes camerarum salium, salt depository, trade with salt*

From the beginnings the salt mines from Transylvania represented a very important revenue for the Kingdom. In the Arpadian age depositories were established where the salt was administrated by specialized officials (*salinarii*). Initially the Transylvanian mines were supervised by the voivode and the *camerarii* (kamaraispánok), with the support of the officials (officials of the king and of the *camerarii*). The first administrative reform took place in the 1350s, as the salt mines and the depositories have been reorganized under the jurisdiction of the *comes camerarum salium*, who was helped in his work by the *vicecamerarii*. A new reform took place at the beginning of Sigismund's reign: he decided to establish new salt-chambers (*camerae*). This reform was necessary because before 1397 there were no chambers to the West of the river Tisza. As a result of this re-organization the salt could reach even the western parts of the country and the import of foreign salt was no more allowed.

COMIȚII CĂMĂRILOR DE SARE DIN TRANSILVANIA
PÂNĂ LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIV-LEA

Cuvinte-cheie: *minerit de sare, comitele cămării, depozit de sare, comerțul cu sare*

Mineritul de sare din Transilvania a constituit o sursă importantă de venit al suveranului maghiar încă de la începuturile Regalității. În epoca Arpadiană pentru depozitarea sării au fost înființate depozite, unde sarea adunată a fost administrată de funcționari ai sării (*salinarii*). Minele transilvănene erau sub comanda voievodului transilvan și ai comiților sau cămărașilor de sare, care erau ajutați la rândul lor de oficiali regali respectiv de oficiali ai comiților de sare. Prima reformă în domeniul exploatării și depozitării sării a avut loc în anii 1350. La momentul respectiv conducerea minelor și depozitelor de sare a fost acordată comitelui transilvan de sare, iar oficiul comitelui transilvan de sare a fost comasată cu cea a comitelui de Lipova și a tricesimatorului regal. Activitatea comitelui de sare a fost ajută de vicecomiți. O altă schimbare majoră a intervenit sub domnia lui Sigismund de Luxemburg. În 1397 regele a dispus înființarea unor noi cămări de sare pe lângă cele existente. Înainte de data respectivă cămările au fost înființate doar lângă minele de sare și de-a lungul drumului sării, astfel încât la vest de râul Tisa nu existau cămări, fapt pentru care a fost îngreunată alimentarea cu sare a acestei părți a Regalității. Reforma din anul 1397 a fost necesară din această cauză, această măsură administrativă împiedicând totodată și importarea sării străine în țară.

HEGYI GÉZA*

DECIMA VOLAHORUM.
AZ EGYHÁZI BIRTOKOKON LAKÓ ROMÁNOK
TIZEDFIZETÉSÉNEK KÉRDÉSE**

Kulcsszavak: Erdély, románok, dézsma, egyházi birtok, forráskritika

A középkori kereszténység nyugati (katolikus) és keleti (ortodox) ága közti egyik szembeötlő különbséget a tizedfizetés képezte. Míg ugyanis a katolikus hívek az általuk megtermelt legfontosabb mezőgazdasági javak tizedrészét (vagy annak pénzbeli ellenértékét) be kellett, hogy szolgáltatassák az egyháznak, az ortodoxokat ilyesféle kötelezettség nem terhelte.¹

Emiatt különösen izgalmas kérdésnek számít a dézsmaszedés vizsgálata olyan földrajzi térségekben, ahol a két felekezet hívei vegyesen laktak, az állammalls viszont (és ezáltal a domináns egyházszervezet) katolikus volt. Mint ismeretes, ez volt a helyzet a középkori Kelet-Magyarországon és Erdélyben is, ahol jelentős ortodox hitű román, szerb és rutén népesség élt a nyugati kultúrájú magyar királyság fennhatósága alatt. Adódik a kérdés: miként érintette e speciális helyzet az említett keleti rítusú közösségeknek a vallásukból fakadó tizedmentességét?

A románság és a tizedfizetés kapcsolatának vizsgálata jelentős hagyományokkal bír a szakirodalomban. Az alapvetést Kemény József (1795–1855) végezte el,² Benkő József, Batthyány Ignác és Szeredai Antal forrásközléseire (is) támaszkodva.³ Eredményeit a

* Hegyi Géza (1981), történész, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézetének tudományos munkatársa. E-mail: hegeza@gmail.com.

** A tanulmány elkészítését az NKFIH K 119430. sz. pályázata támogatta.

1 Heinrich Felix SCHMID: *Byzantinisches Zehntwesen*. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft VI(1957). 45–110; idézi: Gunter ZIMMERMANN: *Zehnt. III. Kirchengeschichtlich = Theologische Realenzyklopädie*. Hrsg. Gerhard MÜLLER–Horst BALZ–Gerhard KRAUSE. I–XXXVI. De Gruyter, Berlin, 1977–2004. XXXVI. 496.

2 Joseph KEMÉNY: *Bruchstück aus der Geschichte der waterländischen geistlichen Zehnten mit besonderer Bezugnahme auf unsere Walachen*. Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens. Hrsg. von Anton KURZ. II(1847). (a továbbiakban KEMÉNY: *Bruchstück*) 381–397.

3 [1398]: Josephus BENKŐ: *Milkovia sive antiqui episcopatus Milkoviensis per terram Transsilvanicam maxima dioeceseos suae parte olim exporrecti explanatio*. I–II. Viennae, 1781. (a továbbiakban BENKŐ: *Milkovia*) II. 321–323, vö. 320 is (keltezését KEMÉNY: *Bruchstück* 385 1425-re vagy 1426-ra teszi); 1468: Antonius SZEREDAI: *Notitia veteris et novi capituli Albensis Transsilvaniae*. Albae Carolinae, 1791. (a továbbiakban SZEREDAI: *Notitia*) 103–104, ill. Ignatius de BATTYÁN: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*. I–III. Albae Carolinae–Claudiopoli, 1785–1827. (a továbbiakban LegEccI) 529–530; 1498: LegEccI III. 609; 1500: SZEREDAI: *Notitia* 120 (töredék).

görögkatolikus Zenovie Păclișanu (1886–1957)⁴ és az ortodox Ștefan Lupșa (1905–1964)⁵ közvetítették a román történetírásba, számos ponton sajátos értelmezésekkel fejlesztve tovább azt. Viszonylag röviden, de annál alaposabban tért ki e kérdésre David Prodan (1902–1992) a 16. századi erdélyi jobbágyterheket tárgyaló monumentális művében.⁶ Csizmadia Andor (1910–1985)⁷, Ernst Wagner (1921–1996),⁸ Adrian Andrei Rusu (sz. 1951)⁹ és Ioan-Aurel Pop (sz. 1955)¹⁰ éppen csak érintették a „románok tizedének” kérdését, Viorel Achim (sz. 1961) ellenben számos bánsági vonatkozású tanulmánnyal és néhány új forrás közlésével járult hozzá a kérdéskör jobb megismeréséhez,¹¹ így napjainkban ő számít a téma szakértőjének.¹²

A fenti kutatók csaknem egyhangú állásfoglalása szerint a 13–14. században az ortodox románság egyáltalán nem fizetett dézsmát.¹³ Ha az említett népcsoport és a *decima* szó még-

-
- 4 ZENOVIE PĂCLIȘANU: *Dișmele (decimele) Românilor din Ardeal și Ungaria înainte de 1700*. Cultura creștină V(1915). (a továbbiakban PĂCLIȘANU: *Dișmele*) 455–461, 488–491.
 - 5 ȘTEFAN LUPȘA: *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria până la anul 1556*. Cernăuți, 1929. (a továbbiakban LUPȘA: *Catolicismul și românii*) 46–52.
 - 6 DAVID PRODAN: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*. I–III. Academiei, Buc., 1967–1968. (a továbbiakban PRODAN: *Iobăgia*) I. 53–57.
 - 7 CSIZMADIA ANDOR: *A tized Erdélyben = Jogtörténeti tanulmányok*. Szerk. Uő: IV. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1980. (a továbbiakban CSIZMADIA: *Tized Erdélyben*) 44–45.
 - 8 ERNST WAGNER: *Registen und des Schaffnünfzigsten als Hilfsquellen zur historischen Demographie Siebenbürgens = Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*. Hrsg. von Kálmán BENDA–Thomas von BOGYAY–Horst GLASSL–Zsolt K. LENGYEL. I–II. R. Trofenik, München, 1987–1988 (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München 31–32). I. 203, 219.
 - 9 ADRIAN ANDREI RUSU: *Sinodul de la Florența și urmările lui în regatul Ungariei și Transilvaniei = Uő: Ioan de Hunedoara și românii din vremea lui*. Studii. Presa Universitară, Cluj-Napoca, 1999. (a továbbiakban RUSU: *Sinodul de la Florența*) 97–98, 111.
 - 10 IOAN-AUREL POP: „Din mâinile valabilor schismatici...” *Românii și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII–XIV)*. Litera, Buc., 2011. 288–291.
 - 11 VIOREL ACHIM: *Românii din regatul medieval ungar și decimele bisericesti. Pe marginea unui document din Acta Romanorum Pontificum*. Banatica XIV(1996). (a továbbiakban ACHIM: *Românii și decimele*) 5–19; Uő: *Disputa pentru decimele din „terrae Christianorum” din cuprinsul episcopiei de Cenad (1468–1469)*. Revista istorică XVI(2005). (a továbbiakban ACHIM: „*Terrae Christianorum*” din episcopia de Cenad) 169–184; Uő: *Considerații asupra politicii față de ortodocși a regelui Ludovic I de Anjou, cu referire specială la chestiunea dișmelor = Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*. Ed. Ovidiu CRISTEA–Gheorghe LAZĂR. Muzeul Istros, Brăila, 2008. (a továbbiakban ACHIM: *Politica față de ortodocși*) 69–79; Uő: *Disputa în legătură cu dișmele bisericesti din Caransebeș și Căvâran (1500) = Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan*. Ed. Dumitru ȚEICU–Rudolf GRÄF. Academia Română–Centrul de Studii Transilvane–Muzeul Banatului Montan, Buc.–Cluj-Napoca–Reșița, 2011. (a továbbiakban ACHIM: *Dișmele din Caransebeș*) 179–205.
 - 12 Különösen méltánylandó az a körülmény, hogy az a körülmény, amivel a téma kényes vonatkozását kezeli.
 - 13 KEMÉNY: *Bruchstück* 382–385 (vö. 390–392 is); PĂCLIȘANU: *Dișmele* 456–457; PRODAN: *Iobăgia* I. 53–54; ACHIM: *Românii și decimele* 9–10; Uő: „*Terrae Christianorum*” din episcopia de Cenad 169–170, 172–173; Uő: *Politica față de ortodocși* 73–76; Uő: *Dișmele din Caransebeș* 189–192. – Egyedül a sérelmi megközelítést alkalmazó Lupșa vélte úgy, hogy már a 14. században több kísérlet történt a románok alávetésére (LUPȘA: *Catolicismul și românii* 47–50), de a bizonyítékul felhozott források részint hamisítványok, részint pedig önkényesen értelmezte azokat.

is együtt fordul elő egy-egy forrásban, igazolható, hogy ott nem egyházi tizedről van szó,¹⁴ vagy pedig az adott román közösség már katolikus hitre tért¹⁵ (bár a magyar királyok, a további áttéréseket elősegítendő, ezek számára is igyekeztek ideiglenes tizedmentességet kijárni a pápánál¹⁶).

A helyzet a Zsigmond-kortól kezdett megváltozni, de a változások csak a románság egyes csoportjait érintették.¹⁷ A szűkebb értelemben vett Magyarországon, eltekintve néhány főpap elvetélt kísérletétől (1415, 1469), továbbra is valamennyien mentesültek a dézsma alól.¹⁸ Erdélyben viszont – a szakirodalom mérvadó vonulata szerint – előbb a püspöki és káptalani birtokokon élő, majd a „keresztény földre” (azaz korábban katolikusok lakta faluba vagy telekre) költöző társaikat is tartósan tizedadásra kötelezték.¹⁹

Jelen tanulmányban a fenti két eset közül az elsőt, vagyis az egyházi birtokokon lakó románok dézsmafizetésének tézisért szeretném revízió alá vonni. E gyakorlat kezdetét egyes

- 14 1262(?): *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. Regesztákban közzéteszi JAKÓ Zsigmond (a III. kötettől HEGYI Géza és W. KOVÁCS András közreműködésével). I–IV. Akadémiai–Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)–MTA BTK Történettudományi Intézete (TTI), Bp., 1997–2014. (A MNL OL Kiadványai II: Forráskiadványok 26, 40, 47, 53.) (a továbbiakban EOkm) I. 235. sz. (vö. 221. sz. is); 1293: uo. I. 519. sz.
- 15 1358: EOkm III. 985. sz. (Szád és környéke, Arad vm); 1377: *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. Întocmit de Sabin BELU–Ioan DANİ–Aurel RĂDUȚIU–Viorica PERVAİN–Konrad G. GÜNDISCH–Marionela WOLF–Adrian RUSU–Susana ANDEA–Lidia GROSS–Adinel DINCĂ*. X–XVI. Academie, Buc., 1977–2014. (a továbbiakban DocRomHist C) XV. 281–293, 296–302 (Meggyes és tartozékai, Szatmár vm). Vö. FRANCISC PALL: *Româniile din părțile sâtmărene (Ținutul Medieș) în lumina unor documente din 1377*. Anuarul Institutului de Istorie din Cluj XII(1969). 7–35 (különösen: 14–18, 24–26, 29–30). – A magyar és a román szakirodalom egyetért abban, hogy a nyugati prozelitizmus csak korlátozott sikereket ért el a románság soraiban (tartósabban csak a Karánsebes és Hátszeg környéki román elit egy része katolizált). Vö. pl. JUHÁSZ István: *Nyugati missziós törekvések a románoknál = Románok és magyarok*. Szerk. DEÉR József–GÁLDI László. I–II. Atheneum, Bp., 1943–1944, II. 263–278; RUSU: *Sinodul de la Florența 117–127*; VIOREL ACHIM: *Catolicismul la româniile din Banat în evul mediu*. Revista istorică VII(1996). 41–55; Uő: *Convertirea la catolicism a românilor din zona Beiușului în două documente din 1421*. Mediaevalia Transilvanica V–VI(2001–2002). (a továbbiakban ACHIM: *Convertirea din zona Beiușului*) 85, 88–92, 93; Uő: *Dijmele din Caransebeș* 187, 193, 198–200.
- 16 EOkm II. 619, III. 609–610. sz.
- 17 KEMÉNY: *Bruchstück* 385; PĂCLIȘANU: *Dijmele* 457–458; ACHIM: *Româniile și decimele* 12–13; Uő: „*Terrae Christianorum*” *din episcopia de Cenad* 169–170; Uő: *Politica față de ortodocși* 77. – Más, kevésbé megalapozott álláspont (CȘIZMADIA: *Tized Erdélyben* 44; RUSU: *Sinodul de la Florența* 98) szerint a tizedkötelezettség csak 1468-tól terjedt ki – tartósan vagy ideiglenesen – az erdélyi románokra, de akkor már különbségtétel nélkül mindannyiukra (vö. LUPȘA: *Catolicismul și româniile* 50–52 is).
- 18 PĂCLIȘANU: *Dijmele* 457–458; ACHIM: *Româniile și decimele* 5–7, 10–13; Uő: „*Terrae Christianorum*” *din episcopia de Cenad* 170–173, 176–178; Uő: *Dijmele din Caransebeș* 189–192.
- 19 KEMÉNY: *Bruchstück* 385–392; PĂCLIȘANU: *Dijmele* 458, 460–461; ACHIM: *Româniile și decimele* 9–10, 12–13; Uő: „*Terrae Christianorum*” *din episcopia de Cenad* 172–173, 175; Uő: *Dijmele din Caransebeș* 189. – Prodan ellenben azt az álláspontot képviseli, hogy az említett rendelkezések nem mentek át a gyakorlatba, így a középkor végén az erdélyi románok sem fizettek tizedet (PRODAN: *Iobăgia* I. 54–57).

történések az 1398-as,²⁰ mások az 1425-ös vagy 1426-os évszámhoz kötik.²¹ Közelebről megvizsgálva azt találjuk, hogy a három dátum forrását ugyanazon évszám nélküli levél képezi, melyben Zsigmond király arról értesítette az erdélyi nemességet, hogy követek (almakeréki Apafi Miklós és szamosfalvi Gyerőfi László) útján kifejtett kérésük ellenére egyelőre nem hajtja be a püspöki és más egyházi birtokokon lakó románok tizedét (*decimam Volahorum episcopaliū et ecclesiasticorum exigere distulimus*), mivel a püspök bandériuma fenntartása, a káptalan és más egyházi személyek pedig hadi hozzájárulásuk teljesítése céljából kell, hogy megadóztassák románjaikat (*episcopus banderium proprium, capitulum autem et alii viri ecclesiastici certas summas pecuniarum ratione exercitus solvere et propter illas expediendas eorum Volahos exactionari habent*). Ígéretet tett azonban arra, hogy az éppen aktuális hadjárat végeztével ellátogat Erdélybe, és alapos tárgyalások után olyan döntést fog hozni az ügyben, mely mindkét felet kielégíti (*id quod cuilibet statui equum fiet secundum iustam rationem*). Külön utóiratban az „uratlan” nemeseket (*nobiles dominos ... non habentes*) is mentesítette a személyes hadba vonulástól (*ab ingressu presentis nostre exercituali expeditionis duximus supportandos*).²²

A szöveg eltérő keltezései annak tulajdoníthatók, hogy a dátumsorban a kelethely (Visegrád) és a napi dátum (Sarlós Boldogasszony ünnepének előestéje, azaz július 1.) mellé az évszám nincs feltüntetve. Igaz, az éves keltezés elvileg rekonstruálható lenne az ugyanott megjelenő három uralkodási év segítségével, de ezek egymásnak szögesen ellentmondanak: a legtöbb közlésben²³ a magyar *annus regni* (11.) 1397-re (és nem 1398-ra!), a „római” (azaz német) királyi (2.) 1412-re, a cseh királyi (6.) pedig 1426-ra mutat.²⁴ Elképzelhető, hogy az

20 PĂCLIȘANU: *Dișmele* 457–458; LUPȘA: *Catholicismul și românii* 49.

21 KEMÉNY: *Bruchstück* 385; ACHIM: *Românii și decimele* 9–10.

22 Közlései: 1398. évi keltezéssel: BENKŐ: *Milkovia* II. 321–323; BEREKERESZTÚRI KÓSA Zsigmond: *De publica partium Transilvanarum administratione civili atque militari sub waywodis, qui terras illas Ultrasilvanas auspiciis regum Hungariae gubernabant*. Viennae, 1816. 50–51; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgii FEJÉR. I–XI. Budae, 1829–1844. (a továbbiakban CD) X/3. 213–214; KEMÉNY József: *Erdélynek a' mohácsi ütközet előtt való befolyása a' magyarországi törvényhozásba és e'béli hajdoni függéséről*. Árpádia III(1838). 30–32; Ștefanu MOLDOVANU: *Colecțiune de diplome din diplomatiarui comitelui Iosifu Kemény care priveșcu mai alesu pe romani (valachi)*. Transilvania V(1872). (a továbbiakban MOLDOVANU: *Colecțiune*) 172; *Documente privitoare la istoria românilor*. Culese de Eudoxiu HURMUZAKI și însoțite de note și variante de Nicolae DENSUȘIANU. I/1–2. Buc., 1887–1890. (a továbbiakban HURMUZAKI: *Documente*) I/2. 400; *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*. Ed. Antonius FEKETE NAGY–Ladislaus MAKKAJ. Bp., 1941 (Études sur l'Europe Centre-Orientale. Ostmittleuropäische Bibliothek 29). 504–505. reg. – 1426. évi keltezéssel: Moldovanu: *Colecțiune* 234; HURMUZAKI: *Documente* I/2. 538–539. – 1425-re keltezett tartalmi kivonatok: CD X/8. 606; HURMUZAKI: *Documente* I/2. 533.

23 Néhány helyen (MOLDOVANU: *Colecțiune* 234; HURMUZAKI: *Documente* I/2. 539) a 10. magyar (1396) és 15. római (1425) év szerepel a dátumsorban (alternatívaként), de nyilván ezek sem békíthetők ki egymással.

24 Zsigmondot 1387. március 31-én koronázták magyar királlyá, cseh királlyá pedig 1420. július 28-án. Német királyi uralkodási éveit azonban nem 1414. november 8-i aacheni koronázásától, hanem 1410. szeptember 20-i megválasztásától számította (jóllehet ekkor – rajta kívül – csak két választófejedelem voksolt mellette, inkább érvényesnek a megismételt, 1411. július 21-i *electio* tekinthető). Vö. *Magyarország történeti kronológiája*. Főszerk. BENDA Kálmán. I–IV. Akadémiai, Bp., 1981–1982, I. 229, 243–244, 246, 248. Uralkodása nagy részében (1387–1401, 1409–1437) – az Anjou-kori gyakorlattól eltérően – az éra számítása nem a naptári évhez igazodott, hanem a trónra lépés nap-

egyes számok a szöveg átmásolása vagy kiadása közben torzultak el, és e szövegromlást elméletileg le is lehet vezetni, amennyiben feltételezzük, hogy a cseh uralkodási év helyesen hagyományozódott ránk,²⁵ vagyis az oklevél tényleges dátuma 1426. július 1.²⁶ Ez esetben az eredetiben „*regnorum nostrorum anno Hungarie XL^{mo}, Romanorum vero sedecimo*” állhatott, ahol az egyes sorszámok könnyedén torzulhattak XI-re és *secundóra*.²⁷

A fenti emendáció ellenőrzésének legegyszerűbb módja nyilván az oklevél eredetijének megtekintése lett volna. Ilyennel azonban nem rendelkezünk, sőt középkori vagy kora újkori hiteles átírásról sincs tudomásom. A legtöbb kiadás (közelebről az 1398-ra keltezettek) Benkő József közlésén alapul, aki a maga részéről nem jelölte meg a szöveg forrását. Az 1426-ra datált közlések szolgai módon követik Kemény József egyik, 1840 táján készült másolatát,²⁸ amely forrásként gróf Székely Ádámnak (†1789) akkor a kolozsvári Református Kollégium könyvtárában található kéziratgyűjteményére hivatkozott.²⁹ A kollégium anyagát jelenleg a Román Nemzeti Levéltár kolozsvári részlegén őrzik, ahol sikerült is megtalálni a szöveget tartalmazó két kötet egyikét, azonban forráshivatkozás híján ez már nem nyújtott további útmutatást a nyomozásban.³⁰ A szövegtorzulások hasonlósága alapján azonban feltételezhe-

jával kezdődő ún. átmenő évszámítást követte (ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. MTA TTI, Bp., 1996 [História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5]. [a továbbiakban Engel: *Archontológia*] I. 528–529, ill. 549–564, passim).

- 25 A három királyi cím és a napi dátum alapján bizonyos, hogy a levelet 1421–1432 közé kell keltezni, mert 1433. május 31-i római koronázása után Zsigmond már császári titulust és uralkodási évét is feltüntette a hasonló típusú oklevelekben (vö. CD X/8. 648, 649).
- 26 Vö. *Zsigmondkori oklevéltár*. Szerk. MÁLYUSZ Elemér–BORSA Iván–C. TÓTH Norbert–NEUMANN Tibor–LAKATOS Bálint. I–XII. Akadémiai–MNL OL, Bp., 1951–2013. (MNL OL Kiadványai II: Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52.) (a továbbiakban ZsOkl.) I. 594 (5386. és 5387. sz. között).
- 27 A római számok és betűkkel kiírt számnevek váltakozó használatára egy dátumsoron belül lásd: HÁZI Jenő: *Sopron királyi város története*. I/1–II/6. Sopron, 1921–1943. (a továbbiakban HÁZI: *Sopron*) I/2. 220, 261, 269, 307; CD X/8. 648, 649 stb.
- 28 A Román Akadémia Könyvtárának Kolozsvári Fiókja, Különgyűjtemények (Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj, Colecții Speciale) (a továbbiakban KvAkKt), mss. KJ 288/C: JOSEPHUS KEMÉNY: *Diplomatarii Transilvanici Supplementum*. I–XII/b. (a továbbiakban KEMÉNY: *DiplSuppl*) III. 91–92.
- 29 A gyűjtemény rövid történetét lásd JAKÓ Zsigmond: *A középkori okleveles források kutatása Erdélyben* = EOkm I. (a továbbiakban JAKÓ: *Erdélyi forráskutatás*) 16.
- 30 A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Fiókja (Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României), fond. 890: a Kolozsvári Református Kollégium gyűjt. (Colecția colegiului reformat Cluj), nr. 46: Székely-gyűjt. IV. 235–236 (1426-ra keltezve). A Kemény által jelzett, ám 1425-re datált másik másolat (uo. nr. 43[?]: Székely-gyűjt. II. 93) a román állami levéltárak középkori (!) anyagának folyamatban levő digitalizációja miatt hozzáférhetetlen. – Mivel a Székely-gyűjtemény nagyjából az Apafiakra és a Bethlenekre vonatkozó oklevélszövegeket tartalmaz (akár csak a fenti tétel is), elképzelhetőnek tartom, hogy ezeket az Erdélyi Fiscalis Levéltár Apafiana állagából (vö. TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*. Akadémiai, Bp., 1973 [MOL Kiadványai I: Levéltári leltárak 5]. 545, 559–560.) másolták ide. Ebben kutatni azonban nem állt módomban.

tő, hogy ez és a Benkő-féle kiadás közelebbi kapcsolatban állnak egymással, talán egyazon hibás másolatról készültek.³¹

Kemény másolatgyűjteményében a szöveg még háromszor fordul elő. Ebből az egyik kevésbé érdekes, mert Benkő közlését követi.³² A másodikban viszont eredetileg az általam is rekonstruált uralkodási évek szerepeltek, és ennek megfelelően keltezése is 1426-os, utólag azonban – Benkő és Kósa műveinek hatására – Kemény „helyesbítette” a sorszámokat, és az évi kelteztést is 1398-ra tette.³³ Lehetséges tehát, hogy a neves forrásgyűjtő itt az eredeti vagy – ami valószínűbb – egy jobb minőségű másolat alapján dolgozott, amit egyes nevek (Gerew, Wissegrad) korhű formája is alátámasztana. Még figyelemre méltóbb a harmadik, mindeddig kiadatlan szövegváltozat, mely a kolozsmonostori konvent 1426. november 1-jei átírásába ágyazva olvasható, bő magyarázó jegyzetanyaggal.³⁴ Bár az átírás eredetije sem maradt ránk, és Kemény ezúttal sem adja meg másolata forrását, a középkorias névalakok és a csaknem helyes dátumsor³⁵ az eredetihez viszonylag közel álló variánsról árulkodnak.

Az 1425-ös tartalmi kivonatot közlő Fejér György az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattárában található *Codex Széchényianus* (tom. VI, nr. 81) hivatkozik forrásként, valójában azonban aligha látta az idézett kötetet, hiszen szóról szóra átveszi a gyűjtemény első, az egyes kötetek tartalmát bőven ismertető katalógusának megfelelő bejegyzését.³⁶ Sajnos, az egykor tizennégy *tomus* számláló *Codex Széchényianus* az OSZK jelenlegi állományában már nem azonosítható, ellenben a régi katalógus útmutatása alapján ugyanott, egy másik, 1792–1793-ban készült másolati kötetben sikerült megtalálnom a vizsgált szövegnek ugyancsak 1425-re datált változatát.³⁷ Ennek utalása Cornides Dániel nagybecsű gyűjteményéhez vezetett tovább,³⁸ minthogy azonban a forrásmegjelölés ez utóbbinál már hiányzott, ezúttal sem sikerült a 18. század második felénél korábbi szövegtanút találni, és a hipotetikus eredetihez közelebb jutni.

31 Kevésbé valószínű, hogy Benkő inspirálódott volna a Székely-gyűjteményből, mert ez esetben aligha keltezi a szöveget 1398-ra, és mert utóbbi csak Benkő művének 1781. évi kiadása után, 1789-ben vált hozzáférhetővé a nyilvánosság számára (l. fent). Benkőtől sem kerülhetett a szöveg Székelyhez, különben nem ez lett volna az egyedüli átvétel.

32 KvAkKt, mss KJ 288/D: Josephus KEMÉNY: *Diplomatarii Transilvanici Appendix*. I–XXII. (a továbbiakban Kemény: *DiplApp*) IV. 124.

33 „regnorum nostrorum annorum Hungariae quadragesimo <videlicet XI>, Romanorum XVI <vero II> et Bohemiae sexto” (KEMÉNY: *DiplSuppl* II. 307–309).

34 KEMÉNY: *DiplApp* V. nr. 26^{a-c}.

35 „regnorum nostrorum anno Hungariae XXXIX, Romanorum vero XVI, Bohemiae VI” (uo. 26^b).

36 Jacobus Ferdinandus MILLER: *Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Nationalis Hungaricae Széchényiano-regnicolaris*. I–III. Sopronii, 1815. I. 504. Vö. CD X/8. 606.

37 Országos Széchényi Könyvtár, Bp., Kézirattár, Fol. Lat. 1119.: *Chartae Transsylvanicae diversi argumenti ex documentis fide dignis descriptae*, fol. 188^{r-v}. A kötet anyagát nagyjából Cornides gyűjteményéből, kisebb hányadában Fejérvári, Pray, Hevenesi munkáiból másolták össze.

38 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Bp., Kézirattár: CORNIDES Dániel: *Diplomatarium*. I–XIII., II. 288–289. (A szöveg fényképmásolatához Ősz Sándor Előd és Láng Klára szívességéből juthattam hozzá, segítségüket ez úton köszönöm!). Itt oklevelünk évi keltezése az alábbi: „regnorum nostrorum annorum Hungariae X^{mo}, Romanorum XVI° et Bohemiae sexto.” – Cornides munkáságának rövid ismertetésére és gyűjteményének értékelésére JAKÓ: *Erdélyi forráskutatás* 16–17.

Mindezt azért volt szükséges részletekbe menően taglalni, mert egyébként az eredeti hiánya, valamint Benkőnek és Keménynek az oklevél „forgalomba hozásában” játszott döntő szerepe a kétségek árnyát vetik a szóban forgó forrásra.³⁹ A több ágon történt szövegahagyományozódás azonban azt valószínűsíti, hogy a szóban forgó oklevél – ha a zavaros keltezés miatt nem is mentes minden kételytől – semmiképpen sem lehet a 18. század eruditus forrásgyűjtőinek a koholmánya. A hitelesség kérdését persze ez még önmagában nem dönti el, így további, immár tartalmi jellegű vizsgálódásokra van szükség.

A hitelesség mellett szól, hogy a forrás műfajilag megfelel vélelmezett korának. Hasonló jellegű zárt parancsokra (*litterae clausae*)⁴⁰ – tudniillik ahol a címzett személye csak a külzetre írt címzésből derül ki, a levél szövegében *inscriptió*ként csak a *fideles dilecti!* megszólítás szerepel, de a dátumsorban a különféle uralkodási évek is fel vannak tüntetve (sokszor a keresztény éra évszáma nélkül) – éppen az 1420-as évekből ismerek először párhuzamokat.⁴¹ Ugyanígy a benne szereplő tények is megfelelnek a valóságnak: Apafi Miklós 1399 és 1446, Gyerőfi László pedig 1411 és 1430 között szerepel a forrásokban,⁴² Zsigmond 1426 júliusában tényleg Visegrádon volt, majd – ígéretének megfelelően – 1426 novembere és 1427 júliusa között hosszú ideig Erdélyben tartózkodott.⁴³ A küszöbön álló háborúról szóló híradás is helytálló, hiszen az uralkodó már 1426. június 12-én arról írt Henry Beaufort winchesteri püspöknek (1404–1447), hogy három sereget akar útnak indítani, részben a husziták, részben – saját vezetése alatt – a törökök ellen, akik május végén elűzték országából II. Dan havasalföldi vajdát (1422–1431).⁴⁴ A hadjárat az év nyarán vagy őszén meg is valósult, a tervhez

39 Mindkét jeles forrásgyűjtő és -kiadó nevéhez kötődnek hamisítványok: Benkőre lásd EOkm I. 7, 148. sz. – Keményről: MÁLYUSZ Elemér: *Gróf Kemény József oklevélhamisítványai*. Levéltári Közlemények LIX(1988). 197–216; MARTIN RÁDY: *The Forgeries of Baron József Kemény*. Slavonic and East European Review LXXI(1993). 102–125.

40 Vö. SZENTPÉTERY Imre: *Magyar oklevéltan*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1930 (A Magyar Történettudomány Kézikönyve II. 3). 187, 189; FRANCISC PALL: *Diplomatica latină cu referire la Transilvania (sec. XI–XV) = Documente privind istoria României. Introducere*. I–II. Academiei, [Buc.], 1956. II. 259–262, 286–288.

41 1422: MNL OL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 239 437 = ZsOkI IX. 120. sz., HÁZI: *Sopron I/2*. 220, CD X/6. 480–481 = 555–556 (utóbbi tévesen 1423-ra keltezte); 1424: HÁZI: *Sopron I/2*. 261; 1425: uo. 269–270 (utóirat is!); 1426: uo. 306–307; 1435: CD X/8. 648, 648–649. Ézek mindegyikét városokhoz (Pozsony, Sopron, Bártfa) intézték, és ennek köszönhető fennmaradásuk is. Érdekes lenne tudni, hogy az erdélyi nemesekhez intézett 1426. évi levelet – ha valódi – melyik levéltár örökölhette a 18. századra? Talán a követek egyikének (leginkább Apafi Miklósnak) az utódai jöhetnének szóba...

42 ENGEL Pál: *Középkori magyar genealógia = Magyar középkori adattár*. CD-ROM, [Bp.], 2001. Becsegergely nem 2. tábla: Apafi, ill. Mikola rokonsága 2. tábla: Gyerőfi (szamosfalvi).

43 ENGEL Pál–C. TÓTH Norbert: *Itineraria regum et reginarum. Királyok és királynék itineráriuma (1382–1438)*. MTA, Bp., 2005 (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam. Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához 1). (a továbbiakban ENGEL–C. TÓTH: *Itineraria*) 120–122.

44 *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*. Adunate de Neculai IORGA. I–III. Buc., 1895–1897. III. 80–81. Regesztája: *Die Urkunden Kaiser Sigmunds 1410–1437*. Hrsg. Wilhelm ALTMANN. I–II. Innsbruck, 1896–1900 (Regesta Imperii XI/1–2). II. 6667. sz. Vö. VIORICA PERVAIN: *Lupta antiotomană la Dunărea de Jos în anii 1425–1427*. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca XXVI(1983–1984). (a továbbiakban PERVAIN: *Lupta antiotomană*) 103–104; LIVIU CÎMPEANU: *Dan al II-lea, Sigismund de Luxemburg și cruciada târzie. Un document inedit din arhiva*

képest csupán annyi eltéréssel, hogy a királyi hadat nem maga Zsigmond, hanem Ozorai Pipo temesi ispán vezette.⁴⁵

Nem ismeretlen a korszak írásos anyagában a familiárisként szolgáló és az „uratlan” (*dominos non habentes*) kismemesek megkülönböztetése sem. Zsigmond király 1435. évi (ún. ötödik) dekrétuma előírta, hogy előbbieik uruk pénzén, ennek bandériumában, utóbbiak viszont saját költségükön és a megyésispán vezetésével tartoznak hadba vonulni.⁴⁶ Nem kétséges, hogy e második – amúgy igen alacsony harcértékű – kategóriának jól jöhetett az anyagi-lag megterhelő hadakozás alóli ideiglenes felmentés 1426-ban.

Más tekintetben azonban forrásunk nyelvhasználata és hangvétele problémás. Bár az elsőre szokatlannak, inkább az újkori latinság részének tűnő szavak (*conspectum, facunde, gratitudo, subsistens, involutus*) többsége megtalálható a korszak okleveles anyagában, ugyanez már nem mondható el a belőlük épített ritka szószervezetekre (pl. *ingratius apparere non debet, exigere distulimus, causis rationabilibus subsistentibus*).⁴⁷ A mondatok felépítése néhol az érthetlenségig bonyolult, számos közbeékelés és sallang terheli a szöveget. A barokkos fogalmazáshoz ráadásul meglepően visszafogott és diplomatikus hang társul: az uralkodó majdhogynem mentegetőzik az erdélyi nemesség (!) előtt amiatt, hogy egyelőre nem szedi be az egyházi birtokokon lakó románok tizedét. Mindez különösen a hasonló jellegű parancsok⁴⁸ világos és egyszerű fogalmazásával, valamint ellentmondást nem tűrő stílusával összevetve szembeöt-

ordînilui teutonic. Studii și Materiale de Istorie Medie XXX(2012). (a továbbiakban CÎMPEANU: *Dan al II-lea*) 62–63. Köszönöm W. Kovács Andrásnak a román szakirodalom felkutatásában nyújtott segítségét!

- 45 Az útirányról, az ellenségéről, a hadvezér személyéről és egyes résztvevőkről az egyik fél hadba vonulása miatt június elejéről október 6-ra meghirdetett perhaszttások (MNL OL, Diplomatikai Levéltár [a továbbiakban DL] 80 042^r, 89 876, 80 056, 80 057) tudósítanak. A királyi had még szeptember 5-én, ill. október 8-án is fegyverben volt, ezért a folyamatban levő pereket tovább haszttották október 6-ról 1427. január 13-ra (DF 268 668 = *Documenta Romaniae Historica. D. Relații între țările române*. Întocmit de Ștefan PASCU–Constantin CIHODARU–Konrad G. GÜNDISCH–Damaschin MIOC–Viorica PERVAİN. I. Academiei, Buc., 1977. [a továbbiakban DocRomHist D I.] 240–241, ill. DF 286 463). Ozorai Pipo szeptember 8-án Orsován tartózkodott (DL 87 996, vö. C. TÓTH Norbert: *Zsigmond király tisztségviselőinek itineráriuma*. I. [Uralkodásának elejétől az 1420-as évekig]. Századok CXXXVIII[2004]. 487), nem tudni azonban, hogy oda- vagy már visszaúton. Ezért a hadjárat idejét is kétféleképpen lehet rekonstruálni: a szakirodalom általában július–augusztus közé teszi (PERVAİN: *Lupta antiotomană* 104–106; ENGEL Pál: *Ozorai Pipo. Ozorai Pipo emlékezete* [a továbbiakban ENGEL: *Ozorai Pipo*] = Uő: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk. CSUKOVITS Enikő. Osiris, Bp., 2003. [a továbbiakban ENGEL: *Tanulmányok*] 266, 293 [133. jegyz.]), de van, aki szeptember–október hónapokra datálja (CÎMPEANU: *Dan al II-lea* 63–64). – Az akció sikere kérdéseltű volt, mivel a magyarpárti fejedelmet a törökök még az év végén ismét kiszorították az országból (vö. DocRomHist D, I. 242–243, 247–248). II. Dan trónját csak Zsigmond újabb, kétszeri (1427. március–április, ill. július) beavatkozása nyomán sikerült megszilárdítani (vö. PERVAİN: *Lupta antiotomană* 107–114; ENGEL–C. TÓTH: *Itineraria* 121–122; CÎMPEANU: *Dan al II-lea* 65–70 csak a tavaszi betörésről tud).
- 46 *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Coll. Francisci DÖRY. Ed. Georgius BÓNIS–Vera BÁCSKAI. Akadémiai, Bp., 1976 (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II: Fontes 11). (a továbbiakban *Decreta 1301–1457*) 279–280 (2. §).
- 47 Vizsgálatomhoz a középkori Magyarország digitális könyvtárának (www.mol.arcanum.hu/medieval) keresőprogramját használtam.
- 48 Lásd fent 41. jegyz.

lő. Összességében tehát, bár a hamisítás ellenében szóló érvek is erősek, az eredeti hiánya és a stilsztikai kéteyelyek miatt érdemes fenntartásokkal használnunk az oklevelet.⁴⁹

A hitelesség kérdése azonban tulajdonképpen másodlagos fontosságú, mivel szerintem az iratot akkor sem használhatnánk forrásként az egyházi dézsma és a románság kapcsolata tekintetében, ha minden gyanú felett állna. Amennyiben ugyanis a *decima Volahorum episcopali*umot klasszikus értelemben vett tizednek értelmezzük, akkor miért állítja forrásunk különös kegynek azt, hogy az uralkodó egy ideig nem szedi be, és miért sérelmezi elengedését (az egyház javára!) a tartomány nemessége? A tized behajtása ugyan a világi karhatalom (*brachium seculare*) – különösen a királyi védelem és a megyei hatóság közreműködése⁵⁰ – nélkül aligha lett volna megvalósítható, ennek ellenére a középkorban ez nem vált hivatalos állami adóvá, hiszen eszmeileg az legitimálta, hogy „Krisztus öröksége”⁵¹, vagyis jogos tulajdonosa csakis az egyház lehet. Hasonlóképpen, noha az egyes nemsek (vagy akár azok összessége) sokszor konfliktusba kerültek a tizedek ügyében a felsőbb klérussal, e viták mégsem elvi alapon robbantak ki, hanem általában a tizedszedésnek a nemesi birtokok lakóit érintő gyakorlati kérdései vagy személyes ellentétek miatt. Abba, hogy a püspök miként adóztatta saját jobbágysait (ráadásul olyan illetékekkel, ami „lelki jogon” még mások birtokáról is megilleti), laikusoknak biztosan nem volt beleszólása.

Lehetséges kiútnak tűnhet e dilemmából, ha tekintetbe vesszük az államnak és a tizedszedésnek a török veszély felerősödése miatt megváltozott kapcsolatát. A nikápolyi vereség után, 1397 októberében tartott temesvári országgyűlésen ugyanis Zsigmond, a bárók és a nemesek indítványára, elrendelte (63. §), hogy amíg a „pogányok” elleni háború tart, minden egyházi személy köteles átengedni jövedelme felét⁵² a határok védelmére, ráadásul oly módon, hogy a birtokosok a jobbágyaiktól származó tized felét egyenesen az országgyűlés által kijelölt

49 C. Tóth Norbert álláspontja szerint – melyet a *Zsigmondkori oklevéltár XIII.* kötetének szerkesztőjeként, az 1426. évi teljes magyarországi okleveles anyag ismeretében fogalmazott meg, és 2016. szept. 26-i magánlevelében közölt e sorok írójával – a kolozsmonostori konvent 1426. nov. 1-jei, csak Kemény másolatából ismert átírásának szövege is „legalábbis problémás”, mivel olyan formulákat használ (pl. *sine diminuatione et augmento prorsus aequali*), amelyek az említett hiteleshely egykorú okleveleiben nem fordulnak elő, csak a század végén, akkor is ritkán és más oklevéladóknál. Emiatt mind az átíró, mind az átírt szöveget koholmányának ítéli, melyeknél legfeljebb a hamisítás ideje lehet kérdéses. Szakvéleményét ez úton is köszönöm!

50 Lásd pl. 1397: *Decreta 1301–1457* 173 (66. §); 1411: Uo. 233–234 (6. §); 1538: SZEREDAI: *Notitia* 159; 1553: Uo. 174.

51 „decime viris ecclesiasticis debeant provenire” (1357: DocRomHist C, XI. 86); „patrimonium crucifixi” (1403: DF 287 051; 1432: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Hrg. von Franz ZIMMERMANN–Carl WERNER–Georg MÜLLER–Gustav GÜNDISCH–Herta GÜNDISCH–Konrad G. GÜNDISCH–Gernot NUSSBÄCHER. I–VII. Verein für Siebenbürgische Landeskunde–Academiei, Hermannstadt–Buc., 1892–1991. [a továbbiakban Ub] IV. 458, 492; 1435: Uo. 563; 1486: DF 292 085); „patrimonium Christi” (1468: DF 277 565; 1498: DF 277 631; 1500: DF 277 657, 277 662); „patrimonium ecclesie Christi” (1500: DF 277 658); „patrimonium crucis Christi” (1500: DF 277 653); „patrimonium episcopi” (DF 277 684).

52 Néhányszor a pápaság részéről is felmerült, hogy rendkívüli hozzájárulásként jövedelmük felét követelje az erdélyi plébánosoktól, de ennek Zsigmond mindannyiszor útját állta (vö. 1393: Ub III. 50–51; 1412: Ub III. 515–517, 547–549). Ez az illeték nem tévesztendő össze az *annatákkal*, melyeket a klerikusok a megüresedett kisebb javadalmak betöltésekor kellett fizetniük a pápai kincstárnak, és szintén az éves jövedelem felét tette ki.

személyek kezébe kell, hogy átadják.⁵³ Mivel pedig Zsigmond eme intézkedése 1439-ig érvényben volt, hiszen a török fenyegetés tartós maradt,⁵⁴ magyarázható lenne a király és a nemesség 1426. évi érdekeltsége a dézsma kérdésében.

A fenti hipotézis ellenőrzését megkönnyíti, hogy a közelmúltban alapos tanulmány készült az 1397. évi törvény 63. cikkelyének végrehajtásáról.⁵⁵ Eredményei közül témánk szempontjából kettőnek van jelentősége. Az egyik az a felismerés, hogy a hadiadó fizetése során egyháziak mindvégig ugyanakkora (csak az adott intézmény kilététől függő) összeget⁵⁶ róttak le a király megbízottainak⁵⁷ vagy kincstartójának. Ennek nagyságát az érintettek a királlyal folytatott egyezkedés során állapították meg,⁵⁸ és rajta már a későbbi, évről évre meghirdetett tanácskozások sem változtattak (a tét csupán az volt, hogy kap-e valaki felmentést arra az évre a fizetés alól).⁵⁹ A hadiadó tehát inkább egyféle „átalánydíjnak” tekinthető, és – a dekretum előírásától eltérően – nem függött az éppen aktuális évi jövedelemtől,⁶⁰ melynek állami ellenőrzésére, netán lefoglalására kísérlet sem történt.

Másrésről az is megállapítást nyert, hogy az előírt adót – egyes oklevelek félreérthető szóhasználata ellenére – valójában csak az egyházi középréteg tagjai, vagyis a prépostok és káptalanjaik, a főesperesek és egyes monasztikus rendek (bencések, premontreiek) fizették, a püspökök nem. Ők ugyanis – amint azt a göröcső alá vett 1426. évi oklevél is jelzi – azzal járultak hozzá az ország védelméhez, hogy fegyverben tartották bandériumaikat.⁶¹ Természetesen erre csak a főpapi bevételeik túlnyomó részét kitevő tizedjövedelmek birtokában volt lehetőségük,⁶² melynek közvetlen kezelésbe vétele tehát nem állt az állam érdekében (ráadásul kánonjogellenes is lett volna). Ilyesmire csak széküresedés esetén kerülhetett sor: egy-egy

53 *Decreta 1301–1457* 172.

54 DEÉR József: *Zsigmond király honvédelmi politikája*. Hadtörténeti Közlemények XXXVII(1936). 189; ENGEL Pál: *Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437)*. Századok CXXVIII(1994). 277, 285 (10. jegyz.); Uő: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. MTA TTI, Bp., 2001 (História Könyvtár: Monográfiák 17). 192–193.

55 C. TÓTH Norbert–LAKATOS Bálint–MIKÓ Gábor: *A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421–1425). A szentszéki bíraskodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején*. Bp., 2014 (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 3). (a továbbiakban C. TÓTH et al.: *Pozsonyi viszály*) 179–199.

56 Uo. 185–186. (8. táblázat)

57 Személyükre lásd Uo. 195–196.

58 Uo. 193. Vö. 1397: ZsOkI I. 5098, 5122. sz.; 1398: Uo. I. 5559, 5617. sz.; 1399: Uo. I. 5899. sz.

59 C. TÓTH et al.: *Pozsonyi viszály* 191–193.

60 Uo. 188, 193.

61 Uo. 197–198. – Az erdélyi püspököknek a Zsigmond kor végén 150 lándzsát (= kb. 450–600 fő) kellett készenlétben tartania; bandériumára elsősorban a Havasalföld felé irányuló hadmozdulatokban számítottak (1415/1417: *Decreta 1301–1457* 398; 1432/1433: uo. 420).

62 1436: [György erdélyi püspök] „pro defensione et conservatione partium nostrarum Transilvanarum banderium suum sive gentes suas exercitiales in proximo contra rabidos insultus perfidorum Turcorum easdem partes nostras et ipsarum confinia devastantium levare et transmittere debet atque tenetur, propterea que omnes redditus et proventus sui episcopatus ante tempus limitatum sibi necessario debet administrari” (Ub IV. 600–601). – Idővel az a felfogás terjedt el, hogy a püspökök tizedjogát honvédelmi feladataik legitimálják: 1500: [a tizedek] „pro defensione regni ordinati sunt” (DF 277 658, 277 653); 1504: [Miklós erdélyi püspök] „gentes suas, quas pro patrie illius defensione continue alere tenetur, ex proventibus huiusmodi decimalibus servare ... habet” (DF 277 684).

püspök halála után Zsigmond gyakran évekig világi *gubernatorok* kezén hagyta annak egyházmegyéjét, az ottani tizedeket pedig a déli végek megerősítésére fordította.⁶³ Ez a lehetőség sem alkalmazható azonban az 1426. július 1-jei oklevélben vázolt helyzetre, hiszen ekkor az erdélyi püspöki széket Csanádi Balázs (1424–1427) töltötte be.⁶⁴

Véleményem szerint tehát az itt említett *decima Volahorum* – ha létezett egyáltalán – nem jelentheti a „rendes” egyházi tizedet, inkább valamiféle királyi illeték kellett, hogy legyen, amelyet kifejezetten a románok fizettek a kincstárnak.⁶⁵ Párhuzamként talán az az 1293. évi oklevél hozható fel, melyben III. András király – IV. László korábbi kiváltságát megismételve – mentesítette az erdélyi káptalan Fülesd és Enyed nevű földjeire telepítendő 60 román családot az ötvened és a dézsma megfizetése alól. A szöveg itt egyértelműen jelzi, hogy nem egyházi tizedről, hanem egy – közelebbről ismeretlen – királyi adóról van szó.⁶⁶ Prodan mind az 1293. évi, mind az 1426. évi adatot egyszerűen csak az ötvened szinonimájaként értelmezi,⁶⁷ ami azért is figyelemre méltó álláspont, mert tudomásunk van arról, hogy ezt Zsigmond király – állítólag megnehezítelve az erdélyi nemességre (talán az 1403. évi felkelésben való tömeges részvételük miatt?) – az erdélyi káptalannak a 13. század végétől mentességet élvező románjaitól is behajtotta, és a testület csak 1446-ban Hunyadi János kormányzótól nyerte vissza előjogait.⁶⁸ Ebben a kontextusban érthetőbb, hogy miért háborogtak a tartomány nemesei a „román tized” beszédése során az egyházi birtokosoknak nyújtott átmeneti

63 ENGEL Pál: *A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában* = Uő: *Tanulmányok* 430, 432 (20. jegyz.); Uő: *Szent István birodalma* 193; C. TÓTH Norbert: *Az esztergomi szék üresedése 1419–1423 között*. Századok CXXXVII(2003). 893–895; Uő: *A főpapi székek betöltésének gyakorlata Zsigmond király uralkodása alatt*. Gazdaság & Társadalom IV(2012). Különszám. 112–114.

64 Engel: *Archontológia* I. 70.

65 Weisz Boglárka szóban közölt véleménye szerint – melyet ez úton is köszönök – a szóban forgó *decima* olyasféle általános rendkívüli adó lehetett, mint az 1387-ben kirótt heted (vö. ENGEL: *Szent István birodalma* 193.) vagy az 1434-ben meghirdetett ötvened (ami a maga rendjén szintén csak névrokona a juhötvenednek, vö. MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Gondolat, Bp., 1984. 118–122.). Ez esetben viszont kérdéses, hogy miért csak a románok tizede képezi a vita tárgyát 1426-ban.

66 „ab omnique exactione seu collecta regali scilicet quinquagesima, decima vel quacumque alia iidem Olaci extorres habeantur, penitus et immunes”; „nullus collector seu executor regalis decime seu quinquagesime vel collectarum quemlibet pro tempore constitutus Olacos ipsius capituli ... audeat molestare, nec quinquagesimam, decimam seu exactionem aliam quamlibet exigere presumat ab eisdem” (Ub I. 195–196). Vö. EOkm I. 342, 519–520. sz.

67 1374-ben a váradi káptalan román jobbágiai is juhaik tizedrészét adták ötvened címén (DocRomHist C, XIV. 700). Vö. PRODAN: *Iobăgia* I. 53, 54–55. – Prodan (Uo. 53) azt is lehetségesnek tartja, hogy az 1293. évi *decima* sertés- vagy méhtizedet takar, melyek a késő középkorban a románok által is fizetett (tehát nem vallásspecifikus) földesúri adók voltak (Uo. 67).

68 A káptalani birtokok mentességére: 1293: Ub I. 195–196 = EOkm I. 342, 519. sz., vö. még 1331: EOkm II. 708. sz. Zsigmond jogtipró lépésére és a Hunyadi-féle restitúcióra: 1446: DL 31 142 (vö. még 1446: DL 277 507; 1453: DF 277 531; 1458: DF 277 538–277 539). – Az erdélyi püspök birtokaira nem rendelkezünk hasonló jellegű adatokkal, de előbb-utóbb ezek is mentességet nyerhettek, mert az 1461. évi ötvenedjegyzékben nem szerepelnek (DL 25 989. Kiadása: Z[enovie] PĂCLIȘANU: *Un registru al quinquagesimei din 1461 = Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu la implinirea vârstei de 60 de ani*. Imprimeria Națională, Buc., 1936. [a továbbiakban PĂCLIȘANU: *Quinquagesima*] 595–603).

kedvezések miatt. Az uralkodó motivációja már magából a szövegből kitűnik: a mentesség révén az egyháziak hadi potenciálját akarta növelni.

Kijelenthetjük tehát, hogy az 1426. évi levél nem alkalmas annak igazolására, hogy az egyházi birtokokon lakó románok egyöntetűen (egyházi) tizedadásra lettek volna kötelezve Erdélyben. Rajta kívül pedig nincs is más bizonyíték a szóban forgó álláspont mellett. Mi több, a késő középkori összeírások kifejezetten ellene vallanak. Az erdélyi káptalan jövedelemjegyzékeiben (1477, 1496, 1504) a kecskékkal adózó (tehát román) falvak halmaza teljesen elkülönül az egyházi tizedet, azaz gabona- és bordézsmát fizető településektől.⁶⁹ Ha elvileg el is képzelhető, hogy utóbbiak közül némelyikben románok (is) laktak,⁷⁰ akkor is nyilvánvaló, hogy a román falvak zöme nem tartozott tizedet adni. Az erdélyi püspökség birtokainak 1552 körül készült urbárium a nem jelzi ugyan, hogy mely települések voltak dézsmakötelesek, de az itt románoknak (*Walacalis*) mondott vagy kenéz vezette falvak⁷¹ a hét erdélyi vármegye tizedfizető helyeit felsoroló 1587–1589. évi dézsmarendő-lajstromban nem szerepelnek.⁷²

A fenti gondolatmenet eredményeként leszűrhetjük, hogy nem tartható fenn az az elterjedt és a szakirodalomban közhelyként ismételt felfogás, miszerint az erdélyi egyházi földeseken lakó románok a tizedfizetés tekintetében hátrányosabb helyzetben lettek volna a királyi vagy nemesi birtokokon élő társaiknál.⁷³ Valójában mindannyiukra ugyanaz az elv vonatko-

69 Kecse(ötvenedet?) adnak: Fülesd, Zalatna, Ompolyica, Metesd, Bokorháza, Muzsnaháza, Nagy- és Kisorbó, Oláhbocsárd, Diómál, Bánya(?), Pád, Répás (1496: BARABÁS Samu: *Erdélyi káptalani tizedlajstromok*. Történelmi Tár 1911. [a továbbiakban BARABÁS: *Tizedlajstromok*] 436.). Román népességüket bizonyítja az explicit adatok (EOkm I. 519, III. 335, 498. sz., DF 275 267) mellett az *Oláb*-jelző (DF 277 596, 275 410, 277 694, DL 36 354), valamint kenézek (EOkm II. 550. sz., DL 30 962) és juhötvened említése (PÁCLIŠANU: *Quinquagesima* 597). – Gabona- és bortizedet fizetnek a káptalani birtokokról: Kutyfalva, Fel- és Nagyenyed, Magyarorbó, Boccsárd, Vajasd, Borbánd, Kisfalud, Gyulafehérvár, Poklospatak, Sósapatak, Dálya, Magyar- és Bolgárcserged, Keresztényfalva, Buzd (1477: BARABÁS: *Tizedlajstromok* 417; 1496: Üo. 421–422, 428–429; 1504: DF 277 689, fol. 2^v–3^r, 7^v–8^r). Magyar, ill. szász lakosságukra elsősorban katolikus papjuk (EOkm II. 549, 1041, 1059, 1075–1079, III. 217–218. sz.; Ub III. 338, 369; *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei [1289–1556]*. Közzéteszi JAKÓ Zsigmond. I–II. Akadémiai, Bp. 1990 [A MOL Kiadványai II: Forráskiadványok 17]. I. 112–113, 1099, 1403, 1514. sz.; DF 277 525; DL 31 026 stb.) és Magyar-, ill. Szász-jelzőjük (DF 277 596, 277 694, DL 28 865, 36 354) utal.

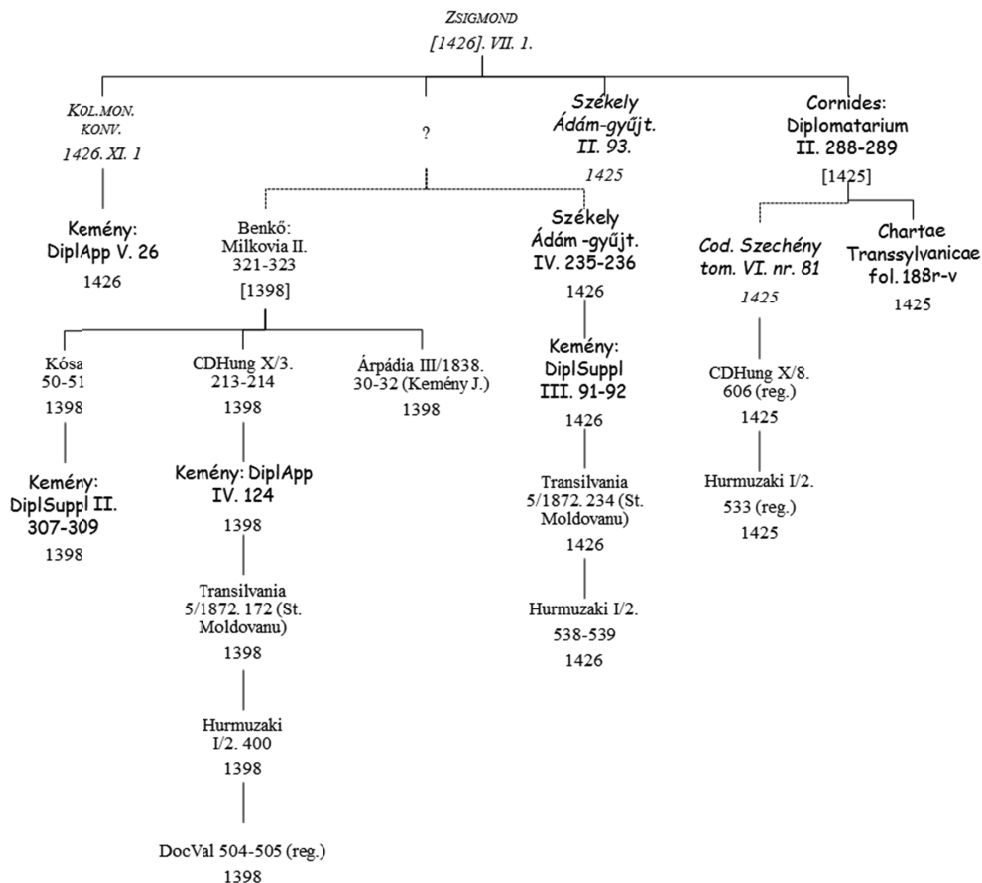
70 Keresztényfalva (ma Székásgyepű, vö. Ub IV. 450–451) előfordul az 1461. évi ötvenedjegyzékben is (PÁCLIŠANU: *Quinquagesima* 600), Sósapaton, Dályán és Poklospatakon pedig a középkor végén már román nevű lakosok (is) éltek (XV. sz. m. f.: DL 36 312, pag. 3; 1496: BARABÁS: *Tizedlajstromok* 430–432).

71 A gyulafehérvári–szentmihálykői uradalomban Krakkó, Igen és Sárd környékén hat román falu név nélkül szerepel, ezen kívül Strázsa (=Óregyház), Herepe, Rákos, Oláhlapád és Apahida tekinthető román lakosságúnak, a gyalui vártartományban pedig Tótfalu, Sztolna, Hideg- és Hévszamos, [Egerbegy], Solyomtelke, Köblös és Csinkó. Ezek valamennyien ötvenedet adnak. Vö. JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól = Erdély a keresztény magyar királyságban*. EME, Kvár, 2001 (Erdélyi Tudományos Füzetek 231). 108–111, 114–115.

72 *Adatok a dézsmajelzések korszakának adminisztrációjához*. Bev., jegyz. közzéteszi JAKÓ Zsigmond. EME, Kvár, 1945 (Erdélyi történelmi adatok V. 2). 20–25, 52–61.

73 Ez már csak azért sem képzelhető el, mert a többletterhelés nyilvánvaló versenyhátrányt jelentett volna az egyházi birtokosok számára, és román jobbágyaik tömeges elvándorlását vonta volna maga után. – Láthattuk, hogy a szóban forgó tézis hívei is eleve csak Erdélyre korlátozták

zott a késő középkorban: csak akkor lehetett tőlük dézsmát követelni, ha „keresztény földre” telepedtek. Legfeljebb annyi különbséget tételezhetünk fel, hogy az elv gyakorlatba ültetését a püspök és a káptalan következetesebben valósíthatta meg saját birtokain, mint a másokén. E kérdés megvizsgálása azonban már egy másik tanulmány feladata.

*Zsigmond király 1426. júl. 1-jei oklevelének szövegahagyománya*⁷⁴

annak érvényét. Maga Achim jelenti ki, hogy a váradi püspökség és káptalan birtokain élő románok nem fizettek tizedet (ACHIM: *Convertirea din zona Beiuşului* 90).

74 Kiskapitálissal jeleztem az állítólagos középkori eredetét és átírását, Comic Sans betűtípussal az újkori kéziratos másolatokat, dőlt betűvel a napjainkra már elveszett vagy hozzáférhetetlen szövegemlékeket.

DECIMA VOLAHORUM. THE QUESTION OF TITHING OF ROMANIANS
LIVING ON CHURCH PROPERTIES

Keywords: *Transylvania, tithe, Romanians, church property, source criticism*

According to the scholarly literature, the Romanians from Transylvania, followers predominantly of the Orthodox rite, did not pay tithe to the Western Church in the 13th–14th centuries. However, it is considered that two groups of them – those living on church properties and those who had moved on settlements formerly inhabited by Catholics (*terrae Christianorum*) – were obliged to pay this tax starting from the 1400s. This study deals with the issue of the first group, analyzing the only source that would support the thesis in question, namely a partially dated letter of King Sigismund of Luxembourg (which in some editions was dated to 1398, in others to 1425 or 1426). Although the facts described in the document would correspond to realities from 1426, the contradictory date-formula, the confusing language, and the absence of the original (the earliest manuscripts of the text are from the 18th century) arouse suspicions. Even if we accept it as authentic, the phrase *decima Volahorum* cannot be interpreted as ordinary tithe, but only as a royal tax. Nor the late medieval registers of revenues of the Alba Iulia chapter, neither the *urbaria* of the estates of the Transylvanian bishopric support the thesis of the tithes paid by Romanians living on church properties.

DECIMA VOLAHORUM.

CHESTIUNEA DIJMEI PLĂTITE DE ROMÂNII DE PE DOMENIILE ECLEZIASTICE

Cuvinte-cheie: *Transylvania, dijme, români, posesiuni bisericești, critica izvoarelor*

Potrivit literaturii de specialitate, în secolele XIII–XIV românii din Ardeal, predominant ortodocși, nu au plătit zeciuială către biserica apuseană; începând însă cu veacul al XV-lea două subgrupuri ale lor au fost supuse la plata dijmei: cei care trăiau pe domeniile bisericești și cei care se mutau în sate depopulate, locuite odinioară de catolici (*terrae Christianorum*). Studiul de față tratează problema celui dintâi subgrup, propunând o analiză a unei scrisori a regelui Sigismund de Luxemburg, singura sursă care ar susține teza în discuție, care având data incompletă, apare în unele ediții sub anul 1398, în altele sub 1425 sau 1426. Deși conținutul documentului ar corespunde realităților din anul 1426, datarea contradictorie, limbajul confuz și lipsa originalului (cele mai vechi manuscrise fiind din secolul al XVIII-lea) trezesc suspiciuni. Și chiar dacă îi dăm încredere, sintagma *decima Volahorum* amintită în documentul respectiv nu poate fi interpretată ca decimă bisericească, ci numai ca o taxă regală. Nici registrele veniturilor capitulare sau urbariul domeniului episcopal nu susțin teza dijmei plătite de românii din domeniile ecleziastice.

W. KOVÁCS ANDRÁS*

VÁRMEGYEI JEGYZŐKÖNYV ÉS VÁRMEGYEI PECSÉT A KÖZÉPKORI ERDÉLYBEN**

Kulcsszavak: Erdély, középkor, vármegyei jegyzőkönyv, vármegyei pecsét, Hunyad vármegye, Torda vármegye.

A VÁRMEGYEI JEGYZŐKÖNYV

1547. június 19-én szamosfalvi Mikola László alhelytartó pecsételetlen oklevele szerint¹ csernátони Damokos Mihály felperes a Torda vármegyei Pusztaszentmiklós és Sósptak nevű jószágrészekért náznánfalvi Tamási Ferenc alperes ellenében folyó perben bemutatta előtte Fráter György váradi püspök, kincstartó és királyi helynök 1547. május 7-i oklevelét. Ez utóbbi irat szerint csernátони Damokos Pálnak Bogáti László leányától: Ilonától született fia: Damokos Mihály felperes náznánfalvi Tamási Ferenc és paniti Alárd Miklós² alpereseket perbe fogta a pusztaszentmiklósi és sósptaki jószágrészekért, amelyeket állítása szerint korábban Bogáti László kötött le 10 arany Ft-on Meggyes Balázsnak. Állításának igazolására bemutatta Torda vármegye 1494. július 21-i oklevelét, miszerint Losonci László és bélteki Drágfi Bertalan erdélyi vajdák (1494. június 29. körül) Tordán kelt parancsára a két ispán és a két szolgabíró a vármegyei jegyzőkönyvet a vármegyei notáriussal előhozatták és abból a Bogáti László birtokzálogosítására vonatkozó oklevelet kikerestették, illetve tartalmilag átírták. A tartalmilag átírt, de keltezés nélküli oklevél szerint pedig Bogáti László – fiai, leányai, testvérei és rokonai terhére is magára vállalva – pusztaszentmiklósi és sósptaki (Torda vm.) jószágrészeit, minden haszonvételükkel és tartozékukkal együtt, szavatosság vállalásával tíz

* W. Kovács András (1975), PhD, történész, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézetének tudományos munkatársa. E-mail: wkovacsandras@eme.ro.

** A tanulmány elkészítését a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungarica ösztöndíja és az NKFIH K 119430. sz. pályázata támogatta. – A tanulmányhoz fűzött megjegyzésekért C. Tóth Norbertnek, Neumann Tibornak és Dáné Veronkának tartozom köszönettel.

- 1 A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Bp. (a továbbiakban MNL OL), Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 36 638 (szövegét lásd a függelékben; az oklevél átírt szövegének a levéltári másolattal történő összeolvasásáért Vasile Rus professzornak mondok köszönetet). Az iratra Hunyad vármegye oklevelei kapcsán, a megyei oklevelezést érintve korábban is hivatkoztam, de a hitelességét – hibásan – nem vizsgáltam, lásd W. Kovács András: *Administrația comitatului Hunedoara în evul mediu*. Sargetia. Acta Musei Devensis XXXV–XXXVI(2007–2008). (a továbbiakban W. Kovács: *Hunedoara*) 220.
- 2 Alárd Miklós felesége Bogáti Osvát leánya: Anna (1590), lásd *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei*. I. (1569–1581/1602). János Zsigmond, Báthory Kristóf, Báthory Zsigmond királyi könyvei. I/1–3. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi FEJÉR Tamás–RÁCZ Etelka–SZÁSZ Anikó. EME, Kvár, 2003–2005 (Erdélyi Történelmi Adatok VII/1–3). I/3. 1203. sz.

arany Ft-on lekötötte erdőszentgyörgyi Meggyes Balázsnak úgy, hogy ő vagy utódai azt bárnikor visszaválthatják. A 16. századi irat tehát – amúgy mellékesen – nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a 15. század végén Torda vármegye ítélszékén olyan jegyzőkönyvet vezettek, amelybe bemásolták az ott kiállított okleveleket.

Ismeretes Losonci László és Drágfi Bertalan erdélyi vajdák 1494. június 30-án, Tordán – a fenti parancslevéllel közel egy időben – kelt, eredetiben fennmaradt oklevele.³ Torda vármegye 1494. július 21-i oklevelében szereplő Székely Miklós és Sásvári Miklós ispánoknak ugyan ez az egyetlen említése ebben a minőségben (az egyszeri említés azonban egyáltalán nem rendkívüli), Csegedi Gergely és túrcsáni Szurda István szolgabírákat viszont egy évvel korábban is említi hiteles, eredetiben fennmaradt megyei oklevél.⁴ A vármegyei keretoklevél hétfőn kelt, akárcsak Torda vármegye minden más, a sedria alkalmával kibocsátott oklevele.⁵ Bogáti László, aki eszerint valamikor 1494 előtt Meggyes Balázsnak⁶ idegenítette el (a mára már elpusztult) Pusztaszentmiklóson⁷ és a vele szomszédos Sósputakon⁸ birt jószágrészeit, létező személy volt, 1452-ben még kiskorú és csak 1500 körül halt meg.⁹ A birtokok elidegenítésére, ha az valóban megtörtént, 1481. július 23. előtt kerülhetett sor, mert ekkor Mátyás király a hűtlenségbe esett Meggyes Balázs birtokait Bátori Istvánnak adományozta.¹⁰ A Bogátiak – legalábbis ideiglenes – szentmiklósi és sósputaki birtoklása 1446-ból

3 DL 29 881.

4 MNL OL, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 260 914.

5 W. Kovács András: *Megyeszékhelyek a középkori Erdélyben = Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. SÍPOS GÁBOR–PÁL Judit. EME, Kvár, 2010. 186–187. A sedria időpontja még a 17. század elején is hétfő, lásd DÁNÉ Veronka: „Az őnagysága széki így deliberalá”. *Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete–EME, Debrecen–Kvár, 2006 (Erdélyi Tudományos Füzetek 25). (a továbbiakban DÁNÉ: *Torda bírósági gyakorlata*) 93.

6 1493-ban néhai (DL 30 483). Személyére lásd C. TÓTH Norbert: *Bátori (I.) István országbíró második felesége és az erdélyi Bátori birtokok. A Betleni család az ecsedi Bátoriak életében. Szabolcs–Szatmár–Bereg Szemle XLIX(2014). 4. sz.* (a továbbiakban C. TÓTH: *Erdélyi Bátori birtokok*) 56.

7 CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III, V. MTA, Bp., 1890–1913. (a továbbiakban CSÁNKI: *Történelmi földrajz*) V. 737–738. Pusztaszentmiklós elnéptelenedett település Kerelősóspatak közelében, lásd *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. I–II (1289–1556). Kivonatokban közléteszi és a bevezető tanulmányt írta JAKÓ Zsigmond. MOL, Bp., 1990 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II: Forráskiadványok 17). (a továbbiakban Km]kv) I. 1042. és ENGEL Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. Hungary in the Late Middle Ages. Digital Vector Map and Attaching Database about the Settlements and Landowners of Medieval Hungary*. Arcanum, Bp., 2001 [CD-ROM] (a továbbiakban ENGEL: *Térkép*), Szentmiklós (Torda vm.).

8 Ma Kerelősóspatak (CSÁNKI: *Történelmi földrajz* V. 730), mai román neve Şauşa.

9 Kiskorú: Km]kv I. 1077. sz.; ENGEL Pál: *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia*. Arcanum, [Bp.], 2001 [CD-ROM] (a továbbiakban ENGEL: *Genealógia*), Kökényesradnót nem, 2. tábla: Bogáti.

10 CSÁNKI: *Történelmi földrajz* V. 802; DL 28 427. Iktatás: Km]kv I. 2375. sz. – Sósputak: *Documenta ad historiam familiae Bátorii de Ecsed spectantia*. I. *Diplomata 1393–1540*. Ad edendum praeparaverunt Richardus HORVÁTH–Tiburtius NEUMANN–Norbertus C. TÓTH. A Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Önkormányzat Múzeumok Igazgatósága, Nyíregyháza, 2011 (A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 67). 144–145 (DL 18 529). Vö. HORVÁTH Richárd–NEUMANN

igazolható is: az ekkor Torda vármegye szolgabírája által lefolytatott vizsgálat szerint Bogáti Péter – aki a fenti László apja¹¹ – már 12 éve elfoglalva tartotta Bolgár László itteni jószág-részeit.¹² Azonban a Bogátiak 1446 utáni birtoklására vagy a jószágrészek elzálogosítására egyelőre semmilyen más adat nem került elő.¹³ Bolgár László magszakadásával jószág-részeit, a két birtok felét, 1451-ben Hunyadi János kormányzó eladományozta másoknak.¹⁴ Bogáti László leányát, Ilonát 1476–1486 között említik az oklevelek,¹⁵ férje az 1547-i évi irat szerint Damokos Pál lenne, kettejük fia pedig az a Damokos Mihály, akit 1522 és 1549 között említenek.¹⁶ Az anya és fia közötti időbeni távolság azonban ezt a leszármazást kétségessé teszi, bár a családban a 18. században létezett ennek a hagyománya.¹⁷

1547-ben Damokos Mihály akarta tehát megszerezni a pusztaszentmiklósi és sóspataki jószág-részt, az akkori tulajdonosok pedig Bethlen Farkast mondták birtoklásuk szavatosának (*evictor*).¹⁸ A Bethlenek itteni birtoklása nemcsak adatolható,¹⁹ de 1534-ben éppen Bethlen Farkas volt az, aki a fentebbi alperesek atyafiainak (és másoknak) engedte át a birtokot (az irat a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvében és tisztázatként is fennmaradt).²⁰

Tibor: *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája 1458–1493*. MTA BTK TTI, Bp., 2012 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések). 58; C. TÓTH: *Erdélyi Bátori birtokok* 56.

11 ENGEL: *Genealógia*, Kökényesradnót nem, 2. tábla: Bogáti.

12 *Codex diplomaticus Sacri Romani Imperii comitum familiae Teleki de Szék. A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*. Szerk. BARABÁS Samu. I–II. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1895. (a továbbiakban TelOkl) II. 26. (DL 74 098).

13 KmJkv I. passim; CSÁNKI: *Történelmi földrajz* V. 730, 737–738; ENGEL: *Térkép*, Sóspatak, Szentmiklós (Torda vm.).

14 DL 30 189.

15 ENGEL: *Genealógia*, Kökényesradnót nem, 2. tábla: Bogáti.

16 *Székely oklevéltár*. Szerk. SZABÓ Károly–SZÁDECZKY Lajos–BARABÁS Samu. I–VIII. A Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága–A Székely Történelmi Pályadíj-alap Felügyelő Bizottság–MTA, Kvár–Bp., 1872–1934. (a továbbiakban SzOkl) III. 215, 298. – Források idézése nélkül közli a Damokos család leszármazását, és emiatt használhatatlan az erre vonatkozó régebbi genealógiai irodalom (DEÁK Farkas: *Az alsócsernátoni Damokos család nemzedékrendje*. Turul VI[1888]. 3. sz. 97–102; *Háromszék vármegye nemes családjai*. Szerk. PÁLMAJ József. A Jókai-nyomda–Résvény-Társulat Sepsiszentgyörgyön, Sepsiszentgyörgy, 1901. [Hasonmás kiadás: Charta, Sepsiszentgyörgy, 2000.] 133.). – A Damokos család fiági leszármazása a korszakból ismert ([...] Johannes litteratus de Thorda pro Michaele Domokos dicto, filio condam Pauli, filii olim Dominici Nywthody de Alchernathon: DF 278 720 = SzOkl III. 223).

17 Alsócsernátoni Damokos cs lt (egykor a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében, jelenleg a Román Nemzeti Levéltárak [a továbbiakban RNLt] Kovászna Megyei Fiókjának őrizetében Sepsiszentgyörgyön), fasc. 2, p. 7–12 (régí jelzet: fasc. 8, no. 228. [1773. III. 10.]). A 16. század végéig terjedő iratanyagot Csáki Árpád (Sepsiszentgyörgy) lekötöző szívésségéből használhattam, akinek ezt ezúton is köszönöm.

18 DL 36 638. – Bethlen Farkast 1511–1552 között említik (ENGEL: *Genealógia*, Becsegergely nem, 3. tábla: Betleni [Bethlen]).

19 DL 32 555, 27 781. – 1519-ben Bethlen Miklós nem jelent meg a vajdai ítélőszék előtt, hogy Meggyes Balázs leányának atyai birtokokba – egyebek mellett szentmiklósi és sóspataki jószág-részekbe – történő beiktatása elleni tiltakozásáról számot adjon. (DL 61 104., vö. DL 30 140., 31 018.)

20 1534-ben Bethlen Farkas más jószág-részek mellett Sóspatakot és Pusztaszentmiklóst átengedte szentgyörgyi Kemény Lászlónak, csernátoni Bernát Balázsnak, paniti Alárd Ferencnek és sámsondi Erdély Mihálynak (KmJkv II. 4452. sz.)

Damokos Mihály Bethlen elleni perének további lefolyásáról nincsenek adataink; 1548-ban perhalasztásban egyeztek meg, talán éppen ebben az ügyben.²¹ Az alsócsernátoni Damokos család levéltárában nincsenek sem a pusztaszentmiklósi és sóspataki jószágért folytatott perére vonatkozó, sem a Bogátiakkal való rokonságát igazoló más levelek.²² Családjá leszármazásának tisztázásáig egyelőre eldönthetetlen, hogy Damokos Mihály miért a Bogátiakra való hivatkozással próbálta megszerezni a Bethlenek itteni jószággrésztét.

Noha a fentebbihez hasonló, sőt sokkal nagyobb értékű birtokzálogosításról az erdélyi megyék is állítottak ki viszonylag sűrűn oklevelet,²³ mégis valószínűtlen, hogy Bogáti László pusztaszentmiklósi és sóspataki jószágrészeket bármikor is lekötött volna Torda vármegye hatósága előtt, mert valószínűleg feltűnt volna, hogy jogtalanul elfoglalt jószággrészről van szó, amint azt az 1446-ban – éppen Torda vármegye által – lefolytatott vizsgálat megállapította.

Azt viszont, hogy Erdélyben már a 15. század utolsó harmadában vármegyei jegyzőkönyvet vezettek volna, az alábbi okok miatt nem tekinthetjük vitán felülinek:

1. Vármegyei jegyzőkönyv a középkori Magyarország fejlettebb írásbeliséggel rendelkező északi vármegyeiből maradt csak fenn (Zólyom [1500], Liptó [1515]²⁴), ám azok is csak a

-
- 21 SzOkl IV. 15; Damokos Mihálynak náznánfalvi Tamási László elleni perének 1549. évi halasztása esetleg összefügg a fentebbi perrel. (SzOkl III. 298–299.)
- 22 Alsócsernátoni Damokos cs lt (vö. DF 278 708–278 720. és SzOkl III., passim). – Az 1547. évi irat 1756. évi hiteles másolata: Uo., Fasc. 10, nr. 186.
- 23 60 márká finom ezüst: *Codex diplomaticus Transsylvaniae. Erdélyi okmánytár.* I–IV. (1023–1372). Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi JAKÓ Zsigmond. Bp. 1997–2014 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok 26, 40, 47, 53). II. 918. sz. – 2 Ft: DF 244 563. = Történelmi Tár (a továbbiakban TTár) 1907. 118. – 2 Ft és 50 dénár: DF 257 693. – 4 Ft: DF 257 681. – 4 Ft és 40 dénár: *Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve.* I–XXII. Bp.–Arad–Kvár–Déva, 1882–1913. (a továbbiakban HunyadmÉvk) V(1887–1888). 104–105 (DL 47 499). – 5 Ft: DF 255 038; DF 260 916. – 8 Ft: DF 255 035. – 8 és fél Ft: DF 257 539. – 9 Ft: DL 27 338; HunyadmÉvk V(1887–1888). 102 (DL 47 135). – 11 Ft és 50 dénár: Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (a RNLt Kolozs Megyei Fiókja [Kolozsvár] és a Kolozvári Egyetemi Könyvtár, valamint a Kolozvári Akadémiai Könyvtár őrizetében; a továbbiakban ENMLt), Kemény cs csombordi lt, középkori oklevelek, 1546. XI. 16. – 12 Ft: *Zsigmondkori oklevéltár.* Szerk. MÁLYUSZ Elemér–BORSA Iván–C. TÓTH Norbert–NEUMANN Tibor–LAKATOS Bálint. I–XII (1387–1425). MOL, Bp., 1951–2013 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II: Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52). (a továbbiakban ZsOkl) II/2. 5414. sz.; DL 27 377. = DL 73 726., p. 150–151; *Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonata (1232–1540).* Összeállította SZABÓ Károly. Bp., 1889. (Klny. A TTár 1889–1890. évfolyamából) 441. sz. (DF 253 538); DF 260 304; DF 261 103. – 16 Ft: DF 257 632. – 20 Ft: DF 260 303. – 25 Ft: DF 255 316–255 317. – 42 Ft: ZsOkl IV. 2398. sz. – 45 Ft: *A Wass család cegei levéltára.* VALENTIN Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közzéteszi W. Kovács András. EME, Kvár, 2006 (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3). 436. sz. – 60 Ft: DF 257 859. (vám zálogosítása); Academia Română. Memoriile secțiunii istorice. Seria III. Tom. XVII(1935–1936). 220–221 (SACERDOTEANU A.). – 33 asperus: HunyadmÉvk V(1887–1888). 98–99 (DL 45 957).
- 24 Liptó megye ítélőszékének (sedria) 1515-ben kezdődő kötete (DF 266 608) és Zólyom megye megcsonkult jegyzőkönyve 1506. évi kezdettel (DF 290 202), vö. BORSA Iván: *Magyei levéltári fondképződés a 14. században = Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára.* Szerk. GLATZ Ferenc. MTA TTI, Bp., 1993. (a továbbiakban BORSA: *Magyei levéltári fondképződés*) 43. (16. jegyz.); Zólyomra lásd FÖGLEIN Antal: *A vármegyei jegyzőkönyv.* Levéltári Közlemények (a továbbiakban LtKözl) XVI(1938). 143.

16. század elejéről;²⁵ ezek kivonatos bejegyzéseket tartalmaznak. 1422-ben Borsodban *registrumot* említenek, amelyet az újabb szakirodalom jegyzőkönyvnek értékelt;²⁶ de Erdélyből egyelőre – e tanulmányban tárgyalt eseten kívül – Mohács előtti vármegyei jegyzőkönyv említése nem került elő.

2. Oklevelek átírására is sor kerülhetett ugyan a vármegye előtt,²⁷ de ezeket mindig a peres felek mutatták be, akiknek a kérésére az átírás megtörtént; ez akkor is így volt, amikor valamelyik vármegye a saját korábbi oklevélét írta át.²⁸ Borsa Iván megállapítása szerint – amelyet az ország egészére nézve tett – „nem [...] ismert egyetlen olyan megyei oklevél sem, amely a megye megőrzésében levő példányról átírat formájában másolatot adott volna ki”.²⁹

- 25 BORSA: *Megyei levéltári fondképződés* 41, 43. (2. és 16. jegyz.) – A bírságok behajtására vonatkozó vagy a gonosztevőket proscibáló regisztrumra Erdélyben is van példa (pl. 1408-ból, bírságokra vonatkozóan, DL 39 499: *secundum serie continentiarum regestorum iudicialium domini wayuode, domini nostri metuendi proinde in ipsam congregationem generalem Torde celebrata confectarum ... iudicia seu iudiciorum onera ... exigere valuisent ...*), de ezek egyébként sem tekinthetők a vármegyék későbbi közgyűlési vagy törvényszéki jegyzőkönyvek közvetlen elődjének, lásd BORSA: *Megyei levéltári fondképződés* 41; TRINGLI István: *Megyék a középkori Magyarországon = Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. NEUMANN Tibor–RÁCZ György. MTA TTI–PPKE Bölcsészettudományi Kara, Bp.–Piliscsaba, 2009 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40 – *Analecta Mediaevalia* III). (a továbbiakban TRINGLI: *Megyék*) 516.
- 26 C. TÓTH Norbert: *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*. A Szabolcs Községért Kulturális Közhasznú Közalapítvány, Nyíregyháza, 2008. (a továbbiakban C. TÓTH: *Szabolcs*) 73–74, 80–81 (mindkét helyen a hivatkozott oklevél: ZsOkl IX. 752. sz.). Jelen sorok írója nem tartja kétségen felülnek, hogy ekkoriban már megyei jegyzőkönyvet vezettek volna Borsodban.
- 27 DL 62 892. = *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Von Franz ZIMMERMANN–Carl WERNER–Georg MÜLLER–Michael AUNER–Gustav GÜNDISCH–Herta GÜNDISCH–Gernot NUSSBÄCHER–Konrad G. GÜNDISCH. Verein für siebenbürgische Landeskunde–Verlag der Rumänischen Akademie, Hermannstadt–Buk., 1892–1991. VI. 348; VII. 221 (= DL 62 912); TelOkl II. 35.
- 28 TelOkl I. 537–539; DL 12 666, itt a kérelmező az oklevelet *coram nobis* [ti. az alispánok és szolgabírák] *reperiendo* kérte annak átírását, talán valamilyen korábbi fogalmazvány alapján?
- 29 BORSA: *Magyei levéltári fondképződés* 39. – Szatmár vármegye 1359. augusztus 15-i oklevél (DL 51 819), amely chirographumként, de proto- és eschatocollum nélkül is fennmaradt, Istványi Géza a megyei levéltári fondképződés első nyomának gondolta, mert szerinte az 1340-es években „szokássá vált, hogy a fontosabb fassionalis oklevelek contextusát lemásolják”, lásd ISTVÁNYI Géza: *A megyei levéltárak első nyomai a XIV. században*. LtKözl XV(1937). (a továbbiakban ISTVÁNYI: *Megyei levéltárak*) 247–248, vö. Uő: *A 14. századbeli megyei oklevéladáshoz*. Turul L(1936). 81–83. Ugyancsak erre az oklevélre hivatkozva úgy vélte, hogy a megye az általa kiadott oklevelekről a saját levéltárában oklevélkivonatokat őrzött meg, amelyek „a regisztrumot, protocollumot pótolták kezdetlegesebb és célszerűtlenebb módon, mint a hiteleshelyek gyakorlatában a kiadott chirografált oklevelek *par*-jainak megőrzése. [...] Sok oklevélről már a XIV. század közepe táján készítették ilyesféle kivonatot. Valószínűleg ezeknek a kivonatoknak alapján írták azokat a *par*-okat, amelyeket a felek néha kikértek”, lásd ISTVÁNYI Géza: *A megyei írásbeliség első korszaka*. Századok LXXI(1937). Pótfűzet. (a továbbiakban ISTVÁNYI: *Megyei írásbeliség*) 545. – BORSA viszont az *arbitrionalis* oklevelek megszerkesztésében gyakorlatlan vármegyei jegyző – későbbi hasonló alkalmakra készített – csonka másolatának tartja (BORSA: *Megyei levéltári fondképződés* 39). Az oklevél csonka másodpéldányát a legújabb kiadása is „fogalmazvány-változatnak” tekinti, amely „nem tünteti fel a kiadót és dátumot, hátlapja üres”, lásd PITI Ferenc–C. TÓTH Norbert–NEUMANN Tibor: *Szatmár megye hatóságának oklevelei. Documentele autorității comitatense din Sătmar. Documents of the authorities of*

A fenti sorok megjelenése után, kivételként ismertté vált Szabolcsból egy 1505. évi eset, amikor is a megye királyi parancsra kiállította az öt évvel korábbi ítéletlevelük *parját*, amelyet az ítélőszék jegyzője aládájában őrzött (*quarum paria in capsella seu conservatorio notarii sedis iudicarie eiusdem comitatus reposita haberentur*).³⁰

3. Egyetlen erdélyi vármegyei oklevélen sem maradt fenn a regisztrumba való bevezetést bizonyító rájegyzés (igaz, ez önmagában még nem zárná ki a megyei jegyzőkönyv létét).

1539. február 5-én Kolozs vármegye nemességének közössége (*universitas nobilium*) az ítélőszékükön egy korábbi, 1536. április 19-én írásba foglalt ítéletüket adta ki tartalmi átiratként (*tunc in termino celebrationis sedis nostre iudicarie causa prenotata partes inter eandem iuxta iudicariam nostram deliberationem erat hoc modo iudicialiter pronunciata nostroque in registro sive decreto conscripta ...*). A tartalmi átirást egy korábbi, valamelyik peres fél vagy a vármegyei hatóság által megőrzött irat alapján jegyezték le. Az irat 18. századi kivonatolója a tartalmi átiratban kiadott megyei oklevelet protocollumból kimásoltak vélte.³¹

Egy keltezés nélküli, de vélhetőleg 16. század első felében kelt magyar nyelvű irattöredék vármegyei regisztrumot említ, de itt talán valamiféle összeírásról, esetleg egy (korábbi?) tanúkihallgatási jegyzőkönyvről lehet szó.³² A vármegyei jegyzőkönyvek rendszeres vezetése Erdélyben nagyjából a 16. század második felében indulhatott meg. Eleinte csak alkalmi feljegyzések készülhettek. 1561-ben Fehér vármegye ítélőszéke előtt megjelent Sárpataki Tamás deák (*litteratus*), aki azt nyilatkozta, hogy ugyanazon év május 1-jén Sárpataki Márton egy lakatlan sárpataki telkét neki lekötötte, és azt kérte, hogy az ügyletről készült feljegyzés alapján a vármegye állítson ki oklevelet (*que premissa omnia in protocollo nostro consignata haberentur, quas quidem signatura, ut in litteris nostris inscribi et transummi faceremus eidemque sub sigillo nostro iurium suorum uberiolem ad cautelam dari et emanari facere deberemus requisivit diligenter*). Kérésére a vármegye ezt az *inscriptionalis* oklevelet állította ki, de nem keltezéssel ellátott átirattal, hanem mintegy tartalmi említésként igazolt egy korábbi ügyletet.³³ 1562-ben

Szatmár County (1284–1524). A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Múzeumok Igazgatósága, Nyíregyháza, 2010 (A nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 65). 158. sz.

30 C. TÓTH: *Szabolcs* 80. Az itt idézett oklevél: Uő: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei*. II. (1387–1526). A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága, Bp.–Nyíregyháza, 2002 (A nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 53). 750–751. sz.

31 ENMLt, Súly cs lt, 208. sz.: *Deliberatum sedrie comitatus Colosiensis de anno 1536 emanata ac e protocollo per Petrum Hosszútélki anno 1539 excerptum*.

32 DL 108 297. A forrásra HEGYI Géza hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök. Az 1541 előtti magyar nyelvemlékeket közlő *Középkori leveleink (1541-ig)* c. munka (szerk. HEGEDŰS Attila és PAPP Lajos. Tankönyvkiadó, Bp., 1991) nem tartalmazza. A töredékben említettek közül Hacaki Gáspár Kolozs vm. szolgabírája és nótáriusa (1537–1538; ENMLt, Josephus KEMÉNY: *Diplomatarii Transilvanici Appendix*, X. 237., jelenleg a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár őrizetében [a másolat szerint az eredeti jelzete: Kolozsmonostori konvent lt, XVIII/111.] és Batthyaneum, kolozsmonostori konv. mlt., LXXVIII/28.), nótáriusa (1543: KmJkv II. 4797. sz.), protonotariusa (1544), Szentpáli András pedig dobokai ispán (1536, 1544–1546 között, 1549-ben néhai), vö. W. Kovács András: *Az erdélyi vármegyék középkori archontológiája*. EME, Kvár, 2010 (Erdélyi Tudományos Füzetek 263). (a továbbiakban W. Kovács: *Erdélyi vármegyék archontológiája*) 80, 116, 46–47, 144–145.

33 Ispánlakai Balázs deák (*litteratus*) és gáldtői Piski János alispánok, illetve harói Elekesi Boldizsár és gáldi Bolta Ambrus szolgabíráknak 1561. december 7-én (in oct. Andree ap.), Enyed oppidumban

ugyancsak Fehér vármegye állította ki újból korábbi oklevelét, amelyet saját protocollumában lelt fel (*in serie registri seu prothocollis nostri comperiebamus*).³⁴

További konkrét adatunk 1575-ből Fehér, illetve Doboka vármegyékből van. Ekkor Fehér vármegye hatósága arról tudósított, hogy fejedelmi parancsra a vármegyei jegyzőkönyvből (*protocollum*) tartalmi átírásként újra kiállította egy saját korábbi ítéletlevelét (*adiudicatorialis*), mert korábban abból kimaradt a záradék (*clausula*).³⁵ Ugyanebben az évben Doboka vármegye a saját jegyzőkönyve alapján állít ki újra oklevelet. Az egyik peres fél ugyanis arra hivatkozott somlyói Bátori István előtt, hogy az igazságát bizonyító irat *fogalmazványa* Doboka vármegye jegyzőkönyvében megtalálható (*in libro sive protocollo dicti comitatus Dobocensis signatura clarius expressa denotataque haberetur*), és erről a fogalmazványról a vármegye pecsétjével megerősített másodpéldányt kiállíttatását kérte. Bátori erre megparancsolta a vármegyének, hogy a jegyzőkönyvi fogalmazványról állíts ki másodpéldányt (*nos eiusdem signaturae paria sub sigillo dicti comitatus Dobocensis iuris eiusdem ad cautelam per vos extradari facere dignaremur*). A vármegye erre a protocollumból előkereste a fogalmazványt, és ezt tartalmi átíratként foglalta az oklevelébe. Eszerint 1563-ban Tötöri Balázs ispán panaszára a vármegye elmarasztaló ítéletet hozott szökött jobbágysági ügyében.³⁶

Ekkor tehát a vármegyei jegyzőkönyvek léteztek és ezek – akárcsak a későbbiekben – bíráskodási jegyzőkönyvek voltak.³⁷ Az első vármegyei jegyzőkönyvkötetek vagy töredékei csak a 17. század elejétől kezdődően maradtak fenn. (Jellegüket tekintve ezek törvénykezési jegyzőkönyvek, tehát az ítélszék előtt lezajlott perek anyagait tartalmazzák).³⁸

megtartott ítélszékükön, lásd ENMLt, Jósika család hitbizományi lt, 1561. XII. 7. Az iratra Bogdándi Zsolt hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

- 34 A Szász Nemzet és Szeben város lt (a RNlt Szeben Megyei Fiókjának őrizetében, Nagyszébenben), Urkunden, V., 693. sz. (1562. április 6.), az adatra Bogdándi Zsolt hívta fel a figyelmemet.
- 35 Szalánci László ispán, Székely Mihály alispán, Istvánházi János és Gáldtői Márton szolgabírák Enyed oppidumban 1575. április 22-i (f. VI. a. Alberti ep.) jelentésükben, egy korábbi ítéletlevelükre hivatkoznak, amelyet akkor hiányosan állítottak ki, de később a vármegyei jegyzőkönyv alapján újra kiállították: *quas nostras litteras (prout premissa clausula in protocollo nostro expresse denotata habebantur, sed per scribam ex litteris nostris quoquomodo fuerat exmissa), premissas adiudicatorias transmissionales in ea parte et in totum reformamus, restauramus et renovamus*, lásd ENMLT, Béli cs. mezőmehesi lt, 124. sz. – Az adatra Bogdándi Zsolt hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.
- 36 Bádoki Balázs és iklódi Novaji Menyhért, Doboka vármegyei szolgabírák Bonchida oppidumban 1575. április 12-i (f. III. p. dom. Quasi modo) jelentésében, melyet Tötöri Balázs ispán érdekében állítottak ki, lásd MNL OL, F 17, Kolozsmonostori konvent levéltára, Cista comitatuum, com. Doboka T. 56. [MNL OL, Filmtár: 46047. sz.], az adatra BOGDÁNDI Zsolt hívta fel a figyelmemet.
- 37 A fenti adatokkal egybehangzóan Jakó Zsigmond ugyancsak a 16. századra teszi a tartósabb megőrzést igénylő megyei regisztrumok megjelenését, amelyek a megyei levéltárak alapjait alkothatták, lásd JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi levéltárügy története* = Uő: *Írás, levéltár, társadalom. Tanulmányok és források Erdély történelméhez*. Szerk. DÁNÉ Veronka–FEJÉR Tamás–JAKÓ Klára. MTA BTK TTI, Bp., 2016 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések). 28.
- 38 *Torda vármegye jegyzőkönyvei*. I. 1607–1658. II. 1659–1707. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi DÁNÉ Veronka. EME, Kvár, 2009–2014 (Erdélyi Történelmi Adatok IX/1–2). (a továbbiakban TordaVmJkv) I. 8–9 (*Az erdélyi vármegyei jegyzőkönyvek* c. fejezet).

4. Vármegyei levéltár a középkori viszonyok között nem is alakulhatott ki, de nem első-sorban a vármegyei hatóság állandó, a vármegyei ítélőszék helyének időnkénti váltakozása és a vármegye székházának hiánya miatt,³⁹ hanem azért, mert a keletkezett iratok csekély bizonyító ereje⁴⁰ miatt erre tulajdonképpen nem is volt szükség;⁴¹ a vármegyei ítélőszék által kiállított középkori okleveleket az érdekelt peres felek, illetve ezek levelesládái őrizték meg. Levéltár híján levéltárosa sem volt a vármegyének; az adat, miszerint 1533-ban Hunyad vármegyének egyenesen allevéltárosa [!] lett volna, téves olvasaton alapul.⁴² Igaz, a megyék működése során keletkezett oklevelek fogalmazványát vagy másolatát őrizhette ideiglenesen⁴³ maga a megyei jegyző is (lásd az említett 1505. évi szabolcsi esetet).

5. A vajdai kancellárián 1473 körül megindult ugyan a regisztrumvezetés (a hiteleshelyek jóval korábban induló gyakorlata⁴⁴ után nagy késéssel), legalábbis Magyar Balázs vajda néhány 1473-ban kelt oklevélén látható a *Registrata* jelzet. Ezzel együtt, mivel a vajdák változásától független erdélyi kormány szerv nem alakult ki, vajdai levéltár sem alakult ki; erre még azután sem került már sor, hogy 1519-ben, Barcsai Pál protonotarius személyében, állandóan Erdélyben tartózkodó vezetője lett a vajdai kancelláriának.⁴⁵

39 FEKETE NAGY Antal: *A levéltárak kialakulása*. LtKözl XIV(1936). 34. „Változás ebben csak akkor következik be, amikor az alispán választott tisztségviselő lesz és a megyei levéltárat hivatalával együtt szabályosan átadja utódjának”. Vö. FÖGLEIN Antal: *A vármegyei levéltárak első állandó őrzőbelye*. LtKözl XX–XXIII(1942–1945). 239.

40 ISTVÁNYI: *Megyei írásbeliség* 517–518. – A megyei oklevelek jogbiztosító „értéke” az újkori levéltár-rendezők előtt is nyilvánvaló volt. Pl.: Nullius valoris (DL 28 313); Nichil valet (DF 257 661), mindkét esetben 18. századi kéz írásával.

41 „Amíg a városok gondosan őrizték irataikat, s jegyezték fel fontosnak tartott jogügyleteiket, adókirovásokat- és beszédeket stb., és ezzel korán (a 13. századtól) megkezdtek levéltári fondjuk kialakítását, addig az igazgatási és bírósági hatóságot jelentő megyék – gazdasági érdekeik egyáltalán nem vagy csupán csekély mértékben fűződve ehhez – csak századokkal később gondoltak arra, hogy bizonyos hozzájuk érkezett iratokat vagy általuk kiadott iratok másolatát/fogalmazványát saját érdekükben megőrizzék” (BORSA: *Megyei levéltári fondképződés* 37). Istványi ezzel szemben feltételezte, hogy „valamiféle levelesládája vagy leveles zsákja tehát már a XIV. század második felében lehetett a megyének”, lásd ISTVÁNYI: *Megyei levéltárak* 249.

42 Az iratban nem vicearchivarius (1533: HunyadmÉvk V[1887–1888]. 108–109), hanem vicearchidiaconus szerepel (vicearchidiaconus comitatus Hwnyadiensis, MNL OL, Hunyad megyei családok, R 391, 1. csomó, 8. tétel, 4r, Hosdát, Sólyom Fekete gyűjt.-ből, 1533. VI. 22.), lásd W. Kovács: *Erdélyi vármegyék archontológiája* 94 (az irat előkeresését Szabó András Péternek köszönöm). – Hunyad vármegyei levéltárosáról 1780-ból ismeretes adat, lásd FÖGLEIN Antal: *A vármegyei levéltárosi állás kialakulása*. LtKözl XXXVII(1966). 60. – Istványi Géza a témához kapcsolódóan több tanulmányt is írt. *A megyei írásbeliség első korszaka* c. munkájában (Századok LXXI[1937]. Pótfüzet. 545. [9. jegyz.] jelezte, hogy *Iratmegőrzés, levéltár a XIV. századi megyében* címmel fog tanulmányt közölni a LtKözl XV. évfolyamában [1937]. Ott végül *A megyei levéltárak első nyomai a XIV. században* c., már idézett munkája jelent meg (245–249).

43 A 17. század elején Torda vármegyében csak a vármegyei jegyzőkönyv lehetett tartósan az azt vezető jegyzőnél, tisztségváltás esetén a főbírónál, lásd DÁNÉ: *Torda bírósági gyakorlata* 64; vö. TordaVmJkv I. 569.

44 KmJkv I. 135.

45 JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi fejedelmek levéltáráról = Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk. CSUKOVITS Enikő. MOL, Bp., 1998. 106.

6. A csak tartalmilag átírt oklevél fogalmazása birtokzálogosító oklevelek szokásos fordulatait követi, ahogy azt leginkább a hiteleshelyek által kiállított hatalmas mennyiségű efféle oklevélből megszokhattuk. A szövegből hiányzik a dátum és a kibocsátók – az ispán és a szolgabírák – nevei, tartalmaz viszont részletező, formulás részeket (pl. a birtok tartozékainak sablonos felsorolását). Az, hogy az állítólagos regisztrumba éppen a kibocsátók neveit és a keltezését nem vezették be, még talán érthető lenne (pl. a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyve is az egy napon felvett jegyzeteknél olykor az *eodem die* kifejezéssel utalt az időpontra),⁴⁶ de hogy a másolat kiállításakor épp ezeket nem tartották volna fontosnak jelezni, erősen kétséges. Az oklevél által említett *registrum et codex* nem arra utal, hogy ezalatt valamilyen korábbi, pecsételetlen fogalmazványt, egyszerű feljegyzést értsünk (aminek a kiállítását az eredetivel együtt, kérhette a kedvezményezett, esetleg megőrzését is a jegyzőnél), de a formulás részek megléte is arra utal, hogy nem egy kivonatos, szűkszavú emlékeztető feljegyzést, hanem csonkítatlan, teljes szöveget őrzött meg a könyv alakú (?) regisztrum. (Megeshet azonban az is, hogy a formulás részeket a tartalmi átírás készítésekor emelték be a szövegbe.) Megjegyzendő az is, hogy a vármegyei jegyzőkönyveket a 16. század második felében ugyan *protocollum* néven említik, de a megnevezés változása vagy ingadozása önmagában nem lenne elegendő, hogy kizárjuk a középkori megyei *registrum* létezését.

7. Az erdélyi rendek 1540. évi tordai gyűlésén a vármegyék működéséről hoztak több határozatot. Foglalkoztak a vármegyei jegyzővel is, amelynek feladatai között említi, hogy a felperes számára a keresetről oklevelet kell, hogy kiállítson (amivel a pert halasztani lehet), de nincs szó arról, hogy ezt bármiféle protocollumba be kellene vezetnie. Ugyan az itt hozott rendelkezések egy része papíron maradt (az például, hogy Fehér vármegyében három szolgabírárt kell választani), de ha a jegyzőnek ekkor már lett volna protokollumvezetési kötelezettsége, bizonyosan szót ejtettek volna róla.⁴⁷

A VÁRMEGYE PECSÉTJE

Az (al)ispán és a két szolgabíró nevében kelt okleveleken rendszerint három pecsét van. Az (al)ispán – Magyarországtól eltérően – mindvégig a megyében marad, mert nem országos tisztség viselője, hanem a vajda (olykor az alvajda) helyi (jelentéktelen) familiárisa.

Amikor a szolgabírák az alispán nélkül is bocsátottak ki okleveleket, az oklevelet csak saját pecsétjeikkel erősítették meg. A vármegye nemességének öntudatának erősödésével megjelentek a vármegyei *universitas* nevében kiállított oklevelek, és Erdélyben szórványosan a 15.

46 KmJkv I. 136.

47 *Magyar országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Hungariae. I–XII.* Szerk. FRANKÓI Vilmos–KÁROLYI Árpád. MTA, Bp., 1874–1917 (Magyar Történelmi Emlékek III. osztály). II. 164.

század utolsó harmadában⁴⁸ és főleg a 16. század első felében találkozunk ilyenekkel,⁴⁹ de ezeket is az (egyik) (al)ispán és a két szolgabíró pecsétjével erősítették meg. Ezek vagy azért keltek az universitas nevében, mert a vármegye egészét érintették, vagy mert az (al)ispán vagy az egyik szolgabíró az ügyét tárgyalták.⁵⁰ Ezeket is azonban kivétel nélkül az (al)ispán és a szolgabírák gyűrűpecsétjével erősítették meg, nyilván azért, mert a vármegyéknek még ekkor sem volt saját pecsétje. (A megyei okleveleken legtöbbször a pecsét nyoma vagy értelmezhetetlen töredéke maradt fenn, de a pecsétek száma világosan látszik, és az is, hogy számuk három).

A közösség fogalmának megjelenésével egy időben azonban valóban megjelent a vármegyei pecsét is.⁵¹ 1498-ban II. Ulászló király címert adományozott Somogy vármegyének, és ennek alapján készült el az új pecsétnyomó is, amelyet azonban csak a vármegye egészét érintő ügyekben használtak. Ilyenfajta pecsétje volt állítólag Hunyad vármegyének is, amelyen a COMITATUS HUNIAD[INSENSIS] AN[NO] 1490 felirat és a Hunyadi család címere szerepelt volna. Azért ez a körülményes fogalmazás, mert a pecsétnyomó ma nincs meg.⁵² Meg-

- 48 A legkorábbi példa: Kolozs vármegye levele Szentgyörgyi és Bazini Gróf János vajdához: *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez*. I–II. (A Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család története). Szerk. VARJÚ Elemér–IVÁNYI Béla. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, Bp., 1908–1928. II. 90–91 (Bánffy cs nemzetségi lt, 1467. VI. 17. [DF 260 998]); ugyan-csak Kolozs vm. *universitas*ának oklevele: ENMLt, Bánffy cs nemzetségi lt, 1497. V. 10. (DF 244 161).
- 49 További példák a megyei *universitas* nevében kelt, de ugyancsak három pecséttel megerősített oklevelekre: *Belső-Szolnok*: DF 255 102. – *Doboka*: ENMLt, Kemény cs malomfalvi lt, középkori oklevelek, 1545. III. 24., de itt a megyei hatóság egyetlen tagja sem érintett. – *Kolozs*: DF 252 688, papírfelzetes (címeres?) azonosítatlan pecsét, talán az ispáné; DF 257 632; ENMLt, Jósika cs hitbizományi lt, középkori oklevelek, 1544. V. 21. – *Hunyad*: Iosif PATAKI: *Domeniul Hunedoara la inceputul secolului al XVI-lea. Studiu și documente*. Editura Academiei Republicii Socialiste Române, Buc., 1973 (Biblioteca istorică XXXIX). (a továbbiakban PATAKI: *Hunedoara*) 201–202 (a közlés szerint több gyűrűpecsét nyomával), 203–205 (a közlés szerint pecsételés nyoma nélkül). – *Torda*: DL 32 312 (keltezés nélküli töredék, a megerősítés módja nem állapítható meg).
- 50 Pl. Fehér vármegye 1525. évi oklevele, mellyel a megyei csapatkapitányok fizetéséről intézkedtek, három pecséttel – valószínűleg az (egyik) alispán és a két szolgabíró pecsétjével – volt megerősítve, tárgymegjelölés: *Super sallarium capitaneorum* (DL 63 036).
- 51 TRINGLI: *Megyék* 516.
- 52 SZATHMÁRI P. Károly: *A legrégebb magyar vármegyepecsét*. Vasárnapi Újság X(1863). 26. sz. (VI. 28.) 230; *A heraldika vezérfonala*. Írta NYÁRY Albert. MTA, Bp., 1886. 86; TORNYA Sándor: *Hunyadmegyei pecsét és címer*. HunyadmÉvk I(1880–1881). 79–86; SZINTE Gábor: *Hunyadmegye címere*. HunyadmÉvk VIII(1893–1896). 27–34 (a pecsét a leírás szerint 27 mm átmérőjű). – Ezekre a közlésekre hivatkozik a további kutatás is, vö. TAGÁNYI Károly: *Magyarország címertára*. Altenburger G. és Rumbold B., Bp., 1880. 27–28; Sigismund JAKÓ: *Sigilografia cu referire la Transilvania = Documente privind istoria României. Introducere*. II. Editura Academiei Republicii Populare Romîne, [Buc.], 1956. 608–609; C. ТÓТН: *Szabolcs* 109; W. KOVÁCS: *Hunedoara* 221. – A pecsét 19. századi rajza megtalálható Kemény József gyűjteményében is, egy ötkötetnyi, a pecséteket Antalffy Boldizsár festett másolataiban bemutató kéziratban is (ENMLt, Kemény József gyűjteménye, *Erdély pecsétjei* I–V. [a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár őrzetében], II. *Törvényhatósági és egyesületi pecsétek* [mss. KJ 413/II.], p. 11, 31. sz.). Forrásként ezt használta Pál-Antal Sándor, ahonnan a rajz hasonmását is közölte, elfogadva a korábbi közlések 1490. évi keltezését (*Az erdélyi és partiumi vármegyék címeres pecsétjei*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv XI(1995). 270, 272, 277 [6. jegyz.], 280 [4. sz. rajz.] és ugyanezt a véleményt ismételte meg a tanulmánya újraköz-

jegyzendő, hogy a korábbi szakirodalom ennek meglétét általában elfogadta. Borsa Iván szerint azonban „közvetlen adatunk sincs arra, hogy más megye ilyent [ti. címereslevelet] kapott volna, ahogy arra sincs adat, hogy címeradomány alapján más megye 1550 előtt a megye egészét szimbolizáló pecsétet készített és használt volna”.⁵³ És valóban, amennyiben Hunyad vármegye címer- vagy pecsétadományt kapott volna, minden valószínűség szerint erről készült volna királyi adománylevél. Ilyen azonban másolatként vagy említésből sem ismert. Borsa megjegyezte ugyanakkor azt is, hogy „Hunyad megye 1490-i pecsétjén levő címer, amely lényegében a Hunyadi család címerével azonos, nem hasonlítható össze ezzel a címerképpel”.

Hunyadnak a korszakban kelt oklevelein ez a pecsét nem fordul elő, ezeken is három pecsét nyoma látszik (az ispáné és a szolgabíráké). A szakirodalomban idézett megyei okleveleken túl ugyan előkerült néhány Mohács előtti is,⁵⁴ illetve 1542-ig további öt. Ezek közül

lésekor: *A Székelyföld és városai. Történelmi tanulmányok és közlemények*. Mentor, Marosvásárhely, 2003 [Erdély emlékezete]. 341–342, 344, 350, 360), de itt már a vármegye egy másik – felirata szerint 1606. évi – pecsétjének rajzát is közölte, ugyancsak a Kemény-gyűjtemény alapján (uo., *Erdély pecsétjei* II. p. 11, 32. sz.). – Egy nemrégiben kiadott munka (*Județul Hunedoara. Monografie*. II. Coord. Ioan Sebastian BARA–Denisa TOMA–Ioachim LAZĂR. Timpul–Emia, Iași–Deva, 2012. 208.) illusztrációként közli ugyan a 19. századi közlésekből ismert pecsét vörös viaszba nyomott lenyomatát, de az irat jelzetét és keltét már nem (az is meglehet, pecsétlenyomat-gyűjteményből való). – Hunyad megye 1490. évinek mondott pecsétének lenyomata máshonnan is ismert, pl. MNL OL Pecsétgyűjtemény, V 14, Pákei család pecsétgyűjteménye, 1. tétel, 4. lap, 2. sor, 2. szám (Vö. SUNKÓ Attila: *Pecsétgyűjtemény V szekció*. MOL, Bp., 2006 [A Magyar Országos Levéltár segédletei 23]. 106.), de mivel nem egy iratot megerősítő pecsétlenyomat, korát ez alapján nem lehet meghatározni. – A pecsétnyomó ma nem található sem a Dévai Múzeumban, sem a RNLT Hunyad Megyei Fiókján Déván (Ionuț Codrea, a Dévai Múzeum régészének szíves szóbeli közlése), sem a Magyar Nemzeti Múzeum pecsétgyűjteményében (Orgona Angelika, a MNM tudományos főmunkatársának szíves szóbeli közlése).

53 Kivételként említhető Tagányi Károly és Borsa Iván véleménye. Tagányi szerint „Ezen czímer a megyei főispánság pecsétén 1490-, a tisztség pecsétén pedig 1499. évszámmal van ellátva, mely szerint tehát ez volna a legrégebb megyei czímer, mert a somogyi csak 1498-ban kelt. Hogy azonban mi, munkánk 21. lapján mégis Somogyét vettük a legrégebbnek, annak oka az, hogy az ott emlegetett 1550. évi pozsonyi országgyűlés 62. cikke csakis Somogy czímeréről tud” (TAGÁNYI: *i. m.* 27–28). – „Az 1526 előtt kiadott közületi armálisok közül ugyan több város címereslevele mellett egyedül Somogy vármegyéé maradt ránk, s közvetlen adatunk sincs arra, hogy más megye ilyent kapott volna, ahogy arra sincs adat, hogy címeradomány alapján más megye 1550 előtt a megye egészét szimbolizáló pecsétet készített és használt volna” lásd BORSZA IVÁN: *Somogy vármegye címereslevele és első pecsétje*. Megjelent Somogy vármegye címeres levele és pecsétje adományozásának 500. évfordulója alkalmából. 2. kiadás. [Kaposvár, 1998]. (a továbbiakban BORSZA: *Somogy pecsétje*) 1.

54 BORSZA: *Somogy pecsétje* 15. (17. jegyz.): „Hunyad megye oklevelein 1490 és 1526 között következetesen 3 kis méretű pecsét vagy annak nyoma látható: 1494: DL 72 748 [sajtóhiba; a helyes jelzet: 74 248, közlése TelOkI II. 195–196]; 1496: DL 46 336; 1500: DL 46 529 [HunyadmÉvk V(1887–1888). 99]; 1505: DL 30 965; 1510: DL 46 960 és DL 46 961 [HunyadmÉvk V(1887–1888). 100–101]; 1516: DL 47 135 [HunyadmÉvk V(1887–1888). 102] és DL 47 141 [HunyadmÉvk V(1887–1888). 103.]; 1523: DL 47 486 [HunyadmÉvk V(1887–1888). 104] és DL 47 499 [HunyadmÉvk V(1887–1888). 104–105].” – A Hunyad vármegyei, 1490 utáni eredeti oklevelek sorozata, a legutóbbi számbavétel óta, a DL és DF bővülésének és a kibocsátóadatok gépi feldolgozásának köszönhetően gyarapodott ugyan, de ezek is mind három gyűrűspecséttel voltak megerősítve: 1492: DF 287 768 és DF 260 287; 1494: DF 255 060; 1495: DF 274 530; 1496: DL

kettő az ispán és a két szolgabíró nevében kelt, rajtuk ugyancsak három-három gyűrűspecst nyoma látható (1531, 1536).⁵⁵ További három 1528. évi oklevél ugyan éppenséggel a vármegye nemességének *universitas*a nevében kelt, de ezek egyikén sincsenek meg már a pecsétek.⁵⁶ (Meglehet egyébként, hogy utóbbi levelek mögött nem is a vármegyei nemesség összességét kell keresni, hanem valójában csak a Brandenburgi György pártján állókat, akik urukhoz címezték missilis levelüket, de a nagyobb nyomaték kedvéért önmagukat *universitasként* jelölték meg). A megye a 16. században ezután is mindvégig az ispán és szolgabírák három pecsétjével erősítette meg az okleveleit.⁵⁷

Hunyad vármegye pecsétje – legalábbis úgy ahogy a közlés rajzán láthatjuk – anakronisztikus, mert a rajta látható címer pajzsa 17. századinál korábbi nem lehet, bár megeshet, hogy itt csak a rajzot készítő ismeretlen szerző modernizált, vagy egyszerűen pontatlan volt.⁵⁸ *Középkori* pecsétnyomó létéről tehát egyelőre adatunk nincs, használata nemcsak 1542 előtt, de a 16. század végéig sem bizonyítható.

FÜGGELÉK

1. 1494. [június 29. körül], Torda

Ladislau de Lossoncz et Bartholomeus Dragffy de Bewlthewk, wayuode Transsilvanensium et comites Sicularum, nobilibus viris, comitibus vel vicecomitibus et iudicibus nobilium comitatus Thordensis favorem! Dicitur nobis in persona nobilis Ladislai de Bogath, qualiter, licet ipse alias pro quibusdam negotiis suis ipsum summe urgentibus evitandis quasdam totales portiones suas possessionarias in possessionibus videlicet Zenthmyklos et Sospathak vocatis in comitatu Thordensi existentibus, nobili et agili quondam Blasio Meggyes pro certa summa pecuniaria vigore aliarum litterarum comitum vel vicecomitum et iudicum nobilium prefati comitatus Thordensis superinde confectarum in sede iudiciaria eiusdem pignori obligasset, prout in antiquis registorum codicibus continentis litterarum impignoratiarum

46 336 és DF 287 769–287 770; 1498: DL 37 718; 1503: DF 260 294; 1507: DL 30 965; 1508: DF 255 076; 1520: DF 244 563 [TTár 1907. 118] és DL 47 374; 1524: DF 260 303–260 304, DF 252 623. Egy eredeti, de közlése óta megsemmisült 1504. évi oklevél a leírás szerint ugyancsak három gyűrűspecséttel volt megerősítve, lásd *A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömrői levéltára*. (Archivum Gyömröense gentis comitum Teleki de Szék). Írta és összeállította dr. IVÁNYI Béla. Kiadja a gr. Teleki család gyömrői ága, Szeged, 1937. 424. sz.). Egy további oklevél csak egykorú másolatként maradt fenn: 1508: DF 260 457.

55 HunyadmÉvk V(1887–1888). 108–109 (1531. XI. 21.); ENMLt, iktári Bethlen cs lt, R. VI. fasc. 184 ½/9 [= Uott., középkori oklevelek, 179. sz.], csonka oklevél, 1536. III. 7.).

56 PATAKI: *Hunedoara* 200–201 (1528. V. 29., a közlés szerint gyűrűspecst töredékével); Uo. 201–202 (1528. VI. 9., a közlés szerint több gyűrűspecst nyomával); Uo. 203–205 (1528. XI. 3., a közlés szerint pecsételés nyoma nélkül).

57 Hunyad vm.: ENMLt, Bánffy cs nemzetségi lt, 1573. II. 10.; ENMLt, Gyulay-Kuún cs lt, 1597. V. 11. – Az eddig idézettekkel kívül ugyancsak az ispán és a szolgabírák két vagy három gyűrűspecstjével vannak megerősítve a többi erdélyi megye 16. századi oklevelei is (ezek felsorolásától itt eltekintek); Küküllő megye *universitasának* nevében kelt oklevél is két gyűrűspecséttel van megerősítve (MNL OL, Radák cs lt, 1588. II. 15.). Az itt felsorolt iratokat FEJÉR Tamás szívességéből ismerem.

58 Kovács András (Kvár) és LŐVEI Pál (Bp.) szíves szóbeli közlése.

clarius continetur et inveniebatur et eodem littere impignoratiue nunc propter tutiorem conservationem et custodiam e manibus prefatis exponentis abalienate fuissent et idem exponens modo renovationis huiusmodi litterarum impignoratiuarum de ipso registro et codice ipsius sedis vestre iudicarie admodum speret [?] concessuras pro tuitione iuris sui, quapropter requirimus vestras nobilitates nichilominusque auctoritate officii nostri vobis in persona regia committimus et mandamus, quatenus agnitis presentibus de predicto registro et minuto prenotate sedis vestre continentia, prout sunt et iterum novas et alias litteras impignoratiuas factum prescriptrarum portionum suarum possessionariarum impignoratiuarum sub sigillis vestris annotato exponenti per notarium ordinarium iam fate sedis vestre confici et emanari facere noveritis et eidem exponenti dare et concedere debeatis communis iustitia suadente caventes tamen, ne fraus aut dolus in hac parte eveniat aliqualis, secus non facturi. Datum in oppido Thorda, in congregatione regnicolarum feria [!] proxima [!] festum beatorum Petri et Pauli apostolorum, anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo quarto.

Belefoglalva Torda vármegye 1494. július 21-én kelt oklevelébe (2. sz.), erdélyi káptalan országos lt-ban: DL 36638 és ENMLt, Jósika cs hitbizományi lt (DF 257 561). – A regesztában a DL 36 638 névalakjai.

2. 1494. július 21., Torda

Nos Nicolaus Zekel et alter Nicolaus de Saswar comites, item Gregorius Cheghedy de Zenthgyewrgy et Stephanus Zonda de Thurczan, iudices nobilium comitatus Thordensis, memorie commendamus, quod, cum nos unacum nobilibus dicti comitatus feria secunda proxima ante festum Beate Marie Magdalene Thorde, sede videlicet nostra iudicaria pro tribunali consedissemus, tunc nobilis Ladislaus de Bogath e medio aliorum nobilium in nostram et eorundem nobilium comprovincialium exurgens presentiam presentavit nobis litteras preceptorias magnificorum dominorum Ladislai de Lossoncz et Bartholomei Dragffy de Bewlthewk, wayuodarum Transsilvanensium et Siculorum comitum, dominorum nostrorum metuendorum, quas honore, quo tenemur, recepimus in hec verba: <*Következik Losonci László és Drágfi Bertalan erdélyi vajdák 1494. [június 29. körül] kelt oklevele, 1. sz.*> Unde nos unacum nobilibus comprovincialibus prenotatis visis et intellectis tenoribus prefatarum litterarum preceptoriarum dominarum wayuodarum obedire volentes, ipsum antiquum registrum et codicem nostrum prefate sedis nostre iudicarie cum eodem notario nostro ordinario dicte sedis nostre ad sedem nostram iudicariam adduci et ipsum registrum investigari et requiri fecimus, in quo quidem registro nostro dicte sedis nostre prescriptas litteras impignoratiuas prefati Ladislai Bogathi sic consignasse comperimus et reinvenimus in hec verba, qualiter prefatus Ladislaus de Bogath coram comite et vicecomite et iudicibus nobilium dicti comitatus eotunc existentibus personaliter constitutus onera et quevis gravamina filiorum suorum et filiarum suarum, fratrum et consanguineorum suorum, si in infrascriptis persistere nollent, in se assumendo oraculo vive vocis fassus extitisset in hunc modum, quomodo ipse pro aliquibusdam suis necessitatibus ipsum urgentibus evitandis totales portiones suas possessionarias in possessionibus Puzthazenthmyklos et Sospathak, omnino in predicto comitatu Thordensi existentibus habitas ipsum iure hereditario concernentes simulcum cunctis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, utpote terris arabilibus, agris, pratis, fenilibus, silvis, nemoribus, aquis aquarumque decursibus, et generaliter cum omnibus utilitatibus integritatibus ad easdem prescriptas portiones possessionarias iure et ab

antiquo spectantibus et pertinere debentibus quovis nominis vocabulo vocitatis et nominatis nobili et agili quondam Blasio Meggyes de Erdewzenthgyergy in et pro decem florenis puri auri plene ab eodem receptis atque levatis usque tempus remissionis et redemptionis pignori obligasset tali modo, ut, dum temporis in eventu ipse dictus nobilis Ladislaus de Bogath aut sui posterii ipsas prescriptas portiones possessionarias eiusdem Ladislai Bogathy ab eodem nobili quondam Blasio Meggyes redimere et remutare vellet vel haberet potestatis facultatem, tunc idem Blasius Meggyes rehabitis ipsis decem florenis eidem Ladislao de Bogath aut suis posteris remittere debeat et teneatur absque omni calumnia sive processu litis; assumpsisset etiam idem Ladislaus de Bogath eundem Blasium de Meggyes in pacifico dominio dictarum portionum possessionariarum et utilitatum earundem usque tempus redemptionis contra quoslibet iuridice impetitores tueri et protegere propriis suis laboribus et expensis vigore et testimonio presentium mediantem. Super qua quidem fassione eiusdem Ladislai de Bogath secundum litteratorum mandatum pefatorum magnificorum dominorum wayuodarum de novo, secundum continentiam registri nostri dedimus litteras nostras sub sigillis nostris emanatas. Datum Thorde in sede videlicet nostra iudiciaria, die quo supra, anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo quarto.

Belefooglalva Fráter György váradi püspök, kincstartó és királyi helynök 1547. május 7-i (III. d. f. VI. p. Viti et Modesti mart.) oklevelébe, amit szamosfalvi Mikola László alhelytartó 1547. június 19-i (sab. p. Inv. s. cr.), megpecsételés nélküli oklevele írt át, erdélyi káptalan országos lt-ban: DL 36 638. – Ezekkel együtt átírta az erdélyi káptalan 1764. április 24-i oklevele, ENMLt, Jósika cs hitbizományi lt (DF 257 561).

WAS THERE A COUNTY SEAL AND PROTOCOL IN MEDIEVAL TRANSYLVANIA?

Keywords: *Transylvania, Middle Ages, protocols (protocolla), county seal, Hunedoara/Hunyad County, Torda/Turda County.*

This article attempts to answer the question regarding the existence and usage of county protocol and county seal in medieval Transylvania. In 1547, Mihály Damokos of Cernatu de Jos/Alsócernáton, the supposed descendant on the mother's line of László Bogáti, presented the transcript resuming the contents of an undated document which, allegedly, had been copied by the officials of Turda/Torda county from their protocols in the year 1494, at the request of the Transylvanian voivodes Ladislas Losonci and Bartholomew Drágfi. Data referring to the conveyance of the estates mentioned in the transcript do not appear in any other medieval documents; the transcript is undated and does not mention the names of the issuers but contains a number of typical diplomatic *formulae*. The sixteenth-century charter which preserved all these earlier documents is not authenticated with a seal. Except for this questionable case, Transylvanian county protocols from this period are not known. Reliable data confirming the keeping of such protocols can be produced only from the second half of the sixteenth century. The original seal of Hunedoara/Hunyad County, allegedly from 1490, is missing at present and it does not appear on any county documents issued before 1542. The impression of this seal is known from nineteenth-century collections of seal impressions and drawings; based on the stylistic features appearing on these drawings and seal impressions, the seal is not from the medieval period.

A EXISTAT OARE ÎN TRANSILVANIA MEDIEVALĂ PROTOCOL
ȘI SIGILIU COMITATENS?

Cuvinte-cheie: *Transilvania, ev mediu, protocol comitatens, sigiliu comitatens, comitatele Hunedoara și Turda.*

Acest studiu se ocupă de chestiunea utilizării protocolului și sigiliului comitatens în Transilvania medievală. În anul 1547 un pretins urmaș pe linie feminină a lui Ladislau Bogáti, Mihai Damokos din Cernatu de Jos a prezentat în forma unui transumpt rezumativ un document nedatat al comitatului Turda, care ar fi fost transcris în 1494 din protocolul propriu (comitatens) la porunca voievozilor Ladislau Losonci și Bartolomeu Drágfi. Înstrăinarea posesiunilor amintită în document nu este susținută de alte surse contemporane, documentul este nedatat și nu dă numele emitenților, însă conține formule diplomatice stereotipe. Documentul cadru din secolul al XVI-lea nu este întărit în nici un fel. În Transilvania însă nu cunoaștem alte mențiuni ale protocoalelor medievale comitatense, date sigure despre existența unor astfel de protocoale avem doar din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Pretinsul sigiliu din anul 1490 al comitatului Hunedoara nu a fost folosită pentru întărirea documentelor acestui for de judecată anterioare anului 1542. Amprente sigilare ale acestei peceți s-au păstrat doar în colecții de amprente sigilare sau desene din secolul al XIX-lea; stilul acestora însă nu este medieval.

DÁNÉ VERONKA*

LIBER BARONATUS A FEJEDELEMSÉ GKORI ERDÉLYBEN
(1541–1658)**

Kulcsszavak: *liber baronatus*, jogtörténet, Erdélyi Fejedelemség

Bizonyára minden kutató számára jól ismert az a helyzet és érzés, amikor egy kérdéssel más-más szálon futó vizsgálódásai során újra és újra szembesül (ha úgy tetszik, minduntalan eléje tolakodik), s bár esetleg valamilyen mértékben, vonatkozásban sikerül tisztáznia, továbbra is ott mocorog az elégedetlenség, hiányérzet, hogy az általa adott válasz nem kellőképpen világos, és a kérdéskör mögött – a rendelkezésre álló adatok alapján – többet gyanít. Az erdélyi liber baronatussal, pontosabban annak tényleges működésével, egy évtizede, a Bocskaiak görgényi-vécsi szabad urasága, Bocskai Miklósnak emiatt Torda vármegye nemesi universitasával kialakult ellentéte kapcsán foglalkoztam először, elsősorban jogtörténeti szempontból és elsősorban erre az adott esetre összpontosítva.¹ Az azóta eltelt esztendőknél nyilvánvalóvá vált, hogy ez csupán pillanatfelvételnél tekinthető, és több fontos kérdésre csak akkor adható – remélhetőleg kimerítőbb – válasz, ha egyrészt az eddigi kutatás pillanatképeit, azaz minden egyes ismert esetet sorozatba rendezve mozgóképpé alakítjuk, másrészt sokkal szélesebb kontextusba, a korszak történéseinek folyamatába helyezve vizsgáljuk.

Magával az „intézménnyel” a 19. század utolsó évtizedeitől kezdődően foglalkozott a kutatás, időről időre felbukkant a szakirodalomban. Mindmáig e tekintetben Schiller Bódognak a főrendiség kialakulásáról írott munkája a leggyakrabban hivatkozott,² annak ellenére, hogy a középkor vonatkozásában Engel Pál már két évtizede figyelmeztetett az általa alkalmazott módszer elhibázott voltára, és ebből következően megállapításai túlhaladottságára.³ Ami a kora újkori erdélyi liber baronatust illeti, kétségtelen, hogy szintén elsősorban Schillerhez vezethető vissza több olyan megállapítás, amely hosszú ideig a tisztánlátást akadályozta. Vitathatatlan, hogy egyes elemeket, tényeket helyesen ismert fel és értékelt (így például a megyei igazságszolgáltatás alóli mentességet és az adott területen teljes bíraskodási jogható-

* DÁNÉ Veronka (1974), PhD, történész, a Debreceni Egyetem Középkori, Korajújkori Magyar Történeti és Segédtudományi Tanszékének egyetemi adjunktusa, Debrecen. E-mail: dane.veronka@arts.unideb.hu.

** A tanulmány az OTKA K 112291 pályázat keretében készült.

1 DÁNÉ Veronka: *A Bocskaiak Erdélyben – Törvénytelen liber bárók? = „Frigy és békesség legyen ...” A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Szerk. PAPP Klára–JENEY-TÓTH Annamária. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2006 (A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VIII). 111–118.

2 SCHILLER Bódog: *Az örökös főrendiség eredete Magyarországon*. Kilián Frigyes utóda, Bp., 1900. 262–287, különösen: 280–282. (63. jegyz.)

3 ENGEL Pál: *Néhány XIV. századi erdélyi alvajda származása = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. KOVÁCS András–SIPOS Gábor–TONK Sándor. EME, Kvár, 1996. 176.

ságot, amelyben, véleménye szerint, az erdélyi liber baronatus fogalma ki is merült).⁴ Azonban az erdélyi fejlődés tekintetében is ugyanazon általános igazságok, általános szabályok megállapításának elve, vágya vezette zsákutcába, mint a Mohács előtti időszak esetében. Az általánosítás ugyanis óhatatlanul „összemosáshoz” vezetett, fogalmi szinten mindenekelőtt, így a „német birodalmi bárókkal”,⁵ liber comitatusszal, az örökös grófsággal/ispánsággal.⁶ Utóbbival azonban csak bizonyos esetekben tekinthető azonosnak, pontosabban bizonyos esetekben az örökös ispánságot/grófságot szabad urasággal együtt nyerték el, gyakorolták. Jelzésértékű, hogy magával az örökös ispánsággal nem voltak gondjai az erdélyi rendeknek, azaz nem tiltakoznak ellene, legalábbis eddig egyetlen eset sem ismert. Hasonlóképpen zavart okozott Schiller a bizonyos mértékben a mágnássá, báróvá emeléssel való megfélemltetéssel, ezek beemelésével a liber baronatus tárgyalásába. Koncepciója miatt ugyanakkor sem a liber baronatusi címmel, kiváltságokkal felruházott személyekre, sem az általuk ilyen jögon birtokolt uradalmakra, ezek történetére, jellegére nem fordított alaposabb figyelmet, nem különítette el (ahogyan a kutatás a későbbiek folyamán sem) az uralkodó, illetve kincstár, valamint az egyház (természetesnek tekinthető) immunitását, szabad uraságát és a magánszemélyek által gyakoroltat. Az eddigiek után nem meglepő, hogy a liber barók megjelenésének korszakára sem figyelt fel, vagy hogy a kétségkívül nagyrészt azonos alapokról induló, de ekkor már nyilvánvalóan külön utas erdélyi fejlődést a királyságbelivel kívánta azonosítani, meglehetősen vitatható, bizonytalan és erőltetett fogalmi megfeleltetések árán is.⁷

Schillert követően a 20. században a kérdéssel a gyalui váruradalom kapcsán Jakó Zsigmond foglalkozott, Sennyei Pongrác itteni liber baronatusát tárva fel.⁸ Igaz, hogy csupán erre az egy esetre és summásan tért ki, ugyanebben az évben egy másik tanulmányában viszont egy korábban figyelmen kívül hagyott tényre hívta fel a figyelmet: liber barói jogokkal együtt birtokolt (vár)uradalmakkal – egy, könnyen magyarázható, érthető kivétellel – az ország stratégiai fontosságú pontjain nem találkozunk.⁹ Majdnem három évtizeddel később a Kővár vidéki társadalomról írott munkájában Szentgyörgyi Mária próbálta meg definiálni a fogalmat, részleges sikerrel, eleve hibás kiindulópontból, ugyanis az általa említett időpontban Kővár már több évtizede az ország egyik végvára, kincstári birtok volt, más törvényhatóság alóli mentessége természetes.¹⁰ A kérdést a múlt században utoljára a vármegyei filiális szék és ennek kapcsán az erdélyi úriszék fejlődését vizsgálva Kiss András tűzte napirendre.¹¹ Az eddig elmondottak jól szemléltetik a mozaikosságot, részleges eredményeket, ilyennek tekintem a már említett tanulmányomat is. A következőkben a Schiller-féle nézőpontot megfor-

4 SCHILLER: *i. m.* 280.

5 Uo.

6 Uo. 281–282.

7 Uo. 281.

8 *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Bevezetéssel ellátva közléstesi JAKÓ Zsigmond. Erdélyi Tudományos Intézet, Kvár, 1944. XVI.

9 JAKÓ Zsigmond: *Belső-Szolnok és Doboka magyarsága az újkorban = Szolnok–Doboka magyarsága*. Szerk. SZABÓ T. Attila. Dész–Kvár, 1944. 82.

10 SZENTGYÖRGYI Mária: *Kővár vidékének társadalma*. Akadémiai, Bp., 1972 (Értekezések a történeti tudományok köréből 56). 27, 30–33.

11 KISS András: *A vármegyei filiális szék keletkezéséről = Uő: Források és értelmezések*. Kritérium, Buk., 1994. 39–69, különösen 55–62.

dítva, a hiányolt szempontok beemelésével, az egyedítől (az egyes pillanatfelvételtől) az esetleges, korántsem törvényszerű általános felé haladva kísérlem meg a liber baronatus erdélyi fejlődésének, működésének bemutatását.

Természetesen a szabad uraságot az uralkodó adományából lehetett elnyerni. Az ismert ilyen jellegű adományleveleknél azonban jóval több szabad uraságról tudunk, ez pedig csak részben magyarázható a források pusztulásával. Ráadásul az ilyen jogú területek számbavételkor egy igen érdekes jelenségre, tényre figyelhetünk fel, ezért úgy vélem, mindenekelőtt a szabad uraságok inventáriumát kell összeállítani. A szakirodalom a liber baronatusok felsorolásának rendjén kiindulópontként vagy kizárólag az 1607. júniusi (esetleg a későbbi, 1630., 1635., 1639.) országgyűlési artikulust¹² használja, illetve néhány olyat, amelyekre vonatkozóan nemes egyszerűséggel elhallgatják forrásaikat, következésképpen mindaddig, míg/ha ezek előkerülnek, nem vehetjük számításba. (Ez a helyzet a Schiller felsorolásában szereplő Torockó és Hunyad esetében.¹³ Utóbbi feltételezhetően az enyingi Törökök örökös ispánsága miatt kerülhetett Schiller felsorolásába). Az említett 1607-es törvénycikk azonban önmagában biztos alapnak sem használható, mivel, mint az alábbiakból kiderül, maguknak a területeknek a vonatkozásában sem teljes. Másodsorban pedig az artikulusok normatív jellegükből fakadóan természetesen nem adnak választ arra a kérdésre, hogy az illető terület (uradalom, tartomány) mióta liber baronatus? (A korszak, időpont kérdésére a későbbiekben még visszatérek, mivel véleményem szerint nagyon fontos a téma szempontjából.) Ráadásul gyakran a birtokos személye, annak státusa is rejtve maradt. (E tekintetben az utóbbi években folyó birtokos társadalomra vonatkozó kutatások, illetve a vármegyei jegyzőkönyvek hoztak értékes adatokat.)

Időrendben haladva I. Ferdinánd 1541. februári adománylevelében bukkan fel a „liber dominus et comes perpetuus castri/terrae Fogaras” cím Nádasdy Tamás, Mayláth István, Szalay János fogarasi birtoklása kapcsán. Werner György és Bornemisza Pál püspök, Ferdinánd biztosai 1552/53-ban ugyancsak Fogarasról jelentették ki, hogy „Mayláth Istváné volt, de most somlyai Báthory Andrásé, a várhoz nagy uradalom és földterület tartozik, amely mentes a contributiótól és más terhektől, és emiatt minden más magyarországi és erdélyi várnál jelesebb, és mindig királyi tulajdonban szokott lenni”.¹⁴ (Ugyancsak királyi birtokként sorolják fel Almás, Léta, Küküllő, Déva és Görgény várát, uradalmait.¹⁵) Ugyanezt az állapotot tanúsítja az 1558. szeptemberi gyulafehérvári országgyűlés artikulusa. A rendek azon panaszára ugyanis, hogy Fogaras és birtokosa nem viseli a közterheket, becikkelyezték, hogy a királyné kényszerítse a többi országlakóval egyenlő hozzájárulásra.¹⁶ Ugyanekkor a moldvai vajda által (akárcsak a Mohácsot megelőző korszakban) a király kegyelméből birtokolt küküllővári

12 *Erdélyi országgyűlési emlékek. 1540–1699. I–XXI.* Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp., 1875–1898. (a továbbiakban EOE) 1607: V. 501–502.; 1630: IX. 86.; 1635: IX. 432, 1639: X. 222.

13 SCHILLER: *i. m.* 280.

14 Közli OBORNI Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556.* Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp., 2002 (Fons könyvek 1). 108.

15 Uo. 108–109.

16 „quod cum districtus terrae Fogaras in hoc regno existat, curaue impensis et defensione Maiestatum suarum sacrarum et fidelium regnicolarum suorum defendantur et conseruentur, cum eisdem regnicolis aequalia onera sentire, supportareque debeant, ad quod praestandum ut Maiestates suae Sacrae possessorem eiusdem terrae Fogaras cogere dignetur [...]” EOE II. 106.

váruadalom hasonló immunitását és népeinek erdélyi törvényeken kívüliségét kifogásolták és szüntették meg a rendek.¹⁷ 1573-ban viszont Miksa Bekes Gáspár János Zsigmondtól nyert fogarasföldi örökös ispánságát (implicite liber baronatusát) erősítette meg, egyben a királyi joggal is megadományozva.¹⁸ Közismert, hogy Miksa és Báthory István viszonya ekkortájt már meglehetősen feszültté vált, ahogyan az utóbbi és Bekes közti is. (Megjegyzésre érdemes, hogy 1585. május 12-i végrendeletében Báthory István éppen Fogaras adó- és teherviselés alóli mentessége miatt rendelkezett úgy, hogy ennek ellensúlyozására mindenkori tulajdonosa kétszáz lovas és 100 gyalogost – jó katonákat, nem bojárokat – köteles kiállítani általános hadfelkelés esetén.¹⁹)

Ezt követően csaknem húsz esztendeig a források – egyelőre – nem említik a szabad uraságot, hogy aztán majd két évtizedig, ha nem is folyamatosan, de a korábbiakhoz viszonyítva szinte „dúskáljunk” az adatokban. 1591-ben Alfonzo Carillo atya egyik levelében a katolicizmus pozícióinak visszahódítása kapcsán megemlíti, hogy erre komoly reményük lehet például Fogaras vidékén, amelynek teljhatalmú birtokosa Báthory Boldizsár, és ott azt tesz, amit akar.²⁰ Fogarast Bethlen Farkas szintén Báthory Boldizsár baronatusának mondja.²¹ 1598 októberében Szuhay püspök és Istvánffy Miklós, Rudolf erdélyi biztosai az országlakosok és a kincstár számára igen káros praerogativa vagy még inkább abusus megszüntetését kérték az uralkodótól, tudniillik Bocskai István görgényi és Náprágyi Demeter püspök, kancellár gyalui liber baronatusát, mivel ezek „nullae in publicum contributiones, nulla subsidia, nulli milites, nulla annona, nihil auxilii confertur”.²² 1599 márciusában hasonló kérést fogalmaztak meg a rendek a visszatért és éppen újra lemondani készülő Zsigmondhoz.²³ (Vélhetően ez volt az a kérelem, amelyre majd az 1607-es artikulusban utaltak a rendek.) Azontúl, hogy a biztosok adó-, hadügyi vonatkozásban meglehetősen pontos meghatározását adják a szabad uraságnak, a jelentésük érdekessége, hogy az 1599-es cikkely szövegétől eltérően Náprágyinak nem püspökként, hanem kancellárként való birtoklásáról beszél. Újabb szinte évtizednyi szünet után a már említett, 1607-es artikulus mondta ki megszüntetését, Görgényt, Vécset és

17 „bona spectabilis ac magnifici domini Vayuodae Moldauiensis, per Maiestates suas sacras dominationi suae magnificae concessa, eiusdemque servitores ita in hoc regno habere, et conseruari facere, ut aequalia onera publica contributionis et emergentium necessitatum, iuriumque processus subire tollerareque debeant, et pro factis eorum contra comites de remedio opportuno animaduertere, ne de cetero similia facinora perpetranda attentare audeant.” Uo.

18 „János Zsigmond Fogaras földjét szabad báróságként adta neki, és azt állította, hogy ő senki hatalmának nincs alávetve”. BETHLEN Farkas: *Erdély története*. III. (1571–1594). Ford. BODOR András. Enciklopédia–EME, Bp.–Kvár., 2004. 20; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Kancelláriai Levéltár, A 57. Magyar Királyi Könyvek, III. kötet. 1055–1056. (<http://mnl.gov.hu/adatbazisok>)

19 *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*. II. 1576–1586. Közrebocsátja VERESS Endre. Erdélyi Tudományos Intézet, Kvár, 1944. 299–300.

20 *Monumenta Antiquae Hungariae* III. (1587–1592) Ed. Ladislaus LUKÁCS S. I. Romae, 1969. 615, 630.

21 Wolffgangus BETHLEN: *Historia de rebus Transsylvanicis*. Tom. III. Cibinii, 1783. 489; BETHLEN Farkas: *Erdély története* IV. (1594–1597). Ford. KASZA Péter–S. VARGA Katalin. Enciklopédia–EME, Bp.–Kvár, 2006. 90.

22 EOE IV. 214–215.

23 EOE IV. 276. A kiadó figyelmét az 1598-as kérelem említése nyilván elkerülte, ezért nyilvánította hibásnak a „kívántuk” változatot. Lásd Uo. 2. jegyz.

Dévát nevezve meg. A következő év májusában Torda vármegye nemesi universitasa sérelmezte, hogy Bocskai Miklós görgényi és vécsi uradalmaiban „szabados úrként” jár el.²⁴ Fellépésüknek meg is lett az „eredménye”: szeptemberben Báthory Gábor a görgényi váruradalmat 36 ezer aranyforintban, a vécsit pedig 60 ezer magyar forintban inskribálta és megerősítette ezen jogaiban,²⁵ 1609 május 20-án pedig ugyanezekkel ruházta fel Sennyei Pongrácot gyalui (és minden más, országbeli) uradalmában.²⁶ A Sennyei esete után már a meglepetés erejével sem hat, hogy az 1609. októberi (amely Homonnai Bálint birtokainak, feltehetően kővári uradalmának, adózás alóli immunitását is említi) országgyűlés tiltása²⁷ ellenére, a diéta után alig néhány héttel liber baronatusi jogokat adományozott Kornis Boldizsárnak is.²⁸ (Az azonban említésre méltó, hogy a Királyi Könyvekben egyik privilégiumnak sem találjuk nyomát, holott Sennyei adományának napján három, Kornisen pedig egy feljegyzés bevezetésre került.) Az 1609-es, illetve az 1610. márciusi diéta tiltásait²⁹ 1614 februárjában (szintén az adózással kapcsolatosan),³⁰ majd 1620-ban megújították,³¹ immár a területek megnevezése nélkül, hatálya alól Fogarast emelve ki. Az 1658-ig terjedő évtizedekben Újtorda (az idetelepített katonaelemek vármegyétől való independentiája, 1628),³² Szunyogh Gáspár kövesdi jószágga (gonosztevők üldözésének „kisajátítása”, 1631),³³ Kun László máramarosi birtokai (a cirkálónak birtokaira való be nem bocsátása, 1633),³⁴ Zaránd és Szörény megyebeli valamiféle liber baronatusság (1635),³⁵ a Bihar vármegyei hajdúk (1634),³⁶ Jósika Gábor Szörény vármegyétől való independentiája (1639)³⁷ és megnevezetlen máramarosi birtokosok (1650)³⁸ kerültek az

24 *Torda vármegye jegyzőkönyvei I. 1607–1658.* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléte-szi DÁNÉ Veronka. EME, Kvár, 2009 (Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1). 51.

25 *Erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek DVD.* Szerk. GYULAI Éva. Bp. 2004. VIII. 70–72. A görgényi uradalmat ekkor 11 egész- és 11 részbirtok, a vécsit hat teljes, nyolc részbirtok és hat praedium alkotta.

26 Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (a Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Fiókja [Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României] kezelésében), kissennyei Sennyei család levéltára (Fond familial Sennyei), Fasc. Privilegiorum nr. 7.

27 EOE VI. 166. (15., 18. art.)

28 T. ORGONA Angelika: *A göncruszkai Kornisok. Két generáció túlélési stratégiái az erdélyi éltben (1546 k. –1646).* PhD disszertáció, 2007. 129. (Online: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/orgona/disszert.pdf>) Az adománylevél kelte: 1609. okt. 26.

29 Uo. 175–176.

30 Uo. 420.

31 EOE VII. 543.

32 EOE VIII. 485.

33 „Mivel kegyelmes urunk Szunyogh Gáspár az kövesdi jószágra oly privilegiumot extrahált volt, hogy az malefactorok büntetése, kergetése, csak ő rajta álljon, végeztük, hogy ott sem lehet liber baronatusság; ezért observáltassék ott is az régi usus.” EOE IX. 269.

34 „Kún László urannak is az mennyi jószágga Máramarosban vagyon, concludáltuk, hogy az vármegye ispáni abban is, mint másokéban, szabadosan inquiráljanak és exequáljanak is [...]” Uo. 321–322. Kérdés, hogy Kun magatartásában mennyire játszott szerepet szatmári főkapitánysága, illetve 1626-ban szerzett bárói címe. Magyar Királyi Könyvek VII. 518–520. (<http://mnl.gov.hu/adatbazisok>)

35 Uo. 432.

36 Uo. 402.

37 EOE X. 222.

38 EOE XI. 74–75.

országgyűlésen a rendek célkeresztjébe. Összesítve tehát Déva, Fogaras, Görgény, Gyalu, (esetleg Kővár) és Vécs váruradalmakkal, Máramaros, Szörény, Zaránd vármegyékkel és itt birtokos magánszemélyekkel, illetve két elkülönülő esettel, Újtordával és a Szunyogh Gáspár birtokolta kövesdi uradalommal kapcsolatban merült fel a szabad uraság. (A Kornis Boldizsáré nem került az országgyűlés napirendjére.) A korábban említett sajátos jelenség futó áttekintésre is világossá válik: csaknem kizárólag olyan területekről van szó, amelyek: 1. királyi (esetlegesen a vazallus román vajdák által birtokolt) vagy püspöki birtokok voltak a Mohács, illetve az 1541 előtti időszakban és azt követően is; 2. az ország olyan peremvidékei vagy speciális feladatot ellátó lakosságú területei, amelyeknek ebből kifolyólag sajátos helyzetük volt (Máramaros, Szörény, és ide illeszthető mint kiváltságolt katonanépesség elvileg Újtorda is). Talcán kínálta magát tehát az a következtetés, amelyet magam is korábbi kutatásaim alkalmával levontam, hogy a liber baronatusi jog ezekben, akárcsak a jus regium, vagy eleve benne lappangott, vagy a sajátos fejlődésből fakadt, és az esetleges fejedelmi adomány ezt csak szentesítette. A válasz azonban korántsem ilyen egyszerű. Egyrészt azért, mert ha valóban csak ebből eredt volna, akkor folyamatosan, azaz minden magánbirtokos esetében így kellett volna viselkedniük, ez pedig egyáltalán nem így történt. Erre részben magyarázatul szolgálhat a fejedelmi/uralkodói adomány esetleges hiánya, ám egyelőre mindössze hétről (Nádasdy és társai, Bekes Gáspár, Báthory Boldizsár, Bocskai István és Miklós, Sennyei Pongrác, Kornis Boldizsár) van tudomásunk, az esetek pedig, mint látható, ennél számosabbak. Felmerült az a gondolat is (Schiller véleményét követve), hogy mivel mindannyian nagyságosok, egy-két kivétellel országos méltóságok, főtisztségek viselői, esetlegesen ezzel jár, járhatott együtt a szabad uraság, és ezt beleértik a magnificusi címbe, jogállásba. Mivel nincs nyoma annak, hogy a kortárs magnificusok hasonló előjogokkal éltek volna, vagy egyáltalán ilyeneket vindikáltak volna, ezt a magyarázatot el kellett vetni.

Mi szükséges tehát ahhoz, a fejedelmi kegyen túl, hogy az illető terület az adott pillanatban, adott magánszemély birtoklása idején ezzel az immunitással rendelkezék, szükséges-e egyáltalán bármi más? Mi a magyarázata az olyan személyek, területek szabad úrként, illetve szabad uraságként említésének, amelyek nem rendelkeztek ilyen jogokat biztosító kiváltságlevéllel, és sohasem voltak fiscalis birtokok? Minden egyes eset alapos vizsgálata nyomán körvonalazódott annak a lehetősége és egyben szükségessége is, hogy a liber baronatus különböző típusait meghatározzuk. Az első a teljes jogú szabad uraság, azaz a jogállási, joghatósági, bíraskodási, adóügyi immunitások egészét felölelő. Itt két vonatkozásban pontosítani kell: Sennyei adománylevelének tanúsága szerint a bíraskodási joghatóság saját jobbágyain kívül kiterjedt az adott területen lakókra („super quibusvis delictis et excessibus colonorum suorum ac aliorum ibidem residentium”³⁹), a gonosztevők üldözése pedig egyaránt jelentett kiváltságot, de egyben kötelességet is („in iisdem bonis inquisitiones peragere ac malefactores juxta demerita punire debeant et teneantur”⁴⁰), a közrend biztosítása érdekében. Talán nem véletlen, hogy a megyei nemesség éppen erről az oldalról indított támadást. Ami pedig az adóügyet illeti, szintén a Sennyei-privilegium szerint az adott területen a dézsmaszedés jogát is magában foglalta („necnon universis decimis”⁴¹). A második kategóriát azok az esetek alkotják,

39 Sennyei lt, Fasc. privilegiorum nr. VII.

40 Uo.

41 Uo.

amelyekben a liber baronatusi jogkörök csak valamely részének, elemének birtoklásáról beszélhetünk, amelyet azonban az erdélyi társadalom szabad uraságként határozott meg.

Mivel ezek az utóbbi kategóriába tartozók könnyebben leválaszthatóak és lezárhatóak, velük kezdeném. Egyértelműen idetartozónak – mint joghatósági szabad uraságot – kell tekinteni Jósika Gábor vármegyétől való függetlenségi kísérletét, a máramarosi egyes birtokosok ellenállását a cirkálással szemben – mindkét esetben a megye határvidékjellegét is kihasználva (bár további adatokra lenne szükségünk) –, az újtordaiak „függetlenségét”, Szunyogh Gáspár és Kun László bíraskodási liber baronatusát, hiszen mindkettő esetében csak a gonosztevők üldözéséről, megbüntetéséről van szó. Ugyanide sorolható Homonnai Bálint birtokainak adómentessége is, mint az „közteherviselési” szabad uraság példája, amelyben valószínűsíthetően a birtokok korábbi Kővárhoz tartozása játszott szerepet. Ebben az esetben is több konkrétumra lenne szükség. A csak általánosságban említett szörényi, zarándi szabad uraság kérdését egyelőre függőben kell hagynunk.

A fentiek leválasztása után a klasszikus, azaz teljes jogú szabaduraság-csoportot „visszaeső módon” csupán három terület, Fogaras (mintegy 60 falu), Görgény (1598-ban 19 egész- és 6 részbirtok, köztük egy mezőváros és egy sókamara⁴²), többször Véccsel együtt (általában mintegy tíz egész- és részbirtok, Bocskai 1597-es adománylevelében összesen 21⁴³) és Gyalu (1609-ben 14 egész-, illetve részbirtok és Zilah mezőváros⁴⁴), illetve ezek öt (az 1540-es évekbeli fogarasi társbirtokosokat, Nádasdyt, Mayláthot, Szalayt ideszámítva hat) magánbirtokosa, Bekes Gáspár, Báthory Boldizsár, Bocskai István és Miklós, valamint Sennyei Pongrác alkotja. (Dévát óvatosan számíthatjuk ide, mivel egyelőre csupán utalás szintjén tudjuk, ilyen immunitással élt.) Báthory és Bocskai Miklós esete – esetleg Bocskai István is ide sorolható – speciális, hiszen az uralkodócsalád tagjai az uralkodó életében kapták meg a fogarasi, illetve görgényi (és vécsi) uradalmat. (Az új fejedelem általi elismertetés gondjával ugyan csak utóbinak kell szembesülnie, ám, egyedülként, az öröklésre hivatkozhatott.) Rögtön szembeötlő: zömmel ők – tehát a két Bocskai és Sennyei (valamint Kornis) – azok, akik paradox módon, azaz de jure (az ország törvénye szerint) törvénytelenül, de facto legálisan, fejedelmi adomány alapján gyakorolták ezeket az előjogokat. Önkéntelenül adódik két kérdés, amely a korábban feltett, liber baronatushoz szükséges más tényezőkre vonatkozó kérdés megválaszolásához is hozzásegít: 1. Miért éppen ők részesültek ebben a különös kegyben? 2. Mi állhat az uralkodói döntés hátterében (miért enged át, akár inscriptio jogán is, erdélyi viszonylatban hatalmas uradalma(ka)t a kincstár érdekeit csorbítva, szabad urasággal is felruházva)? Ebben – véleményem szerint – a már többször említett idő, azaz az adott pillanatbeli politikai helyzet is jelentős szerepet játszott. Kronológiai sorrendben haladva, már Ferdinánd 1541-es adománya is sokatmondó e tekintetben. Még egyértelműbb Bekes esete: 1567-től kezdődő fogarasi uralmát, szabad uraságát, mint már említettem, 1573-ban erősítette meg Miksa, nyilvánvalóan Báthory István akarata ellenére. A későbbi események ismeretében a cél egyértelműnek tűnik. Bocskai István szabad uraságát (igaz, csak bihari és közép-szolnoki birtokai vonatkozásában,

42 *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi BOGDÁNDI Zsolt–GÁLFI Emőke. EME, Kvár, 2006 (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1). (a továbbiakban ErdKáptJkv) 960. sz.

43 JAKAB Elek: *Új adatok Bocskai István életéhez*. Századok XXVIII(1894). 776.

44 Sennyei lt, Fasc. privilegiorum nr. VII.

de a biztosok jelentése alapján igencsak valószínű, hogy a ténylegesen 1598 januárjában birtokba vett⁴⁵ Görgényre és Vécsre is rendelkezett hasonlóval, vagy pedig kihasználva helyzetét, kiterjesztette ezekre is) Báthory Zsigmond 1598. március 29-én kiadott oklevele biztosította.⁴⁶ Közismert: a március 23-i országgyűlés már elrendelte a Rudolfnak leteendő hűségesküt, április 10-én pedig Zsigmond elbúcsúzott az országtól. Augusztusi visszatérésekor visszafogadásában Bocskai kulcsszerepet játszott, ahogyan már 1594-ben is. Dévát szintén Zsigmondnak köszönhette, megint egy figyelemre méltó időpontban. Elsődleges forrással ugyan egyelőre nem rendelkezünk, ám Szamosközy szerint a nagyon megerősített Déva várát a hozzá tartozó, igen jövedelmező mezővárosokkal és falvakkal a nem annyira erős, mint kellemes lakhelyet biztosító Sajó és Vécs kastélyaiért cserébe eszközölte ki Bocskainak a már fejedelmé tett Báthory András bíborostól, Bocskai újabb prágai követsége idején.⁴⁷ Azaz harmadik lemondását követően, 1599 első hónapjaiban. (Bethlen Farkas, Szamosközy nyomán, kis eltéréssel ugyanezt állítja.⁴⁸) Az eddigiek alapján az sem tekinthető véletlen egybeesésnek, hogy 1600 szeptemberében Mihály vajda erdélyi lakóhelyként Fogarast, Görgényt és Vécsét kérte,⁴⁹ ezzel szemben Basta az ország közepén fekvő Gyalut javasolta az uralkodónak.⁵⁰ Bocskai Miklós és Sennyei Pongrác esetében (ahogyan a Kornis Boldizsárban is) Báthory Gábornak valószínűleg a megnyerés, teljes lekötelezés lehetett a célja, ami nem csak nekik, hanem az általuk képviselt politikai csoportosulásnak és II. Mátyásnak egyaránt szólt. Talán nem megalapozatlan arra következtetnünk, hogy a liber baronatust saját hatalmi támaszpontként (esetleg az arisztokrácián belüli erőviszonyok alakításának szándékával) vagy a megnyerés ideiglenes eszközeként a fejedelmi akarat hívta életre. Ahogyan, véleményem szerint, megszüntetésében is az uralkodó legalább annyira érdekelt volt vagy még inkább, mint a rendek. Úgy vélem, ezt a felszámolására tett kísérletek, intézkedések időpontjai is alátámasztják: Rudolf biztosai 1598 októberében, Zsigmond sikeres visszatérését követően próbálták, ugyan nem sok reménnyel, kirántani a talajt a fejedelem legfőbb támaszainak ítélt Bocskai és Náprágyi alól. Az országgyűlés 1607-es tiltásakor Bocskai István végrendelete értelmében Fogaras és Gyalu ugyan a kincstárra szállt,⁵¹ Görgény és Vécs azonban Bocskai Miklós,⁵² Déva Nyáry Pál,⁵³ Kővár pedig elvileg Haller Gábor idősebb fiának öröksége lett volna⁵⁴ (gyakorlatilag Homonnai Bálint szerezte meg). A Bocskai István végakarata ellenére fejede-

45 Iktatás: 1598. jan. 20., ErdKáptJkv 960. sz.

46 JAKAB: *i. m.* 777.

47 *Szamosközy István történeti maradványai 1566–1603*. II. 1598–1599. Kiadta SZILÁGYI Sándor. MTA, Bp., 1876 (Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum XXVIII). 232.

48 BETHLEN Farkas: *Erdély története V.* (1598–1600). Ford. KASZA Péter. Enciklopédia, Bp., 2010. 97.

49 *Basta György hadvezér levelezése és iratai*. I. 1597–1602. Közrebocsátja VERESS Endre. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1909 (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria XXXVII). 420.

50 Uo. 421; *Documente privitoare la istoria românilor*. Culese de Eudoxiu HURMUZAKI. IV. 1. 1600–1649. Academia Română, Buc., 1882. 147.

51 Bocskai István *Testamentomi rendelése*. Előszó, jegyz., szerk. SZIGETHY Gábor. Holnap, Bp., 2001. 21.

52 Uo. 22.

53 Uo. 24.

54 Uo. 23.

lemmé választott Rákóczi Zsigmond nem volt érdekelt az előbbiek liber baronatuságának fenntartásában (talán az sem véletlen, Rákóczi korábbi, nagyon diplomatikus lépéseinek ismeretében, hogy az artikulusból a birtokosok neve kimaradt, azaz nem személyre szóló a támadás.) Megjegyzésre érdemes, hogy az 1630-as években szabad uraságtól megfosztottak közül Szunyogh Gáspár ugyan Bethlen bizalmas híve, kővári főkapitánya volt (1630 augusztusáig) – lehetséges, hogy az itteni, kincstári szabad uraságot terjesztette ki saját birtokaira –, de Bethlen halálát követően Brandenburgi Katalin pártjára állt, majd a gubernátor pártjától elszenvedett vereséget követően távozott Erdélyből. (Az említett kövesdi birtokot Kemény János vásárolta meg.⁵⁵) Kun Lászlót a fejedelem magyarországi hívei között,⁵⁶ Jósika Gábort pedig Esterházy Miklós környezetéhez tartozónak, a fejedelem halála után vissza-beköltözőként, a katolikus párt tagjaként sorolja fel Kemény János.⁵⁷ Az örök gyanakvó Rákóczi tehát szintén nem fűződött érdeke az előjogok biztosításához. Nem lehet csupán a véletlen számlájára írni azt sem, hogy minden teljes jogú szabad uraság erőszakos véget ért, és tulajdonképpen 1609/1610-re, Bocskai Miklós és Sennyei birtokainak elkobzásával ez a formája el is tűnt az erdélyi államban.

A Rákócziak alatt az 1631-től fogarasi főkapitány, majd 1648-ban öreg Rákóczi György végakaratainak megfelelően a vécsi uradalmat (visszaemlékezései szerint ugyan a família által „megmelyesztve, avagy felit, zsírját elvöve”) elnyerő⁵⁸ Kemény János valamiféle, inkább informális liber baronatusága észlelhető. Ezt egyelőre csupán a teljes joghatóságú úriszék működtetése tanúsítja, a főkapitányságot a Fehér vármegyei főispánsággal párhuzamosan viselő, összefüggő uradalmakat kiépítő (pl. Csombord, Gerend) főrend hatalma nyomasztóan telepedett a vidékre.⁵⁹

Összegezve: véleményem szerint az erdélyi magánszemélyek liber baronatusa nem természetes fejlődés eredménye, hanem valóban egy idegen (az ismétlődő, „minthogy nem is volt”, tiltakozások is jelzik), mesterségesen, azaz az uralkodói akarat által létrehozott intézmény. Az erdélyi rendek egy (liber) baronatusot, a mindenkori uralkodóét ismerték el („egy báró van, tudniillik az vajda vagy gubernátor”,⁶⁰ „elég egy fő Erdélyben, ki mindeneknek parancsoljon, nem kell több szabados úr”⁶¹). A klasszikus értelemben vett liber baronatusi előjogokat – azaz az adott területen mindenféle más joghatóság alóli teljes mentességet, a legfőbb bíraskodási, pénzügyi attribútumokat – magánszemély csak abban az esetben élvezhette, amennyiben az alábbi feltételek teljesültek: az uralkodó akarat, kegye, emellett az uradalom korábban is fiskális vagy egyházi birtoklású volt, azaz a környezete és az ország társadalma által némi képp „megszokott” immunitással rendelkezett. Harmadsorban pedig a megadományozott az

55 Kemény János *Önéletírása* = *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Szövegmond., jegyz. V. WINDISCH Éva. Szépirodalmi, Bp., 1980. (a továbbiakban KJÖn) 108.

56 Uo. 95.

57 Uo. 110.

58 KJÖn 304.

59 Fehér vármegye tisztségviselői karának saját udvari szolgálóiból való kiépítésére lásd DÁNÉ Veronka: *Mezővárosi polgárból vármegyei „előkelő”: Mészáros Péter Fehér vármegyei alispán karrierje = Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Szerk.: PAPP Klára–PÜSKI Levente. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2009 (Speculum Historiae Debreceniense 4). 41–47.

60 Tvm]kv I. 51.

61 Uo.

állam politikai életében döntő vagy kiemelkedő szerepet játszó, lekötelezésre érdemes személy, aki ezeket az előjogokat érvényesíteni tudta, ha csak ideiglenesen is.

Azon túl, hogy a liber baronatus természetesen a társadalmi emelkedés, a karrier fokmérőjeként is tekinthetjük, bizonyos mértékben a rendeken belüli, illetve a rendek és a fejedelem közti erőviszonyok alakulását, de az erdélyi politikai élet változásait is tükrözi. Nem véletlen, hogy a Fejedelemségben kérészetűnek bizonyult.

THE *LIBER BARONATUS* IN THE PRINCIPALITY OF TRANSYLVANIA (1541–1658)

Keywords: *liber baronatus*, history of law, Principality of Transylvania

The essay explores the development and the history of *liber baronatus* throughout the first century of the independent Transylvanian state. In order to rectify the errors of preceding scholarly literature and to supplement sound but partial claims, the author primarily assembled – based on the acts of Parliament and on other kinds of sources from a wide spectrum – the inventory of territories and private individuals practicing their privileges of *liber baronatus* (either granted by the monarch or not). By the analysis of every known case, it is apparent that this concerns domains which, already before the division of the Kingdom of Hungary into three parts, on the one hand, belonged to the monarch, the treasury or the church (Görgény, Fogaras and Gyalu); or, on the other, possessed a special borderland status (Karánsebes, Máramaros). The research has also made it clear that one must separate a full-right *liber baronatus* (that is, the entirety of immunities of jurisdiction, administration and taxation) from one that uses/abuses one of the immunities listed. The *liber baronatus* can be considered as a consequence of the actual political situation, not as a result of organic development. Thus, it is not surprising that the recipients of such privileges (considered as alien by the Transylvanian estates of the realm) or their status of *liber baronatus* usually came to a violent end; and when the troubled times, that is, their heyday, had ended, the *liber baronatus* of private individuals practically ceased in Transylvania in mid-17th century.

LIBER BARONATUL ÎN PRINCIPATUL TRANSILVANIEI (1541–1658)

Cuvinte-cheie: *liber baronat*, *istoria dreptului*, *Principatul Transilvaniei*

Studiul prezintă evoluția, istoria instituției baronatului liber (*liber baronatus*) în primul secol de existență a Principatului Transilvaniei. În vederea corectării erorilor întâlnite în literatura de specialitate și totodată pentru completarea constatărilor valabile, dar parțiale pe baza articolelor dietale și a numeroaselor izvoare de alt gen, autorul face un inventar al persoanelor și a teritoriilor pomenite cu acest statut. Chiar și după o analiză în treacăt devine clar, că teritoriile în caz încă înaintea destrămării Regatului Ungar erau ori domenii regale/fiscale (Gurghiu, Făgăraș) sau ecleziastice/episcopale (Gilău) ori fiind regiuni de graniță care bucuraseră de un statut special (Caransebeș, Maramureș), iar persoanele investite cu acest privilegiu proveneau ori din familia sau rudenii apropiată a suveranului, ori jucau un rol hotărâtor în viața politică a statului. Analiza a scos la iveală și faptul că indispensabil trebuie făcut o diferențiere foarte clară între liber baronatul propriu-zis/clasic (deplină autoritate judiciară, administrativă și fiscală) și cea parțială (exercitarea uneia dintre aceste drepturi). Liber baronatul trebuie privit mai degrabă ca o consecință a situației politice a momentului respectiv și nu ca rezultatul unei evoluții organice, interne. Ca urmare, în mod deloc surprinzător majoritatea liber baronaturilor, considerate o instituție străină de stările transilvănene, au avut un sfârșit violent, iar după încetarea perioadelor de criză pe la jumătatea secolului al XVII-lea dispăruse din istoria Transilvaniei.

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA*

„... FELETTE SOK MEGBÁNTÓDOTT EMBEREK VADNAK ...” I. RÁKÓCZI GYÖRGY ÉS KOLOZSVÁRI KERESKEDŐI**

Kulcsszavak: Kolozsvár, kereskedők, református, tanúvallatás, per

A háttér: az 1636. év Erdélyben.

A címben felhasznált idézet Kemény Jánostól, Rákóczi György erdélyi fejedelem tanácsurától származik.¹ A „sok megbántódott” ember élére 1636 elején Bethlen István, Bethlen Gábor fejedelem öccse állt.²

Az 1636. év elején történtek előzményei nagyon szerteágazók, ezek közül az egyikre, mely közvetlenül kiváltója lehetett az eseményeknek, még 1635-ben került sor. Rövidre fogva történt ugyanis, hogy Bethlen Péter az egyik rosszul gazdálkodó gazdatisztjét hirtelen felindulásból megverte, aki ebbe később bele is halt. A családdal való megegyezést azonban a fejedelem lehetetlenné tette. Még 1635-ben – miután Bethlen Péter nem jelent meg a törvényszék előtt – az erdélyi országgyűlésen elítélték tettéért.³ I. Rákóczi Györgyöt a fejedelmi kegy gyakorlására intette Pázmány Péter esztergomi érsek és Esterházy nádor is. Mindez azonban az öreg Bethlen István számára is intő jel lehetett. Egyrészt a Portánál tájékozódott, másrészt pedig kiáltványban fordult az erdélyi rendekhez. Ebben nemcsak arra tért ki, hogy Rákóczi

* JENEY-TÓTH Annamária (1970), PhD, történész, a Debreceni Egyetem Középkori, Koraiújkorai Magyar Történelmi és Segédtudományi Tanszékének egyetemi docense, Debrecen. E-mail: jeneky-toth.annamaria@arts.unideb.hu.

** A tanulmány a K 112291. számú, Udvari társadalom és hivatalviselő nemesség a Rákóczi-kori Erdélyben című OTKA-pályázat keretében készült.

- 1 A folytatása pedig így hangzott Szamosújváron 1636. február 17-én, „és sokaknak megtanáltatik igaz volta amaz mondásnak: Impedit ira animus ne possit cernere verum.” Idézi LUKINICH Imre: *Bethlen István támadása 1636-ban*. (a továbbiakban LUKINICH: *Bethlen István támadása*) 2. közlemény. Századok XLIV/(1910). 2. sz. 106, illetve Kemény János *Önéletírása = Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Szerk. jegyz. V. WINDISCH Éva. Szépirodalmi, Bp., 1980. (a továbbiakban *Kemény János és Bethlen Miklós*) 171. Az 1636. év történetéről további források a teljesség igénye nélkül: *Török-Magyarkori Állam-okmánytár*. II. Szerk., jegyz.: SZILÁGYI Áron–SZILÁGYI Sándor. Pest, 1869 (Monumenta Hungariae Historica 4. Diplomataria. IV). (a továbbiakban TMÁO); Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IX. Szerk. SZILÁGYI Sándor. MTA, Bp., 1883. (a továbbiakban EOE); BEKE Antal: *Pázmány, Lippay és Esterházy levelezése I. Rákóczi Györggyel. A gyulaféhvári káptalanból*. 1. közlemény. Történelmi Tár 1881. 642–674; 2. közlemény. Történelmi Tár 1882. 134–148; *I. Rákóczi György és a Porta. Levelek és okiratok*. Szerk. BEKE Antal–BARABÁS Samu. MTA, Bp., 1888.
- 2 Cseffei Lászlóról szóló tanulmányában utal Monok István az 1630. augusztus 9-én létrejövő szövetségre, ennek tagjai: Bethlen István, Kornis Zsigmond, Kovachóczy István, Haller István, Apafi György, Kassai István, Borsai vagy Dévai Nagy Pál, Mikó Ferenc, Keresztessi Pál. (MONOK István: *Cseffei László 1592–1662*. Századok CXXII(1988). 4. sz. 623.) A forrást közli LUKINICH Imre: *Bethlen Gábor uralkodása történetéhez*. Történelmi Tár 1908. 246–247.
- 3 LUKINICH: *Bethlen István támadása* 1. közlemény. Századok XLIV/(1910). 1. sz. 39.

megesküdött arra, hogy jószágaiban és javaiban megtartja őt, becsületét nem sérti meg – ugyanis az 1630. VIII. tc. értelmében törvénysértés esetén joga volt ellenállni – hanem utalt a kollégiumi alapból, valamint kölcsönként a Bethlen Gábor fejedelemnek, ill. feleségének, Károlyi Zsuzsannának a síremlékére szánt letétből mindösszesen 36 000 forintnyi összegre, melyet addig a napig a fejedelem nem adott meg.⁴ Rákóczi fejedelem maga úgy vélte, hogy jelentős ellenzéke lehet az 1636. évi februári országgyűlésen, melynek meglétére egy röpirat is utalt: „Az úristennek kegyelmes gondviselése, oltalma, és minden békességes megmaradásra való végezése legyen rajtad édes hazám Erdélyország. Nehéz iga alatt csak alig mozoghatsz édes kedves hazám, nemes Erdélyország!”⁵ Az irat szerzője Bethlen István fejedelemségének visszaállítására buzdította az országgyűlésen résztvevőket, utalt I. Rákóczi Györgynek az Oszmán Birodalom ellen való fordulására, valamint Bethlen István törvényes fejedelemségére, és arra is, hogy erről éppen a hajdúkkal bejövő Rákóczi miatt mondott le. Eközben Bethlen István Egerből Budára ment kíséretével, ahonnan a Portára is küldött követeket.⁶ Az országgyűlés megtárgyalta Bethlen István propositióit, azonban Rákóczi fejedelem mellett tette le a voksát, de tartottak mind a fejedelem, mind a rendek is attól, hogy Bethlen István nem fog megállni félúton Isztambulig. Neki és fiának, Bethlen Péternek a fejedelem egy reverzálist küldött, amelyet a Szalánczy László⁷ vezetett követség vitt Budára. A cél a béke helyreállítása volt. Itt azonban fontos megjegyezni a későbbiekre nézve is, hogy Bethlen-ellenes volt II. Ferdinánd, Pázmány Péter és Esterházy Miklós is.

A fejedelem a kollégiumi alap és a síremlékre szánt összeg visszafizetésére ígéretet tett, és rendezte ügyét a székelyekkel, szászokkal, és mindezenközben katonákat fogadott fel Lengyelországban.⁸ Az év folyamán tehát a fejedelem egyre több olyan restantia elintézésébe fogott bele, ezek közé tartozott például Brandenburgi Katalin vagyonának kiadása, mellyel kapcsolatban végre 1636 áprilisában újabb tanúvallatásokat vettek fel.⁹ Fontos volt a fejedelem számára, hogy a Portára is mielőbb követséget küldjön, mely június 20-án indult el Tholdalaghi Mihály vezetésével. Egy hónap múlva azt jelentette Tholdalagi, hogy nem kell félni, hiszen ha „az ország is Ngodat (ti. Rákóczit) szereti s Ngod is mind urakat, nemeseket, paraszt embereket szabad állapotjukban megtart más fejedelmet a császár oda nem küld”.¹⁰ Őszre azonban nyilvánvalóvá vált, hogy Budán a díván nem Rákóczit támogatja, Bethlen István pedig újra kiáltvánnyal fordult az erdélyi rendekhez.¹¹ Erre Rákóczi tábori országgyűlést hirdetett, majd a védelem központjául Váradot jelölte ki, főkapitánnyá a Bethlen-pártinak gondolt Kornis Zsigmond helyett Ibrányi Mihályt tette. Az október 6-i szalontai csata állítólagos „eredményét” (vereség) is ő közvetítette Váradra, miközben Győri Jakab hajdú elöl az

4 Uo. 2. közlemény. 104.

5 EOE IX. 444–447.

6 LUKINICH: *Bethlen István támadása* 2. közlemény. 107.

7 JAKÓ Klára: *A Szalánczyak = Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Kiss András–Kovács Kiss Gyöngy–Pozsony Ferenc. EME, Kvár, 1999. 199–210.

8 LUKINICH: *Bethlen István támadása* 4. közlemény. Századok XLIV/(1910). 4. sz. 298, 301.

9 *Udvartartás és számadáskönyvek*. Kiad. RADVÁNSZKY Béla. Bp., 1888. 365. A tanúvallomását 1636. április 6-án rögzítették. SZABÓ Péter: *Brandenburgi Katalin Sopronba költözött udvara (1632–1633)* = *Uő: Az Erdélyi Fejedelemség önképe*. ELTE, Bp., 2011 (Udvartörténet kötetek I). 75–90.

10 LUKINICH: *Bethlen István támadása* 4. közlemény. 302.

11 Uo. 310, 312.

oszmán had menekülésbe kezdett.¹² Az események közepette Bekir pasa is a békesség mellett foglalt állást, utasította Rákóczi Györgyöt, hogy béküljön ki Bethlen Istvánnal.¹³ A feltételek előterjesztése után tábori országgyűlés keretében döntöttek arról, hogyha Bethlen a reverzalista megadja, akkor bírhatja mindazt, ami az övé volt, amikor kiment az országból. December 4-én sor kerül erre a kiegyezésre, melyet Rákóczi György aláírt, majd 13-án Bethlen István is, Bethlen Péter perét pedig megszüntették.¹⁴

A TANÚVALLATÁSOKRÓL¹⁵

Az év vége felé, amikor a fent említett kiegyezésen még alig száradt meg a tinta, sor került a „megbántódott emberek” közé sorolható kolozsvári kereskedők (Várad Miklós, Jónás deák, Kapusi Antal, Boytos János) ügyében az első tanúvallatások felvételére. Mindez 1636. december 15-én, Váradon történt Köleséri Mihály fiskális direktor, Ristoti István, a váradai vár ítélőszéke esküdtjének és Boldvay Márton requisitornak a közreműködésével. Ez Modorban folytatódott, itt 1637. június 10-én rögzítették írásban az esztergomi káptalan küldöttei előtt Esterházy Miklós nádor megbízásából a június 1. és 3. között felvett tanúvallatásokat.¹⁶ Váradon tulajdonképpen csak egy kérdés szerepelt, tudniillik, hogy milyen fejedelemellenes kijelentéseket tettek Bécsben és Mátyusföldében a kolozsvári kereskedők. Hónapokkal később Modorban azonban már sokkal részletesebbek voltak a kérdőpontok:

1. Kárhóztatták-e a kereskedők az erdélyi fejedelmet, hogy az ökröket a tőzsérektől elveszi és saját maga értékesíti?

2. Az urak, nemesek legelőin is a saját állatait legeltetted-e a fejedelem?

3. A fejedelem elviteti a kereskedők termékeit, később kénesővel, viasszal és más egyéb termékekkel fizetvén értük?

4. Nemesek, városok privilégiumait érvényteleníti (tudniillik a fejedelem)?

5. Beszámoltatja a fejedelmi tisztviselőket, özvegyeik, árváik vagyonát elveszi-e, sanyargatja őket?

6. Az országot a fejedelemasszony irányítja?

7. Ezek miatt az elszenvedett cselekedetek miatt nem is érdemli meg a fejedelemséget I. Rákóczi György?¹⁷

Modorban 5 tanút, majd hét sellyeit, illetve tíz nagyszombatit hallgattak meg, Váradon pedig kilenc főt.¹⁸

12 Uo. 5. közlemény. Századok XLIV/(1910). 5. sz. 477, 479–480.

13 Uo. 483–484.

14 Uo. 488–493.; EOE IX. 579–587; TMÁÓ II. 475.

15 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), F szekció Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 2 Protocolla (a továbbiakban Protoc.), XVII. 155–173, 317–320. A forrás részletei a tanulmány függelékében közölve.

16 Uo. 155–173.

17 Uo. 159–160.

18 *Fodor Péter*, körülbelül 40 éves, Szenc mezőváros bírāja; *nemes Bornemissza György* 40 éves, *Pazmany Mihály*, agilis, körülbelül 40 éves; *Keover Mihály* körülbelül 40 éves; *Fodor István*, sellyei,

Ezek a tanúvallatások mindenképpen illeszkednek az 1636. év fentebb vázlatosan bemutatott történéseihez, csak ennek során immár nem az erdélyi tanácsi rend vagy nemesség sorába tartozókat érintett, hanem városi polgárokat, akik között nemességgel rendelkezők is voltak. A kérdőpontok, valamint a rájuk adott válaszok ismeretében a marhák értékesítése ellen merülhetett fel a legtöbb kifogás a kereskedők között, illetve a saját kalmáruiknak – az ez idő tájt a nemzetközi piacon – rosszul értékesíthető kénesővel való viszonttélézése.¹⁹ A kereskedők mellett jócskán aggódhattak az ország sorsa felett is. Egyértelmű, hogy korábbi tapasztalataik meghatározóak voltak, hiszen közülük Váradi Miklós biztos, hogy Bethlennek is „bedolgozott”, ahogy vélhetően Jónás deák is. Nekik hosszú, akár évtizedes kapcsolatuk lehetett a Bethlen család tagjai közül mind Bethlen Gáborral, mind öccsével Istvánnal, és minderről pozitív emlékeket is őrizhettek.²⁰ Tudjuk ugyanis, hogy nagyon sok fejedelmi megbízást teljesítettek Bethlen Gábor alatt.²¹ Kapusi Antalról és Boytos Jánosról nem tudjuk ezt meggyőzően állítani. (Erről majd részletesebben karrierjük kapcsán alább.) Annak, hogy ők 1636 őszén együtt és egy időben lettek volna Bécsben és Mátyusföldén, annyi alapja mindenképpen van, hogy a harmincadjegyzékek szerint Kapusi Antal augusztus 1-én, Jónás deák 8-án, Váradi Miklós pedig 16-án hajtatott ki ökröket az országból, összesen 1229 darabot.²² Szeptember közepén Kapusi Antal és Boytos János újabb száz darab fölötti ökröt hajtatott ki. November 11-én pedig Jónás deák és Váradi Miklós a források szerint visszatértek Bécsből Kolozsvárra és elvámoltatták áruikat.²³

Az mindenesetre biztos, hogy a kérdőpontokban felvetődő, a kereskedőket és tőzséreket érintő problémákat ezeken az utakon megtapasztalták saját bőrükön is. Saját sorsuk mellett azonban az ország és a politikai elit sorsa is foglalkoztathatta őket, hiszen ahogy főleg a váradi kereskedők – akik jobban értették, mint a vágsselyei, szenci házigazdák – vallomásaiból egy-

-
- 33 éves; *Szabo Mátyás*, sellyei, körülbelül 40 éves; *Szecheny Anna*, *Szabo Mátyás felesége*, sellyei körülbelül 40 éves; *Szekerczes Lukács*, sellyei, 35 éves; *Velkovich Ferenc* deák, sellyei, körülbelül 55 éves; *Nagy János*, sellyei, 46 éves; *Vamos István*, sellyei, körülbelül 35 éves; *Szabo János*; *Gaal Mihály*, nagyszombati, körülbelül 45 éves; *Szegedy János*, nagyszombati, körülbelül 52 éves; *Madaraszy György*, nemes, 48 éves, nagyszombati; *Deom[eny] János* 43 éves (nagyszombati); *Ovary János* kb. 48 éves (nagyszombati); *Layos János*, szenci, körülbelül 32 éves; *Bor[rudani] Lukács*, nagyszombati; *Layos György*, nagyszombati, körülbelül 38 éves; *Zeocz alias Deobreoczeony Pál*, nagyszombati, körülbelül 45 éves; *Gyeongyeossy Mihály* kb. 36 éves; *Kovacz János*, váradi sessionátus nemes, 48 éves; *Geori István* váradi sessionátus nemes; *Pankotay János*, váradi sessionátus nemes, 42 éves; *Zabo Miklós* váradi sessionátus nemes, 40 éves; *Fabian Mihály*, váradi sessionátus nemes, 26 éves; *Baki János* váradi sessionátus nemes, 28 éves; *Kalmár István*, váradi nemes, 28 éves; *Váradi Zabo István*, váradi lakos, 20 éves; *Toot Benedek* hajdú renden lévő váradi lakos 38 éves. Uo. 155–173, 317–320.
- 19 Madaraszy György „... hallotta azt is Jónás deaktul, hogy bottyokból az kalmár árrút, marhát, akármifélet elvitet és kényesőt mit ad érette, [úgy] mint hogy Wárady Miklószon megh mostan is rajta hever az kényesző.” Uo. 167.
- 20 Zeocz alias Deobreoczeony Pál: „... hallotta fejedelem állapotja felől is hogy panaszkodtanak. És panaszból nyilván compereldáta, hogy inkább hajlandóbban az öreg úrhoz, hogy szem mint az fejedelemhez.” Uo. 172.
- 21 *Udvartartás és számadáskönyvek*. Kiad. RADVÁNSZKY Béla. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1888. 109–111.
- 22 PAP Ferenc: *Kolozsvári harmincadjegyzékek*. Kriterion, Kvár, 2000. (A továbbiakban PAP: *Harmincadjegyzék*) 522.
- 23 Uo. 527–531.

értelműen kiderült, tudták, hogy mi zajlik Erdélyben, ugyanis éppen Bécsben lehettek a szalontai csata idején.²⁴ A Váradon rögzített tanúvallomások nagy részében leginkább Boytos János és Kapusi Antal szavait idézték, és a fejedelem elleni hangulatkeltést emlegették minduntalan. A házigazdáik ismerték őket és idézték szavaikat, véleményüket a váradiaknak is.²⁵

A fejedelmi hatalom megváltozásával a gazdaságpolitika haszonélvezői vagy elszenvedői voltak/lettek a kolozsvári kereskedők? Milyen kapcsolatuk volt a központi hatalommal, a fejedelmi udvarral, hogy a véleményüket és reakcióikat hónapok múlva is idézték szerte az országban, erre igyekszem a források segítségével választ adni.

KERESKEDELEM ÉS A PERBE FOGOTT KOLOZSVÁRI ÁRUS EMBEREK

Impozáns felsorolást találunk az 1626. május 13. enyedi országos vásáron/sokadalmon részt vevő tekintélyes kolozsvári áros emberekről: Váradi Miklóst, Csanády Antalt, Igaz Gáspárt, Thököly Mártont, György deákot, Gábor deákot, Zeller Márton deákot, Vajda Gáspárt, Dióssy Mihályt, Kraitzar Andrást, ifjú Filstich Lőrincet, ifjú Filstich Pétert és Bácsy Györgyöt említik.²⁶

Pap Ferenc kutatásaiból ismeretes, hogy az „évi harmincad bevételből származó fejedelmi jövedelem 1613 és 1619 valamint 1621 és 23 között kb. 7533 Ft 33 dénár volt. Bethlen Gábor ugyan 1619. június 7-én visszavonta a várostól a harmincad bevétel jogát, de már a következő évben újra megadta, az eddig bevált bevétel megmaradt továbbra is”.²⁷ Ha tekintetbe vesszük, hogy 1628–1629-ben az erdélyi harmincadbevételek összesen hozzávetőleg 35 000 Ft-ot tettek ki, és ennek a kolozsvári mintegy ötödét adta, akkor a rendszernek a fenntartása a fejedelmi hatalomnak mindenképpen érdekében állt. A fejedelem közvetlen utódai megszüntették a fejedelmi monopóliumot, így a külföldi kereskedőknek is joguk lett a szabad kereskedelemre. Az azonban, hogy Bethlen Gábor intézkedése gazdaságilag mennyire hasznos volt, hamar nyilvánvalóvá vált, ugyanis az ökörkivitel nagymértékben csökkent, ezért I. Rákóczi György újra bevezette a fejedelmi egyedárúságot. Papp Ferenc szerint mind Bethlen Gábor, mind pedig utóda „is gyakran bízott meg kolozsvári kereskedőt vagy kereskedőket azzal; hogy igás állatot és sótvigyenek nevében árulni külföldre ennek fejében felmenti őt vagy őket az ezért járó harmincad kifizetése alól vagy saját pénztárában fizettetni vele illetve velük a harmincadvámot. Más esetekben a kereskedők nemesektől kapott felmentő leveleket mutat-

24 Protoc. 166.

25 Kovacz János, váradi sessionátus nemes Vágsellyén hallotta: „mondta Boytos János: nem örülök annak, hogy az törököt megverték hanem bánom azt ...”; Szencen is hallotta: „... de azt mongyák: de csak jőne be Bethlen István bizony kiadnánk Rakoczi Györgyön, mint az pathai szűrön, ...” Pankotay János, váradi sessionátus nemes, így vallott: „Bécsben ... hallottam, ... hogy az kolosváriak gyalázták az fejedelmet, de nem tudom mellyik mivel gyalázta. ... RimaZombaton innét őszve találkoztván Boytos Jánossal és Ballos Jánossal, ... mondta Bojtos János, hogy jól volna ki menne Rakoczi uramnak Erdélyből s menne Patakra nagyobb érdeme volna Betlen Istvánnak az fejedelemséghez, [...]”. Protoc. 317–318.

26 HERPEI János: *A házsongárdi temető régi sírkövei*. Akadémiai, Bp., 1988. (a továbbiakban HERPEI: *A házsongárdi temető*) 128.

27 PAP: *Harmincadjegyzék* 79.

nak fel; még pedig úgy; hogy a nemesek előre lefizették a fejedelemnek a harmincadot”.²⁸ Az ökör után járó harmincad összege 1630-ban 1 forintra, 1632-ben pedig 1 forint 50 dénár-ra nőtt.²⁹ Azt, hogy mennyire „vették ki a részüket” a marhakereskedelemből I. Rákóczi György fejedelemsége idején a már név szerint említett kolozsvári kereskedők, rövid táblázatban szemléltetem a harmincadjegyzékeket alapul véve. Az előző időszakokkal való összehasonlításra sajnos azért sincs lehetőség, mert 1622 és 1629 közötti harmincadjegyzékek nem maradtak fenn.

1. táblázat. *A tanúvallatásokban előforduló négy kolozsvári kereskedő által kifizetett harmincadösszegek*

Név	1630–37 között befizetett harmincadösszeg (magyar forintban) ³⁰
Várad Miklós	4149,96 ft
Kapusi Antal	855,04 ft
Boytos János	379,76 ft
Jónás deák	3063,59 ft

A kolozsvári harmincadjegyzékben feltüntetett ökrök száma 1630-ban majdnem elérte a 4000 darabot, ezt követően 1300 és 2800 darab között váltakozott évente, 1636-ban pedig újra csak meghaladta a 4000 darabot.³¹ További részletes adatokat azért nem ismerünk, mert 1637-ben a fejedelem visszaváltotta a fiscus számára a harmincadot, és az ezt követő időszakból már nem maradtak fenn ilyen részletes forrásaink. A tanúvallatásokban szereplő kereskedők is részesei voltak ennek a fejedelem számára is jövedelmező ökörkereskedelemnek, melynek részletezését az alábbi táblázat tartalmazza:

28 Uo. 99.

29 PAP Ferenc: *Kolozsváriak marhakereskedése = Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. KISS András–KOVÁCS KISS Gyöngy–POZSONY Ferenc. EME, Kvár, 1999. (a továbbiakban PAP: *Kolozsváriak marhakereskedése*) 451.

30 PAP: *Harmincadjegyzék* és PAKÓ László: *Kolozsvári harmincadjegyzék 1631-ből*. Erdélyi Múzeum LXXVII(2015). 1. sz. 145–177. tanulmánya alapján

31 PAP: *Kolozsváriak marhakereskedése* 453.

2. táblázat. A tanúvallatásokban szereplő kolozsvári kereskedők ökörkivitelének alakulása 1632–1635 között³²

Kereskedő neve	Időpont	Hová	Harmincad értéke Ft-ban	Megjegyzés
Várad Miklós	1632. 03. 16.	* ³³	179,00	
Várad Miklós	1632. 04. 05.	*		
Várad Miklós	1632. 08. 15.	Magyarország		
Várad Miklós	1634. 09. 25.		433,50	Macskási Ferenc, Vass János és Kékedi Zsigmond
Várad Miklós	1636. 08. 16.	*	1125,00	
Kapusi Antal	1630. 09. 02.	Magyarország	53,60	
Kapusi Antal	1631. 08. 04.	*	40–40,00	
Kapusi Antal	1633. 08. 05.	*	91,50	
Kapusi Antal	1634. 08. 12.	*	105,00	
Kapusi Antal	1635. 10. 18.	*	136,20	Kun Ferenc, exemptio
Kapusi Antal	1636. 08. 01.	*	73,50	
Kapusi Antal	1636. 09. 06.	*	156,00	Boytos Jánossal
Boytos János	1635. 10. 09.	*	78,00	
Jónás deák	1613. 08. 08.	*	100,00	
Jónás deák	1618. 05. 18.	Magyarország	77,00	
Jónás deák	1635.	*	360,00	
Jónás deák	1635. 08. 08.	*	649,50	

A táblázatból egyértelműen látszik, hogy a kereskedők mindegyike részt vett kisebb-nagyobb volumenben a marhakereskedelemben is.

A foglalkozás mellett az egyazon natiohoz és felekezethez való tartozás is közös jellemvonása volt ennek a négy polgárnak. Az adókönyvek alapján mindegyikük a magyar natio tagja volt. A kolozsvári református eklézsia tekintélyes tagjainak egy felsorolása is ismeretes a korszakból, ebben Tályay Z. Márton nevű hollandiai egyetemi hallgató 1632. évben tartott teológiai vitatkozását „a serdülő kolozsvári református egyház oszlopainak” ajánlotta, megemlítve: Kassai István fejedelmi tanácsost, Igaz Gáspárt, Várad Miklóst, Jónás deákot, Filstich Lőrincet, Szegedi Gergelyt, Bácsi Györgyöt és Kálmáncsai Istvánt, mellettük pedig Tiszabecsi P. Tamást és István lelkészeket, Szenci Molnár Albertet és Tályai Bolya Györgyöt.³⁴ Várad Miklós és Jónás deák neve közismert tehát, míg a másik kettő közül Boytos János egészen biztos, hogy református volt, vagyis annak a felekezetnek tagjai, melyhez maga a fejedelem is

32 PAP: *Harmincadjegyzék* 194, 250, 382, 398, 399, 413, 443, 467, 472, 494, 497, 502, 522, 527; PAKÓ: *i. m.* 162.

33 A kivitel helyének pontos megjelölése nélkül szerepel.

34 HERPEI: *A házsongárdi temető* 128.

tartozott.³⁵ Sajnos nem került a kezünkbe a kutatás során Kapusi Antal felekezeti hovatartozására utaló forrás.

Ha nem is mindennapos, de az akár évente történő többszöri bécsi utazás tipikusnak volt mondható a kereskedők között, akár többen együtt is utazhattak, mint ahogy a per kapcsán is említették, vagy valakit meghatározott megbízással küldtek oda. A városi források megőriztek egy-egy ilyen életképet, mint például azt, amely részben egy Debrecenben behajtandó adósságról is szól. A helyzetet Iklódi Tamás festette le nekünk 1630. szeptember 24-i tanúvallomlásában: „azt tudom, hogy Bécsből jöttem egykor Patay Jánossal haza Debreczenben lévén Szabó Sebestyénnek azt mondá, hogyha immár Zabo Gergely az ő sógora itt benn Erdélyben kereste volna, miért neki 100 forintjával volna adós talán meghvehetne rajta”.³⁶ Ismeretesek kolozsvári kereskedők a 1620–30-as évek fordulójáról származó kezes- és adóslevelei. Jacob Lewis, angol származású polgárért Paul Wendrich kolozsvári főbíró kezeskedett: „Ez elmúlt 1628 esztendőben Bécsben lévén, löttem kezes az Inctusért nyolcvan tallérigh Lemp Mihály-nak, bécsi áros embernek hogy ez jelen való 1629. esztendőben esenden Sz[ent] Mihály napjára meghadgya”.³⁷ Csepregi Mihály adóslevele szerint 683 tallér kölcsönt (50 tallér kalmármarha is benne van) vett fel Duwenberger Andrásból 1636. október 9-én, amit a városi törvényszék előtt is elismert az adós 1638. december 24-i tanúvallomásában.³⁸ A következő adóslevelet egy 1642-beli vizsgálat tartalmazza, amely azonban sokkal korábbra nyúlt vissza, minthogy Csanádi Antal és Tardos Márton neve is említésre került. „Anno 1628. die 11 Januarii az Inctának ura néhai Iklódi Tamás Bécsben lévén vásárolt volt Christoph Zameltől 307 $\frac{3}{4}$ tallért érő kalmár marhákat, mellyel adósa maradván Iklódi Tamás obligatoriát is adott volt. ...” A feleség nem emlékezett arra, ahogy a férje adósságba keveredett volna, adósságlevelé sem került elő, tanúk sem tudták igazolni az adósság tényleges meglétét.³⁹

A fejedelmi gazdaságpolitika is nehezítette időnként a kereskedők árubeszerző útjait, és nem csak 1630 után. Történt ugyanis 1627-ben – több kereskedő is beszámol az ügyről –, hogy Felső-Magyarországon Krakkóból jöttükben a bártfai harmincadosnál meg kellett esküdniük, hogy nem rossz pénzen vásárolták a kalmárárukat, textíliákat. Akiről ez kiderült, attól elkobozták árújukat, mint Harasztosi Miklóstól, tőle nyolc véggh karasiát koboztak el, továbbá Réz Mártontól is valamennyit, rajtuk kívül Óvári Tamás deák, Bácsi János, Boytos János ott-tartózkodásáról szólnak a források.⁴⁰

35 Boytosról a harangoztató gazdai számadásokból tudjuk, hogy 1645. szeptember 17-én vagy az azt megelőző napok valamelyikén hunyt el, a nagyharangot négyszer húzták meg temetésére. Herepei is ismeri a tényit, Harangoztató gazdai jegyzékek. Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára. I. C. 1.

Herepei János szerint a gyülekezet vezetői között, az ülésrendet vizsgálva 1647-ben Bojtos István nevével (a rokonságról lásd majd alább) is találkozunk. HERAPEI JÁNOS: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* I. Bp.–Szeged, 1965. (a továbbiakban HERAPEI: Adattár) 574–576.

36 Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Fiókja (Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României; a továbbiakban RNLTKol), Kolozsvár város Levéltára (a továbbiakban KvLT), Törvénykezési jegyzőkönyvek (a továbbiakban KvTJk) II/13. 64. (1630. szeptember 24.)

37 KvTJk II/12. 208. (1629. november 27.)

38 KvTJk II/15. 15. (1638. december 24.)

39 KvTJk II/15. 269–271. (1642)

40 KvTJk II/13. 12. (1630. április 22.)

A elkövetkezőkben megvizsgáljuk egyenként az árus emberek tevékenységének, pályájának, karrierjének, családi viszonyainak azon szeleteit, amelyeket ma a források alapján lehetőséges. Boytos János kora ifúságától kereskedett, megőrződött egy tanúvallomása 1630-ból, amikor is a már fentebb is említésre került Harasztosi Miklós ügyében tett vallomást. Ekkor, 1627-ben tehát már biztos, hogy kereskedett,⁴¹ de 1623 és 1630 között a harmincadnaplók hiányoznak, így nem tudjuk ebből az időből karrierjét rekonstruálni, de Lengyelországból, és Felső-Magyarországon járhatott árut beszerezni.

A harmincadjegyzékekben 1630–1636 között több alkalommal szerepelt Boytos János. Tudjuk, hogy 1630 után háromszor Bécsből, kétszer pedig Eperjesről hozhatott be kalmár-árukat (méteráru, fűszerek, papír, süveg, kés),⁴² továbbá Nagybányára és Magyarországra vitt ki árucikkeket.⁴³ Többször, így 1635-ben önállóan, 1636 szeptemberében pedig Kapusi Antallal közösen – ez lehetett a tanúvallomásokban igen részletesen dokumentált út – hajtatott ki az országból ökröket.⁴⁴ Boytos a Monostor fertályban a plébániaház mellett lakott 1635 óta, akkor vehette meg a házat Bacsí Györgytől – de már korábban, 1633-tól bérlőként lakott itt, 2 és fél dikát adózott⁴⁵ –, az adókönyvek adatai egyértelműek erre nézve, ezt követően a ház után évente 2 dicát adózott 1641-ig.⁴⁶ A hiteleshelyi iratok alapján pontos képet kaphatunk a kereskedő családi viszonyairól is. Édesapjának, Bojtos Tamásnak és második feleségének, Zegedi Annának (korábban gyulafehérvári Németi István özvegye) ismeretes egy bevallása 1632-ből arra nézve, hogy nem vállalják át egymás adósságait.⁴⁷ Bojtos Tamásnak a Magyar utcában, vagyis a Longa fertályban volt egy háza.⁴⁸ 1634-ben már az örökösökről olvasunk, akik között a két Bojtos fivér szerepel: János és István, az előbbi jár el a rokonság nevében is, valamint özvegy Kapusi Antalné és Kapusi Bálint fordul még elő a forrás szövegében.⁴⁹ Herepei János említette az 1611-ben a szabócéhbe beállt Bojtos Istvánt, Bojtos Szabó Tamás fiát, aki János testvére lehetett.⁵⁰ Ő nagy valószínűséggel azonos lehetett azzal a Bojtos Szabó Istvánnal, aki 1641-ben a „várfokon és temetőben építő” tisztségét viselte Luczi Istvánnal együtt, 1647-ben pedig Brozer Péterrel együtt volt építető.⁵¹

41 1627-ben Harasztosi rossz pénzen vett posztóit 45 forint értékben elkoboztatta a fejedelem Kassán. KvTjk II/13. 12.

42 PAP: *Harmincadjegyzék* 387–388, 407, 423, 454, 507; PAKÓ: *i. m.* 168.

43 PAP: *Harmincadjegyzék* 497, 507, 516, 527.

44 Uo. 527.

45 RNLTkol, KvLt, Számadáskönyvek (a továbbiakban KvSzám) 20/VIII. 178. Monostor utcai fertály (Rapularum 1633), gazda, ill. háztulajdonosokról és bérlőkről lásd Kiss András: *Kolozsvár város XVI. századi adókönyveinek forrásértéke* = Uő: *Más források – más értelmezések*. Mentor, Marosvásárhely, 2003. 203–220.

46 KvSzám 20/VIII. 270. – 2 dica (Rapularum 1636), KvSzám 22/III. 606. – 2 dica (Rapularum 1637); KvSzám 22/III. 634. 2 dica (Rapularum 1638); KvSzám 22/III. 666. (Rapularum 1639); KvSzám 23/III. 6. 1 ¼ dica (1640 Rapularum); 1642-ben már Bacsi Jánosé a ház KvSzám 23/XII. 4.

47 MNL OL, F szekció Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, A Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, F 15 - Protocolla, libri regii et stylonaria, 28. 50r, 50r–51r. (1632. február 16.)

48 Uo. 50r, 50 r–51r. (1632. február 16.)

49 Uo. 24. 93–94r. (1634. július 19.)

50 HEREPEI: *A házsongárdi temető* 134.

51 Adószedők számadása (1641) KvSzám 23/IX. 16; Regestrum partiale KvSzám 31/I. 36. (1647)

Boytos Jánost, az apjáról, Bojtos Szabó Tamásról való osztozás kapcsán említik 1641. október 1-én alperesként a város törvénykezési jegyzőkönyvében. Ezzel az üggyel lehetett kapcsolatos ügyvédfogadása is 1633-ban, amikor is Dániel deákat fogadta meg ügyvédjének.⁵² Ahogy a per során utalás történt rá, apja halálát követően még az év márciusában kezdődhetett meg az eljárás, ami 1641-ben folytatódott a jegyzőkönyv szerint: „ez inctust az atyja Boitos Zabó Tamás lévén adós bizonyos számú tallérokkal úgy mint n[umero]ro 400 ez meghírt inctus ennek az 400 ezüst talléroknak megfizetését az atyával való divisiónak idején magára vállalta több adósságoknak megfizetésével együtt, az mellyekről ötet az atyai jókból akkori divisor uraimék praentáltak, az melyet ha tagadna, akkori divisor uraimék kötelességek alatt nekem adott levelekkel doceáлом”.⁵³ Végül 60 forint kifizetésére kötelezte a bíróság Boytos János alperest, valamint még 12 forint kifizetését róttá ki rá. A határozatból kitűnik, hogy egyidejűleg több hasonló ügye is lehetett a bíróság előtt.

A városi forrásokban egyéb adatot ez idő tájt nem találtunk Boytos János tisztségviselésére, a bátyjára is csak később, ennek oka abban keresendő, hogy reformátusok lévén nagyon kevés tisztséget viselhettek 1638 előtt. 1643-ban már a főtéren Nyirő Sámuelné házában lakott feleségével együtt Boytos János, a ház felét vehették meg, de a feleségét 1645-ben immár özvegyként írták össze az adójegyzékben.⁵⁴ A következő évben ő is pestisben hunyhatott el, akárcsak férje, temetéséről sógora jóvoltából a szabócéh segítségével sikerült gondoskodni.⁵⁵

Kapusi Antalról tudjuk Linczeg János naplójából, hogy a Monostor fertályban lehetett háza,⁵⁶ azonban 1604 és 1609 között a Farkas utcában lakott, és itt volt háza, később másfél dica adót fizetett.⁵⁷ 1610-ben ugyanabban a házban már Kapusi Antalnét írták össze, majd 1616-tól már valóban a Monostor utcai negyedben, mégpedig annak főtéri részén írták össze Kapusi Antalnét, aki Stephan Kirschnertől bérelte a házat egészen 1630-ig,⁵⁸ valamint több majort is bérelt ugyanebben a fertályban. Valószínűleg 1630-ban vehette meg az örökösöktől

52 KvTjk II/14. 351. (1633. február 23.)

53 KvTjk II/15. 150–151. (1641. október 1.)

54 A Jónás deák házat követő második házban 1643-ban Nyirő Sámuelné $\frac{1}{4}$ dicát adózott, és „Boitos János ibidem J” – 1 dicát. KvSzám 24/III. 1. (Rapularum, 1643); 1645-ben feleségét is Boitos Jánosné ibidem J $\frac{1}{4}$ vagyis $\frac{3}{4}$ dicával írták össze. KvSzám 24/IX. 1. (Rapularum, 1645) Mindeközben ugyancsak a Monostor utcai fertályban: Vicus ad pontem Lapideum – revertendo a fine, tehát a Híd utcában a jelzett 1642–1645 években szintén összeírtak egy Boitos János nevű háztulajdonost Ujhelyi Imréné és Tasi András házában szomszédságában, a ház korábban Keörösi Andrásé volt. KvSzám 23/XII. 14., ill. 24/IX. 16. E ház lakója azonban mindössze $\frac{1}{8}$ dicát adózott, 1645-ben is élt, ő tehát nem lehet azonos a kereskedőnkkel.

55 HERPEI: *A házsongárdi temető* 134. A szabócéh temette el; Az adókönyvben 1647-ben már áthúzták a nevét, tehát nem volt adóalany többé, Kovács János házában volt bejegyezve fél dicával, vagyis az előző évi tiszttázat alapján 1646-ban ennyit fizethetett Bojtos Jánosné. KvSzám 25a/VI. 1.

56 *Linczig János történeti feljegyzései (1621–1675) = Kolozsvári emléktírók 1603–1720*. Bev. és az időrendi áttekintést összeáll. BÁLINT József; a forrásokat vál. és jegyzetekkel ellátta PATAKI József. Kriterion, Buk., 1990. (a továbbiakban *Kolozsvári emléktírók*) 196.

57 KvSzám 11/XIV. 2, 34, 70, 104, 138, 172.

58 KvSzám 17b/XXXI. b. 6. (1616); KvSzám 17b/XXXII. b. 6. (1617); 17b/XXXIII. b. 6. (1619); 17b/XXXIV. b. 6. (1620); 17b/XXXV. b. 6. (1621); 17b/XXXVI. b. 6. (1622), 17b/XXXVII. b. 5. (1623), 17b/XXXVIII. b. 5. (1624), 17b/XXXIX. b. 5. (1625), 17b/XL. b. 5. (1626); 17b/XLI. b. 8. (1627); 20/VIII. 32, 56, 86. (1628–1630) Az adó összege többnyire 1 dica volt, ritkán $\frac{7}{8}$ dica.

a házat.⁵⁹ 1624-ben Szabó Györgyné Teke Magdolna vetette magyarköblösi telkét zálogba Kapusi Antalnál, hozzá hasonlóan más nemesek is eljártak, tudniillik a kereskedőpolgároknál 1-2 évre zálogba adták jobbágytelkeiket, így jutottak megfelelő kölcsönhöz.⁶⁰ A harmincadjegyzékekben Kapusi sem szerepelt 1630 előtt, ezt követően viszont mintegy 20 alkalommal. Eperjesből, Bécsből, Krakkóból és Jaroszláwból hozott be árut, melyek között textilek, méterárúk, fűszerek, papír és glett egyaránt megtalálható volt.⁶¹ 12 alkalommal pedig Magyarországra és más, pontosan meg nem nevezett helyekre vitt ki különféle árukat: bort, török vásznat, sarut,⁶² ebből hat alkalommal ökröket, egyszer teheneket, 1635-ben Kun Ferenc ökreit – amire az exemptiontől kapott – hajtatta ki, 1636-ban pedig a fenn már említett Boytos Jánossal társult.⁶³

Debreczeni Jónás deák és Váradi Miklós részben hasonló szerepet töltöttek be városi polgárként, és a kereskedés területén is, de családi, rokonsági kapcsolataikra – jöllehet Jónás deák végrendeletében „sógorom” megjelölést használja Váradira – pontos adatot nem találtam. Jónás deák a város egyik jelentős polgára, háztulajdonosa és kereskedője volt. Kolozsvár városában több házzal is bírt: a Közép és Monostor utcában eggyel-eggyel az 1630-as évtized végén, a házaira kirótt dica összesen 8,5 volt. 1609-ben még a Farkas utcai fertályban lakott, a háza után 6 dicát adózott, ez volt a lehető legmagasabb egy házra kivethető adóegység a városban.⁶⁴ Az 1610-ben Szegedi Gáspártól megvett háza, a Közép utcai fertályban, a Tanácsházához mindössze néhány háznyira állt, melyre abban az évben mindössze másfél dicát,⁶⁵ de a következő évtől már egészen 1648-ig mindig 6 rovás adót fizetett.⁶⁶ Fia 1635-ben vette meg Stin Lukácstól a Monostor utcai negyedben a házát, mely után a következő két évben 3-3 dica adót fizetett be,⁶⁷ azonban 1638 és 1648 között már az idősebb Jónás deák nevében volt, aki 2 ¾ dica, majd 2 dica adót fizetett be ez után a ház után.⁶⁸

1613-ban Segesvári Bálint krónikája szerint az egyik házában, vélhetően a főtérben szállt meg Bethlen Gábor fejedelem választása előtt Szkender pasa.⁶⁹

59 1631–1634 között minden évben 1 dicát adózott, 1635-ben 5/8, KvSzám 20/VIII. 117, 149, 179, 209, 239. 1636-ban már Kapusi Bálint nevét írták be az adószedők az adókönyvekbe. KvSzám 20/VIII. 271.

60 TAGÁNYI Károly–RÉTHY László–KÁDÁR József: *Szolnok Doboka vármegye monográphiája*. IV. A Vármegye községeinek részletes története. Dés, 1901. 456. MagyarKöblös.

61 PAP: *Harmincadjegyzék* 396, 408, 429, 453, 463, 476, 490, 498.

62 Uo. 368, 378, 382, 402–403, 410, 443, 467, 502, 522, 527.

63 Uo. 485, 502, 522.

64 KvSzám 11/XIV. 196. (1609)

65 KvSzám 13a/XVII. 278. (1610)

66 KvSzám 13a/XVII. 278. (1610); 13a/XVII. 370. (1612); 13a/XVII. 406. (1613); 17a/XIII. 30. (1615); 17a/XIV. 30. (1616); 17a/XV. 30. (1617); 17a/XVI. 30. (1618); 17a/XVII. 30. (1619); 17a/XVIII. 30. (1620); 17a/XXIX. 30. (1621); 17a/XX. 30. (1622); 17a/XXI. 30. (1623); 17a/XXII. 28. (1624); 17a/XXIII. 26. (1625); 17a/XXIV. 28. (1626); 20/VII. 34. (1627); 20/VII. 138. (1628); 20/VII. 88. (1629); VII. 527. (1636); 22/III. 777. (1639); 25b/VI. 136. (1648); 26/II. 152. (1649).

67 KvSzám 20/VIII. 233, 601, 629.

68 KvSzám 20/VIII. 629. (1638); 20/VIII. 661. (1639); 24/III. 1. (1643); 25b/VI. 1. (1648)

69 „15 Octobris. Jöve be Bethlen Gábor Kolozsvárba egy basával; Bethlen Gábor szálla Seres Istvánhoz, az basa pedig Jónás deákhöz.” *Segesvári Bálint történeti feljegyzései = Kolozsvári emlékirók* 147; Sudár Balázs: *Iszkender és Bethlen Gábor: A pasa és a fejedelem. Századok CXXXV*(2011). 975–996.

Filstich Lőrinc Király utcai sütőháza kapcsán említik, hogy „vagyon Diósi Péter és Jónás deák kertek között”.⁷⁰ Egy majorságot, egy csűrös kertet Eötvös Benedek szomszédságában, valamint a Thorda utcai kis ajtó előtti kertet említett a deák végrendeletében.⁷¹ Szőlőjéről azonban nem tett említést,⁷² ismert olyan adat, mely szerint a borkészítéshez mástól vett mustot.⁷³ Városi szolgálói közül néhánynak ismerjük a nevét: Rafaelét és Nagyszombathi Márton kocsisét.⁷⁴ Jónás deák 1635-ben elkészítette városi javairól végrendeletét, két évvel később fia, a fentebb említett ifjabb Jónás deák is végrendelezett, őt azonban – az adókönyvek adatainak ismeretében kimondhatjuk, hogy – apja túlélhette.⁷⁵ Jónás deák gyerekeit a végrendeletből név szerint ismerjük, Anna lányáról tudjuk, hogy 1635-ben már nem élt, és egy fiúgyermeket hagyott hátra, Andorkót. Másik leánya Viczei Péterné, Kata asszony, róla nem tudjuk, mikor köttetett a házassága. 1642-ben a város törvénykezési széke előtt már arról döntenek a Monostor utcai ház kapcsán, hogy a „neveletlen unoka” érdekében divíziókat, vagyis osztálynak kell lennie, mert nem egyértelmű milyen örökség szállt – 1642-ben viszont ez a forrás már mint „idvezültről” beszél – Jónás deákra, és mi a feleségére.⁷⁶ A felesége neve sajnos nem ismeretes számunkra. Ahogy már említettem, Várad Miklóst sógoraként nevezte meg, leánya házasságával pedig a Viczei családdal került atyafiságba. Egy 1672. évi osztálylevélben szerepel Viczei Sára, aki a második felesége lehetett, és akár ebből a házasságból származhatott az a három gyermek is, akiket a harangoztatói gazdai számadások 1647-ben és 1652-ben említenek mint Jónás deák elhalt leányait és fiát.⁷⁷ Az 1672. évi osztálylevélben megemlített leányok a vármegyei nemességbe házasodtak be (Kata Enyedi Jánosné, Sára papfalvi Havasalyi Lászlóné és Erzsébet kövesdi Boér Pálné),⁷⁸ szemben a fentebb említett városi polgári elitből házastárssal rendelkezőekkel.

Kereskedőként meglevő ingó vagyonáról szintén a végrendelete alapján kapunk képet, ugyanis felosztotta két gyermeke között, továbbá elhalt Anna leánya fiacskájának, Andorkónak hagyott 3000 Ft készpénzt, melyért még élő két gyermeke: ifjabb Jónás deák és Viczei Péterné Kata asszony lettek a kezesek. Az általa lakott – Közép utcabeli – házat, majorságot, csűrös kertet hagyta a fiára (akinek az ingatlanok értékének felét ki kellett leánytestvérének fizetnie), ezenkívül még arany-, ezüstműi felét, és a visszafizetendő adósságokat, illetve az apai részből 500 Ft-ot. A Torda utcai kis ajtó előtti kertet Kata leányára, Viczei Péternére hagyta.

70 KvTjk II/14. 51. (1631. szeptember 15.) Filstich Lőrinc a Szent Lélek Ispotály Közép utcai sütőházával cserélte el ezt 200 forint ráfizetés fejében.

71 *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689). Erdélyi Királyi Könyvek.* Szerk. GYULAI Éva. Arcanum, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 2005. (a továbbiakban ErdKirKv DVD) 1. 204–206.

72 ErdKirKv DVD 21. 204–206.

73 1630. szeptemberi tanúvallatás szerint Stenczel Jánosnétól vehetett talán mustot. KvTjk II/13. 67.

74 KvTjk II/13. 140. (1630. július 4.); KvLt, KvTjk II/14. 260–262. (1632. április 2.) Szabó Péter és Krajczár András perében 1. testis Nagyszombathi Márton Jónás deák kocsisa.

75 ErdKirKv DVD 21. 204.

76 KvTjk II/15. 189–190. (1642)

77 1647. július 20-án egy leány, 1652. április 8-án, 22-én egy leány és egy fiú halála szerepelt a harangoztatógazdai számadásokban Jónás deák gyermekeiként. Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára I. C. 1. 25, 46.

78 SÁNDOR Imre: *Kolozsvár címeres emlékei.* Geneológiai Füzetek XI(1913). 1. sz. 24.

Ha részletesebben megvizsgáljuk a harmincadnaplókat kiderül, hogy Jónás deák 1610 és 1636 között 44 alkalommal vámolttatta el áruit, többször Váradi Miklóssal együtt.⁷⁹ 24 alkalommal behozatalt jegyeztek fel a harmincadosok, leggyakrabban feltüntetett úti célja Bécs (12 alkalommal) volt, de mellette felső-magyarországi és lengyelországi városok is szerepeltek.⁸⁰ Onnan fűszereket, textíliákat, papírt, süveget, késeket, vasakat hozott be, kivitelkor pedig kéneseit, viaszt és ökröt, néha lovat jegyeztek fel a neve mellé.⁸¹ A harmincadnaplók szerint több alkalommal nemcsak Váradi Miklós, hanem János deák, Jónás deák öccse is szerepelt, mint aki az árukat behozta a fejedelemségbe, vagyis útjai egy részét nem ő maga rendezte.⁸²

A bevételeihez nem mindig jutott hozzá könnyen, így már 1613-ban Torda vármegye ítélőszéke előtt pereskedett bécsi kereskedése alatt kölcsönadott 35 forint összegért.⁸³ 1630. márciusi tanúvallomás szerint Heinrich Lisbonával – aki 1628-ban a nagybányai pénzverde felügyelői tisztét töltötte be⁸⁴ – „vállalkozhatott együtt”, a törvénykezési jegyzőkönyvek tükrében ez az üzlet nem lehetett nyereséges: „mondotta hogy minemű károkat vallottak, hogy öfelsége Jónás uramtól elvitette az aranyat”.⁸⁵ Hogy ez a vállalkozás mikor valósulhatott meg, és mennyi ideig lehettek ők üzlettársak, arról egyelőre források hiányában nem tudunk választ adni, de mindenképp Bethlen Gábor fejedelemsége alatt mehetett végbe. 1636-ban épp az ominózus per évében tudósítanak bennünket a harmincadosok arról, hogy „Jónás deáknak engedte meg önagysága 300 ökre harmincadját”, ami 450 Ft elengedését jelentette,⁸⁶ bár fölmerül, hogy nem a fejedelem ökreit értékesítette-e, hiszen azt tette a viasszal és a kéneseivel is. A deák ökrrel való kereskedésének a város törvénykezési jegyzőkönyveiben is van lenyomata, ugyanis Nagy Balázs nevű polgár meggondolta magát, és mégsem akarta Pila Mátétól származó ökreit a deákkal értékesíttetni.⁸⁷ A deáknak a posztó értékesítési árát megkapni sem volt mindig egyszerű, erről tanúskodik például Lázár Istvánnal fennálló pere, aki Vásárhelyi Szabó István kezességé mellett kapta meg posztót, de később visszavihette és

79 PAP: *Harmincadjegyzék* 141, 166, 177, 194, 196, 199, 232, 246–247, 254, 274, 283, 292, 307, 334, 331, 339, 354, 382, 397, 417, 426, 465, 478, 485, 503, 505, 509, 531; PAKÓ: *i. m.* 160.

80 Eperjes, Lőcse, Jarosláv

81 PAP: *Harmincadjegyzék* 214, 221, 234, 241, 250, 352, 398, 450, 494, 522; PAKÓ: *i. m.* 158, 163.

82 PAP: *Harmincadjegyzék* 247.

83 *Torda vármegye jegyzőkönyvei*. I. 1607–1658. Kiad. DÁNÉ Veronka. EME, Kvár, 2009 (Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1). 144.

84 MÁTYÁS-RAUSCH Petra: *A „befogadó Erdély”: Erdélyi és külföldi szakemberek a Fejedelemség ércbányászatában Bethlen Gábor idejében (1613–1619) = Bethlen Gábor képmása*. Szerk. PAPP Klára-BALOGH Judit. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2013 (Speculum Historiae Debreceniense 15). 211.

85 KvTjk II/13. 11. (1630. március 16.) Részlet Zakal Kata asszony Neb Mártonné tanúvallomásából. Mátyás-Rausch Petra szerint Lisbona higany bányászatával is foglalkozott, elképzelhető, hogy kettőjüknek ezzel kapcsolatban lehettek közös érdekeltségeik. Mindez további kutatásokat igényel, ami azonban meghaladja jelen tanulmány kereteit. Lisbona házasságára utalás Gyerőffi Jánosné Bornemissza Erzsébet végrendeletében, hogy az ő lánya Lisbona özvegye. *Erdélyi testamentumok III. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1600–1660*. Válog., bevez., jegyz.: Tüdős S. Kinga. Mentor, Marosvásárhely, 2008. 139–142. (Kolozsvár, 1642. augusztus 23.)

86 KvSzám 22/I. 908.

87 KvTjk II/15. 233. (1642. május 13., 16.)

az árát vissza szeretne volna kérni.⁸⁸ De olyan eset is ismeretes, amikor a városi tanács a fejedelem számára vásárolt tőle 19 sing veres virágos kamukát.⁸⁹ Máskor pedig a fejedelem számára fizette ki a taxából a város a kamuka árát a deáknak, mintegy 225 forintot.⁹⁰ Jónás deák 1609. május 25-től nemességgel is bírt, részbirtokai voltak Kolozs vármegyében,⁹¹ és zálogbirtokokat is szerzett ugyanott,⁹² már 1616-ban félpörtányi birtoka volt Magyar- és Oláhrődön, az 1634-i lustrában 1 lovassal jegyezték fel.⁹³ Egy 1638. évben kiállított oklevél szerint Kolozsvári Jónás deák Kolozsvári Nyilas Márton Hajósi Erzsébettől született Zsigmond nevű fiával birtokot cserélt Rődön, ahol már korábban is bírt jószágot.⁹⁴ Kolozs megyei birtokai mellett zálogbirtokai voltak Belső-Szolnok, (Kozárvár, illetve Boérfalva), valamint Doboka vármegyékben (Páncélceh).⁹⁵ Ismerjük a birtokai mellett néhány jobbágyának nevét is.⁹⁶ 1641-ben, tehát öt évvel később a pert követően I. Rákóczi György is megerősítette Boérfalva zálogbirtokában.⁹⁷ Egy – már említett – 1672. február 24-i osztálylevél szerint feleségétől, Viczei Sárától három leánya maradt: Kata Enyedi Jánosné, Sára papfalvi Havasalyi Lászlóné és Erzsébet kövesdi Boér Pálné, akik osztoztak atyjuknak magyarnádasi, magyar- és oláhródi birtokaiban.⁹⁸ Közéleti, egyházi szerepét leginkább az befolyásolta, amit Szenci Molnár Alberttől tudunk, tudniillik már 1615-ben a református egyház egyik fautora volt Viczei Máté mellett.⁹⁹ Őt is ott találjuk azok között a kolozsvári polgárok között, akik az egyezség-

88 KvTjk II/14. 323. (1632. szept. 30.)

89 KvSzám 25a/I. 385, 380A. (1627. május 3.)

90 KvSzám 22a/I. 792.

91 1635. április 25. Az ispotályhoz történő jobbágykötés kapcsán tanúként feltüntetik Jónás deák mérái jobbágyát, Nádasai Zekel Ferencet. MNL OL F 15 Prot. XXVI. 107v.

1637. február 13. Ródi Cseh János fassiója szerint 180 forintért négy jobbágyot adott el Kolozs vármegyében Rődön Jónás deáknak és fiának. Uo. Prot. XXVIII. 114–115r.

92 1630. január 11. Sombori Sándor Keleczelen és Újfalun (Kalotaszeg, Kolozs vármegye) portiót és jobbágyokat, amiket eddig 202 forintért Jónás deák bírt, még további 25 forint fizetése mellett átadja Tepesit Zsigmondnak a kolozsmonostori káptalan előtt. Uo. 19.

1630. március 24. Magyarródi Lippai Ferenc zálogba adta 100 Ft-ért Jónás deáknak a magyarródi portiót és curiát, valamint Makrai János nevű jobbágyot. MNL OL F 15 Uo. Prot. XXVII. 3.

1631. május 22. Nercze Kolozs vármegyei portiót (4 jobbágyot) Sombori Sándor és Erzsébet elzálogosítja Jónás deáknak és fiának 150 forintért. Uo. 20r.

1631. december 13. Dobai Judit és Dobai Péter zálogosítja Jónás deáknak 100 forintért Sarkany Baltázár nevű jobbágyát (Magyarnádas). Uo. Prot. XXVIII. 43r–44r.

1639. dec. 16. Zeoke Imre zálogosítja a Veocz-portiót (Völcs, Doboka vm.) 280 Ft-ért Jónás deáknak Uo. 174r.

93 *Kolozs vármegye 1634-i lustrája*. Kiad. LÁZÁR Miklós. Történelmi Tár 1878. 203.

94 HERPEI: *A házsongárdi temető* 173.

95 ErdKirKv DVD 22. 161b–163. (1641. január 1.)

96 Sukon lakó Losárdi Györgyöt, Jónás deák jobbágyát említik egy 1632. június 10-i tanúvallomásban: KvTjk II/14. 118. András cigányt is a jobbágyaként említik: KvTjk II/15. 140. 1641. július 1. Nádasai Zekel Ferenc nevű jobbágyát Mérán említik MNL OL F 15 Prot. XXVI. 107 v. Rődön 4 jobbágya van. Uo. Prot. XXVIII. 114–115r.

97 ErdKirKv DVD 23. 4b–5b. (1641. január 2.)

98 SÁNDOR: *i. m.* 24. Torda vármegye jegyzőkönyvei alapján Jónás Sára nevű nemesasszonyt kolozsvári Hauaselyi László feleségéként említik 1669. szeptember 14-én. DÁNÉ Veronka: *Torda vármegye jegyzőkönyvei* II. 1659–1707. EME, Kvár, 2014 (Erdélyi Történelmi Adatok IX. 2). 96.

99 HERPEI: *Adattár* I. 5–6.

levél értelmében 1630. október 15-én 9000 lengyel forint erejéig kezességet vállaltak az időközben fejedelemmé választott Bethlen Istvánért, valamint Bethlen Gábor fejedelem és Károlyi Zsuzsánna emlékművéért. A városra, a református gyülekezetre, szociális célra és egyházi személyekre végrendelete értelmében 1635-ben 562 forintot hagyott.¹⁰⁰ 1635-ben kupát adományozott a kolozsvári református eklézsiának,¹⁰¹ 1638-ban pedig nyolcszögletű fedeles ezüstkanna került Jónás deák áldozatkészségének köszönhetően a református gyülekezet klenódiumai közé.¹⁰² 1638-tól, illetve 1641-től már nem volt akadálya városi tisztségviselésének – erről majd részletesebben Váradi Miklós kapcsán –, de a források hiányos volta miatt pontosan nem tudjuk, mikor lett tagja a százférfiak tanácsának, 1647-ben már bizonyosan centumvir.¹⁰³ Más tisztségviselésére eddig nem találtunk adatot. 1647 után is részt vett a gyülekezet életének vezetésében, Herepei János utalt rá a Farkas utcai templom padjain rögzített ülésrend kapcsán.¹⁰⁴ A Rákóczi-udvar tagjaival is kapcsolatot tartott a deák, Herczeg Zsigmondval, a Rákóczi fiúk neveléséért felelős udvari familiárisval levelezésben állt,¹⁰⁵ Kékedy Zsigmond végrendeletében a számára kölcsönt adók között említi Jónást, akinél ezüstműve volt zálogban.¹⁰⁶ Emellett az (ítélőmester és tanácsúr) Kassai István végrendeletéből kiderül, hogy a deáknak egy ezüstkupája az István deákkal kapcsolatos peres ügyintézés zálogaként nála van, ebben az ügyben Gyulafehérvárott is eljár.¹⁰⁷

Váradi Miklós maradt utójára, akit először idézzünk meg unokája, Bethlen Miklós szavaival: „Kolosvár igen floreált, és ott Váradi Miklós mind értéke, mind értelmére nézve első ember volt. A bíróságot is háromszor viselte, ... fejedelmek és mindenek előtt nagy becsületben volt”.¹⁰⁸ Árus emberként a harmincadokban 1610 után 45 alkalommal – első néhány alkalommal idősebb Váradi Miklós is lehetett – fordult elő. 1615-ben a Gecsényi Lajos által felsorolt, Maria Ellendről fennmaradt vámjegyzékben is szerepelt Váradi Miklós neve a kelet-magyarországi és erdélyi kereskedők között.¹⁰⁹ Behozatalkor a harmincadokban 29-szer regisztráltak, ebből 13 alkalommal Bécsből, máskor lengyel városokból vagy Eperjesből tért haza áruval megrakottan és sok alkalommal mások rendelését is teljesítette (ld. Jónás deák).¹¹⁰ Az áruk között az egyszerűbb posztóktól a selyemig nagyon széles volt a skála, emellett nagy mennyiségű fűszert, kést, süveget, ónművet, papírt, valamint az aprólék kalmármarhát (hajfo-

100 ErdKirKv DVD 21. 204–206. (1635. február 2., megerősítve 1637. július 8.)

101 SÁNDOR: *i. m.* 102–103.

102 SIPOS GÁBOR: *A kolozsvári református egyházközösség a 17. század első felében = Uő: Reformata Transylvania. Sipos Gábor tanulmányai az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez.* EME, Kvár, 2012. 38.

103 1647-ben a százak tanácsának tagja Jónás deák és Váradi Miklós is. BINDER PÁL: *Közös múltunk.* Kriterion, Buk., 1982. 303.

104 HERPEI: *Adattár* I. 575.

105 1637. december 8. MNL OL E 190 Archivum Familiae Rákóczi missiles 9. d. 2156; 1637. december 10. Uo. 2157.

106 TÜDŐS S.: *i. m.* 126. Kékedy Zsigmond testamentuma, 1638. június 19.

107 Uo. 118. Kassai István végrendelete, 1637. szeptember 12. Kolozsvár.

108 *Bethlen Miklós élete leírása magától = Kemény János és Bethlen Miklós* 489.

109 GECSÉNYI LAJOS: *Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján.* Századok CXXVII(1993). 3–4. sz. 469–485.

110 PAP: *Harmincadjegyzék* 148, 225, 238, 252, 291–292, 307, 323, 331, 332, 339, 373, 397, 401, 425, 444, 449, 465, 479, 485, 491, 500, 509, 511, 524, 531, 535; PAKÓ: *i. m.* 156.

nó karikát, szalagot, kártyát, nyári kesztyűt) egyaránt feltüntettek a harmincadosok. Kiviteli helyként (12 alkalommal) Magyarország, Bécs és lengyel városok (Lublin, Jaroszlów) szerepeltek,¹¹¹ az áruk között Bethlen Gábor fejedelem idején viasz fordult elő, I. Rákóczi György fejedelemsége idején pedig ökor, ökörbőr és kéneső. Részletesen minderről majd alább.

Unokája is megemlítette, hogy fejedelmi megrendeléseket is teljesített, Radvánszky Béla Bethlen Gábor udvari vásárlásait tartalmazó kötetében a részleteket is láthatjuk. Míg 1616-ban még mindössze 22 tallér és 226 forint értékben számolt el a fejedelemmel, addig 1625-ben hosszú bécsi, pozsonyi, rimaszombati, eperjesi tartózkodást követően Váradon már 2308 tallér és 453 forint értékben. Még ugyanebben az évben újabb 500 tallér értékben két öreg órát vásárolt tőle Bethlen Gábor fejedelem.¹¹² A fejedelem által vásárolt áru értékének nagysága ugyan elmaradt a másik kolozsvári kereskedőtől Csanádi Antalótól, de Váradi is fontos diplomáciai feladatokat teljesített, pl. 1628–1629-ben Bécsben és Belgrádban. Itt viaszt, mézet és más, a fejedelmi monopólium jóvoltából begyűjtött termékeit adattatta el vele Bethlen, persze vásárlásokat is bonyolított a kereskedő. Bécsbe 1628 decemberében küldte őt a fejedelem Thököly János kereskedőtársával együtt, tárgyaltak szállásukon a lengyel követekkel is.¹¹³ Bethlen Gábor halálakor Nándorfehérvárra küldött levelében Bethlen István említi azt, hogy tavaly Váradi Miklós járt el a fejedelem kereskedelmi termékeinek értékesítésében, idén azonban Iklódi Tamás és Fenesi Mihály kolozsvári kereskedőket küldi.¹¹⁴ Hasonló feladatot szánhatott neki I. Rákóczi György is, de kevesebb nagyvonalúsággal. 1636-ban épp a tanúvallatásokban említett út kapcsán fontos megjegyeznünk, hogy a harmincadosok jegyzékei szerint ekkor 750 ökröt hajtott ki Erdélyből, igaz, az nem szerepel, hogy ezt a fejedelmi kincstárnak teszi-e.¹¹⁵ Az öreg Rákóczi fejedelemtől 1644-ben a város főbírójaként kapott parancsleveleket.¹¹⁶ 1645 folyamán azonban nehézségei támadtak Váradi Miklósnak a központi hatalommal. I. Rákóczi György fejedelem 1645. március 22-i, fiának írott leveléből kitűnik, hogy a fejedelem szerint a kereskedő főben járó vétket követhetett el, vagyis engedély nélkül vihetett ki nemesfémeket az országból. Az öreg fejedelem szerint elengedik őt, amennyiben 3000 tallért kifizet „kötvén arra magát, hogy ezután azt nem cselekedj”.¹¹⁷ II. Rákóczi György 1645. május 24-ei apjának írt válaszlevelében már 4000 Ft-ot meghaladó összeget említett. Mi is történt pontosan, nem tudjuk, de az bizonyos, hogy a Farkas utcai református templom átadási ünnepségének egyik legfontosabb városi vezetőjeként már újra ott látjuk a fejedelmi család közelében.

Váradi Miklós is, mint kereskedőtársai, református volt, ezért aztán sokáig nem viselhetett felelős tisztségeket az unitárius városban. A Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István által megírt unitárius egyháztörténet szerint a fejedelem már 1635 karácsonya táján szeretett volna

111 PAP: *Harmincadjegyzék* 248, 285, 339, 398, 399, 413, 441, 480, 522; PAKÓ: *i. m.* 162, 164.

112 RADVÁNSZKY: *i. m.* 9, 109–111.

113 TMÁO II. 93.

114 GERGELY Samu: *Okiratok az interregnum történetéhez Bethlen Gábor halála után*. I. közlemény. Történelmi Tár 1884. 281.

115 PAP: *Harmincadjegyzék* 522. (1636. augusztus 12.)

116 HERPEI: *Adattár* 574. (1644. augusztus 14., szeptember 6.)

117 *A két Rákóczi György családi levelezése*. Kiad. SZILÁGYI Sándor. Bp., 1875. 309. Folytatódott az ügy: 1645. április 9-én. Uo. 311.

református tanácsstagokat látni a városban, ez akkor nem sikerült.¹¹⁸ A fejedelemnek 1638-ban reverzalist adó kolozsváriak felsorolták a beválasztandó 3 esküdtpolgárt: „... 1639 esztendőben ha azt éri *Várad Miklóst*: ...”.¹¹⁹ Egy 1640-ből származó hiteleshelyi tanúvallomás szerint már bizonyos, hogy centumvir volt,¹²⁰ az unitárius egyháztörténet szerint azonban 1641-ig a tanácsban nem lehettek még reformátusok.¹²¹ 1644-ben, illetve később még két alkalommal, például 1656-ban¹²² lett főbíró, de közben számtalanszor 1641-ben, 1647-ben, 1651 folyamán, az 1653-as évben, valamint 1655-ben számvevőnek és vonásigazítónak is megválasztották.¹²³ 1641-ben adószedő volt, 1657-től pedig vélhetően haláláig viselte a (1659) divisori vagyis osztóbírói tisztségét,¹²⁴ az osztályoknál a saját kereskedelmi ismereteinek minden biznnyal nagy hasznát vehette. A református gyülekezet vezetésében is nagyon fontos szerepet játszott, az egyházhoz való tartozás miatt vállalta, hogy városi karrierje nem teljesedhet ki, de mint ismeretes, a helyzet némiképp változott 1638 után. Az epizskopális egyház híveként állt a gyülekezet élén, így az egyik legfontosabb patrónusként nyomást tudott gyakorolni, ugyanis a presbiteriánusi felfogású lelkészeket eltávolította Kolozsvárról.¹²⁵ Ugyanakkor nyilvánvaló céljai közt szerepelt, hogy a gyülekezte mielőbb megfelelő templommal rendelkezzen. A város jelentős polgárai mellett a fejedelmi család adományával és támogatásának köszönhetően a romos Farkas utcai templomot helyrehozták a református gyülekezet számára.¹²⁶ Herepei János szerint a szószékkel szembeni stallum lehetett a Várad széke, melynél nevet pontosan nem tüntettek fel, csak a bíró uram rövidítést, ezzel a megszólítással azonban ekkor rajta kívül a gyülekezet tagjai közül senki sem rendelkezhetett.¹²⁷

Több házzal, házrészsel bírt a városban Várad Miklós. A Farkas utcai fertályban, a Széna utcában 1622-ben Kathonay Mihályné házát vette meg, és ebben a házban 1647-ig minden évben 6 dica adót róttak ki rá.¹²⁸ Ugyanebben a negyedben a falakon kívül (Ultra Fossam Delszer utca) is volt Várad Miklós nevének ház, bár tulajdonosa neve mellett nem tüntetik

118 KÉNOSI TÖZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István: *Az erdélyi unitárius egyház története* II. Ford.: MÁRKOS Albert. A fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály. S.a.r.: HOFFMANN Gizella–KOVÁCS Sándor–MOLNÁR B. Lehel. Erdélyi Unitárius Egyház, Kvár, 2009. 56.

119 EOE X. 152., valamint JAKAB Elek: *Kolozsvár története* II. Szabad kir. Kvár város közönsége, Kvár, 1888. 605.

120 1640. január 1. MNL OL F 15 Prot. XXVII. 69v. Kolozsvár városának tanácsülési jegyzőkönyvei 1625 és 1647 között nem maradtak fenn.

121 KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ: *i. m.* 56.

122 RNLt, KvLt, Közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban KvTanJk) I/7. 90. 1655. december 26-án iktatták be.

123 KvTanJk I/7. 3, 19, 23, 48, 56, 89, 127.

124 KvSzám 23/IX. 14.; KvTanJk I/7. 110.

125 SIPOS: *i. m.* 39.

126 Uo.

127 HERPEI: *Adattár* I. 574.

128 KvSzám 17b/XXVI. 29. (1622); 17b/XXVII. 29. (1623); 17b/XXVIII. 29. (1624); 17b/XXIX. 27. (1625); 17b/XXX. 28. (1626); 21a/I. 57. (1627); 21a/I. 131. (1629); 21a/I. 189. (1630); 21a/I. 247. (1631); 21a/I. 305. (1632); 21a/I. 356. (1633); 21a/I. 408. (1634); 21a/I. 458. (1635); 21a/I. 510. (1636); 22/III. 827. (1639); 23/IV. 33. (1640); 23/XIII. 33. (1642); 24/VIII. 33. (1645); 25b/III. 30. (1647).

fel a deák jelzõt, elképzelhetõ tehát, hogy egy hasonló nevû polgárá volt nem az övé.¹²⁹ A per idõpontja táján, 1636-ban a Közép utcai fertályban a Király utcában is rendelkezett még egy házzal, ezért fél dica rovatalt fizetett.¹³⁰

Több ház tulajdonát kísérelte megszerezni, így tudomásunk van arról is, hogy hosszan pereskedett egy Külsõ-Széna utcai ház és kert miatt, melyet Wásárhelyi Dávid deák feleségétõl, Zegedi Katától vett 300 forinton. Utólag nyújtotta be fellebbezését, ellentmondását Kádár Szabó János, aki szomszédsági jogon tartott igényt az elõvételi jogra. Végül a városi ítélõszék neki ítélte, amennyiben megfizeti a ház és kert már Várad által megadott árát.¹³¹ Erdeõdi vagy Erdélyi István házában – amely a Monostor utcában a kõfal mellett volt – is volt 200 forint lekötése Várad Miklós deáknak, az összeg kifizetése Lutsch Istvánra, a vásárlóra maradt.¹³² Szolgái közül egy szakácsot ismerünk, Kádár András, akit meggyógyított Várad, ezt követõen 1631. augusztus 6-án ölesztendei szolgálatra kötelezte el magát a legény.¹³³

Ingtalan vagyona mellett jelentõs ingó vagyonnal is rendelkezett a kereskedõ, 1630-ban a fejedelmi síremlékért kezességet vállalók között találjuk õt is,¹³⁴ több osztálylevélben sorolják fel, hogy tartoztak neki 40-50 forinttal,¹³⁵ másokkal pedig, mint például Augustin Péterné Zteich Katával is, perben állt egy 1625 elõtti 1000 forintos kölcsön degradációjával kapcsolatban, amelybõl 1630-ban a városi bíróság végül 500 forintot ítelt meg neki.¹³⁶ 1631-ben Cseh Annának, Sarló András szucsáki nemes özvegyének adott kölcsönérõl olvasunk egy bevallást.¹³⁷

Várad Miklós feleségét, Thúri Borbálát egy 1631-es iratban egy tordai kõház 200 forintos adásvétele révén említik, Thúri Ferencsel és Mihállyal egyetemben.¹³⁸ Unokája, Bethlen Miklós is említette, hogy nagyanyja Thúri Borbála, apja Thúri János volt, aki 1607-ben dési kamaraispán volt, a családnak Tordán és környékén voltak birtokai, házai, valamint Gyulai Pállal is atyafiságban álltak.¹³⁹ A házaspár egyik leányát, Borbálát bûni Bethlen Jánoshoz, a késõbbi kancellárhoz adta férjhez, a másiknak pedig Füzesi János lett a házastársa, aki Herepei János

129 Várad Miklós – Luporum Extra Moenia, Ultra Fossam Delszer utca KvSzám 21a/I. 526. 1636 (1/2); 22/III. 842. 1639 (½); 23/IV. 52. 1640 (¼); 24/VIII. 51. 1645 (1/8); 25b/III. 49. 1647. (1/8)

130 Közép utcai fertály (Media): Király utca, Várad Miklós ½, KvSzám 20/VII. 514. (1636); 22/III. 764. (1639)

131 KvTjk II/13. 146, 149, 158–159. (1630. augusztus 15.–november 4.)

132 KvTjk II/14. 3. (1630. július 16.)

133 1631. augusztus 6. MNL OL F 15. Prot. XXVI. 6v.

134 HERCZOG József: *Újabb adatok Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsánna síremlékérõl*. Századok LV(1921–1922). 539.

135 1625. március 1. Abrugyi Szabó János után felvett osztálylevél, adósság Várad Miklósnak 50 Ft. KOVÁCS KISS GYÖNGY: *A kolozsvári osztóbírói intézmény és a kibocsátott osztálylevelek*. Komp-Press, Kvár, 2012. 163. (1639. február 27. és 1640. április 25.) Gyulai Ferenc deák árus ember halála utáni osztálylevél: „Várad Miklós uramnál vagyon egy ezüstös köves bot – más ember adósságáért zálogban, melyet aestimaltunk fr 40 d –.” Uo. 313. 1654. szeptember 24-én Ágoston Péter halála utáni osztozás: Várad Miklós uramnál levõ zálogok összesen 266 Ft értékben, közöttük: aranygyûrû, pártaöv, zöld kamukaszoknya és veres kamukaszoknya. Uo. 340.

136 KvTjk II/13. 119, 151–152; II/14. 77. (1630. május 4., szeptember 5., november 28.)

137 MNL OL F 15 Prot. XXXIX. 51r-v. (1635. június 14.)

138 Uo. Prot. XXVI. 10v. (1631. július 21.)

139 DÁNÉ: *i. m.* I. 33. (1607. május 13.)

szerint szintén kereskedő lehetett, csakúgy mint apósa.¹⁴⁰ Váradi 1640-ben adhatott másfél ezer forintot vejének, Bethlen Jánosnak, aki ezért lekötötte birtokait (Küküllő vármegyei jószágai: Oláh-, Magyar-, Kisbúnon, [Szász]Magyaroson, valamint Fehér vármegyei jószágai: Héjasfalván és Mohán) apósának, feleségének, utódainak. Ezt az összeget kastélya építésére és tóásásra fordította.¹⁴¹

Váradi Miklós jóval kevesebb vármegyei birtokkal rendelkezett, ha Jónás deákkal összehasonlítjuk. Ahogy a fentiekből kiderült, inkább városi házakkal, ingóságokkal, készpénzzel bírt. Többek között Kékedy Zsigmond udvarmester Váradi Miklóst említette meg végrendeletében, mint akinél ezüstműve van zálogként (Jónás deák és Bácsy István neve szerepelt még a végrendeletben).¹⁴² Ismeretes az is, hogy 1634-ben Zólyomi Erzsébettel és férjével, Mogila Gáborral a Bihar vármegyében fekvő töttösi birtokukról kötött egyezséget, hogy a birtokot 1900 forintért veszi zálogba.¹⁴³ 1659 márciusában már a temetésére került sor.¹⁴⁴

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy az 1636-os esztendő I. Rákóczi György fejedelem hatalmának megerősödését hozta, ezt jelzi a tanúvallomások létrejötte is. A megismert négy magyar natiohoz tartozó kereskedő – és közülük három minden kétséget kizáróan a református felekezet tagja – ellen nem tudjuk, hogy tényleges bírósági per folyt-e, erről eddig nem került elő más forrásunk. A tanúvallomások csak az előzetes vizsgálatot mutatják, következményük egyelőre nem ismert, nem tudjuk, hogy hátrányt szenvedtek volna konkrétan ezen ügy miatt. A négy kereskedő közül kettő mindenképp a kolozsvári református elit tagja volt 1636-ban (Jónás deák és Váradi Miklós), ugyanakkor ők már Bethlen Gábor idejében is láttak el a fejedelem megbízásából mind kereskedelmi, mind politikai feladatokat. Talán innen is ered elégedetlenségük, hogy rendelkeztek összehasonlítási alappal mind Bethlen és Rákóczi fejedelem gazdaság- és kereskedelempolitikáját, mind pedig az őket érintő gazdasági intézkedéseket illetően. Tisztában voltak az országban történekmekkel, ahogy a kérdésekre adott tanúvallomásokból kiderül, megvolt a saját véleményük, féltették mind az országot, mind városukat. Emellett az is egyértelműen kiderült, hogy a mindinkább előtérbe kerülő váradi kereskedők is idézhették elő a kolozsváriak „rossz hírét”. Sok választ ugyanis az ő interpretálásukban hallunk, és ők gyakran adtak rosszallásuknak hangot, főleg Kapusi Antalról és Boytos Jánosról hallottak a felső-magyarországiaktól, de saját maguk is értelmezték a korábbi eseményeket. Mindemellett meg kell jegyeznem, hogy a kereskedők között olyan kolozsvári polgárokat találunk, akik a saját városukban – részben kisebbségi reformátusként – éltek, és majd 1638/41 után éppen I. Rákóczi Györgynek köszönhetik a városi tisztségek betöltésének lehetőségét. Ekkor futott be mind Jónás deák, mind Váradi Miklós – főleg ez utóbbi – egy meglehetősen szép ívű karriert.

140 HERÉPEI: *A házsongárdi temető* 142.

141 MNL OL F 15 Prot. XXVIII. 162r. (1640. április 27.)

142 Tüdős S.: *i. m.* 126. Kékedy Zsigmond testamentuma, 1638. június 19.

143 ErdKirKv DVD 21. 8–9b. (1634. december 16.) Töttös, Bihar vm.

144 HERÉPEI János: *Csanádi Pál, az unitárius püspök, orvos és egy régi gyökerű temetkezési szokásunk.* Keresztény Magvető (XCI)1985. 158.

‘... THERE ARE TOO MANY UPSET PEOPLE ...’
PRINCE GYÖRGY RÁKÓCZI I. AND HIS MERCHANTS FROM CLUJ

Keywords: *Kolozsvár/Clausenburg/Cluj, merchants, protestant, examination of witnesses, trial*

The present paper is based on a series of examinations of witnesses conducted between December 1636 and May/June 1637 in Transylvania and in the Kingdom of Hungary. The questions asked from four merchants from Kolozsvár/Klausenburg/Cluj (János Boytos, Antal Kapusi, Jónás Debreceni/Jónás deák, and Miklós Váradi) concerned their support of István Bethlen and their anti-Rákóczi feelings. The merchants went to Vienna through Lower Hungary (for supplies and to sell the prince's cattle), and discussed the fate of the country on the way, as their examinations show. They were anxious about their homeland, and, as it turned out, possessed a substantial amount of information. Their connections both with Gábor Bethlen and György Rákóczi exceeds the frames of a simple, civil citizens life. They served as merchants for the prince, and they preferred working for the Bethlens. They also carried out diplomatic missions, in this case, for Rákóczi. This paper gives a detailed presentation of their position among the merchants of Kolozsvár/Klausenburg/Cluj; of the role they played in municipal society; of their life; of their family background and social status; as well as of their career.

„... SUNT PREA MULȚI OAMENI SUPĂRAȚI ...”
PRINCIPELE GHEORGHE RÁKÓCZI I. ȘI NEGUSTORII LUI DIN CLUJ

Cuvinte-cheie: *Kolozsvár/Clausenburg/Cluj, negustori, protestant, ascultare de martori*

Studiul de față se bazează pe izvoare inedite, și anume o serie de ascultări de martori, martorii fiind aduși din Transilvania și Regatul Ungariei, și ascultați în perioada cuprinsă între decembrie 1636 și mai-iunie 1637. Întrebările vizau persoana și activitatea a patru negustori (János Boytos, Antal Kapusi, Jónás Debreceni/deacul Jónás și Miklós Váradi), și se refereau la suportul lor față de István Bethlen, și atitudinea lor potrivnică față de principele Gheorghe Rákóczi I. Negustorii au călătorit spre Viena prin Regatul Ungariei (pentru provizii, și pentru a vinde cirezile principelui), în drum discutând despre soarta țării, așa cum reiese din investigația efectuată. Erau îngrijorați din cauza evenimentelor petrecute pe pământul lor natal, și dispuneau de o cantitate substanțială de informații. Legăturile lor cu principii Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I. au fost mult mai strânse decât cele ale unui cetățean obișnuit. Ei serveau ca negustori principelui, și preferau să lucreze pentru familia Bethlen. Studiul oferă o prezentare detaliată a poziției lor între negustorii clujeni, a rolului lor în societatea orășenească, a vieții lor private, a statutului lor social și a carierei lor în ansamblu.

PAPP KLÁRA*

JÓSIKA ANTAL BÁRÓ ÍRÁSAI ÉS KÖZÉLETI SZEREPVÁLLALÁSA

Kulcsszavak: *arisztokrácia, Jósika család, arisztokrata életpálya, jezsuita rend, birtokigazgatás*

Jósika Antal (1745–1803) tevékenységéről és megőrzött kéziratairól Tóth Orsolyával közösen néhány hónapja könyvet jelentettünk meg. A család azért került érdeklődésem középpontjába, mert több éven át fő kutatási területem volt a Csákyak erdélyi ága, amely éppen Csáky Rozália – Jósika János főkormányiszéri elnök felesége – révén rokoni kapcsolatba került a famíliával. Jósika Antal volt az édesapja a tehetséges és okos hölgy férjének, akiről a szakirodalom szabadkőműves-kapcsolatait ismerte, a levéltári iratanyag viszont egy tevékeny életpályát engedett kirajzolni, egy tehetséges és tevékeny arisztokratáét, aki fiatal éveiben a jezsuita rend tagja volt.

A Jósika család a 16. század végétől jelen volt a fejedelemség történetében. 1698-ban rangemelésben részesültek, a bárói címét azonban csak a 18. század elejétől – 1701-től – használta három fivér: Jósika Gábor marosszéki királybíró, Dániel és Imre (később tordai főispán).

Jósika Antal apja, László Hunyad vármegye főispánja volt, aki Kun Katalint vette feleségül, házasságukból egy Mária nevű lánya (később Béli Antal¹ felesége) és egy fia, Antal született.² A források tanúsága szerint a fiatal Antal báró 1759–1761 között a kolozsvári jezsuita gimnáziumban, majd az akadémián tanult,³ ahol a vicerektori tisztelet is betöltötte, s

* PAPP Klára (1952) DSc, történész, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Középkori, Koraiújkor Magyar Történelmi és Segédtudományi Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára és intézetigazgatója. E-mail: papp.klara@arts.unideb.hu.

- 1 Uzoni Béli Antalt a királyi hivatalosok között sorolja fel az 1790. évi országgyűlés jegyzőkönyve. *„Az Erdélyi Három Nemzetekből Álló Rendeknek 1790-dik Esztendőben ... Kolozsvárra hirdettetett, ... közönséges ... Gyűléseikben lett Végezeseknek és foglalatosságoknak Jegyző Könyve.”* Nyomtatott Kolozsváron a Királyi Lyceum betűivel, 1832. 12. Online: https://books.google.hu/books?id=UcdeAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&cf=false (a továbbiakban 1790. jkv.)
- 2 A családi genealógiát lásd <http://www.parragh.n1.hu/keret.cgi?/eucsafa/genealogy.euweb.cz/hung/josika2.html> (2013. 09. 01.) Jakó Zsigmond közleménye pontosítja a családi levéltár helyét: *Jelentés a levéltár 1943. évi működéséről.* Erdélyi Múzeum XLIX(1944). 1–2. sz. Melléklet. 18.
- 3 A jezsuiták Erdélyben elsősorban Kolozsváron erősítették oktatási pozíciójukat, ahol jelentős építkezések nyomán egy egész oktatási komplexum jött létre: a jezsuita templom mellett nemesi konviktus, a gimnázium fölött az akadémia, amely 1753-ban Mária Teréziától egyetemi rangot kapott. Emellett működött még gimnázium Székelyudvarhelyen, Marosvásárhelyen, Gyulafehérváron (a két utóbbi helyen kiskimnázium, vagyis négyosztályos képzés), valamint Szebenben és Brassóban egy tanáros kisebb iskola. VARGA Júlia: *Katolikus közép- és felsőoktatás Erdélyben a 17. századtól a 19. század közepéig.* Bp., 2007. (Kézirat) 195. Online: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/vargajulia/disszert.pdf> (2014. 01. 25.) 110–111. Apor István mellett (aki alapítványával alapozta meg a képzést) a je-

tanulmányai után – egyetlen fiúgyermekként – a jezsuitákhoz csatlakozott. Írásából tudjuk, hogy Nagyszombatban tanult, és Székesfehérváron tanított.

1773-ban a rendből kilépve az akkor 28 éves Jósika házasságot kötött Teleki Ferenc testvérével, Mária Josephával, s élete ezzel a döntéssel egy egészen új irányt vett.⁴ Ahogyan a levéltári források igazolják, egyrészt családi birtokait kellett visszaszereznie és azok gazdálkodását rendbe szednie, másrészt egyre komolyabb politikai-közéleti feladatokat vállalnia. Külön szerencse, hogy a vállalt tisztségek egyszerű ténye mellett a család megőrizte a tevékeny és gondolkodó Jósika írásait, elképzeléseinek tervezeteit is.

Jósika Antal pályája 1775-ben a főkormányiszéknél indult, ahol előbb fogalmazó, majd titoknok lett.⁵ Az 1780-as évek közepén, amikor az akkori kolozsi főispán, Csáky János a Horea-felkelés visszaszorításában vállalt szerepe miatt kegyvesztett lett az udvarnál,⁶ s ezért visszatért felvidéki birtokaira, a megye első tisztét Jósika Antal kapta meg, amelyet 1803-ban bekövetkezett haláláig betöltött.⁷

Ismerjük egy kolozsi főispánként tartott beiktatási beszédét, amelyet 1792-ben mondott el Bánffy György gubernátor megbízása alapján a Zaránd vármegye főispáni tisztét elnyert Nalánczi József installációján. A beszédet egy határozott kéréssel zárta, amely szerint a további időszak nyugodt és kiegyensúlyozott működése érdekében olyan viselkedést vár el kortársaitól, amely méltósággal teszi lehetővé a várható kihívásoknak való megfelelést: „... annak az hazának, amely minket szült, nevelt és tartott, legyünk igaz fiai, törvényünkhez ragaszkod-

zsuita oktatást több katolikus nemesi család támogatta, többek között Csáky István és László, Jósika Gábor, Haller István, Kálnoky Sámuel, Pekry Lőrinc, Mikes Mihály stb. Uo. 114.

- 4 Kazinczy szerint „Eltöröltetvén a szerzet, visszatére a világba, s elvevő Gróf Teleki Ferencnek testvérét, Josephát...” Kazinczy, aki erdélyi utazásai során Jósika Antal fiát, Jánost személyesen is meglátogatta, s igen jó benyomásokat szerzett annak családjáról, különösen nagy műveltségű feleségéről, Csáky Rozáliáról. Lásd KAZINCZY Ferenc: *Erdélyi levelek*. Budán, 1849. (továbbiakban KAZINCZY: *Erdélyi*) XV. 289. (Kazinczy Ferenc utazásai. Kazinczy Ferenc eredeti munkái. II. Utazások.) Online: http://books.google.hu/books?id=NFQAAAAAcAAJ&pg=PA289&clpg=PA289&dq=Jósika+Antal+kolozsi+főispán&source=bl&cots=4a_L5d2_NO&sig=fEu1T2KXuCnBg
- A feleség, Teleki Mária Josepha (1749–1815) apja széki Teleki Pál (1719–1773) volt, anyja Haller Borbála (1719. szeptember 11., Ároklja – 1770). Lásd: *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kanczellár úti naplója 1759–1763*. S.a.r. ifj. BÍÁs István. Bev. IMRE Sándor. Marosvásárhelyt, 1908. Online: <http://issuu.com/buksi/docs/09924>; valamint Sas Péter: *A kolozsvári piarista (egykori jezsuita) templom sírfeliratai*. Lymbus Magyarságtudományi Közlemények V(2007). 149–178. Online: <http://epa.oszk.hu/01500/01500/00005/pdf/10sas.pdf>
- 5 KÖVÁRY László: *Erdély nevezetesebb családai*. Kvár, 1854. 133.
- 6 Csáky János a nemesi felkelést kívánva mozgósítani a parasztlázadás ellen, amit a hadsereget bevetni kívánó II. József nem vett jó néven. Csákyknak feleségével is megromlott a viszonya, aki később elvált tőle, ezért nyilván nem csupán a katonai-politikai szerepvállalás vitte őt vissza a családjához. Részletesen PAPP Klára: *Az erdélyi Csákyak*. EME, Kvár, 2011 (Erdélyi Tudományos Füzetek 273).
- 7 Csáky János évekkel később a következőképpen idézte barátjának: „emlékezzetek meg azon esetre, mely által Erdélynek rabja, s végtére koldusa lettem, meggondolván, hogy Hora idejében később voltam vagyonomat felszentelni, magamot a sok költség mia adósságban, az által a gyalázatos sequesterumba vetni, hogy se rühes pallos alá oláhnak engedni...”. A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Fiókja, Kolozsvár (Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României) (a továbbiakban RNLtKol), a Jósika család hitbizományi levéltára (a továbbiakban Jósika hitb. lt.), No. 142. 1799. június 11-én Kassáról írott levele szerint erdélyi adósságait ekkorra tudta csak megfizetni.

junk, amellet álljunk, amellől el ne mozdullyunk, hazánk köntösét és nyelvét, mind eddig sokan cselekedtünk, meg ne vessük, egyet értsünk, mert üdvözítőnk szava szerint, amely ország magába meghasonlik, annak el kellett pusztulni. Ezen nagy szükségében hazánkat védelmezzük, katona és eledel béli segítséget nékie tehetségünk szerint nyújtunk, egymást szeressük, előljáróinknak törvényünk szerint szavát fogadjuk, és töllek hallgassunk, így léssen, hogy visszanyert szabadságainknak gyümölcsevel mind magunk, mind maradékunk állandóul élhessen.”

Jósika Antal életpályájának korai szakaszában a jezsuita rend tagjaként maga is oktatott, majd később is foglalkozott oktatási kérdésekkel. Kolozs vármegye főispánjaként az 1791. évi országgyűlés LXIV. cikkelye alapján tagja volt az úrbéri és a tanügyi rendszeres bizottságnak.⁸ A halálakor készített visszaemlékező beszédekből tudjuk, hogy még abban az évben is betöltötte a kolozsvári királyi iskolák főigazgatói tisztét.⁹

Műveltségének köszönhető, hogy a szebeni szabadkőműves-páholy tagja lett, olyan erdélyiek társaságában, mint Bánffy György¹⁰ és Bánffy Farkas, hozzájuk csatlakozott Aranka György, Teleki Ádám, Esterházy János, a későbbi kincstartó, Bethlen József vagy a szebeni lapkiadó, Martin Hochmeister is.¹¹ Jósikát – akkor még kormányhatósági titkárként – a Szent András-páholy 1778. június 22-én történt beiktatóünnepségén avatták testvérré.¹²

A magyar nyelv fontosságáról, használatáról vallott nézeteivel Jósika Antal tevékeny részese lett azoknak a hasznos erdélyi és magyarországi törekvéseknek, amelyek II. József halá-

8 Jósika az 1790. évi decemberi, kolozsvári országgyűlésen a főtisztek között mint Hunyad vármegye igazgatója és Kolozs vármegye kinevezett főispánja szerepelt. 1790. jkv. 10.

9 ERNSZT Ernő: *Kesergő versek, melyekkel mélt. L. báró Jósika Antal, Kolos vármegye főispánjának és a kolosvári kir. iskolák főigazgatója ő nagyságának 1803. január 16. történt halálát a kolosvári tanuló ifjúság siratja*. Kolosvár (A kézirat a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárában). 1776-tól a kolozsvári egyetem felügyeletét a rektor mellé rendelt királyi igazgató látta el, s 1794–1818 között annak személye azonos volt a kolozsi főispánéval, így Jósika főispáni tisztsége alapján töltötte be a tiszteket. (Előtte Bánffy Dénes, Bánffy György és Csáky János volt igazgató, utána pedig főispáni utóda: Haller József.) VARGA: *i. m.*

Az 1791. évi 64. cikkely szerint gróf Teleki Ádám, gróf Esterházy János, Mártonffy József kanonok, báró Jósika Antal, báró Wesselényi Farkas, gróf Haller József, báró Josintzi Sándor, Aranka György, Fekete Ferenc, Sárosi Sámuel, Cserei Sándor, Rosenfeld Frigyes, Tartler János, Cserei József, Kovács József, Szatmári Mihály, Bauer Márton, Pákei József, Sontag András voltak az országos tanulmányi bizottság (deputatio litteraria) tagjai. FINÁCZY Ernő: *Az újkori nevelés története, 1600–1800*. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Bp., 1927. Online: <http://mek.oszk.hu/04700/04736/html/finaczyujkori0020/ftn549.html> (2015. 06. 07.) TÖRÖK István: *A kolozsvári ev. ref. kollégium története*. Collegium, Kvár, 1905.

10 Bánffy György 1787. január 9.–1822. július 5. között volt Erdély gubernátora.

11 A szabadkőművesek közé tartozott Samuel von Brukenthal gubernátor (1777. július 16.–1787. január 9.) is. *Erdély története 1606-tól 1830-ig*. Szerk. MAKKAI László–Szász Zoltán. Akadémiai, Bp., 1986. (a továbbiakban Erdély története II.) 1070. Jósika Antal Teleki Sámuel sógora és bizalmasa volt, aki könyvei ügyében levelezett vele. DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. EME, Kvár, 1997. 179.

12 ABAFI LAJOS: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1993. Online: https://books.google.hu/books?id=5K55AgAAQBAJ&pg=PT120&dpq=PT120&dq=Szeben+%C3%B6rt%C3%A9net&source=bl&ots=lvGB4ooSom&sig=p5WvIzuSbvKh1xVyZxc5KR18_h48chl=hu&sa=X&ved=0CCcQ6AEwAjgUahUKEwixx6_wY3GAhWJvxQKHQwRAG8#v=onepage&q=Szeben%20t%C3%B6rt%C3%A9net&f=false (2015. 06. 13.)

lát követően a két országrész országgyűlésein, rendi törekvéseiben és értelmiségi kezdeményezéseiben – nyelvművelő társaságok, akadémiai ötletek – is megmutatkoztak, s az oktatásban valóban eredményre jutottak.¹³ Erdélyben a törekvések legfelső szinten kaptak támogatást, hiszen Bánffy György gubernátor történeti érveket is tudott felsorakoztatni a magyar nyelvűség fontossága mellett, még azt is megemlítve, hogy „magyarul tud a szász, örmény, oláh is, főként, aki nyilvános hivatalviselésre számba jön”.¹⁴ Éppen ezért természetes, hogy a katolikus iskola második osztályában magyarul írott nyelvtankönyvet ajánlott, a „Magyar nagyobb grammaticá”-t, amelyről feljegyezte, hogy az „*készítették most Gyarmathi úr, Hunyad vármegyei doctor által, amelynek megvallom, még eddig párját nem láttam*”.¹⁵ Gyarmathi Sámuel kolozsvári, nagyenyedi, zilahi és bécsi tanulmányok után 1787–1791 között lett Hunyad vármegye megyei főorvosa. A kéziratot, amelyet a nyelvész 1791-re készített el, elküldte Jósikának, mint kolozsvári főispánnak, aki a július 20-i erdélyi országgyűlésen be is mutatta azt, s az ő javaslatára (valamint Bethlen Gergely, Wesselényi Miklós és Tűri László támogatásával) a rendek elhatározták annak kinyomtatását. Így jelent meg a kétkötetes mű 1794-ben – egy Natorp Vilmos nevű nemes 1500 forintos adományának felhasználásával – Hochmeister szebeni és kolozsvári nyomdájában „Okoskodva tanító magyar nyelvmester” címmel.¹⁶

- 13 *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848.* Szerk., bev. SZEKFI Gyula. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1926. (a továbbiakban *Iratok*) *A nyelvi mozgalom Ferenc abszolútizmusának kialakulásáig* című fejezet. 32–61. Aranka György tervezetét pl. Szekfi szerint olyan bizottság tárgyalta, amelyben „az erdélyi felekezetek legkiválóbb tanfőurai, a magyarok és szászok legműveltebbjeit, egy Jósikát, Keményt, Hallert, Wesselényit, Heidendorft, Rosenfeldet találunk.” A magyarok a szászok anyanyelvét megőrizhetőnek tartották, de azt szerették volna elérni, hogy a Gubernium hivatalos levelezése magyarul folyjon. A végeredmény (1791:31. tc.) szerint a központi hivatalok az udvarral, a katonai és külföldi hatóságokkal továbbra is a latint tartották meg hivatalos nyelvnek. Uo. 60–61., illetve a törvénycikk pontos latin szövege uo. 247. Az *Iratok* közlése alapján az Aranka által jegyzett 1790. aug. 9-i felterjesztésre kiküldött bizottság tagjai voltak (Szekfi tehát az elemzésnél kissé pontatlanul emlékezett vissza a maga által forrásközlésnél leírt felsorolásra): „br. Jósika Antal, br. Kemény Sámuel, gr. Haller József, br. Wesselényi Farkas, gr. Tholdalaghi László, Aranka, Rosenfeld Frigyes, Weindorfer Mihály, valamint két katolikus, egy református, egy unitárius, egy evangélikus tanító (köztük Balla Márton)”. Uo. 216.
- 14 1792. ápr. 16. Uo. 250. I. Ferenc az 1791. évi 31. tc. értelmében megfogalmazott szöveget elfogadta, s ezt a leiratot küldte vissza az erdélyi országgyűlésnek, amely jegyzőkönyve alapján szintén elfogadta azt.
- 15 Gyarmathi Sámuel kolozsvári, nagyenyedi, zilahi és bécsi tanulmányok után 1787–1791 között volt Hunyad vármegye megyei főorvosa. GAÁL György: *Erdély első nemzetközi hírű nyelvtudósa, Gyarmathi Sámuel.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 55(2011). 2. sz. 100. A finnugor nyelvek vizsgálatára kidolgozott módszerét a Göttingában 1799-ben megjelent *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata* című munkájában fejtette ki, amellyel az összehasonlító nyelvtudomány megeremeltői közé került. SZABÓ T. Attila: *Román kölcsönszavaink Gyarmathi Sámuel nyelvahasonlításában.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 4(1960). 3–4. sz. 297–315., valamint Uó: *A nyelvrokonzító józanság útján.* Korunk XL(1981). 7–8. sz. 606–611.
- 16 Teljes címe: *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* Melly íratott GYARMATHI Sámuel N[emes] Hunyad Vármegye Orvosa által. Kolozsváratt és Szebenben. 1794. Az ifjabb Hochmeister annak a Martin Hochmeister szebeni nyomdásznak a fia volt, aki 1778-ban rekatolizált, s 1789. március 29-i halála után fiára hagyta a nyomdát. Amikor a Gubernium Kolozsvárra költözött, a nyomda egy részét is oda telepítették, s az ifjú nyomdász a kormányzervek hivatalos nyomdájává

Az a kézirat, amely „*A katolikus ifjúság neveléséről való gondolkodások*” címet viseli, s valamikor szintén az 1790-es évek elején készülhetett, jóval több, mint elképzelés egy oktatási rendszer felállításáról. Szerzője azért írta le gondolatait, hogy a nevelés fontosságáról értezhessen egy társadalom életében, s elgondolkozhasson azokon a módszereken, amelyek hozzájárulhatnak az eredményességhez, azokon a változtatásokon, amelyek közelíthetik az oktatás tartalmát a fejlettebb országok képzésiéhez, s az irányítási mechanizmuson, amely működőképesebbé teheti az intézményeket.

Jósika oktatási tervezete szorosan összefügg azzal a katolikus egyház korabeli helyzetét bemutató összegzéssel és javaslattal, amely „*Az erdélyi római katolikus papság hiányainak fedezéséről, 1797*” címet viseli. Mindenképpen érzékelhető, hogy a szerző írásában épít az oktatással kapcsolatban kialakított elképzeléseire. Rámutatott, hogy 1797-ben valóban a katolikus népesség nagy fokú szórtsága érzékelhető: Hunyad vármegyében legalább kétezer katolikus élt 328 helyen, Zaránd vármegyében 92 faluban talált hívőket. Azt bizonygatta, hogy a csökkenő papi létszámot a ferences atyákra támaszkodva lehetne növelni. Ezt a törekvést segítené elő az a lehetőség, amely ismét megnyitná a ferencesek számára a novíciusok felvételét, amelyet a hatalom éppen az utóbbi hét évben tilalmazott. Ahhoz azonban, hogy az ifjúság szándékai növekedjenek a rendbe való belépésre, meg kell változnia annak a szemléletnek, amely lenézi a szerzetesrendeket – például az általa jól ismert jezsuita rend megítéléséről sorolja –, s tudatosítani lenne szükséges az ifjakban, hogy „az igazi boldogság nem a méltóságokban és gazdagságban van”. A gyakorlati életből vett példákkal igazolja, hogy ahol az „egyházi rend” már az iskolákban hatással lehet az ifjúságra, követendő példát adhat nekik, mint ahogyan megfigyelhető ez a folyamat a gyulafehérvári és a székelyudvarhelyi gimnáziumokban, ott van remény a meggyőzésre.

Az adózásról és a hadi segedelemről írott elképzelések szorosan összefüggnek.¹⁷ A *hadi segedelem* a napóleoni háborúk idején nyújtott támogatással azonos, az irat keletkezési éve (1797) mellett a levél szövege is magáért beszél. A francia nemzet ebben a szemléletben „fel-fuvalkodott és megátalkodott, (amely) a néki ámbár igazságos feltételek mellett ajánlott békeséget elfogadni nem akarta.” Az uralkodó erőfeszítéseket tesz ennek a „keresztény vallást nyilván és szemlátomást megvető, a nemességet gyökereiből kifordítani kívánó, a népeket megtámadó, vagy mintegy árvíz módjára elborító” ellenségnek a visszaszorítására, ezért késedelmet nem szenvedhet a támogatása. A vármegye fő birtokosainak szóló levélben Jósika maga is úgy értékelte, hogy a franciák ellen „katona, pénz, gabona, ló és ökör kívántatik”, amelyet a kérés teljesítésének gyorsasága miatt nem lehet országgyűlés döntésére bízni.

tette azt. Ezért történhetett, hogy bár a református és a helyi katolikus nyomda ellenezte, a fenti kiadvány mellett a kolozsvári Hochmeister nyomda adta ki az 1791. évi erdélyi országgyűlés anyagát is. BORSÁ Gedeon: *A 18. századi erdélyi törvénykiadások nyomdai vizsgálata*. Magyar Könyvszemle 103(1987). 4. sz. 265–277. Online: http://vmek.niif.hu/03300/03301/html/bgkvti_4/bgki0448.htm (2013. 09. 30.). Natorp támogatásáról Szekfű Gyula is megemlékezett: *Iratok* 61. (1. jegyz.)

17 *Hadi segedelem*, 1797. április 15. és *Az adózásnak módgyáról* (1797), Jósika hitb. It. No. 141. Az utóbbin a következő, más kéz által írott cím olvasható: *Kolos megyei főispán, Jósika Antal vélekedése az adózás felől*. Jósika János, a szerző fia pedig azt írta a tervezet végére: Néhai szegény édes atyám gondolati az adózás dolgaról.

Az adózásról szóló viszonylag részletes okfejtés szintén tartalmaz a katonaság tartására vonatkozó eszmefuttatásokat, de nem valamely különleges helyzetre, hanem hosszú évtizedek tapasztalataira építve, s a célt is egyértelműen megfogalmazza: szükséges, hogy láthatóak legyenek a jelenlegi adórendszer hibái, összevethetőek a javaslattal, amellyel biztosítható az új adórendszer elfogadása. A saját korára jellemző helyzetből és az udvartól érkező utalásokból arra következtetett, hogy meg lehet fogalmazni egy visszatérést a Fejedelemség-korabeli állapotokhoz, amikor az országgyűlés osztotta szét az adót az egyes natiók és taxás helyek között. Ezt a következtetést határozottan ki is jelentette, amikor azt tanácsolta, hogy „*Az ország gyűlése félre tévén azon adó számokat, melyek haza meghallgatása nélkül gyűttek bé, az haza szükségét megtekintvén, és a regius plenipotentiáriussal aszerint accordára menvén, minden Natio és Taxalis hely, a proportione moderne contributionis vállalná magára a kvantumát Semel, pro Semper...*”.

A forrásokból nem olvasható ki egyértelmű válasz arra a kérdésre, miért akart jezsuita lenni a család egyetlen férfitagja, ezért nem is tudjuk azt mással magyarázni, mint szinte elkötelezettséggel és szándékkal, azt azonban a szakirodalom után a katolikus oktatás szerkezetének és tartalmának átszervezésével foglalkozó tervezete is egyértelműen igazolta, hogy valóban elképzelhető lett volna egy ilyen életút is. A szerzetesrendben eltöltött évekre emlékező írásokból az is kiderült, hogy a fiatal Jósikának sok vitája volt az öreg jezsuitákkal, s egyáltalán nem osztotta nézeteiket az iskolákban használatos könyvek összetételével kapcsolatban. Sőt egyenesen arra lehet következtetni, hogy ő maga egészen mást szeretett volna tanítani.

A források alapján egyértelművé vált, hogy Jósika 1761 augusztusában lépett a „Papi Szent Hivatalra, a Jezsuita Szerzetbe,” s akkor vett fel 3000 magyar forintot rokonától, Jósika Dánieltől, hogy ezért a branyicskai birtokot tíz évig használhassa.¹⁸ Egy későbbi, 1777. évből származó elszámolás szerint a birtokrészt még apjuk, Jósika László szerezte meg zálogba néhai Jósika Zsigmond özvegyétől, Kálnoki Justinától, egy 16 ezer magyar forintos tartozás fejében.¹⁹ Ekkor, 1733-ban jutottak a branyicskai kastély Jósika Zsigmondot illető részéhez is, amelyet éppen Jósika László védelmében inventáltak (felmérték), hogy az új birtokos építéseiért annak értékét megfizettségük.

Egy másik fontos esemény is érintette a családot ebben az évben: Béli Antal 1761. november 18-án, Körtvélyfalván ülte lakodalmát „B Jósika kisasszonnyal,” azaz Jósika Máriával.²⁰ Az apai birtokra vonatkozó iratok egy része Béli Antal felesége révén került a Béliiek bodolai levéltárába. Ezt a levéltári együttest igyekeztem áttekinteni 2015 nyarán, s jutottam a fiatal Jósika tevékenységének néhány kérdésében új információkhoz.

A feleség révén a levéltárba került iratanyagból megismerhetjük Jósika Mária birtokgazdálkodását (ez további kutatások feladatát adja), ugyanakkor dokumentálják a családi birtok visszaszerzését is, amelyre Jósika Antal 1773 szeptemberében tette meg az első lépéseket. A fiatal birtokostól kapott felhatalmazásban – amelyet a birtokok visszaadása érdekében adott ki – már szerepelt utalás a megelőző évek történéseire. Jósika úgy fogalmazott, hogy mivel „tsak nem gyermekségemtől fogva a külső országokat sok esztendőig laktam, ... az egész

18 RNLtKol, a Béli család bodolai levéltára. (továbbiakban Bélii lt.) No. 190.

19 Uo. Az irat szerint 1733-ban, Nagyszébenben került sor a branyicskai birtok megszerzésére.

20 P. Horváth Boldizsár naplója. Közli LÁZÁR Miklós. Keresztény Magvető 21(1886). 2. sz. 96. Online: epa.oszk.hu/02100/02190/00316/pdf/KM_1886_02_089.pdf. Jósika Máriának és Bélii Antalnak egy fia, Bélii László és három lánya: Anna, Mária és Klára született. A család grófi címét 1771. október 15-én Bélii József szerezte meg.

jószágot birta, maga részére szolgáltatta” Jósika Mária. Ez a helyzet valószínűleg úgy alakulhatott ki, hogy Jósika Mária a birtokot magához váltotta, mivel később testvére kezdeményezésére az éves adósságok visszafizetéséről adott számot. 1770-től az osztatlan jószág Torda vármegyében lévő nagycsáni teljes portióját „száz aranyba, ötszáz forintokba a nevezett Mlgos Jósika Mária asszony férje, sub titulo Plenipotentiarius” bírta, amiről contractust is kötöttek, s azt be is tudták mutatni. A rendből kilépett Jósika Antal Erdélybe érkezését követően „azonnal divisiot” kívánt magának, hogy a neki járó birtokokat átvehesse.²¹

A fiatal Jósikának a rendből kilépve a családi birtokkal is foglalkoznia kellett, bár ifjú éveire, a gazdálkodás kezdeteire kevés forrás utal. A bodolai Béli levéltárban lévő anyag természetesen egyértelműen azt bizonyítja, hogy Jósika a jezsuita rend tagjaként egyáltalán nem foglalkozhatott birtokügyekkel, azok csak 1773 után kerültek érdeklődésének központjába, előtte annak ügyeivel csak testvére, illetve sógora volt általa megbízva. Az is egyértelmű, hogy a birtokok jövedelme ezekben az években a Béli házaspárt gyarapította. Egy 1766-ban Béli Antalhoz küldött levelében maga Jósika berzenkedett, hogy 29 aranyból többet nem látott a jövedelemből, pedig „három esztendő alatt valami csak gyűtt a jószágból”.²²

A családtaggokkal folytatott levelezésből kiderült, hogy jezsuita rendbe belépő Jósika valóban hosszú időre hagyta el Erdélyt. 1764-ben azt írta testvéreinek, hogy „igaz ugyan az, hogy már régenten nem láttam kedves hugom asszonyt, mivel annak már csaknem öt esztendeje, de énnékem az az öt esztendő oly hamar elmúlt, hogy csaknem öt holnapnak látszik lenni, mivel mindenkor csak dolgok között forgottam.” A levélben éppen azt tudatta rokonaival, hogy a rend semmiképpen nem küldi haza, ő viszont nagyon szeretné már az otthoniakat viszontlátani. Mivel a rokonság és az atyafiak meglátogatása Jósika saját számításai szerint is legalább 32 aranyba került, minden neheztelése ellenére nem azonnal kapta meg a családi beleegyezést. Már ebben a levélben tett utalást arra, hogy nincsenek hírei a birtokairól, s kérte is testvérét, hogy jelentse sógorának az állapotokat, mivel „már öt esztendeje, hogy jószágomnak majd csak semmi hasznát nem vettem”, hogy az felküldhesse neki a pénzüsszeget. Még arra is nagylelkű felajánlást tett, hogy bécsi ismerősei révén vállalja bizonyos portékák beszerzését, ha azokra testvéreinek szüksége lenne. Arra hivatkozott – mintegy jelezve is, hogy gondolkodását gyakorlati szempontok irányítják –, hogy tudja, „mely drágán adnak mindent az erdélyi örmények”, s állítását példákkal támasztotta alá. Megírta, tudomása szerint Erdélyben a nádmez 20 garas „itten 14 fontja”, a rosolis butáliája ott „egy forint, itt 12 vagy 13 garas”.²³

Az utazás végül abban az évben nem ment végbe, Jósika még 1766-ban, két évvel később is arról levelezett sógorával, hogy ameddig nem kapja meg a hazautazáshoz szükséges pénzt, semmit sem tud lépni „fel nem venném azt a szégyent, ha én szabadságot kérnék a lemenéssemre, és azután költségem nem volna reája és gyűne is, igen későn gyűne, úgy, hogy én elrendelt időn el nem indulhatnék”. A levélvégi megjegyzésben külön nyomatékkal közölte: „Kedves sógor uram, azt az atyafiságos szeretetét reméllem, hogy minél hamarabb véghez viszi ezen kérésem, és nem is kétlem benne, mert úr!”²⁴

21 Béli lt. No. 190.

22 Uo. No. 200. Jósika 1766. június 21-én Nagyszombatból küldött levele.

23 Uo. Jósika 1764. május 9-én Nagyszombatból küldött levele Jósika Máriának. Természetesen a testvéreinek szánt árucikkek beszerzéséhez kérte elküldeni – a kolozsvári rektor közvetítésével – a szükséges pénzüsszeget.

24 Uo. Jósika 1766. június 21-i, Nagyszombatból küldött levele Béli Antalhoz.

A hazalátogatásra talán 1766 decemberében kerülhetett sor. Az otthoni fogadtatásról és élményekről nem maradtak fenn híradások, a készülődésről azonban igen. Mária december elején értesült róla, hogy a tőle kapott pénzen Jósika Budára érkezett, s mint feljegyezte, „ottan mulattam három napot”. Az otthoni elvárásoknak megfelelően megvette az abrosznak és asztalkendőnek való gyolcsot, valamint négy findzsát, kéket és vereset is.²⁵ Ezt követően Gyöngyösre utazott, ahol rosszul lett, s csak nagy nehézségek árán tudott eljutni Egerbe. Ott azonban néhány napi kínlódás után szerencséjére olyan orvost hívtak hozzá, aki egyik tanítványának apja volt, s a levél fogalmazása szerint „az azért igyekezett minden módon egészségesen”.

Az erdélyi ügyek, benne a birtokok iránti érdeklődése ettől kezdve bizonyos értelemben megnövekedett, amit feltehetően indokoltak az otthonról kapott hírek, s amiről a következő év márciusában hűgának írott levele tanúskodik. Ebben az örökség két vonatkozása is előkerült: egyrészt „Kun Zsuzsanna nénénknek dolga”, másrészt Jósika Dánielné ügye. Az első egy tartozási ügy, a második azonban feltehetően éppen annak a zálogosításnak kérdése, ami a továbbadás révén tartotta Jósika birtokait a családban, igaz a Béli házaspár használatában. 1767-ben azonban még csak abban az értelemben merült fel az örökség megtartásának szükségessége, amint a levélíró fogalmaz: „Kérlek pedig édes testvérem, énnékem ... valamint gyűcs, hogy ha valahogy meghalnál, legyen mihez nyúlhassak. Siessünk pedig evvel a dologgal, mert ha én is valahogy meg találnék halni, akkor az az jószág bizonyosan reá marad”.²⁶ A sógorának Győrből küldött levele azonban éppen azt erősítette, hogy konkrét birtokügyekkel továbbra sem kívánt foglalkozni. Álláspontját a következőképpen fogalmazta meg Béli Antalnak: „az jószág directiója iránt akar énnékem írni és eránta tudósítani, éppen nem szükséges, és nem is akarom, azért kedves sógor uram plenipotentiarius, hogy amind legjobbnak ítéli, alkalmaztassa”.²⁷

A család iratai között 1771. december 8-i keltezéssel fennmaradt egy vizsgálati anyag, amely tanúsítja: Petri Márton, a branyicskai jószágok tisztje már hat éve „nem racionálván” árestomba került, ahonnan csak Krakkai Péter és Losádi György András kezessége mellett szabadulhatott azért, hogy az elszámolásokat elkészítse, azokért megfeleljen, illetve a kezesek a hiányok visszafizetését vagyonukkal garantálják. A Hunyad vármegyei continua táblán szereplő ügy egyértelműen „Jósika Antal úrfi” branyicskai kastélyát jelölte meg a vizsgálat helyszínéként, ahová Jósika Máriát mint egyúttal az úrfi megbízottját is meghívták.²⁸

Egészen bizonyos, hogy voltak nehézségei az uradalmak megszervezésében és a gazdálkodás útnak indításában, de a fiatal Jósikát már első intézkedései is a problémák megoldásán munkálkodó embernek mutatták. Branyicskán 1772. május 22-én vettek fel egy tanúvallomási jegyzőkönyvet egy malom építéséről. Kiderült, hogy a malom Jósika Antal úrfi földjén épült fel, azt Jósika Dániel építtette, aki arra kényszerített egy Asztalos Ávrám nevű jobbágyot, hogy cseréljen vele földet, bár – ahogyan az vallotta – „csak valami béka tót adott” érte. A Magura nevű helyen épült malom gátja is Jósika Antal földjén épült, maga a malom pedig „az

25 Uo. No. 194. 1766. december 8-án, Egerben keltezett levél Jósika Máriának. A gyolcsot 19 német forintért, a kék findzsát 13, a vereset 18 garason vásárolta.

26 Uo. 1767. március 17-én Egerből küldött levél, amelyben most ő panaszkodott testvérére, amiért az két hónapja nem válaszolt Jósikának.

27 Uo. No. 200. évszám nélküli levél Győrből

28 Uo. No. 190. Az iratanyagban a tiszt elszámolásai is szerepelnek.

egész falunak notabilis kárt tett.” Jósika Antal nem hagyta annyiban a dolgot, 1777. szeptember 24-én az inquisitióra hivatkozva törvény elé idéztette Jósika Dánielt, mondván: a birtokos tudta nélkül nem lehet a jobbágyot földje elcserélésére kényszeríteni.²⁹

A hitbizományi levéltár iratai között maradt fenn egy iratcsomó, amely szerint – természetesen hitelezőktől kölcsönvett pénzen – az ifjú Jósika komoly birtokgyarapításba fogott, s igyekezett pontosan rögzíteni a birtokok terményeinek eladását, a kölcsönvett és kölcsönadott pénzeket, s azt is, hogy mikor, milyen birtokrészek megszerzését vette tervbe, illetve hajtotta végre.

1775. július 22-én ezer forintért zálogba vette sógorának, Béli Antalnak kuretyi (Zaránd vm.) részbirtokát,³⁰ majd július 24-én birtokosztályt tettek testvéreivel, Jósika Máriával. Eszerint Budatelkén 9 jobbágy 17 fiával jutott neki (amely két fordulóban 194 köből földet és 21 szekér szénára való rétet jelentett), Szentmártonban egy zsellér, Mezőcsánban 7 zsellér (valamint „398 köből vetés, mind az két fordulón, 346 szekér szénára való rétet”), s Marosvásárhelyen is egy nemes fundus, amely 3 köből vetést, 3 szekér szénára való rétet és ugyanannyi majorsági szőlőterületet tett ki.³¹ Azt nem tudjuk, mikor lett zálogbirtokká az ekkor átvett, s jelentős értéket képviselő csáni birtok, de a későbbiekben az 1790-es évek végén, a birtokgyarapítások során olvashatunk a számadásokban a visszaváltásra fordított pénzüsszeg előteremtéséről.

A Jósikához írott levelek is közöltek tényeket erről a folyamatról. Ilyen adatokat kaphatunk Zejk Dánieltől,³² aki Marosvásárhelyről 1780 tavaszától novemberig tartó levelezésében sürgette Jósika Antalt a neki nyújtott adósságok megfizetésére.³³

Jósika gondosan számon tartotta adósságait, s igyekezett azokat megfizetni. A fennmaradt források tanúsága szerint az enyedi református kollégiumtól 1500, a kolozsvári református kollégiumtól 240 német forintot kölcsönzött, Teleki József gróftól 600 forintot, a préposttól 21 600, Nalácz Józsefnétől 14 500, a Bethlen-familiától 4000, a káptalantól 7200 forintot, a „katolikus fundációtól” 4128 forintot, s további kisebb pénzüsszegeket kért 6%-os kamatra. A csáni jószág kiváltására³⁴ pl. Kelemen Mártontól kölcsönzött 500 rhénes (rajnai) forintot, s

29 Uo. Az ügyben 1777. november 22-én tették meg az első lépést, de még 1780. április 28-án sem fejezték be. Jósika Mózesnek három fia (Imre, Dániel és István) közül lehetett a középső az ügyben jelzett személy, aki a Jósikák másik ágából való. Az első fiú, Imre felesége Bornemissza Annamária volt, Csáky Kata grófnő első házasságából származó lánya. Az ő Miklós nevű fiának gyermeke lett a regényíró Jósika Miklós. A családnak erről az ágáról bővebben PAPP: *i. m.* 165–169, 194–196.

30 Három jobbággal és egy zsellérral, amit annak testvére, Kemény Simonné tart a kezében „sorte divisionis jutott nékem, de ... kedves testvérem elfoglalván, mostan birja.” Béli a birtokért „jó folyó ezüstben” kapta meg a pénzt. Jósika hitb. lt. No. 149.

31 Jósika Mária és Antal 1775. évi birokosztályát 1775. július 24-én, Kiskenden (ma Chendu) kötötték. Jósika hitb. lt. No. 149.

32 Zejk Dánielt 1790-ben a királyi főigazgató tanács tagjaként sorolták fel, ahol első helyen maga a gubernátor, Bánffy György szerepelt. 1790. jkv. 9.

33 Jósika hitb. lt. No. 142. 1780. április 24-én írott levélre vonatkozó utalással indul a levelezés, s november 30-án keltezett levelet is találunk.

34 A helynévkönyv szerint Torda vármegyében két Csán nevű helység is található. VISTAI András János: *Tekintő – erdélyi helynévkönyv* I. 179. (a továbbiakban VISTAI: *Helynévkönyv*) Online: http://www.lorincz-veger.hu/documents/erdelyi_helynev_A-H.pdf (2015. 06. 15.). Az 1775. évi osztály szerint *Mezőcsán* Jósika hitb. lt. No. 149.

1801 decemberében már feljegyezte kimutatására, hogy „ki van fizetve”.³⁵ Időnként még saját taxásaitól is kért kölcsön. Ilyen eset Mityityel Alberté is, aki „egy havasért, vagy még inkább egy darabocská mezőért” tíz évre előre adott 100 német forintot, amelyet szintén a csáni jószág kiváltására fordítottak, olyan megállapodással, amely szerint az a mező csak tíz év múlva kerül vissza Jósika birtokába.³⁶ Egy Bél Péter nevű taxásától is három évre előre kérte az évi 70 német forintot, hogy az előbbi jószág kiváltásához hozzájárulhasson.

Jósika több kortársához hasonlóan gazdasági naplót, diáriumot vezetett gazdasága állapotáról.³⁷ Eszerint a branyicskai birtokon 1798 szeptemberétől 1799 októberéig 3343 Ft és 31 krajcár aktívum, vagyis bevétel keletkezett, amelybe azonban nem számította be annak az 50 sajtnak az árát, amelyeket egy bizonyos Vajda Lajosnak eladni átadtak. Ugyancsak hiányzott az összesítésből 40 véka kalotaszegi borsónak vagy pl. 5 mázsa sónak az ára, amelyet eladásra küldetett oda. A Mikesről készített kimutatás nagyarányú pálinkafőzésre utal. Ehhez a szomszéd birtokról hozták az alapanyagot: 1789-ben pl. Budatelkéről³⁸ 56 véka rozstot „pálinkát főzni”, 106 véka búza „pálinkának való”, majd ismét 60, 80 és 175 véka, s Mocsról is 312 véka, azaz összesen 733 véka búza került a pálinkafőzőhöz.³⁹ Mikesről viszont Branyicskára vittek 40 véka kalotaszegi borsót (amelyről az ottani kimutatásban leírta, hogy hiányzik), s Budatelkére 20 véka rozstot. Az előző évi pálinka eladásából jött be 230 német Ft, az az évből 11 Ft, 11 krajcár, majd ismét 4 Ft és 4 krajcár (összesen 245 Ft és 15 krajcár), fa eladásának árából 212 Ft és 1 krajcár, „bőrek árából” 31 Ft 31 krajcár. Az itteni bevételből 36 Ft és 36 krajcár adósságot fizetett ki. 1799-ben és 1800-ban Budatelkéről Hévízre⁴⁰ összesen 274 veder és 2 kupa pálinkát vittek eladni.

Csanádi Sándor nevű tisztjének 1799. április 30-án hozzá írott levele is a gazdálkodás teendőire és eredményeire utal. Megtudhatjuk belőle, hogy Jósika felesége vette át a tisztartótól a birtokosnak járó, Kolozsvárra neki hozott pénz egy részét, amelyről levélben adott igazolást, de – ahogyan Csanádi megjegyezte – „a többiről quietanciám nincsen”. Ezért a biztonság kedvéért a levélíró utólag kért írást a birtokosnak hozott pénzről, mondván: „... mert mulandó az ember, meg találnék halni, a szegény feleségem miattam ne lássan bajt...”⁴¹

35 Jósika azt is feljegyezte, hogy Kelemen, míg ő az adósságot le nem teszi neki, „semmi szolgálatot nem teszen”. Azt azonban még nem sikerült kideríteni, hogy hitelező és adósa miféle viszonyban állott egymással.

36 Itt az a megjegyzés szerepelt, hogy még 12 forint hátralékuk maradt. Mária Terézia 1750. évi rendelete értelmében 1 konvenció forint = 60 konvenció krajcár, 1754-től 1 dél-német forint = 60 dél-német krajcár volt lásd online: <http://ecopedia.hu/konvencios-penzlab> (2015. 06. 15.).

37 Jósika hitb. lt. No. 142. Jósika Antal naplójegyzetei gazdasága állapotáról. Csáky Kata (Bethlen Miklós erdélyi kincstartó felesége) 1779-től vezetett gazdasági naplót a nagymási birtok állapotáról, amelynek első lapját jó katolikusként egy fohással indította. Uo. No. 542.

38 Budatelke (ma Budești) Doboka és Kolozs vármegye határán, Nagysármástól (ma Sărmașu) északra fekvő település..

39 Uo. No. 142. Ugyancsak Budatelkéről egy hizlalni való ökröt és egy tehenet is a méhesi pálinkafőzőhöz vittek, ahogy a lovak számára 10 véka zabot és 30 urna ecetet.

40 Valószínűleg a Brassó megyében lévő Olthévíz (ma Hoghiz), mivel Bethlen Kata grófnő a Teleki Józseffel kötött házassága idején élt itt. Mivel Jósika felesége Teleki lány, a birtok így kerülhetett a családhoz.

41 Uo. No. 142. Csanádi Sándor 1799. április 30-i levele Jósika Antalhoz. A gazdasági feljegyzésekben (Uo.) 1801-ben is szerepelt egy 200 forintos tétel „feleségemnek”, s egy 51 Ft 45 krajcáros

A tiszt pontosan informálta Jósikát a birtok állapotáról, arról, hogy Langodáron⁴² 55 véka törökbúzá, 180 véka zabot, 32 véka árpát vetett, Hévízen hasonlóan hét és fél véka törökbúzá, 140 véka zabot, de az utóbbi helyen még maradtak vetetlen részek. Ugyancsak leírta neki terveit, hogy egy Brassó melletti Töröcsvár (ma: Bran) nevű helyre vinné a törökbúzá eladni, s azt kérte, írta az ottani harmincadosnak, maga pedig küld oda egy embert, hogy megtudja a vásár idejét, s „hogyan jár ottan a gabona”.⁴³

Az 1801-ben készített „Status Activus” kimutatásaiban a gazdálkodás jellegére utalt Jósikának az a megjegyzése, hogy 230 német forintot fektetett be abba, hogy „tavasszal száz veder pálinka és kétszáz veder bor gyűjen Budatelkére”.⁴⁴ Ugyancsak akkor jegyezte fel, hogy ugyanott szilvapálinka főzéséért 173 német forintot és 20 krajcárt fizetett ki.

1798/99-ben a két év összesített bevételeiként valamennyi tétel számba véve 13 582 Ft és 9 krajcárt kapott. Ezek között szerepelt a mikesi tisztartó befizetése fa és pálinka árában, ez 522 német Ft és 11 krajcárt tett ki, a mikesi erdőért (amiből még az erdőőr bére nincsen kifizetve) 36 Ft és 36 krajcár, bõrök áráért 32 Ft, a szamosfalvi árenda 110 Ft, a longodári sertések ára hasonlóan 110 Ft. A valkói tisztartó az 1798. évi árenda címén 60 forintot fizetett be havasi taxaként, a valkói erdő ára 139 Ft és 19 krajcárt tett ki, a fa ára 40 forintot. 1200 forintot kaptak a deszka eladásáért, s ugyancsak nagyobb összeget, 3000 forintot egy bizonyos Szabó Andrásról, akiről később kiderült, hogy egy kereskedő volt,⁴⁵ akinek a báró pénzt adott kereskedésre. Erdő árában különböző helyeken 524 forint és 20 krajcár, pálinkáért 36 forint és 15 krajcár, kocsmajövedelemből 137 forint és 56 krajcár jött be.

Számításait is a bevételek közé számította, amiből 1798/99-ben négy különböző részletben 623 forintot és 30 krajcárt számlált össze.⁴⁶

1801-ben a bevételek összesítése 11 903 német forintot és 29 krajcárt tett ki. Ebben a „fizetésből” tétel négy részletben (egy-egy alkalommal 342 forint) összesen 1368 forintot jelentett. Pálinkáért előbb 285 forint és 19 krajcárt írt fel, azután külön egy hordó pálinkáért 109 forint és 24 krajcárt, majd Budatelkéről 293 Ft 7 krajcárt, s végül több alkalommal számolt bevételt házi pálinkáért, 209 Ft és 2 krajcár értékben, azaz összesen 963 Ft és 52 krajcárt kapott. Édes borból 48 forint bevétel lett, s ezenkívül a szamosfalvi kocsmáros 159 forint 30 krajcárt, a budatelki pedig 67 forintot adott, azaz összesen 274 forintot és 30 krajcárt fizettek be a kasszába. Ez azt jelenti, hogy 1801-ben a különféle szeszes italok eladása (1238 Ft 22 krajcár) csaknem annyit hozott neki, mint a hivatalviselésből származó fizetése.

A birtok népeitől a longodári tűzifáért 128 forintot kapott, a mikesi, a topai erdő használatáért 137 forintot és 20 krajcárt, a havasi taxa fejében 252 forintot és 24 krajcárt adtak be a

a „fiannak” megjelöléssel, azaz a családban a későbbiekben is elfogadott volt, hogy a tisztok a családfőn kívül feleségének vagy fiának fizették ki a Jósikának hozott összegeket.

42 Longodár/Langodár, Dahl (ma Dăișoara): a 18. században Felső-Fehér vármegyéhez, Trianon előtt Nagy-Küküllő vármegye Kőhalmi járásához tartozott. Ma Brassó megye közigazgatási egységéhez sorolják.

43 Uo. No. 142. Úgy tudta, hogy a törökbúza vékája négy susztákon eladható. A suszták a lengyel hatos garas népi neve volt, erdélyi értelmezését nem ismerjük. Lásd BUZA János: *Lengyel és magyar váltópénz Alsó-Ausztriában*. Numizmatikai Közöny XC–XCI(1991–1992). 134.

44 Az italoknak Vajda Lajos kezéhez kellett jönniük.

45 1799-ben azt írta kimutatásába, hogy 1800 forintja van „Szabó Andrásnál kereskedésbe”.

46 A négy részlet összege a következő: 42 forint, 75 Ft és 30 krajcár, 300 Ft, 306 Ft.

tisztek.⁴⁷ De volt némi bevétele a zsidó árából (62 Ft 10 krajcár), „gyapatért” 11 Ft 2 krajcár, szénáért (520 Ft 28 krajcár). A búza értékesítéséből – azaz „a budatelki tiszt a longodári búza áráért” – az év során több alkalommal összesen 2638 Ft és 39 krajcár, törökbúzából 312 forint 30 krajcár,⁴⁸ a felesége által eladott vajból⁴⁹ 146 forint és 39 krajcár bevételhez jutott. Állatok eladását csak elvétve találjuk, a hat budatelki tehén 192 Ft 15 krajcárt, a berbécsekből való nyereség 107 Ft 42 krajcárt jelentett. 1802-ben némiképp változott a helyzet, hiszen akkor a hévízi négy béres ökörért és bikáért, valamint a budatelki hat tehénért 367 német forint és 40 krajcár bevételt számoltak el.⁵⁰

Mindezekeken felül a tisztektől pénzbefizetesként – részletezés nélkül – a következő összegeket tüntette fel:

Tisztektől kapott befizetés	1798/1799		1801	
	német forint	krajcár	német forint	krajcár
hévízi	731	31	162	6
budatelki	1417	10	931	31
mikesi	144	–	652	20
longodári	1568	25	2410	2
valkói ⁵¹	974	12	68	24
branyicskai ⁵²	1840	25		
szamosfalvi ⁵³	–	–	20	–
Összesen	6675	18	4244	23

A kiadások is összetettek voltak. Visszatérő tétel volt benne 1798/99-ben a feleségének járó havi 200 német forint, valamint a fiának, Jánosnak Bécsbe küldött pénzek (1799-ben pl. két ízben, összesen 842 német forint, szarvasbőr, keszkenő stb. vásárlására vagy a hazahozatalához adott 324 német forint), de a legjelentősebb összeg a különféle felvett adósságok kamatának, (interesének) visszafizetése volt. 1798/99-ben Teleki Sámuel gróf úrért 3 aranyat fizetett ki a kövágónak (ezt 16 német forintban és 10 krajcárban számolta el), majd kövei faragásáért ismét 63 forint 30 krajcárt.⁵⁴ 1800-ban a lányáért adott a klastromba 300 német forintot, a többi nyeredvben pedig 240 forintot.

47 A havasi taxa ellenértékét a valkói tiszt két részletben fizette.

48 Törökbúzáért 1801-ben Budatelkéről és a Doboka vármegyei Mátéről (ma Matei) adtak el.

49 A „feleségem a vajból” megfogalmazás 1801-ben hét alkalommal szerepelt a bevételek kimutatásában.

50 A tisztek 1802-ben a budatelki hat tehénért 192 német forintot és 15 krajcárt, a budatelki bikáért 48 forintot, a négy béres ökörért 127 forintot és 25 krajcárt számoltak el.

51 Magyarvalkó (ma Văleni) Kolozs vármegyében.

52 A Maros jobb partján, Dévától északnyugatra fekvő birtokközpont.

53 Szamosfalva (ma Someșeni) Kolozs vármegyei település.

54 Teleki Sámuel erdélyi kancellár (1791-től) a felesége révén rokona volt, aki 1802-ben megnyitotta könyvtárát a nagyközönség előtt. Teleki éppen az 1790-es évek végén hajtott végre átalakítást marosvásárhelyi házában, amelyhez az adatok alapján Jósika is hozzájárult. *VISTAI: Helynévkönyv 2. 659.*

Az uradalmi tiszték vásárlásaira is adott (pl. a budatelki tiszttartónak fuszulyka és kender vásárlására 110 német forint és 8 garast költött, a tégláért, tutajokért, mészért vagy „bor vásárlására a mikesi tisztnek”), de a doktornak (60 német forint), a felesége gyöngyéért (660 forint), a postáért (16 német forint 22 garas) és kocsiért (72 német forint) is fizetett. 1799-ben Szabó Andrásnak 1800 forintot, 1801-ben „az új mikesi tisztnek” 120 német forintot adott kereskedésre, 50 német forintot pedig gabona vásárlására. A hévízi tisztnek ebben az évben pálinkafőző építésére 64 német forintot és 53 krajcárt, hat tehén vásárlására 114 forintot és 36 krajcárt, berbécsre 105 forintot, ökrökre 200 forintot adott.

Kolozs vármegyében két sessiót is vásárolt. 1801-ben egy 40 forint értékű sessiót (Sziligeten) a fiának adott át, de Szamosfalván (206 forint), Budatelkén (1411 forint), Mike-sen (903 forint) és Valkón (782 forint) is vett telkeket. Az uradalmak alkalmazottainak fizetése is kiadásait gyarapította (erdőpásztornak 30 német forint 10 garas – „minden német forint után egy garas” –, kővágónak stb.).

Amikor 1799-ben „Status Activust” készített, a 95 153 forint és 1 krajcár activummal 69 521 forint és 9 krajcár passzívum állt szemben, azaz 25 631 forint és 42 krajcár maradt felhasználásra. Ebben az activumban a birtokvásárlások voltak a legnagyobb tételek: a mikesi jószág 33 286, a budatelki, mátéi stb. 17 550, a longodári⁵⁵ 18 000, a kolozsvári ház 12 240, s a Branyicskához⁵⁶ való acquisitumok 1410 forintot jelentettek. 1801-ben a mikesi jószághoz számított még több kisebb szerzeményt is (Zejkéktől öt sessiót, Kabos Jánostól egyet, Szamosfalván egy szénarétet, amelyet néhai Székely Dávidtól váltottak, a felső járásban Wesselényi Farkastól „exequáltatott két sessio”, Kémeren vásárolt szőlők), ami egyértelműen azt mutatja, hogy a birtokgyarapítást kisebb tételekben is folytatta.⁵⁷ A mátéi jószágról szintén az utóbbi kimutatásban derült ki, hogy Jósika Antal addig Haller Gábor grófnak évi 300 német forint árendát fizetett érte, de 1801-ben a gróf adósságát fizette,⁵⁸ ami túlfizetést eredményezett. A branyicskai szerzeményt, amit átadott a fiának, ez utóbbi évben már 2050 német forintra értékelte, amely Valelungán egy váltott sessiót, a Déván vásárolt házat, a Kuretyen vett négy sessiót jelentette. A csáni jószágot akkor már 6000 forintért kiváltottnak jelezte.

A Rétseinétől vett ezüstben is számolt 980 forintot, s néhány kihelyezett pénzről is számot adott: nemcsak Szabó Andrásnál volt a kereskedésében 1800 forint, Bálint Ferencnél 2000 forint, Boér Istvánnál 140 forint, hanem még más adósoknál is 213 forint. Kézpénzt Branyicskán, Mike-sen, Budatelkén 5186 forint és 60 krajcárt tartott.

Amikor 1800. szeptember 8-án Jósika Antal a fiának, Jánosnak átadta a branyicskai jószágot,⁵⁹ a tartozás, vagyis status passivus – amelyen szintén megosztottak – a következőket jelentette: a prépostnak 21 600 forint, a Bethlen-famíliának 4000, a katolikus alapnak 4128,

55 A megépített malommal együtt értékelhető a fenti összegre.

56 Branyicska (ma Brănișca) Hunyad vármegyei település.

57 A mikesi jószágot ekkor 33 284 forintra értékelte.

58 A kancellisták kimutatása szerint 24 Rft-ot Kolozsváron, a másik quietancia szerint – ami vagy Kolozsváron, vagy Budatelkén a tiszttartónál fellelhető – 333 Rft, s így 53 német forinttal többet adott, s még egy 100 Mft-ról szóló quietanciája is van Haller grófnak, amit a következő évben szintén le kell majd vonni az árenda összegéből.

59 Az 1800. november 1. és 1801. december 3. közötti időszak activumai között szerepeltette a Jósika Jánosnak átadott branyicskai részt, amit 6391 német forintra és 2 krajcárra értékelt.

az unitárius kollégiumnak 2700, az enyedi kollégiumnak 1000, gróf Wassnének⁶⁰ 1200, Kemény Lászlónénak 1800, Béli Vencelnek 2883, azaz összesen 39 311 forint.⁶¹

A családtagok Jósika Antalra – talán éppen az elnyert főispáni méltóság tekintélye miatt – szívesen bízták ügyeiket. Wesselényi Farkasnak egy 1788. február 25-i, Kolozsvárról keltezett levele tanúsítja: az elhunyt Rhédei Zsigmondné⁶² (Wesselényi testvérnénémnek írja) is rábízta az iratait, ezért kérte Jósikát saját személyes leveleinek visszaadására, s bizonyos, – Rhédei Mihályt érintő – iratok ügyében arra is, hogy Marosvásárhelyre ebben az ügyben, márciusra egy megbeszélést szervezzenek.⁶³

Jósika 1803. január 16-án, Kolozsváron hunyt el, ahol a jezsuita templom altemplomába temették el, ahová 1815-ben özvegyét is.⁶⁴ 1803. január 20-án Martin Hochmeister betűivel már ki is adták az a búcsúverset, amelyben Mártonfi János emlékezett a diákság nevében is a királyi iskolák igazgatójára.⁶⁵ A verses búcsú az ország szép fényének, sok szívek reményének, a törvények hív oltalmazójának, árvák gyámolítójának nevezte az elhunyt főispánt, akinek várában „... Minervának, a szép Tudománynak, lerakott kincsei voltak s erköltssei...”.

Mártonfi példaadó személyiségnek tekintette Jósikát, akinek érdemei és kegyelmei emlékezetre méltók, megőrzendők. Véleményét a kortársak is osztották, amit a következő kolozsi főispán, Haller József beiktatásakor Jósika János is tapasztalt. Anyjához küldött beszámolójában ugyanis jólesően nyugtázta, hogy Cserei a hosszú oratióban „szegény atyámat ugyan megdicsérte és Haller Józsefnek, mint követésre méltó példát elejébe tette”.⁶⁶

60 Helyesen Wass Sámuelné Bethlen Rozália, aki Jósika nászasszonya lett, hiszen János nevű fia elvette Csáky Rozáliát, Bethlen Rozália lányát.

61 Az activum 90 759 forint és 15 krajcár, a passivum 39 311 forint és 9 krajcár volt, a felhasználható különbözet ezért 51 448 forint és 8 krajcárt tett ki. Azt fennmaradt források hiányában nem tudjuk, hogy 1803-ra, Jósika Antal halálának évére ez a tartozás mivel növekedett 67 313 forint és 42 krajcárra.

62 Rhédei Zsigmondné Wesselényi Katáról (1735–1788) van szó, a 18. század egyik könyvgyűjtő asszonyáról, aki Wesselényi Ferenc és Rhédei Zsuzsánna lánya volt, s 1751-ben ment férjhez Rhédei Zsigmondhoz. Férje, majd fia halála után végrendeletében a marosvásárhelyi Rhédei-házhoz Teleki Sámuel feleségének, Bethlen Zsuzsannának hagyta, s majd ehhez építette hozzá Teleki Sámuel a könyvesházat. DEÉ NAGY Anikó: *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor. EME, Kvár, 1996. 138–139. Online: <http://mek.oszk.hu/03100/03148/html/bethlen13.htm> (2015. 06. 14.)

63 Uo. Jósika Wesselényi Farkas szerint Teleki Sámuelné plenipotenciáját kapta meg, amit a tudomása szerint neki – vagyis Jósika Antalnak – küldött, a kancellár úrtól (Teleki Sámueltól) kapott levél is tanúsíthat. A találkozó halasztódott, mert március 7-én már a húsvét utáni remélt találkozót egyeztetették.

64 SAS: i. m. 166. és 168.

65 ERNSZT Ernő: *Kesergő versek, melyekkel mélt. branyitskai I. báró Jósika Antal kolozsvármegye főispánjának és a kolozsvári királyi iskolák főigazgatójának önagyságának, 1803-dik Esztendőben Jan. 16-dik napján történt halálát a kolozsvári tanuló n. iffiúság sirattya*. Nyomtatott Hochmeister Márton betűivel. Kézirat a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár (Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”) Kézirattárban.

66 Jósika János 1804. január 21-i levele Kolozsvárról, Jósika hitb. lt. No. 146.

A kortársi vélekedést a fennmaradt családtörténeti forrásanyag egyértelműen bizonyítja, ezért is ajánljuk az arisztokrácia politikai-közéleti szerepét, s ezáltal a saját tevékenységének hatásait komolyan átgondoló Jósika Antal írásait az értő szakmai közönség figyelmébe.

THE WRITINGS AND PUBLIC ACTIVITY OF BARON ANTAL JÓSIKA

Keywords: *aristocracy, the Jósika family, aristocratic career, the Jesuit Order, estate administration*

A year ago, together with Orsolya Tóth, we have published a separate volume about the activity and preserved manuscripts of Antal Jósika (1745–1803). Previously only Jósika's connections with the Freemasons were known, but the material preserved in the archives outlines a very active career of a talented and busy aristocrat, who in his youth was a member of the Jesuit Order.

Between 1759 and 1761 the young baron Anthony attended the Jesuit grammar school and later the academy of Cluj-Napoca (Romania). His works reveal that he studied at Trnava (Slovakia) and taught at Székesfehérvár. In 1773, after leaving the Order, the 28 year old Jósika married the sister of Ferenc Teleki, Mária Jozefa and as a result of this decision his life took an entirely new direction. On the one hand, he had to regain his family estates and set their economy in order, and on the other hand he needed to overtake more serious political and public responsibilities. After leaving the Order, Antal Jósika moved to Transylvania and in 1773 he immediately demanded the split of the family estates between him and his elder sister in order to be able to overtake his due share of the estates. Being the Lord Lieutenant of Kolozs county, Article LXIV of the Diet of 1791 enabled him to be the member of the regular Committee of Urbairial and Educational Issues. Due to his views on the importance and use of the Hungarian language, Antal Jósika became an active member of those useful ambitions in Transylvania and Hungary, which, after the death of Joseph II, also appeared at the diets, in the pursuits of the orders and in the intellectual initiatives of both parts of the country and which in fact resulted in educational achievements. His manuscript entitled „*Thoughts on the Education of the Catholic Youth*” was probably written at the beginning of the 1790s and is in reality much more than a simple notion about the establishment of an education system. Jósika's proposal about education closely correlates with the summary and proposal describing the contemporary state of the Catholic Church which is entitled „*About the Compensation of the Deficiencies of the Transylvanian Roman Catholic Clergy, 1797*”. Jósika died on January 16, 1803 in Cluj-Napoca. He was buried in the crypt of the Jesuit Church of the town and his widow found her final resting place there as well in 1815.

SCRIERILE ȘI ACTIVITATEA PUBLICĂ A BARONULUI ANTAL JÓSIKA

Cuvinte-cheie: *aristocrație, familia Jósika, carieră aristocratică, ordinul iezuit, administrarea domeniilor*

Anul trecut autoarea studiului împreună cu Orsolya Tóth a publicat un volum întreg despre activitatea și manuscrisurile păstrate ale lui Antal Jósika. Anterior publicării volumului au fost cunoscute doar legăturile lui Jósika cu francmasoneria, însă pe baza documentelor păstrate în arhive se conturează o carieră foarte activă a unui aristocrat talentat, care în tinerețe era membru al ordinului iezuit.

Între 1759 și 1761 tânărul baron și-a început studiile în școala condusă de iezuiți, iar mai târziu și-a continuat la academia din Cluj-Napoca. Scrierile lui relatează că a studiat de asemenea la Trnava (Slovacia) și la Székesfehérvár (Ungaria). În 1773, după părăsirea ordinului iezuit, la 28 de ani Jósika a luat o de nevastă pe sora lui Ferenc Teleki, Mária Jozefa, și în urma acestei decizii viața lui a luat o întorsătură nouă. Pe de o parte lui i-a revenit sarcina de a conduce domeniile familiei, pe de altă parte avea de îndeplinit responsabilități politice și publice. Fiind comitele suprem al comitatului Cluj în conformitate cu paragraful LXIV. al dietei din 1791 a devenit membru al comisiei permanente educaționale și urbane. A fost adeptul importanței folosirii limbii maghiare, și a luat parte în inițiativele intelectualității maghiare privind învățământul autohton începute după moartea împăratului Iosif al II-lea. Manuscrisul intitulat „*Gânduri despre educarea tinerimii catolice*” a luat ființă la începutul anului 1790, și în realitate este mult mai mult decât o simplă părere despre sistemul educațional. Proiectul său de învățământ trebuie corelat cu o altă scriere a lui Jósika despre situația contemporană a bisericii catolice intitulat „*Despre compensarea deficiențelor clerului romano-catolic din Transilvania*”. Baronul Antal Jósika a murit la 16 ianuarie 1803 în Cluj, și a fost înmormântat în cripta bisericii iezuite a orașului, asemenea văduvei lui înmormântată în 1815.

FODOR JÁNOS*

KONSPIRATÍV KARRIERÉPÍTÉS? BERNÁDY GYÖRGY SZABADKÖMŰVESSÉGE

Kulcsszavak: *Bernády György, szabadkőművesség, Marosvásárhely, politikai karrier*

A szabadkőművesség történetéről, akár általánosan, akár résztörténeti/földrajzi megközelítésből könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésünkre. A témáról született szakirodalom és publicisztika nagyrészt megosztott, általában két szélsőség között reflektál a szabadkőművesség korabeli történetére. Az egyik szélsőséges álláspont a szabadkőművességet „misztikus társaságként” állítja be, amely legtöbbször esetben hazafiatlan, ateista, túlnyomórészt zsidó tagokból áll, és egyik jellemzője a korlátlan hataloméhség, valamint felelős a nemzeti katasztrófákért (mint a világháború elvesztése, Trianon stb.). E nézet rendszerint egyidős a szabadkőművesség kialakulásával. Terjesztése általában azoktól származik, akik valamiért sérelmezték a szabadkőművesség aktivitását, ellene folytattak lobbitevékenységet. Magyarország esetében ezen irányzatnak is széles bibliográfiája áll rendelkezésünkre, a korabeli publikációktól kezdve,¹ napjaink történetírásában is fellelhető.² Az „érem” másik oldala inkább reakció az előzőleg ismertetett irányzatra, melynek célja a szabadkőművesség ismertetése mellett, annak propagálása is. Kritika hiányában ez sem tekinthető kiegyensúlyozott álláspontnak, ám valószínűleg kevésbé ártalmas irányzat, abból a tekintetből, hogy az érdeklődőt kevésbé befolyásolja. Ennek ellenére, mivel elmarad a „nagy leleplezés”, és „őrzött titkokkal” sem szolgál az olvasónak, ezért kevésbé népszerű álláspontnak számít.

Jelen írás célja elsősorban nem az igazságtevés a két álláspontról, hanem egy résztörténet bemutatása, amely időben a XIX. század végét, a XX. század elejét célozza meg. Adalék kíván lenni a marosvásárhelyi szabadkőművesség történetéhez, annak alapításáról és működéséről, egészen annak az első feloszlatásáig. Ugyanakkor életrajzi adalékot is szolgáltat, dr. Bernády György életéről, valamint szabadkőművessége által, életének egy eddig kevésbé ismert fejezetéről. Ami a forrásokat illeti, az eddigi munkák kevésbé tértek ki a marosvásárhelyi szabadkőművesség kezdeti periódusára. Kivételnek tekinthető Sebestyén Mihály publikációja, amely a Teleki Tékában található Bethlen Gábor marosvásárhelyi szabadkőművespáholy anyakönyvét közli, forráskiadványként.³ Előtanulmányában azonban csak az anyakönyvi bejegyzésekből

* FODOR JÁNOS (1989), PhD, történész, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Történeti Intézet. E-mail: fodorjanos89@gmail.com.

1. PL. MIKLÓSSY István: *A szabadkőművesség önleleplezése*. Stephaneum ny., Bp., 1912; Dr. SOMOGYI István: *A szabadkőművesség igazi arca*. Apostol ny., Bp., 1929.
2. PL. RAFFAY Ernő: *Szabadkőművesek Trianon előtt*. Kárpátia Stúdió, Bp., 2011; Uő: *Harcoló szabadkőművesség. Küzdelem a katolikus egyház ellen*. Kárpátia Stúdió, Bp., 2011.
3. SEBESTYÉN Mihály: *Marosvásárhely keletén. (A Bethlen Gábor Szabadkőműves Páholy Anyakönyve) = Marosvásárhely történetéből*. III. Szerk. PÁL-ANTAL Sándor–SIMON Zsolt. Mentor, Marosvásárhely, 2011. 93–155.

von le következtetéseket, és más szerzők írásaihoz hasonlóan a páholy működése szempontjából a két világháború közötti időszakra fektet hangsúlyt.⁴

A szimbolikus (vagy tulajdonképpeni) szabadkőművesség születését a 18. század elejére teszik, születési helye pedig Anglia volt. Működésük és felépítésük szerint a szabadkőművespáholyoknak két fő irányzata alakult ki: egyik az angolszász vagy János-rendi páholyok (ez volt többségben), valamint a francia vagy latin típusú páholyok.⁵ Néhány éves késedelemmel a korabeli Magyarországon is megjelentek a szabadkőművespáholyok, amelyek tagjai között a felvilágosodás korának prominens képviselői kaptak helyet: Mária Terézia, Széchenyi Ferenc, Kazinczy Ferenc, Aranka György stb. A már említett irányzat rituáléjának egyesülésével, 1886. március 21-én Magyarországon megszületett a minden külföldi szabadkőműveshatóságtól független Magyarországi Szimbolikus (korabeli helyesírással Symbolikus) Nagypáholy. Ezzel kezdetét vette a magyar szabadkőművesség ún. aranykora, amely az 1919-es betiltásig tartott.⁶

Vidéken is hangsúlyos volt a szabadkőművesség tevékenysége, Erdélyben már a kezdetektől jelentkezett. A marosvásárhelyi 1905-ös páholyalapítást megelőzően Kolozsváron (Unió páholy 1886), Brassóban (Három oszlop 1877, Pannónia 1889), valamint Sepsiszentgyörgyön (Siculia 1892) működött szabadkőművesség. Marosvásárhelyen Bernády György közvetítésével ment végbe a páholyalapítás.

Bernády György 1864. április 10-én született a Szolnok-Doboka vármegyei Bethlenben (ma Beszterce-Naszód megyéhez tartozik). Középiskolai tanulmányait a marosvásárhelyi Református Kollégiumban végezte, majd édesapja korai halála miatt, folytatva a családi hagyományokat, gyógyszerészeti tanulmányokat folytatott Budapesten. Doktori szigorlatát 1888. december 15-én tette le. Doktori értekezése, amely különnyomat formájában is megjelent, *Adatok a kénhidrogéngáz vegyi sajátosságaihoz* címet viselte. Dolgozata minden bizonnyal megfelelt a korszak tudományos követelményeinek, doktorrá avatására egy hagyományos ceremónia keretében 1888. december 22-én került sor. Ezzel huzamosabb idejű budapesti tartózkodása véget ért, tanulmányai befejeztével visszatelepült Marosvásárhelyre. Hazatértével elsődleges bevételi forrását a gyógyszerészeti működtetése jelentette, amely immár az ő feladata volt. Frissen diplomázott gyógyszerészdoktorként fokozatosan vált ismertté a marosvásárhelyi közönség előtt. Szűkebb szakmájával ekkor még csak részben hagyott fel. 1889 májusában Turnowsky Mór városi orvossal együttműködve a városi kutak és csorgók vegyelemzésébe kezdett,⁷ de emellett pénztárnoka volt a megyei és városi Orvos-Gyógyszerész Egyletnek is. A város közösségében azt a benyomást keltette, hogy gyógyszerészeti vezetésében, valamint a szakmai és közéletben is jó emlékü édesapja méltó utódja lesz.

A gyógyszerészeti teendők azonban valószínűleg nem köthették le túlságosan Bernády György figyelmét. Egyre fokozódó érdeklődése a közügyek iránt legalábbis erre utal. Politikai

4 BENKŐ Samu: *Adalékok az erdélyi szabadkőművesség történetéhez = A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc tiszteletére.* ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Bp., 2000. 49–60; MAROSI Ildikó: *Az erdélyi magyar szabadkőművességről.* Hítel 1995. április. 60–69.

5 JÁSZBERÉNYI József: *A magyarországi szabadkőművesség története.* Print X Budavár, Bp., 2005. 21–24.

6 Uo. 91–96.

7 Marosvidék 1889. május 19.

karrierjének első állomását a városi törvényhatósági bizottsági tagság jelentette, ahova választások útján, 1889. november 25-én jutott be, 137 szavazattal.⁸ A városi közgyűlésben betöltött szerepét szinte élete végéig sikerült megtartania.

Politikai karrierjének fokozatos építését várospolitikai szinten kezdte: tagja volt a törvényhatóság több szakbizottságának, valamint számos városi egyletnek. Politikai orientációját tekintve a városi függetlenségi és 48-as párt vezetője volt (ideológiailag apponyista volt, de mivel nem volt városi tagozata Apponyi Albert nemzeti pártjának, ezért a függetlenségi és 48-as párt egyfajta „egyesült” ellenzékként működött, annak minden ideológiai árnyalatával).⁹

Bernády karrierjében a következő szintet országgyűlési képviselősége jelentette. 1896-ban immár szabadelvű programmal országgyűlési képviselővé választották. Országgyűlési képviselői tevékenysége Bernádyt a fővároshoz kötötte, azonban tanulmányai befejeztével más okok miatt sem szakította meg kapcsolatát a fővárossal: jelentkezett a Demokrácia (korabeli nevén Demokratia) szabadkőműves-páholyba.

A Demokrácia páholyt 1887-ben alapította 14 szabadkőműves, akik korábban a Könyves Kálmán páholy tagjaiból váltak ki. A páholy jeligeje a „Szabadság, egyenlőség, testvériség” jól ismert formula volt, s ennek megfelelően programjában többek között a népnevelés, a parasztság felemelése, a tanügy, a munkáskérdés, a polgári házasságkötés bevezetése szerepeltek. Jellemző volt a páholy mentalitására, hogy a házi szabályzatában többek között az is szerepelt, hogy a páholytagok a páholyon belül és kívül is tegeznek egymást.¹⁰ Ez szokatlan közvetlenséget jelentett a polgári kori Magyarországon, ahol a társadalmi származás különbözősége igen nagy hangsúlyt kapott. A Demokráciát a Budapesten működő páholyok közé sorolták, 1917-ben 221 aktív tagot számlált. Tagságát tekintve figyelembe kell venni, hogy sok olyan tagja volt a páholyoknak, akik később kiváltak és szintén páholyalapítók lettek (idesorolható Bernády György is). Így a Demokrácia 1910-ben a következő leánypáholyoknak volt az anyapáholya:¹¹

Leánypáholy neve	Működési helye	Alapítási éve
Pobratim	Belgrád	1890
Alföld	Szolnok	1891
Hrvatska Vila (Horvát nemtő)	Zágráb	1892
Szepes	Késmárk	1899
Virradás a bakonyalján	Veszprém	1898
Nemzeti	Budapest	1902

8 Uo. 1889. november 25.

9 FODOR János: *Politikai karrierjének a kezdetei 1889–1900 = Bernády, a városépítő*. Szerk FODOR János–NAGY Miklós Kund–PÁL-ANTAL Sándor. Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány, Marosvásárhely, 2015. (a továbbiakban *Bernády, a városépítő*) 55–78.

10 *A magyarországi Symbolikus nagypáholy védelme alatt dolgozó Demokrácia* című „Szabadság, egyenlőség, testvériség” jeligéjű szabadkőműves páholy házszabályai. Bp., 1896.

11 Saját táblázat. Forrás: *A magyarországi Symbolikus nagypáholy védelme alatt dolgozó Demokrácia* című „Szabadság, egyenlőség, testvériség” jeligéjű szabadkőműves páholy névjegyzéke az 1909–10-es évekre. Bp., 1910.

Leánypáholy neve	Működési helye	Alapítási éve
Bethlen Gábor	Marosvásárhely	1905
Akác a Mátraalján	Gyöngyös	1906
Martinovics	Budapest	1908

A Demokrácia páholy alapításában részt vett Gelléri Mór, a magyar szabadkőművesség történetének egyik főszereplője,¹² aki gyakorlatilag fő irányítója volt a páholyoknak. Gelléri mellett Katona Béla¹³ emelhető ki, aki szintén meghatározó, tevékeny tagja és vezetője volt a páholyoknak.

Dr. Bernády György már gyaníthatóan diákkorában hallhatott a szabadkőművességről. Neveltetése, érdeklődő természete miatt dönthetett amellett, hogy 1894 novemberében benyújtja felvételi kérelmét a budapesti Demokrácia páholyhoz. A páholyba való felvételnek külön procedúrája volt, amelyet a páholy 1894-es szabályzata irányított. A szabályzat szerint „a felvételi kérelem a felvételt kérő által és pedig három példányban állítandó ki. A kérelemhez, ha lehet, a szabadkőműves jelölt arcképét is csatolni kell.” Bernády esetében a beküldött iratai között nem találni fényképet, viszont a jelentkezési űrlapon leírta a kért három példányban az adatait. Röviden a tanulmányait, valamint az addigi politikai és civil tevékenységét sorolta fel, továbbá foglalkozását és alapvető adatait adta meg.¹⁴ A felvételi kérelmet tartalmazó három űrlapot a kezes eljuttatta a páholyhoz. Bernády György esetében a kezes neve nem ismert. A páholy szabályzata szerint a következő lépés a kérelem elbírálása volt. Ehhez „páholy elé terjesztett felvételi kérelem alapján kiküldött három kutató testvér köteles a keresővel személyesen megismerkedni s személyesen meggyőződni, hogy a keresőben mindaz megvan-e, amit az alkotmány 178-as cikkelye e felvétel kellékül megszab. Hallomásból merített adatok forrását kötelesek lehetőleg megnevezni, minden esetre nyilatkozniuk kell arra nézve: vajon adataikat szabadkőművestől vagy profántól kapták-e? Oly keresőkkel való személyes megismerkedés, akik a páholy székhelyén kívül laknak, kutató nincs kötelező.”¹⁵ Bernády György 1894. november 2-án datált kérelmét a november 12-i gyűlés alkalmával iktatta a páholy. Ugyanekkor határozták meg a három „kutató testvért” is, akik a következők voltak: Gelléri Mór, Braun Gyula és Fekete Ignác. Mivel a három személy közül csupán Braun Gyula volt marosvásárhelyi illetőségű, ezért Gelléri és Fekete kihasználta a fentebb idézett szabályzati lehetőséget, és a személyes megismerkedés körülményes mivolta miatt hallomásból szereztek tudomást jelentésükhöz Bernády Györgyről. Fekete Ignác jelentésében kiemelte, hogy hallomása szerint Bernádyt „művelt és a jó és

12 Gelléri Mór (1854–1915). Lapszerkesztő, ipari elemző, a Millenniumi Kiállítás titkára. Munkássága több szabadkőműveslapban is tetten érhető: a saját alapítású *Világosságban*, de cikkeket közölt a Kelet és Orient lapok főszerkesztőjeként is. Munkásságát a *Huszonöt év a királyi művészet szolgálatában* című vaskos kötetében foglalta össze. JÁSZBERÉNYI: i. m. 101.

13 Katona Béla (1855–1904) jogász végzettségű, pályája csúcán koronaügyész-helyettes volt. A Demokrácia páholy főmestere, majd a Szimbolikus Nagypáholy helyettes nagymestere. Munkássága mellett karitatív tevékenysége miatt ismerték: az általa szervezett jogvédő egyesület ingyenesen látta el jogi tanáccsal és védelemmel a szegényeket és rászorulókat. Uo. 106.

14 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), P 1106, 12. doboz, 5. tétel, 281. f.

15 *A magyarországi Szimbolikus nagypáholy védelme alatt dolgozó Demokratia című „Szabadság, egyenlőség, testvériség” jellegű szabadkőműves páholy házszabályai*. Bp., 1896. 6-ik cikkely.

nemes iránt fogékony embernek mondják”.¹⁶ Gelléri Mór szerint Bernády „jelleme kifogástalan, meggyőződése szabadelvű.” Információi szerint Bernády különösen kiemelkedő marosvásárhelyi környezetében, „sőt, a város jövődöbéli képviselőjének van kiszemelve”.¹⁷ Ez fontos és egyben igencsak bizalmas információnak számított, mivel Gelléri 1894. november 12-én írta meg jelentését Bernádyról, aki ebben az időszakban Marosvásárhely ellenzéki vezéréként volt ismert, és a városi közvélemény csupán 1896 októberében (a választások előtt) szerzett tudomást Bernády képviselői ambíciójáról és szabadelvű-pártiságáról. A legteljesebb körű jelentést Braun Gyula írta Bernádyról, aki közvetlenül Marosvásárhelyről postázta levelét. Fontosnak tartotta megjegyezni, hogy Bernádynak már „maga a főlvételi kérelme mutatja a közjóért való lelkesedését, amelyet megtámadhatatlan becsületessége, szilárd jellem, erős akarat és tiszta meggyőződés támogat.” Szerinte Bernády „igaz demokrata és népszerű, ki régóta sikerrel fejleszti az alsóbb osztályokhoz tartozóknak felvilágosodását és értelmét. Benne hivatottságot látok arra, hogy lakhelyén új templomot építsen a királyi művészetnek”.¹⁸ Braun megállapítását Fekete jelentése is megerősítette, miszerint Bernádyt „rég kiszemelték már, a Marosvásárhelyen alapítandó páholy egyik oszlopos tagja lesz.” Így gyakorlatilag azzal a világos szándékkal kívánták beléptetni Bernádyt a szabadkőműves-páholyba, hogy a későbbiekben hozzá fog járulni a szabadkőművesség terjedéséhez, egy Marosvásárhelyen létrehozandó leánypáholy által.

A páholyba való felvételnek a következő lépését így határozta meg a páholy szabályzatának 7-ik cikkelye: „A jelentések beérkezése után a főmester mesterértekezletet hív egybe, melyen előterjeszti a jelentések rövid kivonatát és ha kívánatosnak tartja, vagy ha a mesterértekezlet elhatározza, kiegészítő tudakozást rendel el. A golyózás csak akkor rendelhető el, ha a páholy ezt egyhangúlag elhatározza.” A golyózás szavazást jelentett, mivel a szavazás menete fekete és fehér golyókkal történt (a fekete az elutasítást, a fehér a felvételt jelentette). A gyűlésre 1895. február 4-én került sor. Az egybehívott tagok 31 szavazattal (ellenszavazat nélkül) eldöntötték Bernády felvételét a páholyba.¹⁹ Ezután megkezdődött a jelen lévő újonc beavatási szertartása. Magáról a szertartásról nem maradt írott forrás, de mivel a János-rendi páholyok beavatási szertartása gyakorlatilag azonos volt, így Bernády esetében is az történhetett, hogy bekötött szemmel (vagy csuklyával) bevezették az ún. sötét szobába, ahol a szertartásmester a következő három kérdést tette fel a keresőnek:

1. Mi vezérli Önt a szabadkőművesek szövetségébe?
2. Mit várhat Öntől a szabadkőművesség?
3. Milyen különleges feladatai lehetnek a szabadkőművességnek az Önök vidékén, és miékként kíván Ön e feladatok megoldásában közreműködni?

Bernády rövid és pontos válaszokkal felelt, hangsúlyozva, hogy a páholyba őt „*emberszeretete, hazaszeretete, szabadelvű gondolkodása és mérhetetlen szabadságszeretete*” vezette. Kijelentette továbbá, hogy tőle a szabadkőművesség „*igaz őszinte és önzetlen munkásságot, a reábizottaknak a pontos és lelkiismeretes teljesítését, végül tehetségében bármilyen anyagi áldozatot*” elvárhat. A harmadik kérdésre azt válaszolta, hogy a szabadkőművességnek kötelessége volna az ember-

16 Fekete jellemzése arra a kérdésre adott választ, miszerint a kereső képes lesz-e a szabadkőművesség eszméit felfogni és követni? MNL OL, P 1106, 12. doboz, 5. tétel, 279. f.

17 Uo. 283. f.

18 Uo. 288. f.

19 Uo. 277. f.

szereket propagálását és hirdetését megvalósítania „vidékünkön”, vagyis Marosvásárhelyen is.²⁰ Ezután gyakorlatilag a fogadalom letétele következett, majd a rituálét követően Bernády felvételének utolsó aktusaként aláírta a nyilatkozatot, miszerint saját független akaratából határozta el belépését, amelybe sem kíváncsiság, sem önző érdek nem befolyásolta, továbbá írásos fogadalmat tett a látottakról és hallottakról való teljes titoktartásról.²¹ Bernády így szabadkőműves tanoncként tagja lett a budapesti Demokrácia szabadkőműves-páholyának. Második fokra emelése, vagyis legénnyé avatása több mint egy évre rá, 1896. április 20-án történt.²² Ebben az évben már felgyorsult további előmenetele, amelynek gyaníthatóan köze volt az országgyűlési képviselővé választásához. Bernády Györgyöt 1896. október 12-én harmadik fokozatra emelték, azaz mesteri fokot szerzett. Budapesti útja összefüggésben állhatott a képviselő-választásokkal, mivel pár napra rá Marosvásárhelyen pártot váltva, a kormánypárt jelöltje lett, az október 28-ra eső választáson pedig kerületében, Kossuth Ferenc ellenében 29 szavazattal győzött.²³ Díszes szabadkőműves diplomáját 1896. december 12-én állították ki, Bernády ekkor már a kerületében mandátumot szerzett országgyűlési képviselőként mehetett Budapestre átvenni okmányát.

Bernády György belépését, valamint előmenetelét a szabadkőművesi mozgalomba több tényező befolyásolta. Egyik a saját személyes ambíciója volt, s természetéből adódóan nyitott volt új és számára hasznosnak ítélt dolgok iránt. Nem kizárt, hogy politikai tőkét, kapcsolatrendszerének bővítését is a szabadkőművessége által szerette volna elérni. A másik tényezőt a belépését szorgalmazó és a háttérmunkát biztosító csoport jelentette. Ezt a csoportot Marosvásárhelyen egy igen szűk körű társaság alkotta, akik már korábban is szabadkőművesek voltak. Közülük kerültek ki Bernády támogatói. Braun Gyula mellett ebbe a csoportba a következő vásárhelyi polgárok tartoztak: Turnowsky Mór orvos, Fekete Jakab iskolaigazgató, Tauszik B. Hugó bankigazgató, iparkamarai elnök, valamint Sz. Szakács Péter kereskedelmi és iparkamarai titkár.²⁴ Itt érdemes kiemelni, hogy Oroszlány István városi tanácsost, későbbi polgármester-helyettest pontosan Bernádyval egy időben vették fel a Demokrácia páholyba.²⁵ További érdekes adalék a választásokkal kapcsolatban, hogy Bernády kerületében a választási elnök Oroszlány István volt, Fekete Jakab pedig egyike volt a Bernádyt jelölő bizalmi férfiaknak. A szűk csoport az évek során a következő tagokkal bővült: Bürger Albert sörgyáros, virilista, Straetz Hermann gyáros, Tóthfalusi József vártemplomi református lelkész. Ők alkották a későbbi marosvásárhelyi Bethlen Gábor Szabadkőműves páholy alapító tagcsoportját.

Bernády György 1901 januárjában lemondott országgyűlési képviselőségéről. Ekkor már megkapta Marosvásárhely főispánjától a város rendőrfőkapitányi kinevezését. Bernády való-

20 Uo. 290. f.

21 Uo. 293. f.

22 *A marosvásárhelyi Bethlen Gábor szabadkőműves páholy Anyakönyve*. Teleki-Bolyai Könyvtár (Biblioteca Teleki-Bolyai), B-q 1703. (a továbbiakban *Bethlen páholy Anyakönyve*) 1.

23 FODOR JÁNOS: *i. m.* 67–68.

24 Turnowsky Mór és Sz. Szakács Péter a kolozsvári Unió páholyban lett szabadkőműves, Tauszik B. Hugó a szegei Árpád páholy tagja volt, valamint Fekete Jakab szintén a budapesti Demokrácia páholy tagságát élvezte. *Bethlen páholy Anyakönyve* 1–2.

25 Uo.

jában nem tekintett a főkapitányságára mint komoly karrierlehetőségre, ez csupán egy ugródeszkának számított, amely a polgármesteri szék megszerzéséhez vezette. A városban kitört pénzügyi krízist követően 1902. március 9-én Bernády Györgyöt egyhangúlag Marosvásárhely polgármesterévé választották. Tisztségét egészen 1912 decemberéig töltötte be, amelyről azt követően mondott le, hogy kinevezték Marosvásárhely város főispánjává.

BETHLEN GÁBOR PÁHOLY

Bernády György polgármesterré választása után látszólag felhagyott a pártpolitizálással. Szabadelvű meggyőződését nem tagadta meg, viszont a városfejlesztésre koncentrált. Véleményét az országos politikai kérdésekről nem közölte, illetve a városi adminisztrációban szakpolitikusként járt el. A város pénzügyi helyzetének a helyrehozatalával, valamint alapvető működési szabályzatának a kidolgozásával való elfoglaltsága miatt ebben az időszakban valószínűleg nem is tudott volna érdemben foglalkozni egyéb kérdésekkel, bár a városban működő egyesületek némelyike azért „megkínálta” a polgármestert az adott egyesület elnöki tisztségével. Újabb egyletek alapítása, amelyet Bernády magára vállalt, általában valamely városfejlesztési rész kérdéssel foglalkoztak, mintegy szakmai tanácsadó testületként (ilyen volt a szepítő egyesület vagy a színügypártoló egyesület).

Nincs tudomásunk arról, hogy Marosvásárhelyen milyen egyéb előzményei lehettek a Bethlen Gábor páholy megalapításának. Bernády felvétele a budapesti Demokrácia páholyba eleve azt feltételezte, hogy a szabadkőművesség általa Marosvásárhelyre is eljut. A páholyalapításra 1905. április 10-én került sor, a Teleki Tékában őrzött páholyi anyakönyv bejegyzése szerint.²⁶ Korábbi tevékenységnek nincs nyoma, az anyakönyv szerint pedig a páholy ugyanazon év májusában kezdte el a tulajdonképpeni munkát tagfelvételek sorozatával. A páholyalapítás időpontja több szempontból is érdekes: az alapítás napja Bernády György születésnapjára esett. Ez a véletlennek is tulajdonítható, ugyanis a korabeli szokások szerint csak egész évfordulókkor ünnepelték a születésnapokat, Bernády esetében pedig a szintén áprilisa eső névnapját szokták évente nagyobb eseményként megünnepelni.²⁷

A páholyalapítás időpontjának másik érdekes lehetséges vetülete az országos nagypolitikai helyzet alakulása. A hírhedt „zsebkendőszavazás” után ugyanis a kormányzó szabadelvű párt népszerűsége csökkent, számos vezéregyénisége elhagyta a pártot. A király 1905 januárjában feloszlatta a parlamentet és új választásokat írt ki. A Tisza István erőszakos politikájából kiábrándult többség a szabadelvű párt bukását (és későbbi feloszlását) vetítette elő.²⁸ Elképzelhető, hogy az egyébként a politizálást elutasító városi szabadkőművesség a karitatív munkája mellett nemzeti ellenállással egyet nem értő vagy legalábbis a 67-es elveket fel nem adó tagjainak egy nem hivatalos fórumává vált a páholy. A kezdetben 11 alapító taggal induló szabadkőműves-páholy főmestere egészen a páholy „elaltatásáig” Bernády György polgármester volt. A páholy anyakönyve szerint az utolsó tagfelvételeket 1913 decemberében hagy-

26 Uo.

27 A Bernády-ünnep gyakorlatáról lásd FODOR János: *A 70-éves Bernády. Egy városi ünnepség anatómiája = Bernády, a városépítő* 425–434.

28 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 2005. 71–72.

ták jóvá, ezért Sebestyén Mihály 1913–14-re teszi a páholy első felosztását.²⁹ Bernády György egyik Kolozsváron megjelent cikkében a szabadkőművességről így vallott 1925-ben: „kiállottam a sorból, azóta eltelt tíz esztendő”.³⁰ Ily módon a páholy elaltatásának az 1915-ös év a valószínűbb időpontja. Ez idő alatt a páholy anyakönyve összesen 51 tagot jegyzett. A tagok belépési átlagéletkora 35 év volt, ami azt jelzi, hogy elsősorban a tapasztaltabb, már valamilyen társadalmi elismertséget szerzett városi polgárok előtt állt nyitva a páholy kapuja.³¹ A magának számító össztagslétszám azonban nem hangsúlyozza kellőképpen a páholy aktív személyzetét, ugyanis a tagfelvétel és azok előmenetele mellett a lemorzsolódás is nagyszámú volt. Ez elsősorban elhalálozás vagy a Marosvásárhelyről való elköltözés miatt következhetett be. A páholy székhelye a Széchenyi tér 5. szám alatt található Apolló-palotában volt.

A páholyi munkáról igencsak korlátozott források állnak rendelkezésünkre. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában fellelhető jegyzőkönyvek 1909–1912 között engednek hiányosan betekintést a páholy mindennapi munkájába.

A páholy alapítása után Marosvásárhelyen a sajtóban is szélesebb nyilvánosságot kapott a szabadkőművesség. Aktivitását nem is igazán lehetett volna eltitkolni e kisváros esetében, 1905 májusában kapták fel a helyi hírlapok a témát, miután az első páholyi felvételi szertartások már lezajlottak. Az egyik kitudódott gyűlést titkolózásnak minősítette egy helyi lap: *Tisztességes magyar ember nem kerüli a világosságot, de nyilvánosan, bátran hirdeti eszméit, csak a gonosz tervekkel foglalkozók keresik mindig a titokzatosság éjjeli leplét.*³²

A Székely Lapok kormánypárti orgánum május 21-én címlapon közölte felvilágosító cikkét *A mi szabadkőműveseink* címmel. A Justus írói név mögött feltehetőleg Bernády György személyét is feltételezhetjük, de még valószínűbb, hogy valamely társa tolmácsolta gondolatait, utasítására. A cikk elsősorban a szabadkőművesség védelmére kelt, mivel a városban rémhírek terjedtek a páholy munka vélt ártalmairól: „Akár rosszindulat, akár tudatlanság, akár mindkettő, de áll, hogy többen riasztó híreket portatnak abból az alkalomból, hogy Marosvásárhelyt is munkába lépett a szabadkőműves szövetség.” Így a szerző kötelességének érezte tisztázni a szabadkőművességet a vádak alól, valamint fontosnak tartotta a tisztánlátást e kérdésben:

„Mi a szabadkőművesség? Emberek szövetsége, és pedig becsületes emberek szövetsége, egy filozofikus, filantropikus és progresszív intézményben, melynek célja, a közerkölcsiség, művelődés és felebaráti szeretet terjesztése és a jótékonyág gyakorlása”.³³ A szerző hangsúlyozza, hogy a páholyban kizárt dolog a politizálás és bármilyen felekezeti kérdés, továbbá kiemeli, hogy nemzeti nagyjaink, mint Bethlen Gábor, Rákóczi, Martinovics, Kossuth vagy Széchenyi munkásságában is fellelhetők azok az alapvető célok, amelyekért a szabadkőművesség zászlót bontott. Zárásképpen elmondta, hogy „tanulják megismerni tehát a szabadkőművességet, mert ha megismerik, becsülni és tisztelni fogják, úgy egészében, mint tagjaiban”.³⁴

A felvilágosító szándékú cikk hatására a kedélyek mégsem csillapodtak. Pár hétre rá, ugyancsak álneven („A kis vakoló”) a Székelység nevű ellenzéki lapban egy beszámoló jellegű cikket közöltek. A cikkírónak minden bizonnyal sikerült „lefűlelnie” egy beavatási szertartást.

29 SEBESTYÉN: *i. m.* 95.

30 Ellenzék 1925. március 4.

31 SEBESTYÉN: *i. m.* 95–97.

32 Egyetértés 1905. június 7.

33 Székely Lapok 1905. május 21.

34 Uo.

Megjegyzése szerint azért bújít álnév mögé, mivel attól fél, hogy a halálba kergetik, ha megtudják, hogy tudósított róluk: „Emlékszik szerkesztő úr a nagyváradi ügyvéd esetére ezelőtt 3–4 évvel, kit egy ilyen páholy kényszerített arra, hogy főbe löje magát, mert elárulta, hogy egy érdekszövetség az egész?” A beszámolójában megjelennek mindazok a motívumok, amelyek a szabadkőművesség ellen fel szoktak hozni a korabeli ellenzőik: „ezek az emberek olyanok, mint a struccok, hogy azt hiszik, senki sem látja őket, amiért pellerinben, gallérban járnak, melybe nagyszerűen be lehet burkolózni, mert megjegyzem hivatalos ruházatuk annyira ez a gallér, hogy mindenik abban jelenik meg.” A szerző szerint eleve „gyanús”, hogy ez a társaság gyakorlatilag a sötétben bujkál, míg más „rendes, vagy családos ember alszik, vagy otthon van”.³⁵ Tudósítása kitért arra is, hogy az egész már 8 óraker megkezdődött, de csak 10 óraker gyűltak fel a lámpák: „ki tudja addig mit csináltak a koporsó, meg a koponya mellett?” Mivel a „belső szentélyt” párnázott ajtó választotta el a tudósítótól, ezért csupán beszédfoszlányokat hallott Bürger Albert, Fekete Jakab, Turnowsky Mór, Bernády György, stb. beszédeiből.³⁶ A szerző szerint „egy-kettő még beszélt, de azokat nem ismertem meg. Annyit még megjegyzek, hogy minden beszéd után felállottak és koccintottak.” A hallott beszédfoszlányokon kívül a távozók nevét és sorrendjét is tudósította. Továbbá értetlenségét fejezte ki a körülményekről. Összegezésében megjegyezte, hogy „elég az hozzá, hogy a páholyban fel volt terítve. A menü gombás sült volt. A cél: bepityókázni és egy csomó sületlenséget össze-vissza vakolni”.³⁷ Az imént ismertetett misztikusság mellett általában az ellenzéki sajtóban a szabadkőművesség ellen a hazafiatlanság vádja, a klikkesedés, hataloméhség jelenik meg. Ezek megtestesítője pedig természetesen a marosvásárhelyi ellenzék szemében Bernády polgármester volt, aki ellen sajtótámadásokban gyakori vádpont volt a szabadkőművessége.

Ennek ellenére a páholy jegyzőkönyvei, valamint a korabeli visszaemlékezések rációfolnak az ellenzéki sajtó állításaira. Tulajdonképpen a páholy törekedett is arra, hogy karitatív szervezetként jelenjen meg a városi közvélemény előtt. A páholyi munkák (gyűlések) általában a felvételi vagy előmeneteli szertartásokat leszámítva a következő tevékenységekben merültek ki: kapcsolattartás a többi szabadkőműves páholyokkal, valamint az ezek felhívásaira való reagálások, továbbá a magyarországi páholyokat összefogó Szimbolikus Nagypáhollyal való egyeztetés. Emellett a tanácskozások karitatív témákra, tisztújításra, a páholy pénzügyi dolgaiban megvitatására tértek ki. A gyűléseket valamely tag láncbeszéde zárta, valamint közölték az özvegyperselybe gyűlt adományok összegét.³⁸ Természetesen ezt követően, alkalomtól függően a gyűlést vacsora (ún. „vakolás”) is követhette, ahogyan azt a szemfüles tudósító is megfigyelte. Gyakori esetnek számított, hogy valamely páholytag, vagy testvérpáholy meghívottja tudományos, vagy ismeretterjesztő előadást tartott a páholyban, különféle témákban. A Bethlen Gábor páholy esetében Turnowsky Mór és Tóthfalusi József volt ilyen szempontból a „legszorgalmasabb”. A páholy titkáranak (Haner Viktor tanár, iskolaigazgató) jelentése szerint az 1911–12-es években a páholy összesen 28 első és másodfokú munkát (gyűlést) tartott, további 14 előadás hangzott el, valamint 1910. április 11-én megtartották a páholy fennállá-

35 Székelység 1905. június 7.

36 Uo.

37 Uo.

38 Magyar Tudományos Akadémia (a továbbiakban MTA) Kézirattára, Ms 5724.

sának 5-ik évfordulója alkalmából rendezett díszközgyűlést.³⁹ Egy-egy előadás tartalmát tekintve a szabadkőművesség valamely aspektusával foglalkozott. Pl. Tóthfalusi József 1911-ben az *Alkotó és romboló munka a szabadkőművességben* címmel tartott előadást, valamint ismertek Turnowsky Mór 1905 és 1907 között nyomtatásban is megjelent közleményei.⁴⁰ Ilyen előadások alkalmával általában a páholytagok oktatása zajlott a szabadkőművesség céljairól, a páholy által képviselt irányról, stb. Turnowsky véleménye a kérdésben a következő volt: „A szabadkőművesség küzdelme győzte le az elavult rendszerek papjait és hatalmasait. A szabadkőművesség van hivatva az emberiség boldogságát megteremteni. A szabadkőművességet mindig üldözték és még ma is üldözik az érvényben levő rendszerek önző hatalmasai és elfogult papjai. Legyünk kitartók a munkában! Legyünk erősek a küzdelemben!”⁴¹ A páholy irányítását a főmester (Bernády György), valamint gyakori hiányzásai alkalmával a főmesterhelyettes (Tóthfalusi József) irányította, az általuk kijelölt irányelveket, amikor nem saját közlésükben hangzott el, a titkár továbbcsolta: „Azért gyűlünk össze szentélyünkben, otthagya az ajtó előtt a profán élet minden salakját, hogy a külvilág égbekiáltó nyomorára, sötét tudatlanságán tehetségünk és erőnk közzé képest enyhítsünk, hogy a mesterségesen szított társadalmi kasztrendszert alapjaiban megdöntsük, hogy egy egységes és egészséges magyar középosztályt teremtsünk. Egy olyan ideális középosztályt, amely becsületes, öntudatos törekvéssel, szorgalmas munkálkodással hazánk boldogulását lehetővé tegye”⁴² A páholy programbeszédének is beillő titkári jelentés a következő sorokkal záródott: „Egyet kellene megtanulnunk, még a munkán, dolgozni tudáson kívül, s ez a fegyelem. Különösen két irányban. S ezt legjobban egyedüli, de hatalmas ellenségünkötől, a klerikálisoktól tanulhatjuk. Hatalmas erejét a klerikalizmus ennek köszönheti, ez tette naggyá és legyőzhetetlenné”⁴³ Mivel a jegyzőkönyveknek csak egy része került elő, ezért nem lehet pontosan felmérni, hogy mennyire számít aktívna a páholy az fentebb említett eredményeivel. A páholyi munkák alkalmával azonban gyakran elhangzott, hogy az érdeklődés csökkent, valamint Bernády többször is kiemelte, hogy közönyt vélt felfedezni a tagság soraiban: „Ez a közöny nem fér össze avval az esküvel, melyet a ttv [tanonctestvér] a felvételiük alkalmával tettek”⁴⁴ Annak ellenére, hogy Bernády a polgármesteri teendői miatt gyakori hiányzónak számított, mégis egyik leglelkesebb tagja volt a páholynek. A rendszeres tisztújítások alkalmával mindig megerősítették főmesteri pozíciójában, s ezen alkalmakkor mindig ígéretet tett, hogy építőmunkáját eddigi lelkesedéssel és minden erejével folytatni fogja, nemcsak a páholyban, hanem a profán foglalkozásában is. Karitatív tevékenységét polgármesterként is folytatta, de a páholy segélyező akciói mellett szabadkőműves társai előtt ismertette szándékait egy gyermekszanatórium létrehozására. Ennek részbeni fedezésére 50.000 koronát ajánlott fel.⁴⁵ Bernády 1910-ben, miután a koalíciós kormányzás megbukott, ismét politizálással foglalkozott: korábban jó kapcsolatot ápolt az ellenzékkel, viszont a Tisza István vezette Nemzeti Munkapárt megalakulá-

39 MTA Kézirattára, Ms 5724/446.

40 TURNOWSKY Mór: *A munkáról. Mi a szabadkőművesség? A testvéri láncról*. Bp., 1905; Uő: *Beszédek*. Bp., 1907; Uő: *A szabadkőművesség természettudományi megokolása. A szabadkőművesi titokról*. Bp., 1907. (a továbbiakban TURNOWSKY: *A szabadkőművesség*)

41 TURNOWSKY: *A szabadkőművesség* 29.

42 MTA Kézirattára, Ms 5724/446.

43 Uo.

44 Uo., MS 5724/496.

45 Uo., MS 5724/381.

sát követően belépett a pártba (1911-től annak marosvásárhelyi tagozati vezetője lett), s a polgármesterséget hanyagolva országgyűlési képviselői ambíciói voltak. Városi kérésre nem vállalt mandátumot, de polgármestersége csak 1912-ig tartott, amikor végül városi főispánná nevezték ki. Ebben az időszakban korábbi habitusához képest másképp viselkedett, aktívabban politizált, véleményét elkezdte hallatni a sajtóban is.

Talán e politikai szerepvállalásának gondolata miatt dönthetett amellest, hogy kivonja magát a szabadkőművesi munkából. Ennek első jeleit a páholy vezetése 1909 decemberében vélte felfedezni. Tauszik B. Hugó javaslatára azonban elejét kívánták venni Bernády esetleges távozásának. A jegyzőkönyv szerint „*Tauszik kijelenti, hogy főmester testvér egy vakolás [szabadkőművesi ebédet vagy vacsorát jelent] alkalmával kijelentette, hogy munkáinkban ezután nem vehet részt úgy, mint eddig. Tauszik indítványozza: jelentse ki a páholy, hogy szeretett főmesterét fájdalommal nélkülözze s helyettes főmester vezetése mellett jelenjünk meg nála s kérjük fel, hogy munkáinkban a jövőben jelenjék meg.*” Tauszik indítványát egyhangúlag elfogadták.⁴⁶ A következő gyűlés, amelyen tisztújítás volt, 1910. február 21-én volt megtartva. Itt Bernády még utoljára megpróbálkozott a visszalépéssel. Ürügyként azt mondta, hogy profán elfoglaltsága miatt nem végezhetett a páholy keretén belül olyan intenzív munkát, mint azt a szabadkőművesi érzése diktálja. Szerinte a páholyon kívüli munkája s munkaköre is végeredményben szabadkőművesi munka. A páholy tagságát is hibáztatta az elmúlt évek kvázi eredménytelensége miatt, amelyet a tagok. „*profán életben való egymás iránti szeretethiányának*” tulajdonított. Továbbá a gyűlések egyre ritkább látogatottságát is felemlgette. A tisztújításra való tekintettel kijelentette, hogy: „*profán elfoglaltsága annyira leköti, hogy talán éppen a közeljövőben nem fog tudni minden kötelességének eleget tenni, kéri a testvéreket, oldják fel jövőre a tisztség alól. Ha azonban a testvérek bölcs határozata másként döntene, meghajlik akaratak előtt.*”

Természetesen a páholy egyhangúlag ismét megerősítette főmesteri székében, valamint támogatásáról biztosította. A páholy hozzáállását legjobban Tauszik beszéde tükrözte, amelyben kiemelte, hogy Bernády „*bármennyire apelál a testvéri belátására, szeretetére, hogy ne állítsák megint a páholy élére, nem teljesítheti kívánságát, mert a Bethlen Gábor páholy Bernády nélkül el nem képzelhető.*”⁴⁷ Az 1910-es országgyűlési képviselő-választások alkalmával felkorbácsolt közvélemény előtt ismét felbukkantak a szabadkőművességet támadó vélemények. A Bernádyt hevesen támadó Függetlenség című lap a *Szabadkőművesek csápjai* címmel közölt „leleplező” írást. Ebben is természetesen Bernády volt a célpont, aki „*bevonva maga köré ügyvédeket, tanárokat, papokat, doktorokat, kereskedőket, iparosokat. Elég ügyesen állította egybe a páholy szervezését, ez a páholy felállítása hatalmát háromszorosára fölemelte.*”⁴⁸ A cikk továbbá megvádolta a polgármestert, hogy a szabadkőművességet politikával keverte, így a törvényhatóságban gyakorlatilag ellenzék nélkül dolgozhatott. „*A csápok hatalmas munkát végeznek nap-nap után, s a mester mosolyogva dörzsöli kezeit, hogy a legények jól viszik a pászmát*” – folytatta a lap.⁴⁹ Egyben „nagy leleplezést” is ígért, amelyben a tagok névsorának nyilvánossá tétele sejtette. Azonban a választásokat követően, a politikai csatározások által felkorbácsolt indulatok lecsendesülése után vélhetően érdeklődés hiányában a leleplezés elmaradt.

46 Uo., MS 5724/364.

47 Uo., MS 5724/380.

48 Függetlenség 1910. április 12.

49 Uo.

A páholy tagságát tekintve nem volt felekezeti vagy politikai feltétele a páholyi felvételnek. Ennek eredményeképpen a páholy programja sem mondható teljesen egységesnek, mivel megfér egymás mellett a korszakban progresszív gondolatnak számító általános, egyenlő és titkos szavazati jog bevezetésének a propagálása a nacionalista magyar szupremácia gondolatával. A választójoggal kapcsolatosan a páholy álláspontját az *általános, egyenlő, titkos választójog országos szövetségének* írt, 1910. december 13-án keltezett leveléből ismerjük: „*páholyunkban, ez évadban már több munkában tette beható tanácskozás tárgyává az általános, egyenlő, titkos választójog kérdését. Városunk keletén a profán életben páholyunk helyettes főmestere többi testvéreinkkel áll a propaganda élén s miután a szóban forgó nyomtatványokból megfelelő mennyiség áll rendelkezésre, nagygyűlésünkig többet nem igénylünk. Akkor azonban szükséghez képest fogunk rendelni*”.⁵⁰ Az idézetben említett helyettes főmester Tóthfalusi József református lelkész volt. Politikai kérdésben kevéssé nyilvánult meg, viszont a függetlenségi párt egyik oszlopos tagja volt, emellett Bernády egyik hűséges támogatójaként is megmutatkozott. A rendelkezésre álló források alapján az mutatható ki, hogy a Bethlen Gábor páholy kevésbé szólt bele a páholyok közötti konfliktusba. Jancsó Elemér a kolozsvári Unió páholyról szóló dolgozatában kiemelte, hogy a század eleji időszakban a páholyok közötti konfliktusnak két nagy irányzat adott táptalajt: „*legtöbb páholyon belül szintén két irányzat küzd a vezetésért, egyrészt a reformoktól idegenkedő irányzat, amelyik a szabadkőművesség célját, a karitatív munkásságban kimerülve látja, másrészt az a felfogás, amely a radikális, néha forradalmi jelszavakkal a magyar társadalom gyors és progresszív szellemben való átalakítására tör. Mindkét felfogás nagyszerű harcokkal rendelkezik, de az 1910-es évek felé egyre inkább a radikális irányok kerekednek felül*”.⁵¹ Ebben kategorizálásban a Bethlen páholy inkább a mérsékeltbb irányzathoz tartozott, amely bár tudomást vett a radikális eszmékről, azokat óvatosan kezelte. Jancsó szerint elsősorban a nagyváradi László páholy „*Ady imádata*” váltotta ki az első ilyen páholyon belüli konfliktusokat.⁵² Ezzel kapcsolatban, amikor a Szimbolikus nagypáholy állásfoglalásra kérte a marosvásárhelyi képviselőt, a Bethlen páholy egy távolságtartó levéllel válaszolt. Arra próbálta a nagypáholy figyelmét felhívni, hogy miképpen lehetne a szabadkőműves testvérek közötti fegyelmet meghonosítani, abban az értelemben, hogy „*a testvérek a szabadkőművesség céljaiért a profán életben is sikerrel harcolhassanak, nem izgatással és pártpolitikai fegyverekkel, hanem szigorú és következetes elvűséggel*.” Továbbá kiemelték, hogy „*ami a László páholy indítványát illeti a nagygyűlési képviselő testvérekre vonatkozólag, úgy páholyunk azon a véleményen van, hogy az indítvány értelmében való eljárás nem volna szabadkőművesi, a durva követ nem szabad eldobni, hanem türelemmel és szeretettel meg kell munkálni, fényesre kell csiszolni*”.⁵³ Ami a többi „*problémásabbnak*” tartott páholyt vagy kört illeti, csak azon információk árulkodók, hogy a Bethlen páholy nem adakozott a Galilei Kör vagy a Martinovics páholy gyűjtéseire. Ez azonban nem jelenti feltétlenül a páholy elutasító álláspontját, mivel valóban szűkös anyagi kerettel működött (tartozásai voltak a Szimbolikus nagypáhollyal szemben is), így igencsak megvágották az adományozási opciókat.

50 MTA Kézirattára, MS 5724/440.

51 JANCsó Elemér: *Az Unió szabadkőműves páholy ötven éve 1886–1936*. Kvár, 1937. 18.

52 Uo.

53 MTA Kézirattára, MS 5724/345.

Bernády György esetében világosabbak a fentebb említett álláspontok. Mint a páholy főmestere, az ő szava és irányelve volt a meghatározó, a páholy óvatossága is. Tisza híveként minden bizonnyal nem értett mindenben egyet a Martinovics páholy progresszív csoportjával, vagy a Galilei Kör pacifizmusával. Ennek ellenére 1915 májusában minden fenntartás nélkül, előre megrendezett forgatókönyvvel és mondhatni díszvendégnek kijáró pompával fogadta Marosvásárhelyen Ady Endrét.⁵⁴ Marosi Barna úgy látta, hogy Ady látogatása valójában Marosvásárhelyen egy szabadkőműves-találkozó volt, ahol a Bethlen és Martinovics páholy tagjai eszmét cseréltek, valamint óvni próbálták Adyt a Galilei Körben levő társától, Turnowsky Sándortól. Ebben az esetben Bernády együttműködése Komor Marcell építésszel is egy szabadkőműves-találkozó, mivel a Városháza és Kultúrpalota egyik társtervezője is tagja volt a Galilei Körnek.⁵⁵ A Bernádyt amerikai útjára elkísérő Pfeifer Ignác műegyetemi tanár is szabadkőművesi kapcsolata miatt lehetett kiváltságos helyzetben, mivel Pfeifer a budapesti Comenius páholy főmestere volt.⁵⁶ Mindezzel együtt Ady látogatása jól sikerült, a költő meg is örökölte a Nyugatban Bernády szívélyességét.

A Bethlen Gábor páholy elaltatásához minden bizonnyal a háború és a páholyba beszívargó politizálás járult hozzá. Bernády vallomása szerint ez a folyamat már korábban, 1913 körül elkezdődött, a már említett mozgalmak által. *„A szabadkőművesi munkát azért hagytam abba, mert a budapesti szabadkőműveseknek egy aránylag kicsiny, de agresszívebb tábora az 1913–14 években behurcolta a politikamentes szabadkőművesség helyiségeibe a politikát és olyan politikai állásfoglalást akart a magyar szabadkőművesség egyetemére ráerőszakolni, amely állásfoglalás el-lenkezett, nemcsak az én akkori politikai álláspontommal, hanem főképpen nemzeti érzéssel és azokkal az ideálokkal, amelyek engem munkára serkentettek. Egy ideig küzdöttem az áramlat ellen, végül pedig belátva a küzdelmeim hiábavalóságát, kiállottam a sorból.”*⁵⁷

A páholy az impériumváltást követően újjáéledt, 1926-tól pedig ismét új tagokkal bővült. Bár a 11 alapító közül még éltek néhányan Marosvásárhelyen, gyakorlatilag közülük senki nem csatlakozott a páholy újjáalakulásához. A páholyt Péterffy István orvos vezette ebben az időszakban végig.⁵⁸

A világháború eseményei és a közhangulat szabadkőművesség-ellenessége miatt az immár romániai politikai életben is szerepet vállaló Bernády számára lezárult az a korszak, amely a szabadkőművességét is jelentette. A Bethlen páholy anyakönyvében a Bernády neve alatt található megjegyzéseknél az található, hogy *„a világháború után, sajátos politikai magatartásából kifolyólag a szabadkőművességgel való közösségét hírlapilag is megtagadta!”*⁵⁹ Ennek ellenére a nyilvánvalóan utólag bejegyzett megjegyzés nem teljesen fedi a valóságot. Bernády valóban cikkezett a korábbi szabadkőművesi tevékenységéről. Titoktartási fogadalma ellenére köteles-

54 A látogatást több forrás is feldolgozta. Lásd MAROSI Barna: *Bernády György városa*. Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány, Marosvásárhely, 2006. 55–62; BÖLÖNI György: *Ady ismerkedése Erdéllyel*. Igaz Szó 5(1957). 11. sz. 420.

55 *A marosvásárhelyi kultúrpalota 1908–1913*. Szerk. ONIGA Erika. Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely, 2013. 10.

56 BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: *Adatok a magyarországi szabadkőművesség történetéhez*. Múltunk 2003/3. 203.

57 Ellenzék 1925. március 4.

58 SEBESTYÉN: i. m. 94.

59 *Bethlen páholy Anyakönyve*.

ségének érezte „tiszta zánia” ezt a kérdést, döntően a politikai orientációi miatti támadásokért. Cikkéből kiderül, hogy mit gondolt a szabadkőművességről, illetve számára mit jelentett annak a tagsága.

„Tagja voltam a szabadkőművességnek, tehát annak a filozofikus, filantropikus, progresszív intézménynek, amely célul tűzte ki maga elé a közérkölciség, közművelődés és felebaráti szeretet terjesztését, az emberi jogok védelmét, a közjótékonyág gyakorlását s amely kizárt a maga köréből minden vallási és politikai kérdést és tagjait a hazai törvények tiszteletben tartására kötelezte. Láttam a szervezet soraiban hithű, a szó szoros értelmében buzgó katolikus, kálvinista és a többi felekezethez tartozó világiakat, de láttam ott a protestáns felekezethez tartozó igen előkelő egyházi pozícióban levő férfiakat is, akiknek Istenfélelméhez, hithűségéhez, vallásosságához még a kétség árnyéka sem férhet. Tagja voltam annak a szervezetnek, amely Magyarországon életet adott a Gyermekvédő Ligának, az anya- és csecsemővédelemnek, a szünidei gyermektelepeknek, a tüdőbeteg gondozó intézeteknek, az ingyenes jogsegélynek, az ingyen-kenyér, az ingyen-tej, a rabsegélyező, a Menza, stb. stb. humanitárius és közjótékonyági egyesületeknek, s amely komoly és számottevő eredményeket ért el a közérkölciség, a közegészség, a nemzeti művelődés, a felebaráti szeretet terjesztése és az emberi jogok védelme érdekében kifejtett munkássága közben. Az a szabadkőművesség, amelynek én is tagja voltam, nem a destrukciót szolgálta, hanem konstruálni igyekezett elsősorban és különösképpen a magyar faj fejlődése, gyarapítása, erkölcsi és anyagi erősítése, a magyarság nemzeti ideáljainak, törekvéseinek és céljainak a lehető legsimább módon és a legrövidebb időn belül való elérhetése, vagy legalább megközelíthetése érdekében. Az a szabadkőművesség, amelynek én is tagja voltam, sohasem bántotta senkinek a hitét, vallását, sőt ellenkezőleg, erkölcsi tanításai révén, alátámasztotta tagjainak hithűségét, vallásos érzését, nem törődött politikai kérdésekkel, hanem megkövetelte minden tagjától a minden polgárt egyaránt kötelező hűséget és a legnagyobb áldozatra való készséget. Az a szabadkőművesség, amelynek én is tagja voltam, nem gyűlölködött, nem gyanúsított, nem rágalmazott, hanem önzetlenül dolgozott. Dolgozott nem a maga, hanem elsősorban annak a fajnak, nemzetnek, országnak javára, amelynek fiai, illetve polgárai közül tagjai rekrutálódtak. Az a szabadkőművesség, amelynek én is tagja voltam s amelyet oly gyakran illetnek minden alap nélkül a nemzeteket bomlasztó tévtanok terjesztésének vádjával, a nemzetköziség tekintetében egy lépéssel sem ment tovább, mint a katolicizmus, avagy a többi felekezetek, amelyeknek hívei a vallásközösség alapján nemzetközi érintkezéseket ápolnak, vagy a földkerekségen létező államok törvényhozásainak tagjai, akik az „interparlamentáris konferencia” kereteiben egy nemzetközi szervezetbe egyesülve az egyetemes emberiséget érdeklő kérdések tárgyalásával is foglalkoznak, avagy azok az orvosok, jogászok, mérnökök, nemzetgazdászok, stb.-ek, akik szakkérdések ismertetése, megvitatása céljából nemzetközi kongresszuson összegyűlnek, mert a szabadkőművesség a maga nemzetközi érintkezései révén csak a más országokban kifejtett szabadkőműves munkásságról és annak eredményeiről óhajtott okulás céljából tájékozódást szerezni s az emberi jogok védelme és az előbb említett többi programponthoz megvalósítása, illetve megközelítése érdekében kifejtett munkásságról óhajtott a nagyvilágot tájékoztatni. A szabadkőművességnek olyan nemzetközi szervezete, amilyen például a munkás internacionálé, amely a tagok politikai, nemzeti, felekezeti, stb. magatartása tekintetében az összességet kötelező határozatokat hoz, utasításokat ad, addig, amíg én a szabadkőművességnek aktív tagja voltam, nem volt s bizonyára ma sincs”.⁶⁰

60 Ellenzék 1925. március 4.

Összességében elmondható, hogy a marosvásárhelyi Bethlen Gábor páholy alapítása egybeforrtn Bernády György nevével, első korszakának befolyásos tagja maradt. A polgármester számára a mozgalom, amelynek soraiba fiatalon belépett, személyiségének alakulását döntően befolyásolta, érdeklődéséhez és fejlődéséhez szervesen hozzájárult.

CAREERIST CONSPIRATOR? GYÖRGY BERNÁDY AND THE FREEMASONRY

Keywords: *György Bernády, freemasonry, Marosvásárhely, political career*

In this article, the author analyzes György Bernády's relations with the freemasonic movements from Budapest and Târgu-Mureș/Marosvásárhely. To understand the essence and the problematic of the freemasonry movement a circumspective approach is needed. The modern movement of the masonry can be dated back to the early decades of the 19th century, along with liberalism and its ideology, which has been present ever since. Dr. György Bernády has become known to posterity as founder mayor of the modern city of Târgu-Mureș/Marosvásárhely, prefect and prominent Transylvanian politician. He was mayor of the city between the years 1902–1912, and he was the one who brought the ideas and foundations of masonry in the town, being the founder of the Gábor Bethlen lodge. During this period of Bernády's mayorship the town discards its rural character, becoming a city on its way to modernity. The last years of peace and prosperity before the world war have meant an economic and demographic growth to the cities trough the Monarchy. Bernády's masonic relations have played an important role in his political and administrative actions. His political work cannot be understood properly, without a thorough analysis of his masonic work and relations.

CARIERISM SAU CONSPIRAȚIE? RELAȚIILE FRANCMASONICE ALE LUI GYÖRGY BERNÁDY

Cuvinte-cheie: *György Bernády, francmasonerie, Târgu/Mureș, carieră politică*

În acest studiu autorul analizează legăturile lui György Bernády cu mișcările și organizațiile francmasonice din Budapesta și din Târgu-Mureș. Problematika francmasoneriei, a lojelor și a activității lor este foarte complexă, prin urmare ele necesită întotdeauna o abordare deosebit de circumspectă. De la răspândirea liberalismului, rolul mișcării francmasonice moderne începe din secolul al XIX-lea și se continuă la cumpăna veacurilor XIX-XX. Dr. György Bernády s-a înscris în memoria posterității ca primar ctitor al Târgu-Mureșului modern, prefect și politician marcant transilvănean. Între 1902–1912 a fost primarul agil al orașului Târgu-Mureș, care a introdus masoneria în oraș, fiind fondatorul Lojei Gábor Bethlen. În acei zece ani în care Bernády a fost primarul orașului, acesta a scăpat de caracterul său rural și a devenit un oraș pornit pe drumul modernizării. Politica și activitatea sa au fost determinate de relațiile sale francmasonice, care au jucat un rol important și în realizările sale edilitare. Activitatea lui Bernády ca important om politic atât din timpul Monarhiei cât și după aceea nu poate fi analizată fără a înțelege relația lui cu mișcarea francmasonică.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Bernády György marosvásárhelyi polgármester portréja az 1900-as évek elejéről/Potretul pîrmarului Bernády György din anii 1900/The Portrait of György Bernády, from the Years 1900. Maros Megyei Múzeum levéltára, 6491/3.
2. Bernády György belépési nyilatkozata a szabadkőműves-páholyba/Declarația de aderare în loja francmasonică a lui Bernády György/Statement of György Bernády for Entering in the Freemasonry. MNL OL, P 1106, 12. doboz, 5. tétel. 293. f.
3. A marosvásárhelyi Bethlen Gábor szabadkőműves-páholy pecsétje/Ștampila lojei francmasonice Bethlen Gábor din Târgu-Mureș/Official Stamp of the Gábor Bethlen Freemasonic Lodge of Târgu-Mureș. MTA Kézirattára, Ms 5724.
4. Bernády György szabadkőműves oklevele 1896-ból/Diploma de francmason a lui Bernády György din 1896/György Bernády's Freemasonic Diploma from 1896. Maros Megyei Múzeum levéltára, 6392/21.

TOTH SZILÁRD*

AZ ORSZÁGOS MAGYAR PÁRT
ÉS AZ ERDÉLYI PARASZTSÁG VISZONYA:
SAJTÓKAMPÁNY ÉS ENNEK EREDMÉNYESSÉGE
A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYAR FALUSI
KÖZÖSSÉGEKBEN

Kulcsszavak: *Országos Magyar Párt, Magyar Szövetség, Magyar Néppárt, sajtókampány, Magyar Nép, Keleti Újság, Magyar Kisebbség, Gyallay Domokos, az OMP reformcsoportja, Kós Károly, Paál Árpád, Krenner Miklós.*

E tanulmány célja elemezni az Országos Magyar Párt viszonyulását a romániai magyar falusi társadalomhoz, a magyar parasztsághoz. E célból igyekszem elemezni a romániai magyar (és különösen az Országos Magyar Párt) elitjének a viszonyulását e problémához és az Országos Magyar Párt sajtókampányát a két világháború közötti választások alkalmából. Tisztában vagyok a vállalkozás kockázataival, ugyanis az eddigi kutatások azt eredményezték, hogy az Országos Magyar Párt a választási kampányában mindig a kisebbségi sors retorikájával kampányolt, és nem fektetett különösebb hangsúlyt a különböző társadalmi kategóriák specifikus megközelítésére.

A romániai magyarság nehezen dolgozta fel az 1920. június 4-én történt trianoni békeszerződés őt érintő következményeit, és a romániai magyar politikai elit nagy része főleg Budapest biztatására a passzívizmus mellett döntött (a kisebbségi problémát nemzetközi fórumokon, például a Népszövetségnél remélték megoldani). Azonban Kós Károly, Zágoni István és Paál Árpád *Kiáltó szava*¹ elérte célját, és felrázta ebből a bémult passzívizmusból a magyar politikai elitet. Miután 1921. június 5-én Bánffyhunyadon Albrecht Lajos és Kós Károly vezetésével megalakult a Magyar Néppárt, a passzívizmus hívei talán azért, hogy ne engedjék át mások kezébe a kezdeményezést, és ne veszítsék el a romániai magyarság jó részének a támogatását, meggyőzték Kós Károlyt és körét, hogy közösen hozzák létre a Magyar Szövetséget (1921. július 6.). Azonban az új keretek között a Magyar Néppárt volt alapítói nagyon hátrányos helyzetbe kerültek, hiszen a vezetőség 8 tagja közül egyedül Albrecht Lajos és Kós Károly voltak néppártiak. Miután a román hatóságok feloszlatták a Magyar Szövetséget, a Kósék vezette Magyar Néppárt újjáalakult és komoly választási kampányba kezdett a közelgő választások miatt. Hosszas huzavonák után a két fél újra kiegyezett és végül 1922. december 28-án létrejött az Országos Magyar Párt Jósika Samu vezetésével. Azonban a Kós Károly vezette néppárti csoport az új keretek közt is mellőzve volt. Több kudarccal végződő reformkísérlet után Kós Károly és csoportja újra kilépett, és 1927-ben immár harmadszor újraindí-

* TOTH Szilárd (1977), PhD, történész, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetének egyetemi adjunktusa. E-mail: tszilard22@yahoo.com.

1 Kós Károly: *Kiáltó szó*. Lapkiadó, Kvár, 1921.

tották a Magyar Néppártot. Voltak más kilépések is, amelyek konkurens pártok alapításához vezettek, úgymint a Magyar Gazdasági Szövetség/Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület, vagy Magyar Kisgazdapárt/Magyar Parasztpárt,² ugyanakkor Bernády György és Bánffy Miklós körül is alakultak politikai csoportosulások. A magyar baloldali szervezetek a harmincas években jöttek létre. 1932-ben a *Falvak Népe* újság körül csoportosultak, majd 1933-ban létrejött az *Országos Magyar Párt Ellenzéke*.³ 1934-ben a különböző magyar kommunista szervezetek egyesültek MADOSZ (Magyar Dolgozók Országos Szövetsége) néven Bányai László vezetése alatt. A MADOSZ megpróbált 1937-ben közeledni az Országos Magyar Párthoz, de visszautasították kezdeményezését.⁴ Mindezek ellenére az Országos Magyar Párt főlényesen uralta a romániai magyar politikai mezőnyt.

Az Országos Magyar Párt és a romániai magyar parasztság viszonyát illetően közismert, hogy a két világháború közötti román politikai elit azzal vádolta az Országos Magyar Párt vezetését, hogy a párt valójában a magyar arisztokrácia pártja és egyáltalán nem képviseli a romániai magyarság érdekeit. Tény, hogy a párt az erdélyi magyar arisztokrácia körül jött létre (mert az arisztokrácia uralta a politikai életet), de elitjén belül volt egy jelentős reformcsoport (Kós Károly, Paál Árpád, Krenner Miklós), amely azonban mindig kisebbségben maradt és nem sikerült felülkerekednie a konzervatív arisztokrácián. Ennek a baloldali belső ellenzéknek, reformcsoportnak viszont megvolt a maga szerepe és jelentősége, mivel nagy befolyása volt a korabeli sajtóra, és nagy része különböző erdélyi újságok szerkesztője vagy munkatársa volt. E sajtóorgánumokon keresztül rendszeresen megvitatták a munkásság és a parasztság képviselőjének hiányát az Országos Magyar Párt vezetőségén belül, nyomást gyakorolva rá, hogy igyekezzen jobban képviselni e társadalmi kategóriák érdekeit. A legnagyobb befolyása a Keleti Újságnak volt a Paál Árpád, Krenner Miklós, Zágoni István cikkei által. 1927. augusztus 14-én azonban a Keleti Újság az Országos Magyar Párt hivatalos lapja lesz és ekkor e nagyon befolyásos újságírók kénytelenek távozni a laptól.

A konzervatív csoportnak e győzelem után már nem kellett tartania az ifjak lázító cikkeitől. Ez nem jelenti azonban, hogy teljesen elhanyagolták volna a falusi társadalom problémáit. Nem is hanyagolhatták el, hiszen e társadalmi réteg a romániai magyarság 75-80%-át alkotta.⁵ Elemezve azonban az Országos Magyar Párt vezető fórumainak az iratait az derül ki, hogy az Országos Magyar Párt elitje nem nagyon foglalkozott a parasztság sorsával. Az Országos Magyar Párt Intézőbizottságának üléséről szóló 38 jegyzőkönyvben egyetlenyszer sem szerepel a paraszt szó!⁶ A falusi szó is csak kétszer fordul elő! Az első alkalommal Bernády György ellenlépéseket kér a kultúrzóna ellen, megjegyezve, hogy a falusi gyerekek már alig tudnak írni és olvasni magyarul.⁷ A második alkalommal Udvary József kéri a párt

2 MIKÓ Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30-ig.* Studium, Bp., 1941. 166–167.

3 BÁRDI Nándor: *A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között.* Regio VII(1996). 3. sz. 188.

4 Uo. 189.

5 MIKÓ Imre: *Kikből áll az erdélyi magyarság?* Új Szellem I(1937). 10–11. sz. 4–5.

6 *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez.* Szerk. GYÖRGY Béla. Pro-Print, Csíkszereda-Kvár, 2003. (a továbbiakban *Iratok*) 27–213.

7 *Jegyzőkönyv. Felvétel Kolozsvár, 1934. november hó 13-án délelőtt 10 órai kezdettel az Országos Magyar Párt Intézőbizottságának üléséről = Iratok 174.*

alaposabb megszervezését falusi szinten. És mindez 1935-ben történt, 13 évvel a párt megalapítása után!⁸

Ugyanez a helyzet az *Elnöki Tanács jegyzőkönyveivel* 1927–1935 között. A 16 jegyzőkönyvben egyetlen egyszer sem szerepel a paraszt szó!⁹ A falusi szó is szintén csak kétszer fordul elő. Mindkét alkalommal (ugyanazon a gyűlésen – 1925. október 31.) a párt központi vezetősége kijelentette, hogy nem avatkozik be a helyhatósági választásokon a vidéki tagozatok döntésébe, szabad kezét adva nekik.¹⁰ Látható, hogy ebben az esetben is valójában a párt választási stratégiájáról van szó, nem pedig a falusi társadalom problémáiról.

Az Országos Magyar Párt *parlamentari csoportjának a jegyzőkönyveiben* is hasonló a helyzet. Az 55 jegyzőkönyvben (1926–1937) egyetlen egyszer sem szerepel a paraszt szó, a falusi szó is csak négyszer fordul elő. Két alkalommal a falusi szövegek szomorú helyzetének a bemutatása alkalmából, és kétszer a közigazgatási törvény kapcsán.¹¹

A *paraszt* szó hiánya magyarázható lenne azzal, hogy e fogalmat gyakran pejoratívan használják, és ilyen körülmények között nem használták volna az Országos Magyar Párt vezetőségi fórumain, de az, hogy a *falusi* fogalom is csak 8 alkalommal található (mindössze 5 különböző kontextusban a 109 jegyzőkönyvben), határozottan arra utal, hogy a falusi társadalom problémái nem tartoztak az Országos Magyar Párt vezető fórumainak fő témái közé.

Mivel az Országos Magyar Párt dokumentumai nem nagyon segítenek ez ügy feltárásában, a két világháború közötti sajtó elemzéséhez kell folyamodnunk. Az összehasonlító elemzés céljából a következő sajtóorgánumokat szemeltem ki: *Magyar Kisebbség*, *Keleti Újság* és *Magyar Nép*. A *Magyar Kisebbség* a Jakabffy Elemér, Sulyok István és Willer József által 1922-ben alapított első Közép-Európában megjelent folyóirat volt, amely a kisebbségi problémákkal foglalkozott. Mivel Jakabffy Elemér és Willer József az Országos Magyar Párt parlamenti képviselői voltak, a lap tekinthető az Országos Magyar Párt „nem hivatalos” lapjának is. A *Keleti Újság* az Országos Magyar Párt ifjú reformcsoportjának volt a lapja, de miután az Országos Magyar Párt ezt megvette, 1927. augusztus 14-én a Keleti Újság az Országos Magyar Párt hivatalos lapja lesz. De számunkra a legfontosabb a Gyallay Domokos által alapított *Magyar Nép*, amelyet céltudatosan a falusi társadalomnak szántak. A 16–18.000 példányszámban¹² kiadott újság eljutott a falusi földművelőkhöz, kisvállalkozókhöz és kis kereskedőkhöz. Ennek köszönhetően a továbbiakban ez a legfontosabb forrásunk.

Mindezek közül a *Magyar Kisebbség* volt a legmagasabb színvonalú, de célközönsége nem a falusi társadalom volt, a cikkei közül mindössze évi 2–3 érdekelhette volna a falusi lakosokat. A *Keleti Újság* a városi polgárságot célozta meg. Ez is igen színvonalas lap volt, komoly politikai elemzéseket közölt, informálta az olvasókat a legújabb bel- és külpolitikai fejleményekről, de ez sem lehetett túlságosan olvasott a falusi közösségekben. Egyébként nagyon beszédesek az újság lapjain közölt reklámok: a *Keleti Újság* főleg kozmetikumokat, míg a *Magyar*

8 *Jegyzőkönyv Felvétellett Kolozsvárt, 1935. június hó 15-én délelőtt 1/211 órai kezdettel, az Országos Magyar Párt Intézőbizottságának üléséről* = Uo. 186.

9 *Az Elnöki Tanács jegyzőkönyvei* = Uo. 219–258.

10 *Az Elnöki Tanács jegyzőkönyvei, Jegyzőkönyv, Felvétellett Kolozsvárt, 1925. okt. 31-én Országos Magyar Párt elnöki tanácsának üléséről* = Uo. 236–242.

11 *A parlamenti csoport jegyzőkönyvei* = Uo. 259–374.

12 GAÁL György: *A néptanító regényíró* = Gyallay Domokos: *Vaskenyéren és tizenhat elbeszélés*. Kriterion, Buk., 1996. 5–51.

Nép mezőgazdasági gépeket reklámozott. Ugyanakkor a *Keleti Újság* nyelvezete sokkal igényesebb, és főleg miután az Országos Magyar Párt hivatalos lapja lett, egyértelműen sokkal több és minőségibb információt szolgáltatott az Országos Magyar Párt tevékenységéről. Mindezek a városi polgárságnak, az elitnek szóltak. Mivel azonban a romániai magyarság 75-80%-a falusi volt, a *Keleti Újság* hatása e társadalmi kategóriára elenyésző lehetett. Emiatt a *Magyar Nép* szerepe meghatározódik.

A romániai magyar politikai elit két pillére próbálta építeni a falusi társadalom megerősítését: gazdasági és kulturális téren. Gazdasági téren igyekeztek a szövetkezeti hálózatot kiszélesíteni, modern gazdálkodásra tanítani a magyar parasztokat, az általános jólétüket biztosítani. E célból rengeteg ilyen célú cikk található a *Magyar Nép* hasábjain. Mindez az Erdélyi Gazdasági Egylet tevékenységét jelentősen segítette, és pár év alatt sikerült több mint 40.000 gazdálkodót mozgósítani az egylet zászlaja alá.¹³ A *Magyar Nép* ugyanakkor a falvak kulturális életéről is rendszeresen tájékoztatta olvasóit. Azonban a választások közeledtével a politika is megjelent az újság hasábjain, kisebb mennyiségben azonban, mint a városi polgárságot megcélzó *Keleti Újságban*.

A legelterjedtebb cikkek a választások iránti érdeklődést felkeltő kategóriába tartoznak, és céljuk a parasztság szavazásra való mobilizálása. Például a *Magyar Testvérek* című cikkben az olvasót nagyon személyesen, nagyon barátságosan igyekeznek megszólítani. Az olvasót megkérdezik, hogy tisztában van-e azzal, hogy hamarosan helyhatósági választások következnek, amelyekről *mindnyájunk sorsa függ?* Megkérdezik, hogy tárgyalt-e a választásokról, szervezkedett-e a választásokra és tudja-e, hogy kik a jelöltek az elkövetkezendő választásokon? Az *érdeklődés felkeltése* után bejelentik, hogy a román kormány 1926. február 17–20. közé helyhatósági választásokat írt ki. Ezután következik a magyarság egységére való felhívás, az olvasót arra biztatva, hogy kövessék az Országos Magyar Párt helyi vezetőit, mert ezek úgy fogják vezetni őket, ahogyan a magyarság érdeke megköveteli!¹⁴

Egy másik cikkben (*Választások küszöbén*) arra figyelmeztetik az olvasókat, hogy február 1. és 10. között lehet letenni az óvásokat, ha bizonyos szavazók nem szerepelnek a szavazólistákon. Ugyanakkor értesítik az olvasókat, hogy az Országos Magyar Párt még nem kötött egyelőre semmilyen választási szövetséget más párttal, de valószínűleg február 1-ig erről is dönteni fognak. Addig is az összes magyar kövesse fegyelmetten az Országos Magyar Párt zászlaját!¹⁵

Egyébként a leggyakrabban használt választási jelmondat a romániai magyarság összetartására való felhívás. Ezt az összetartásra való felhívást a kisebbségi sors súlyos állapotával indokolják, azt állítva, hogy a helyzet jobbulására az egyedüli esély az Országos Magyar Párt zászlaja alatt való egységes fellépés. Ez egyébként az Országos Magyar Párt fő érve függetlenül attól, hogy milyen társadalmi kategóriát szólít meg. Az 1926. január 16-án megjelent *Vallomástétel a magyar egység mellett*¹⁶ című cikkből például megtudjuk, hogy az Országos Magyar Párt összes tagozatának az elnökei felköszöntötték az új évben Ugron Istvánt, az

13 BÁRDI Nándor: *Otthon és haza*. Doktori disszertáció. 472. Online: https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/42137/978-951-39-5396-6_BardiNandor.pdf?sequence=1 (2014. 12. 12.)

14 *Magyar Testvérek!* Magyar Nép 1926. (jan. 30.) 42.

15 *Választások küszöbén*. Uo. (febr. 6.) 51–52.

16 *Vallomástétel a magyar egység mellett*. Uo. (jan. 16.) 15.

Országos Magyar Párt elnökét, és biztosították őt a romániai magyarság egységéről és összetartásáról. A köszöntő beszédet Paál Árpád, az Országos Magyar Párt egyik alelnöke tartotta, aki felszólalása közben többször is hangsúlyozta, hogy a kétmillió kisebbségi sorsban élő magyar összetartóbb, mint valaha. Ugron István elnök megköszönte a jókívánságokat és kijelentette, hogy az Országos Magyar Párt és a romániai magyarság sohasem volt egységesebb, mint most. Ugron István kijelentette továbbá, hogy a román kormány és a román politikai pártok úgy tekintenek az Országos Magyar Pártra, mint a romániai magyarság egyetlen törvényes képviselőjére, az egyetlenre, amelynek hivatása, sorsa ezt a kisebbséget vezetni. Ugyanakkor minden magyarnak kötelessége követni az Országos Magyar Párt zászlaját, függetlenül attól, hogy ki viszi ezt.¹⁷ Amint látható, nagy hangsúlyt fektetnek az Országos Magyar Párt legitimitására, a hivatására és mindenek a román pártok által való elismerésére. Ezek a nagy összetartásról szóló nyilatkozatok érdekes módon éppen az Országos Magyar Párt legnagyobb belső válsága után jönnek, amikor is 1924–26 között belső konfliktus volt a pártban a konzervatív irány és a reformcsoport között, amelyben végül a konzervatív csoport győzedelmeskedett. E nagy egységről és összetartásról szóló nyilatkozatok ellenére a belső válság folytatódott, és 1927-ben a pártból kilépett Bernády György és Kós Károly, és mindketten új, konkurens pártot alapítottak. Ebből a szemszögből értelmezve e nagy összetartásról szóló szónoklatok kényszerhelyzetből is fakadtak, ezzel próbálván leplezni a párt válságát és meggyőzni a távozni akarókat, hogy maradjanak az Országos Magyar Pártban. A román kormányról és a román politikai pártokról szóló nyilatkozat, miszerint úgy tekintenek az Országos Magyar Pártra, mint a romániai magyarság egyetlen törvényes képviselőjére, az egyetlenre, amelynek hivatása, sorsa ezt a kisebbséget vezetni, sem állta meg a helyét, mivel ezek állandóan igyekeztek a magyar szavazatok egy részét lekanyarítani saját magyar jelöltjeik által, vagy más magyar pártokat támogatva.¹⁸

Az összetartásra való felhívás rendszeresen jelen van a *Magyar Nép* hasábjain, főleg a választási kampány csúcspontján:

„Választási jelünk a magyar összetartásnak jele X”.¹⁹

„A magyar egység és a győzelmi akarat jegyében indult meg a Magyar Párt választási küzdelme”.²⁰

„Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a magyar egység sohasem volt olyan erős, mint napjainkban. Az utolsó évek pörölycsapásai elválaszthatatlan, tömör egységgé kovácsolták a magyarságot...

Ha az egész országban élő magyarság megtudta az egységét tartani, bizonyára a falvakban is egységesen és töretlenül fognak a magyar választók szavazni...”²¹

17 Uo.

18 Vasile CIOBANU: *Contribuții la cunoașterea istoriei sașilor transilvăneni. 1918–1944*. Hora, Sibiu, 2001. 165; TOTH Szilárd: *Comportamentul electoratului maghiar la alegerile parlamentare din România interbelică și șansele de reușită ale Partidului Maghiar = Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX*. Red. Vasile CIOBANU–Sorin RADU. V. Techno Media, Sibiu, 2010. (a továbbiakban TOTH: *Comportamentul electoratului maghiar*) 112–113; TOTH Szilárd: *Partidul Maghiar și problema minorității maghiare în Parlamentul României în perioada interbelică*. Argonaut, Cluj-Napoca, 2008. (a továbbiakban TOTH: *Partidul Maghiar*) 21, 116, 121, 149.

19 Magyar Nép 1933. (dec. 9.) 1.

20 Uo. 935.

21 Uo.

Rendszeres figyelmeztetéseknek lehetünk a tanúi, hogy más pártok megpróbálják megtörni a magyar szolidaritást. A „*Magyarok, vigyázzatok, sorsotok felett kell döntenetek!*” című cikkben figyelmeztetik az olvasókat, hogy más pártok is indítanak magyar jelölteket, de ezek nem tagjai az Országos Magyar Pártnak, és nem tekinthetők a magyarság képviselőinek: „Vigyázzatok magyarok! Más pártok is fognak magyar nevű embereket jelölni a listáiban, de ezek nem a Magyar Párt tagjai és nem is tekinthetők a magyarság képviselőinek. El fognak menni ezek hozzátok, szónoklatokat fognak nektek tartani a hatalom uraival együtt, - megint magyarul fog köztetek beszélni mindenki, a román is »Magyar testvéreink«-nek fognak titeket nevezni. El fogják nektek mondani, hogy ők milyen nagyon szeretnek titeket és annyi minden jót fognak ígérni nektek, hogy nem győzitek elraktározni. Lehet, hogy meg is tették ezt. Vigyázzatok! ebből is annyi az igazság, mint a mennyi az eddigi ígéretekéből teljesült be, vagyis semmi!”²²

Egy másik, 1927. július 2-án közölt cikk (*Vigyázz, magyar testvér!*) figyelmezteti az olvasókat, hogy „... az egész Székelyföldet, főként pedig Háromszékvármegye lakosságát haszonleső *megfizetett* emberek azzal ostromolják, hogy lépjenek be a liberális pártba. A legtöbb helyen maguk a hatósági személyek, vagy megbízottjaik házalnak és arra akarják rávenni a népet, hogy „írja alá nevét az ivre”, ami azt jelenti, hogy iratkozzek be a liberális pártba...
Őrök szégyene marad a magyar népnek, hogy akadtak közöttük ilyen árulók, akiket jól megfizettek és ezért képesek arra, hogy eladják a saját fajtájukbeli embereket.

Magyar testvérek, akik már aláírtátok azt az „ivet”, tudjátok meg, hogy ezzel nagyot vétettek a ti magyar fajotok ellen. Egy mentségetek van, az, hogy titeket rászedtek, lépre vittek azok, akiket megfizettek a ti aláírasotokért. Ezt a hibátokat pedig csak egy módon hozhatjátok, - legalább némiképen, - helyre, úgy, hogy mikor majd eljön a választás ideje és ti bementek a szavazólappal és a pecsétnyomóval a kis fülkébe (deszkaórába), akkor pontosan kikeresitek a kezetekbe nyomott szavazó lapon a szorzási jelt X és szépen erre nyomjátok rá bélyegzőt. Ebben a fülkében senki sem lát titeket csak az Isten, aki egyszer számon fogja kérni tőletek, hogy hűségesekek voltatok-e a ti magyar fajtátokhoz, vagy elárultátok azt?!

A Magyar Párt senkinek sem ad pénzt, mert neki sincs, de aki kitart mellette, annak nyugodt lesz a lelkiismerete!”²³

Amint látható, az Országos Magyar Párt nemcsak a szavazók lelkiismeretére épít, hanem „nemzetárulás esetén” isteni büntetéssel is fenyegetőzik. A cikk teljes szövege, amely egyébként a két világháború közötti romániai választások realitására van felépítve (csalás, megvesztegetés stb), a „nemzetárulók” megfélemlítésére íródott (és azok megfélemlítésére, akiknek e gondolat átfutott az agyukon). A cikk tele van tüzdelve egy sor megfélemlítést szolgáló kifejezéssel: árulás, nemzetárulás, tiszta/nem tiszta lelkiismeret, lát titeket az Isten, aki egyszer számon fogja kérni tőletek, stb. A szöveg nagyon közel áll ahhoz, hogy egy átok legyen a nemzetárulók számára, akik nem szavaznak az Országos Magyar Pártra!

Ugyanebbe a kategóriába sorolhatjuk a „Két magyar” című cikket, amelyet egyébként egy nagyon szemléletes grafika kísér.

22 *Magyarok, vigyázzatok, sorsotok felett kell döntenetek!* Uo. 1930. (febr. 1.) 74–75.

23 *Vigyázz, magyar testvér!* Uo. 1927. (júl. 2.) 313.

„...büszkélkedhetünk-e testvéri összetartásunkkal, vagy szégyenkezünk kell a sikertelenségért, amit széthúzás, közöny vagy éppen ellenséges szembefordulás szerzett nekünk?... Ki hogyan tette meg közülünk magyar kötelességét?

Boldog, aki azzal a tudattal hagyta el a szavazó helyiséget, hogy hü volt fájához: a nagy nemzeti egység szellemében cselekedett!

Az ilyen ember emelt fővel halad tovább az élet útján. A jó lelkiismeret derüje ömlik az ilyen ember utjára, körülötte áldás borítja a mezők barázdáit és a fák ágait, feje fölött pacsirta zeng mennyei éneket. Tekintetén a megnyugvás és az önbizalom fénye sugárzik; *én hü voltam magyar fajomhoz, én megtettem kötelességemet!*²⁴

Amint a fenti sorokból látható, azt a szavazót, aki hü nemzetéhez és az Országos Magyar Pártra szavazott, a mennyei gondviselés kíséri az útján, és áldott lesz egész élete során. De lássuk csak a másikat:

„Nézzétek meg a másikat: *Beliálnak fiát!* Mi tünik szembe legelőször alakján? Keze ott kotorász belső zsebében, *pénzes bugyelárisán!* Neki ez a nagy nemzeti próba is érdek dolga volt, bugyeláris-kérdés. Fejét nem emeli büszkén az égre, mint az a másik, hanem sötéten néz utja piszkos göröndjeire. A belső biróval küzdökdi amely még az ő rideg, romlott lelkében is föl-fölkialt: Hűtlen vagy, áruló vagy Beliálnak gyermeke! *Kár, kár!* kiabálják körülötte a rossz lelkiismeret madarai. És ott halad a szakadék szélén: előbb-utóbb bele fog bukni és elmerül az erkölcsi romlás fertőjében.

Nos te, aki a sorokat olvasod, melyik alakkal érzed lelki rokonságot? Azzal-e, aki hü volt nemzetéhez, vagy azzal, aki megszegte az iratlan, szent törvényt és elárulta a magyar lelki közösséget?

A nagy próba után békesség van-e a te lelkedben, vagy marcangoló önvád és titkolt szégyenkezés?²⁵

Amint látható, egy valódi átokkal van dolgunk. A nemzetárulót Beliál fiának nevezik (a Sátán egyik neve), aki eladta nemzetét két garasért, de az illető bele fog esni az erkölcsi romlás szakadékába és majd megkapja méltó büntetését! Sőt, e fenyegető sorok után az olvasó lelkiismeretét is megszólítják, egyenesen felelősségre vonják, hogy tudatosuljon benne erkölcsi kötelessége! Mindkét cikk tele van rejtett és nyilvános fenyegetőzésekkel, hogy aki nemzete ellen szavaz, azt nemcsak a lelkiismerete fogja gyötörni élete végéig, hanem megkapja majd valamilyen úton-módon méltó büntetését is!

A fenti példánál kevésbé elrettentőt is találunk, melyek inkább humorosak:

„Jó lesz vigyázni! Magyar asszonyok: Aztán aki nem erre a jelre szavaz (X), laskasiritővel várjuk haza!” – és a grafikában láthatunk két nagyon harcias asszonyt, amint keresztbe teszik a laskasiritőket és egy szorzójelet alkotnak vele, nehogy a szavazók megfélemedzenek az Országos Magyar Párt választási jeléről.²⁶

Vagy egy másik:

24 *Két magyar.* Uo. (júl. 9.) 321–322.

25 Uo.

26 *Jó lesz vigyázni!* Uo. 1933. (dec. 16.) 760.

„Asszonyi intelem: Én csak azt mondom, hogy vigyázzon magára. Úgy szavazzon, hogy – guzsalyom van!” – és a grafika nagyon személetes, amint a guzsalyos feleség felelősségre vonja a férjét.²⁷

Egy másik, kevésbé harcias, paraszthumortól kicsattanó grafika:

„Csábítás: Még ha szép lányok volnátok és úgy csábítanátok, akkor is a Magyar Pártra szavaznék”.²⁸

Amint látható, nemcsak az összetartásra való felszólítás által és az esetleges árulók elleni fenyegetőzésekkel próbálta az Országos Magyar Párt a falusi szavazókat meggyőzni, hanem egészséges paraszthumorról is próbálta őket megközelíteni.

Ugyanakkor nagy hangsúlyt fektettek a falusi szavazók tájékoztatására: rendszeresen közölték a választások időpontját²⁹, a választások szabályzatát³⁰, figyelmeztették a szavazókat, hogy ellenőrizzék le, hogy rajta vannak-e a választói névjegyzékeken, és ha nem, akkor hogyan és mikor jelentkezhetnek a felvételre.³¹ De a legnagyobb hangsúly az Országos Magyar Párt választási szimbólumának (X) a terjesztésén volt. A választási kampányok alatt a *Magyar Nép* tele volt a következő szlogenekkel:

„Aki erre a jelre szavaz, megszorozza a magyarság erejét!”³²

„A sokszorozó jel a magyar becsület jele!”³³

„X A Magyar Párt választási jele!”³⁴

„A Magyar Párt választási jele a sokszorozó jel: X

Aki ezzel a jellel fog választani, az megsokszorozza a magyarság erejét!”³⁵

„Választási jelünk: X Erre szavazzatok!”³⁶

„Magyarok!

X

E jelben győzni fogtok!”³⁷

Nem szeretném bemutatni az összes választási szlogent, mert a harmincas években egyre több volt, de nagy részük ugyanazokra a motívumokra alapozott, és rendszeresen ismétlődött. Ugyanaz az üzenetük: aki a sokszorozó (szorzó) jelet szavazza, megsokszorozza a magyarság erejét, és győzedelmeskedni fog. Egyébként érdemes felfigyelni rá, hogy a választási kampány közepén 2-3 hasonló szlogen is megjelenik ugyanazon az oldalon! Ugyanakkor a harmincas években változott a kampány stílusa, egyre vizuálisabb lett. Egyre több illusztráció tarkította a *Magyar Nép* oldalait, a legegyszerűbbektől, mint egy, az Országos Magyar Párt szimbólumára pecsételő kéz³⁸, a legbonyolultabbakig, mint a korábban bemutatott „két magyar” tör-

27 *Asszonyi intelem*. Uo. 1937. (dec. 11.)

28 *Csábítás*. Uo. (dec. 18.) 979.

29 Uo. 1932. (júl. 1.)

30 Uo. 1930. (febr. 1.) 74–75.

31 *Most kell jelentkezni a választói névjegyzékbe való felvételre!* Uo. 1933. (dec. 23–30.) 766.

32 Uo. 1927. (júl. 2.) 310.

33 Uo.

34 Uo. (jún. 18.) 292.

35 Uo. 285.

36 Uo. 1931. (máj. 23.) 343.

37 Uo. (máj. 30.) 362.

38 *Hová üssük választáskor a bélyegzőt?* Uo. 362; *Magyar ember ide szavaz!* Uo. 1933. (dec. 9.) 732; *Magyar ember ide szavaz!* Uo. 1937. (dec. 11.) 956.

ténete. Hasonló és különösen a falusi társadalom számára kitalált grafika „*A magyar malomban*” című, amelyen a magyar szavazók a magyar malomba dobják a szavazócéduláikat, és a malomból magyar győzelem és magyar jólét folyik.³⁹ Egy másik hasonló, „*A politika vasárnapján*”, ahol a választás napján bemutatják a különböző pártokat egy-egy asztal köré ülve, és csak az Országos Magyar Párt x-lábú asztalánál van rend és tisztaság, a többi asztalnál ülők korhelykednek, verekednek, és felrúgják az asztalt.⁴⁰

Az egyre gyakoribb grafikák konstatálása mellett megállapítható, hogy az újság hajlandó párbeszédet folytatni az olvasóval. Egy nagyon érdekes és hosszúságú cikkben az egyik szerkesztő válaszol a szerkesztőségbe bejött panaszlevélre, amelyben egy „mezőségi magyar” panaszt emel az Országos Magyar Párt szolgálatában álló nemesség ellen. Az „Ezt üzenem magyar testvéremnek!”⁴¹ című cikk bemutatja a „mezőségi magyar” panaszait, és azután részletesen válaszol minden pontjára:

„Panaszos levél jött a szerkesztőségben, melyben egy »Mezőségi magyar« felpanaszolja, hogy az urak gőgösek, a parasztot lenézik, nem fogadják a köszönést, elhajtattak mellette és nem veszik fel a kocsijukba. Aztán elmondja, hogy a magyar urak a magyar bála nem mennek el, de a román bála igen és ott reggelig mulattak. Elmondja, hogy a Magyar Párt képviselője nem intézte el a minisztériumban a levélben hozzá intézett kérést, míg a román képviselő elintézte és válaszolt is a magyar levélre. Felpanaszolja a levélíró, hogy a Magyar Párt csak az urakkal és gazdagokkal szemben tartja be a „mindnyájan egyért” elvét, de a szegényekkel szemben nem. Végül kijelenti, hogy ezekért bomlik a magyarság összetartása.

Mindenképp jól tette a »mezőgazdasági magyar« hogy ezeket megírta úgy, ahogyan ő a dolgokat látta és elgondolta, mert néma gyermeknek az anyja sem érti szavát és minden hibát csak úgy lehet orvosolni, ha előbb megismerjük... A »Magyar Nép« tehát a »mezőségi magyar«-nak köszönetet mond őszinte leveléért és csak azt sajnáljuk, hogy nem írta becsületes nevét is meg, hogy szükség esetében felvilágosításokért hozzá fordulhassunk.

Elhisszük, hogy a levélíró által felhozott dolgok megtörténhettek részben, de azt is tudjuk, hogy ezek nagyon ritka esetek lehetnek, mert ismerjük a magyar birtokoságnak és a magyar uriosztálynak egy jó nagyrészét, de aligha tudunk közöttük egyet is, akit ne hatna át az emberszeretet és emberbecsülés...

Aki pedig embertársait és kiváltképpen magyar testvéreit lenézi és velük szemben gőgös, az lehet gazdag, birhat akár grófi ranggal is, járhat hintón vagy autón, de az igazában mégsem ur, mert csak az uraságnak külső mázával ékeskedik, mint a cifrán öltözött, céda leány ruháival.

Ezekből beláthatja a »mezőségi magyar« testvérünk, hogy általánosítani nem szabad és ha látott is valahol egy ilyen hitvány, csodabogárszámba menő birtokost, aki még a köszönést sem fogadja, nagy hiba volna ennek a kaptafájára huzni a többi birtokosokat is.

De ennél sokkal nagyobb hibát követett el a »mezőségi magyar« amikor levelében az Országos Magyar Párt vezetését azzal vádolja meg, hogy csak az ur, gazdag osztály érdekeivel törődik!

Hát nem tudja, hogy minden nagykorú romániai magyar férfi és nő tagja az Országos Magyar Pártnak? Hát nem tudja, hogy a megyei tagozatok küldötteiből van megalkotva az

39 *A magyar malomban*. Uo. 1928. (dec. 8.) 1.

40 Uo. 1931. (máj. 30.) 1.

41 *Ezt üzenem magyar testvéremnek!* Uo. 1927. (szept. 3.) 420.

Országos Magyar Párt intézőbizottsága és közgyűlése? Hát nem tudja, hogy a közgyűlés választja az elnökséget?

Ha a Magyar Párt vezetői nem azok, akiket erre a nehéz és felelőségterhes állásra népünk érdemesnek tart, akkor ennek semmiképp sem a birtokos osztály az oka, hanem épen a kisgazdák, mert ők vannak többségben és egészen tőlük függ, hogy kik legyenek a megyei tagozatok vezetői és kik legyenek magának az Országos Magyar Pártnak is a vezetői.

Vagy összetartunk, erősek leszünk és az igaz ügyünket diadalra visszük, vagy marakodunk, széthúzunk és elzüllünk... - Ez az igazság! Aki mást mond, az csak rosszat akarhat vagy el-lensége a magyarnak.

Ezt izenem mezősegi magyar testvéremnek!

Cs. Lázár László”

A cikk (legyen az valós vagy kitalált) fényt vetít a két világháború közötti magyarság két nagy problémájára: az Országos Magyar Párt vezetősége többnyire arisztokratákból, nemesekből és városi értelmiségiekből állt (amelyeknek kevés közülük volt a magyar parasztsághoz), és ezt a román politikai pártok próbálták a magyar parasztság ellen fordítani, hogy szavazatokat szerezzenek a táborából. Korábban már bemutattam a román politikai elit retorikáját, miszerint az Országos Magyar Párt nem képviseli valójában a magyar kisebbség érdekeit. A román politikai pártok egyébként ugyanezt a megosztó taktikát igyekeztek folytatni más romániai kisebbségekkel szemben is.⁴²

Következésképpen megállapíthatjuk, hogy a kezdeti hipotézis helyes volt, azonban nem igazolódott be teljes mértékben. A korábbi kutatások tükrében a fő megállapításom az volt, hogy az Országos Magyar Párt a programjában és a választási kampányában rendszeresen a kisebbségi sors retorikájával próbált teret hódítani, és nem tett különbséget a célközönség között (városi polgárság, illetve falusi parasztság), a falusi társadalom problémáival pedig különösen nem foglalkozott. És valóban a fő választási jelszavak a kisebbségi sorsról, a magyar kisebbség összetartásáról szólnak. E választási retorika minden Országos Magyar Párt befolyása alatt levő sajtóorgánumban megtalálható, függetlenül attól, hogy ez milyen célközönséget szólított meg. Mindezek ellenére tapasztalható egy alapos nyelvezeti különbség az értelmiségnek, a városi polgárságnak szánt újságok és a falusi társadalom számára nyomtatott *Magyar Nép* nyelvezete között. A különbségek nagyon szembevetőek: a *Magyar Nép* cikkei sokkal egyszerűbben vannak megfogalmazva, míg az elemzett *Magyar Kisebbség és Keleti Újság* nyelvezete határozottan magasabb színvonalat képvisel. Ez nem azt jelenti, hogy a *Magyar Nép* nyelvezete banális, hanem azt, hogy nincs tele a másik kettőben fellelhető, főleg a kisebbségi jog területén használatos jogi szaknyelv kifejezéseivel (*Magyar Kisebbség*) és az Országos Magyar Párt reformcsoportja által használt magas szintű fejtegetésekkel (*Keleti Újság*). Utóbbi esetében kijelenthető, hogy annak ellenére, hogy a fiatal reformcsoportot alkotó értelmiség arra kényszerült, hogy távozzon a *Keleti Újságtól*, a lap nyelvezete, stílusa a későbbiek során is megmaradt. Ezzel szemben a *Magyar Nép* elejétől fogva a falusi társadalomnak szólt. A nagy különbség talán a választási kampány alatt a legszembevetőbb. Míg a *Magyar Kisebbség* egyáltalán nem kampányolt (egyfelől a lap az elitnek szólt, amely nagy részben integrálódott az

42 CIOBANU: i. m. 165; TOTH: *Comportamentul electoratului maghiar* 112–113; TOTH: *Partidul Maghiar* 21, 116, 121, 149.

Országos Magyar Pártba, másfelől a lap profilja sem engedte meg ezt, mivel a kisebbségi sorsnak egy elméleti, intellektuális megközelítésére törekedtek, nem pedig banális sajtópropagandára), addig a *Keleti Újság* naponta foglalkozott a legújabb politikai problémákkal, hírekkel (alapos politikai elemzések, választási szövetségek, pártok közti tárgyalások fejtegetése, parlamenti fellépések bemutatása stb.), a *Magyar Nép* oldalain pedig politikáról csak a választási kampány idején vagy az Országos Magyar Párt éves jelentése alkalmából olvashatunk.

Ez valószínűleg annak tulajdonítható, hogy a falusi társadalmat nem érdekelte annyira a politika, mint a városi polgárságot. Ugyanakkor a falusi népesség nem rendelkezett olyan politikai kultúrával, mint a városi polgárság. A *Magyar Nép* oldalain rengeteg cikk van a legújabb vetési és aratási technikákról, új mezőgazdasági gépek hatékonyságáról, és talán a leg-többjük a patkányok által jelentett veszélyről szól – mindez mutatva, hogy melyek a magyar paraszt hétköznapi problémái. A politika nem tartozott közéjük, közfelfogásuk szerint „azzal foglalkozzanak az urak”. A városi polgárságot azonban igenis érdekelte a politika, vagy talán azt mondhatnánk, hogy szinte csak ez érdekelte! A falusi társadalmat tehát az Országos Magyar Párt nem zaklatta fölöslegesen politikai problémákkal, hagyta dolgozni (sőt rengeteg mezőgazdasági cikk által igyekezett motiválni, hogy modern gazdálkodást folytasson), de a választások előestéjén azért alaposan kampányolt, hogy emlékeztesse „kisebbségi kötelességre”.

Egy másik aspektusra is felhívnam a figyelmet: a *Magyar Nép* oldalain nem mutatták be az Országos Magyar Pártból kiszakadt frakciókat, amelyek új magyar pártok alapításához vezettek. A *Keleti Újság* mindezt megtette. Sőt, nagyon részletesen elemezte e problémákat! Igaz, hogy mindez egy hónappal azelőtt történt, hogy a *Keleti Újság* az Országos Magyar Párt hivatalos lapja lett volna, ennek ellenére a *Keleti Újság* 1927 júniusában már az Országos Magyar Párt befolyásai övezetében tartozott. A *Keleti Újság* bemutatta az új pártok alapításáról szóló híreket,⁴³ sőt a Magyar Néppárt programját⁴⁴ is, és a következő évben is (1928), amikor már az Országos Magyar Párt hivatalos lapja lett, rendszeresen beszélt az Országos Magyar Párt disszidenseiről⁴⁵ (nem a legelőnyösebb oldalról mutatta be őket, de rendszeresen foglalkozott velük).

Ezzel ellentétben a *Magyar Nép* óvakodott megzavarni a magyar parasztság gondolatmenetét azzal a ténnyel, hogy igenis, létezik több magyar párt. Ez egyébként nem elhanyagolandó aspektus, mivel a Magyar Néppárt programja és célkitűzései sokkal szimpatikusabbak lehettek volna a parasztság számára, mint az Országos Magyar Párté, és ez nagyon veszélyes játék lett volna az Országos Magyar Párt számára! A Magyar Néppárt létezését nem titkolták a magyar parasztság előtt, de igyekeztek minimális információkhoz juttatni a falusi társadalmat e konkurens pártról. Ezzel ellentétben, a városi középosztály nagy része nem vonzódott a Magyar Néppárthoz (és a többi új magyar párthoz), tehát nem jelentett akkora veszélyt a probléma bemutatása a *Keleti Újság* hasábjain. Ugyanakkor e városi középréteg komoly politikai kultúrával rendelkezett, és a probléma eltussolása nagyobb gondot jelentett volna az Országos Magyar Pártnak, mint a nyílt tárgyalása.

43 *Megalakult a Magyar Néppárt.* Keleti Újság 1927. (jún. 17.); *Új pártot alakítanak Orbán Balázs és hívei.* Uo. (jún. 6.).

44 Uo. (jún. 25.).

45 Uo. 1928. (dec. 5.).

Annak ellenére (vagy talán annak köszönhetően!), hogy az erdélyi magyar parasztság nem rendelkezett alapos politikai kultúrával, és az Országos Magyar Párt vezetősége sem szánt elég figyelmet neki, az erdélyi magyar parasztság volt a legstabilabb szavazóbázisa a pártnak. Az erdélyi magyar parasztság rendszeresen részt vett a két világháború közötti választásokon, többnyire az Országos Magyar Pártra szavazott, és igyekezett távol tartani magát a választási incidensektől (egyedüli nagy incidens, amely a rovására írható, az oltszemi volt⁴⁶). Az Országos Magyar Párt hullámzó választási sikerei pedig nem e társadalmi rétegnek, hanem a romániai „választási hagyományoknak” (választási csalások) köszönhetőek.

THE RELATION BETWEEN THE HUNGARIAN PARTY
AND THE TRANSYLVANIAN PEASANTRY:
ELECTORAL CAMPAIGN AND ITS EFFICIENCY
IN THE INTERWAR HUNGARIAN RURAL COMMUNITIES

Keywords: *Hungarian Party, Hungarian People's Community, Hungarian People's Party, press campaign, Hungarian People, Oriental Newspaper, Hungarian Minority, Gyallay Domokos, the Reformist Group of the Hungarian Party, Kós Károly, Paál Árpád, Krenner Miklós.*

The study of the relation between the Hungarian Party and the Hungarian peasants in Romania during the interwar period still remains an area still opened to research. Even on behalf of Romanian and Hungarian historiography, several studies discuss only superficially this relation between the Hungarian Party and the Hungarians from Romania, but these are presented very stereotypically and superficial. The current thesis, according to which the elite of the Hungarian Party was made up only of barons and counts, and that it was not at all representative for the Romanian Hungarians, not supporting their interests, has become embedded in Romanian historiography and journalism as far back as during the interwar period, and was further emphasized later during the communist period. In spite of the fact that the greater part of the Romanian Hungarian political elite was comprised of barons and counts, the image is not so unitary as shown by Romanian historiography. The formation of regional political clusters may be observed, with the orientations inside the Hungarian Party (conservative rightist, reformist leftist), the differences between the political strategies of the two orientations, and the differences towards the Hungarian peasants in Romania. Such differences occasionally lead to separations from the Hungarian Party (Bernády György, Kós Károly), but these did not threaten the party's position on the political stage. This study aims to analyze the attitude of the Hungarian Party towards Hungarian village society in Romania, the Hungarian peasantry in Romania. In this study I will try to analyze the attitude of the Hungarian Elite towards the Hungarian peasantry and the press campaign of the Hungarian Party in the interwar period. I hope I have managed to answer some questions, but I am aware of the fact that there are still many other questions waiting to be answered.

46 TOTH Szilárd: *Incidente sângeroase la alegerile parlamentare din 1928 la secția de votare din com. Olteni (jud. Trei-Scaune)*. Acta Siculica 2008. 419–427; TOTH: *Comportamentul electoratului maghiar* 103–118.

RELAȚIA DINTRE PARTIDUL MAGHIAR ȘI ȚĂRĂNIMEA MAGHIARĂ
DIN TRANSILVANIA:
CAMPANIE ELECTORALĂ ȘI EFICIENȚA ACESTEIA
ÎN COMUNITĂȚILE RURALE MAGHIARE ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Cuvinte-cheie: *Partidul Maghiar, Uniunea Maghiară, campanie electorală, Partidul Poporului, Poporul Maghiar, Ziarul de Est, Glasul Minorităților, Gyallay Domokos, grupul reformist al Partidului Maghiar, Kós Károly, Paál Árpád, Krenner Miklós.*

Relația dintre Partidul Maghiar și țărănimea maghiară din România interbelică este o problemă ce mai așteaptă să fie analizată atât de istoriografia maghiară, cât și de cea română. Atât istoriografia maghiară, cât și cea română a tratat această problemă doar tangențial și destul de superficial. Istoriografia română abordează problema din perspectiva că elita Partidului Maghiar a fost formată exclusiv din grofi și baroni și nu reprezintă minoritatea maghiară din România. În pofida acestui fapt se pot observa diferențe semnificative în componența și poziția acestei elite, diferențe regionale, diferențe între elita conservatoare și cea reformistă a partidului, diferențe privind strategia politică sau poziția față de țărănimea maghiară. Aceste diferențe au dus la părăsirea partidului de către o serie de politicieni (György Bernády, Károly Kós), dar nu a periclitat poziția partidului în viața politică din România interbelică. Scopul acestui studiu este analiza poziției Partidului Maghiar față de țărănimea maghiară din România. Am analizat poziția elitei partidului față de această problemă și importanța pe care țărani maghiari o reprezintă pentru această elită politică. Am analizat în continuare campania electorală dusă de Partidul Maghiar în zonele rurale, metodele de abordare a țărănimii de către candidați și eficiența acestei campanii electorale. Am analizat totodată și poziția țărănimii maghiare față de Partidul Maghiar (simpatie față de Partidul Maghiar sau față de alte partide politice) și participarea acesteia la alegerile interbelice. Sursele analizei au fost în special presa maghiară interbelică din România, completate de documente arhivistice ale forurilor de conducere ale Partidului Maghiar.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Két magyar: az egyik becsületes, a másik áruló/Doi maghiari: unul cinstit, celălalt trădător/Two Hungarians: a Honest One and a Traitor. *Magyar Nép*, 1927. július 9., 321.
2. Csábítás/Ispita/Temptation. *Magyar Nép*, 1937. december 18., 979.
3. A politika vasárnapján/Duminica politicii/The Sunday of the Politics. *Magyar Nép*, 1931. május 30., 543.
4. A magyar malomban/În moara maghiarilor/The Hungarian Mill. *Magyar Nép*, 1928. december 8., 1.

MURÁDIN JENŐ*

A SZOBRÁSZ KOLOZSVÁRI-SZESZÁK FERENC

Kulcsszavak: *Szeszák család, a kolozsvári Nemzeti Színház díszítőművészeti munkái, Kárpátok őre, házsongárdi síremlékek*

A századelő erdélyi szobrászai között ő volt a legképzettebb, legígéretesebb alkotó. A budapesti Iparművészeti Iskola végzettjeként öt éven át, 1903–1907 között Stróbl Alajos mesteriskolájának növendékeként készült a művészpályára, miközben már néhány alkotásával tehetsége mellett bizonyított. Közben egy évig Párizsban járt tanulmányúton, megtapasztalva az új idők elvárásait, a szecesszió diadalát meghozó 1900-as világkiállítás után.

Nagy reménysége volt szülővárosának, Kolozsvárnak, mely ösztöndíjakat biztosított neki. Háláját azzal is leróta a város iránt, hogy előnevében is jelezte idetartozását. (1. kép)

Pályája megoszlott a millenáris évektől világvárossá fejlődött Budapest és a főzárkózni kívánó Kolozsvár között. Amikor hazatért, hogy Posta Béla hívására az Erdélyi Nemzeti Múzeum restaurátoraként műtermet és munkalehetőséget kapjon, már jelentkező tődöbaja készítette lázas sietségű munkára.

Derékba tört pálya a Szeszák Ferencé. Nagy tervek szunnyadtak benne, de ereje, rövidre szabott élete kevés volt a megvalósításukhoz. „*S bár nem a harctéren esett el, – írta róla kortársa és barátja, a régész Buday Árpád – mégis a háború áldozata volt: gyöngye testét a katonaság törte meg annyira, hogy az alattomos kór végül is győzedelmeskedhetett felette*”.¹

A családi kötelek kutatása a jövődöbeli szobrász apai felmenőit illetően, Kolozsvár iparostársadalmához vezetnek. Idősebb Szeszák Ferenc a városközpontközeli Malom utcában tartott fönn jól menő kocsigyártó műhelyt. Házbirtokos volt a Szamos és a belőle kiágazó Malomárok közötti forgalmas utcában, és mint módos polgára a városnak, szőlőskertje is volt a Donát úton. Gyalui Farkas Kolozsvár „*tisztes és egyik legelső iparosának*” mondotta a kovácsból kocsigyártóvá előlépett Szeszákot.²

A család bizalma bátorító hittel segítette fiuk érvényesülését. Néhány korai apróbb sikere vagy közszereplése még erősítette ezt a támogatást. Másodéves korában, tanulmányai szünetében Szeszák családi házuk udvarán a nyári pavilont műteremmé alakította át, és ott mintázta első ismert munkáit. Ezek elsődlegesen kerámia domborművek voltak, melyeket minden bizonnyal az Iparművészeti Iskolában égetett ki. Megmintázta a pár évvel korábban elhunyt erdélyi polihisztor, Brassai Sámuel domborműves portréját, melyet az 1900-as év

* MURÁDIN Jenő (1937), dr., művészettörténész, nyugalmazott szerkesztő és a kolozsvári Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskola művészettörténet-tanára, Kolozsvár.

1 b. á. [Buday Árpád]: *Szeszák Ferenc*. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából X(1919). 1. sz. 149–152.

2 GYALUI Farkas: *Szeszák Ferenc*. Művészeti Szalon III(1928). 2. sz. 1–5.

novemberében a kolozsvári Unitárius Kollégium ifjúsági önképzőkörének ajándékozott.³ Ez Szeszák első ismert szobrászati munkája, amely szerencsésen megmaradt, és szemléletesen példázza korán megmutatkozott formaalkotó, mintázó tehetségét.

Párizsból hazatérve Szeszák a Pákei Lajos tervezte sétateri korcsolyapavilon épületében műtermet rendezett be magának. Ez az a rövid idő, amikor közel került az önmaga identitását kereső kolozsvári művészközösséghez. A város még a millenniumi idők lázában égve, Fadrusz Mátyás-szobrának fölvatására készült.

Fadrusz alkotásai őt is lelkesedéssel töltötték el. A Mátyás-szobor mellett a kiállításon is láthatott a műveiből: pályakezdésének remekét, a Feszületet, valamint a Toldit és a Wenckheim-szobor makettjét. A kolozsvári Mátyás-szobor fölvatásának előestéjén Szeszák *Mátyás és Beatrix* szobrai mintázta meg, s ezekből Bertha Mihály kolozsvári kőfaragó Posta-kert utcai műtermében másolatokat öntetett. Ezekből csak a Mátyás-dombormű maradt meg, egymástól méretben alig különböző két változatban.⁴

Szeszák már a Stróbl Alajos mesteriskolájának ígéretes növendéke volt, amikor Kolozsvár megbízatásokkal fordult hozzá. Az új színház épületének díszítésében szántak neki feladatokat.

Az előzményekhez tartozik, hogy a város régi kőszínháza a Farkas utcában évek óta leromlott és tűzveszélyes állapotba került. A század elejére halaszthatatlanná vált egy új, korszerű színház fölépítése. Olyan kultúrlétesítmény terve körvonalazódott, mely méltó lenne a polgári városfejlődés minden igénye kielégítésére. Így került sor 1904 és 1906 között, a ma is impozáns épület megtervezésére és fölépítésére.

Közben az építőbizottság Szeszák Ferenctől megrendelte azt a két szobrot, melyet a színház frontján az első emelet magasságában kiképezett homlokzati fülkékben tervezték elhelyezni. Megrendelői idősebb Wesselényi Miklós és Jósika Miklós emlékéért kívánták így megörökíteni. Wesselényi Miklósról kifejezetten azért esett a választás, mert ő az 1794-i erdélyi országgyűlésen a kolozsvári színház nemzeti jellegére tett javaslatot, és anyagilag is segítette az intézményt, mely valóban az ország második Nemzeti Színházává lett.

A két szobor 1905–1906 telén került a helyére, bő fél évvel a fölvatás előtt.⁵ Az épülettel szemben állva a bal oldali fülkében Jósika Miklós, a jobb oldaliban Wesselényi Miklós zsinóros-mentés díszmagyar ruhájú alakja került. Ma már a szobortörödékeknek csak elmosódott képe idézhető meg. Áldozatul estek ezek is a közhatalom-változás utáni ikonoklaszta indulatoknak. Miután a magyar színtársulat 1919. szeptember 30-án Shakespeare Hamletjével utolsó előadását tartotta a Hunyadi téri színházban, az épületet a román társulat vette át. A két magyar vonatkozású szobrot emeletnyi magas helyükről földre döntötték, s azok súlyosan megsérültek. Janovics Jenő, a színház igazgatója a sétateri Nyári Színkörbe vitette át a műveket, ahonnan azután a színház mai vezetősége, a legutóbbi időkig az épület udvarán azokat tovább hagyta pusztulni.⁶

3 Sz. n.: *Ifj. Szeszák Ferenc*. *Ellenzék* XXI(1900). 253. (nov. 7.) 3.

4 Muzeul de Artă Cluj-Napoca. *Catalogul patrimonial*. 1976. 98. A dombormű méretei 58 × 30 cm; j.j.l. Sz. F., Ltsz. MA 5086.

5 Sz. n.: *A kolozsvári nemzeti színház új épülete*. *Újság* VIII(1906). 15. (jan. 16.) 1–2.

6 ASZTALOS Lajos: *Jósika Miklós és Wesselényi Miklós szobra*. *Szabadság* XVIII(2006). 65. (márc. 28.) 4; MURÁDIN Jenő: *A megsebzett szobor. Elpusztult vagy megsérült erdélyi magyar emlékművek repertóriuma*. Kriterion, Kvár, 2008. 48.

Szeszák Ferencre még egy feladat várt a színházi építkezésekben.

Mivel a kolozsváriak minél reprezentatívabb épületet gondoltak el, a Fellner és Helmer cég átdolgozta a terveket. A főhomlokzat rizalitjának két szélén egy-egy kilenc méter magas tornyot képeztek ki, melyek tetejére antik mintájú szoborkompozíciókat képzeltek el. Olyan megoldást választottak, mint amelyet a lengyelországi Torúnban épített színháznál ugyancsak az ő cégük alkalmazott. Ezt a feladatot vállalta el Szeszák.

A tornyokra római mintájú harci szekerek kerültek. Ezek egyikén a szellem fényét árasztó Apollón, a múzsák karvezetője emelkedik ki (keleti torony), a másikon Thália, a vígjáték műzsája magaszosodik föl (nyugati torony). Mindkét mitológiai alak íves hajlású pálmaágat emel a magasba. Ennek motívumát Szeszák már mesterének, Stróbl Alajosnak a Génusz című 1898-as térszobrán is megcsodálhatta.

Szeszák Ferenc három fiatal szobrász társával mintázta meg a méreteiben is impozáns, az épület arányaihoz igazodó kompozíciókat. Érdekes az, hogy a diadalszekereket oroszánok húzzák, éspedig három-három, középen egy nőstény, két oldalt egy-egy hím oroszán. Tehát nem a szokásos *biga* mintát választotta, hanem a ritkán mintázott *trigát*. Ilyen megoldást, igaz nem oroszánokkal, hanem lovakkal húzott szekerekkel, csak a budapesti Kúria, az Igazságügyi Palota homlokzatán láthatott. A millenniumra elkészült Kúria, Hauszmann Alajos által tervezett épületére, a homlokzati díszítmények közül a trigát Senyei Károly tervezte.

Az Epreskertben megmintázott szobrok korán elkészültek, és a budapesti Schlick-öntödében már 1905-ben bronzba öntve várták Kolozsvárra szállításukat és fölállításukat.⁷A jó nevű Schlick cég egyébként nem először dolgozott kolozsvári megrendelésre. Az ő munkájuk az 1889-ben a kolozsvári Múzeumkertben fölavatott Mikó Imre-szobor, br. Vay Miklós műve.

Ugyancsak az Epreskertbe vezet a nagyszalontai Arany János-szobor megtervezésének és megalkotásának útja. (2. kép)

Története földerítéséhez az Arany János-kultuszról kell kiindulni, amely a magyarság tudatában és különösen a költő hajdúsági szülővárosában fáklyalánggal égett. A szoborállítás gondolata a szűkebb szülőföldön az Arany-emlékszoba, majd -múzeum létesítésével párhuzamosan teljesedett ki. A Toldi halhatatlan költője emléktárgyainak, könyvtárának, bútorainak elhelyezésére ötletes megoldással a szalontai *Csonkatornyot* választották, amely Arany verseiben és Petőfi 1847-ben készült rajzán is megörökítődött.

A szobrot köztéri műként képelték el, és az Arany Emlékegyesület országos gyűjtőmunkája is ezt a célt fogalmazta meg. A Csonkatorony körüli tér rendezése során azonban jobb megoldás született. Szalay Imrének, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának (Arany Lászlóné unokatestvérének) ötlete volt, hogy maga a Csonkatorony legyen a költő szoborba faragott alakjának foglalatja.

Azt javasolta, hogy a torony eredetileg délre nyíló bejáratát a főtér felőli oldalra helyezték át, alakítsák díszes kinézetűvé, és a fölötte kialakítandó fülkébe helyezték a szobrot.⁸

7 Gheorghe VAIS: *Clujul eclectic. Programe de arhitectură în perioada dualistă (1867–1918)*. UT PRESS, Cluj-Napoca, 2009. 327–329.

8 DÁNIELISZ Endre: *Arany-emlékek Nagyszalontán. Tanulmányok, dokumentumok*. Kriterion, Buk., 1984.

Mivel az első Arany János-szobrot, a Magyar Nemzeti Múzeum (Bp) kertjében fölállított kompozíciós megoldású monumentális művet (1893) Stróbl Alajos tervezte, természetes volt, hogy a szalontaiak ez esetben is hozzáforduljanak. Stróbl egy tervet készített, díszes neobarrokk portálét, a föléje képzelt szoborral. Rengeteg megrendelése miatt azonban a kivitelezésre nem vállalkozott. A munkát kedvelt tanítványára, Szeszák Ferencre bízta, aki a kolozsvári megrendelésekkel szobrászi képességei mellett már bőven bizonyított. Szabad kezet adott neki a mintázásban, csak időnként segítette tanácsaival az epreskerti műteremben. A szobor ülő helyzetben ábrázolta a költőt, ismerős vonásaival, de a múzeumkerti műtől eltérő felfogásban és különösebb attribútumok nélkül. Az Országos Képzőművészeti Tanács 1906 februárjában Szeszák Ferencről mint a szobor tényleges megalkotójától vette át a művet.

Stróbl hozzájárulása nem kérdőjelezhető meg a szalontai megrendelésnél. De a pályája csúcspann álló mestertől távol állott, hogy bármiképpen is kisebbitse tanítványának érdemeit. Igencsak sokatmondó tény, hogy amikor az Országos Képzőművészeti Tanács 1906. február 15-én átvette a szobrot, éppen annak kiválóságára hivatkozva tüntette ki Szeszákot. A br. Forster Gyula elnökletével összeült bírálóbizottságban olyan hangadó egyéniségek voltak, mint a festő Benczúr Gyula, a szobrász Telcs Ede, valamint a kritikus és irodalomtörténész Beöthy Zsolt. A megítélt kitüntetés, a klasszicista szobrász, Ferenczy István emlékére létesített 2000 forintos állami ösztöndíj, melyet a tanulmányai vége felé járó Szeszák Ferenc egy pályatársával megosztva kapott meg.⁹

Nagyobb köztéri mű megrendelésével a délvidéki Magyarokanizsáról keresték meg a szobrászt. Nagyméretű Krisztus-szoborra szólt a megbízás, amely egy elporladt kereszt helyére került a kanizsai Kossuth és Széchenyi utcák torkolatánál, s így voltaképp a város „kapujának” szerepét is betölthette.

Szeszák Ferenc szobra a diadalmas Krisztusé. *Az Én vagyok az út, az igazság és az élet* Megváltójáé. Jobbjának erőteljes, az isteni rendeltetést kifejező mozdulata igencsak különbözik a hagyományos Krisztus-ábrázolások és szenvedéstörténetek modellezésétől. Ruházatának redőzete, nagy síkokat és finom mintázatokat egyaránt fölmutató kivitelezése valóban a szecesszióra utaló megoldásokat mutat. (3. kép)

Ahhoz, hogy a szobrász ilyen Krisztus-képet alkosson, kétségtelen a szellemi-művészi kapcsolódása a Fieber Henrik nevével összeforrott egyházművészeti reformmozgalomhoz. Fieber Henrik (1873–1920), a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyházügyi előadója szenvedélyes állásfoglalással utasította el templomaink és szemináriumaink XIX. századból örökölt elavult ábrázolásait, és szorgalmazta a modern művészet friss hangvételű munkáinak megalkotását és elfogadtatását. Síkra szállt a lélektelen és semmivel sem igazolható formaalkotás kánonja ellen, kiállt a szecesszió térnyerése mellett.

Kolozsvári-Szeszák Ferenc budapesti éveinek eseményei leginkább pályázatait, szobortervei és csoportkiállításokon való részvétele nyomán követhetők. Előbbiekben nem sok sikere volt, inkább csalódások érték, amelyeket nehéz szívvel viselt. Komoly előkészületekkel megalkotott pályamunkáit azonban megvásárlásukkal díjazták. A régész Buday Árpádnak, Szeszák későbbi hivatali társának, múzeumi kollégájának finoman árnyalt megjegyzése illik ide. „*Fájdalom, igenis gyakran megtörtént velem, hogy érdemes terveire csak díjat kapott, de talán soha, hogy valamely pályázatáról üres kézzel kellett volna távoznia. [...] Időnként csüggedést is lehetett észre-*

9 Sz. n.: *Szeszák Ferenc szobrász kitüntetése*. *Ellenzék* XXVII(1906.). 38. (febr. 17.) 5.

*vennünk rajta. De csüggedése soha sem volt hosszabb ideig tartó. Végtelen optimizmusa, melyhez némi bohém könnyelműség is járult, könnyen feledett és hamar megbocsájtott*¹⁰

Mintha csak a pályázati sikertelenségekért kapott volna kárpótlást, neki ítélték Kelety Gusztáv szobordíszes síremlékének elkészítését. Az 1902-ben elhunyt festő és műkritikus a magyar művészeti oktatás úttörője volt, és az 1859-ben alakult Országos Magyar Képzőművészeti Társulatnak is egyik szemléletében konzervatív egyénisége. Síremlékének megalkotására a világháború küszöbén, 1914. június 4-én szavazott meg a Képzőművészeti Társulat 500 koronát. Szeszák kőbe faragott domborműben, profilban ábrázolva mintázta meg Kelety valószínű profilját, amelyen mint attribútum tűnik elő a festőre utaló rajzszerszámát tartó kéz.

Vízválasztó volt a szobrász életében is a történelmi sorsfordulót hozó 1914-es év. Alig pár héttel a sarajevói merénylet előtt, június dereka táján költözött haza és rendezte be a Erdélyi Nemzeti Múzeum épületében kapott műtermét. A háború rettenetétől és mind fenyegetőbb híreitől lehetőleg elvonulva dolgozott kolozsvári műtermében. Rövid életének ez az utolsó korszaka lett a legertermékenyebb. Műfaja változatos: portrék sorozata, emlékművek és házsongárdi síremlékek. Anyaguk kő és márvány. Bronzöntésre itt nem volt lehetőség. Különben is a bronz beszerezhetetlen anyaggá vált. A hadiipar számára a harangok egy részét, de akár templomi orgonák sípjait is elkobozták és beolvasztották.

Bár betegsége miatt eleve alkalmatlannak kellett volna nyilvánítani, mégis besorozták. Mint B-osztályú népfelkelőnek 1915. március 15-én kellett bevonulnia. Ezért úgy döntött, hogy március 7 és 14-e között kiállítást szervez – meghívójának szövege szerint – „*legutóbb Kolozsvárt készült alkotásaiból*”.¹¹

A múzeumi-műtermi kiállítás lehetőségével élt. A háborús évek alatt ugyancsak megritkult kiállítások miatt is, számon tartott eseménye lett ez a tárlat Kolozsvár társadalmának. Már az is sokatmondó, hogy dr. Haller Gusztáv polgármester nyitotta meg.¹² Szeszák egészen újszerű installációval lepte meg a közönséget. A terem közepére Rezik Károly (1887–1968) orgona- és csellóművész, zenekonzervatóriumi igazgató szobrát állította, amint a neves előadó gondolkája fölé hajol. Eköré helyezte el átgondolt kompozíciós rendben a portrékat és emlékműterveket. Vilmos császár és Hindenburg egy hatalmas homlokú, a jövőt kutató szakállas Marx-portré társaságában állt, majd további képmások következtek. Szoborportrék sora, többségben a korabeli kolozsvári szellemi élet ismert alakjairól. Közöttük volt a beszámoló szerint Lavotta Rezső (1876–1962) karmester és zeneszerző, Várkonyi Mihály (1891–1976), a kolozsvári Nemzeti Színház tagja, Retteg Margit (1883–1973), a Budapesten és vidéken föllépő népszerű színésznő, Kürthy József (?), a hírlapíró Nagy Lajos, a kolozsvári románság hangadó vezetői közül Aurel Isac és Emil Isac. (4. kép)

A szobrász értékeit becsülő befolyásos körök közbenjárására sikerült Szeszák Ferencet a katonai szolgálat alól rövidesen fölmenteni. Olyan megbízatásaira is hivatkozhattak, amelyek jobban szolgálták a hazafias kitartást, mint ez a hátországi szolgálatban, lövészárkok között katonamundérban tántorgó lélek.

10 b. á. [Buday Árpád]: *i. m.*

11 Gyalui Farkas: *Szeszák Ferenc*. Művészeti Szalon III(1928). 2. sz. 1–5.

12 Sz. n.: *Kolozsvári-Szeszák Ferenc műteremkiállítása*. Újság XVII(1915). 63. (márc. 5.) 3–4.

Fölkérést kapott ugyanis a *Kárpátok öre*, a Vashonvéd megalkotására. Egy korabeli fénykép 1915-ben kolozsvári műtermében mintázás közben állítja elének a szobrászt. Végtelenül soványan, kis falépcsőre állva mintázza a határokat védő öreg népfelkelő alakját.

Ez a Bécsből indult filantropikus kezdeményezés több helyütt követésre talált a Monarchiában. Erdélyben a székely anyavárosban, Székelyudvarhelyen fölállított *Vasszékely* ugyanezt a célt szolgálta. Mozgósító ereje a hol Vashonvédnek, hol Fahonvédnek nevezett alkotásnak mindenképpen jelentős volt. A társadalom minden rétege hozzájárult a hadiözvegyek, árvák, a fronton harcolók családja megsegítéséhez. Magyarok, örmények, zsidók, de románok is (különösen bankjaik) járultak hozzá a karitatív üggyhöz. Csupán egy hét múltán több mint 11 ezer korona gyűlt össze a kiváltott szegek árából.¹³

A háborús konjunktúra és filantróp szándékok teremtette szobrot már kezdettől sem szánták véglegesnek, a város főterét alakító műnek. A szobor történetét bemutató kiadványban Nóti Károly írja: „*A »Kárpátok öre«, ha majd nemes hivatását betöltötte a jótékonyosság szolgálatában, az Erdélyi Múzeum-Egyesület ereklyéi közé fog kerülni*”.¹⁴

Nem így történt. A román hadsereg által megszállt Kolozsváron 1919 áprilisában ledöntötték.

Hazatelepődését követően Szeszák a legtöbb rendelést szoborba-domborműbe mintázott síremlékekre kapta. Úgy is emlegették, mint a *Házsongárd szobrászát*, holott még egy újabb katonai behívó és betegsége is akadályozta a munkában. S bár sorvasztó betegsége már jelentkezett, a tüdővészések lázas sietségével alkotta meg házsongárdi szobrai, és vállalt erején felül is megrendeléseket. „*Pedig Erdély – írta róla a folyóirat-szerkesztő S. Nagy László – csak sors-talanságot jelentett mindig annak, aki hozzá fűzte életét, szegény Szeszáknak sem juttatott mást, mint azt, hogy harmincnyolc éves korában, olyan korban, amikor pedig már minden krónikus beteg dacolni tud a halállal, tüdővészben elsorvadjon. [...] Pedig Szeszáknak kellett Erdély, s Erdélynek büszkesége lett volna ez a művész*”.¹⁵

Aki a Házsongárdi temetőben jár, ma is rátalálhat Szeszák néhány művészi kivitelű síremlékére. Ezek között kiemelkedő plasztikai értékű művek a Gyalui Farkasné, Dietrich Gyula és Farkas Ödön zeneszerző domborműves sírkövei. (5. kép) Lassan elfogyó életerejével most már egészében a temető művészetét szolgálta. Mintha az elsüllyedő magyar világról akart volna eligazító jeleket állítani.

Már nagybeteg, a tüdővéstől elsorvadva élte meg Kolozsvár megszállását, a román csapatok 1918 karácsonyán történt bevonulását. A sorsfordító eseményről alig-alig vett tudomást. Január elején műtermének agyagmintái között eszméletlenül esett össze, s attól kezdve csak vívódott a halállal. Alig másfél hónappal később, 1919. február 18-án hunyt el.¹⁶

Temetésére a Házsongárdi sírkertben február 20-án került sor. Dr. Pósta Béla, egykori munkaadója búcsúztatta, aki a korán távozott szobrász sorsát rávetítette az erdélyi magyar

13 Sz. n.: *Kimutatás a Kárpátok öre szoborba bevett szegek árában befolyt adományokról (1915. augusztus 17-étől 25-éig). A Kárpátok öre*. Kvár, 1915. 35–45.

14 Uo. 18–19. Lásd még: (snl) [S. NAGY László]: *Szeszák Ferenc az erdélyi kultúrában*. Erdélyi Szemle V. (1918. márc. 2.–1919. márc. 9.) 1–2. sz. 4.

15 Uo.

16 A kolozsvári Szent Mihály-plébánia halotti anyakönyvének bejegyzése szerint a 38 éves szobrász halálát Bástya utcai lakásán a tuberkulotikus betegek tüdővérzése okozta. Lásd: *Matricula defunctorum*, 1919/61

kultúrigényeket szertefoszlató reménytelen helyzetre. „Azok az eszmények – mondotta –, amelyekért Te és mi lelkesedtünk, az immár a hátad mögött álló múltban sem voltak különösebben dédelgetettek, és ma már még arra a csepp szeretetre se igen tarthatnak számot, ami eddig mégiscsak kijutott nekik”.¹⁷ Az elhunyt szobrász tisztelői és barátai a temetés idején egy méltó síremlék fölállításának gondolatát vetették föl. Ám olyan időkben, amikor kétszázezer repatriáló hagyta el Erdélyt, realitása az ötletnek nem volt, teljesen illuzórikusnak bizonyult.¹⁸

THE SCULPTOR FERENC KOLOZSVÁRI-SZESZÁK

Keywords: *Szeszák family, external statues of Cluj National Theatre, Guardian of Carpathians, funeral monuments in Házsongárd cemetery*

The artist Ferenc Kolozsvári-Szeszák (1881–1919) from Cluj was one of the most instructed Transylvanian sculptors at the beginning of the 20th century. His parents, wealthy craftsmen, didn't prevent him from building an artistic career, so he could study at the Academy of Applied Arts from Budapest (Iparművészeti Iskola), and after one year of studies in Paris, he became for five years (between 1903 and 1907) the disciple of Alajos Stróbl, a well-known sculptor and pedagogue from Budapest.

In his short creative career he worked mostly in Budapest, where he attended many sculptural contests, but he had orders from his native town, Cluj, too. At Budapest he modelled two statues which ornamented the front of the National Theatre of Kolozsvár, the figures of Transylvanian Maecenas Miklós Wesselényi and writer Miklós Jósika, creations which “disappeared” in the year of 1919. On the top of the two towers of the theatre one can see the two triumphal chariots pulled by three lions, sculpted by him with the help of three other colleagues from the workshop of Stróbl. In the year of 1906 he made the statue of Hungarian poet János Arany at Szalonta. The statue of Jesus Christ in art nouveau style was erected in the town Kanjiža, in Vojvodina (Serbia).

He came back definitively to Cluj when the director of the National Museum of Transylvania, dr. Béla Pósta offered him the position of the restorer of the museum, and warranted a flat and a workshop in the building of the institute. Here he modelled the Guardian of Carpathians, a wooden statue placed in the central square of the town in 1915, which “disappeared”, too, after 1919. He sculpted some beautiful funeral monuments that can be visited in the famous Házsongárd cemetery in Kolozsvár (those of Farkas Gyalui's wife, Gyula Dietrich's, composer Ödön Farkas's etc.)

Sculptor Ferenc Kolozsvári-Szeszák died prematurely of t.b. in 1919.

SCULPTORUL FERENC KOLOZSVÁRI-SZESZÁK

Cuvinte-cheie: *familia Szeszák, statuile exterioare ale Teatrului Național din Cluj, Străjerul Carpaților, monumente funerare din Hajongard*

Artistul Ferenc Kolozsvári-Szeszák (1881–1919), de origine clujeană, a fost unul dintre cei mai instruiți sculptori transilvani de la începutul secolului XX. Părinții lui, meseriași înstăriți, nu au împiedicat cariera lui artistică, astfel a putut urma cursurile Școlii de Meserii din Budapesta (Iparművészeti

17 Sz. n.: *Szeszák Ferenc temetése*. Kolozsvári Hírlap XX(1919). 39. (febr. 21.) 3.

18 Sz. n.: *Síremléket kap Kolozsvári-Szeszák Ferenc*. Keleti Újság II(1919). 40. (febr. 21.) 4.

Iskola), iar apoi după un an de studii la Paris, a devenit timp de cinci ani, între anii 1903 și 1907, discipolul renumitului sculptor și pedagog maghiar din capitala Ungariei, Alajos Stróbl.

Cu toate că în perioada lui scurtă de creație a lucrat în primul rând la Budapesta participând la mai multe concursuri de sculptură, a primit comenzi și din partea orașului său natal, Clujul. Aici a modelat sculpturile de pe fațada Teatrului Național, figurile lui Miklós Wesselényi și Miklós Jósika, creații „disparute” în anul 1919. Pe turnurile teatrului se pot vedea și astăzi cei doi cari de triumf trași de câte trei lei, sculptați de el cu trei colegi din atelierul lui Stróbl. În anul 1906 a realizat statuia poetului János Arany la Salonta. Statuia Mântuitorului, de stil secesionist, se află în Voivodina (Serbia), în orașul Kanjiža.

S-a reîntors definitiv la Cluj când directorul Muzeului Național al Transilvaniei, dr. Béla Pósta i-a oferit postul de restaurator al muzeului, asigurându-i locuință și un atelier în clădirea institutului. Aici a modelat Străjerul Carpaților, statuie de lemn așezată în piața centrală a orașului în anul 1915, „dispărută” de asemenea după 1919. Are o serie de monumente funerare deosebit de frumoase în cimitirului clujean Hajongard (soția lui Farkas Gyalui, Gyula Dietrich, compozitorul Ödön Farkas, etc.)

Sculptorul Ferenc Kolozsvári-Szeszák a decedat prematur, în anul 1919, de tuberculoză.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Kolozsvári-Szeszák Ferenc, fényképfelvétel, 1915/Ferenc Kolozsvári-Szeszák, photo, 1915/Ferenc Kolozsvári-Szeszák, fotografie, 1915.
2. Arany János szobra Nagyszalontán. Siska Zoltán fényképfelvétele, 2014/Statue of János Arany, Salonta (Roumania). Photo by Zoltán Siska, 2014/Statuia lui János Arany la Salonta. Fotografie de Zoltán Siska, 2014.
3. A magyarkanizsai Krisztus-szobor, korabeli fényképfelvétel/Jesus Christ, Statue, Kanjiža (Serbia, Voivodina), archive photo/Statuia Mântuitorului din orașul Kanjiža (Serbia, Voivodina), fotografie de epocă.
4. Rezik Károly zeneművész portréja. 1915, terrakotta, 54,5×31×37,5 cm. A szobrász hagyatékában, Budapest/Portrait of Musician Károly Rezik. 1915, terracotta, 54,5×31×37,5 cm. In the inheritance of the sculptor, Budapest/Portretul muzicianului Károly Rezik. 1915, teracotă, 54,5×31×37,5 cm. În posesia urmașilor, Budapesta.
5. Farkas Ödön zeneszerző síremléke a kolozsvári Házsongárdi temetőben, Beyer M. Katalin fényképfelvétele, 2014/Funeral Monument of Composer Ödön Farkas in Hajongard cemetery, Cluj. Photo by Katalin Beyer M., 2014/Piatra funerară a compozitorului Ödön Farkas în cimitirul Hajongard din Cluj. Fotografie de Katalin Beyer M., 2014.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

A	= Ausztria	L	= Lengyelország
Alg	= Algéria	m	= megye
B	= Bulgária	M	= Magyarország
BH	= Bosznia és Hercegovina	mit	= mitológia, mitológiai
Bibl	= Biblia, bibliai	N	= Németország
Bp	= Budapest	nb	= nembéli
br.	= báró	NB	= Nagy-Britannia
Buc	= București	O	= Olaszország
cs	= család	P	= Portugália
Cs	= Csehország	R	= Románia
É	= Észtország	Sp	= Spanyolország
F	= Franciaország	Sv	= Svédország
Fi	= Finnország	Sz	= Szerbia
G	= Görögország	Szk	= Szlovákia
H	= Hollandia	Szl	= Szlovénia
Hr	= Horvátország	T	= Törökország
ifj.	= ifjabb	tört	= történelmi
id.	= idősebb	U	= Ukrajna
Kvár	= Kolozsvár	vm	= vármegye

NÉVMUTATÓ

A kötethez készült mutató tartalmazza a szövegekben előforduló személy-, földrajzi- és intézményneveket. A helynevek a történetileg kialakult magyar nyelvű alakjukban jelennek meg, zárójelben olvasható a helység mai hivatalos neve.

SZEMÉLYNEVEK

- Aalberg, Ida 97
 Ábrahám (Bibl) 32–35
 Abrugyi Szabó János 314
 Achim, Viorel 258, 269
 Adameşteanu, Gabriela 169
 Adorján Jenő 160
 Adorján Sándor 84
 Adorjánné *lásd* Weress Margit
 Ady Endre 115, 119, 122, 124–126, 128–130, 151, 345
 Ágoston Péter 314
 Ágoston, Szent 32, 211
 Ajtai K. Albert 72
 Ákos nb Ákos 234
 Ákos nb Albert 234
 Ákos nb Ellős 234–235, 237
 Ákos nb János 234
 Ákos nb Mojs 10, 233–240
 Ákos nb Mojs, székelypán 234–235
 Ákos nemzetség 233–234
 Alárd Miklós, paniti 271
 Albert fia Mojs 235
 Albrecht Lajos 349
 Almakeréki cs *lásd* Apafi
 Almberg, Anton *lásd* Jalava, Antti
 Ambrus, Szent 32
 Amesius, Guilielmus 30, 34–35
 Andorkó 308
 András, cigány 310
 András, désaknai vicecomes 253
 András, harmincados 254
 András, III., magyar király 242, 267
 Anjou (dinasztia) 260
 Anna, Jónás deák leánya 308
 Antal Sándor 128
 Antiochiai Châtillon Anna, magyar királyné 219
 Apácai Csere János 152
 Apafi cs 261
 Apafi György 297
 Apafi Miklós, almakeréki 260, 263
 Apollón (mit.) 365
 Apor István 317
 Apponyi Albert 335
 Áprily Lajos 157, 159–168, 171
 Aquitániai Eleonora, angol királyné 216
 Aranka György 9, 37–49, 319–320, 334
 Arany János 90, 365, 366
 Arany Lászlóné 365
 Arghezi, Tudor 171
 Arisztotelész 150
 Asztalos Ávrám 324
 Babits Mihály 125, 126, 165
 Bácsi György 305
 Bácsi János 304
 Bacsikai Miklós, erdélyi püspök 266
 Bácsy György 301, 303
 Bácsy István 315
 Baki János 300
 Balázs Imre József 133
 Bálintit Ferenc 329
 Balla Márton 320
 Balla Zsófia 171
 Ballos János 301
 Balogh József 174
 Bán Aladár 100
 Bán Zsófia 181

- Bánffy család 57
 Bánffy Dénes 319
 Bánffy Farkas 319
 Bánffy György, gubernátor 318–320, 325
 Bánffy János 53, 54
 Bánffy Miklós 350
 Bányai Éva 204
 Bányai László 350
 Baranyai Decsi János 154
 Barbilian Gerda 174
 Barbu, Ion 174
 Barbusse, Henri 122, 129
 Barcsai Pál 278
 Baricz József 76–78
 Bartalus István 62
 Bartha Katalin Ágnes 170
 Basta, Giorgio 294
 Báthory András 289
 Báthory András, erdélyi fejedelem 293
 Báthory Boldizsár 290, 292–293
 Báthory Gábor, erdélyi fejedelem 291, 294
 Báthory István, erdélyi fejedelem 272, 277, 290, 293
 Báthory Zsigmond, erdélyi fejedelem 290, 294
 Batsányi János 40, 43
 Batthyány Ignác 69, 257
 Bauer Márton 319
 Bazsányi Sándor 203
 Beaufort, Henry 263
 Beckett Samuel 179
 Beke György 171, 173
 Bekes Gáspár 290, 292–293
 Békésy Károly 72
 Bekir pasa 299
 Beksics Gusztávné 91
 Bél Péter 326
 Bélai Sebestyén 249, 254
 Béli Anna 322
 Béli Antal 317, 322–325
 Béli József 322
 Béli Klára 322
 Béli László 322
 Béli Mária 322
 Béli Vencel 330
 Belia György 171
 Belial/Sátán 355
 Benczúr Gyula 366
 Benedek, széki officiális 253
 Beniczky Irma 91
 Beniczky-Bajza Lenke 92
 Beniuc, Mihai 171
 Benjamin Walter 181
 Benkő Elek 215, 227
 Benkő József 257, 261–263
 Bényei Tamás 202–203
 Beöthy Zsolt 366
 Berend Nóra 228
 Berényi Károly 158–159
 Bergai József 69, 71
 Bergbom, Emilie 97
 Bergbom, Kaarlo 97
 Berkovits Ignácné 90
 Bernády György 10, 333–345, 347–348, 350, 353, 360
 Bernardi, Franciscus 249, 251, 255
 Bertalan, Szent 218
 Bertha Mihály 364
 Bethlen cs, bethleni 261
 Bethlen Farkas 273–274, 290, 294
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 295, 297–298, 300–301, 307, 309, 311–312, 315–316, 340
 Bethlen Gergely 320
 Bethlen István 151
 Bethlen István, erdélyi fejedelem 297–301, 311–312
 Bethlen János 314–315
 Bethlen József 319
 Bethlen Kata 326
 Bethlen Miklós, kancellár 311
 Bethlen Miklós, kincstartó 326
 Bethlen Péter 297–299
 Bethlen Rozália 330
 Bethlen Zsuzsánna 330
 Beuldre Mihály 245–247, 251–254
 Bezter fia Demeter 218
 Biró Annamária 9, 115
 Blaga, Lucian 171, 174

- Bocskai István, erdélyi fejedelem 290, 292–294
- Bocskai Miklós 287, 291–295
- Bodor Ádám 9, 199, 203–206, 208
- Bodor Pál 171
- Boér István 329
- Boér Pálné, Erzsébet 308, 310
- Bogáti Ilona 271, 273
- Bogáti László 271–274, 282–284
- Bogáti Péter 273
- Bogátradvány nem 235
- Bogdán László 171
- Bojtos István 304–305
- Bojtos Jánosné 306
- Bojtos Tamás 305–306
- Boldvay Márton 299
- Bolgár László 273
- Bóna István 223
- Boncza Berta 128
- Bonda Benedek 72
- Borges, Jorge Luis 179
- Bornemisza Pál, erdélyi püspök 289
- Bornemissza Annamária 325
- Bornemissza Erzsébet 309
- Bornemissza György 299
- Borrudani Lukács 300
- Bors ispán 218
- Borsa Iván 275, 281
- Borsa nb. Becsk 239
- Borsa nb. Beke 238
- Borsa nb. iklódi Csonka László 237
- Borsa nb. Kopasz Jakab, nádor 235–240
- Borsa nb. Roland 242
- Borsa nb. Tamás 235
- Borsai/Dévai Nagy Pál 297
- Boscoli de Florentina, Nanni 255
- Bothos István 60
- Botka Ferenc 134, 140, 145
- Boytos János 299–307, 315–316
- Bölöni Farkas Sándor 127
- Brad, Ion 174
- Brandenburgi György 282
- Brandenburgi Katalin, erdélyi fejedelemasszony 295, 298
- Brassai Sámuel 363
- Brassai Viktor 157
- Brather, Sebastian 225
- Brather, Sebastian történész 223
- Braun Gyula 336–338
- Brehm, Alfred Edmund 150
- Browne, Thomas 182, 183
- Brozer Péter 305
- Brunszvik Teréz 86
- Buday Árpád 363, 366
- Buzinkay Géza 82
- Buzna Lázár 72
- Buzura, Augustin 171, 175
- Bürger 122
- Bürger, Albert 338, 341
- C. Tóth Norbert 265
- Călinescu, George 171
- Campe J. H. 75
- Caragiale, Mateiu 171
- Caraion, Ion 169
- Carillo, Alfonso 290
- Caudella, Philip 57, 61
- Chateaubriand, François-René de 182
- Chiriță, Constantin 173
- Cikó tárnokmester 252
- Clementi, Muzio 58
- Coccejus, Johannes 29
- Conrad, Joseph 179, 182
- Cornides Dániel 262
- Coupland, Nicolas 185
- Cramer, Johann Baptist 58
- Cudar Péter 245–246
- Culler Jonathan 134
- Czerny, Carl 63
- Czóbel Minka 90
- Cs. Szabó László 126
- Csáky János 318–319
- Csáky Kata 325–326
- Csáky Rozália 317–318, 330
- Csanádi Antal 304, 312
- Csanádi Balázs, erdélyi püspök 267
- Csanádi Sándor 326
- Csanády Antal 301
- Cseffei László 297

- Csegedi Gergely, szentgyörgyi, tordai szolgabíró 272, 283
 Cseh Anna 314
 Cseke Péter 167
 Csepregi Mihály 304
 Cserei József 319
 Cserei Sándor 319
 csernátони Damokos *lásd* Damokos, csernátони
 Csiki László 171
 Csikós Júlia 30
 Csinszka *lásd* Boncza Berta
 Csizmadia Andor 258
- Damokos Mihály, csernátони 271, 273–274
 Damokos Pál, csernátони 271, 273
 Dan, II., havasalföldi vajda 263–264
 Dáné Veronka 287
 Dániel deák 305
 Dávid Gyula 171, 177
 Dávid, Szent 18, 23, 24
 De Gerando Antónia 92
 Debreceni Dózsa, erdélyi vajda 235–237
 Demény János 300
 Demeter Volkán Júlia 13
 Déry Tibor 9, 133–140, 145
 Déryné Széppataki Róza 54
 Dienes László 116–118
 Dietrich Gyula 368
 Diósi Péter 308
 Dióssy Mihály 301
 Dobai Judit 310
 Dobai Péter 310
 Doinaş, Șt. Augustin 169
 Dolák-Saly Róbert 154
 Domokos János 171
 Domokos Sámuel 176
 Drágfi Bertalan, erdélyi vajda 271–272, 282–283
 Drumaru, Paul 174
 Dugonics András 154
 Dunajcsik Mátyás 183
 Dusík, Jan Ladislav 58
 Duwenberger András 304
- Eftimiu Victor 171
 Egeyer Emese 99
 Eggerer, Andreas 244
 Egloffstein Amália 91
 Elefánti Dezső 239
 Ellend, Maria 311
 Emőd Tamás 128
 Endrődi Sándor 90
 Engel Pál 287
 Engelberg Rafael 100–101, 103, 105
 Enyedi Jánosné, Kata 308, 310
 Enyedi Sámuel 29–30
 Eötvös Benedek 308
 Erdődi/Erdélyi István 314
 Erdős fia Miklós, kecskési várnagy 235
 erdőszentgyörgyi Meggyes *lásd* Meggyes, erdőszentgyörgyi
 Erkel Ferenc 62
 Esterházy János 319
 Esterházy Mária Homonnai Drugeth Jánosné 31
 Esterházy Miklós, nádor 295, 297–299
- Fadrusz János 364
 Fadrusz Jánosné 89
 Faludi Ferenc 44
 Fancsali János 51, 66
 Faragó József (1895–1986) tanár, a La Fontaine Társaság titkára 98, 104–106, 108, 110
 Farkas Ödön 368
 Fáy András 41
 Faylné Hentaller Mariska 91
 Fehér Dezső 128–129
 Fejér György 262
 Fejérváry Károly 44–45, 47, 262
 Fejes Áron 159
 Fekete Ferenc 319
 Fekete Ignác 336–337
 Fekete Jakab 338, 341
 Fenesi Mihály 312
 Ferdinánd, I. (Habsburg), magyar király 289, 293
 Ferdinánd, II. (Habsburg), magyar király 298

- Ferenc, I. (Habsburg), magyar király 320
 Ferenczes István 188
 Ferenczi Zoltán 72
 Ferenczy István 366
 Fieber, Henrik 366
 Filstich Lőrinc, ifj. 301, 303, 308
 Filstich Péter, ifj. 301
 Filtsch Joseph 68
 Filtsch, Karl 68
 Finály Henrik 72
 Fitz, Gerald Edward 182
 Flaubert, Gustave 182
 Fodor István 299
 Fodor János 333
 Fodor Péter 299
 Forster Gyula 366
 Foucault, Michel 204–205
 France, Anatole 122
 Franyó Zoltán 176
 Fráter György, váradi püspök 271, 284
 Fuchs Antónia 54
 Fux Johann Joseph 58
 Füzesi János 314
- Gaál Gábor 116–118, 120–121, 125–126
 Gábor deák 301
 Gál Mihály 300
 Gáldi László 171
 Gáll Erwin 211
 Gallicus Parvus, Andreas 249, 253
 Gana, George 174
 Gárdonyi Géza 90
 Gecsényi Lajos 311
 Gegő Adolf 72
 Gelinek Josef 53
 Gelléri Mór 336–337
 Genette, Gérard 37
 Gergely fia Tamás 248–249, 253
 Gerhardsdorf, Petrus 251
 Géza, magyar fejedelem 211, 213
 Ghibu, Onisifor 174
 Ginzburg Carlo 167
 Giurgiuca, Emil 175
 Gluck, Christoph Willibald 65
 Goga, Octavian 128–129, 176
- Gritti, György 248
 Grosspeter József 68
 Guga, Romulus 171
 Gulácsy Irén 129
- Gyallay Domokos 351, 360–361
 Gyalui Farkas 363
 Gyalui Farkasné 368
 Gyarmathi Sámuel 320
 Gyarmathy Zsigáné 92
 Gyerőfi László, szamosfalvi 260, 263
 Gyöngyösi Mihály 300
 Gyöngyössi Gergely 244
 György Aladár 86
 György deák 301
 György Dénes 157
 György, erdélyi püspök *lásd* Lépes György
 Győri István 300
 Győri Jakab 298
 Gyulai Ferenc 314
 Gyulai Pál (1550 körül–1592) 314
 Gyulai Pál (1826–1909) irodalomtörténész,
 költő 115
- Hajósi Erzsébet 310
 Haller Borbála 318
 Haller Gábor (1550–1608) főispán 294
 Haller Gábor (1749–1822) kincstartó 329
 Haller Gusztáv 367
 Haller István (?–1710) erdélyi gubernátor
 318
 Haller István (1591–1657) kükküllői főispán
 297
 Haller József 319–320, 330
 Haller Sigmond 47
 Haner Viktor 341
 Harasztosi Miklós 304–305
 Harmath Lujza 88, 91
 Haschka Laurenz Leopold 45
 Hatvany Lajos 9, 115–124, 126–130
 Hauszmann Alajos 365
 Havasalyi Lászlóné, Sára 308, 310
 Haydn, Joseph 53
 Hegedűs Sándorné 89
 Hegyi Géza 257

- Heidegger, Martin 200
 Heltai Jenő 140
 Henrik, budai polgár 247, 253–254
 Hentaller Elma 87, 88, 91, 92
 Hentes Mihály 29
 Heporauta, Frans Akseli 98
 Herczeg Ferenc 127
 Herczeg Zsigmond 311
 Herepei János 305, 311, 313–314
 Hevenes Gábor 262
 Himfi Benedek 247
 Himfi Miklós 247
 Himfi Péter 247
 Hindenburg, Paul von 367
 Hochmeister, Martin 69, 71, 319–320, 330
 Holban, Anton 174
 Homonnai Bálint 291, 293–294
 Homonnai Drugeth cs 32
 Horea 318
 Horthy Miklós 128
 Horti Pál 90
 Horváth Andor 171
 Horváth cs
 Hrabovszky Júlia 91
 Hugo, Victor 177
 Hummel, Johann Nepomuk 58, 63
 Hunyadi cs 280–281
 Hunyadi János, kormányzó 267, 273
 Hunyady Sándor 95, 100, 102, 105–106,
 109, 117, 120–121
 Huszár Ilona 89–90
 Huszár Sándor 171
 Hünter, Daniel 63

 Ibrányi Mihály 298
 Igaz Gáspár 301, 303
 Ignotus 116, 125, 128
 Iklódi Tamás 304, 312
 Ilyés B. Hajnalka 9, 71
 Imre Ilonka 162
 Ipochné, erdélyi vajda 235
 Ipochné fia András 234–235
 Isac, Aurel 367
 Isac, Emil 367
 Iser Wolfgang 199–200

 Istrati, Panait 119, 171
 István deák 311
 István lelkész 303
 István, I., magyar király 211–212
 István, V., magyar király 234, 242
 Istvánffy Miklós 290

 Jakab Elek 40–41, 72
 Jakab, Szent 218
 Jakabffy Elemér 351
 Jakó Zsigmond 288, 317
 Jalava, Antti 97
 Jancsó Elemér 344
 Jankovich Miklós 43–44, 46–48
 János, besztercei és kolozsi ispán 236
 János deák 309
 János, harmincados 254
 János, II., választott magyar király 290
 János Zsigmond *lásd* János, II.
 Janovics Jenő 364
 Jászi Oszkár 130
 Jaworsky, Adam 185
 Jékely cs 161
 Jékely Lajos *lásd* Áprily Lajos
 Jékely Lajosné *lásd* Schéfer Ida
 Jékely Zoltán 171
 Jeney-Tóth Annamária 297
 Jézus Krisztus (Bibl.) 17, 21, 23, 25, 33, 366
 Jókai Mór 9, 97
 Jomelli, Niccolo 58
 Jónás deák 299–300, 302–303, 307–311,
 315–316
 Jónás deák, ifj 308
 Jósika Antal 10, 317–327, 329–332
 Jósika Dániel 317, 322, 324–325
 Jósika Dánielné 324
 Jósika Gábor 291, 293, 295
 Jósika Gábor báró, királybíró 317–318
 Jósika Imre 317, 325
 Jósika István 325
 Jósika János 317–318, 321, 328–330
 Jósika László 317, 322
 Jósika Mária 317, 322–325
 Jósika Miklós 325, 364
 Jósika Mózes 325

- Jósika Samu 349
 Jósika Zsigmond 322
 Josintzi Sándor 319
 Joyce James 179
 József nádor 46
 József, II. (Habsburg), magyar és cseh király,
 német-római császár 39, 318–319
 Justh Zsigmond 90
 Justus (írói név) 340
- K. Papp Miklós 72
 Kabos János 329
 Kádár András 314
 Kádár Imre 117, 119
 Kádár Szabó János 314
 Kafka Franz 179, 206
 Kalima, Eino 101–104, 105–106, 108.
 Kalima, Jalo 95, 108, 110–111, 113
 Kálmáncsai István 303
 Kalmár István 300
 Kálnoki Justina 322
 Kálnoki Sámuel 318
 Kamerer Ulrik 250–251, 255
 Kán nb. László, erdélyi vajda 234, 238–240
 Kántor Erzsébet 174
 Kántor Lajos 171
 Kánya Emília 91
 Kapusi Antal 299–307, 315–316
 Kapusi Antalné 305–306
 Kapusi Bálint 305, 307
 Karácsonyi János 233
 Karinthy Frigyes 126, 149, 153–155
 Károly, I., magyar király 234–236, 238–240,
 242
 Károlyi Mihály 115, 130
 Károlyi Zsuzsanna, erdélyi fejedelemasszony
 298, 311
 Kassai István 297, 303, 311
 Kathonay Mihályné 313
 Katona Béla 336
 Kazinczy Ferenc 39–40, 43–46, 124, 334
 Kékedy Zsigmond 303, 311, 315
 Kelemen Márton 325–326
 Kelety Gusztáv 367
 Kemény János, erdélyi fejedelem 295, 297
 Kemény József 257, 261–263, 265
 Kemény Lászlóné 330
 Kemény Sámuel 320
 Kemény Simonné 325
 Kenesei István 30
 Kénosi Tözsér János 312
 Keresztessi Pál 297
 Keresztury Sándor 129
 Kerti József 37
 Kibédi Sándor 119
 Kibédi Varga Áron 200
 Kipling Rudyard 177
 Király Emőke 38
 Kirschner Stephan 306
 Kiss András 288
 Kiss Manyi 119
 Kohn, David 68
 Koivulehto Liisa 188
 Kollman József 71
 Kolozsvári Nyilas Márton 310
 Kolozsvári Papp László 171
 Kolozsvári-Szeszák Ferenc 10
 Kolumbán Szende 159
 Komjáthy Gábor 31
 Komlóskeresztési Fejérváry Károly 44
 Kommer, Franz 53
 Komor Marcell 90, 345
 Kornis Boldizsár 291–292, 294
 Kornis Zsigmond 297–298
 Koros Imre 72
 Korzeniowski, Józef Teodor Konrad Nalecz
lásd Conrad Joseph
 Kós Károly 349–350, 353, 360–361
 Kósa Zsigmond, berekeresztúri 262
 Kossuth Ferenc 338
 Kossuth Lajos 340
 Kosztolányi Dezső 125
 Kovachóczy István 297
 Kovács András 282
 Kovács János 300–301, 306
 Kováts Ágoston írói név *lásd* Hatvany Lajos
 Kováts József 319
 Köleséri Mihály 299
 König György 44
 Könyves Kálmán 335

- Könyves Kálmán, magyar király 212, 214
 Körösi András 306
 Kövér Ilma 91
 Kövér Mihály 299
 Kraitzar András 301
 Krakкаи Péter 324
 Kraus, Karl 117
 Krenner Miklós 350, 360–361
 Kristó Gyula 227
 Kristóf György 164, 172
 Kolumbán Szende 159
 Krommer Franz 53
 Kun Ferenc 303, 307
 Kun Katalin 317
 Kun László 291, 293, 295
 Kun Zsuzsanna 324
 Kuncz Aladár 117, 119–120
 Kürthy József 367
- Lahdensuo, Jalmari 100, 101
 Lajos György 300
 Lajos János 300
 Lajos, I., magyar király 244–251
 Lakatos István 54, 59
 Lăncrănjan Ion 173
 Láng Klára 262
 Láng Zsolt 9, 199, 201, 208
 Lanstyák István 186
 Larin-Kyösti 104–106, 108, 111
 László Ferenc 171
 László, IV., magyar király 267
 László, nápolyi király 248
 Latham, Sean 84
 Laurila Aarne 98
 Lavotta János 102
 Lavotta Rezső 367
 Lázár István 309
 Lefevere André 95–96, 107
 Lemp Mihály 304
 Leo Leonardo 58
 Lépes György, erdélyi püspök 266
 Lewis, Jacob 304
 Lezó Ferenc 72
 Libercsei János 248
 Ligeti Ernő 119, 127
- Linczeg János 306
 Lippai Ferenc 310
 Lisbona, Heinrich 309
 Liszt Ferenc 68
 Lónyay Sándor 91
 Losádi György András 324
 Losárdi György 310
 Losonci Dénes 235–236
 Losonci István 236
 Losonci László, erdélyi vajda 271–272, 282–283
 Losonci Tamás, székelyispán 235
 Lővei Pál 282
 Luczi István 305
 Lupşa, Ştefan 258
 Lutsch István 314
 Lux Terka 92
- Macedonski, Alexandru 171
 Macskási Ferenc 303
 Madarászi György 300
 Magyar Balázs, erdélyi vajda 278
 Majthényi Flóra 91
 Makai Emil 90
 Makkai László 233
 Makrai János 310
 Mălăncioiu, Ileana 169
 Malonyay Dezső 90
 Mályusz Elemér 250
 Mann, Heinrich 121–122
 Mann, Tomas 122
 Mantila, Harri 189
 Marcello, Benedetto 58
 Margit 218
 Mária Terézia (Habsburg), magyar királynő 317, 326, 334
 Mária, magyar királynő 247
 Marinescu, Angela 169
 Markovits Rodion 119–120
 Marosi Barna 345
 Marquez, Gabriel Garcia 208
 Martinovics Ignác 340
 Marton Sándor 105–107
 Martonffi József 319
 Mártonfi János 330

- Marx, Karl 367
 Mátray Gábor 44, 46–47
 Mátyás, I., magyar király 272
 Mátyás, II. (Habsburg), magyar király 294
 Mátyás-Rausch Petra 309
 Mayláth István 289, 293
 McCulloh Richard 179
 Medgyesi Pál 16
 Meggyes Balázs, erdőszentgyörgyi 271–272, 282, 284
 Meggyesi Miklós, erélyi vajda 236, 238–239
 Meráni Gertrúd, magyar királyné 219
 Mercs István 9
 Mészáros Zsolt 9, 80
 Mihály vajda *lásd* Vitéz Mihály
 Mikes Mihály 318
 Miklós, erdélyi püspök *lásd* Bacskai Miklós
 Miklós, harmincados 254
 Mikó Ferenc 297
 Mikó Imre 365
 Mikó Imre gróf 48
 Mikola László, ahelytartó 271, 284
 Miksa (Habsburg), magyar király 290, 293
 Mirk Szidónia-Kata 188
 Miskolci Gáspár 152
 Mityityel Albert 326
 Mogila Gábor 315
 Mokcsay cs 31, 32
 Mojs nádor 10, 233
 Mokcsay/Moktsai Balázs 31, 35
 Mokcsay János 31
 Molnár Attila 35
 Molnár B. Enikő 9, 185
 Monok István 297
 Monsen Heidi Nilima 188
 Mózes Attila 71
 Mugur, Florin 169
 Murádin Jenő 363
 Musikka, Väinö 9
 Mussolini, Benito 121
 Müller Wenzel 53

 N. Sebestyén Irén 108
 N. Tessitori Nóra 119
 Nabokov Vladimir 179

 Nádasdy Tamás 289, 292–293
 Nádasi Székely Ferenc 310
 Nagy Balázs 309
 Nagy János 300
 Nagy Károly, frank uralkodó 211
 Nagy Lajos (1883–1954), író 149–153, 155
 Nagy Lajos hírlapíró 367
 Nagy-Ajtai Kovács Sándor 76
 Nagyszombati Márton 308
 Nalácz József 318
 Nalácz Józsefné 325
 Náprágyi Demeter, erdélyi püspök 290, 294
 Natorp Vilmos 320
 náznánfalvi Tamási *lásd* Tamási, náznánfalvi
 Nemes Anikó 65, 66
 Nemes Károly gróf 54, 65
 Nemes Máriskó 65
 Németh G. István 52
 Németh Irén 111
 Némethi István 305
 Nendvitch Gusztávné 90
 Nóti Károly 367
 Nürnbergi Márk 250–251, 255

 Nyárádi Zsolt 211
 Nyáry Pál 294
 Nyilas Zsigmond 310
 Nyíró Sámuelné 306

 Onder Csaba 37, 42
 Oroszlány István 338
 Osvát Ernő 138
 Óvári Tamás 304
 Óváry János 300
 Ozorai Pipo 264

 Örkény István 149
 Ősz Sándor Előd 262

 Paál Árpád 349–350, 353, 360–361
 Pach Zsigmond Pál 247
 Păclișanu, Zenovie 258
 Pákei József 319
 Pákei Lajos 364
 Pakó László 10

- Pál fia János, harmincados 254
 Pál, Szent 215
 Pál-Antal Sándor 280
 paniti Alárd *lásd* Alárd, paniti Miklós
 Pankotai János 300–301
 Pap Ferenc 301
 Pápai Borsati Ferenc 30
 Papp Kinga 9, 29
 Papp Klára 317
 Pardău Platon 175
 Patay János 304
 Pávics Ilona 91
 Pázmány Mihály 299
 Pázmány Péter, esztergomi érsek 297–298
 Pekár Gyula 90
 Pekry Lőrinc 318
 Péntes Tiborc 29
 Perkins, William 31, 35
 Petenye fia Péter 237
 Péterffy István 345
 Petőfi Sándor 127, 365
 Petrescu, Camil 174
 Petri Márton 324
 Pfeifer Ignác 345
 Phegley, Jennifer 90
 Pichler Bódogné *lásd* Luise Schell
 Pieldner Judit 9, 205
 Pila Máté 309
 Pillat, Ion 171
 Plinius 150
 Pomogáts Béla 115, 140
 Pongrácz cs 31
 Ponori Tewrek (Török) József 47
 Pop Aurél 120
 Pop, Ioan-Aurel 258
 Pósta Béla 363, 368
 Potyó István 52
 Pray György 262
 Preda Marin 173
 Preindl Joseph 53
 Prinz Louis Ferdinand 58
 Prodan, David 258–259, 267
 Rádai Eszter 30, 31
 Rádai Gedeon 39, 40, 44–45
 Ráduly János 72
 Radvánszky Béla 312
 Rafael, szolga 308
 Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 340
 Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 295,
 297–299, 301–302, 310, 312, 315–316
 Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 158,
 312
 Rákóczi Zsigmond, erdélyi fejedelem 30,
 295
 Rakovits Rodion 119
 Ramus, Petrus 30
 Rebreanu, Liviu 171
 Rembrandt 183
 Reményik Sándor 9, 157–167
 Rettegi Margit 367
 Rétyi Péter 29
 Réz Márton 304
 Réz Pál 171
 Rezik Károly 367
 Rhédei Mihály 330
 Rhédei Zsigmond 330
 Rhédei Zsigmondné 330
 Rhédei Zsuzsánna 330
 Ristoti István 299
 Rolland, Romain 119, 129
 Rosendahl, Hilma 97
 Rosenfeld Frigyes 319–320
 Rousseau, Jean-Jacques 121
 Ródi Cseh János 310
 Rudolf, (Habsburg), magyar király 290, 294
 Rusu, Adrian Andrei 258
 Ruzitska Adalbert (Béla) 54, 64–65, 69
 Ruzitska Carl 53
 Ruzitska család 51
 Ruzitska Eduard (Ede) 54
 Ruzitska György 51–69
 Ruzitska Wentzel 57
 Ruzitska Wentzel id. 53
 Ruzitska Wentzel ifj. 53
 Ruzitska, Franz 53
 S. Horváth Géza 207
 S. Nagy László 368
 Salamon József 64

- Sárkány Baltazár 310
 Sarló András 314
 Sárosi Sámuel 319
 Sárpataki András 234–235, 238
 Sárpataki Márton és Tamás 276
 Sásvári Miklós 272, 283
 Schéfer Ida 158, 161
 Schell Luise 66
 Schell nővérek 66
 Schiff Seymour 68
 Schiller Bódog 287–289, 292
 Schneider Martin 57
 Scholes Robert 84
 Schöpflin Aladár 125
 Schulz nyomdász 31
 Sebald W. G. 179–184
 Sebestyén Mihály 333, 340
 Sebestyénné *lásd* Stetina Ilona
 Segesvári Bálint 307
 Seneca, Tracy 86
 Senyei Károly 365
 Sennyei Pongrác 288, 291–295
 Seres István 307
 Shakespeare, William 145, 364
 Shaw, G. B. 122
 Sieyes abbé 122
 Simon, alharmincados 254
 Singer Ödön 68
 Sipos Balázs 91
 Skorka Renáta 250
 Slaby, Alexander 65
 Socaci Anita 159
 Sófalvi András 221
 Sófalvi Emese 9, 51
 Sombori Erzsébet 310
 Sombori Sándor 310
 Sontag András 319
 Sorescu, Marin 171
 Sövényházyné Sándor Judit 163
 Stancu, Zaharia 176
 Stein János 72
 Stendhal 179
 Stetina Ilona 88
 Stin Lukács 307
 Stoll Béla 43
 Straetz, Hermann 338
 Stróbl Alajos 363, 364–366
 Strompf Samu 77
 Sulyok István 351
 Swinburne, Charles Algernon 182
 Sz. Szakács Péter 338
 Szabédi László 165
 Szabó András 327, 329
 Szabó Gergely 304
 Szabó János 300
 Szabó Lőrinc 125–126
 Szabó Mátyás 300
 Szabó Miklós 300
 Szabó Richárd 82–83, 91
 Szabó Sebestyén 304
 Szabóné Nogáll Janka 90
 Szalánczy László 298
 Szalay Fruzina 90
 Szalay Imre 365
 Szalay János 289, 293
 Szalay Károly 152
 Szamosfalvi cs *lásd* Gyerőfi
 szamosfalvi Mikola *lásd* Mikola, szamosfalvi
 Szamosközy István 294
 Szathmáry Pap Mihály 39–40
 Szatmári Baka Péter 30
 Szatmári Mihály 30, 319
 Szatmárnémeti Mihály 9, 13–15, 26–27, 31
 Szávai Géza 171
 Széchenyi cs 127
 Széchenyi Ferenc 334
 Széchenyi György 127
 Széchenyi István 340
 Szécsényi Anna 300
 Szécsényi Tamás, erdélyi vajda 234
 Szécsi Miklós, országbíró 247
 Szegedi Gáspár 307
 Szegedi Gergely 303
 Szegedi János 300
 Székely Ádám, gróf 261–262
 Székely Dávid 329
 Székely Márton 38–40
 Székely Miklós 272, 283
 Székely Sándor 75

- Szekercés Lukács 300
 Szekfű Gyula 127, 320
 Szenci Molnár Albert 303, 310
 Szenczei László 171
 Szent László (1046. június – 1095) magyar király 212, 214
 Szentgyörgyi Mária 288
 Szentmártoni János 165
 Szentpéteri Imre 72–74, 78
 Szerb Antal 126
 Szerecsen Ferenc 248
 Szerecsen Jakab 246–248, 251–254
 Szerecsen János 248–249, 251, 255
 Szeredai Antal 257
 Szeszák Ferenc, id. 363
 Szeszák Ferenc, ifj. (Kolozsvári) 363–367
 Szil nem 238
 Szilágyi Piroska Szőcsné 152, 162
 Szinnyei József 41, 47, 97
 Szirmay Antal 44–47, 154
 Szkender pasa 307
 Szócs/Debreceni Pál 300
 Szőke Imre 310
 Szuhay István 290
 Szunyogh Gáspár 291–293, 295
 Szurda István, túrcsáni 272, 283
- Tabéry Géza 128
 Takács Ferenc 181
 Takács Miklós 227
 Tályai Bolya György 303
 Tályay Z. Márton 303
 Tamási Áron 145
 Tamási Ferenc, náznánfalvi 271
 Tánzos Vilmos 191, 193
 Tapodi Zsuzsa 9
 Tarde, Gabriel 214
 Tardos Márton 304
 Tarján Tamás 152, 153
 Tarpai András, Tarpai Szilágyi András 9, 29–32, 35
 Tartler János 319
 Tasi András 306
 Tauszik B. Hugó 338, 343
 Teke Magdolna 307
- Telcs Ede 366
 Teleki Ádám 319
 Teleki cs 31
 Teleki Domokos 30
 Teleki Ferenc 318, 331–332
 Teleki József (1738–1796) gróf, főispán 38, 325–326
 Teleki József (1790–1855), Erdély kormányzója 59
 Teleki Mária Josepha 318, 331–332
 Teleki Pál 318
 Teleki Sámuel, kancellár 328, 330
 Teodoreanu, Ionel 171
 Teodorescu, Ion Dumitru 173
 Teophrasztosz 150
 Ţepeneag, Dumitru 175
 Tepesit Zsigmond 310
 Tessitori Nóra 157, 165
 Thalentus de Talentis 249, 253
 Thália (mit.) 365
 Thierry, Augustin 122
 Tholdalaghi László 320
 Tholdalagi Mihály 298
 Thököly János 312
 Thököly Márton 301
 Thúri Borbála 314
 Thúri Ferenc 314
 Thúri János 314
 Thúri Mihály 314
 Tisza István 339, 342, 345
 Tiszabecsi P. Tamás 303
 Tolcsvai Nagy Gábor 186
 Tolsztoj, Lev 122
 Tomozei, Gheorghe 174, 176
 Toqueville, Alexis de 122
 Tót Benedek 300
 Tóth Ede 98
 Tóth Orsolya 317, 331–332
 Toth Szilárd 349
 Tóthfalusi József 338, 341–342, 344
 Tőkés László 194
 Töreky Géza 124
 Török cs (enyingi) 289
 Török Sophie 126
 Tötöri Balázs 277

- Tuduka Oszkár 52
 turcsáni Szurda *lásd* Szurda, turcsáni
 Turnowsky Mór 334, 338, 341–342
 Turnowsky Sándor 345
 Túróczzy Zoltán 98
 Tutsek Anna 92
 Túri László 320
 Türsch, Johann David 31
- Ubrisi cs 31
 Udvarhelyi Mihály 30
 Udvary József 350
 Ugron István 353
 Újhelyi Imréné 306
 Ulászló, II., magyar király 280
 Urry, John 134
 Uzoni Fosztó István 312
- Ürmössy Lajos 69
- Vachott Sándorné 91
 Vadnay Károly 84
 Vajda Gáspár 301
 Vajda Lajos 326–327
 Vajda Lojzi 64
 Vámos István 300
 Van Gogh 150
 Váradí Miklós 299–303, 307–309, 311–316
 Váradí Szabó István 300
 Varga P. Ildikó 9, 95
 Vári Attila 171
 Várkonyi Mihály 367
 Vásárhelyi Szabó István 309
 Vass János 303
 Vay Miklós, br. 365
 Velkovicz Ferenc deák 300
 Ventur Jakab 255
 Verébi Péter 250–251, 254–255
 Veres Pálné 86
 Viczei Máté 310
 Viczei Péterné, Kata 308
 Viczei Sára 308, 310
 Vikár Béla 9, 95, 97, 100–109, 111–113
 Vilmos, II., császár 367
 Vitéz Mihály, havasalföldi vajda 294
- W. Jankovich Miklós 47
 W. Kovács András 264, 271
 Wagner, Ernst 258
 Wasárhelyi Dávid 314
 Weindorfer Mihály 320
 Weisz Boglárka 241, 267
 Wells, H. G. 177
 Wendrich, Paul 304
 Weöres Gyula 103–105, 108, 111–112
 Werbőczy István 75
 Weress cs 158
 Weress Ferenc 158
 Weress Margit 9, 157–167
 Werner György 289
 Wertner Mór 233
 Wesselényi Farkas 319–320, 329–330
 Wesselényi Ferenc 330
 Wesselényi Miklós 320
 Wesselényi Miklós, id. 364
 Wichman Yrjö 110
 Willer József 351
 Winship, Janice 85
 Wohl Janka 83–84, 88–92
 Wohl nővérek 80, 82–83, 85–86, 91
 Wohl Stefánia 84, 87, 90
 Wolf Naomi 86
 Wolfner József 82
- Ypoch/Ipoch fia Ypona/Ipona 234–235
 Ypsilanti herceg 53
- Zágoni István 349–350
 Zakal (Szakál) Anna 309
 Zámbo Miklós 249–250, 253
 Zamel, Christoph 304
 Zegedi (Szegedi) Anna 305
 Zegedi (Szegedi) Kata 314
 Zejk Dániel 325, 329
 Zeller Márton deák 301
 Zilai (Zilai) Sámuel 40
 Zirzen Janka 86
 Zola, Emile 121
 Zólyomi Erzsébet 315
 Zoonen, Liesbet van 91

Zteich Kata 314

Zuckerman del Ernő 119

Zsigmond (Luxemburgi), magyar király
243–245, 250–251, 256, 259–261, 263–
267, 269

Zsoldos Attila 233

Zsolt Béla 128

Zsombor nb. Cene Mihály 237

Zsombor nb. István 237–238

Zsombor nb. Lőrinc 237–238

FÖLDRAJZI NEVEK

- Aachen (N) 260
 Afrika 182
 Algéria (Alg) 228, 229
 Algyógy (Geoagiu de Jos, R) 232
 Almás (Almaşul Mare/Almaşu, R) 289
 Almásköblös *lásd* Köblös
 Alpok 179
 Alsóorbó *lásd* Magyarorbó
 Alsórajk (M) 232
 Alta (Fi) 188
 Alto Paiva (P) 229
 Amerika 174
 Angelokastro (G) 229
 Anglia (England) 64, 127, 216–218, 334
 Apahida (Kisapahida – Păgida, R) 268
 Arad (Arad, R), tört vm 243, 259
 Arad (Arad, R) 42
 Aranyosmeggyes *lásd* Meggyes
 Aregonde (F) 217
 Árkos (Arcuş, R) 169
 Atlasz hegység 182
 Ausztria (Austria/Österreich) 244
 Avar Kaganátus 211
 Ázsia 182
- Babócsa (M) 232
 Bácska 100, 105
 Bánffyhunjad (Huedin, R) 349
 Bánság (Banat, R/Sz), régió 258
 Bánya, azonosítatlan település 268
 Barcaföldvár (Feldioara, R) 232
 Barlád (Bârlad, R), 160, 164
 Bártfa (Bardejov, Szk) 263
 Báta (M) 232
 Bécs (Wien, A) 51, 52, 54, 69, 117, 129,
 299–301, 304–305, 307, 309, 311–312,
 316, 328, 368
 Békés (M) 232
 Belgium 64
 Belgrád (Beograd, Sz) 312, 335
 Belső-Szolnok (R), tört vm 310
 Berlin (N) 115, 119
 Beszterce-Naszód m (R) 334
- Bethlen (Beclean, R) 334
 Bihar (Bihor, R), tört vm 235–236, 239, 291,
 315
 Biharszentjános (Sântion, R) 232
 Bizere (R) 232
 Bócsa (M) 219
 Bocsárd (Borosbocsárd – Bucerdea Vinoasă,
 R) 268
 Boérfalva (Boiereni, R) 310
 Bokorháza (Ompolygyepü – Presaca Ampo-
 iului, R) 268
 Bolgárcserged (Cergău Mic, R) 268
 Bonchida (Bontida, R) 236–237
 Bonyha (Bahnea, R) 235
 Borbánd (Bărbant, R) 268
 Borgóprund (Prundu Bârgăului, R) 38
 Borosbocsárd *lásd* Bocsárd, Oláhbocsárd
 Boroskrakkó *lásd* Krakkó
 Borsod (M), tört vm 275
 Branyicska (Brănişca, R) 324, 326, 329
 Brassó (Braşov, R) 57, 317, 327, 334
 Brécláv-Pohánsko (Cs)
 Bristol (NB) 218
 Brit-szigetek 182
 Buda (M) 243–244, 247, 298, 324
 Budapest (M) 95, 97–98, 100, 105, 115, 123,
 130, 158, 161, 232, 334–336, 347, 349,
 363, 365, 367
 Budatelke (Budeşti, R) 235, 325–329
 Bukarest (Bucureşti, R) 53
 Buza (Buza, R) 235
 Buzd (Boz, R) 268
- Canapost (Sp) 229
 Cég (Ţagu, R) 235
 Cherso (Cres, Hr) 248
 Chichester (NB) 218
 Cikádor (M) 232
 Clausenbourg *lásd* Kolozsvár
 Corviano (O) 229
- Csapószentgyörgy (elnéptelenedett település
 Maroslekenye közelében, R) 283

- Csehország (Česko) 262
 Csehszlovákia tört. 115
 Csicsó (Ciceu, R) 236
 Csíkszentlélek (Lelicieni, R) 232
 Csíkszentmihály (Nicolaești, R) 232
 Csíkszereda (Miercurea Ciuc, R) 59
 Csinkó, elnéptelenedett település Körösfő mellett 268
 Csombord (Ciumbrud, R) 295
 Csongrád (M) 232
- Dálya (Oláhdálya – Daia Română, R) 268
 Dánia (Danmark) 228
 Debrecen (M) 29, 304
 Dél-Amerika 182
 Délszer utca, Kolozsvár 313
 Désakna (Ocna Dejului, R) 242–243
 Désvár (Dej, R) 242–243
 Déva (Deva, R) 289–294, 329
 Dicsőszentmárton (Târnăveni, R) 235
 Diómál (Geomal, R) 268
 Djidjeli (Alg) 229, 232
 Doboka (Dăbâca, R) 219, 223, 232, 326, 324–325, 237, 240, 277, 310, 328
 Dunántúl 227
- Eger (M) 232, 298, 324
 Egerbegy (Agârbiciu, R) 268
 Egyesült Államok 64
 Egyiptom 217
 Enyed (Aiud, R) 161
 Enyed (Nagyenyed – Aiud, R) 267–268
 Eperjes (Prešov, R) 44, 305, 307, 311
 Eperjesi járás 44
 Eperjesi kerület 44
 Erdély tört. 9, 47, 52, 61, 133, 157, 201, 363–365, 367–368
 Erdély, -i medence (R) 211, 214, 221, 223–224, 225, 227–228, 229, 230, 232
 Erdőszentgyörgy (Sângeorgiu de Pădure, R) 271, 284
 Északi tenger 182
 Északi-Kárpátok 204
 Esztergom (M) 232
 Észtország 98
- Európa 52, 157, 171, 182
- Farkas utca, Kolozsvár 306–307, 311–313
 Fehér (Alba, R), tört. vm 276–277, 279, 295, 315
 Fehérvár *lásd* Székesfehérvár
 Felenyed (Aiudu de Sus, R) 268
 Felső-Magyarország 304
 Felsőorbó *lásd* Nagyorbó
 Fenes *lásd* Fülesd
 Fennoskandia 187
 Fenyéd (Brădești, R) 221, 224, 231–232
 Finnország 98, 188
 Firenze (O) 59
 Fogaras (Făgăraș, R) 30, 289–290, 291–294, 296
 Földvár (Feldioara, R) 235
 Franciaország (France) 64, 121, 218
 Franeker (Hollandia) 29, 30
 Frumușeni (R) 232
 Fülesd (Fenes – Feneș, R) 267
- Galócás (Gălăuțaș, R) 133, 135–136, 139–140, 146
 Gerend (Grind/Luncani, R) 295
 Geria-Mosquilla (Sp) 229
 Görgény (Gurghiu, R) 238, 289–290, 292–294, 296
 Graz (A) 158
- Gyalu (Gilău, R) 236, 292–294, 296
 Gyeke (Geaca, R) 236
 Gyöngyös (M) 324, 336
 Győr (M) 243, 324
 Gyulafehérvár (Alba Iulia, R), 69, 71–72, 221, 232, 238, 268, 311, 317
- Haparanda (Sv) 188
 Hátszeg (Hațeg, R) 259
 Havasalföld (Țara Românească/Valahia, R), régió 263–264, 266
 Házsongárd, Kolozsvár 368
 Heidelberg (G) 40
 Héjasfalva (Vânători, R) 315
 Helsinki (Fi), 97–98, 113

- Herepe (Oláhherepe – Hăpria, R) 268
 Hévíz (Hoghiz, R) 326–327
 Hévszamos (Melegszaamos – Someșu Cald, R) 268
 Hidegszamos (Someșu Rece, R) 268
 Homoróddaróc (Drăușeni, R) 215, 232
 Hunyad (Hunedoara, R), tört vm 278, 280–282, 289, 319–321, 324

 Ibériai-félsziget 228
 Igen (Ighiu, R) 268
 Ipona, erdő 234
 Isztambul (İstanbul, T) 298
 Isztolna *lásd* Sztolna
 Izrael 18

 Jarosław (L) 307, 312
 Jijel (Alg) 229, 232
 Jugoszlávia 177

 Kányád (Caniadu, R) 221, 223–224, 231–232
 Kaposvár (M) 232
 Karácsonyfalva (R) 54
 Karánsebes (Caransebeș, R) 259, 296
 Kárpát-medence 211, 214, 227–228, 232
 Kassa (Košice, Szk) 40, 124, 243–244, 318
 Kaszpi-tenger 182
 Katona (Cătina, R) 235
 Kelecel (Călățele, R) 310
 Kelet-Anglia 181–182
 Kelet-Magyarország 257
 Kelet-Szlovákia 44
 Kémer (Camăr, R) 329
 Kerelősopatak *lásd* Sósopatak
 Keresztényfalva (Ompolygyepű – Presaca, R) 268
 Késmárk (Kežmarok, Szk) 335
 Keve (Kovin, Sz) 243–244
 Kína 174
 Király utca, Kolozsvár 308, 313
 Királyhágó (Bucea, R) 237, 239
 Kis Szamos (Someșul Mic, R) 214
 Kisapahida *lásd* Apahida
 Kisbún (Boiu, R) 315

 Kisfalud (Micești, R) 268
 Kiskend (Chendu, R) 325
 Kisnána (M) 232
 Kisorbó (Középorbó – Gârbovița, R) 268
 Kolozs (Cluj, R), tört vm 234–235, 237, 240, 276, 310, 319, 326, 329, 331
 Kolozsmonostor (Cluj-Mănăștur, R) 227
 Kolozstótfalu *lásd* Tótfalu
 Kolozsvár (Cluj-Napoca, R) 9, 47–48, 51–52, 54, 57, 68–69, 71, 75, 116, 120–121, 124, 158, 201, 221, 232, 297, 300, 307, 313, 316–317, 326, 330–332, 334, 340, 363–365, 367–368
 Korfu szigete (G) 229
 Kozárvár (Cuzdrioara, R) 310
 Köblös (Almásköblös – Cubleșu, R) 268
 Körös (Križevci, Hr) 243–244
 Kővár (Chioar, R) 288, 292–294
 Közép utca, Kolozsvár 307–308, 314
 Középorbó *lásd* Kisorbó
 Krakko (Cricău, R) 268
 Krakko (Kraków, L) 250, 304, 307
 Kraszna (Crasna, R) 239
 Kunkerekegyháza (M) 219
 Kurety (Curechiu, R) 329
 Kutyalva (Cuci, R) 268
 Küküllő (R), tört vm 315
 Küküllő mente (R) 224
 Küküllővár (Cetatea de Baltă, R) 289
 Külső Széna utca, Kolozsvár 314

 Lak (Lacu, R) 235
 Langodár/Longodár (Dăișoara, R) 327
 Leiden (Hl) 29
 Lengyelország (Poland/Polska) 298, 305
 Léta (Lita Ungurească/Liteni, R) 289
 Lian-tung-öböl 182
 Lippa (Lipova, R) 243
 Liptó (Liptov, Szk), tört vm 274
 Lisszabon (P) 226
 London (NB) 217
 Longa fertály, Kolozsvár 305
 Losonc (Lučenec, Szk) 124
 Lotet-Garonne (F) 218
 Lublin (L) 312

- Lund (Sv) 226
- Mačvanska Mitrovica (Sz) 232
- Magura (R) 324
- Magyar Királyság 249–251, 296
- Magyar Nagyfejedelemség, majd Királyság
212, 214–215, 223, 230
- Magyar utca, Kolozsvár 305
- Magyarbún (Boiu, R) 315
- Magyarcserged (Cergău Mare, R) 268
- Magyarigen *lásd* Igen
- Magyarkanizsa (Kanjiža, Sz) 366
- Magyarorbó (Alsóorbó – Gârbova de Jos, R)
268
- Magyarország 52, 64, 80–98, 100, 105, 110,
115–116, 123–124, 128, 160, 171–172
- Magyarröd (Rediu, R) 310
- Magyarvalkó (Văleni, R) 328–329
- Malomárok, Kolozsvár 363
- Malomfalva (Morești, R) 221, 224–225, 232
- Máramaros (Maramureș, R) tört. vm 292,
296
- Máramaros (Maramureș, R), kamaraszék-
hely 243
- Maros (Mureș, R, M) 214, 224
- Marosberkes *lásd* Szád
- Maroshévíz (Toplița) 133
- Marossárpatak *lásd* Sárpatak
- Marosvásárhely (Târgu Mureș, R) 40–41, 47,
225, 232, 317, 325, 330, 334, 336–340,
345, 347
- Marosszentgyörgy (Sângeorgiu de Mureș,
R) 221, 232
- Máté (Matei, R) 328
- Mátyusföld (Matúšova zem, Szk) 299–300
- Medgyes (Mediaș, R) 232
- Mediterráneum 228
- Meggyes (Medieșu Aurit, R) 259
- Melegsámos *lásd* Hévszamos
- Mezőcsán (Ceanu Mare, R) 325
- Midoes (P) 229
- Mikes (Micuș/Micești, R) 326, 329
- Mócs (Mociu, R) 326
- Modor (Modra, Szk) 299
- Moha (Grânari, R) 315
- Mohács (M) 288–289, 292
- Mojspályi *lásd* Monostorpályi
- Moldvai Fejedelemség tört. 201, 202
- Monostor fertály, Kolozsvár 305–306
- Monostor utca, Kolozsvár 307–308, 314
- Monostorpályi (M) 235
- Monsanto (P) 229
- Montpellier (Fr) 201
- Muzsna (Moșna, R) 232
- Muzsnaháza (Măgina, R) 268
- Nagybánya (Baia Mare, R) 305
- Nagy-Britannia (Great Britain) 228
- Nagyenyed (Aiud, R) 160
- Nagyenyed *lásd* Enyed
- Nagyfalu *lásd* Szilágynagyfalu 54
- Nagy-Küküllő (Târnava Mare, R) 224–225
- Nagyorbó (Felsőorbó – Gârbova de Sus, R)
268
- Nagysármás (Șărmașu, R) 326
- Nagyszalonta (Salonta, R) 365
- Nagyszeben (Sibiu, R) 221, 232
- Nagyszombat (Trnava, Szk) 243, 318
- Nagyvárad (Oradea, R) 124
- Nándorfehérvár *lásd* Belgrád
- Német-Római Birodalom 218
- Nikápoly (Nikopol, B) 265
- Nizza (Nice, F) 119
- Norwich (NB) 179, 182, 217
- Noszoly (Năsal, R) 235
- Nyárádszentlászló (Sânvășii, R) 221, 224
- Nyerce (Nierța/Mierța, R) 310
- Oláhbocsárd, ma Borosbocsárd (Bucerdea
Vinoasă, R) része 268
- Oláhbún (Boiu, R) 315
- Oláhdálya *lásd* Dálya
- Oláhherepe *lásd* Herepe
- Oláhlapád (Lopadea Veche, R) 268
- Oláhrákos *lásd* Rákos
- Oláhröd (Rediu, R) 310
- Olaszország 229
- Olerdola (Sp) 229
- Ompolygyepű *lásd* Bokorháza

- Ompolyica (Ompoița, R) 268
 Ompolykisfalud *lásd* Kisfalud
 Ópusztaszer (M) 232
 Oroszország 64
 Orsova (Orșova, R) 247, 264
 Ossero (Osor, Hr) 248
 Oszmán Birodalom 298
 Osztrák–Magyar Monarchia 204, 368
 Ótorda 158

 Őregyház *lásd* Strázsa

 Pád (Spini, R) 268
 Páncélcseh (Panticeu, R) 310
 Pankota (Pâncota, R) 249
 Párizs (Paris, F) 363–364
 Patak (Sárospatak, M) 301
 Patakfalva (Văleni, R) 224, 232
 Pest (M) 40, 47, 54, 65, 243–244
 Pest-Buda (M) 54
 Petőfi (Avram Iancu) utca (Kvár) 71
 Petresfalva (Petriș, R) 235–236
 Poklospatak (Păclișa, R) 268
 Pori (Fi) 97
 Poroszló (M) 244
 Porta *lásd* Török Porta, Oszmán Birodalom
 Portugália (Portugal) 229
 Požega/Slavonska Požega (Hr) 232
 Pozsony (Bratislava, Szk) 47, 124, 241, 243, 252, 263
 Pusztaszentmiklós (elnéptelenedett település Kerelősóspatak mellett, R) 271–274, 282–283

 Rákos (Oláhrákos – Rachiș, R) 268
 Rakovac (Sz) 232
 Répás (Râpaș, R) 268
 Riba Cóa (P) 229
 Rimaszombat (Rimavská Sobota, Szk) 301
 Róma (Roma, O) 59, 201
 Románia 9, 160, 167, 170–171, 173, 178

 Saint-Denis (F) 218
 Saint-Romain (F) 218
 Sajó (Șieul Mare/Șieu, R) 294

 Samos szigete (G) 201
 San Alexandre (Alg) 228
 San Andrés (Sp) 229
 San Pelayo (Sp) 229
 Santa Cecilia (O) 229
 Santa Maria do Castelo (P) 229
 Santa Miguel (P) 229
 Sárd (Șard, R) 268
 Sárospatak (M), 29
 Sárpatak (Glodeni, R) 234, 276
 Segesvár (Sighișoara, R) 160, 232
 Sepsiszentgyörgy (Sfântu-Gheorghe, R) 334
 Simontelke (Simionestii, R) 234
 Skandinávia 228
 Solyomkő (Șoimeni, R) 239
 Solyomtelke (Cornești, R) 268
 Somogy (M), tört vm 280
 Somogyvár (M) 232
 Sopron (M) 241, 243, 263
 Sósopatak (Șăușa de Câmpie, R) 268, 271–274, 282–283
 Spanyolország (Espanña) 229
 Strázsa (Őregyház – Straja, R) 268
 Suffolk grófság 181
 Suk *lásd* Zsuk
 Svájc 64, 179
 Svédország (Sverige) 188, 228
 Svédország 188

 Szabolcs (M), tört vm 276
 Szád (Marosberkes – Birchiș, R) 259
 Szahara 182
 Szalárd (Sălard, R), 243
 Szamos folyó (R, M) 363
 Szamosfalva (Someșeni, R) 329
 Szamosújvár (Gherla, R) 297
 Szamosszeg (M) 245–246
 Szarajevó (Sarajevo, BH) 367
 Szászalmás (Alma Vii, R) 232
 Szászmagyarós (Măieruș, R) 315
 Szászváros (Orăștie, R) 232
 Szatmár (Sătmar, R/M), történeti vm 259
 Szatmár (Satu Mare, R) 242–243
 Szatmárnémeti (Satu Mare, R) 119
 Száva (Sava, Szl, Hr), folyó 244

- Százd (Sazdice, Szk) 248
 Szeben (Sibiu, R) 57, 317
 Széchenyi tér, Marosvásárhely 340
 Szeged (M) 158, 241, 243
 Szék (Sic, R) 243
 Székásgyepű *lásd* Keresztényfalva
 Székelykeresztúr (Cristurul Secuiesc, R) 225
 Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, R)
 145, 158, 160, 317, 368
 Székesfehérvár (M) 227, 243–244, 318, 331–
 332
 Széna utca, Kolozsvár 313
 Szenc (Senec, Szk) 299
 Szentábrahám (Avrămești, R) 221, 232
 Szentes – Kaján (M) 232
 Szentgyörgy *lásd* Csapószengyörgy, Erdő-
 szentgyörgy
 Szentmárton (Gligorești, R) 325
 Szentmihálykő (Tăuți, R), vár 268
 Szentmiklós *lásd* Pusztaszentmiklós
 Szepesség 227
 Szerbia 100
 Szilágynagyfalva (Nușfalău, R) 52–54
 Szirák (M) 248
 Szlavónia 249
 Szolnok (M) 335
 Szolnok-Doboka (R), tört vm 334
 Szombathely (M) 232
 Szörény (Severin, R) tört vm 291–292
 Sztolna (Isztolna – Stolna, R) 268

 Tallinn (É) 98.
 Tanácsház, Kvár 307
 Tarpa (M) 29
 Tatra 140
 Temesvár (Timișoara, R) 265
 Temze, folyó (NB) 217
 Theresienstadt 64
 Tisza (Tisa, R, M), folyó 244, 256
 Tokaj (M) 244
 Toldalag (Toldal, R) 234
 Tomar (P) 229
 Topa (Topa Mică, R) 236–237
 Torda (Turda, R) 74, 158, 160, 244, 271–272,
 283–284, 314
 Torda (Turda, R), tört vm 234, 271–274,
 282–283, 287, 291, 309, 323
 Torda utca, Kolozsvár 308
 Torda-Aranyos tört. vm.158
 Tornio-völgy 188, 189, 192
 Torockó (Trascău/Rimetea, R) 289
 Torún (L) 365
 Tótfalu (Kolozstótfalu – Tăuți, R) 268
 Tóti (Tăuți, R) 232
 Tózar Granada (Sp) 229, 232
 Töröcsvár (Bran, R) 327
 Török Porta 297–298, *lásd* még Oszmán Bi-
 rodalom
 Trencsén (Trenčín, Szk) 243
 Trianon (F) 158, 333
 Tromssø (Norvégia) 188

 Udvarhely I. Székelyudvarhely
 Újfalu (Finciu, R) 310
 Újtorda, Torda (Turda, R) része 291–292
 Ukrajna 204
 Ung tört vm 31
 Ungvár (Uzsgorod U) 29
 Utrecht (H), 29, 40

 Vajasad (Oiejdeia, R) 268
 Valelunga (Valealungă, R) 329
 Valkó (Valcău, R) 239
 Vámosgyörk (M) 232
 Várad (Oradea, R) 29, 298–299, 301, 312
 Várkony (Vrakúň, Szk) 243
 Vasanelo-Morticeli (O) 229
 Vasvár (M) 241, 243
 Vécs (Brâncovenesti, R) 290, 292–295
 Veszprém (M) 335
 Visegrád (M) 260, 262–263
 Vizakna (Ocna Sibiului, R), 243
 Vokány (M) 232
 Völcs (Ielciu/Elciu, R) 310

 Wertach (N), 179
 Winchester (NB) 217, 263

 York (NB) 217

Zabola (Zäbala, R) 225
Zágráb (Zagreb, Hr) 243–244, 335
Zagyva (M), folyó 244
Zala (M), tört vm 243
Zalatna (Zlatna, R) 268
Zaránd (Zärand, R) tört vm 249, 291–292,
318, 321, 325

Zemplén (M) 44
Zilah (Zaläu, R) 293
Zólyom (Zvolen, Szk), tört vm 274

Zsuk (Jucu, R) 310

INTÉZMÉNYEK NEVEI

- A Hét (1890–1924), folyóirat (Bp) 84
 A Magyar Bazar mint A Nők Munkaköre (Bp) *lásd* A Nők Munkaköre
 A Nők Munkaköre, magazin (Bp) 83
 A Svédországi Tornio-völgyiek Országos Szervezete (STR-T: Svenska Tornedalingsars Riksförbund – Tornionlaaksolaiset) 188
 Ady Endre Társaság (Nagyvárad) 128–129
 Ady-társaság *lásd* Ady Endre Társaság
 Akác a Mátraalján, páholy 336
 Albatros Kiadó 177
 Alföld, páholy 335
 Alter és Kiss, cég 84
 Apolló-palota 340
 Arany Emlékegyesület (Nagyszalonta) 365
 Arany János Múzeum (Nagyszalonta) 365
 Athenaeum kiadó 83–85, 140
 Az én újságom, gyermeklap 82
 Bethlen Gábor, páholy 333, 336, 338–339, 341, 343–347
 Bethlen Kollégium (Nagyenyed) 166
 Borsszem Jankó, folyóirat 83
 Brassói Lapok, napilap (Brassó) 159
 British Museum (NB) 217–218
 Cele trei Crișuri, román nyelvű lap (Nagyvárad) 129
 Comenius, páholy 345
 Conservatorium (Kvár) 58
 Csángó Újság – Gazeta Ceangăilor, romániai magyar és román nyelvű lap 188
 Császári Királyi Erdélyi Helytartótanács 73
 Dacia Könyvkiadó (Kvár) 170, 177
 Demokrácia, páholy 335–336, 338–339
 Der Bazar, illusztrirte Damen-Zeitung (Berlin) 82
 Ellenzék, napilap (Kvár) 166
 Erdélyi Fiscalis Levéltár, MNL OL 261
 Erdélyi Gazdasági Egylet 352
 Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület 158, 163–164
 Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 39, 47
 Erdélyi Múzeum-Egyesület (Kvár) 368
 Erdélyi Nemzeti Múzeum (Kvár) 363, 367
 Erdélyi Országgyűlés (1794-es) 364
 Erdélyi Római Katolikus Státus Levéltára 72
 Európa Könyvkiadó (Bp) 169
 Európa Könyvkiadó 169, 171–172, 174–175, 177
 Falvak Népe, folyóirat (Kvár, Bukarest) 350
 Fellner és Helmer, építésziroda 365
 Fenno-Ugria, finn, magyar, észt folyóirat (Fi) 98
 Fenno-Ugrica 100
 Finn Nemzeti Színház 102
 Finn Irodalmi Társaság (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura) 97
 Finn Nemzeti Könyvtár Kézirattára 104–105, 111–112
 Finn Nemzeti Színház 96
 Finn Nemzeti Színház kézirattára (Kansallisteatterin arkisto) 102, 113
 Finn Nemzeti Színház levéltára *lásd* Finn Nemzeti Színház kézirattára
 Finn Színház 96–98
 Finn Színházak Egyesülete 100
 Finn Színműírók Egyesülete (Suomen Näytelmäkirjailijaliitto) 105–106
 Fővárosi Lapok, napilap (Bp) 83–84
 Függetlenség, folyóirat 343
 Galócási Gőzfűrészvállalat 133
 Gândirea, román nyelvű folyóirat (Kvár) 130
 Genius Könyvkiadó (Bp) 119
 Gesellschaft der Musikfreunde (Bécs) 53
 Gheorghe Dima Zeneakadémia (Kvár) 58
 Haparandabladet–Haaparannanlehti, két-nyelvű (svéd és finn) napilap 188
 Három oszlop, páholy 334

- Heimokansa – Testvérnép, észti és magyar folyóirat (Fi) 98
- Heimotyö, a finnugor bizottság finn osztályának évkönyve 98
- Helsinki Egyetem 95
- Hrvatska Vila, páholy 335
- Igazságügyi Palota (Kúria) (Bp) 365
- Ion Creangă Könyvkiadó 170
- Iparművészeti Iskola (Bp) 363
- Irodalmi Könyvkiadó (Bukarest) 177
- János-rendi páholyok 334, 337
- Jezsuita Akadémiai Nyomda (Kvár) 71
- Kalevala-Társaság 107
- Katolikus Lyceumi Könyv- és Könyomda 76, 78
- Kazani Egyetem 95
- Keleti Újság, napilap 119, 350–352, 358–361
- Keller és Zsitvay, nődivatárú-cég 84
- Kereskedelmi Akadémia (Bp) 135
- Királyi Főkormánysház 74
- Kisfaludy Társaság 85
- Korunk 117–119, 123, 128, 133
- Kriterion Könyvkiadó 170–171, 174–175, 177
- L'art pour l'art Társulat 149
- Lyceumi Könyv- és Könyomda (Kvár) 73
- Magyar Bazár, magazin (Bp) 81, 83–85
- Magyar Dolgozók Országos Szövetsége 350
- Magyar Figyelő, folyóirat (Bp) 82
- Magyar Gazdasági Szövetség/Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület 350
- Magyar Hírlap 112, 120
- Magyar Hírmondó, lap (Pozsony) 39
- Magyar Iparművészet, folyóirat (Bp) 84
- Magyar Kisebbség, folyóirat (Lugos) 351, 358, 360–361
- Magyar Kisgazdapárt/Magyar Parasztpárt 350
- Magyar Lányok, ifjúsági lap 82
- Magyar Museum, folyóirat (Kassa) 39–40, 45
- Magyar Nemzeti Múzeum (Bp) 365–366
- Magyar Nemzeti Színház (Bp) 54
- Magyar Nép, napilap 351–353, 357–361
- Magyar Népköztársaság 170
- Magyar Néppárt 349–350, 359–361
- Magyar Szocialista Munkáspárt 177
- Magyar Szövetség 349
- Magyar Tudományos Akadémia 85
- Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára 340
- Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 262
- Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy 334
- Márciusi Front 126
- Martinovics, páholy 336, 344–345
- Meänmaa, meänkieli és részben finn nyelvű lap 182, 190–193, 196
- Meänmaan tiuku, folyóirat a világhálón 188
- Met, meänkieli és svéd lap 182, 191, 196
- Milleniumi Kiállítás 336
- Minerva 330
- Moldvai Magyarorság, kulturális havilap (Csíkszereda) 182, 188, 191, 193–196
- Művelődési Minisztérium Kiadói Főigazgatóság (Románia) 169
- Művészet, folyóirat 82
- Muzsikai Conservatorium (Kvár) 51, 55–57, 60, 66, 68–69
- Muzsikai Egyesület (Kvár) 55, 57
- Napkelet, lap (Bp) 133
- Nasici Rt. 135
- Nemzeti Munkapárt 342
- Nemzeti Múzeum (Bp) 46
- Nemzeti, páholy 335
- Nemzeti Színház (Kansallisteatteri, Helsinki) 96
- Nemzeti Színház (Kvár) 364–365, 367
- Népszövetség 349
- Nyári Színkör (Kvár) 364
- Nyugat, folyóirat (Bp) 138, 149

- Orpheus, irodalmi folyóirat (Kassa) 40, 45
 Országos Képzőművészeti Tanács 366
 Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 367
 Országos Magyar Párt 349–361
 Országos Magyar Párt Ellenzéke 350
 Országos Magyar Párt Elnöki Tanácsa 351
 Országos Magyar Párt Intézőbizottsága 350, 358
 Országos Széchényi Könyvtár 262
 Orvos-Gyógyszerész Egylet 334
- Pannónia, páholy 334
 Pásztortűz, folyóirat (Kvár) 164
 Periszkop, folyóirat (Arad) 133
 Pesti Napló 84
 Petőfi Irodalmi Múzeum 157, 161, 163
 Piarista Gimnázium (Kvár) 67
 Pobratim, páholy 335
 Politikai Könyvkiadó 170
- Református Kollégium (Kvár) 60, 261
 Református Kollégium (Marosvásárhely) 334
 Református Kollégium (Székelyudvarhely) 158
 Református Tanítónőképző Intézet 158
 Római Katolikus Királyi Líceum (Kvár) 56, 58
 Római Katolikus Lyceum, nyomda (Kvár) 71–72, 74–76
 Román Kommunista Párt 169
 Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Osztálya 261
 Ruijan Kaiku, finn, kvén és norvég nyelvű lap 182, 190–193, 195
 Ruszinszkoí Magyar Hírlap 163
- Sapientia Alapítvány Kutatási Programok Intézete (Kvár) 199
- Schlick-öntöde (Bp) 365
 Schmidt-intézet (St Gallen) 135
 Sicilia, páholy 334
 Singer és Wolfner, kiadóvállalat (Bp) 82
- Szabadság, lap (Kassa) 140
 Szabédi-emlékház (Kvár) 116, 164
 Székely Lapok 340
 Székely Mikó Kollégium (Sepsiszentgyörgy) 30
 Székely Mikó Kollégium Teleki Domokos Dokumentációs Könyvtára (Sepsiszentgyörgy) 30
 Székelyföld Alapítvány 188
 Székelyföld, folyóirat (Csíkszereda) 188
 Székelység, folyóirat 340
 Szent Jakab- és Mária Magdolna-leprakór-ház 218
 Szepes, páholy 335
 Szépirodalmi Könyvkiadó 177
 Szigligeti Társaság (Nagyvárad) 129
 Szimbolikus Nagypáholy 336, 341, 344
 Színházmúzeum kéziratára (Helsinki) 113
 Színműírók Egyesülete 107–108
- Teleki Téka (Marosvásárhely) 30, 333, 339
- Új Idők, hetilap (1894–1949) (Bp) 82
 Unió, páholy 334, 344
 Unitárius Kollégium (Kvár) 364
 Universitas, nyomda (Kvár) 69
 Uusi Suomi, lap (1919–1991) (Fi) 100, 103
- Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 366
 Világirodalmi Tájékoztató 175
 Virradás a Bakonyalján, páholy 335
- Zene-Conservatorium (Kvár) 55, 58

KÉPMELLÉKLET

NYÁRÁDI ZSOLT-GÁLL ERWIN

1

2

3

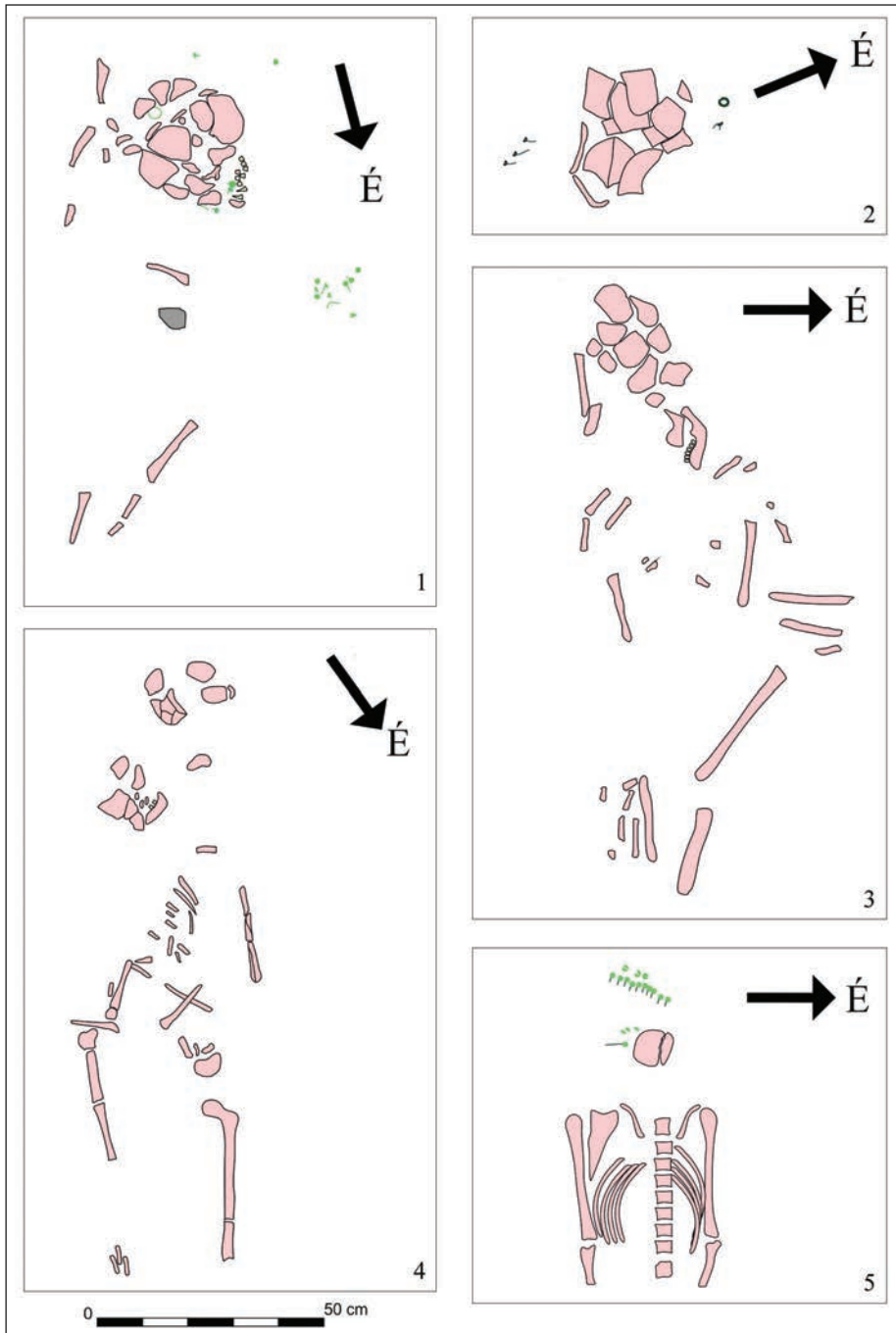

4

5

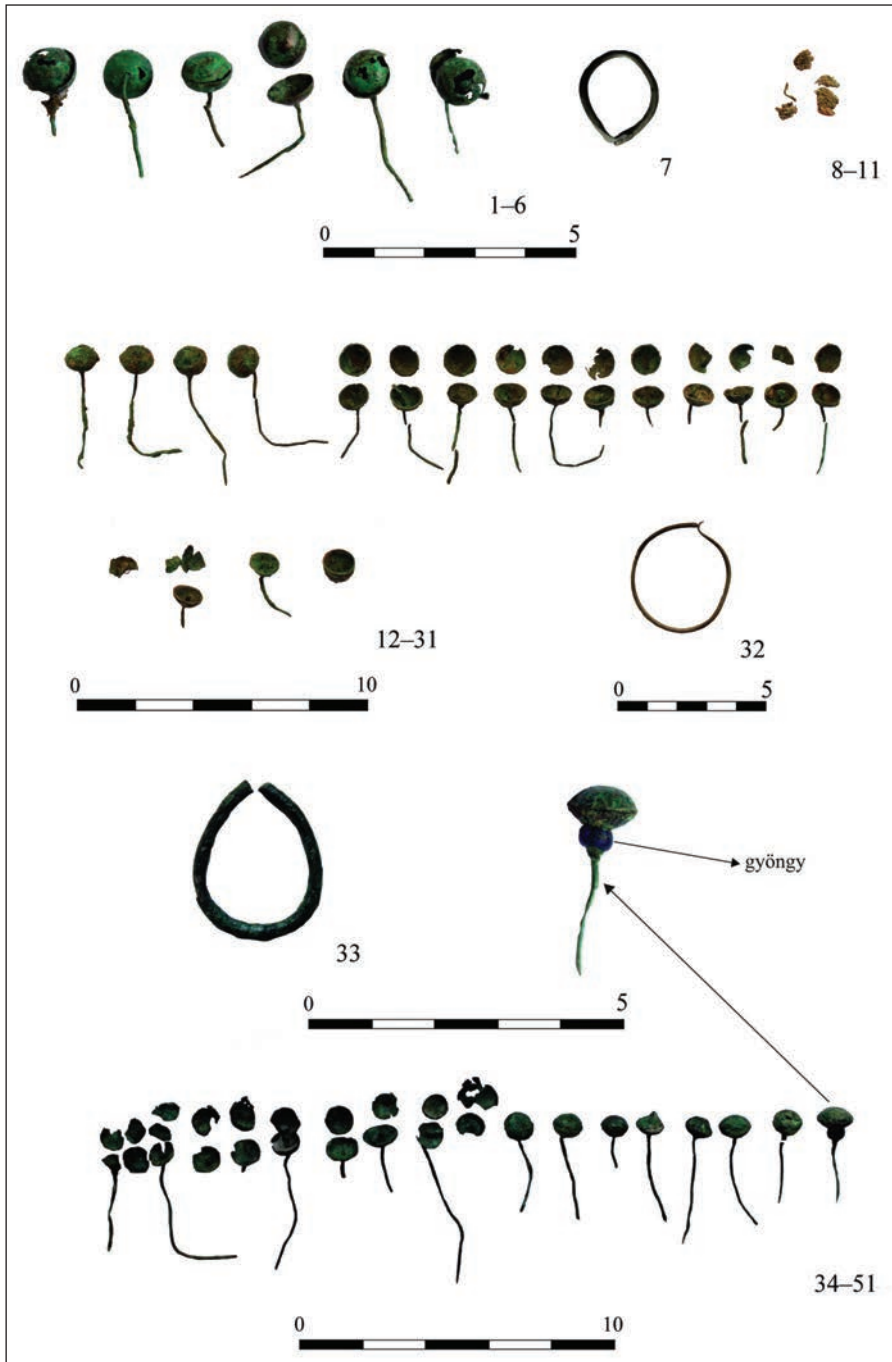
1. tábla

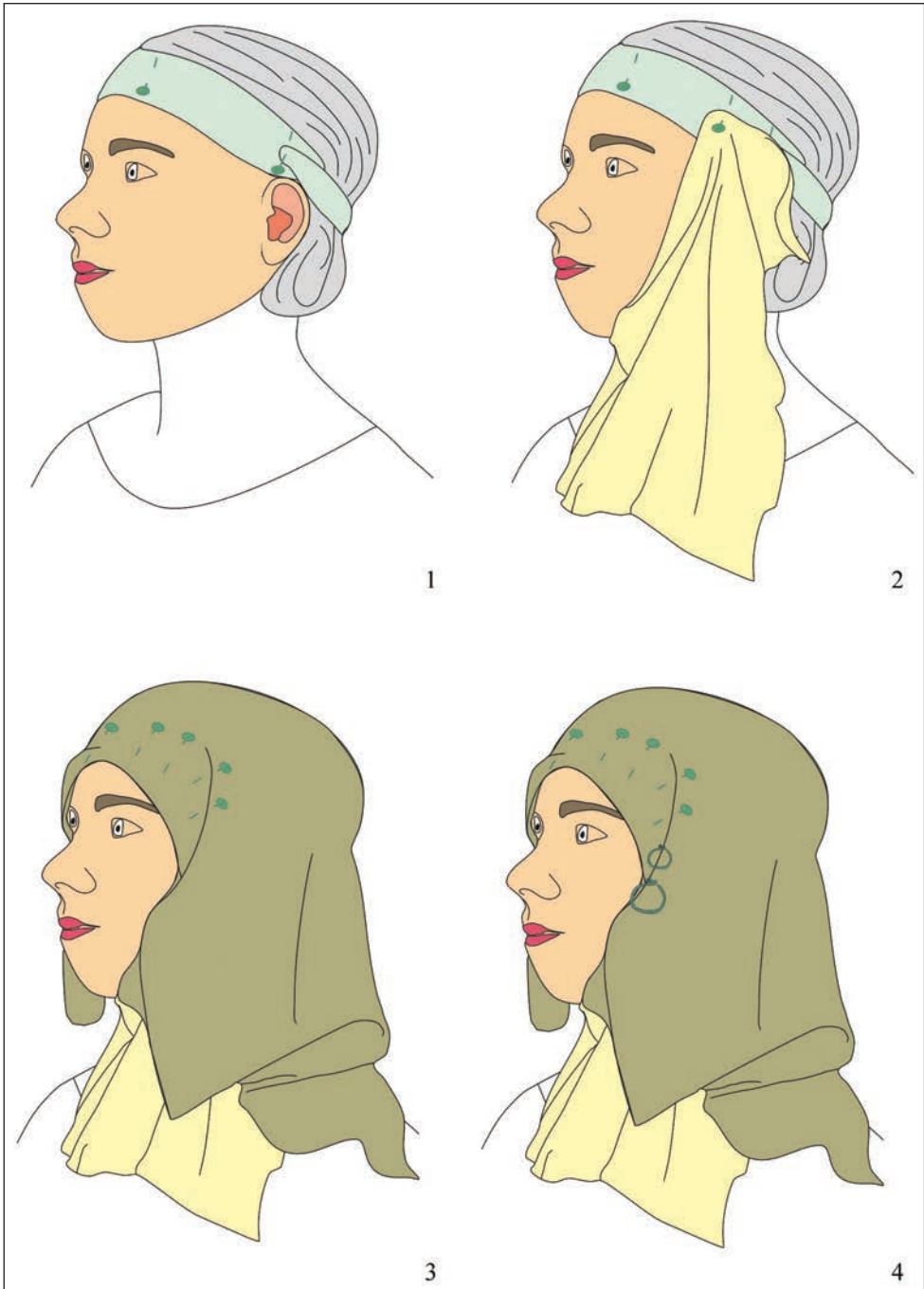
2. tábla

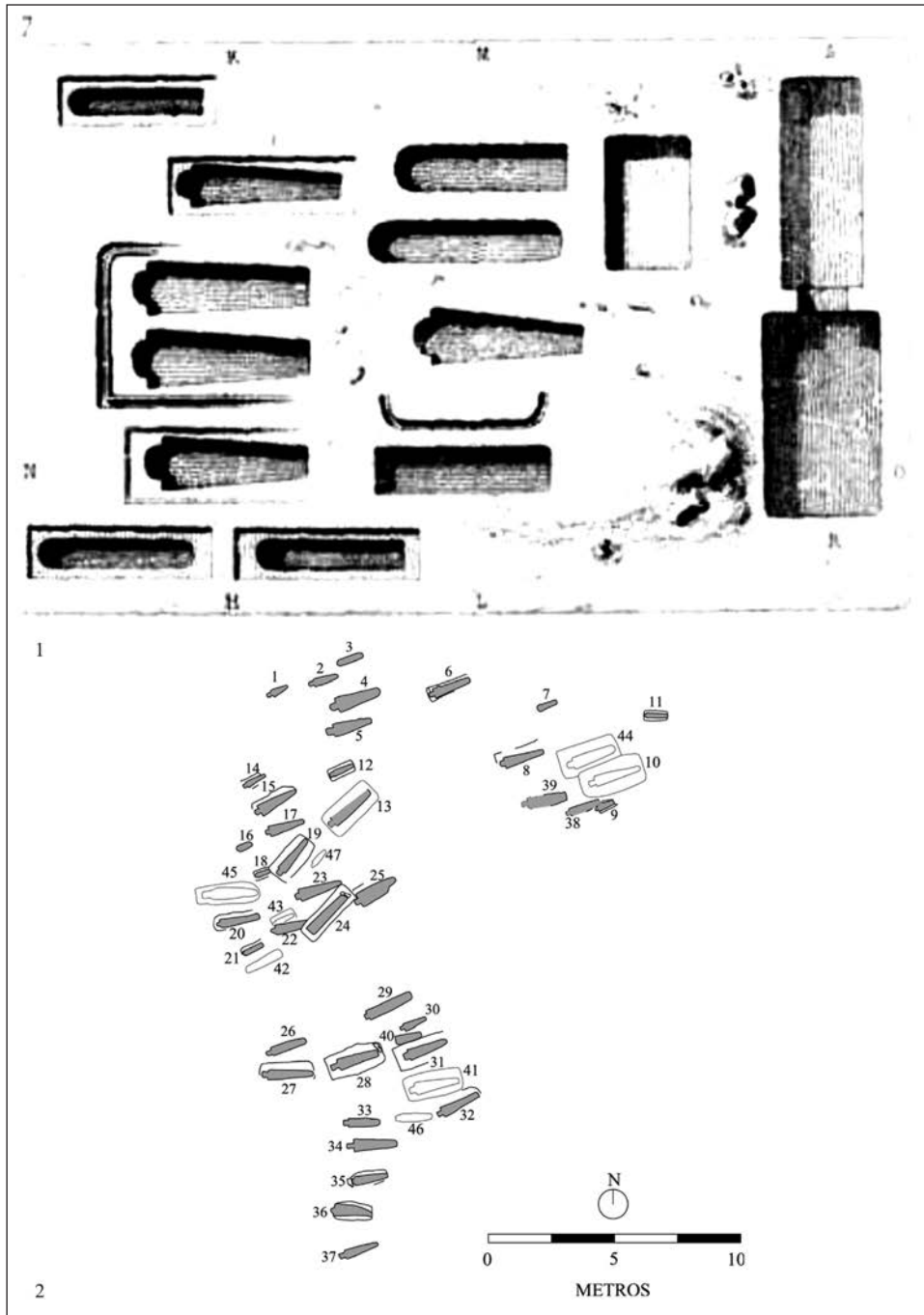
3. tábla

4. tábla

5. tábla

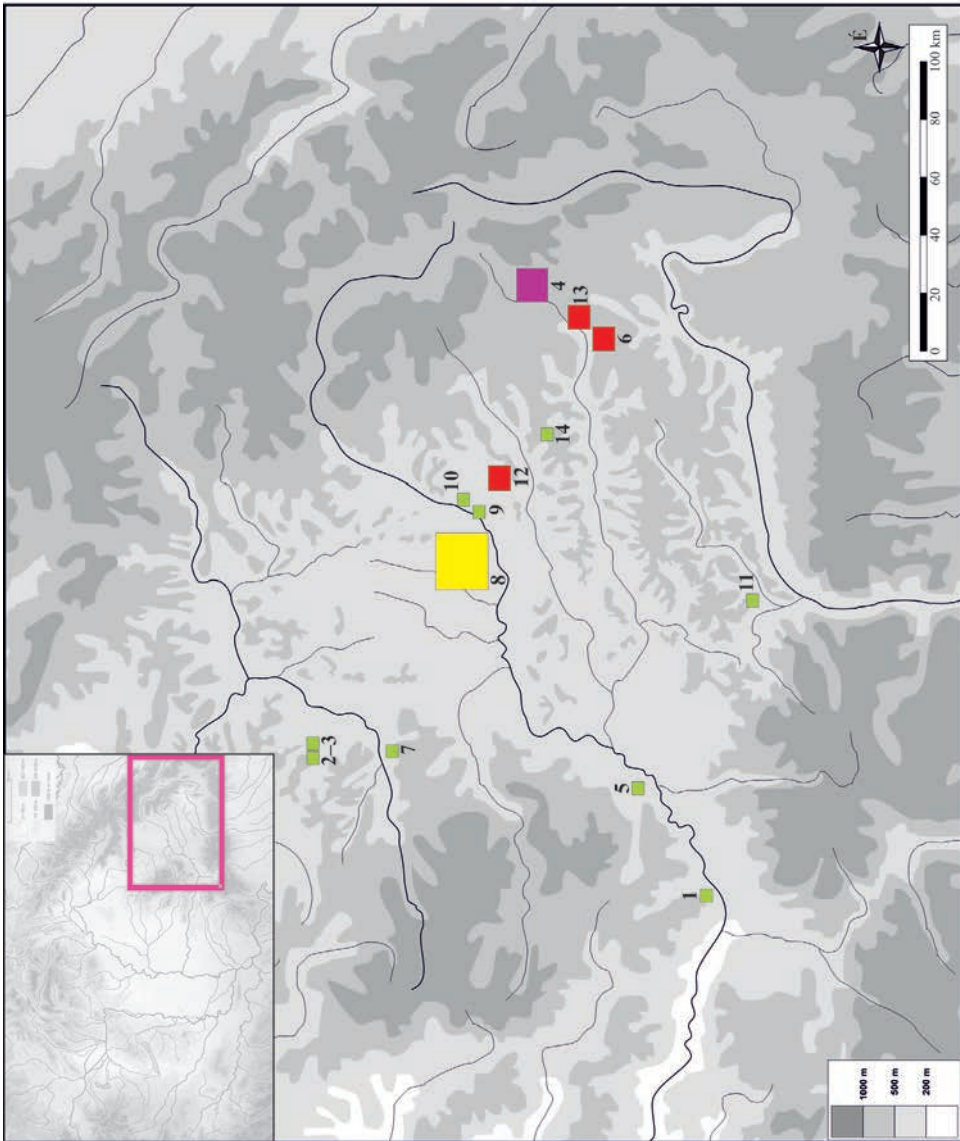
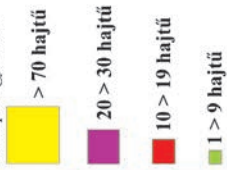

6. tábla

AZ ERDÉLYI-MEDENCE KORA KÖZÉPKORI „NYUGATIASODÁSA”

- Lelőhelyek*
1. Algyógy
 2. Doboka – IV. vártertség
 3. Doboka – Boldogasszony
 4. Fenyéd
 5. Gyulafehérvár – R.K.Kat.
 6. Kányád
 7. Kolozsvár – Főter
 8. Málmfalva
 9. Marosvásárhely
 10. Maroszentgyörgy
 11. Nagyszeben
 12. Nyárádszentlászló
 13. Patakfalva
 14. Szentábrahám

Jelképmagyarázat

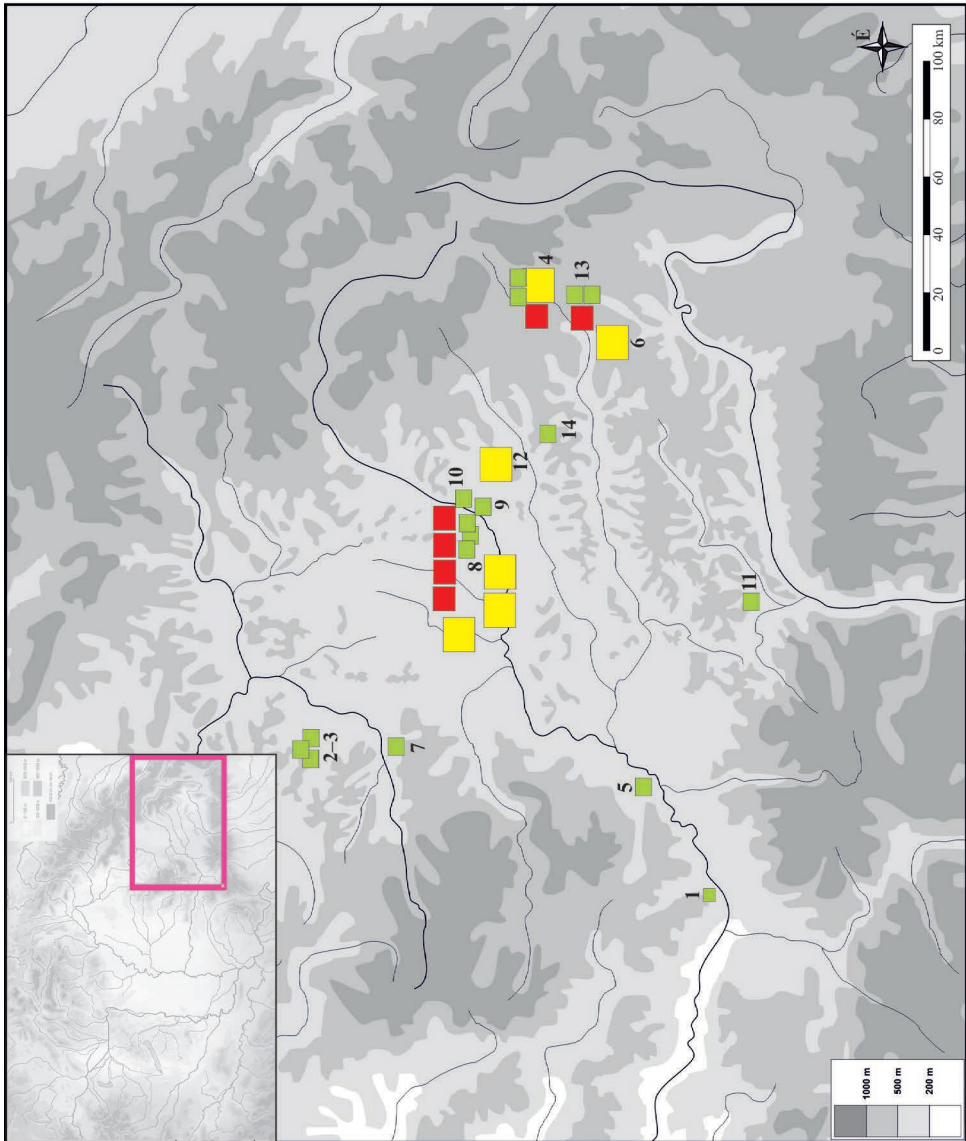

1. térkép

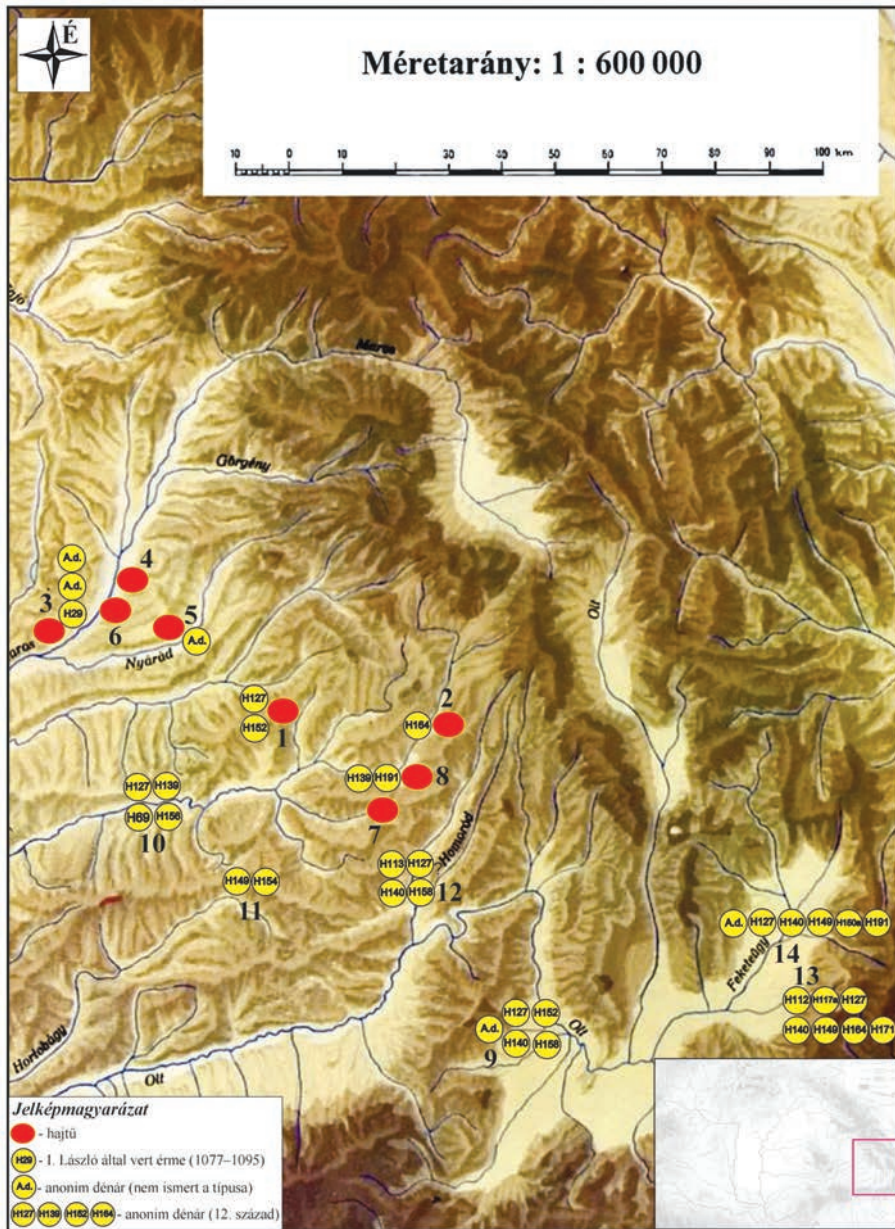
- Lelőhelyek**
1. Algyógy
 2. Doboka – IV. vártertség
 2. Doboka – Boldogsasszony
 4. Fenyéd
 5. Gyulafehérvár – R.K.Kat.
 6. Kányád
 7. Kolozsvár – Fötér
 8. Malomfalva
 9. Marosvásárhely
 10. Maroszentgyörgy
 11. Nagyszeben
 12. Nyárádszentlászló
 13. Pataklálya
 14. Szentábrahám

Jelképmagyarázat

- 11 > 20 hajtű
- 4 > 10 hajtű
- 1 > 3 hajtű

2. térkép

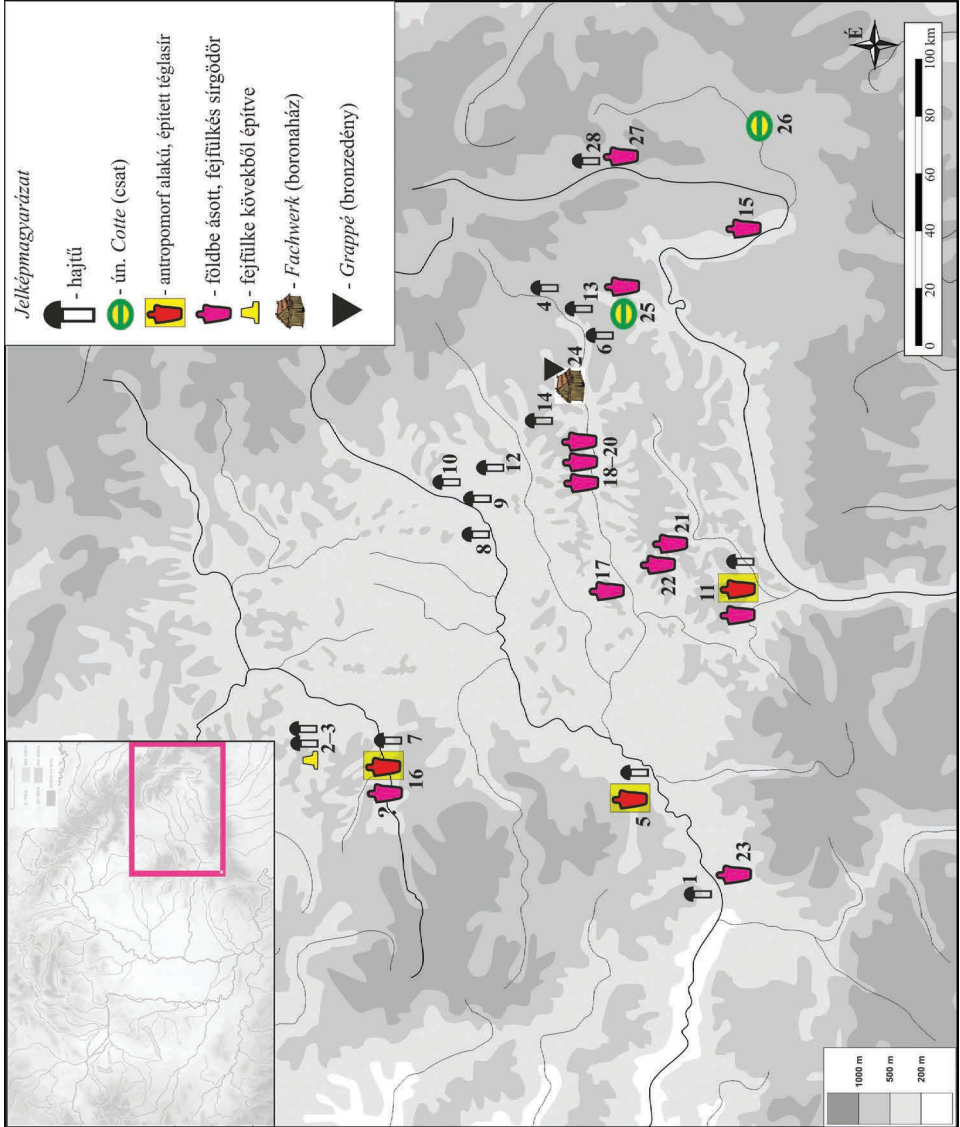
1. Szentábrahám
2. Fenyéd
3. Malomfalva
4. Marosszentgyörgy
5. Nyárádszentlászló

6. Marosvásárhely
7. Kányád
8. Patakfalva
9. Földvár
10. Segesvár

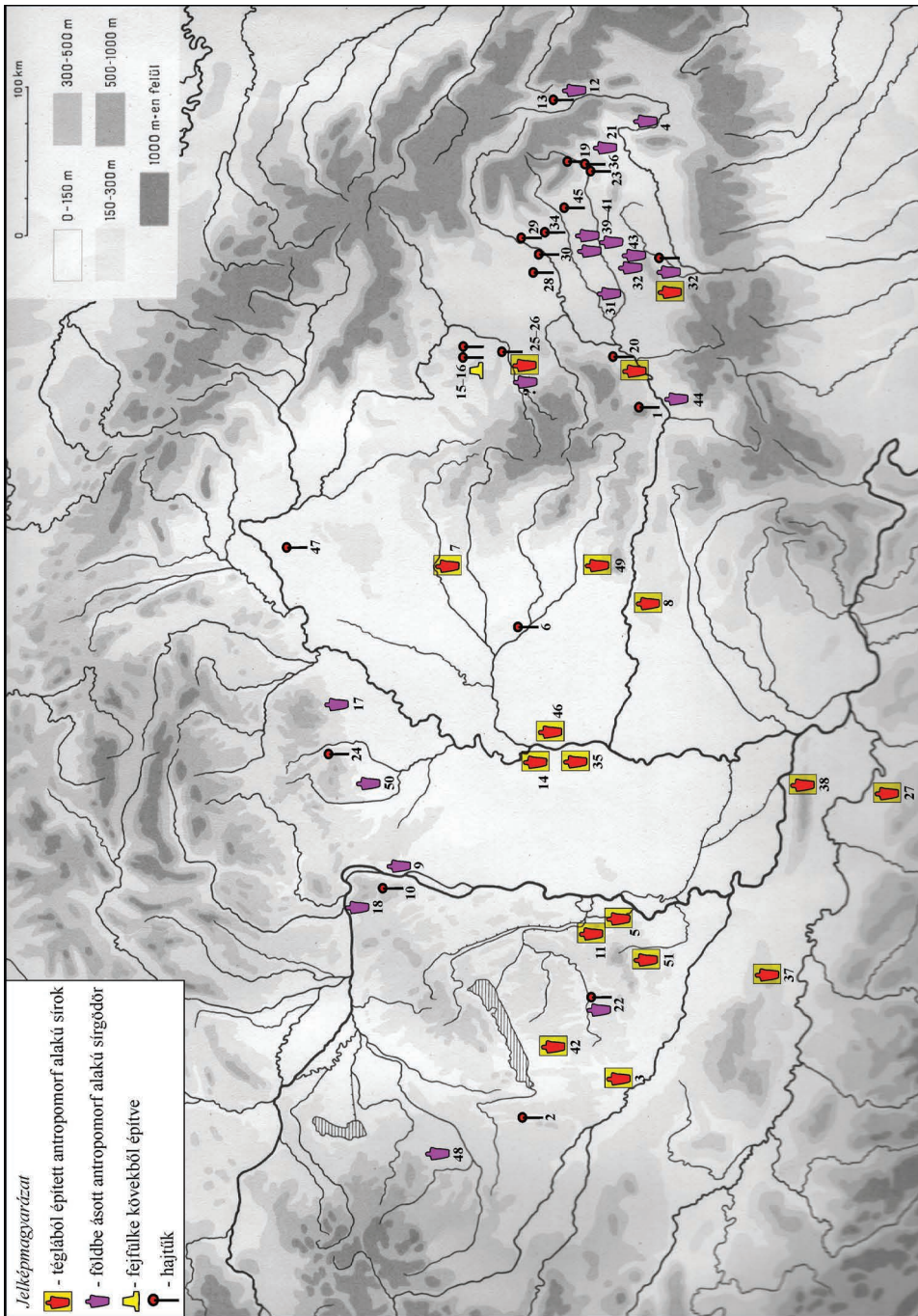
11. Szászfehéregyháza
12. Homoróddaróc
13. Zabola
14. Székelypetőfalva

3. térkép

- Lelethelyek**
1. Algyógy
 2. Doboka – IV. vártság
 2. Doboka – Boldogasszony
 4. Fenyéd
 5. Gyülatéhrvár – R.K.kat.
 6. Kányád
 7. Kolozsvár – Főter
 8. Malomfalva
 9. Marosvásárhely
 10. Marosszentgyörgy
 11. Nagyszeben
 12. Nyárádszentlászló
 13. Paikfalva
 14. Szentábrahám
 15. Földvár
 16. Kolozsmonostor
 17. Medgyes
 18. Segesvár – Szőlős
 19. Segesvár – Monostordomb
 20. Segesvár – Vártemplom
 21. Szászalmád
 22. Szászmuksza
 23. Szászváros
 24. Székelykeresztúr
 25. Homoróddaróc
 26. Zabola
 27. Csíkszentlélek
 28. Csíkszentmiklós

4. térkép

5. térkép

FODOR JÁNOS

1

3

Nyilatkozat.

Alulírott becsületszavamra kijelentem, hogy saját szabad és független akaratomból határoztam el a szabadkőműves-szövetségbe való belépésemet s ez elhatározásomat sem rábeszélés, sem kíváncsiság, sem önző okok nem befolyásolták.

Mint becsületes ember fogadom egyuttal, hogy akár fölvesznek a szövetségbe, akár nem, mindazt, mit itt látni és hallani fogok, mindenkiel szemben titokban tartom.

Budapest 1895. február hó 4. napján.

Bernády György

2

MURÁDIN JENŐ

1

2

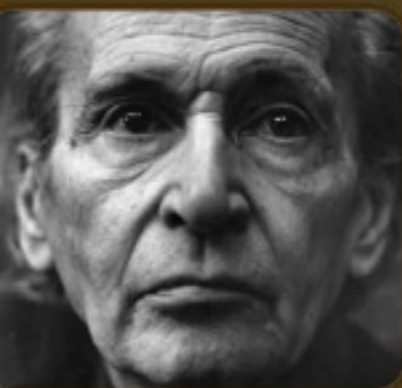
3

4

5

Láttatni az emberi élet hivatalos kereteit (és ezek változását); könyvek és egyéb tárgyak használatát az időben; a kereskedő, a nyomdász, a zenetanító, az író/műfordító, a földművelő, a kiváltságos személy, a „kívülről jött”; a települések és családok; az intézmények problémáit; a viszonylatokban élő embereket és csoportokat (köztük „kisebbségeket”); a műveket: értelmezés. Az itt közreadott megközelítések mint szakmai beszéd társat szolgáltatók meg az olvasót. Az egyetemes kultúra folyamatainak, tendenciáinak konkrétumaiban, nemegyszer konfliktusaiban való vizsgálatára, modellteremtésre, tudományos kérdések új szempontokat érvényesítő felvetéseire nyújt lehetőséget az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályának évkönyve (CERTAMEN IV.: a 2015 novemberében – a tudomány napján – magyar nyelven előadott kutatási eredmények foglalata).

ISSN: 2393-4328

9 772393 432171